

Volumul de față reunește contribuțiile a 38 de specialiști preocupați de problematica epocii bronzului de-o parte și de alta a Carpaților. El este dedicat lui Tudor Soroceanu, cu ocazia împlinirii vârstei de 80 de ani, ca un modest omagiu pentru moștenirea științifică și sufletească pe care ne-a lăsat-o.

Tell-ul Epocii Bronzului de la Pecica-Șanțul Mare. Fotografie Egon Dörner, 1963

Bronze Age tell from Pecica-Șanțul Mare. Photo Egon Dörner, 1963

This volume brings together the contributions of 38 scholars concerned with Bronze Age topics on both sides of the Carpathians. It is dedicated to Tudor Soroceanu, on the occasion of his 80th birthday, as a modest homage to the scientific and spiritual legacy he left us.

THE BRONZE AGE ON BOTH SIDES OF THE CARPATHIANS
STUDIES IN HONOR OF TUDOR SOROCEANU AT 80 YEARS

EPOCA BRONZULUI DE-O PARTE ȘI DE ALTA A CARPAȚILOR
STUDII ÎN ONOAREA LUI TUDOR SOROCEANU LA 80 DE ANI

MEGA

EPOCA BRONZULUI

DE-O PARTE ȘI DE ALTA A CARPAȚILOR

STUDII ÎN ONOAREA LUI TUDOR SOROCEANU LA 80 DE ANI

THE BRONZE AGE

ON BOTH SIDES OF THE CARPATHIANS

STUDIES IN HONOR OF TUDOR SOROCEANU AT 80 YEARS

EDITORS

VICTOR SAVA

FLORIN GOGÂLTAN

EPOCA BRONZULUI DE-O PARTE ȘI DE ALTA A CARPAȚILOR
STUDII ÎN ONOAREA LUI TUDOR SOROCEANU LA 80 DE ANI

THE BRONZE AGE ON BOTH SIDES OF THE CARPATHIANS
STUDIES IN HONOR OF TUDOR SOROCEANU AT 80 YEARS

EPOCA BRONZULUI DE-O PARTE ȘI DE ALTA A CARPAȚILOR

STUDII ÎN ONOAREA LUI TUDOR SOROCEANU LA 80 DE ANI

THE BRONZE AGE ON BOTH SIDES OF THE CARPATHIANS

STUDIES IN HONOR OF TUDOR SOROCEANU AT 80 YEARS

VICTOR SAVA

FLORIN GOGÂLTAN

EDITORI

Editura MEGA
Cluj-Napoca
2024

Proiect editorial coordonat de Complexul Muzeal Arad și Institutul de Arheologie și Istoria
Artei, Cluj-Napoca, susținut de Consiliul Județean Arad

DTP și copertă: Petru Ureche

Ilustrația de pe coperti:

coperta 1: Vas ceramic aparținând epocii bronzului de la Pecica-Șanțul Mare.

Fotografie Silviu Iliuță

coperta 4: Tell-ul epocii bronzului de la Pecica-Șanțul Mare.

Fotografie Egon Dörner, 1963

©Autorii, 2024

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

**Epoca bronzului de-o parte și de alta a carpaților : studii în onoarea lui
Tudor Soroceanu la 80 de ani = The Bronze Age on both sides of the
Carpathians : studies in honor of Tudor Soroceanu at 80 years /**

ed.: Victor Sava, Florin Gogâltan. - Cluj-Napoca : Mega, 2024

Conține bibliografie

ISBN 978-606-020-818-1

I. Sava, Victor (ed.)

II. Gogâltan, Florin (ed.)

902

EDITURA MEGA | www.edituramega.ro
e-mail: mega@edituramega.ro

Cuprins / Contents

Laudatio

Florin Gogâltan, Victor Sava

Tudor Soroceanu și arheologia Bazinului Mureșului de Jos 7

Artefacte / Artifacts

Botond Rezi

The Dawn of Hoarding. Pre-Metallic and Non-Metallic Hoards in the Carpathian Basin 21

Vasile Diaconu, Constantin Preoteasa

A Rarely Type of Dagger Attested in the Bronze Age in Western Moldavia (Romania) 59

Zoltán Katócz, Liviu Marta

Materiale arheologice aparținând epocii bronzului timpuriu descoperite la Andrid – Corlat 71

Alexandra Găvan

Depozitele de obiecte din metal descoperite în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic 95

Anca-Diana Popescu

Poveste din trecut despre depozitul de topoare de la Borlești 147

Eugen Mistreanu

Despre un lot de cuțite-seceri din silex din colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei 157

Mariana Sîrbu, Denis Topal, Eugen Sava

„Bronzefunde aus Bessarabien”: Un depozit de bronzuri descoperit în apropierea localității Hristici, raionul Soroca 171

Sorin-Cristian Ailincăi, Adrian Adamescu, Tudor Mandache, Dragoș Alexandru Mirea, Corina Simion, Cristian Mănăilescu, Alexandru Răzvan Petre, Alexandra Clara Țârlea

A dagger with parallel cutting edges from Vânători, Galați County (South-Eastern Romania) 195

Lumea celor vii și a celor morți / The world of the living and the world of the death

Alin Frînculeasa

O evaluare a cercetărilor sitului arheologic de la Urlați (jud. Prahova) 215

Gruia Fazecaș, Florin Gogâltan, Kátócz Zoltán

The time of the Bronze Age tell settlement from Sântion-Movila Mănăstirii 253

Andrei Stăvilă, Florin Gogâltan

One step further. Discussions on the catalogue of the settlements belonging to the Cornești-Crvenka group (2000/1900 - 1600/1500 BC) 271

Alexandra Găvan, Marian Adrian Lie, Tobias L. Kienlin

Decorated hearths from the Bronze Age: Insights from the Outer Settlement of the Toboliu Tell (Bihor County, Romania) 291

Ioan Bejinariu

The Late Bronze Age Cehăluț – Hajdúbajos type discoveries from northwestern Romania.	
A stage of research	307

Attila László

Cultura Gáva din Bazinul Someșului și evoluția culturii Gáva-Holíhrady din Podișul Sucevei.	
Aspecte noi ale unor probleme mai vechi	329

Aurel Zanoci, Mihail Băț

Transformări și conexiuni la cumpăna erelor. Un model de evoluție bazat pe descoperirile din bazinul Nistrului de Mijloc la sfârșitul mileniului II a. Chr.	367
--	-----

Dragoș Diaconescu, Sofia Berteș, Ionuț Marteniuc, Victor Bunoiu, Răzvan Ioan Pinca, Iulian Leonti

Built to be Plundered. A Brief History of the Looters' Activity into a Late Bronze Age Barrow from Romanian Banat	387
---	-----

Gabriel Bălan, Raluca Burlacu-Timofte

Late Bronze Age Cemetery from Șag– Site 5 (Timiș County, Romania). Preliminary report	405
---	-----

Tudor Soroceanu și arheologia Bazinului Mureșului de Jos

Florin Gogâltan, Victor Sava

Abstract: This *laudatio* contains information on Tudor Soroceanu's scientific activity related to the archaeological realities of the Bronze Age in the Lower Mureș Basin. It concerns the processing of the archaeological finds from the tell sites of Pecica and Periam, which are included in his doctoral thesis published as *Studien zur Mureș-Kultur*. His excavations at Socodor-Căvăjdia and Cornești-Dealul Cornet are also mentioned, as are the papers he wrote in the 1970s on the necropolis at Mokrin and Tâpé. His contributions on the metallurgical activity of the communities on both sides of the Carpathians were also reviewed.

Keywords: Tudor Soroceanu; Bronze Age; Lower Mureș Basin; Mureș culture.

Tudor Soroceanu este astăzi unul dintre cei mai respectați și îndrăgiți arheologi din România. Dovadă o face și volumul de față¹, care reunește contribuțiile a numai puțin de 38 specialiști ai epocii bronzului, ce activează de-o parte și de alta a Carpaților. Lor li s-au alăturat și alți colegi, care nu au putut finaliza articolele într-un timp util, dar care se regăsesc în volumul 38/2024 al revistei *Ziridava. Studia Archaeologica*, sau au dorit să participe la simpozionul pe care l-am organizat la Arad în onoarea celui sărbătorit acum. Ca editori ne-am aflat în postura ingrată de a refuza o serie de prieteni comuni din Ungaria, Germania sau Serbia care au aflat, fără voia noastră, despre intenția de a publica un volum omagial. De la bun început planul nostru a fost de a invita doar colegi din România și Republica Moldova care au colaborat cu Tudor Soroceanu, au interacționat, ori pur și simplu i-au citit și apreciat opera științifică. Doar așa ne-am fi putut încadra în bugetul, de altfel foarte generos, oferit de Complexul Muzeal Arad prin Consiliul Județean Arad pentru organizarea acestui eveniment.

*

Ardelean prin naștere (3 august 1944 la Abrud, jud. Alba), dar cu origini moldovenești, cu o educație germană insuflată de mama sa Teodora la Reghin în anii școlii primare și ai liceului, Tudor Soroceanu își începe studiile universitare în 1962 la Cluj (Fig. 1)². În anii studenției și mai apoi în primii ani de după angajarea sa la Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei (1967) participă alături de Hadrian Daicoviciu și Ioan Glodariu la săpăturile din Munții Orăștiei (Fig. 2)³ sau împreună cu Nicolae Gudea și Ioan Pop la cercetările din castrul de la Râșnov (jud. Brașov)⁴. În acești ani preocupările sale științifice sunt orientate spre civilizația dacică și romană⁵. În lipsa unui mentor adevărat, nu își găsește încă o direcție clară de cercetare.

Schimbarea se va produce în vara anului 1969 atunci când, cu acordul lui Constantin Daicoviciu, participă alături de Ioan Horațiu Crișan la ultima campanie de săpături de la Cicir, jud. Arad⁶. În discuțiile pe care le-au avut pe șantier, profesorul Crișan i-a propus să studieze descoperirile din epoca bronzului ieșite la iveală cu ocazia săpăturilor sale din anii 1960-1962 și 1964 de la Pecica-*Șanțul Mare* (jud. Arad)⁷. Materialele nespălate și nerestaurate se aflau deja depozitate de câțiva ani la Muzeul din Cluj și urmau să aibă neșansa altor descoperiri arheologice peste care s-a așternut praful uitării.

¹ Acesta se adaugă celui dedicat împlinirii vârstei de 65 de ani, coordonat de Laura Dietrich, Oliver Dietrich, Bernhard Heeb și Alexandru Szentmiklosi și găzduit de revista *Analele Banatului*, XVII, 2009. Vezi și Gogâltan 2004, 7; Dietrich *et al.* 2009; Gogâltan, Găvan 2014, 7-8; Gogâltan 2010a; Gogâltan 2019b.

² Repere biografice la Boroffka 2009; Ursulescu 2010; Gogâltan 2019a.

³ Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989, 163, n. 58, 164, n. 61.

⁴ Gudea, Pop 1971.

⁵ Pop, Soroceanu 1968; Medeleț, Soroceanu, Gudea 1971; Soroceanu 1971. Cunoștințele dobândite în acei ani se regăsesc mult mai târziu într-un articol în care sunt semnalate piesele romane strecurate din greșeală printre descoperirile de bronzuri preistorice (Soroceanu 1998).

⁶ Rustoiu 2013, 4.

⁷ Crișan 1978. Pentru descoperirile din epoca bronzului vezi Găvan, Ignat 2014 cu bibliografia mai veche.

Fig. 1. Gura Baciului, 2 mai 1963. De la stânga la dreapta Ioan Piso, Tudor Soroceanu, un coleg și Nicolae Vlassa.

Cu rigurozitatea și intransigența care-l caracterizează a început să studieze epoca bronzului. În primul său articol, în care „recuperează” informații despre așezarea Wietenberg de la Pălatca (jud. Cluj), și-a stabilit o strategie de cercetare pe care o va respecta în următorii 25 de ani⁸: „Publicarea planurilor și materialelor de la Pălatca constituie primul pas în acțiunea de valorificare a materialelor inedite de epoca bronzului din depozitele Muzeului de istorie al Transilvaniei, acțiune pe care înclinăm să o credem utilă, având în vedere bogăția și varietatea acestor materiale”⁹.

Sprijinit de profesorul Dumitru Protase publică importanța locuire de epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba), ocazie cu care ne oferea și un catalog actualizat al descoperirilor Wietenberg și Noua din Transilvania¹⁰.

Participând începând cu anul 1969 alături de I.H. Crișan la săpăturile de la Fântânele-Dâmbul Popii (jud. Bistrița-Năsăud) (Fig. 3), prelucrează singurele descoperiri aparținând epocii bronzului de aici.

La acea vreme asemenea fragmente ceramice nu erau cunoscute din publicații. Familiarizându-se între timp cu colecția de preistorie a muzeului clujean, găsește ca analogie pentru ceramică „materialul rezultat din săpăturile Amaliei Mozsolics de la Gilău, îndeosebi materialul din straturile superioare”¹¹. Pe baza tiparelor înclină totuși să dateze acest complex în perioada finală a epocii bronzului. Mult mai târziu au fost definite realitățile culturale ale bronzului timpuriu din centrul și vestul Transilvaniei¹². Republicând groapa de la Fântânele, dar și vechile

Fig. 2. Fețele Albe 1969, alături de Hadrian Daicoviciu (în picioare) și Ioan Glodariu (în genunchi).

⁸ Vezi printre altele Soroceanu 1981; Soroceanu 1984a; Soroceanu 1987.

⁹ Soroceanu 1972, 165.

¹⁰ Soroceanu 1973. Acesta a fost primul pas în definirea acelei sinteze Wietenberg-Noua caracteristică debutului bronzului târziu din centrul și vestul Transilvaniei. Vezi Gogâltan 2019a, 495.

¹¹ Soroceanu 1974, 369.

¹² Ciugudean 1996, cu bibliografia mai veche.

săpături de la Gilău, Mihai Rotea le datează în așa numitul grup Copăceni, afirmând greșit că „T. Soroceanu a „reușit” să găsească analogii pentru o parte a materialului arheologic chiar și în culturile Wietenberg și Noua, propunând o încadrare la acest palier cultural și cronologic”¹³.

Învățând să prelucreze materiale arheologice cu un conținut cultural divers, dobândește experiența necesară pentru noul proiect care se contura: *cultura Mureș*. Șansa a făcut ca în 1971 să fie publicat de către Milorad Girić și colaboratorii săi importantul cimitir de la Mokrin, nu departe de vărsarea Mureșului în Tisa¹⁴. În primul rând, preluând exemplul unor specialiști unguri și sârbi, va folosi pentru descoperirile de la gurile Mureșului, inclusiv pentru cele de la Beba Veche, Periam și Pecica denumirea de *grupul cultural Mureș*¹⁵. Pentru oricine vizitează *tell*-ul de la Pecica, așa cum a făcut-o și T. Soroceanu în 1972 împreună cu colegul său pecican istoricul Dumitru Suciu (Fig. 4), este cât se poate de convingător că așezarea „este un dar al Mureșului”¹⁶. Analizând în detaliu ceramica și inventarul funerar a cimitirului de la Mokrin, stabilește o primă cronologie internă a sitului, pe faze și subfaze, pe care le racordează la restul necropolelor de tip Mureș¹⁷.

Pentru o mai bună înțelegere a realităților culturale de la Mureșul de Jos, se întoarce în teren. Alături de Radu Harhoiu reia în vara anului 1972 săpăturile la Socodor-Căvăjdie (jud. Arad). În colecțiile muzeului din Cluj exista un lot important de materiale care proveneau din săpăturile lui Márton Roska

Fig. 3. Fântânele, vara anului 1970. De la stânga la dreapta Ștefan Dănilă, George Marinescu, Tudor Soroceanu, Ioan Horațiu Crișan, jos nepotul Anei Pauker (Brătescu) și un tânăr muncitor.

¹³ Rotea 2004, 51. Vezi și Soroceanu 2012a, 34-35.

¹⁴ Girić 1971.

¹⁵ Soroceanu 1975, 34.

¹⁶ Soroceanu 1978a, 5 („Parafrazând o celebră expresie a lui Herodot, putem spune că civilizația pe care vom încerca să o sintetizăm în cele ce urmează este un dar al Mureșului, într-atât cursul inferior al acestei ape marchează existența populațiilor care se stabilesc aici în epoca bronzului”).

¹⁷ Soroceanu 1975, Fig. 4. Varianta în limba germană a acestui articol va fi publicată în prestigioasa revistă *Praehistorische Zeitschrift* (Soroceanu 1975b).

din 1930¹⁸, care alături de cele publicate de Dorin Popescu¹⁹, conturau un obiectiv foarte important pentru epoca bronzului din zonă. Citind manuscrisul jurnalului de săpătură din anii 1972 și 1973, se vede atât pasiunea și dăruirea unui arheolog din România comunistă cât și dezamăgirea pe care o provoacă lipsa mijloacelor financiare și a forței de muncă, dar mai ales dezinteresul oficialităților locale pentru o asemenea activitate intelectuală (Fig. 5). Cu tot efortul și entuziasmul tinereții săpăturile au fost întrerupte.

O nouă încercare va face în 1973, cu sprijinul prietenului său Florin Medeleț, de a relua cercetările la Cornești-Dealul Cornet (jud. Timiș), începute de Ortansa Radu în 1970²⁰. Planurile au fost mărețe, de a sonda întregul sit cu o magistrală, dar din nou forța de muncă (Fig. 6) și fondurile modeste au limitat săpăturile din 1973 și 1974 la doar câteva secțiuni²¹. Fără să fie lipsit de speranță, scria în raportul publicat că „Rezultatele obținute în cele trei campanii de săpături de pe „Cornet” (5-21 iulie 1973; 21-30 iulie, 22-31 august 1974) ne îndreptățesc să credem că săparea exhaustivă a așezării este un lucru cu atât mai necesar, cu cât, mai ales pe teritoriul țării noastre, cultura Vatina este, practic, necercetată”²².

Dezamăgit de toate aceste experiențe nefericite, se va concentra pe prelucrarea materialului arheologic de la Pecica, dar fără a neglija și alte descoperiri ale epocii bronzului din Transilvania²³. Săpăturile lui I.H. Crișan au permis „realizarea unei stratigrafii moderne, lucru care, avînd în vedere deteriorarea așezării vecine, de la Periam, imprimă un rol dominant *tell*-ului de la „Șanțul Mare” ca stațiune cercetată a culturii Mureș”²⁴. Egalizînd stratigrafia lui Roska cu cea a lui Crișan, va stabili trei mari faze din evoluția acestei așezări (timpurie, de tranziție și recentă), pe care le datează relativ și le racordează, pe baza ceramicii, la evoluția altor realități culturale din vestul României²⁵.

Fig. 4. Pe malul Mureșului la Pecica, vara anului 1972, împreună cu Dumitru Suciu.

¹⁸ Aceste materiale au fost prelucrate de T. Soroceanu și cedate spre publicare lui Florin Gogâltan în momentul emigrării sale din România în 1989 (Gogâltan 2000).

¹⁹ Popescu 1956.

²⁰ Radu 1972a; Radu 1972b.

²¹ La săpăturile din 1973 au participat și Richard Petrovsky împreună cu viitoarea soție Maria Dingă.

²² Soroceanu, Radu 1975, 33.

²³ Soroceanu, Istrate 1975; Soroceanu, Blăjan, Cerghi 1976; Soroceanu *et al.* 1977.

²⁴ Soroceanu 1977b, 241.

²⁵ Soroceanu 1977c.

Datorită legăturilor amicale pe care și le-a clădit în timp cu János Makkay, a aflat că János J. Szabó de la muzeul din Békéscsaba face săpături într-un alt cimitir al epocii bronzului de la Battonya, tot în Bazinul Mureșului de Jos. Invitat de acesta din urmă să participe la săpăturile din 1977 (Fig. 7)²⁶, va face în concediul său de odihnă prima excursie peste granițele țării. Cu acea ocazie va vizita și Budapesta, cunoscând la Magyar Nemzeti Múzeum și la Régészeti Intézet pe Amalia Mozsolics, Tibor Kovács, Tibor Kemenczei, Pál Patay și Nándor Kalicz.

O altă carte de referință pentru epoca bronzului din zona Mureșului de Jos va fi publicată în 1975 de către Ottó Trogmayer: necropola de la Tápé²⁷. Ea se dovedește extrem de importantă pentru stabilirea momentului în care a avut loc așa numita migrație a comunităților culturii mormintelor tumulare (*Hügelgräberkultur*) din Europa Centrală spre estul Bazinului Carpatic și implicit a relațiilor cu cultura Mureș. Analizând stratigrafia orizontală a acestui cimitir, după metodologia propusă anterior și pentru necropola de la Mokrin, ajunge la concluzia că ultimele niveluri de la Pecica sunt contemporane cu etapele I și II de la Tápé. Astfel unele comunități Mureș ar fi evoluat până în bronzul târziu²⁸. Astăzi lucrurile sunt văzute diferit²⁹, dar articolul rămâne, după aproape 50 de ani, un model de abordare a epocii bronzului de la Mureșul de Jos.

În același context se integrează și comentariile pe care le face la lucrarea de abilitarea a lui István Bóna privind bronzul mijlociu în Ungaria și legăturile sale sud-estice, susținută în 1958 dar publicată abia în 1975³⁰. Multe observații pe marginea acestei cărți fundamentale pentru epoca bronzului din Bazinul Carpatic sunt critice: lipsuri bibliografice, cartări deficitare, o ilustrație nemulțumitoare pentru reconstituiri tipologice, nu aduce nimic nou referitor la cultura Wietenberg, etc. În ceea ce privește cultura Mureș (Perjámos-Kultur după Bóna) observațiile critice devin punctuale: ignorarea unor trimiteri bibliografice obligatorii, așa numita locuire neolitică Vinča-Turdaș de la Pecica aparține de fapt eneoliticului, orizontului cu torți pastilate³¹, așezările de la Periam și Pecica nu încep la același orizont cronologic, iar stratigrafia orizontală a cimitirului de la Deszk A este departe de a fi exactă³².

Încă din 1973 a stabilit împreună cu profesorul Kurt Horedt subiectul tezei de doctorat: *Cultura Mureș*. Locurile fiind limitate, a urmat sfatul profesorului Horedt de a lucra la teză fără a fi înscris oficial la doctorat. Abia în 1977 a fost anunțat de K. Horedt că „Tovu-le am un loc”, dar era deja pregătit să susțină teza de doctorat. Acest lucru se întâmplă pe 13 octombrie 1978, avându-i în comisie pe Hadrian Daicoviciu, Alexandru Vulpe și András Bodor³³.

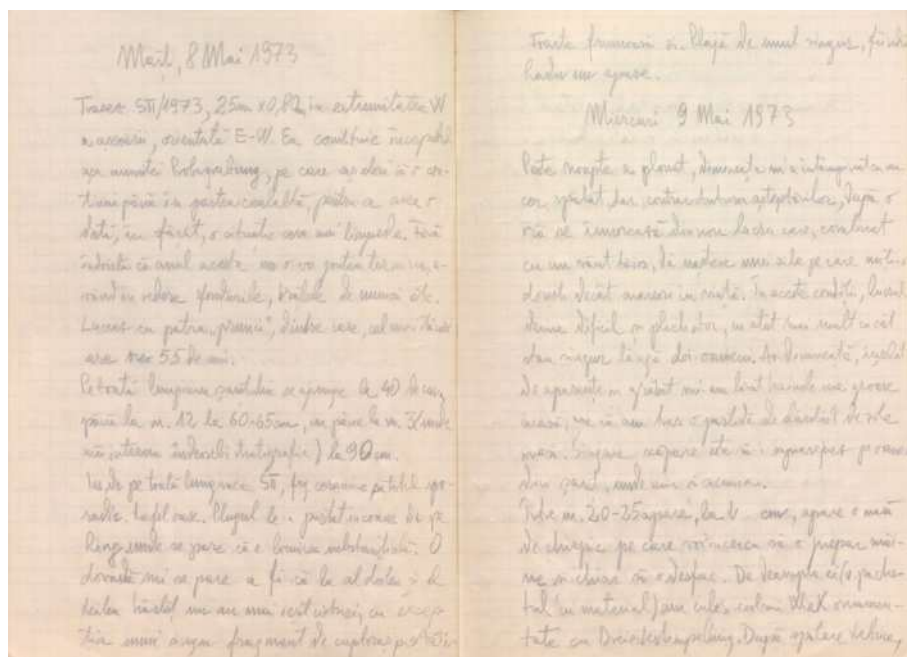

Fig. 5. Pagini din jurnalul de săpătură de la Socodor 1973.

²⁶ Szabó 1999, 7.

²⁷ Trogmayer 1975.

²⁸ Soroceanu 1977a, 75, Abb. 17.

²⁹ Sava, Gogâltan 2022 cu bibliografia mai veche.

³⁰ Bóna 1975, 7.

³¹ Vezi mai nou Sava 2015, 210 cu bibliografia mai veche.

³² Soroceanu 1977a, 321.

³³ Soroceanu 1978a.

Fig. 6. Cornești, vara anului 1973.

Fiind bun vorbitor de limbă germană, franceză și italiană, lucru extrem de rar printre arheologii de atunci și de astăzi, i-a fost la îndemână să întrețină conversații cu puținii specialiști care vizitau țara în acei ani sau să corespundă cu aceia cu care avea interese științifice comune (de altfel până în 1989 a avut o casuță poștală personală la Poșta Centrală din Cluj). Așa l-a cunoscut pe Bernhard Hänsel, pe atunci conferențiar (Dozent) la Universitatea din Erlangen, care la mijlocul anilor 70 ai secolului trecut pregătea lucrarea sa de abilitare privind începutul orizontului hallstattian la Dunărea de jos³⁴. În 1978 s-a întâlnit la București și la Cluj cu profesorii Rolf Hachmann și Frauke Stein de la Institut für Vor- und Frühgeschichte, Saarbrücken. Încurajat de prietenul său Radu Harhoiu, care fusese între 1973 și 1975 bursier Alexander von Humboldt la profesorul Hachmann, în 1979 îi solicită acestuia sprijinul pentru obținerea unei burse Humboldt. Șansa a făcut ca după trei ani de așteptare să obțină această bursă prestigioasă. Într-o perioadă tristă pentru aproape toată lumea din România și mai ales pentru cei cu un destin științific, primește acordul partidului de a vizita Germania Federală pentru doar câteva luni (aprilie-septembrie 1982).

Finalizând teza de doctorat în vederea publicării sale în limba germană, o trimite la Frankfurt profesorului Hermann Müller-Karpe pentru a fi cuprinsă în seria *Prähistorische Bronzefunde*, Abteilung XX; Beiträge. Actualizând manuscrisul în timpul bursei sale Alexander von Humboldt, cartea va ajunge la R. Hachmann care a intenționat să o publice în seria *Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde*. Aici va rămâne însă fără a fi valorificată mai bine de 12 ani. Între timp, la invitația făcută de B. Hänsel de a contribui la un volum privind sud-estul Europei între 1600-1000 BC, scrie un articol de sinteză despre așezarea epocii bronzului de la Pecica³⁵. Cunoscându-l la Cluj pe profesorul Marek Gedl de la Universitatea din Cracovia, primește încurajarea de a publica în revista *Acta Archaeologica Carpathica* o lucrare despre periodizarea culturii Mureș³⁶. Articolul a fost puțin folosit de specialiști, cu toate că oferă o excelentă trecere în revistă a „vieții cronologice” a artefactelor ceramice și metalice vehiculate de comunitățile Mureș.

³⁴ Hänsel 1976.

³⁵ Soroceanu 1982.

³⁶ Soroceanu 1984b.

Fig. 7. Participând în 1977 la săpăturile de la Battonya.
Cu caietul în mână János J. Szabó.

Terminarea lucrării de doctorat a coincis cu publicarea de către Mircea Petrescu-Dîmbovița a *Depozitelor de bronzuri din România*³⁷ și cu informația primită din partea lui Nicolae Gudea privind achiziționarea de către Muzeul din Gherla a unei noi descoperiri de bronzuri. Cu depozitul de la Buza (jud. Cluj)³⁸, va începe interesul său constant de acum înainte pentru studierea pieselor preistorice din metal. Metalurgia bronzului va deveni astfel cea de-a doua temă majoră de cercetare a sa. Urmează la scurt timp publicarea de-

pozitelor de la Vâlcele II (jud. Cluj)³⁹ și Perișor (jud. Bistrița-Năsăud)⁴⁰.

Tot la insistențele lui N. Gudea va reevalua depozitul de la Sâg (jud. Sălaj). Descoperit în 1972, acesta a fost sumar publicat de către M. Petrescu-Dîmbovița pe baza informațiilor oferite de Mircea Rusu și Vasile Lucăcel. Într-o perioadă în care monografia lui Petrescu-Dîmbovița era considerată o adevărată „Biblie”, cartea sfântă a oricărui specialist în epoca bronzului, Soroceanu într-un stil care a devenit deja caracteristic, se apucă serios de criticat și demonstrat modul cum trebuie de fapt publicat un depozit de bronzuri. Și a reușit pe deplin. De atunci studiul vaselor de metal va deveni o prioritate a abordărilor sale științifice⁴¹. De asemenea este strecurată timid și ipoteza depunerii rituale a unui astfel de colecții de piese de metal „foarte probabil cu sens de cenotaf al unui războinic mai de vază”⁴², argumentând cu lucrarea de referință a lui Frauke Stein⁴³, total necunoscută pe atunci în România. Acest subiect va fi dezvoltat în detaliu mult mai târziu, când vor fi analizate contextele rituale în care au fost depuse piese de metal descoperite de-o parte și de alta a Carpaților⁴⁴.

Odiseea publicării lucrării de doctorat intitulată *Studien zur*

Fig. 8. Iași, 2011, alături de Svend Hansen, Attila Laszló și Nicolae Ursulescu.

³⁷ Petrescu-Dîmbovița 1977; Petrescu-Dîmbovița 1978.

³⁸ Soroceanu, Buda 1978.

³⁹ Soroceanu 1981.

⁴⁰ Soroceanu, Retegan 1981, 207-211.

⁴¹ Soroceanu 2004; Soroceanu 2005c; Soroceanu 2005d; Soroceanu 2007; Soroceanu 2008; Soroceanu, Sava 2020.

⁴² Soroceanu, Lakó 1981, 155.

⁴³ Stein 1976.

⁴⁴ Soroceanu 1995; Soroceanu 2011; Soroceanu 2012b; Soroceanu, Sirbu 2012.

Mureș-Kultur se încheie abia în 1991⁴⁵. După emigrarea sa împreună cu familia în Chile (aprilie 1989), în ianuarie 1990 își reia bursa Alexander von Humboldt, de data aceasta la Berlin, fiind invitat de profesorul Bernhard Hänsel la Seminar für Ur- und Frühgeschichte. Actualizând vechiul manuscris, refăcând ilustrația cu ajutorul soției sale Alina Soroceanu și sprijinit de profesorul Hänsel, monografia culturii Mureș va apărea în seria *Internationale Archäologie*, îngrijită de Claus Dobiati și Klaus Leidorf.

Fig. 9. Chișinău, aprilie 2012, împreună cu Eugen Sava.

Pentru a-și întreține familia, participă ca angajat în cadrul Gesellschaft f. Archäologische Denkmalpflege e. V. Berlin la săpături de salvare în Berlin și Brandenburg mai bine de 10 ani (1993-2004), până la falimentul acestei firme. Cu toate că munca de teren te îndepărtează destul de bine de liniștea biroului de studiu, în această perioadă reușește să editeze două volume din seria *Bronzefunde aus Rumänien*⁴⁶, în care are mai multe contribuții⁴⁷, iar alături de N. Boroffka un volum dedicat memoriei profesorului Horedt⁴⁸. Lor li se adaugă câteva studii esențiale pentru cunoașterea metalurgiei bronzului târziu din Transilvania⁴⁹, sau din Bazinul Mureșului de Jos⁵⁰.

În calitate de asistent social, cum i-a făcut plăcerea să menționeze de câte ori a avut prilejul după 2004⁵¹, față de mulți alții ascunși liniștiți în spatele unui serviciu bine plătit, finalizează un proiect de peste 20 de ani în care sunt analizate monografic vasele de metal preistorice de pe actualul teritoriu al României⁵². Mulțumirile adresate celor care i-au fost alături de-a lungul anilor în această întreprindere de duranță se întind pe câteva pagini, fiind un exemplu de deontologie profesională. Pentru a ne referi doar la zona Mureșului de Jos, aici este discutat și cazanul de bronz cu atașă cruciforme de tip B2a de la Dumbrăvița, com. Bârzava, jud. Arad, nepublicat până la acea dată⁵³.

⁴⁵ Soroceanu 1991.

⁴⁶ Soroceanu 1995a; Soroceanu 2005a.

⁴⁷ Chidioșan, Soroceanu 1995; Soroceanu Lakó 1995; Soroceanu 1995c; Soroceanu 2005b; Soroceanu 2005c; Soroceanu 2005d.

⁴⁸ Boroffka, Soroceanu 1999. Vezi și Soroceanu 1999; Soroceanu, Medeleț 1999.

⁴⁹ Soroceanu 1996; Soroceanu 1997.

⁵⁰ Soroceanu, Szábo 2001.

⁵¹ Gogăltan 2019a, 497.

⁵² Soroceanu 2008. Mai multe despre această carte la Gogăltan 2010b sau Gogăltan 2019a, 497.

⁵³ Soroceanu 2008, 138.

Fig. 10. Berlin, octombrie 2021. Patru generații de humboldtiști: Florin Gogăltan (2000-2003), Tudor Soroceanu (1990-1991), Botond Rezi (2021-2022) și Eugen Sava (1996-1998).

publicarea monografică a depozitului de la Bandul de Cămpie din județul Mureș în prestigioasa serie de la Bonn *Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie*⁵⁴.

La 76 de ani realizează o altă performanță demnă de un adevărat „bunic profesionist”, așa cum se afișează cu mândrie (Fig. 11): publicarea împreună cu un alt humboldtist, profesorul Eugen Sava (Fig. 9-10), a unei sinteze privind vasele de metal preistorice descoperite pe un spațiu de mai bine de 4.000.000 de km², între Carpații Orientali, Caucaz și estul Kazahstanului⁵⁶. Dar despre această carte a fost spus ceea ce era de spus⁵⁷. Pentru a completa lista bibliografică publicată acum cinci ani⁵⁸, mai este de adăugat încă un exemplu pentru ceea ce înseamnă acribie științifică, pasiune și nu în ultimul rând ceea ce ne dorim și noi pe viitor: o minte limpede. Este vorba despre povestea descoperirii în 1793 a celor două roți de car din bronz de la Arcalia, jud. Bistrița-Năsăud⁵⁹. Acest articol, consistent ca număr de pagini și informație arheologică,

Tot cu sprijinul moral și financiar al profesorului Svend Hansen, directorul Secției pentru Eurasia a Institutului Arheologic German (Eurasien-Abteilung des Deutschen Archäologischen Institutes, Berlin) (Fig. 8), este publicată în 2012 o carte mult așteptată de unii dintre noi: *Die Kupfer- und Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*. Așa cum scria și autorul, monografia celor peste 1000 de ani de activitate metalurgică preistorică în România a avut ca punct de plecare cele 12 pagini de catalog și 20 de planșe adiacente din lucrarea lui M. Petrescu-Dîmbovița dedicată depozitelor de bronzuri din România⁵⁴. Din Bazinul Mureșului de Jos și din Bazinul Crișurilor sunt prezentate descoperirile de la Păuliș, Pecica, Periam, Satu Mare și Vârșand I-III, contribuind esențial la cunoașterea categoriilor de piese care vor circula în această zonă la vremea în care sunt locuite tell-urile bronzului mijlociu. Suportul financiar a lui S. Hansen, la care s-a adăugat colaborarea de succes cu arheologii muzeului din Târgu Mureș Rita Németh și Botond Rezi (Fig. 10), duce la concretizarea unui alt vechi proiect, de pe vremea în care activa în România, și anume

Fig. 11. Berlin, 2022. În balconului apartamentului său din Berlin, Zähringerstrasse nr. 40.

⁵⁴ Soroceanu 2012a, 12.

⁵⁵ Soroceanu, Rezi, Németh 2017.

⁵⁶ Soroceanu, Sava 2020.

⁵⁷ Gogăltan 2021.

⁵⁸ Gogăltan 2019a, 500-506.

⁵⁹ Soroceanu 2022.

pentru unii cât o carte, trebuie citit obligatoriu altfel ar fi o mare pierdere pentru un specialist al epocii bronzului și nu numai. Handicapul necunoașterii limbii germane poate fi astăzi depășit cu ajutorul diverselor programe de traducere. Merită tot efortul.

Dorim să încheiem această *laudatio* în spiritul celor spuse la început. Nu este arheolog român care sosit astăzi la Berlin să nu-l întâlnească pe Tudor Soroceanu, cel puțin în ziua de joi, la biblioteca de pe Podbielskiallee (mai exact Im Dol 2-6). Aici te așteaptă prietenos să-ți arate biblioteca, dacă cumva nu o cunoști, sau cu multe sfaturi omenești despre supraviețuirea în jungla urbană berlineză. Te chestionează asupra intereselor tale științifice și te ajută dacă este cazul. Fotografia din Fig. 10 este o dovadă a ceea ce spuneam. Din nefericire din această poză lipsește prietenul nostru comun Vasile Iarmulschi, aflat și el la Berlin la data la care a fost făcută poza, dar nu și în biblioteca de la Eurasien-Abteilung unde lucram noi patru (Fig. 10). Am fi fost atunci laolaltă cinci generații de humboldiști români. Așa te simți acasă, la o casă pe care ne-o dorim cu toții acasă. Suntem cu siguranță în asentimentul tuturor celor care ne-am reunit între copertile acestui volum de suflet de a-i dori lui Tudor Soroceanu același bine pe care ni l-a oferit și el nouă atât profesional cât și uman.

Florin Gogâltan

Institutul de Arheologie și Istoria Artei,
Cluj-Napoca, RO
floringogaltan@gmail.com

Victor Sava

Complexul Muzeal Arad,
Arad, RO
victor.sava.cma@gmail.com

BIBLIOGRAFIE

Bóna 1975	I. Bóna, <i>Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen</i> . Budapest 1975.
Boroffka 2009	N. Boroffka, <i>Dr. Tudor Soroceanu la 65 de ani/ Dr. Tudor Soroceanu zum 65. Geburtstag</i> . Tyrageia III, 2009, 381-391.
Boroffka, Soroceanu 1999	N. Boroffka, T. Soroceanu (herausgegeben und bearbeitet), <i>Transsilvania. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropas. Gedenkschrift für Kurt Horedt</i> . Rahden/Westf. 1999.
Ciugudean 1996	H. Ciugudean, <i>Epoca timpurie a bronzului în centrul și sud-vestul Transilvaniei</i> . București 1996.
Chidioșan, Soroceanu 1995	N. Chidioșan, T. Soroceanu, <i>Der Bronzefund von Galošpetreu, Kr. Bihor</i> . În: Soroceanu 1995a, 169-186.
Crișan 1978	I.H. Crișan, <i>Ziridava. Săpăturile de la "Șanțul Mare" din anii 1960, 1961, 1962, 1964. Ziridava. Die Ausgrabung der Jahre 1960, 1961, 1962 und 1964 vom "Șanțul Mare"</i> . Arad 1978.
Daicoviciu, Ferenczi, Glodariu 1989	H. Daicoviciu, Ș. Ferenczi, I. Glodariu, <i>Cetăți și așezări dacice în sud-vestul Transilvaniei</i> . I. Cluj-Napoca 1989.
Dietrich et al. 2009	L. Dietrich, O. Dietrich, B. Heeb, A. Szentmiklosi, <i>Aes Aeterna - In Honorem Tudor Soroceanu</i> . Analele Banatului XVII, 2009, 7.
Găvan, Ignat 2014	A. Găvan, A. Ignat, <i>Pecica "Șanțul Mare = Nagysánc", Arad County</i> . În: F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (eds.), <i>Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research</i> . Cluj-Napoca 2014, 148-167.
Girić 1971	M. Girić, <i>Mokrin, nekropola ranog bronzanog doba. Mokrin the early bronze age necropolis</i> . Beograd 1971.

- Gogâltan 2000 F. Gogâltan, *Aria sudică de răspândire a culturii Otomani*. Acta Musei Porolissensis 23/I, 2000, 121-152.
- Gogâltan 2004 F. Gogâltan, *Nevoia de teorie?*. În: C. Gaiu, H. Bodale (coord.), Centru și periferie. Lucrările colocviului național, Bistrița 23-25 aprilie 2004. Cluj-Napoca 2004, 7-16.
- Gogâltan 2010a F. Gogâltan, *Die Tells und der Urbanisierungsprozess*. În: B. Horejs, T.L. Kienlin (Hrsg.), Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008. Bonn 2010, 13-46.
- Gogâltan 2010b F. Gogâltan, *Recenzie*, T. Soroceanu, Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. – Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României. Bistrița/Cluj-Napoca 2008. Ephemeris Napocensis XX, 2010, 264-270.
- Gogâltan 2019a F. Gogâltan, *Tudor Soroceanu și cercetarea epocii bronzului*. Tyragetia XIII, 1, 2019, 494-506.
- Gogâltan 2019b F. Gogâltan, *Despre cronologia absolută a bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic*. Tyragetia XIII, 1, 2019, 45-70.
- Gogâltan 2021 F. Gogâltan, *Recenzie*, T. Soroceanu, E. Sava, *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai während der Bronze- und Früheisenzeit*/T. Сороцяну, Е. Сава, *Металлические сосуды от Карпат до Западного Алтая в эпоху бронзы и раннем железном веке*, Chișinău 2020. Arheologia Moldovei XLIV, 2021, 303-306.
- Gogâltan, Găvan 2014 F. Gogâltan, A. Găvan, *Der bronzezeitliche Tell von Pecica „Șanțul Mare”. Ein metallurgisches Zentrum des Karpatenbeckens (I)*. Ephemeris Napocensis XXIV, 2014, 7-38.
- Gudea, Pop 1971 N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov – Cymidava. Contribuții la cercetarea limesului de sud-est al Daciei romane*. Brașov 1971.
- Hänsel 1976 B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*. Bonn 1976.
- Medeleț, Soroceanu, Gudea 1971 F. Medeleț, T. Soroceanu, N. Gudea, *Descoperiri arheologice din epoca dacică la Pescari (jud. Caraș-Severin)*. Acta Musei Napocensis 8, 1971, 465-475.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. București 1977.
- Petrescu-Dîmbovița 1978 M. Petrescu-Dîmbovița, *Die Sichern in Rumänien*. München 1978.
- Pop, Soroceanu 1968 C. Pop, T. Soroceanu, *Cîteva stele familiale din Dacia Superioară - Quelques stèles familiales de la Dacie Supérieure*. Studii și Cercetări de Istorie Veche 19, 1968, 351-357.
- Popescu 1956 D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondajele de la Socodor –1948*. Materiale II, 1956, 43-88.
- Radu 1972a O. Radu, *Contribuții la cunoașterea culturii Vatina – Săpăturile de la Cornești, jud. Timiș*. Studii și Comunicări de Istorie Veche a României 23, 2, 1972, 271-283.
- Radu 1972b O. Radu, *Cultura “Vatina” în așezarea de epocă a bronzului de la Cornești județul Timiș*. Tibiscus 2, 1972, 35-38.
- Rustoiu 2013 A. Rustoiu, *Celtic Lifestyle – Indigenous Fashion. The Tale of an Early Iron Age Brooch from the North-Western Balkans*. Archaeologia Bulgarica XVII, 3, 2013, 1-16.
- Sava 2015 V. Sava, *Neolithic and Eneolithic in the Lower Mureș Basin*. Cluj-Napoca 2015.
- Sava, Gogâltan 2022 V. Sava, F. Gogâltan, *Before the Rise of the Late Bronze Age Mega Sites/Forts in the Lower Mureș Basin (20th–15th centuries BC)*. Ziridava. Studia Archaeologica 36, 2022, 85-164.
- Soroceanu 1971 T. Soroceanu, *Un mormint de incinerare de la Cristurul Secuiesc*. Acta Musei Napocensis 8, 1971, 499-502.

- Soroceanu 1972 T. Soroceanu, *Așezarea de tip Wietenberg de la Pălatca (j. Cluj)*. În: Centenar muzeal Orădean, Oradea, 1972, 165-172.
- Soroceanu 1973 T. Soroceanu, *Descoperirile din epoca bronzului de la Obreja (jud. Alba)*. Acta Musei Napocensis X, 1973, 493-515.
- Soroceanu 1974 T. Soroceanu, *O contribuție la cunoașterea ceramicii din epoca bronzului în Transilvania*. În: In memoriam Constantini Daicoviciu. Cluj 1974, 367-373.
- Soroceanu 1975a T. Soroceanu, *Însemnătatea cimitirului de la Mokrin pentru cronologia epocii timpurii a bronzului în Banat*. Banatica III, 1975, 33-48.
- Soroceanu 1975b T. Soroceanu, *Die Bedeutung des Gräberfeldes von Mokrin für die relative Chronologie der frühen Bronzezeit im Banat*. Praehistorische Zeitschrift 50, 1975, 161-179.
- Soroceanu 1977a T. Soroceanu, *Beiträge zur Bronzezeit am Unterlauf der Mureș*. Dacia N.S. XXI, 1977, 55-79.
- Soroceanu 1977b T. Soroceanu, *Însemnătatea stratigrafiei de la Pecica pentru epoca bronzului carpato-danubian*. Studii și Comunicări Caransebeș 2, 1977, 242-250.
- Soroceanu 1977c T. Soroceanu, *Considerații preliminare asupra ceramicii de tip Mureș*. Banatica IV, 1977, 105-110.
- Soroceanu 1978a T. Soroceanu, *Cultura Mureș*, Teză de doctorat. Cluj-Napoca 1978, mss.
- Soroceanu 1978b T. Soroceanu, *Ein neues Buch über die Bronzezeit Ungarns*. Dacia N.S. XXII, 1978, 319-324.
- Soroceanu 1981 T. Soroceanu, *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (I)*. Acta Musei Napocensis XVIII, 1981, 357-365.
- Soroceanu 1981 T. Soroceanu, *Der zweite Depotfund von Vilcele, Rumänien*. Praehistorische Zeitschrift 56, 2, 1981, 249-261.
- Soroceanu 1982 T. Soroceanu, *Pecica – eine bronzzeitliche Siedlung in Westrumänien*. În: B. Hänsel (Hrsg.), Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr. Berlin 1982, 353-369.
- Soroceanu 1984a T. Soroceanu, *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (II)*. Acta Musei Napocensis XXI, 1984, 433-458.
- Soroceanu 1984b T. Soroceanu, *Die Periodisierung der Mureș-Kultur*. Acta Archaeologica Carpathica XXIII, 1984, 43-76.
- Soroceanu 1987 T. Soroceanu, *Materialien zur Bronze- und Hallstattzeit Siebenbürgens (III)*. În: H. Maurer (Hrsg.), Festschrift für Dieter Korell. Bonn 1987, 922-956.
- Soroceanu 1991 T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*. Buch am Erlbach 1991.
- Soroceanu 1995a T. Soroceanu (Bearb. u. Red.), *Bronzefunde aus Rumänien*. Berlin 1995.
- Soroceanu 1995b T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzzeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*. În: Soroceanu 1995a, 15-80.
- Soroceanu 1995c T. Soroceanu, *Der Bronzefund von Gîrbău, Kr. Cluj*. În: Soroceanu 1995a, 197-211.
- Soroceanu 1996 T. Soroceanu, *Der Bronzedepotfund von Cincu/Groß-Schenk, Siebenbürgen*. Eurasia Antiqua 2, 1996, 241-286.
- Soroceanu 1997 T. Soroceanu, *Zum Depotfund von Suseni*. În: C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, B. Teržan (Hrsg.), Cronoz. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp 1997, 389-402.
- Soroceanu 1998 T. Soroceanu, *Peregrini romani. Römisches Fundgut in vorskythenzeitlichen Horten Siebenbürgens*. Prähistorische Zeitschrift 73/2, 1998, 233-251.
- Soroceanu 1999 T. Soroceanu, *Kurt Horedt. Eine Persönlichkeit in bewegten Zeiten*. În: Boroffka, Soroceanu 1999, 11-17.
- Soroceanu 2004 T. Soroceanu, *În legătură cu încadrarea cronologică a siturilor de tip Kurd de la Brâncovenești, jud. Mureș*. În: P. Rogozea, V. Cedică (Red.), Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag. Timișoara 2004, 163-222.
- Soroceanu 2005a T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien II. Descoperiri de bronzuri din România, Bistrița*. Cluj-Napoca 2005

- Soroceanu 2005b T. Soroceanu, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. I. Contribuția lui C. Nicolescu-Otin la cunoașterea metalurgiei preistorice din România*. În: Soroceanu 2005a, 15-46.
- Soroceanu 2005c T. Soroceanu, *Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung*. În: Soroceanu 2005a, 387-428.
- Soroceanu 2005d T. Soroceanu, *Zur zeitlichen Heimat des Eimerpaares vom Kurd-Typ aus Brâncovenești, Siebenbürgen, Rumänien*. În: Soroceanu 2005a, 429-476.
- Soroceanu 2007 T. Soroceanu, *Johann Georg Keysler (1689-1743) und die anfänglichen Deutungsversuche der Bronzedeponierungen. Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes III. Das Altertum 52, 2007/2, 131-154*.
- Soroceanu 2008 T. Soroceanu, *Bronzefunde aus Rumänien. III. Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. Descoperiri de bronzuri din România. III. Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României, în Biblioteca Muzeului Bistrița. Seria Historica, 16. Bistrița, Cluj-Napoca 2008*.
- Soroceanu 2011 T. Soroceanu, „*Gladius barbarico ritu humi figitur nudus*“. Schriftliches, Bildliches und Ethnologisches zur Bedeutung der Schwerter und der Schwertdeponierungen außerhalb des militärischen Verwendungsbereiches. *Tyragetia V (XX) 2011, 39-116*.
- Soroceanu 2012a T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepts der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*. Cluj-Napoca, Bistrița 2012.
- Soroceanu 2012b T. Soroceanu, *Die Fundplätze bronzezeitlicher Horte im heutigen Rumänien*. În: S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta (Hrsg.), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*. Berlin 2012, 225-254.
- Soroceanu 2022 T. Soroceanu, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes IV. Arokallya/Kallesdorf/Arcalia: ein Bronzefundsckicksal. Acta Praehistorica et Archaeologica 54, 2022, 101-187*.
- Soroceanu, Radu 1975 T. Soroceanu, O. Radu, *Șantierul arheologic Cornești (jud. Timiș). Săpăturile din 1973 și 1974. Tibiscus IV, 1975, 33-40*.
- Soroceanu, Istrate 1975 T. Soroceanu, M. Istrate, *Faza finală a culturii Wietenberg. Studii și Comunicări Muzeul Brukenthal. Arheologie-Istorie 19, 1975, 21-27*.
- Soroceanu, Buda 1978 T. Soroceanu, V. Buda, *Der Bronzegefäßhort von Buza (Kr. Cluj)*. *Dacia N.S. XXII, 1978, 99-106*.
- Soroceanu, Lakó 1981 T. Soroceanu, E. Lakó, *Depozitul de bronzuri de la Sîg (jud. Sălaj)*. *Acta Musei Porolissensis V, 1981, 145-168*.
- Soroceanu, Retegan 1981 T. Soroceanu, A. Retegan, *Neue spätbronzezeitliche Funde im Norden Rumäniens. Dacia N.S. XXV, 1981, 195-229*.
- Soroceanu, Lakó 1995 T. Soroceanu, É. Lakó, *Der zweite Depotfund von Dragu, Kr. Sălaj. Zu den Tüllenbeildpotfund in Rumänien*. În: Soroceanu 1995a, 187-195.
- Soroceanu, Medeleț 1999 T. Soroceanu, F. Medeleț, *Die bronzene Kette mit Anhängern von Moldova Veche, am Eisernen Tor*. În: Boroffka, Soroceanu 1999, 181-213.
- Soroceanu, Szábo 2001 T. Soroceanu, J.J. Szábo, *Der Bronzefund von Gyula (Kom. Békés). A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei. Studia Archaeologica VII, 2001, 219-230*.
- Soroceanu, Sîrbu 2012 T. Soroceanu, V. Sîrbu, *Peștera de la Nucu din neolitic până în epoca bronzului // La grotte de Nucu du néolithique à l'âge du Bronze*. În: V. Sîrbu, S. Matei (Eds.), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din preistorie și Evul Mediu – Nucu-”Fundu Peșterii”, județul Buzău – Un monument des Carpates Orientales avec des représentations de la préhistoire et du Moyen Âge – Nucu-”Fundu Peșterii”, département de Buzău*. Brăila, Buzău 2012, 119-331.
- Soroceanu, Sava 2020 T. Soroceanu, E. Sava, *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai während der Bronze- und Früheisenzeit/T. Сороцяну, Е. Сава, Металлические сосуды между Карпатами и Западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века*. Chișinău 2020.

- Soroceanu, Blăjan, Cerghi 1976 T. Soroceanu, M. Blăjan, T. Cerghi, *Cimitirul de incineratie de la Aiton*. File de Istorie 4, 1976, 57-80.
- Soroceanu, Rezi, Németh 2017 T. Soroceanu, B. Rezi, R. Németh, *Der Bronzedepotfund von Bandul de Câmpie, jud. Mureș/Mezőbánd, Maros-Megye. Beiträge zur Erforschung der spätbronzezeitlichen Metallindustrie in Siebenbürgen*. Bonn 2017.
- Soroceanu et al. 1977 T. Soroceanu, G. Lazarovici, E. Amlacher, A. Mureșan, *Contribuții la repertoriul arheologic al județului Mureș*. Marisia 7, 1977, 57-65.
- Stein 1976 F. Stein, *Bronzezeitliche Hortfunde in Süddeutschland. Beiträge zur Interpretation einer Quellengattung*. Bonn 1976.
- Szabó 1999 J.J. Szabó, *Früh- und mittelbronzezeitliche Gräberfelder von Battonya*. Budapest 1999.
- Trogmayer 1975 O. Trogmayer, *Das bronzezeitliche Gräberfeld bei Tápe*. Budapest 1975.
- Ursulescu 2010 N. Ursulescu, *Tudor Soroceanu în cel de al 65-lea an al vieții*. Arheologia Moldovei XXXIII, 2010, 413-420.

The Dawn of Hoarding. Pre-Metallic and Non-Metallic Hoards in the Carpathian Basin¹

Botond Rezi

Abstract: The main objective of the study is to shed light on the appearance, development and spatial characteristics of the hoarding practices through a diachronic approach of the early assemblages. The main focus of research is represented by the Carpathian Basin, but for a better understanding, the depositing habits of the neighbouring regions will also be discussed, since the period's valuable and highly respected raw materials, such as *Spondylus*, jade or flint point towards economic and social networks stretching over several thousand kilometres. The consequence of these connections is the emergence of specific hoarding patterns in different parts of Europe throughout the Copper Age, which leads to impressive accumulations of objects made from different raw materials.

Keywords: Neolithic; Copper Age; hoarding; *Spondylus*; chipped stone; jade.

Introduction

As one of the leading scientific authorities in metal hoarding research in the wide regions of central, south-eastern and eastern Europe, Tudor Soroceanu has shed new light on numerous metal hoards from both sides of the Carpathians, dating from the Early Bronze Age to the Early Iron Age. The present volume is a tribute to him, focusing on different aspects of the Bronze Age. Though not directly related to the general theme of the volume, the aim of the following paper is to highlight that the practice of purposeful concealment of goods appeared long before the Bronze Age and can be traced back to various causes. By outlining the earliest forms and manifestations of hoarding, one can observe that although the material, structure and design were always adapted to the needs and possibilities of the time, the motives and concept behind it can be considered perpetual.

Deposition of selected objects is not an invention of the metal using societies, but a practice that goes back several millennia². Nor was the employment of assemblages of copper or copper alloy objects exclusive for the metal ages, as smaller or larger hoards with organic and stone implements were buried during the Copper and Bronze Age as well. Intentionality and consciousness can be observed throughout larger parts of Europe, as metal and stone commodities make up the hoards of the Copper Age in different regions of the continent. The material of a hoard is influenced basically by the objects available for disposal, but not necessarily of local origin, and they are filtered through a system of social norms in which the 'right' appearance, selection, treatment, order and location determine the final layout of the deposition³.

As in the case of the majority of the Copper, Bronze and Iron Age finds, pre-metallic and non-metallic assemblages may display a wide variety of find associations and the identification of structured and selective deposition can sometimes be blurry. At the same time, their interpretation is difficult due to the various contexts of discovery. Thus, neither the circumstances of deposition, nor the composition and the function of these hoards can be equally and thoroughly explained. In recent

¹ The following paper is part of a larger project entitled *Selective choice or embedded habit? The beginnings of metal deposition and its early evolution in the Carpathian Basin*, carried out within the framework of Humboldt Research Fellowship for Postdoctoral Researcher, at the Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, under the supervision of Prof. Dr. Dr. h.c. Svend Hansen.

² For a short survey about non-metallic depositions in Europe, see Boroffka 1992 (with earlier literature for northern Europe); Bradley 1998; Louwe Kooijmans, Nokkert 2001; Fontijn 2011, 433–434; Hansen 2013, 145; Jeunesse 2017; Hansen 2020a, 169–170.

³ Fontijn 2020, 26–29.

years, numerous single stray finds have been included to the category of depositions, resulting in the inclusion of numerous isolated finds with unknown contexts within deliberate concealment. In the following pages these single finds will be disregarded, and only multiple object assemblages with a more or less known finding context will be taken into consideration. The term hoard will be used to refer to an assemblage of meaningful finds comprising several objects, concealed deliberately in a context other than burial, with the explicit intention of abandoning them forever⁴. In the context of the chosen topic reference will be made to several particular discoveries as well, namely the cache finds. These are represented by a distinct, more personal and modest group of items believed to have been buried at a single moment in time, without showing the distinctive accumulation in time observable on hoards. Based on their context, such discoveries can be interpreted as personal, construction offerings. In the case of some Late Neolithic necklaces and personal adornments, this feature is obvious, but the character of other large stone assemblages, which may point towards a specific, single production activity, is sometimes blurry.

Due to the significance of specific raw materials in different periods and in different regions, our short overview will be structured according to subsequent chronological periods with hoards compiled from particular raw materials. The main time interval taken into account stretches from the Middle Neolithic to the end of the Early Copper Age, namely from ca. 5500 to 4000/3800 BC, with sparse discoveries from earlier (Upper Palaeolithic, Early Neolithic) and later (Late Copper Age) periods. Special attention will be given to the discoveries within the range of the Carpathian Mountains, the Eastern Alps and the Sava River. Most of them can be dated mainly prior to the Copper Age, but as non-metallic hoards outlived the appearance of metallurgy, several later peculiar examples will be highlighted as well. An exhaustive cataloguing of all these assemblages would have exceeded the limits of this paper (Fig. 1).

Assemblages with fossil shells and *Spondylus* implements

Beside stone tools, beads made of mollusc shells are among the earliest materials, used by early humans as personal ornaments. Misliya Cave in Israel and Pinnacle Point in South Africa are the sites with the oldest known shells which are ornamental, or at least non-utilitarian, unperforated and dated to 180,000–160,000 BC⁵. Purposefully compiled assemblages from the Carpathian Basin can be dated as early as the Upper Palaeolithic. Hoards of fossil shells piled up in settlements are also known from this period. At the Gravettian settlement of Szob–*Ipolypart* (northern Hungary) three different assemblages containing fossil shells and molluscs were found in the same thin layer, 2–2.5 m apart, each arranged in a regular and circular pile. Excepting the items at the bottom, almost all the molluscs were arranged in a vertical position, indicating that the collected jewellery was not just placed on the ground, but may have been deposited in a smaller sack, thus proving a deliberate accumulation and placement⁶. Most likely they were prepared for transport and future processing⁷ (Fig. 2). Beside shells and molluscs⁸, softer stones than flint, such as marble or limestone pearls were manufactured and used, but many other minerals and stones were also used as decorative elements⁹.

During the Neolithic the number of hoards and the variety of the utilized raw materials increased exponentially. Within and outside the Carpathian Basin, impressive accumulations of organic (shell, *Spondylus* and bone implements, boar tusk, teeth, antler, animal and human bones) and inorganic (stone, flint, obsidian, metal, ceramics) items were buried, mainly within settlements. Zs. Siklósi differentiates three main deposition groups for the Neolithic period on the basis of their composition, corresponding to different types of raw material: tool (stone, later copper), ornament, and their combination¹⁰. One of the most prestigious raw material of this period, beside obsidian, and the earliest example of long-distance exchange of goods in Europe is the large and imposing mollusc *Spondylus*

⁴ In this regard, see Geißlinger 1984; Eggert 2001, 54–55, 78–82; Hansen 2002; Maraszek 2006, 79–80; Țârlea 2008; Neumann 2015, 5–64; Hansen 2021, 33–35.

⁵ Bar-Yosef Mayer 2020, 13.

⁶ Gábori 1969, 8–11, Taf. II/2, III–IV. (1st pile: 97, 2nd pile: 98 and the 3rd pile: 144 molluscs and shells).

⁷ Bálint 2021, 54–55.

⁸ For a short description of the earliest shell assemblages outside the study area, see Vitezović 2016, 238–239.

⁹ Dobosi 2003, 90–91; Regenye *et al.* 2009, 424.

¹⁰ Siklósi 2013a, 249.

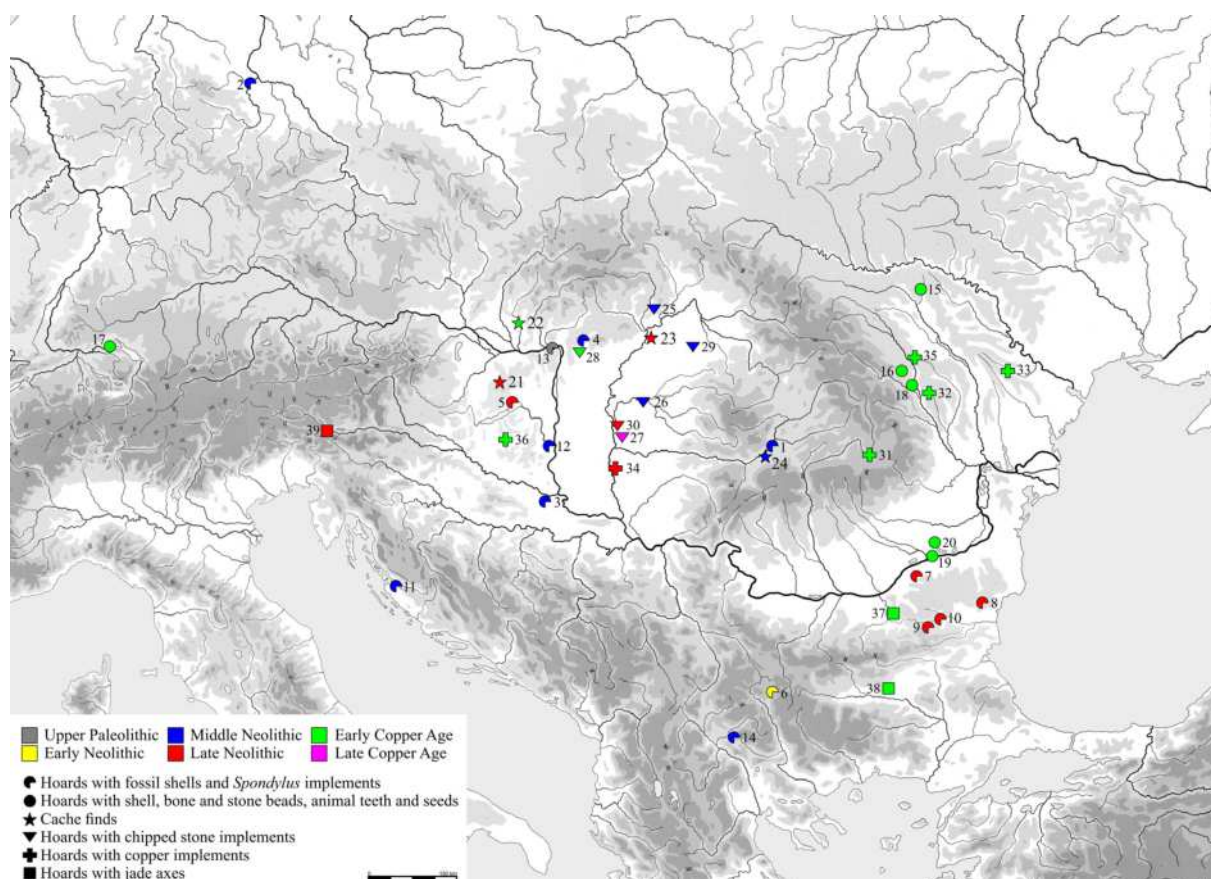

Fig. 1. Pre-metallic and non-metallic hoards mentioned in the text: 1. Alba Iulia–Lumea Nouă; 2. Bernburg; 3. Čepin–Ovčara; 4. Ecseg; 5. Felsőörs; 6. Gálánik; 7. Kosharna; 8. Kozludža; 9. Omurtag; 10. Ovčarovo; 11. Ražanac; 12. Szekszárd–Palánki-hegy; 13. Szob–Ipolypart; 14. Vršnik; 15. Chetroșica; 16. Ghelăiești; 17. Hornstaad–Hörnle IA; 18. Izvoare; 19. Ulmeni; 20. Vlădiceasca; 21. Bakonyszűcs; 22. Branč; 23. Polgár–Csőszhalom; 24. Tártaria; 25. Boldogkőváralja–Tekeres-patak; 26. Endrőd 39; 27. Hódmezővásárhely–Gorzsá; 28. Kálló–Bikázó dűlő; 29. Nyírlugos–Erzsébet-hegy; 30. Szegvár–Tűzköves; 31. Ariușd; 32. Brad; 33. Cărbuna; 34. Čoka I–Kremenyák; 35. Hăbășești; 36. Magyaregres; 37. Orlovets; 38. Svoboda; 39. Villach.

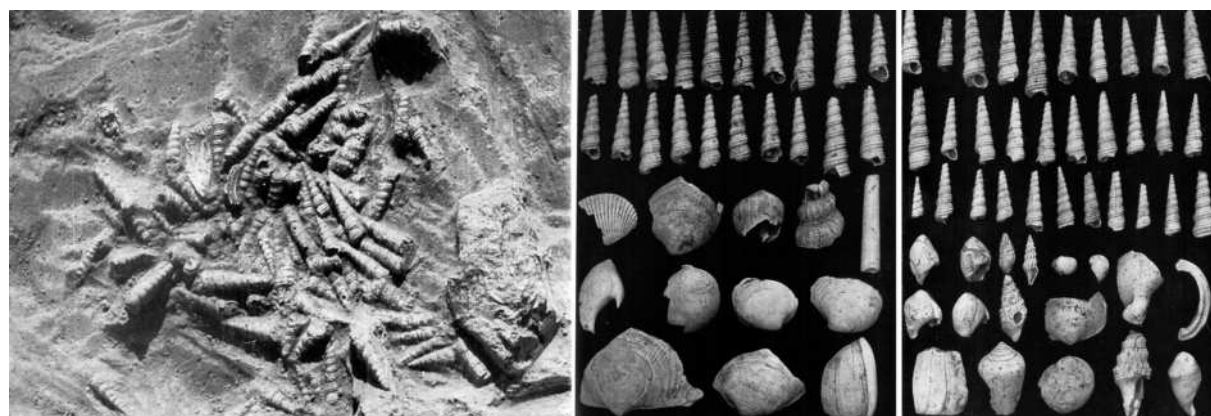

Fig. 2. The Szob–Ipolypart Upper Paleolithic hoard (after Gábori 1969).

gaederopus (warm sea oyster), originating from the eastern Mediterranean Sea¹¹. In Europe, *Spondylus* shell ornaments, manufactured exclusively from contemporary shells, were in use between the 7th and 4th millennium BC, whilst their distribution was widest between the mid-6th and mid-5th millennium BC¹². They spread from the Adriatic and the Aegean Sea up to the Paris Basin during the Neolithic, but

¹¹ Regarding the source of *Spondylus* objects and possible exchange routes, see Willms 1985, 335; Zalai-Gaál 2006, 9–11 (with earlier literature); Bajnóczi *et al.* 2013; Kovács 2013, 386–388, Fig. 1.

¹² Tripković *et al.* 2016, 351; Chapman 2020, 327, 338.

have an uneven distribution, occurring in larger amounts in the Lower Danube area, in the Carpathian Basin, along the Danube and the Tisza Rivers, in Bavaria further to the north-west along the Danube, and also in the upper reaches of the Rhine¹³. This led to the conclusion that the Danube corridor was the main route for transporting and exchanging goods in the central part of the European continent. During the Late Neolithic the northern and western border of the spread of *Spondylus* ornaments was the Carpathian Basin, while in the next period they can be found in the Lower Danube area and the Mediterranean¹⁴. According to their geographical occurrence, the find context (settlements, graves), state of processing (ready-made, blanks, raw materials), size and state of preservation can vary greatly, suggesting different stages in the exchange network¹⁵. While the shell is known from settlement excavations in the Balkans, southern Transdanubia and the Great Hungarian Plain, it was deposited almost exclusively in graves in Central and Western Europe¹⁶.

Only a few scattered *Spondylus* bracelets have been found in Early Neolithic settlements from the Carpathian Basin, while the workshops of south-eastern Europe produced a significantly higher number of bracelets, pendants and beads in this period. During the Middle Neolithic their number increased significantly, but they are still rare, with a few beads, pendants and bracelets being found mainly in graves, more rarely in settlements. Beginning with the Late Neolithic their number increased dramatically, with hundreds of beads being placed almost exclusively in women's graves¹⁷. The form and size of the *Spondylus* ornaments suffered considerable changes during this period, becoming smaller and slimmer, thus contrasting the larger items of the Middle Neolithic¹⁸. The situation is slightly different in the eastern corner of the Carpathian Basin, namely in Transylvania, where the general picture of funerary ornaments is very poor, *Spondylus* items are missing from Middle Neolithic graves and are sporadic in Late Neolithic contexts as well¹⁹.

The earliest ornament hoards were recovered outside the Carpathian Basin and can be dated to the Early Neolithic. The assemblage from Gălăbniș (western Bulgaria) yielded more than 10.000 *Dentalium*, snail, bone and stone beads, as well as *Spondylus* and nephrite rings (Fig. 3). The assemblage came to light in the vicinity of the hearth of a house²⁰. *Spondylus* and *palygorskite* beads hidden in a vessel were also discovered in the Starčevo layer of Lepenski Vir (eastern Serbia).²¹

Beginning with the Middle Neolithic, the hoarding of *Spondylus* objects appeared in the Carpathian Basin as well. Usually the larger *Spondylus*

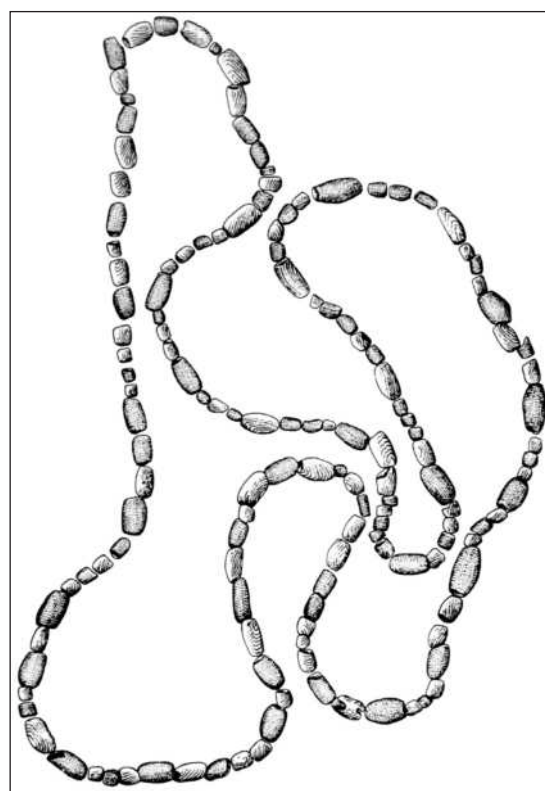

Fig. 3. Early Neolithic *Spondylus* hoard from Gălăbniș (after Todorova 2000).

¹³ Willms 1985, Beilage 4/Map, Anhang; Müller 1997, 92–94, Abb. 1–2, Fundortliste; Séfériadès 2010, 181–184, Fig. 8-3; Windler 2017, 99–104, Fig. 3–4.

¹⁴ Siklósi, Csengeri 2011, 57; Chapman 2020, 344, Fig. 9.23.

¹⁵ Müller 1997, 94–96; Siklósi 2004, 10–13; Séfériadès 2010, 184; Tripković *et al.* 2016, 353; Lazăr *et al.* 2018, 15–18; Windler 2018, 112–116.

¹⁶ Windler 2019, 3, Fig. 1.

¹⁷ Siklósi 2004, 13–24, Table 1–2, Fig. 3; Siklósi 2013a, 199–202, Fig. 185–188; Windler 2017, 101–102, Fig. 5. Regarding the mortuary costumes in the Lower Danube area, see Chapman 2012, and for the Vinča culture, see Vitezović, Antonović 2020.

¹⁸ Kalicz, Szénászkzy 2001, 45–49; Siklósi, Csengeri 2011, 47–55, Fig. 1, Tab. 1; Windler 2018, 76–85, Abb. 6.5–6.10.

¹⁹ Băcuet, Crișan, Bobină 2020, 73–75.

²⁰ Chapman 2000, 246; Todorova 2000, 416, 421, Fig. 5. J. Chapman mentions a second hoard discovered in a vessel, without any further detail. The necklace assemblage is thought to be either 8 m long with 7000 beads, or 16 m long. See Chapman 2020, 121 and 327.

²¹ Srejović 1969, 173.

objects were discovered in a damaged condition, but on rare occasions intact ornaments were hidden in vessels and recovered from settlements. Assemblages from this period contain ornaments like pendants, bracelets and beads, and are known from the Linear Pottery Culture (LBK), Vinča, Turdaş and Tisza cultures. Looking at the number of such deposits from Europe, the Carpathian Basin yielded a considerable amount of assemblages. Four hoards can be mentioned in this regard. At Szekszárd–Palánki-hegy (southern Hungary)²², and perhaps Ecseg (northern Hungary)²³, finds were recovered containing almost exclusively intact objects, such as bracelets, pendants and beads, which can probably be associated with a certain person or community (Fig. 4/1–2). A similar find assemblage was discovered in the eastern part of the Carpathian Basin, in Transylvania, at Alba Iulia–Lumea Nouă (central Romania). It consists of nine large perforated *Spondylus* beads and two shells with two perforations each (Fig. 4/3). The find was dated to the final phase of the Turdaş culture²⁴. Slightly later, during the first half of the

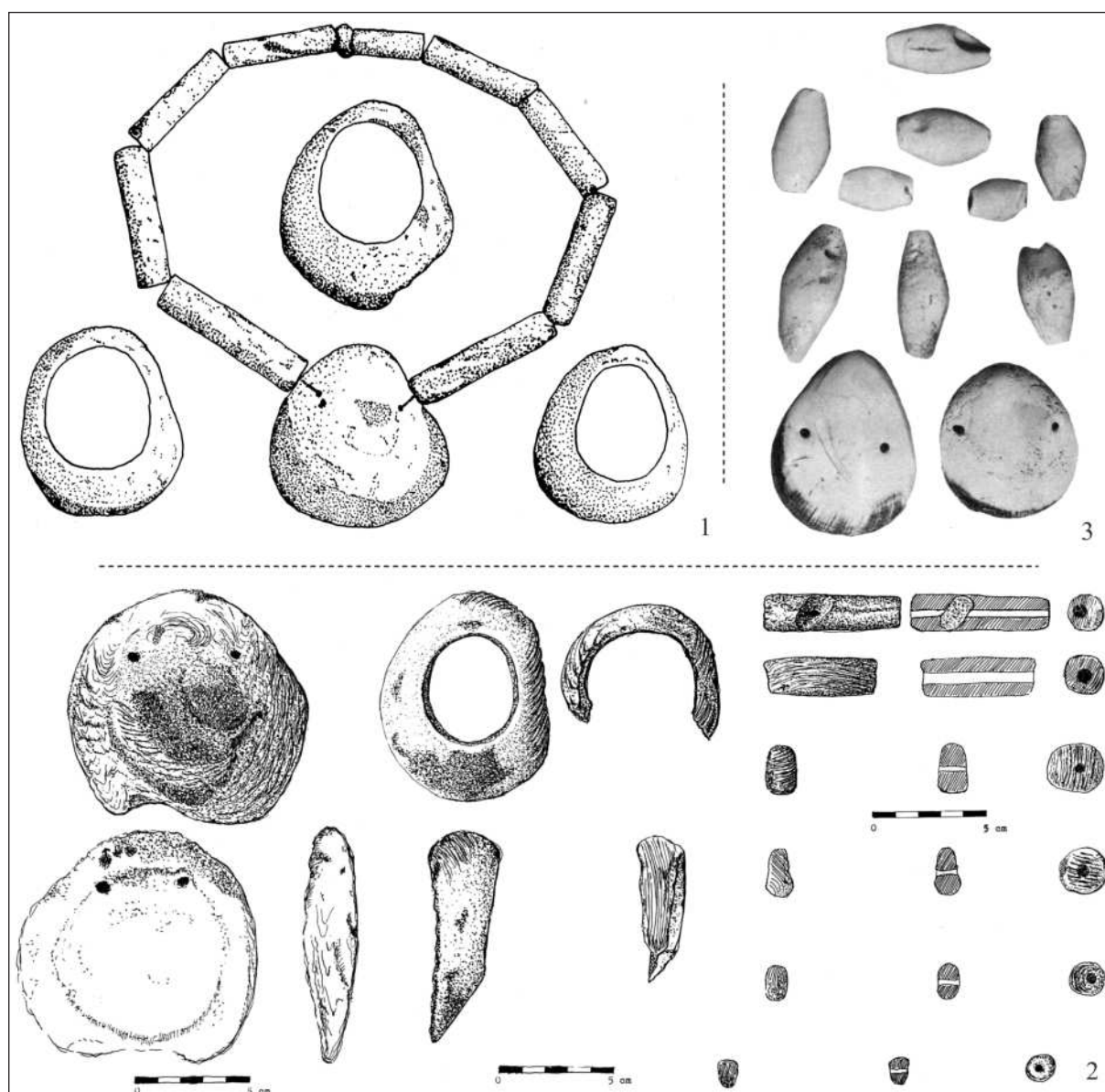

Fig. 4. Middle Neolithic *Spondylus* hoards from the Carpathian Basin: 1. Szekszárd–Palánki-hegy; 2. Ecseg; 3. Alba Iulia–Lumea Nouă (1. after Csalogovits 1936; 2. after Kató 1990; 3. after Berciu 1966).

²² Csalogovits 1936, 18, Fig. 2.

²³ Kató 1990, 57–58, Fig. 1–3 (1 pendant, 1 bracelet, 34 discoidal and tubular beads); uncertain find context, but the *Spondylus* pendant, the belt hook with V-shaped perforation, bracelets and beads found together in this assemblage confirm the assumption that it was a hoard, since these three types of artefacts have never been found together in any grave in Hungary. See Siklósi 2013a, 250.

²⁴ Berciu 1966, pl. 5; Comşa 1973, 71, Fig. 2/2–12; Kalicz–Szénászy 2001, 43.

5th millennium BC, at Čepin-Ovčara (Slavonia, Croatia) an accumulation of 460 pieces, consisting of 15 oval and trapezoidal pendants, one elongated pendant, 58 cylindrical and disc-shaped *Spondylus* beads, 386 *Dentalium* beads and perforated lamellas was deposited near a burned house dated to the middle and later phases of the Sopot culture (phases II–III). The pendants and beads were placed in the largest of the pendants, created from a whole valve of the clam. The objects in the hoard probably formed three composite ornaments: a belt, a string of *Spondylus* beads and a string of *Dentalium* beads (Fig. 5)²⁵. Three further *Spondylus* pendants and nine bracelet fragments were found within the settlement²⁶.

Fig. 5. Middle Neolithic *Spondylus* hoard from Čepin-Ovčara (after Tripković *et al.* 2016, rearranged).

Few *Spondylus* hoards have been discovered outside the Carpathian Basin. Dating roughly from the same horizon as the above-mentioned one, the single ornament hoard from Central Europe was unearthed at Bernburg (eastern Germany) consisting of two bracelets, 178 beads and two disc-shaped pendants (belt pieces) deposited in a LBK vessel, but the exact find circumstances are unclear (Fig. 6/1)²⁷. On the Adriatic coast, the find from Ražanac (south-western Croatia) may belong to a hoard as its find circumstances are unknown. It was discovered by a teacher and contained two jade axes and fragments of 25 *Spondylus* bracelets (Fig. 6/2)²⁸. It was also assumed, that the mollusc fragments were the result of a manufacturing process²⁹. Of special importance is a find of 157 shell beads, presumably from a single string, discovered in 1958 in a small globular black anthropomorphic vessel at the Neolithic settlement of Vršnik in Ovče pole (northern Macedonia). The majority of the beads are tubular and made of shells of two molluscs, white stone tubular beads, a single shell discoid bead, and three perforated snails (Fig. 6/3)³⁰. It was dated around 5500 BC³¹.

²⁵ Tripković *et al.* 2016, 346–351, Fig. 3–13.

²⁶ Šimić 2007, 72, Fig. 3–4; Tripković *et al.* 2016, 353–354.

²⁷ Willms 1985, 337, Abb. 1; Windler 2018, Kat. No. 45.

²⁸ Burić 2000, 40.

²⁹ Kukoč 2012, 202, Fig. 22.

³⁰ Dimitrijević *et al.* 2021, 63–66, Fig. 5/A, 6–9.

³¹ Gimbutas 1991, Fig. 7-82.

Fig. 6. Middle Neolithic *Spondylus* hoards outside the Carpathian Basin: 1. Bernburg; 2. Ražanac; 3. Vršnik (1. after Willms 1985; 2. after Kukoč 2012; 3. after Dimitrijević *et al.* 2021)

While ornament hoards consist almost exclusively of *Spondylus* items during the Middle Neolithic, from the Late Neolithic onwards, different object types made from Mediterranean molluscs, generally smaller and often broken, were included in hoards containing other raw materials as well. This was the beginning of a trend that characterised the following millennium. In this regard the Čoka I–Kremenyák (northern Serbia) hoard with malachite beads, *Spondylus* objects, snail shells, lumps of ochre, marble idols and beads, perforated animal teeth, wild boar's tusk, animal bones and human rib represents the greatest variety of raw materials from the period (Fig. 7). The *Spondylus* ornaments of the hoard are known in large numbers from sites of the Tisza and Vinča cultures. With its 14 flat beads of malachite, it is one of the oldest assemblages with metallic components from the Carpathian Basin. The prestige goods that constitute the hoard also had a sacral significance indicating an ever increasing attention and energy expense into non-subsistence activities, thus representing an early stage of wealth accumulation on the southern edge of the Hungarian Plain³². Čoka II hoard comprised similar materials, with pendants manufactured from shell, bone and animal teeth, and was stored in a spherical vessel, but unfortunately disappeared without a trace³³. In the Lower Danube area, at Hârşova, within a Gumelnița tell settlement, an impressive deposition of *Spondylus* bracelet fragments and beads was found, together with marble and copper implements (one copper chisel, four copper awls and five copper rings), representing the remains of a workshop specialising in the manufacture of *Spondylus* pearls, with only the residue of the finished objects being collected³⁴. Beginning with the Late Neolithic, these large hoards were the first assemblages to use malachite and/or copper in the form of small beads, chisels, awls and rings.

³² Raczky 1994, 165; Siklósi 2004, 45.

³³ Raczky 1994, 162.

³⁴ Comşa 1973, 74–75.

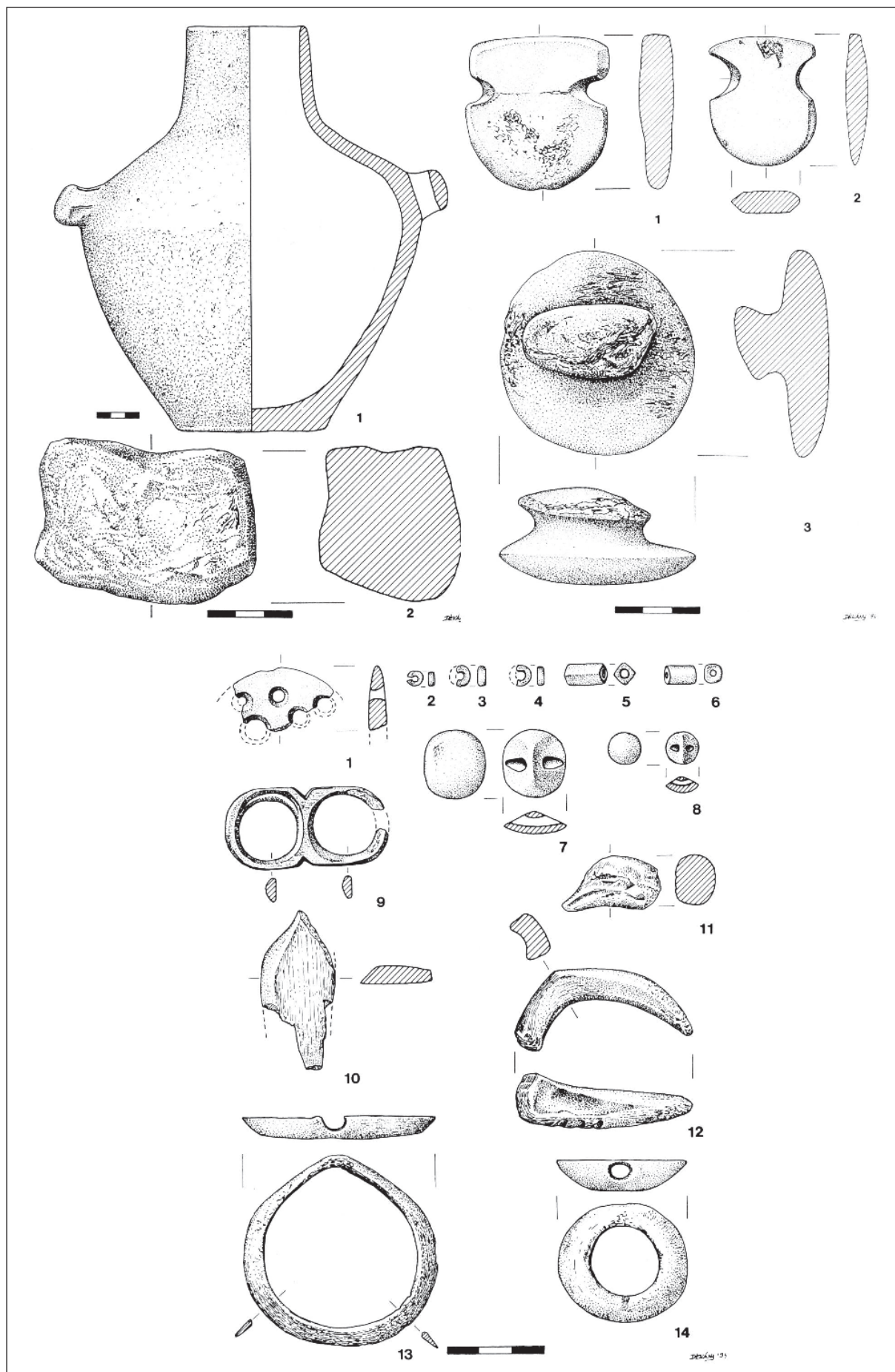

Fig. 7. The hoard from Čoka I-Kremenyák, one of the earliest assemblages with copper implements (after Raczky 1994).

Fine examples of *Spondylus* assemblages can be mentioned south of the Danube as well. Several *Spondylus* hoards from the turn of the Early Copper Age have been found in a relatively small region in north-eastern Bulgaria. While the Kosharna (northern Bulgaria)³⁵, Ovčarovo (north-eastern Bulgaria)³⁶ (Fig. 8) and the undated Kozludža (north-eastern Bulgaria)³⁷ hoards comprise either molluscs and flint items or exclusively intact *Spondylus* armrings, the hoard from Omurtag (north-eastern Bulgaria) shows a greater variety. The later, dated between 4500–4300 BC, was discovered in a vessel which contained 34 intact and broken items made from *Spondylus* and *Cardium* shells, stone, flint, pebble, bone and pig incisors (Fig. 9). Beside the Čoka I–Kremenýák hoard, it contains the greatest variety of local and foreign raw materials of any known hoard in Central and Eastern Europe³⁸. Through the high frequency of bracelet fragments and the inclusion of tools with the potential for working shells, it shows strong similarities with the Hârşova hoard. These two assemblages provide the only evidence so far for local bead manufacture using bracelet fragments outside the North Aegean sites³⁹.

Fig. 8. Late Neolithic *Spondylus* hoard from Ovčarovo (after Todorova 1976).

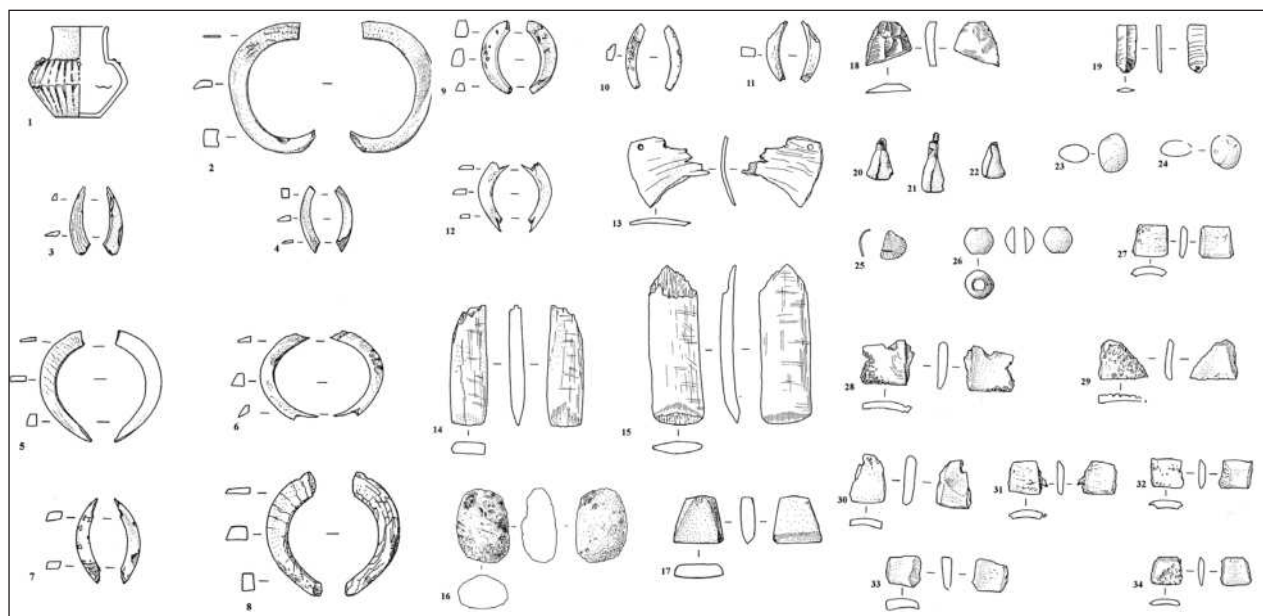

Fig. 9. Late Neolithic *Spondylus* hoard from Omurtag (after Gaydarska et al. 2004).

³⁵ Windler 2018, Kat. No. 19.

³⁶ Todorova 1976, 125, Fig. 3; Todorova 1982, 136.

³⁷ Gellert, Garscha 1930, 269–271.

³⁸ Gaydarska et al. 2004, 15–22, Fig. 5, 8–28.

³⁹ Gaydarska et al. 2004, 28–29.

The settlements of the Cucuteni culture seem to lack almost entirely *Spondylus* objects⁴⁰. Exceptions are the hoards from Cărbuna (southern Republic of Moldova) (Fig. 10) and Ariuşd

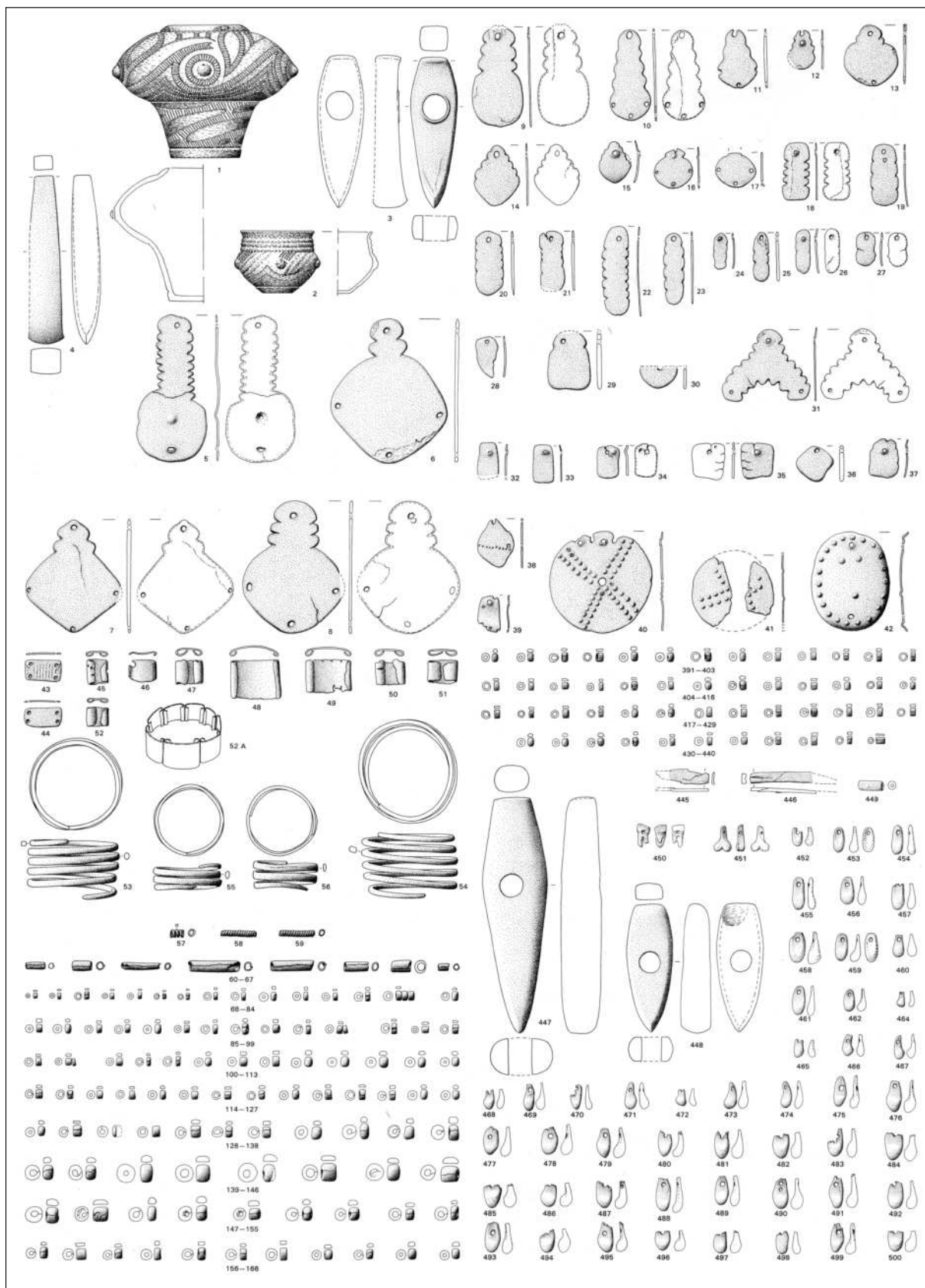

Fig. 10. The hoard from Cărbuna (after Dergačev 2002).

⁴⁰ Beldiman, Sztancs 2007, 37; Séfériadès 2010, 183; Windler 2019, 3; Hansen 2020b, 92.

(south-eastern Transylvania) (Fig. 11), which contain a wide range of raw material with hundreds or thousands of artefacts, with a significant metallic component, such as copper hammer-axes, flat axes, anthropomorphic and discoidal pendants or copper and gold spiral arm-rings. It is striking that the vast majority of *Spondylus* shell rings found in the North Pontic zone were in a fragmentary state, as shown by the two aforementioned hoards. Although present in large numbers, the *Spondylus* is not

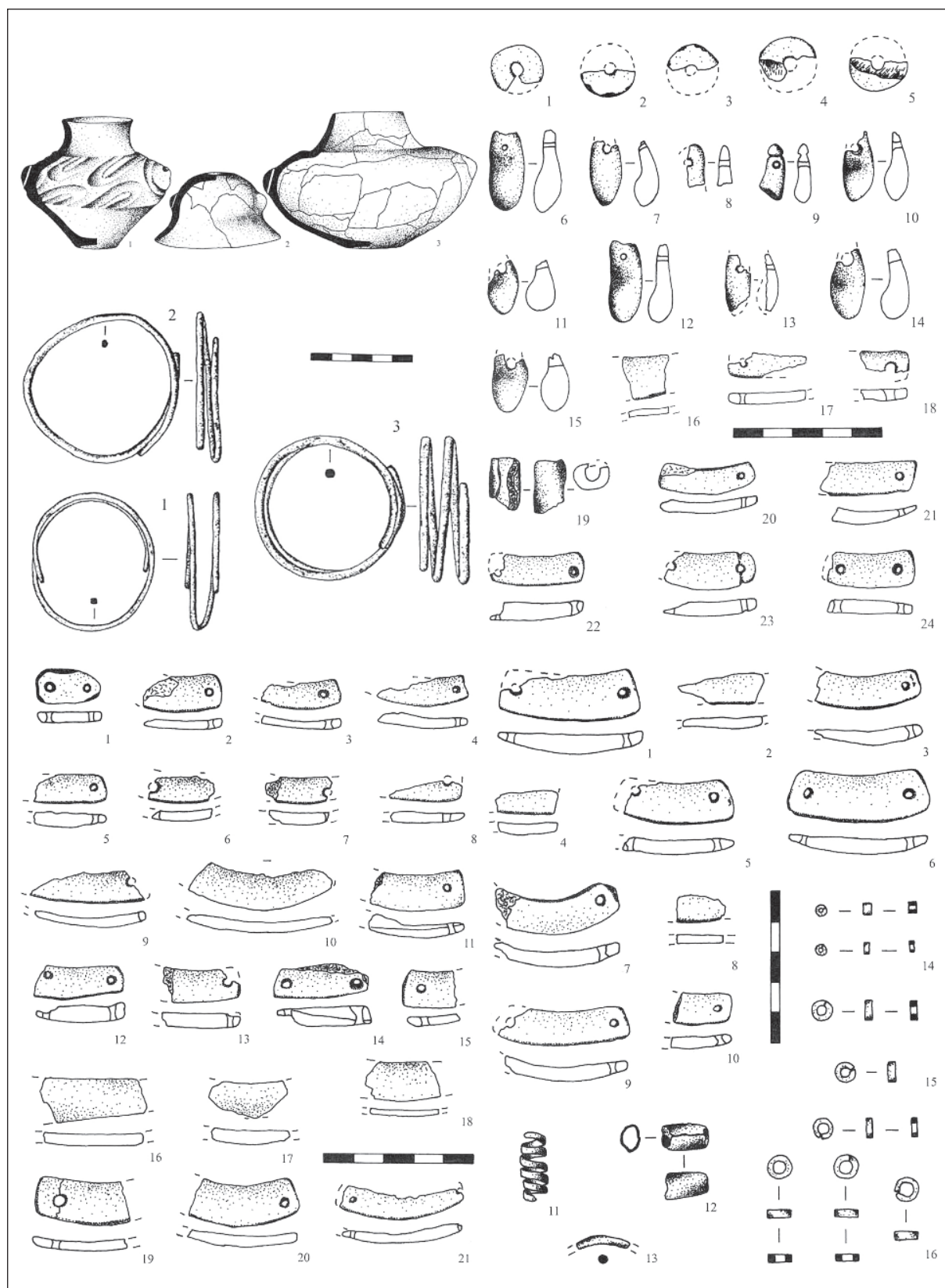

Fig. 11. The hoard from Ariusd (after Sztáncsuj 2005, rearranged).

the main component of these assemblages. Instead, copper predominates, as it was a raw material whose importance increased significantly during the 5th millennium BC. All these hoards with *Spondylus* and copper prestige goods from the Late Neolithic were discovered in ceramic vessels within tell settlements⁴¹. *Spondylus* objects are totally missing from later assemblages of the Copper Age, in line with the general usage of this once prestigious raw material. However, the symbolic value of the *Spondylus* shell lives on in the Early Copper Age discoidal and ring-shaped gold pendants, which reflect the traditional form of the once highly appreciated ornament⁴².

Spondylus was not the only species used and exchanged, ornaments made from other mollusc shells are also common. Other Neolithic hoards may contain hundreds of other shells, molluscs or inorganic material. For example, in 1896, under unknown circumstances, a large assemblage was found in the southern part of Felsőörs (western Hungary), outside the village yards. It comprised jewellery items found in a clay vessel, of which 280 mollusc and some red stone pearls (Fig. 12)⁴³. On the basis of topographical information, the find can be dated to the Lengyel culture. Its structure indicates an everyday accumulation of easily obtainable shells and stones, in complete contrast to the previously presented *Spondylus* hoards⁴⁴.

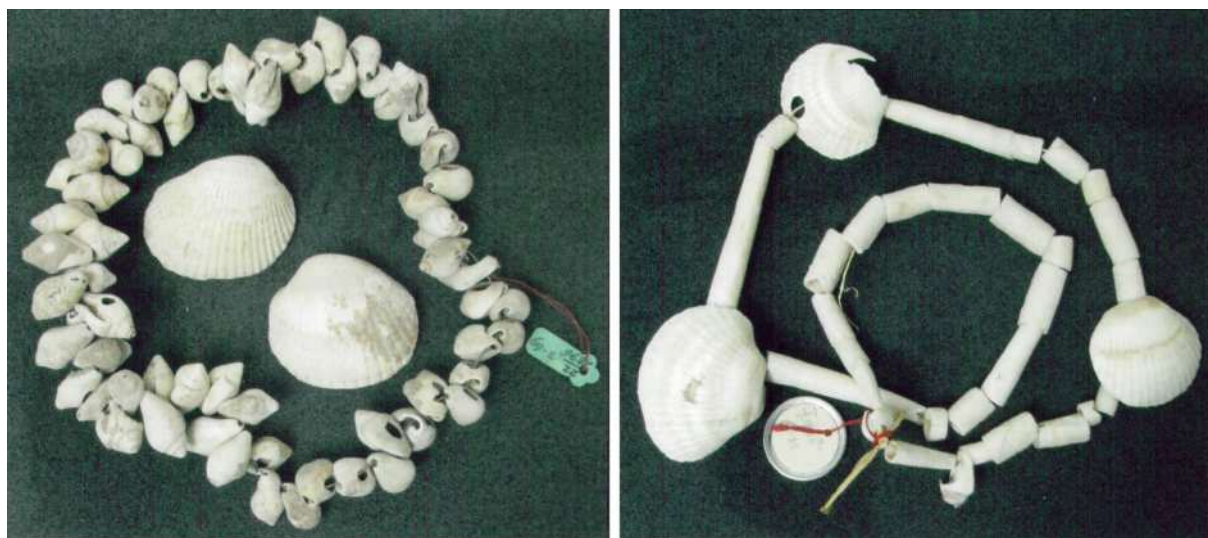

Fig. 12. The Felsőörs hoard (after Regenye *et al.* 2009).

Special depositions with shells, bone and stone beads, animal teeth and seeds

East and south of the study area exceptional non-metallic hoards were also deposited during the early stages of the Copper Age. As we have seen above, the Cucuteni communities showed a special interest in the accumulation of non-metallic items, hoarding hundreds, sometimes thousands of shell and bone beads, animal teeth or tiny seeds. This variability derives from the typological diversity of the ornaments hoarded, which required the employment of several raw materials. One of the largest Cucuteni hoards was found at Izvoare (north-eastern Romania), within the remains of a burnt house, near a hearth, in a vessel, and comprised 8000 plant seeds (*Lithospermum purpureo coeruleum*, of which more than 4000 are perforated), more than 35 other types of seeds, 40 small clay beads, a bone pendant and 13 red deer canine imitations. It was dated to the Cucuteni A2 period⁴⁵. Further south, at Ulmeni (south-eastern Romania), a similar find contained 2940 of the same type of beads, clay beads, about 800 microlithic splinters and remains of resin, and was dated uncertainly to Gumelnița A1 or A2

⁴¹ Siklósi 2013a, 250–252; Siklósi 2013b, 428–429.

⁴² Siklósi, Csengeri 2011, 57; Gheorghiu 2011, 16–20, Table 2.1; Gheorghiu 2012, 289–292.

⁴³ Regenye *et al.* 2009, 422–423, Fig. 2–3. The exact structure of the hoard is unknown, the ceramic vessel and the stone pearls have gone missing.

⁴⁴ Regenye *et al.* 2009, 424.

⁴⁵ Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992, 355–360, Fig. 3–5; Beldiman, Sztancs 2007, 43–45, Fig. 14; Beldiman, Sztancs 2008, 96–97, Fig. 9–10; Beldiman, Sztancs 2009, 147–150, Fig. 14–16.

phases⁴⁶. An almost identically structured hoard was recovered from Vlădiceasca (southern Romania), in which a vessel containing more than 2000 seeds, bone and clay beads was recovered from an early Gumelnița A1 tell settlement (Fig. 13/1)⁴⁷. Several other analogous assemblages are known from the Lower Danube area, showing a very similar structure with seeds, clay and bone beads suitable for the manufacturing of necklaces⁴⁸.

At Ghelăiești (north-eastern Romania) a large hoard of 497 pig or caprine astragali was found hidden in a large Cucuteni B1 vessel in the remains of a house. Given its impressive size, the hoard can be interpreted as a store of raw material for personal ornaments⁴⁹. At Chetroșica (northern Republic of Moldova), under the rubble of a destroyed house, a lidded vessel dated to a post-Cucuteni horizon, contained 196 non-metallic artefacts, of which 90 are imitations of red deer canine and a bone dagger (Fig. 13/2)⁵⁰. The exact find context is not clear, as several pieces were discovered in the proximity of the hoard, but were not taken into consideration⁵¹. As far as teeth are concerned, wolf, dog, bear, wild boar and red deer canines are often found as accessories on clothing, or combined with marble or *Spondylus* on headdresses or necklaces, but red deer canines are the most consistently present and copied, from the Near East to France and from Sweden to Italy⁵². They first appeared in large quantities in the Carpathian Basin during the Late Neolithic, after which they disappeared almost completely⁵³. Based on their large number and frequent appearance in multiple hoards, graves and isolated finds, the perforated deer canine pendants seem to have played an important role in the social and symbolic beliefs of the communities, also accentuated by the multitude of imitations⁵⁴. In many cases the worn out beads, no longer usable or renewable, were also placed as grave goods, reflecting a special custom of recycling⁵⁵. As a deer has only two such canines, these accumulations represent valuable assets, reflecting strong inter-community ties. Similar organic material was recovered from other hoards ascribed to the Cucuteni-Tripolye communities, from Ariușd (south-eastern Transylvania), Brad (eastern Romania) (Fig. 14/1), Cărbuna (southern Republic of Moldova) and Hăbășești (north-eastern Romania) (Fig. 14/2), all with a considerable amount of copper and gold component. This

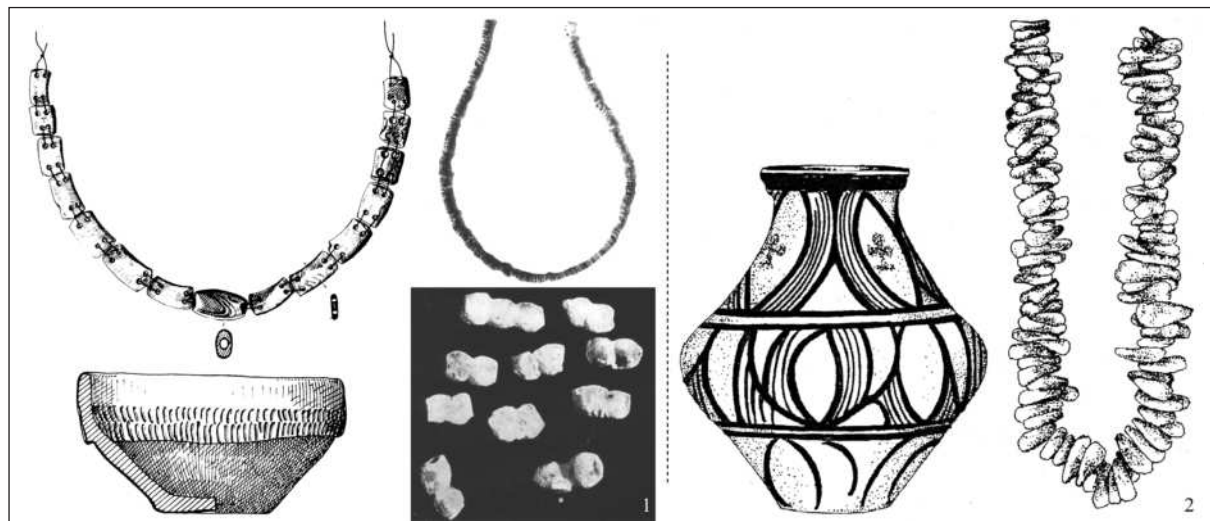

Fig. 13. Cucuteni hoards with special organic implements: 1. Vlădiceasca; 2. Chetroșica (1. after Șerbănescu 1987; 2. after Monah 2003).

⁴⁶ Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992, 360–361, Fig. 7.

⁴⁷ Șerbănescu 1987, 35–37, Fig. 1–2.

⁴⁸ Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992, 362, Fig. 1.

⁴⁹ Cucuș 1973, 207, footnote 1; Chapman 2000, 117.

⁵⁰ Monah 2003, 129, 131–133, Fig. 5; Beldiman, Sztancs 2007, 42, Fig. 10; Beldiman, Sztancs 2008, 94, Fig. 6; Beldiman, Sztancs 2009, 144, Fig. 8.

⁵¹ Monah 2003, 131–132.

⁵² Choyke 2001, 252–255; Siklósi 2013a, 226.

⁵³ Siklósi 2013a, 223–226, Fig. 194.

⁵⁴ Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992, 363–368; Choyke 2001, 257.

⁵⁵ Siklósi 2013a, 181–185, Fig. 182; Tóth 2020, 390.

Fig. 14. Cucuteni hoards with organic and metal components: 1. Brad; 2. Hăbășești (1. after Oanță-Marghitu 2013; 2. after Mareș 2012)

doesn't seem surprising, as sites in western and central Europe (France, Switzerland and Germany) are characterised by accumulations of large numbers of real canines, along with a few imitations, in graves, as part of necklaces, while in south-eastern Europe (Romania and Bulgaria) red deer canine beads in necklaces are accumulated as a form of wealth in hoards⁵⁶.

Among depositions with a special structure, one should also mention two slightly later assemblages containing several hundred stone beads. The most thoroughly documented hoard discoveries from Central Europe came to light at Magyaregres (southern Transdanubia), which contained a large amount of metal, namely 681 pieces of copper, 264 pieces of stone and a single *Spondylus* bead, along with 19 pieces of small tubular spiral copper coils, three spiral copper bracelets, and two large, spectacle spiral copper pendants. They were placed in a ceramic vessel and buried upside down within the boundaries of an Early Copper Age settlement (Fig. 15/1)⁵⁷. The assemblage was dated to the turn of the 5th–4th millennium BC, and it was convincingly argued that the technologies involved and the provenance of raw materials all imply that these ornaments were manufactured in the region of the north-

Fig. 15. Hoards with stone beads: 1. Magyaregres; 2. Hornstaad-Hörnle I (1. after Hornok-Kiss 2017; 2. after Dieckmann 1987)

⁵⁶ Choyke 2001, 259.

⁵⁷ Hornok, Kiss 2017.

western Carpathians. The ornaments reached the Magyaregres site as finished products⁵⁸. From our perspective the stone beads are noteworthy, among which there were both intact and heavily worn pieces. Such items are known from the contemporaneous Tiszapolgár and Ludanice female burials, and appear to have been widespread across the territories of Central and Southeast Europe during the Copper Age⁵⁹. Similar stone beads came to light from southern Germany and Switzerland, as shown by the site of Hornstaad–Hörnle IA (southern Germany) (Fig. 15/2). Placed in a pot, finished and semi-finished limestone beads, pieces of waste and raw material, and a silex drill were discovered, which were interpreted as remnants of a workshop producing stone beads⁶⁰. Its dating overlaps with the final phase of the Magyaregres settlement⁶¹. Further contemporaneous stone beads were recovered from Brad and Hăbășești in Cucuteni territories (Fig. 14/1–2).

Spondylus, copper and bone items, marble and clay figurines can also appear in special offering contexts, preceding the building of houses on tells. The *Spondylus* find from Branč (south-western Slovakia), the necklace from Polgár–Csőszhalom (north-eastern Hungary), the *Spondylus* bracelet next to clay and marble figurines within the same ritual pit with the well-known and much disputed tablets with incised motifs from Tártária (south-western Transylvania), or the foundation offering from Bakonyszűcs (north-western Hungary) with a stone axe and a figurine, all indicate deliberate depositions (Fig. 16)⁶². They all seem to have been buried at a single moment in time, and due to their personal character and special find circumstances such discoveries can be interpreted as personal,

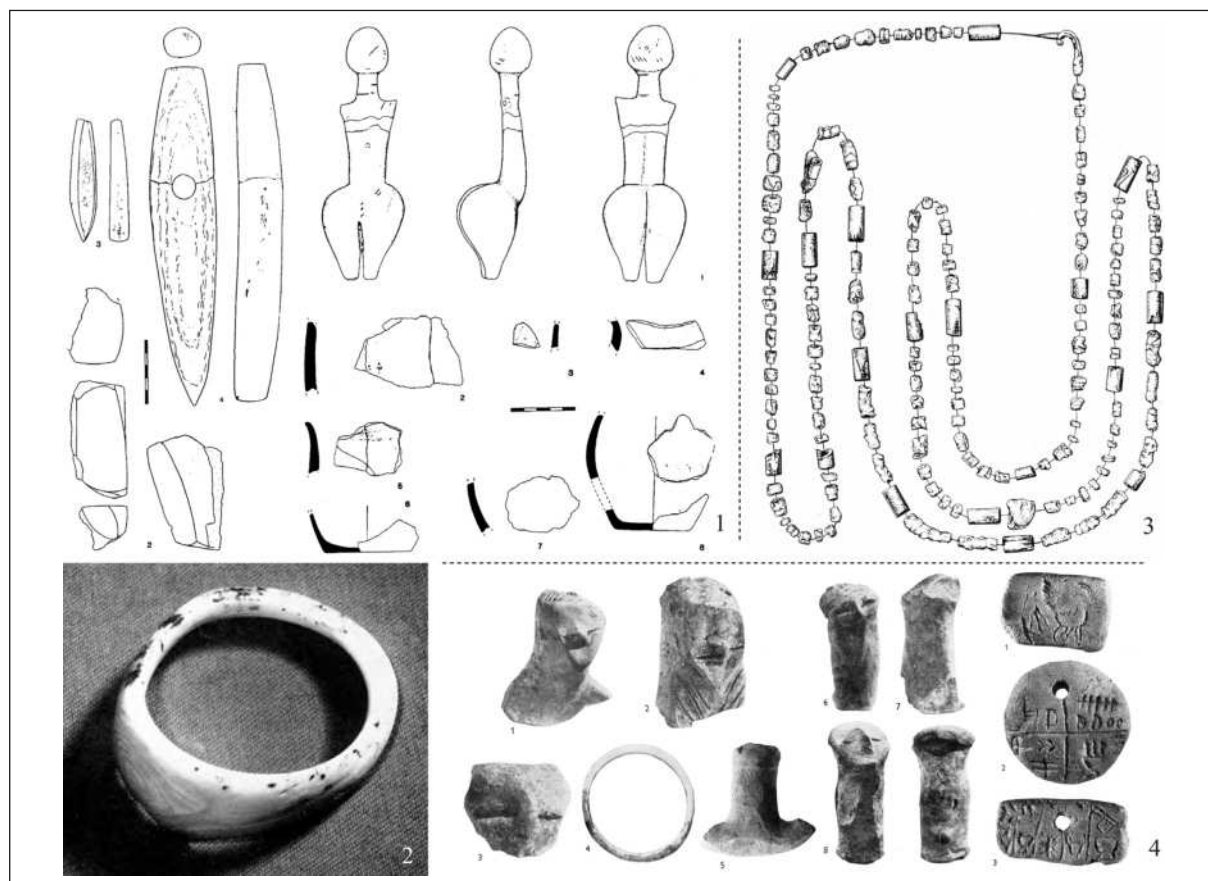

Fig. 16. Cache offerings from the Carpathian Basin: 1. Bakonyszűcs; 2. Branč; 3. Polgár–Csőszhalom; 4. Tártária (1. after Regénye 1994, rearranged; 2. after Vladár–Lichardus 1968; 3. after Raczky *et al.* 1996; 4. after Vlassa 1963, rearranged).

⁵⁸ Siklósi *et al.* 2022.

⁵⁹ Siklósi *et al.* 2022, 32.

⁶⁰ Dieckmann 1987, 28–29, Abb. 3.

⁶¹ Parzinger 1992, 244–245.

⁶² Vladár, Lichardus 1968, 266, 269, Fig. 72 (Branč); Raczky *et al.* 1996, 18–19 (Polgár–Csőszhalom); Vlassa 1963, 490, Fig. 6/4 (Tártária); Regénye 1994 (Bakonyszűcs); See also Siklósi 2013a, 251–252. Regarding the interpretation of the pit from

construction offerings. All these finds demonstrate that non-metallic organic and inorganic materials were purposefully selected and deposited in special contexts, in an ordered pattern, several centuries before the appearance of metallic hoards.

Hoard with chipped stone implements

Besides *Spondylus* and *Dentalium*, other shell and mollusc assemblages, impressive collections of chipped stone implements, containing semi-finished, finished and scrap material, were discovered in settlements and graves throughout the Carpathian Basin. Still, purposefully compiled hoards are scarce. Only four discoveries from the Neolithic period are known from present-day Hungary. At Nyírlugos–Erzsébet-hegy (north-eastern Hungary) a remarkable assemblage of 12 large obsidian blade cores was discovered accidentally, the largest find of its kind to date⁶³. It was initially dated to the Early and Middle Copper Age Tiszapolgár and Bodrogkeresztúr cultures⁶⁴, but in the light of recent finds it is more likely to belong to the Middle Neolithic period⁶⁵, dated roughly between 5300–5000 BC (Fig. 17). Despite the fact that lithic raw material is scarce in both regions, hoarding was common in Bükk and Körös contexts as well, as shown by the hoards from Boldogkőváralja–Tekerés-patak (north-eastern Hungary)⁶⁶ and Endrőd–Site 39 (eastern Hungary)⁶⁷. In the case of the first hoard (Boldogkőváralja), found in a large Bükk storage vessel and dated to cca. 5200–5000 BC, a workshop in a nearby settlement was also identified, where the objects of the deposit were manufactured (Fig. 18)⁶⁸. It was argued, that the size distribution of the blades was purposefully achieved reflecting a high level of skill in attaining these end products⁶⁹. Recently the knapping activity, the selection of the blades, and their deposition in the pot have been interpreted

Fig. 17. The Nyírlugos–Erzsébet-hegy obsidian core assemblage (after Füzesi 2022).

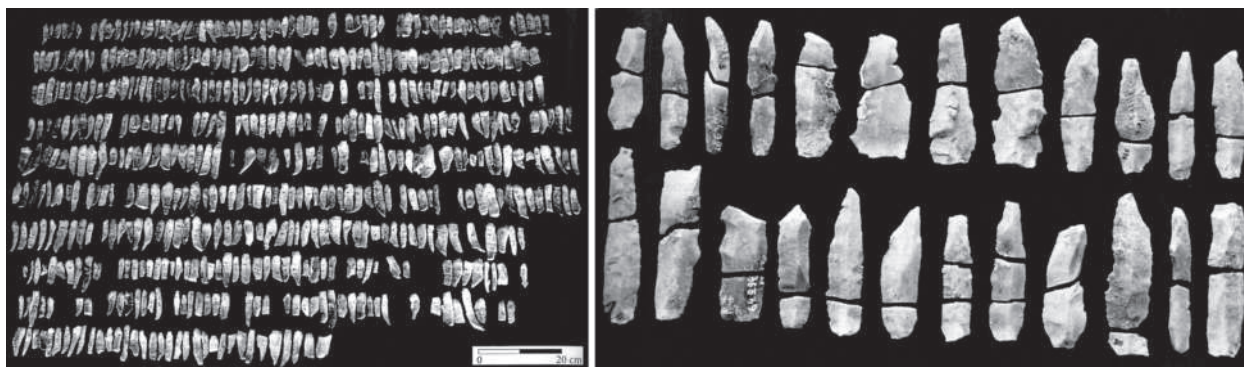

Fig. 18. The Boldogkőváralja–Tekerés-patak chipped stone hoard (left) and reconstructed blades (right) (after Mester, Tixier 2013).

Tártária as a ritual grave, see Lazarovici, Merlini 2016, 106–129.

⁶³ Hillebrand 1928, Fig. 1.

⁶⁴ Hillebrand 1928; Patay 1960.

⁶⁵ Patay 1976; Bíró 1998; Kasztovszky *et al.* 2014. Cores of similar morphology have been recovered from graves no. 6 and 31 of the Early Copper Age cemetery at Vel'ke Raškovce (see Vízdal 1977, Fig. 14/3, 32/1; Mester, Tixier 2013, 181).

⁶⁶ Vértés 1965, pl. 1 (vessel with 566 limnoquartzite blades); Mester, Tixier 2013, 174–183.

⁶⁷ Kaczanowska *et al.* 1981, Fig. 2–3, 5, 7–8, 10 (vessel with 101 flint flakes).

⁶⁸ Kaczanowska 1985, 52–53; Faragó *et al.* 2020, 57–66, Fig. 3–6.

⁶⁹ Chapman 2011, 158, Fig. 8.3.

as possible elements of a complex ritual, which is difficult to distinguish from everyday practices⁷⁰. The one from Endrőd was found in a cylindrical-necked jar covered with a fragment of a base, buried in an ash pit next to a stone hearth. The stones all showed a southern origin, with raw material from the western Banat or the pre-Balkan plateau (Fig. 19)⁷¹. The fourth assemblage with chipped implements was discovered at the Late Neolithic site of Szegvár-Tűzköves (south-eastern Hungary), on the floor of a burnt house, in a small cup, with raw material from distant Transdanubian sources⁷². Based on these few examples, it can be stated, that the guiding principles in the compiling of these hoards vary from site to

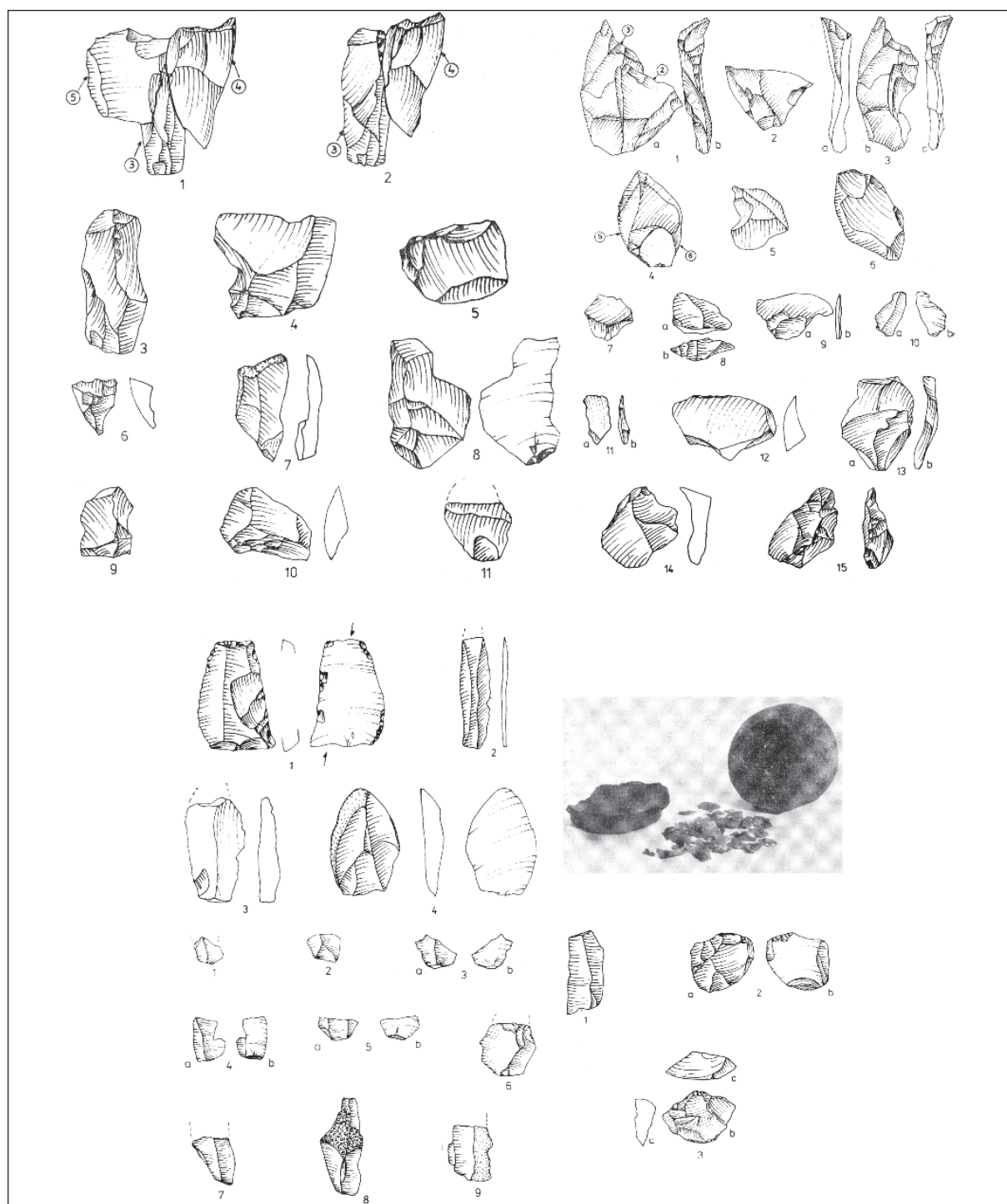

Fig. 19. The Endrőd Site 39 chipped stone hoard (after Kaczanowska *et al.* 1981).

⁷⁰ Király *et al.* 2020.

⁷¹ Kaczanowska *et al.* 1981, 105–116.

⁷² Biró 2009 (37 small blades in a small cup-like vessel); Mester, Tixier 2013, 182.

site. The only connecting element is the presence of a vessel as a container for the selected stone tools⁷³. These stone assemblages have been interpreted as products of the same person or workshop on the basis of the identical shape of their objects, or may have been made at the same time⁷⁴.

Similar finds with chipped stone implements, from around the turn of the Late Neolithic and Early Copper Age, were recovered outside the Carpathian Basin as well, from Moravia⁷⁵, Poland⁷⁶, from settlements and stray finds along the Dniester River and the Lower Danube area⁷⁷. Their find context can be diverse, as they were found in houses, settlements and outside settlements as well, comprising a large variety of raw materials⁷⁸.

Flint in the Lower Danube and north of the Carpathians

In the Lower Danube area, however, a total number of 26 hoards (of which 22 contain exclusively flint artefacts) with flint and other raw materials have been catalogued from KGK VI complexes⁷⁹. The first flint axes appear in this region around 4700–4600 BC, but even so the dating of many hoards is largely uncertain, and they have not been found in quantities that match the high numbers on the North European Plain⁸⁰. Based on their structure they were divided into three groups: 1. hoards containing exclusively flaked flint tools and blades within settlements, 2. hoards with flint blades and polished stone axes within and outside settlements, and 3. hoards comprised exclusively of polished stone axes outside settlements⁸¹. Looking at larger geographical units, such regional divisions may change, as in the case of the Balkan Peninsula, where, with a few exceptions, stone tool hoards are generally deposited outside settlements in the west Balkans, and mainly in settlements in the east Balkans⁸². In this period hoarding practices seem to pay respect to the material and shape of the deposited items. It has been convincingly proven that most settlements have large axes made either of copper or of stone, but rarely do both types co-exist. The significantly smaller working axes are present in all known settlement sites suggesting the un-functional character of the larger axes⁸³. Similarly to the exclusive distribution of jade and copper hoards, an exclusivity in the distribution and the differing centres of flint axes and copper flat axes along the Lower Danube area could mean that both were competing symbols for the demonstration of prestige in KGK VI society (Fig. 20)⁸⁴.

Flaked flint axes with a four-sided cross-section are characteristic finds not only of the KGK VI communities but also of the Cucuteni-Tripolye and the early Funnel Beaker culture. Being at different stages in their evolution they were contemporaneous during the 42nd and 41st century BC⁸⁵. The diffusion of the flint axes happened along the Prut, Siret, Dniester and Vistula Rivers, and after the disappearance of the KGK VI complexes flint axes are found from Moldova to the Baltic Sea⁸⁶.

An impressive amount of chipped stone material was hoarded throughout large parts of northern and south-eastern Europe. Several hundred flint axe hoards with thousands of items were recovered from watery contexts throughout northern Netherlands⁸⁷ and northern Europe⁸⁸. Both the typology of the axes and the idea of hoarding axes stress the connection between the Black Sea area and the North European Plain which continues into the late 4th and early 3rd millennium BC⁸⁹. Systematic

⁷³ Faragó *et al.* 2020, 64.

⁷⁴ Siklósi 2013a, 249.

⁷⁵ Svoboda, Šmíd 1994.

⁷⁶ Kaczanowska 1981, Abb. 1–4.

⁷⁷ Klimscha 2007, 294–295, 303; Ilie, Niță 2020, 190–191.

⁷⁸ Chapman 2000, 114, 116, Table 4.1; Torcică 2011, 136.

⁷⁹ Ștefan 2012, Tab. 2.

⁸⁰ Klimscha 2011b, 12; Klimscha 2020, 117.

⁸¹ Ștefan 2012, 421.

⁸² Chapman 2000, 113.

⁸³ Klimscha 2011a, 255–264; Klimscha 2011b, 11–12.

⁸⁴ Klimscha 2011b, 10; Klimscha 2012, 1223–1225, Fig. 22.

⁸⁵ Klimscha 2007, 280–290, Abb. 7.

⁸⁶ Klimscha 2007, 290–292, Abb. 9; Klimscha 2011b, 11, Fig. 14; Klimscha 2012, 1220–1222, Fig. 15.

⁸⁷ Wentink 2006; van Gijn 2010, 177–183.

⁸⁸ Rech 1979, 95–130; Rech 1999.

⁸⁹ Klimscha 2016, 88.

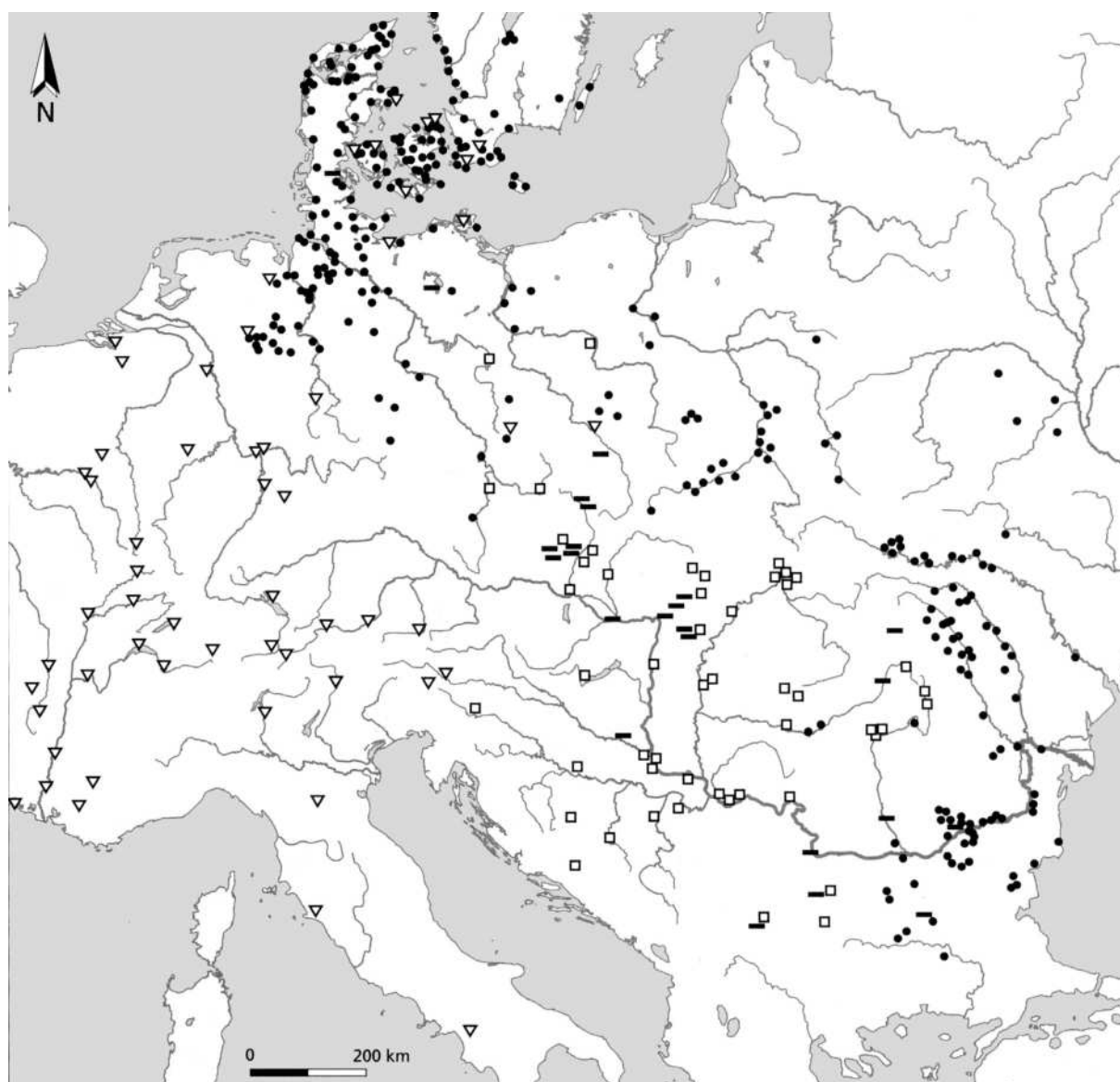

Fig. 20. The distribution of axes made from various raw materials in Europe (after Klimscha 2007).

inventory of these depositions has proven, that ceremonial axes are substantially larger than the locally made axes found in the megalithic burials, and that axes do not display ‘regular’ traces of use that would suggest a functional use-life. Thus, they were made specifically as ceremonial objects to be eventually deposited in waterlogged places⁹⁰. Further east, the area of central Poland and Ukraine was also a centre for an intensive processing, production and distribution of flint artefacts during the Funnel Beaker and Tripolye cultures⁹¹. A number of similar, sometimes typologically identical axes with those from the North European Plain were recovered from the western and north-western Pontic region, stressing the close connections between the two regions⁹². Similar flint blades and cores were also found in hoards and grave inventories of the Corded Ware culture in the Netherlands and southern Poland, being the last representatives of the macrolithic blade technology⁹³. Scarce evidence suggests that copper items tended to be placed mainly on dry land and were kept separated from stone implements, reflecting a purposeful and selective employment of shape and material⁹⁴.

⁹⁰ Wentink, van Gijn 2008.

⁹¹ Klochko 2001; Videiko 1994.

⁹² Klimscha 2016, 89.

⁹³ Migal 2006, 387–388; van Gijn 2010, 184–186; Klimscha 2016, 91–92.

⁹⁴ Fontijn 2020, 73–76.

“Jade Europe”

Towards the end of the 6th millennium BC Neolithic communities around the Italian Alps started using a rare shiny green stone to make small axes, long narrow adzes, and ring-discs⁹⁵. Later, large axeheads were also produced from this stone, but were too large to be functional⁹⁶. Their core distribution area is northern Italy, eastern France and the Mediterranean Midi, but over several centuries jade axes spread over an extended territory from the west coast of the Black Sea to Ireland and Scotland, becoming the foundation stone of the broadest Eneolithic trading network in Europe at that time⁹⁷. During the Neolithic, the only comparable phenomenon is the movement of Aegean *Spondylus* ornaments, which, similarly to the jade stone, were able to cover thousands of kilometres. Broken and worn jade axes have rarely been recovered from settlements, while a few long and intact specimens belong to graves. By contrast, a considerable amount of hoards and single depositions have been identified, with excessively long examples, some of them buried in a special arrangement⁹⁸. Their distribution is mainly in northern and north-western France or inland from the north shore of the Mediterranean. Few of these collections contain more than two exemplars. Being extensively polished and excessively large, these axes were surely an important valuable constituent of the social and economic communication network of the time. Jade axes became a key commodity in Western Europe and by the second half of the 5th millennium BC they were not deposited in conventional archaeological contexts, but instead have commonly been recovered from deliberate depositions as single finds or in pairs, often from wet environments or preeminent rocky formations⁹⁹. Slightly later, during the late 5th–early 4th millennium BC, several specimens were used by the Funnel Beaker communities¹⁰⁰.

Beginning with the early 5th millennium BC, the foundation of the later hoarding phenomenon emerged, as the deposition of axes became a widespread custom all over Europe¹⁰¹. Between approximately 4600–4000 BC, a large number of axes made of Alpine green stones began to appear in western Europe roughly simultaneously with the first copper axes and gold objects, therefore their ritual deposition has been linked to the phenomenon of early copper and gold metallurgy in east-central Europe¹⁰². The complementarity of these phenomena is astonishing and these two fundamental depositional practices seem to exclude each other throughout the European continent, outlining two different economic and ideological networks, namely the “jade Europe” in the west and “copper Europe” in the east¹⁰³, both with their very specific prestige raw material and adjacent object types (Fig. 21). However, as a result of mutual contacts, jade axes were occasionally deposited in eastern and south-eastern Europe and copper items in the west¹⁰⁴. Finds in which both jadeite axes and early products of metallurgy occur together are very rare. A western European case is that of the hoard from Großheubach (central Germany), which contains a copper axe, three jade blades and a stone axe, and is dated to the first half of the 4th millennium BC¹⁰⁵, or the grave from Pauilhac (south-western France) with six silex blades, two jade axes, one golden diadem and seven golden beads. Comparable finds for the diadem are found at Moigrad (north-western Romania), while the beads have good parallels in Varna (north-eastern Bulgaria)¹⁰⁶. On the other hand, the first jadeite axes from south-eastern Europe were identified in graves no. 1 and 3 in the older cemetery and grave no. 4 and 43 from the more recent cemetery of Varna¹⁰⁷. As shown by these examples, long-distance connections were created through the networks based on the exchange of prestige goods¹⁰⁸. Over the course of almost one millennium

⁹⁵ Pétrequin *et al.* 2013, 71. For a detailed chronology of the jade axes, see Pétrequin *et al.* 2002, 76–82, Fig. 7.

⁹⁶ Pétrequin *et al.* 2012a, 22.

⁹⁷ Pétrequin *et al.* 2002, 71–74, Fig. 2; Pétrequin *et al.* 2012b, 1028–1030; Pétrequin *et al.* 2013, 68, Fig. 1; Fontijn 2020, 68.

⁹⁸ Pétrequin *et al.* 2010, 194; Pétrequin *et al.* 2012a, 24; Pétrequin *et al.* 2013, 73.

⁹⁹ Pétrequin *et al.* 2002, 86; Pétrequin *et al.* 2013, 74–75; Fontijn 2020, 70.

¹⁰⁰ Klassen 2004, 83–89, Fundliste 9.

¹⁰¹ Hansen 2021, 35.

¹⁰² Pétrequin *et al.* 2002, 88–92, Fig. 12–13; Klassen *et al.* 2012; Pétrequin *et al.* 2012d, 1263–1266; Hansen 2013, 148.

¹⁰³ Pétrequin *et al.* 2013, 69; Hansen 2019, 206.

¹⁰⁴ Klassen 2003, 298; Hansen 2013, 148; Bradley 2017, 112–115, Fig. 15; Klimscha 2020, 122–123.

¹⁰⁵ Pétrequin *et al.* 2015, 28, Fig. 10; Hansen 2021, 36.

¹⁰⁶ Hansen 2009b, 21, Abb. 12; Hansen 2011b, 64, Abb. 2.

¹⁰⁷ Pétrequin *et al.* 2012d.

¹⁰⁸ Hansen 2018, 224–226.

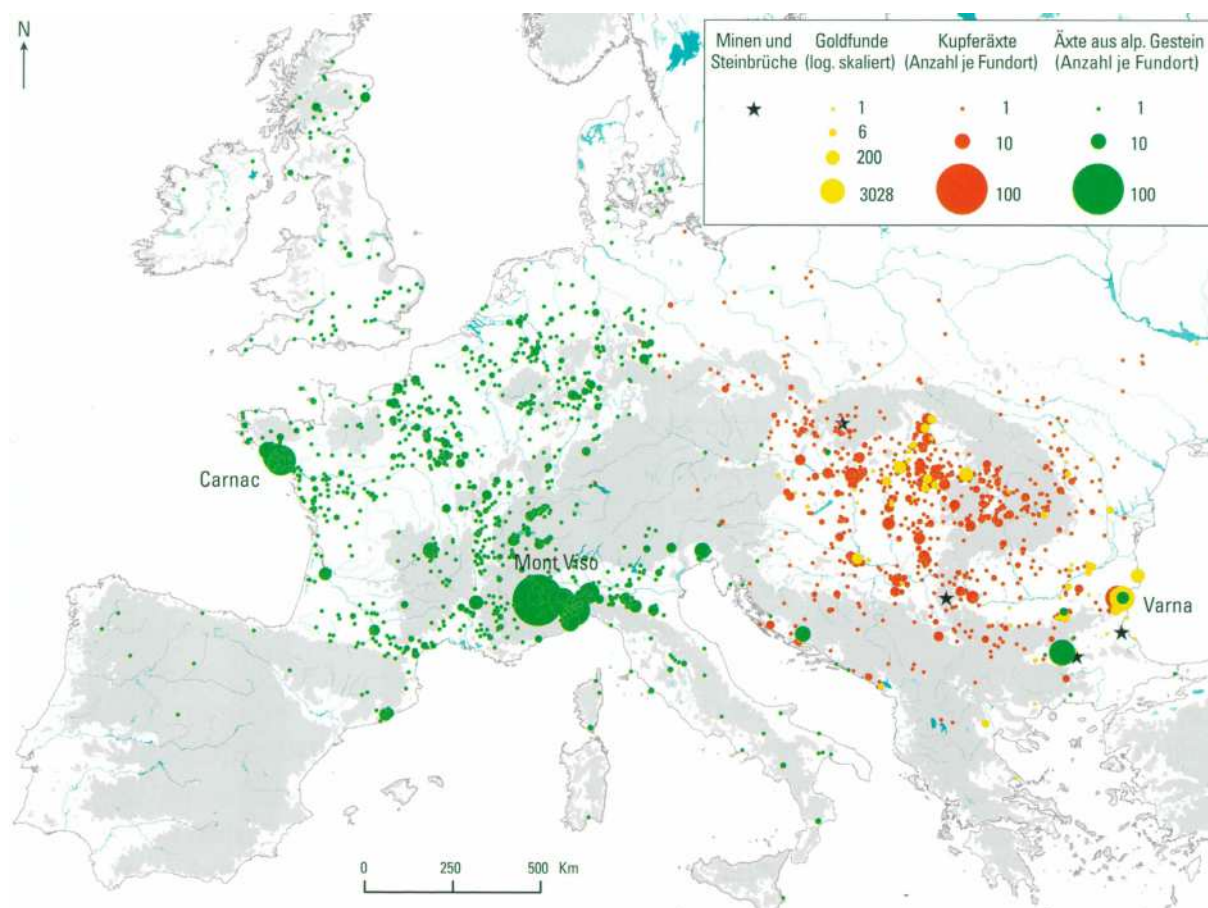

Fig. 21. The distribution of jade and copper implements in Europe (after Pétrequin *et al.* 2010).

of interaction, metal-related ideas gradually replaced those linked to Alpine jade, and by the middle of the 4th millennium they led to the demise of Alpine jade as a socially valued material¹⁰⁹.

Regarding the Carpathian Basin and its immediate vicinity, one can observe concentrations of jade axes in Lower Austria and the eastern part of the Czech Republic, and a second group in western Hungary and southern Slovakia. They belong to the early stages of the Lengyel culture and can be dated to the period 4900/4800–4600/4500, at a time before the emergence of the heavy copper metallurgy (the early Vidra and Pločnik type hammer axes, and the later Jászladány, Kladari, Nogrădmarcal, Șiria, Handlová etc. type axe-adzes) within the Carpathian range¹¹⁰. The majority are isolated and accidental discoveries, but several were recovered from funerary contexts, associated with remarkably rich graves¹¹¹. Many of the axes that reached this region seem to have undergone specific treatment of re-sharpening and re-polishing becoming smaller in size, in order to conform to regional norms. These modifications constitute a practice that seems to be specific to the south-eastern European region¹¹². A unique assemblage of a clean jade hoard was discovered in the vicinity of the Carpathian Basin, in southern Austria, south of the Alps, at Villach/Kanzianiberg (Fig. 22) and it comprises seven polished axes of the Bégude type, which can be dated to the end of the 6th and the first half of the 5th millennium BC¹¹³. It is a rare discovery, as hoards of jade implements are not common in this area.

Jade hoards within the Carpathian Basin have not been found to date. From a depositional perspective, of particular importance are the sizable deposits of heavy axes of the Pločnik type found in Serbia (Pločnik) and Bulgaria (Polkovnik Taslakovo). The 2nd and 3rd assemblages from Pločnik were

¹⁰⁹ Klassen *et al.* 2012, 1305.

¹¹⁰ Bíró *et al.* 2017a, 459–461, Fig. 2.

¹¹¹ Bíró *et al.* 2017b, 1350–1360; Alsónyék–Bátaszék (Gr. no. 792, 3060, 3099, 6380, 6348; Zalai-Gaál *et al.* 2011, 71–75, Abb. 16–19), Zengővárkony–Igázdűlő (Gr. no. 110, 206 and 238; Bíró *et al.* 2017a, Fig. 18, 19), Friebritz (Gr. no. 138; Neugebauer *et al.* 2001, 211–215, Abb. 19/3).

¹¹² Pétrequin *et al.* 2012d, 1252; Bíró *et al.* 2017a, 453–454; Pétrequin *et al.* 2017, 484–486.

¹¹³ Pétrequin *et al.* 2012c.

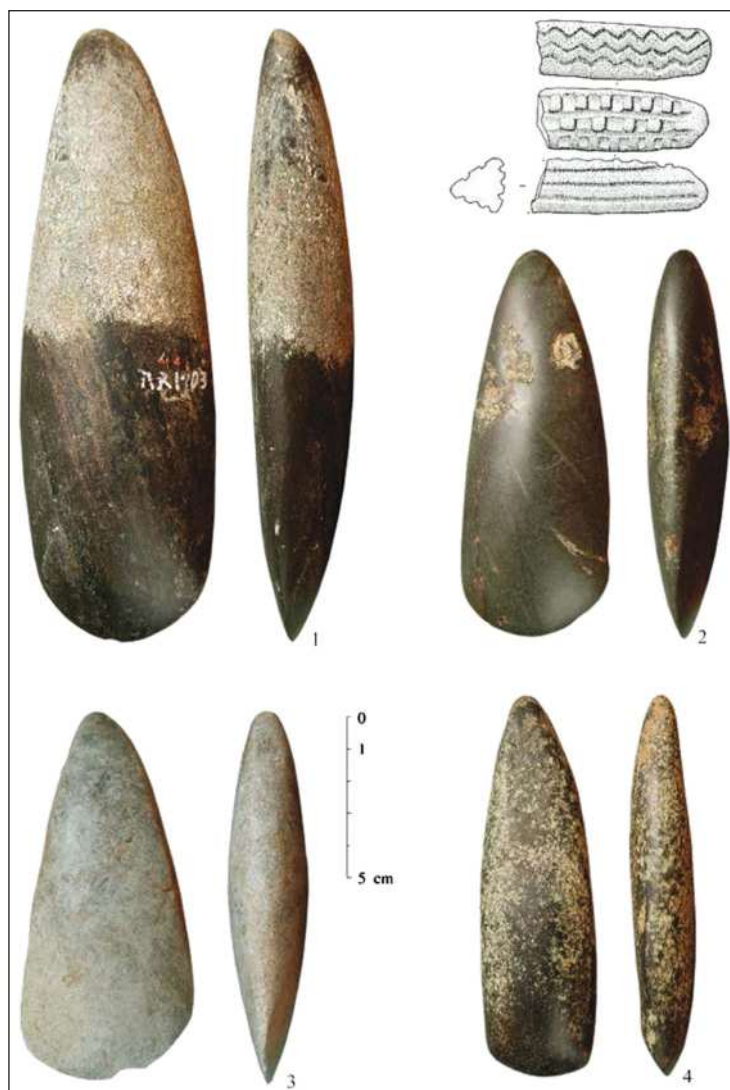

Fig. 22. The clean jade axe hoard from Villach (after Bíró *et al.* 2017a).

role, as shown by the spectacular hoards of the late 5th millennium BC from Tenja–Orlovinjak¹²⁰ and Hencida¹²¹.

One common feature of Copper Age depositions of the 5th and early 4th millennia BC is that they are not broken or cut into pieces, as is the case with other contemporaneous material, such as clay figurines and ceramic vessels¹²². This is also true for the jade implements, as the vast majority were recovered intact, without traces of intentional damage.

As for the eastern fringes of the Carpathian Basin, based on the absolute dates, the import of Alpine objects started a little earlier than the Varna I cemetery, around 4800 BC, during the Boian III,

buried in a layer belonging to the Vinča-Gradac phase, which ended in 4650 BC¹¹⁴, while the one from Polkovnik Taslakovo is the largest copper hoard of heavy implements of the period, containing four hammer-axes and 18 massive flat axes¹¹⁵. The deposition of large and heavy implements in the Carpathian Basin begun roughly in the last third of the 5th millennium BC, with the employment of similar Pločnik type hammer axes and large flat axes¹¹⁶. After 4300/4200 BC the spectrum of metal artefacts is characterised by a wide variety of axe-adzes, that have been recovered from graves and hoards, but mostly from individual depositions¹¹⁷. With the distribution of metal assemblages containing different types of hammer axes and axe-adzes, hoarding became a general, widespread social practice, especially in the eastern Carpathian Basin¹¹⁸. In the 4th millennium BC daggers, halberds and short swords were added as advanced products of metal production. Pieces of jewellery such as armrings, neck rings, spectacle spirals, saltaleoni and finger rings remained a rarity in the hoards¹¹⁹. In addition, golden offerings also played a significant

¹¹⁴ Šljivar *et al.* 2006; Borić 2009, 214; Antonović 2014, 57.

¹¹⁵ Chernakov 2018.

¹¹⁶ None of the hoards with Pločnik type hammer-axes from the researched area are suitable for proper chronological assessment, due either to the uncertain find circumstances, or to the atypical character of the assemblage. The only hoard with a Pločnik hammer axe from the Carpathian Basin, is represented by the discovery from Hejökürt, which includes a hammer-axe and an amber block. It was recovered from a closed pit containing atypical Eneolithic sherds. In this regard, see Selján 2007.

¹¹⁷ Hansen 2009a; Hansen 2011a; Hansen 2013, 148; Hansen 2016, 187–188.

¹¹⁸ Hansen 2019, 206.

¹¹⁹ Hansen 2013, 151–152; Hansen 2019, 205–208; Hansen 2021, 36–37.

¹²⁰ Hansen 2014, 81–83, Abb. 1–6, 89.

¹²¹ Gazdapusztai 1968, 33–48, pl. I–IV; Csedreki, Dani 2011, 285–290, Fig. 1–7; Csedreki *et al.* 2011, 35–45, 1–2. táblázat, 1–11. ábra, 1–4. kép

¹²² Hansen 2016, 187.

Hamangia IV, Gumelnița A1 and Tripolye A III 1 phases and ended after 4400 BC, at the end of the 5th millennium BC¹²³. A dozen polished jade axe heads have been recovered from graves at the Varna I, II and Durankulak cemeteries, and only two items from settlements¹²⁴. A significant amount were buried in hoards. The easternmost assemblage was found in Orlovets (northern Bulgaria) and comprises three jade axes, paralleled with two polished blades from grave no. 3 at Varna II (Fig. 23/1)¹²⁵. But the most important hoard of its kind in Europe is the one discovered at Svoboda (central Bulgaria), on the periphery of the Alpine distribution area, with 28 used and supraregionally distributed jadeite axe types, weighing more than 12 kg (Fig. 23/2)¹²⁶. It has recently been interpreted as a redistribution point for high quality raw material arriving from the Alpine region to the Lower Danube area. It shows the accumulation period and hoarding of typologically very diverse exotic blades, belonging to almost the same chronological horizon, with examples still close to those of northern Italy. The items were already re-polished and others completely transformed according to the standards of the region¹²⁷. Their wide typological range suggests a date right after the middle of the 5th millennium BC, synchronous with the proposed date of Varna II¹²⁸. The Orlovets and Svoboda hoards are considered nodes in the Varna-Atlantic jadeite network, which extended eastwards to at least three Cucuteni-Tripolye sites¹²⁹.

Fig. 23. The easternmost jade axe hoard from Orlovets (1) and the largest jade axe hoard ever discovered from Svoboda (2) (after Pétrequin *et al.* 2012d).

Non-metallic hoards amid metals

During the Copper Age the Carpathian Basin was dominated by metallic depositions, thus the scarcity of non-metallic hoards is not surprising. Therefore, no general patterns can be outlined, only a few, sometimes outstanding examples can be mentioned. A hoard consisting of 12 large flint blades was discovered accidentally at Kálló-Bikázó *dűlő* (northern Hungary). The blades were placed on top of each other. Based on their shape and material, it is assumed that they were chipped from the same nucleus (Fig. 24). The lack of other archaeological material makes the dating of the hoard difficult.

¹²³ Pétrequin *et al.* 2017, 476–480.

¹²⁴ Pétrequin *et al.* 2012d, 1239–1245.

¹²⁵ Pétrequin *et al.* 2012d, 1245–1246, Fig. 13.

¹²⁶ Pétrequin *et al.* 2012d, 1246–1248. Officially 28 axe heads have been recorded, but there are signs that the number may have been higher. With the exception of a tiny nephrite adze blade, all the axes have been identified as Alpine jade.

¹²⁷ Pétrequin *et al.* 2017, 485–486, Fig. 17.

¹²⁸ Pétrequin *et al.* 2012d, 1252.

¹²⁹ Pétrequin *et al.* 2017, Annexe 18.

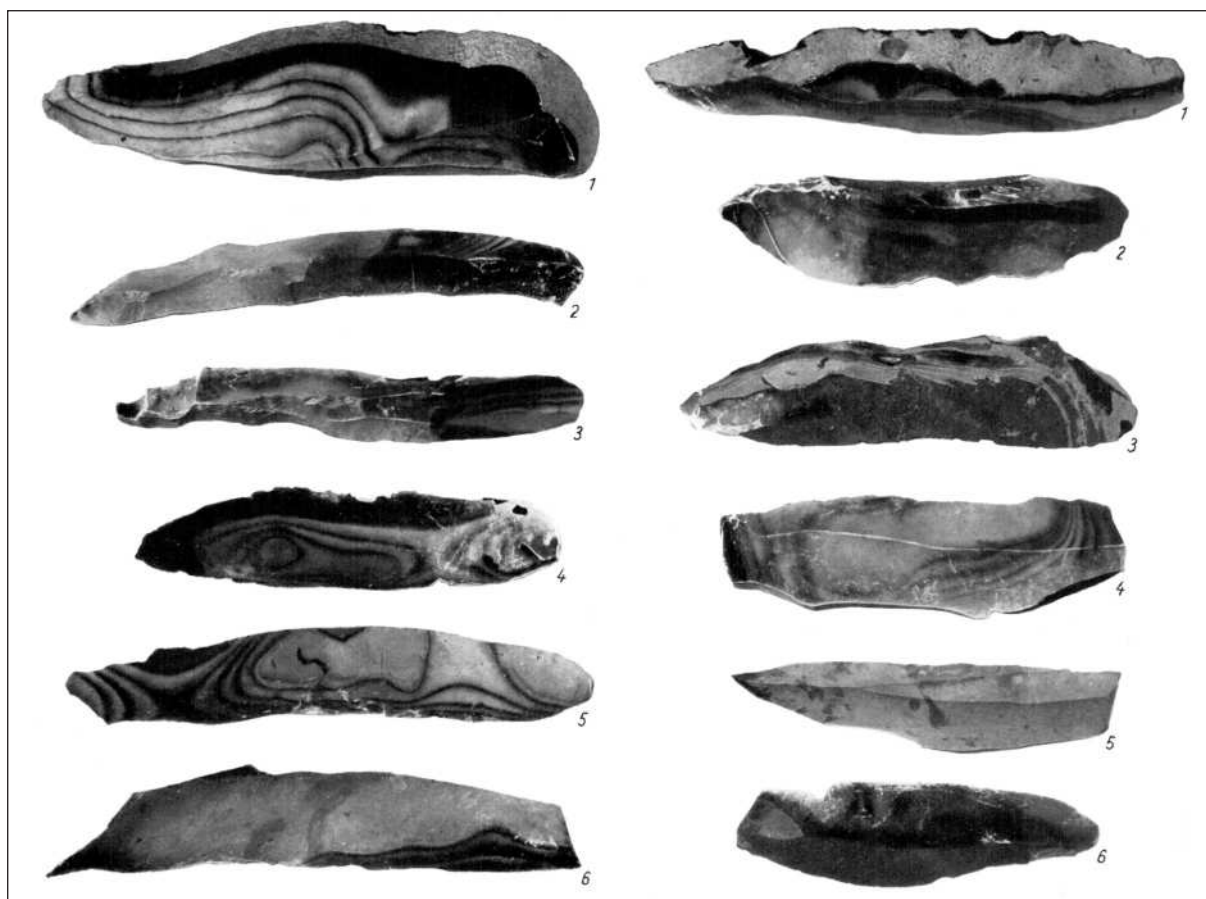

Fig. 24. Copper Age lithic hoard from Kálló–Bikázó dűlő (after Patay 1960).

Based on similar finds from grave contexts, it was dated to the Bodrogkeresztúr culture¹³⁰. At the boundary of Hódmezővásárhely–Gorzsa (south-eastern Hungary), in a settlement pit of the Baden culture, a small mug was discovered, containing more than 100 chipped stone tools of Bakony-type radiolarites of Transdanubian origin. It is a unique find as it is the first known assemblage of this type from the distribution area of the Baden culture. Based on their shape and elaboration, the blades may represent a collection of semi-finished products, compiled for further processing (Fig. 25)¹³¹. Chipped stone hoards are not uncommon after the end of the Copper Age either, as they were accumulated occasionally throughout the early stages of the Bronze Age as well¹³².

Concluding remarks

The creation of sets, whether in hoards, in graves or in houses is a meaningful process of relating materials, events and identities and not a mechanical combination of things¹³³. This statement of J. Chapman is also supported by the pre-metallic and non-metallic assemblages, which have been briefly presented in this paper. Several concluding remarks can be outlined:

- In spite of the fact that the find circumstances are not always clarified, these early assemblages are the result of a deliberate accumulation. Still, the selective manipulation is hard or impossible to trace at this early stage, as the condition of the objects and their placement in the landscape offer much less variety than the hoards of the metal ages. Revealing in this respect are the Late Neolithic hoards with prestige items, which were always placed in ceramic vessels and buried within the tell settlements in or near houses. This ensures a special meaning for the depositions, as tells were places of communal and

¹³⁰ Patay 1960, 15–19, pl. II–III; Patay 2012, 60/62.

¹³¹ Horváth, Zandler 2017, 4–22, Fig. 3–10.

¹³² For different finds of the Bell Beaker culture, see Bíró 2002, 134; Bíró 2016.

¹³³ Chapman *et al.* 2012, 196.

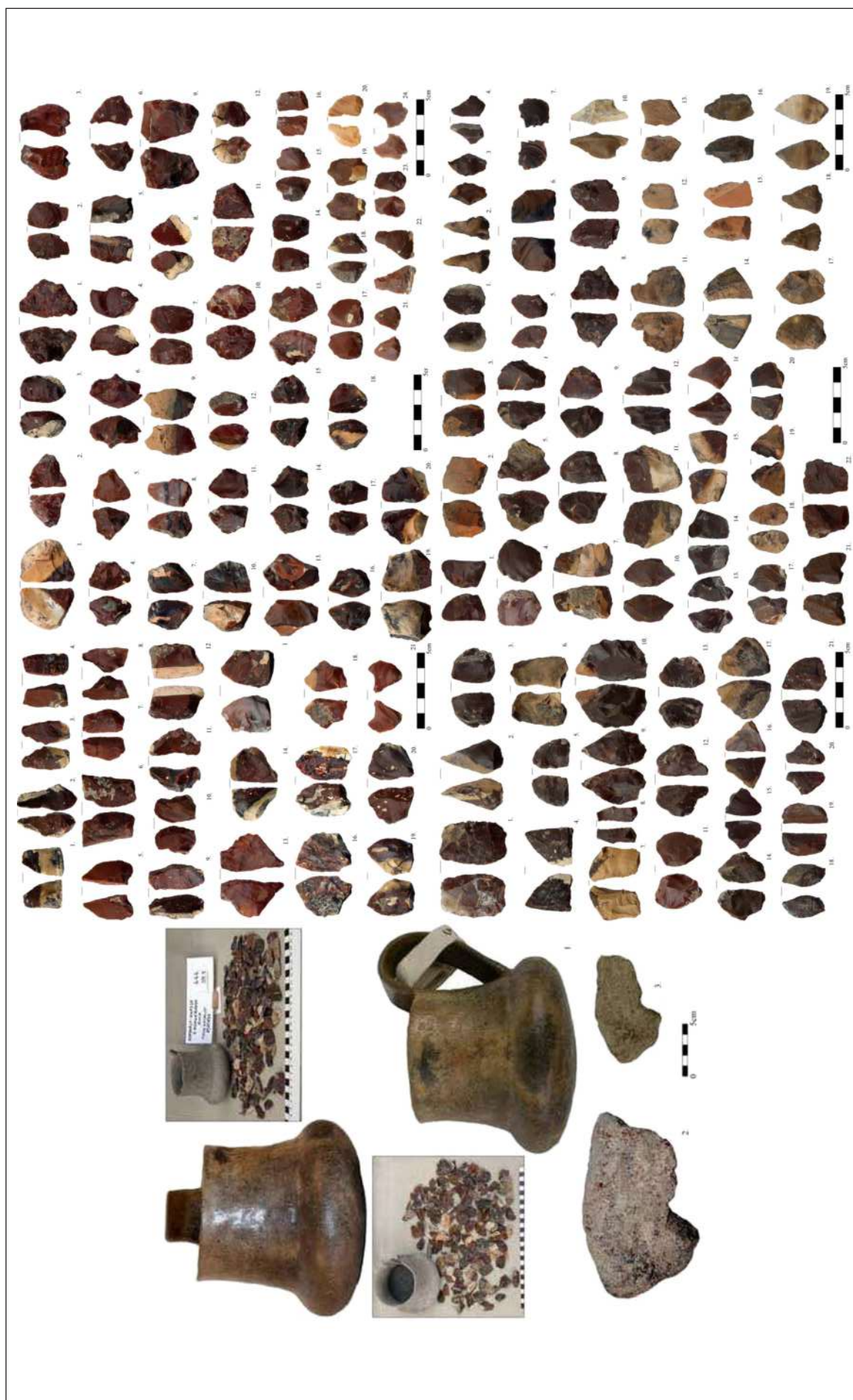

Fig. 25. Copper Age lithic hoard from Hódmezővásárhely-Gorzsza (after Horváth, Zandler 2017).

ritual ceremonies in which competition between families or lineages was revealed¹³⁴. At these early stages, hoards outside settlements are rare. Extra-mural depositions appear in the landscape with the beginning of the Copper Age.

- The general structure is often one-sided, with emphasis being laid on one specific element (Early and Middle Neolithic hoards). A certain typological diversity is noticeable in the case of *Spondylus* hoards, as pendants, bracelets and beads usually appear together, but the employment of multiple raw materials is a rarity. A much larger diversification can be observed among the Cucuteni communities, who accumulated and buried hundreds, even thousands of shell and bone beads, animal teeth or tiny seeds as components of impressive personal adornments. This trend seems to continue in the metallic hoards as well, which show a much greater diversity than their Carpathian Basin counterparts. With the emergence of metal deposition, these later ones tend to have a homogenous composition, favouring the accumulation of hammer axes and axe-adzes.

- The earliest ornaments of the Carpathian Basin were manufactured from fossil shells, but beginning with the Middle Neolithic, hoards comprising contemporary *Spondylus* and *Dentalium* ornaments began to appear in the studied area. The first one, a Mediterranean mollusc, seems to have been the most important. It is considered Europe's earliest long-distance exchange good and was used for manufacturing bracelets, pendants and beads till the appearance of heavy copper implements. Based on its exotic origin, intricate procurement and formal characteristics, it was valued for its quality and prestige. Jewellery, as an accessory of universal human need, also provides information about the character and changes in social relations¹³⁵.

- Similar to the distinct usage and manipulation of *Spondylus* grave goods in Middle and Late Neolithic graves, the structure of the hoards from the Late Neolithic undergoes a big transformation as well. By comparison with the predominantly clean *Spondylus* hoards of the previous period, the Late Neolithic hoards comprise smaller and often broken shell implements, and a large variety of other raw materials: stone, flint, pebble, lumps of ochre, marble idols and beads, perforated animal teeth, wild boar's tusk, animal bones and even human ribs were integrated into these deposits (Čoka I–Kremenyák, Omurtag), emphasised by a wide typological variety. It is also noteworthy, that the different groups of the Late Neolithic show a degree of uniformity in the choice of their grave goods and the constitutive elements of their hoards, the typological spectrum used being very close. The concealment of objects doesn't seem to differ firmly between hoards and grave goods in this period, what is more, the few Late Neolithic hoards were all discovered within settlements. Still, the quantity of find materials in hoards usually represents greater value than that in burials, therefore it is difficult to estimate whether these assemblages were the property of an individual, a family, a lineage, or a wider social group¹³⁶.

- East of the Carpathian Basin, *Spondylus* doesn't seem to have played a significant role as valuable raw material, but beside the large hoards of the region (Cărbuna, Condrița, Brad), important accumulations of red deer canines were buried in closed context, within settlements.

- The shift towards the expansion of choice of new raw materials, and the eventual appearance of a new hoarding model coincided in the Carpathian Basin and eastern Europe with the process of disintegration of the Neolithic social and economic networks that had facilitated the exchange of *Spondylus* objects for centuries¹³⁷.

- A group of small and personal depositions can be separated within the hoarding practice, namely the cache finds, which were buried at a single moment in time, without any obvious intention of accumulation, indicating deliberate deposition and a ritualized role due to their find context (e.g.: under a post hole). These all appear in special offering contexts, preceding the building of houses on tells (Branč, Polgár–Csőszhalom, Bakonyszűcs), and can be interpreted as personal, construction offerings. In all probability, these offerings were primarily religious and were intended as gifts for the spirits or deities. The presentation of gifts to these powers was made according to principles of gift exchange in the Neolithic and Bronze Age societies¹³⁸.

¹³⁴ Raczky, Anders 2010; Siklósi 2013b, 431.

¹³⁵ Wright, Garrard 2003, 267–282; Hansen 2009b, 13.

¹³⁶ Siklósi 2013b, 430.

¹³⁷ Tripković *et al.* 2016, 357.

¹³⁸ Hansen 2013, 145; Hansen 2016, 185.

- Although impressive collections of chipped stone implements have been recovered from settlements and graves throughout the Carpathian Basin, the number of the purposefully compiled hoards is scarce, much smaller than the *Spondylus* assemblages. This is also true for the Neolithic and the Copper Age. By contrast, the communities of the Lower Danube area seem to have a preference for lithic assemblages, as a great amount of flint and other raw material has been catalogued from KGK VI complexes. A distinct distribution and different production centres for flint axes and copper flat axes were outlined along the Lower Danube area. These hoards have been interpreted as products of the same person or workshop on the basis of the identical shape of their objects, or may have been produced at the same time.

- The phenomenon of jade axes, which dominated Western Europe's ritual deposits since the late 5th millennium BC, has been repeatedly linked to the East-Central European phenomenon of early copper axes. As such, two corresponding and competing systems unfold, which were by no means inferior to each other, in which the circulation and offering of prestige goods was a requirement and general trend determined only by the preference for the raw material¹³⁹. A greater social role attributed to axes in the exchange of gifts and offerings seems to have been the basis for the ritual hoarding of axes, with copper axes in the south-east probably playing the same role as jade axes in the west, or large flint axes in the north¹⁴⁰.

- No jade axe hoards have been found in the Carpathian Basin, only a few scattered examples can be mentioned around the researched area, to the west and south-east. The hoards of the "copper Europe" on one side and the hoards of "jade Europe" on the other prove that the hoarding phenomenon and the practice of concealing multiple objects didn't take into account the boundary between the metalworking societies of the Balkans and Carpathians and the purely Neolithic societies of Central and Western Europe. From a general perspective, the two major depositional customs offer a mutually exclusive distribution pattern throughout the European continent, reflecting a very specific and well outlined economical and ideological network during the Copper Age. These two large areas with divergent hoarding customs were completed by the very specific polished stone assemblages and flint axes of the second non-metalworking society from the northern parts of Central Europe.

- All these non-metallic assemblages (with *Spondylus* ornaments, axe and adze hoards of polished or chipped stone implements, jade axes) testify to the existence of a widespread and time-proven hoarding custom in different cultural contexts in which metallurgy was unknown. Their connection to the elite graves in different periods is illustrated by the employment of very specific and valuable artefacts in both find contexts. After the emergence of metallurgy and the unfolding of the three depositional regions, non-metallic hoards rarely appear in the Copper Age of the Carpathian Basin. The last one was recovered in south-eastern Hungary, in a settlement pit of the Baden culture. Their character shows similarities with the assemblages of a few centuries earlier, comprising semi-finished products compiled seemingly for further processing.

- Based on the character of the accumulation and the condition of many artefacts (semi-finished products or accumulations of scrap and/or raw material), it seems plausible that many of these hoards can be linked to specific stages of manufacture collected for further processing (*Spondylus*, stone beads or chipped stone hoards), trade or to different aspects of economic networking. However, the very specific structure, size and nature of some assemblages enhanced by the employment of highly valuable implements in communal and/or ritual centres, may point beyond the limits of the daily needs and motives (*Spondylus* and jade hoards, large Late Neolithic deposits). The manufacture and piling of larger sized objects in hoards, in comparison to graves and settlements (jade, flint), combined with the fact that they were meant to be excluded forever from the general circulation, highlights the special significance of these assemblages, showing that these were valued objects. The fact that they are prohibitively larger than the specimens from settlements and graves, and that they have a reduced ordinary role, supports the idea that they were regarded as exceptional objects and were not meant to be used in a utilitarian way. Thus, they are unlikely to have been misplaced or hurriedly hidden, and they indicate careful consideration. The regional differences in their distribution and the development of different hoarding patterns, based on the employment of different raw materials at this early stage,

¹³⁹ Hansen 2009b, 21–22.

¹⁴⁰ Hansen 2011a, 146.

collated with different transregional selection preferences conveyed through interregional social networks, stress the complexity and very special character of these assemblages.

Acknowledgments

I am extremely grateful to Dr. Zsuzsanna Siklósi for revising the manuscript, for providing useful comments and bibliographic references. I would like to extend my sincere thanks to Emese Sárándi for the English proofreading of the text.

Botond Rezi

Mureş County Museum
Târgu Mureş, RO
reziboti@yahoo.com

REFERENCES

- Antonović 2014 D. Antonović, *Kupferzeitliche Äxte und Beile in Serbien*. Prähistorische Bronzefunde IX, 27. Stuttgart 2014.
- Bajnóczi et al. 2013 B. Bajnóczi, G. Schöll-Barna, N. Kalicz, Z. Siklósi, G. H. Hourmouziadis, F. Ifantidis, A. Kyparissi-Apostolika, M. Pappa, R. Veropoulidou, Ch. Ziota, *Tracing the source of Late Neolithic Spondylus shell ornaments by stable isotope geochemistry and cathodoluminescence microscopy*. Journal of Archaeological Science 40, 2013, 874–882.
- Bálint 2021 Cs. Bálint, *A fosszilis puhatestű vázák szerepének kérdése a magyarországi felső paleolitikumban*. In: N. Faragó, A. Király, K. I. Szegedi (Eds.), *A tealevelektől a levélhegyekig. Tanulmányok Mester Zsolt tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*, Litikum Könyvtár 1. Budapest 2021, 45–60.
- Bar-Yosef Mayer 2020 D. Bar-Yosef Mayer, *Shell beads of the Middle and Upper Paleolithic: A review of the earliest records*. In: M. Mărgărit, A. Boroneanț (Eds.), *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgoviște 2020, 11–25.
- Băcșu Crișan, Bobîna 2020 S. Băcșu Crișan, A. Bobîna, *Beauty or social power?* In: M. Mărgărit, A. Boroneanț (Eds.), *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgoviște 2020, 71–85.
- Beldiman, Sztancs 2007 C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Depozitele de obiecte de prestigiu aparținând culturii Cucuteni. Studiul artefactelor din materii dure animale*. Materiale și cercetări arheologice S.N. 2, 2007 (2000–2006), 33–74.
- Beldiman, Sztancs 2008 C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Matière, artefact, symbole. Dents percées et imitations en os dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni*. Studii de Preistorie 5, 2008, 89–107.
- Beldiman, Sztancs 2009 C. Beldiman, D.-M. Sztancs, *Matière, artefact, symbole: Dents percées et imitations dans les dépôts d'objets de prestige de la culture Cucuteni*. In: V. Cotiugă, F. A. Tencariu, G. Bodi (Eds.), *Itinera in praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*. Iași 2009, 137–153.
- Berciu 1966 D. Berciu, *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*. București 1966.
- Bíró 1998 K. T. Bíró, *Lithic implements and the circulation of raw materials in the Great Hungarian Plain during the Late Neolithic Period*. Budapest 1998.
- Bíró 2002 T. Bíró, K., *New data on the utilisation of Buda hornstone in the Early Bronze Age*. Budapest Régiségei 36, 2002, 131–143.
- Bíró 2009 T. Bíró, K. *Egy sváb menyecske hozománya. Gondolatok a szegvár–tűzkövesi kőszköz raktárlelet kapcsán/ The dowry of a Transdanubian maiden. The stone tool depot find from Szegvár–Tűzköves*. In: L. Bende, G. Lőrinczy, J. Csalog (Eds.), *Medinától etéig. Tisztelő írárok Csalog József születésének 100. évfordulóján*. A Csalog József Emlékkonferencián, Szentes 2008, október 8–10, elhangzott előadások jegyzetekkel és irodalmi hivatkozásokkal ellátott változatai. Szentes 2009, 103–115.
- Bíró 2016 T. Bíró, K., 9.3. *Lithic material of the Budapest, Albertfalva Bell Beaker site*. In: A. Endrődi, L. Reményi (Eds.), *A Bell Beaker settlement in Albertfalva, Hungary (2470–1950 BC)*. Budapest 2016, 153–165.
- Bíró et al. 2017a T. Bíró, K., P. Pétrequin, M. Errera, A. Přichystal, G. Trnka, I. Zalai-Gaál, A. Osztás, *Des Alpes à l'Europe centrale (Autriche, République tchèque, Slovaquie et Hongrie)*. In: P. Pétrequin, E. Gauthier, A.-M. Pétrequin (Eds.), *JADE. Objets-signes et interprétations sociales des jades alpins dans l'Europe néolithique*, Tome 3, Presses Universitaires de France-Comté 1379, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 27, Série dynamiques territoriales 10. Besançon 2017, 431–466.
- Bíró et al. 2017b T. Bíró, K., P. Pétrequin, M. Errera, A. Přichystal, G. Trnka, I. Zalai-Gaál, A. Osztás, *Description typologique des haches en jades alpins d'Autriche, République tchèque, Slovaquie et Hongrie*. In: P. Pétrequin, E. Gauthier, A.-M. Pétrequin (Eds.), *JADE. Objets-signes et interprétations sociales des jades alpins dans l'Europe néolithique*, Tome 4, Presses Universitaires de France-Comté 1379,

- Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 27, Série dynamiques territoriales 10. Besançon 2017, 1350–1361.
- Borić 2009 D. Borić, *Absolute Dating of Metallurgical Innovations in the Vinča Culture of the Balkans*. In: T. L. Kienlin, B. Roberts (Eds.), *Metals and Societies. Studies in Honour of Barbara S. Ottaway*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 169. Bonn 2009, 191–245.
- Boroffka 1992 N. Boroffka, *Considerații asupra unor obiecte de depunere în epocile premetalice din Europa*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 43, 4, 1992, 341–354.
- Bradley 1998 R. Bradley, *The significance of monuments. On the shaping of human experience in Neolithic and Bronze Age Europe*. London–New York 1998.
- Bradley 2017 R. Bradley, *A geography of offerings. Deposits of valuables in the landscapes of ancient Europe*. Oxford 2017.
- Burić 2000 M. Burić, *Findings of nephrite and jade axes on the territory of Croatia*. Krystalinikum 26, 2000, 39–43.
- Chapman 2000 J. Chapman, *Fragmentation in Archaeology. People, places and broken objects in the prehistory of South-eastern Europe*. London–New York 2000.
- Chapman 2011 J. Chapman, *Enchantment and enchainment in later Balkan prehistory: towards an aesthetic of precision and geometric order*. In: A. Hadjikoumis, E. Robinson, S. Viner (Eds.), *The Dynamics of Neolithisation in Europe. Studies in honour of Andrew Sherratt*. Oxford 2011, 152–175.
- Chapman 2012 J. Chapman, *The shell, the pin and the earring: Balkan Copper age Mortuary Costumes in Context*. In: A. Cochrane, A. M. Jones (Eds.), *Visualising the Neolithic: abstraction, figuration, performance, representation*. Oakville 2012, 260–278.
- Chapman 2020 J. Chapman, *Forging identities in the prehistory of Old Europe. Dividuals, individuals and communities, 7000–3000 BC*. Leiden 2020.
- Chapman et al. 2012 J. Chapman, B. Gaydarska, J. Balen, *Spondylus ornaments in the mortuary zone at neolithic Vukovar on the Middle Danube*. Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 3, XLV, 2012, 191–210.
- Chernakov 2018 D. Chernakov, *A New Found Hoard of Chalcolithic Heavy Copper Tools from Northeastern Bulgaria*. Archaeologia Bulgarica 22, 2, 2018, 1–13.
- Choyke 2001 A. M. Choyke, *Late Neolithic red deer canine beads and their imitations*. In: A. M. Choyke, L. Bartosiewicz (Eds.), *Crafting bone. Skeletal technologies through time and space. Proceedings of the 2nd Meeting of the (ICAZ) Worked Bone Research Group, Budapest, 31 August – 5 September 1999*. Oxford 2001, 251–266.
- Comşa 1973 E. Comşa, *Parures néolithiques en coquillages marins découvertes en territoire roumain*. Dacia N.S. XVII, 1973, 61–76.
- Csalogovits 1936 J. Csalogovits, *Tolna vármegye múzeumának újabb szerzeményei I.2. Újabb-kőkori leletek*. In: J. Holub (Ed.), *Tolna vármegye múltjából 2*. Pécs 1936, 15–21.
- Csedreki et al. 2011 L. Csedreki, J. Dani, M. Kis-Varga, L. Daróczi, Sándorné Kovács Judit, *A Hencidai aranykincs interdiszciplináris vizsgálatai (Új szempontok, új eredmények)*. A Debreceni Déry Múzeum Évkönyve 2010 (2011), 35–52.
- Csedreki, Dani 2011 L. Csedreki, J. Dani, *A Hencidai rézkori aranykincsen végzett Pixe vizsgálatok tanulságai*. Archeometriai Műhely 4, 2011, 285–291.
- Cucoş 1973 Ş. Cucoş, *Un complex ritual Cucutenian descoperit la Ghelăieşti (jud. Neamţ)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 24, 2, 1973, 207–215.
- Dergačev 2002 V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde XX, 9. Stuttgart 2002.
- Dieckmann 1987 B. Dieckmann, *Ein bemerkenswerter Kupferfund aus der jungneolithischen Seeufersiedlung Hornstaad-Hörnle I am westlichen Bodensee*. Archäologische Nachrichten aus Baden 38/39, 1987, 28–38.
- Dimitrijević et al. 2021 V. Dimitrijević, G. Naumov, L. Fidanoski, S. Stefanović, *A string of marine shell beads from the Neolithic site of Vršnik (Tarinci, Ovče pole), and other marine shell ornaments in the Neolithic of North Macedonia*. Anthropozoologica 56, 4, 2021, 57–70.

- Dobosi 2003 T. V. Dobosi, *Ajégkorszak végének vadászai. (III. Az őskőkor és az átmeneti kőkor)*. In: Z. Visy (Ed.), *Magyar Régészet az ezredfordulón. Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*. Budapest 2003, 85–91.
- Eggert 2001 M. K. H. Eggert, *Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden*. Tübingen 2001.
- Faragó *et al.* 2020 N. Faragó, Z. Mester, A. Király, *The knapped stone assemblage from Boldogkőváralja in the light of a new statistical evaluation*. *Litikum* 7–8, 2019–2020 (2020), 55–70.
- Fontijn 2011 D. Fontijn, *The 'Ritual' Fabric of Prehistoric Landscape Funerary Places and Deposition Sites in the Low Countries, c. 5000±1500 cal BC*. In: S. Hansen, J. Müller (Eds.), *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000–1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus*. Internationale Tagung Kiel 2007. *Archäologie in Eurasien* 24. Mainz 2011, 429–447.
- Fontijn 2020 D. Fontijn, *Economies of destruction: how the systematic destruction of valuables created value in Bronze Age Europe, c. 2300–500 BC*. Abingdon 2020.
- Füzesi 2022 A. Füzesi, *Őskori ajándék 2: Újkőkori és Rézkori presztizstárgyak*. <https://mnmu.hu/hu/cikk/oskori-ajandek-2-ujkokori-es-rezkori-presztizstargyak>
- Gábori 1969 M. Gábori, *Paläolithische Schnecken-Depots von Szob*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21, 1969, 4–11.
- Gaydarska *et al.* 2004 B. Gaydarska, J. Chapman, I. Angelova, M. Gurova, S. Yanev, *Breaking, making and trading: the Omurtag Eneolithic Spondylus hoard*. *Archaeologia Bulgarica* 8, 2, 2004, 11–34.
- Gazdapusztai 1968 Gy. Gazdapusztai, *A hencidai rézkori aranyelet*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, (1966–1967) 1968, 33–52.
- Geißlinger 1984 H. Geißlinger, *Depot, Hort*. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* V. Berlin 1984, 320–338.
- Gellert, Garscha 1930 J. F. Gellert, F. Garscha, *Prähistorisches Depotfund aus dem östlichen Tafelbalkan, insbesondere Muschelringe*. *Prähistorische Zeitschrift* 21, 1930, 269–271.
- Gheorghiu 2011 D. Gheorghiu, *Insignia of Exotica: skeuomorphs of Mediterranean shells in Chalcolithic south Eastern Europe*. In: A. Vianello (Ed.), *Exotica in the prehistoric Mediterranean*. Exford 2011, 13–25.
- Gheorghiu 2012 D. Gheorghiu, *'Skeuomorphs': on the rhetoric of material in the Gumelnița tradition*. *Documenta Praehistorica* XXXIX, 2012, 287–294.
- Gimbutas 1991 M. Gimbutas, *The Civilization of the Goddess*. San Francisco 1991.
- Hansen 2002 S. Hansen, *Über bronzezeitliche Depots, Horte und Einzelfunde: Brauchen wir neue Begriffe?*. *Archäologische Informationen* 25/1–2, 2002, 91–97.
- Hansen 2009a S. Hansen, *Kupferzeitliche Äxte zwischen dem 5. und 3. Jahrtausend in Südosteuropa*. In: L. Dietrich, O. Dietrich, B. Heeb, A. Szentmiklosi (Eds.), *Aes aeterna. Festschrift für Tudor Soroceanu zum 65. Geburtstag*. *Analele Banatului S.N. Arheologie–Istorie* 17. Timișoara 2009, 141–160.
- Hansen 2009b S. Hansen, *Kupfer, Gold und Silber im Schwarzmeerraum während des 5. und 4. Jahrtausends v. Chr.* In: J. Apakidze, B. Govedarica, B. Hänsel (Eds.), *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.)*. Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Tiflis/Georgien, 17.–20. Mai 2007. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 25. Rahden/Westf. 2009, 11–50.
- Hansen 2011a S. Hansen, *Metal in South-Eastern and Central Europe between 4500 and 2900 BCE*. In: Y. Ünsal (Ed.), *Anatolian Metal V*. Bochum 2011, 137–149.
- Hansen 2011b S. Hansen, *Technische und soziale Innovationen in der ostbalkanischen Kupferzeit*. In: E. Sava, B. Govedarica, B. Hänsel (Eds.), *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.) Band 2. Globale Entwicklung versus Lokalgeschehen*. Internationale Fachtagung von Humboldtianern für Humboldtianer im Humboldt-Kolleg in Chișinău, Moldavien (4.–8. Oktober 2010). *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 27. Rahden/Westf. 2011, 62–79.

- Hansen 2013 S. Hansen, *Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin During the 5th and 4th Millennium BC*. In: S. Burmeister, S. Hansen, M. Kunst, N. Müller-Scheeßel (Eds.), *Metal Matters Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity*, Forschungscluster 2. Rahden/Westf.-Leidorf 2013, 137–167.
- Hansen 2014 S. Hansen, *Goldenene Scheiben aus der Kupferzeit*. *Das Altertum* 59, 2014, 81–108.
- Hansen 2016 S. Hansen, *A Short History of Fragments in Hoards of the Bronze Age*. In: H. Baitinger (Ed.), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen mediterraner Welt und Mitteleuropa. Material Culture and Identity between the Mediterranean World and Central Europe*. Akten der Internationalen Tagung am Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 22.–24. Oktober 2014. Abschlusstagung des DFG-Projekts »Metallfunde als Zeugnis für die Interaktion zwischen Griechen und Indigenen auf Sizilien zwischen dem 8. und 5. Jahrhundert v.Chr.« Römisch-Germanischen Zentralmuseums – Tagungen 27. Mainz 2016, 185–208.
- Hansen 2018 S. Hansen, *Arbeitsteilung, soziale Ungleichheit und Surplus in der Kupferzeit an der Unteren Donau 4600–4300 v.Chr.* In: H. Meller, D. Gronenborn, R. Risch (Hrsg.), *Überschuss ohne Staat – Politische Formen in der Vorgeschichte. Surplus without the State – Political Forms in Prehistory*. 10. Mitteldeutscher Archäologentag vom 19. bis 21. Oktober 2017 in Halle (Saale). 10th Archaeological Conference of Central Germany October 19–21, 2017 in Halle (Saale), Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 18. Halle (Saale) 2018, 221–245.
- Hansen 2019 S. Hansen, *Metaldeponierungen in Eurasien. Ein Phänomen der Langen Dauer, der Konjunkturen und der Ereignisse*. In: S. Hye, U. Töchterle (Eds.), *UPIKU:TAUKE. Festschrift für Gerhard Tomedi zum 65. Geburtstag. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 339. Bonn 2019, 201–217.
- Hansen 2020a S. Hansen, *Votive Offerings between the Carpathian Basin and the Aegean in Hoards and Sanctuaries*. In: J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen (Eds.), *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age. Volume to the memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10–13 November, 2017. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie* 350. Bonn 2020, 165–185.
- Hansen 2020b S. Hansen, *Südlich von Cucuteni: Pietrele, eine Siedlung der kupferzeitlichen Gumelnița-Kultur an der Unteren Donau*. In: G. Bodi, B. Govedarica, S. Hansen, Al. Rubel, C.-E. Ursu (Eds.), *Die Cucuteni-Kultur und ihre südlichen Nachbarn. Forschungsgeschichte - Kulturbeziehungen - offene Fragen*. Suceava 2020, 79–98.
- Hansen 2021 S. Hansen, *Axes and Metal Deposits in the Caucasus from the 5th to the 2nd Millennium BCE*. In: L. Giemsch, S. Hansen (Eds.), *The Caucasus / Der Kaukasus. Bridge between the urban centres in Mesopotamia and the Pontic steppes in the 4th and 3rd millennium BC. The transfer of knowledge and technologies between East and West in the Bronze Age. Brücke zwischen den urbanen Zentren Mesopotamiens und der pontischen Steppe im 4. und 3. Jahrtausend v. Chr. Der Transfer von Wissen und Technologien zwischen Ost und West in der Bronzezeit. Proceedings of the Caucasus conference/ Ergebnisse der Kaukasus-Konferenz, Frankfurt am Main, November 28–December 1, 2018. Regensburg 2021, 31–85.*
- Hillebrand 1928 J. Hillebrand, *A nyírlugosi obsidiannucleus depoteletről*. *Archaeologiai Értesítő* 42, 1928, 39–42.
- Hornok, Kiss 2017 P. Hornok, P. Kiss, *A Balaton-Lasinja-kultúra települése és kincslete Magyarországon*. *Archaeologiai Értesítő* 142, 2017, 239–253.
- Horváth, Zandler 2017 T. Horváth, K. Zandler, *Pattintott kőszék-raktárlelet a Baden-komplexum Hódmezővásárhely–Gorzsa-V. számú homokbánya lelőhelyéről*. *Archeometriai Műhely* XIV, 1, 2017, 1–23.

- Ilie, Niță 2020 A. Ilie, L. Niță, *Un depozit de silexuri descoperit în așezarea gumelnițeană de la Geangoești, jud. Dâmbovița*. Cercetări Arheologice XXVII, 2020, 189–201.
- Jeunesse 2017 Ch. Jeunesse, *From Neolithic kings to the Staffordshire hoard. Hoards and aristocratic graves in the European Neolithic: the birth of 'Barbarian' Europe*. In: P. Bickle, V. Cummings, D. Hofmann, J. Pollard (Eds.), *The Neolithic of Europe. Papers in honour of Alasdair Whittle*. Oxford 2017, 175–187.
- Kaczanowska 1981 M. Kaczanowska, *Neolityczne składy krzemienne na stanowisku Nowa Huta-Mogiła 1*. Acta Archaeologica Carpathica 21, 1981, 119–129.
- Kaczanowska 1985 M. Kaczanowska, *Rohstoffe, Technik und Typologie der neolithischen Feuersteinindustrien im Nordteil des Flussgebietes der Mitteldonau*. Warszawa 1985.
- Kaczanowska et al. 1981 M. Kaczanowska, J. K. Koztowski, J. Makay, *Flint Hoard from Endrőd, Site 39, Hungary*. ActaArchCarp 21, 1981, 105–116.
- Kalicz, Szénászkzy 2001 N. Kalicz, J. G. Szénászkzy, *Spondylus-Schmuck im Neolithikum des Komitats Békés, Südostungarn*. Prähistorische Zeitschrift 76, 2001, 24–54.
- Kasztovszky et al. 2014 Zs. Kasztovszky, K. T. Biró, Z. Kis, *Prompt Gamma Activation Analysis of the Nyírlugos obsidian core depot find*. Journal of Lithic Studies 1, 1, 2014, 151–163.
- Kató 1990 S. Kató, *Őskori kagyló ékszer lelet*. A Nógrád megyei Múzeumok tájékoztatója 2, 1990, 57–61.
- Király et al. 2020 A. Király, N. Faragó, Zs. Mester, *Hasznos rítusok és haszontalan technikák. A rituális cselekvés régészeti azonosításának néhány elméleti kérdése egy pattintott kő leletegyüttes kapcsán*. In: P. Csengeri, A. Kalli, Á. Király, J. Koós (Eds.), *ΜΩΜΟΣΙΧ. A rituálé régészete – Őskoros Kutatók IX. Összejövetelének konferenciakötete Miskolc, 2015. október 14–16*, Dissertationes Archaeologicae Supplementum 7. Budapest 2020, 9–42.
- Klassen 2003 L. Klassen, *Frühes Kupfer im Norden: Untersuchungen zu Chronologie, Herkunft und Bedeutung der Kupferfunde der Nordgruppe der Trichterbecherkultur*. Højbjerg 2003.
- Klassen 2004 L. Klassen, *Jade und Kupfer. Untersuchungen zum Neolithisierungsprozess im westlichen Ostseeraum unter besonderer Berücksichtigung der Kulturentwicklung Europas 5500–3500 BC*. Jutland Archaeological Society publications 47. Højbjerg 2004.
- Klassen et al. 2012 L. Klassen, S. Cassen, P. Pétrequin, *Alpine axes and early metallurgy*. In: P. Pétrequin, S. Cassen, E. Errera, L. Klassen, A. Sheridan, A.-M. Pétrequin (Eds.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C., Tome 2*, Presses Universitaires de France-Comté 1224, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 17, Série dynamiques territoriales 6. Besançon 2012, 1280–1309.
- Klimscha 2007 F. Klimscha, *Die Verbreitung und Datierung kupferzeitlicher Silexbeile in Südosteuropa. Fernbeziehungen neolithischer Gesellschaften im 5. und 4. Jahrtausend v. Chr.* Germania 85, 2007, 275–305.
- Klimscha 2011a F. Klimscha, *Identitäten und Wertvorstellungen kupferzeitlicher Gemeinschaften in Südosteuropa. Die Bedeutung von Beilen und Äxten aus Kupfer und Stein*. Das Altertum 56, 4, 2011, 241–274.
- Klimscha 2011b F. Klimscha, *Flint axes, ground stone axes and „battle axes” of the Copper Age in the Eastern Balkans (Romania, Bulgaria)*. In: V. Davids, M. Edmonds (Eds.), *Stone Axe Studies III*. Oxford 2011, 361–382.
- Klimscha 2012 F. Klimscha, *« Des goûts et des couleurs, on ne discute pas ». Datation, répartition et valeur sociale des haches en silex de la culture Gumelnița. « One never discusses tastes and colours ». Date, distribution and social value of flint axeheads in the Gumelnița culture*. In: P. Pétrequin, S. Cassen, E. Errera, L. Klassen, A. Sheridan, A.-M. Pétrequin (Eds.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C., Tome 2*, Presses Universitaires de France-Comté 1224, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 17, Série dynamiques territoriales 6. Besançon 2012, 1208–1229.

- Klimscha 2016 F. Klimscha, *Axes and Allies: Long-range Contacts in Northern Central Europe during the 4th and 3rd Millenia BC as Exemplified by Stone and Metal Artefacts*. In: M. Furholt, R. Großmann, M. Szyt (Eds.), *Transitional landscapes? The 3rd millennium BC in Europe. Proceedings of the International Workshop "Socio-Environmental Dynamics over the last 12,000 Years: The Creation of Landscapes III (15th–18th April 2013)"* in Kiel. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 292. Bonn 2016, 85–100.
- Klimscha 2020 F. Klimscha, *New Research on the "Kings of Metal". Systems of Social Distinction in the Copper Age of Southeastern Europe*. *Journal of Archaeological Research* 28, 2020, 99–138.
- Klochko 2001 V. I. Klochko, *Weaponry of societies of the northern Culture Circle: 5000–700 BC*. *Baltic-Pontic studies* 10. Poznań 2001.
- Kovács 2013 K. Kovács, *Late Neolithic Exchange Networks in the Carpathian Basin*. In: A. Anders, G. Kulcsár (Eds.), *Moments in time: paper presented to Pál Raczky on his 60th birthday. Ósrégészeti tanulmányok. Prehistoric studies* 1. Budapest 2013, 385–400.
- Kukoč 2012 S. Kukoč, *Spondylus gaederopus u neolitičkim kulturama na istočnom Jadranu*. *Histria Antiqua* 21, 2012, 177–202.
- Lazarovici, Merlini 2016 Gh. Lazarovici, M. Merlini, *Tărtăria Tablets: The Latest Evidence in an Archaeological Thriller*. In: L. Nikolova, M. Merlini, A. Comşa (Eds.), *Western-Pontic Culture Ambience and Pattern: In Memory of Eugen Comsa*. Berlin–Boston 2016, 53–142.
- Lazăr et al. 2018 C. Lazăr, M. Mărgărit, V. Radu, *Between Dominant Ideologies and Techno-economical Constraints: Spondylus Ornaments from the Balkans in the 5th Millennium BC*. In: A. Cruz, J. F. Gibaja (Eds.), *Interchange in Pre- and Protohistory. Case Studies in Iberia, Romania, Turkey and Israel*. BAR International Series 2891. Oxford 2018, 5–21.
- Louwe Kooijmans, Nokkert 2001 L. P. Louwe Kooijmans, M. Nokkert, *Sporen en structuren*. In: L. P. Louwe Kooijmans (Ed.), *Een kampplaats uit het Laat-Mesolithicum en het begin van de Swifterbant-cultuur (5500–4450 v. Chr.)*. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 88. Amersfoort 2001, 75–115.
- Maraszek 2006 R. Maraszek, *Spätbronzezeitliche Hortfundlandschaften in atlantischer und nordischer Metalltradition*. Halle 2006.
- Mareş 2012 I. Mareş, *Metalurgia aramei în civilizațiile Precucuteni și Cucuteni*. Suceava 2012.
- Marinescu-Bîlcu, Cărciumaru 1992 S. Marinescu-Bîlcu, M. Cărciumaru, *Coliere de Lithospermum purpureocoeruleum și „perle” de cerb în eneoliticul din România în contextul centrului și sud-estului Europei*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 43, 4, 1992, 355–370.
- Mester, Tixier 2013 Z. Mester, J. Tixier, *Pot à lames. The Neolithic blade depot from Boldogkőváralja (Northeast Hungary)*. In: A. Anders, G. Kulcsár (Eds.), *Moments in time: paper presented to Pál Raczky on his 60th birthday. Ósrégészeti tanulmányok. Prehistoric studies* 1. Budapest 2013, 173–185.
- Migal 2006 W. Migal, *The macrolithic flint blades of the Neolithic in Poland*. In: J. Apel, K. Knutsson (Eds.), *Skilled production and social reproduction. Aspects of traditional stone-tool technologies. Proceedings of a symposium in Uppsala, August 20–24, 2003*. *Societas Archaeologica Upsaliensis Stone Studies* 2. Uppsala 2006, 387–398.
- Monah 2003 D. Monah, *Quelques réflexions sur les trésors de la culture Cucuteni*. *Studia Antiqua et Archaeologica* 9, 2003, 129–140.
- Müller 1997 J. Müller, *Neolithische und chalkolitische Spondylus-Artefakte. Anmerkungen zu Verbreitung, Tauschgebiet und sozialer Funktion*. In: C. Becker, M.-L. Dunkelman, C. Metzner-Nebelsick, H. Peter-Röcher, M. Roeder, M., B. Teržan (Eds.), *Chronos. Beiträge zur prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie, *Studia honoraria* 1. Berlin 1997, 91–106.

- Neugebauer *et al.* 2001 M. C. Neugebauer, J. W. Neugebauer, K. Groszschmidt, U. Randl, R. Seemann, *Die Gräbergruppe vom Beginn der Bemaltkeramik im Zentrum der Kreisgrabenanlage Friebritz-Süd, Niederösterreich*. *Preistoria Alpina* 37, 2001, 187–253.
- Neumann 2015 D. Neumann, *Landschaften der Ritualisierung. Die Fundplätze kupfer- und bronzezeitlicher Metalldeponierungen zwischen Donau und Po*. *Topoi* 26. Berlin 2015.
- Oanță-Marghitu 2013 R. Oanță-Marghitu, *Despre obiectele de aur din eneoliticul sud-est European*. In: R. Oanță-Marghitu (Ed.), *Aurul și argintul antic al României: catalog de expoziție*. București 2013, 36–47.
- Parzinger 1992 H. Parzinger, *Hornstaad-Hlinsko-Stollhof. Zur absoluten Datierung eines vor-Baden-zeitlichen Horizontes*. *Germania* 70, 1992, 241–250.
- Patay 1960 P. Patay, *A kállói kőpenge lelet*. *Folia Archaeologica* 12, 1960, 15–20.
- Patay 1976 P. Patay, *Les matières premières lithiques de l'âge du cuivre en Hongrie*. *Acta Archaeologica Carpathica* 16, 1976, 229–238.
- Patay 2012 P. Patay, *Rézkori raktárlelet Balkány–Ordastelepröl és a rézkori raktárleletekről*. A Jósa András Múzeum Évkönyve 54, 2012, 53–70.
- Pétrequin *et al.* 2002 P. Pétrequin, S. Cassen, Chr. Croutsch, M. Errera, *La valorisation sociale des longues haches dans l'Europe néolithique*. In: J. Guilaune (Ed.), *Matériaux, productions, circulations du Néolithique à l'Âge du Bronze*. Paris 2002, 67–100.
- Pétrequin *et al.* 2010 P. Pétrequin, S. Cassen, L. Klassen, *Zwischen Atlantik und Schwarzem Meer. Die großen Beile aus alpinem Jadeit im 5. Und 4. Jt. V. Chr.* In: C. Lichter (Ed.), *Jungsteinzeit im Umbruch. Die „Michelsberger Kultur“ und Mitteleuropa vor 6000 Jahren*. Darmstadt 2010, 191–197.
- Pétrequin *et al.* 2012a P. Pétrequin, M. Errera, S. Cassen, E. Gauthier, L. Klassen, A.-M. Pétrequin, A. Sheridan, *Austausch auf europäischer Ebene - alpine Jade des 6. bis 4. Jahrtausends v. Chr.* *Archäologie in Deutschland* 2, 2012, 22–25.
- Pétrequin *et al.* 2012b P. Pétrequin, S. Cassen, L. Klassen, R. F. Valcarce, *La circulation des haches carnacéennes en Europe*. In: P. Pétrequin, S. Cassen, E. Errera, L. Klassen, A. Sheridan, A.-M. Pétrequin (Eds.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C. Tome 2*, Presses Universitaires de France-Comté 1224, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 17, Série dynamiques territoriales 6. Besançon 2012, 1015–1045.
- Pétrequin *et al.* 2012c P. Pétrequin, S. Cassen, E. Gauthier, L. Klassen, Y. Pailler, A. Sheridan, J. Desmeulles, P. A. Gillioz, N. Le Maux, A. Milleville, A.-M. Pétrequin, F. Prodeo, A. Samzun, R. Fabregas Valcarce, *Typologie, chronologie et répartition des grandes haches alpines en Europe occidentale*. In: P. Pétrequin, S. Cassen, E. Errera, L. Klassen, A. Sheridan, A.-M. Pétrequin (Eds.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C. Tome 1*, Presses Universitaires de France-Comté 1224, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 17, Série dynamiques territoriales 6. Besançon 2012, 574–727.
- Pétrequin *et al.* 2012d P. Pétrequin, S. Cassen, M. Errera, T. Tsonev, K. Dimitrov, L. Klassen, R. Mitkova, *Les haches en « jades alpins » en Bulgarie*. In: P. Pétrequin, S. Cassen, E. Errera, L. Klassen, A. Sheridan, A.-M. Pétrequin (Eds.), *Jade. Grandes haches alpines du Néolithique européen. Ve et IVe millénaires av. J.-C., Tome 2*, Presses Universitaires de France-Comté 1224, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 17, Série dynamiques territoriales 6. Besançon 2012, 1231–1279.
- Pétrequin *et al.* 2013 P. Pétrequin, S. Cassen, M. Errera, L. Klassen, A.-M. Pétrequin, A. Sheridan, *The value of things. The production and circulation of Alpine jade axes during the 5th–4th millennia in a European perspective*. In: T. Kerig, A. Zimmerman (Eds.), *Economic archaeology. From structure to performance in European archaeology*. Bonn 2013, 65–82.
- Pétrequin *et al.* 2015 P. Pétrequin, M. Errera, R. Furestier, F. Prodec, *Quatre grandes lames polies en jades alpins découvertes en Ardèche, in du Ve millénaire-début du IVe av. J.-C.* *Ardèche Archéologie* 32, 2015, 23–29.

- Pétrequin *et al.* 2017 P. Pétrequin, M. Errera, V. Voinea, T. Tsonev, S. Țurcanu, D. Șerbănescu, D. Kiosak, O. Peresunchak, L. Polischuk, D. Chernakov, *Des Alpes à la mer Noire (Bulgarie, Roumanie et Ukraine)*. In: P. Pétrequin, E. Gauthier, A.-M. Pétrequin (Eds.), *JADE. Objets-signes et interprétations sociales des jades alpins dans l'Europe néolithique*. Tome 3, Presses Universitaires de France-Comté 1379, Collection Les cahiers de la MSHE Ledoux 27, Série dynamiques territoriales 10. Besançon 2017, 467–490.
- Raczky 1994 P. Raczky, *Two Late Neolithic 'Hoards' from Csóka (Čoka)–Kremenyák in the Vojvodina*. In: G. Lőrinczy (Ed.), *A kőkortól a középkorig*. Otto Trogmayer Festschrift. Szeged 1994, 161–172.
- Raczky *et al.* 1996 P. Raczky, W. Meier-Arendt, Zs. Hajdú, K. Kurucz, E. Nagy, *Two unique assemblages from the Late Neolithic tell settlement at Polgár–Csőszhalom*. In: T. Kovács (Ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest 1996, 17–30.
- Raczky, Anders 2010 P. Raczky, A. Anders, *Activity loci and data for spatial division at a Late Neolithic site-complex (Polgár–Csőszhalom: a case study)*. In: S. Hansen (Ed.), *Leben auf dem Tell als soziale Praxis. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 26.–27. Februar 2007*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 14. Bonn 2010, 143–163.
- Rech 1979 M. Rech, *Studien zu den Depotfunden der Trichterbecher-und Einzelgrabkultur des Nordens*. Offa Bucher 39. Neumunster 1979.
- Rech 1999 M. Rech, *Die silexbeildeponierungen in norddeutschland*. In: G. Weisgerber (Ed.), *5000 Jahre feuersteinbergbau. Die suche nach dem stahl der steinzeit*. Bochum 1999, 294–298.
- Regenye 1994 J. Regenye, *Építési áldozat a lengyeli kultúrából, Bakonyszücsről/ Bauopfer der Lengyel-Kultur aus Bakonyszücs*. In: G. Lőrinczy (Ed.), *A kőkortól a középkorig*. Otto Trogmayer Festschrift. Szeged 1994, 151–160.
- Regenye *et al.* 2009 J. Regenye, T. K. Biró, L. Fűkőh, *Egy neolitikus kincslelet töredékei/Fragments of a Neolithic hoard from Felsőörs*. In: G. Ilon (Ed.), *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összejövetele*. Kőszeg, 2009. március 19–21. Nyersanyagok és kereskedelem. Szombathely 2009, 421–426.
- Séfériadès 2010 M. Séfériadès, *Spondylus and Long-Distance Trade in Prehistoric Europe*. In: D. Anthony, J. Y. Chi (Eds.), *The Lost World of Old Europe. The Danube Valley, 5000–3500 BC*. New York–Princeton 2010, 179–190.
- Selján 2007 É. Selján, *Kora rézkori depó Hejőkürtről*. Ősrégészeti levelek 8–9, 2006–2007, 94–98.
- Siklósi 2004 Z. Siklósi, *Prestige goods in the Neolithic of the Carpathian Basin. Material manifestations of social differentiation*. Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae 55, 2004, 1–62.
- Siklósi 2013a Z. Siklósi, *Traces of social inequality during the Late Neolithic in the Eastern Carpathian Basin*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes. Series IV. 3. Budapest 2013.
- Siklósi 2013b Z. Siklósi, *Traces of Social Inequality and Ritual in the Late Neolithic of the Great Hungarian Plain*. In: A. Anders, G. Kulcsár (Eds.), *Moments in time: paper presented to Pál Raczky on his 60th birthday*. Ősrégészeti tanulmányok. Prehistoric studies 1. Budapest 2013, 421–436.
- Siklósi *et al.* 2022 Z. Siklósi, E. Horváth, I. Maria Villa, S. Nisi, V. Mozgai, B. Bajnóczi, P. Csippán, P. Hornok, P. Kiss, *The provenance of the raw material and the manufacturing technology of copper artefacts from the Copper Age hoard from Magyaregres, Hungary*. Plos One 2022, 1–41.
- Siklósi, Csengeri 2011 Z. Siklósi, P. Csengeri, *Reconsideration of Spondylus usage in the Middle and Late Neolithic of the Carpathian Basin*. In: F. Ifantidis, M. Nikolaidou (Eds.), *Spondylus in prehistory. New data and approaches. Contributions to the archaeology of shell technologies*. Oxford 2011, 47–62.

- Šimić 2007 J. Šimić, *Čepin–Ovčara/Tursko groblje, istrživanje godine 2006. Čepin–Ovčara*. Obavijesti Hrvatsko Arheološko Društvo 39, 1, 2007, 65–72.
- Šljivar *et al.* 2006 D. Šljivar, J. Kuzmanović-Cvetkovic, D. Jacanović, *Belovode–Pločnik: New Contributions Regarding the Copper Metallurgy in the Vinča Culture*. In: N. Tasić, C. Grozdanov (Eds.), *Homage to Milutin Garašanin*. Beograd 2006, 251–266.
- Srejović 1969 D. Srejović, *Lepenski Vir–Nova praistorijska kultura u Podunavlju*. Beograd 1969.
- Svoboda, Šmíd 1994 J. Svoboda, M. Šmíd, *Dílenský objekt kultury nálevkovitých pohárů na Stranské skále*. Pravěk 4, 1994, 79–125.
- Sztáncsuj 2005 S. J. Sztáncsuj, *The Early Copper Age Hoard from Ariuşd (Erősd)*. In: Gh. Dumitroaia, J. Chapman, O. Weller, C. Preoteasa, R. Munteanu, D. Nicola, D. Monah (Eds.), *Cucuteni: 120 ans de recherches, le temps du bilan. Cucuteni: 120 years of research, time to sum up*. Piatra Neamţ 2005, 85–106.
- Şerbănescu 1987 D. Şerbănescu, *Depozitul de mărgele descoperit în tell-ul de la Vlădicească*. Cultură şi Civilizaţie la Dunărea de Jos 3–4, 1987, 35–38.
- Ştefan 2012 C. E. Ştefan, *A hoard of flint items from Verbicioara, Romania*. Documenta Praehistorica 39, 2012, 417–423.
- Todorova 1976 H. Todorova, *Ovcarovo*. Sofija 1976.
- Todorova 1982 H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*. München 1982.
- Todorova 2000 H. Todorova, *Die Spondylus-Problematik heute*. In: S. Hiller, V. Nikolov (Eds.), *Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*. Wien 2000, 415–422.
- Torciă 2011 I. Torciă, *Depozitul de lame din silex descoperit în localitatea Băbăiţa (jud. Teleorman)*. Buletinul Muzeului Judeţean Teleorman. Seria Arheologie 3, 2011, 133–142.
- Tóth 2020 Z. Tóth, *Mixing and matching social value: personal adornments made from hard animal materials in the Late Neolithic burials of Kisköre-Gát (Hungary)*. In: M. Mărgărit, A. Boroneanţ (Eds.), *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgovişte 2020, 383–398.
- Tripković *et al.* 2016 B. Tripković, V. Dimitrijević, D. Rajkovic, *Marine shell hoard from the Late Neolithic site of Čepin-Ovčara (Slavonia, Croatia)*. Documenta Praehistorica XLIII, 2016, 343–362.
- Țârlea 2008 Al. Țârlea, *The Concept of ‘Selective Deposition’*. Peuce S.N. VI, 2008, 63–132.
- van Gijn 2010 A. van Gijn, *Flint in Focus. Lithic Biographies in the Neolithic and Bronze Age*. Leiden 2010.
- Vértes 1965 L. Vértes, *The depot of silex blades from Boldogkövárallya*. Acta Archaeologica. Academiae Scientiarum Hungaricae 17, 1965, 129–136.
- Videiko 1994 M. Y. Videiko, *Tripolye - “Pastoral” contacts. Facts and character of the interactions: 4800–3200 BC*. In: A. Koško (Ed.), *Nomadism and pastoralism in the circle of Baltic-Pontic early agrarian cultures: 5000–1650 BC*. Baltic-Pontic Studies 2. Poznań 1994, 5–28.
- Vitezović 2016 S. Vitezović, *The sea within: the use of mollusc shells as ornaments in the central Balkans Neolithic*. In: C. Preoteasa, C.-D. Nicola (Eds.), *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context. Proceedings of the International Colloquium Cucuteni – 130. 15–17 October 2014, Piatra-Neamţ, Romania*. In Memoriam Dr. Dan Monah, In Memoriam Dr. Gheorghe Dumitroaia. Piatra-Neamţ 2016, 237–256.
- Vitezović–Antonović 2020 S. Vitezović, D. Antonović, *Jewellery from osseous and lithic raw materials in the Vinča culture*. In: M. Mărgărit, A. Boroneanţ (Eds.), *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgovişte 2020, 87–100.
- Vízdal 1977 J. Vízdal, *Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel’kých Raškovciach*. Košice 1977.
- Vladár, Lichardus 1968 J. Vladár, J. Lichardus, *Erforschung der frühneolithischen Siedlungen in Branč*. Slovenská Archeológia 16, 2, 1968, 263–352.

- Vlassa 1963 N. Vlassa, *Chronology of the neolithic in Transylvania, in the light of the Tărtăria settlement's stratigraphy*. Dacia 7, 1963, 485–494.
- Wentink 2006 K. Wentink, *Ceci n'est pas une hache. Neolithic Depositions in the Northern Netherlands*. Leiden 2006.
- Wentink, van Gijn 2008 K. Wentink, A. L. Van Gijn, *Neolithic depositions in the Northern Netherlands*. In: C. Hamon, B. Quilliec (Eds.), *Hoards from the Neolithic to the Metal Ages. Technical and codified practices. Session of the XIth annual meeting of the European Association of Archaeologists*. BAR International Series 1758. Oxford 2008, 29–43.
- Willms 1985 C. Willms, *Neolithischer Spondylusschmuck. Hundert Jahre Forschung*. Germania 63, 1985, 331–343.
- Windler 2017 A. Windler, *From the Aegean Sea to the Parisian Basin: Spondylus shell exchange in Europe during the process of Neolithisation*. In: P. Eisenach, T. Stöllner, A. Windler (Eds.), *The RITaK conferences 2013–2014, Raw Materials, Innovation, Technology of Ancient Cultures RITaK 1*. Bochum 2017, 95–110.
- Windler 2018 A. Windler, *Der Austausch von Spondylus gaederopus in Europa zwischen 5.500 und 5.000 v.Chr. Eine ökonomische Analyse*. Raw Materials, Innovation, Technology of Ancient Cultures 6, Anschnitt. Beiheft 40, Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum, Nr. 230. Bochum 2018.
- Windler 2019 A. Windler, *The Use of Spondylus gaederopus during the Neolithic of Europe*. Journal of Open Archaeology Data 7, 7, 2019, 1–5.
- Wright, Garrard 2003 K. Wright, A. Garrard, *Social identities and the expansion of stone bead-making in Neolithic Western Asia: new evidence from Jordan*. Antiquity 77, 2003, 267–284.
- Zalai-Gaál 2006 AI. Zalai-Gaál, *A lengyeli kultúra tengeri kagylóékszerei a Dél-Dunántúlon*. Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 28, 2006, 7–88.
- Zalai-Gaál et al. 2011 I. Zalai-Gaál, E. Gál, K. Köhler, A. Osztás, *Das Steingerätdepot aus dem Häuptlingsgrab 3060 der Lengyel-Kultur von Alsónyék, Südtransdanubien*. In: H.-J. Beier, R. Einicke, E. Biermann (Eds.), *Varia neolithica 7*. Dechsel, Axt, Beil & Co - Werkzeug, Waffe, Kultgegenstand? Aktuelles aus der Neolithforschung. Beiträge der Tagung der Arbeitsgemeinschaft Werkzeuge und Waffen im Archäologischen Zentrum Hitzacker 2010. Langenweissbach 2011, 65–83.

A Rarely Type of Dagger Attested in the Bronze Age in Western Moldavia (Romania)

Vasile Diaconu, Constantin Preoteasa

Abstract: Finds of metal weapons from Bronze Age are not very numerous in Eastern Romania. A few daggers and battle axes are known from the Early and Middle Bronze Age, while swords are rarely attested. Therefore, the introduction into the publication of new artefacts, which are included in the category of weapons, may provide additional data for a better understanding of their social implications.

This paper presents two small bronze daggers discovered in Eastern Romania, in Neamţ County more exactly. The two pieces have similar morphological features, with short, triangular blade and narrow handle. The artefacts mentioned do not come from archaeological structures, which raises some questions about their cultural attribution. However, on the basis of known analogues, especially in the Early and Middle Bronze cultural environments of the Northern and Northwestern Pontic area, the daggers from Neamţ County can be linked to possible allogenic presence from the East.

Keywords: daggers; elemental composition; Bronze Age; Yamnaya; Neamţ County.

Introduction

Bronze Age weaponry has always attracted the attention of specialists focused on this period, especially since there is a much greater typological variety than in Eneolithic¹, and the social implications of this functional category have generated consistent discussions that confirm certain hierarchies within the human communities of the mentioned chronological period².

Because in the Bronze Age the area East of the Carpathians experienced the presence of different cultural currents, the most consistent coming from the East³, the metal inventory, including weaponry, is a good indicator of the circulation of goods between different geographical areas. For this reason, any artefact with chronological value deserves to be discussed in a way that brings the necessary complements to the typologies already established, but also for the nuancing of technological aspects.

Unfortunately, the archaeological context for some of the artefacts in the weapon category is not very well known (especially after the intensification of metal detecting), which often limits the intention to discuss their functionality in a more applied way.

Based on the above, we propose to exploit two interesting pieces, with morpho-dimensional features that place them in a typological group that is not numerically consistent, namely that of small daggers with a tongue at the handle and a short blade. The artefacts in question come from Neamţ County; one of them was discovered by chance in the 1960s, in Văleni village (Văleni commune), and the other resulted from the preventive archaeological research carried out in Ştefan cel Mare village (Ştefan cel Mare commune), in 2019 (Fig. 1).

We decided to publish the two pieces because they have very similar morphological features and have an extremely low frequency in this area, compared to the North-Pontic areas. In addition, their discovery in the area between Eastern Carpathians and Siret River is an additional indication of possible allogenic presence, which requires further documentation.

The artefact from Văleni has already been published⁴, but at the time we did not have a metallographic analysis, which is the reason why it will be discussed in the following lines.

¹ Vulpe 1973; Mareş 2002, 121-124; Sandu *et al.* 2014.

² Vulpe 1975; Kemenczei 1988; Bader 1991; Říhovsky 1996; Harding 1999; Harding 2007; Weinberger 2008; Uckelmann, Mödler 2011; Gogăltan, Sava 2012.

³ Burtănescu 2002, 213-302.

⁴ Diaconu, Hânceanu 2020, 94.

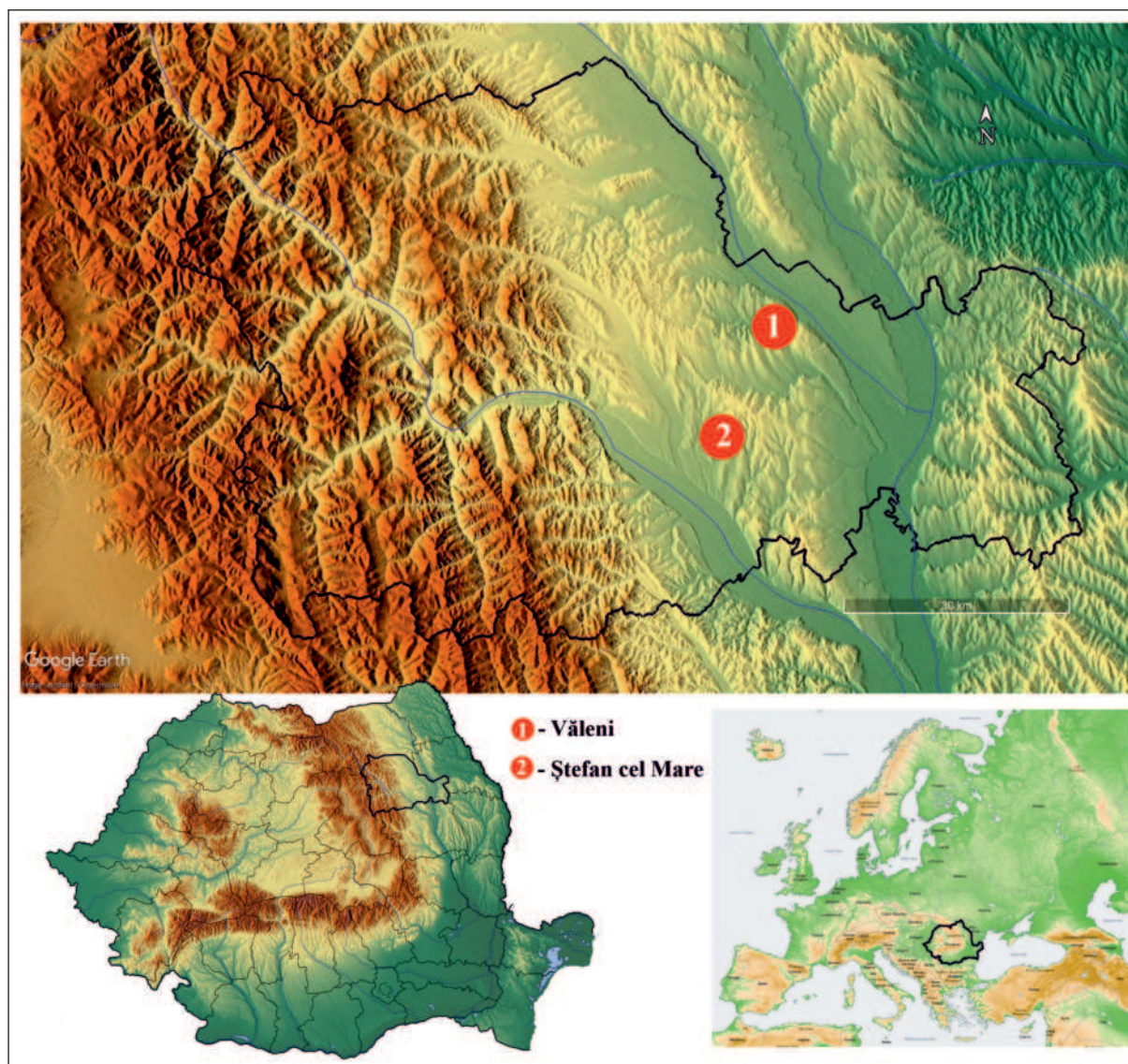

Fig. 1. Discovery places of the two bronze daggers (support map – Google Earth).

Archaeological context

The dagger from Văleni was discovered in 1963, on the surface of the site located at *La Moară* point, where a necropolis from the II-IIIrd centuries AD has been excavated. Although some ceramic materials and metal pieces specific to the Late Bronze Age⁵ were identified in the area investigated at that time, it is not possible to establish a link between them and the dagger mentioned, especially as the latter object was found on the surface of the ground.

The second dagger comes from the preventive archaeological research recently carried out in a historical monument – Șerbești Inn (Fig. 2/1). The mentioned multi-layer site is located in the Cracău-Bistrița Depression of the Moldavian Subcarpathians, on the right bank of the Valea Mare stream, a tributary of the Cracău river, West of the Ștefan cel Mare village (formerly Șerbești).

This preventive archaeological research with interdisciplinary character was carried out here for the first time in 2019-2021, by a team coordinated by Constantin Preoteasa, on the occasion of the implementation of the restoration project of Șerbești Inn, the preliminary results being already briefly published⁶.

As a result of these investigations, carried out through two surveys, three trenches and 12 surfaces, prehistoric remains were discovered – from the Neolithic (belonging to the Starčevo-Criș

⁵ Diaconu, Hânceanu 2020, 93, 94.

⁶ Preoteasa *et al.* 2021a, 482-485; Preoteasa *et al.* 2021b, 124-126.

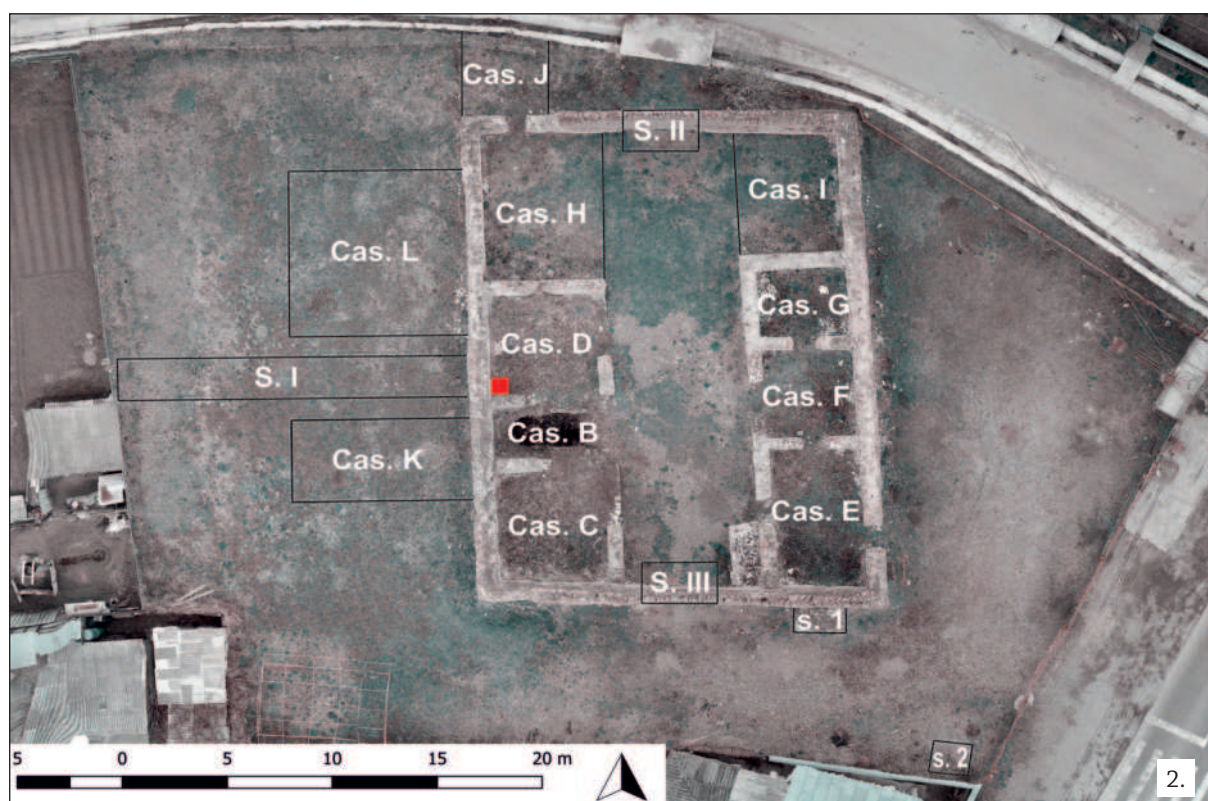
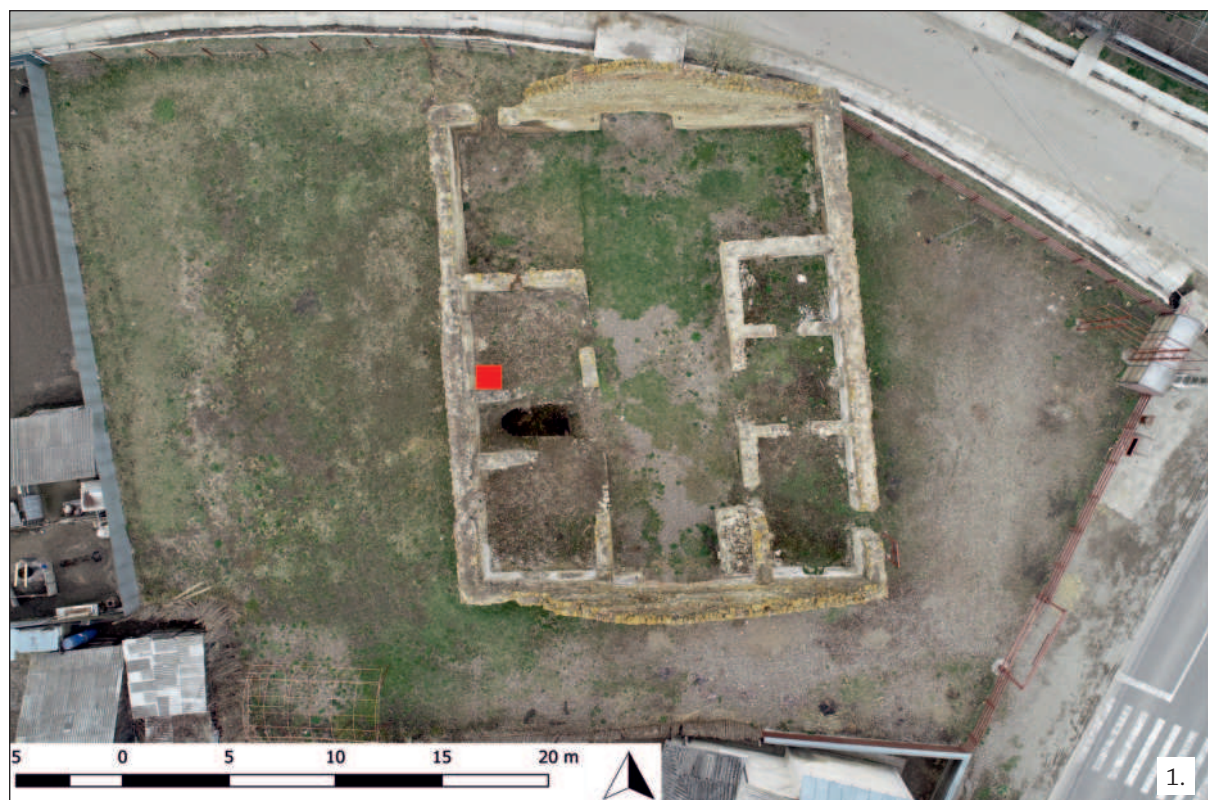

Fig. 2. The ruins of Șerbești Inn from Ștefan cel Mare, the location of the investigated areas and the place where the dagger was found (marked in red)(photo: C. Mischka, 2019).

and Linear Pottery cultures), the Eneolithic (belonging to the Precucuteni culture) and the Bronze Age (unfortunately, at the present stage of research, a more precise cultural-chronological classification cannot be made) –, the Middle Ages, the Modern Age and the Contemporary period (among which the ruins of inns with cellars and the ruins of the innkeeper's house stand out) (Fig. 2/2).

Among the numerous artefacts discovered in the autumn of 2019, a metal dagger was identified in isolation, which, based on morphological features, was attributed to the Bronze Age. It comes from the kitchen of the present inn, which constitutes the third room on the West side of the building, located between the cellar (also on the West side) and the space for carriages and goods (located in the Northwestern corner), next to which was also the dining room (located in the Southwestern corner) (Fig. 3).

The kitchen of the inn was investigated by a surface rectangular in shape, with sides of 4.90-5.10 m, perimeter of 20.10 m and area of ca. 25 m², which was divided into four asymmetrical squares by means of two stratigraphic markers, arranged in the shape of a cross, oriented in South-North and West-East directions respectively.

Fig. 3. The kitchen of Șerbești Inn from Ștefan cel Mare where the dagger was discovered (photo: C. Preoteasa, 2019).

The dagger was found within the second level of anthropogenic deposition, represented by a brown sediment, located in the Southwestern part of the room (towards the cellar), about 0.10 m above the reference elevation point (P. 0).

In the area where the dagger was discovered the prehistoric (Neo-Eneolithic and Bronze Age) anthropogenic deposits have been strongly affected by medieval, modern and contemporary construction activities, and here the stone foundation of another, earlier inn was partially discovered.

Material and method

For a discussion of the typological features of the two daggers, we will make a full description of them, then on the basis of the analogues identified we can establish possible cultural framing and possible time span to place them.

Also, in order to have the most comprehensive set of information about these artefacts, a series of SEM, EDX⁷, XRF⁸ analyses were carried out, which provided data on the elemental composition of them.

The dagger from Văleni is small in size, with a triangular, asymmetrical blade and a narrow, elongated handle. The piece was forged from a bronze bar, and traces of the beating are still visible today, especially on the handle. The blade has been well sharpened and is biconvex in section, one edge being more worn from age, probably due to frequent polishing. The handle is rectangular in section, and its proximal side is sharply flattened for easy attachment in a wooden handle. The piece is covered with a greenish patina, not very consistent but uniform over the entire surface. Dimensions: blade length – 36 mm; handle length – 32 mm; maximum blade width – 22 mm; maximum handle width – 10 mm; blade thickness – 2 mm; handle thickness – 2 mm; weight – 15,52 g (Fig. 4/2).

The dagger from Ștefan cel Mare is also a small piece, with a very well individualized, triangular and slightly asymmetrical blade. The hilt is short and its proximal end has been broken off since ancient times, but in its original form the two parts of the piece were dimensionally balanced. The artefact was worked by casting, most likely in a bivalve mould, and then finished by beating, which produced marginal microcracks. At the time of discovery, the dagger was covered with a greenish, uneven patina, which was later removed during the restoration and conservation of the artefact, precisely in order to obtain details related to the technique of manufacture, but also for the accuracy of compositional analysis. Dimensions: blade length – 40 mm; handle length – 22 mm; maximum blade width – 26 mm; maximum handle width – 10 mm; blade thickness – 2 mm; handle thickness – 3 mm; weight – 19 g (Fig. 4/1).

While for the dagger from Văleni it was only possible to perform XRF on a cleaned area, for the artefact from Ștefan cel Mare SEM and EDX investigations were also performed on areas with corrosion⁹, as well as XRF on a surface without patina (Fig. 5). The XRF analyses were performed at two different points on the surface of the artefacts, and the compositional values were then averaged, as shown in the table below.

ARTEFACT	ELEMENTAL COMPOSITION (%)					
	Cu	Sn	Sb	Ni	Pb	Fe
Dagger from Văleni	90,76	8,15	0,14	0,64	0,27	–
Dagger from Ștefan cel Mare	85,83	12,29	0,94	0,73	–	0,33

⁷ For the dagger from Ștefan cel Mare, the SEM-EDX analyses were conducted by Viorica Vasilache and Ana Drob, from the Arheoinvest Research Center, Department of Exact Sciences and Natural Sciences, Interdisciplinary Research Institute, “Alexandru Ioan Cuza” University, Iași.

⁸ The artefact was analysed using a portable Bruker spectrometer (pXRF), S1 Titan 800 model. The spectrometer contains a Rh X-ray tube operated at 50 keV and a silicon drift detector (SDD) which converts X-rays emitted from atoms into electronic signals. The measurements were performed by the *PrecMetals* method with data acquisition time of 15 s per sample. The accuracy of pXRF element contents detection was accomplished by scanning a check sample certified by the pXRF manufacturer and represented by a silver alloy clip containing 92.545% Ag and 7.422% Cu. The authors are grateful to Radu Gabriel Pirnău and Ionuț Vasiliniuc for carrying out the XRF analyses. Support was provided by the infrastructure from the Operational Program Competitiveness 2014-2020, Axis 1, under POC/448/1/1 research infrastructure projects for public R&D institutions/Sections F 2018, through the Research Center with Integrated Techniques for Atmospheric Aerosol Investigation in Romania (RECENT AIR) project, under grant agreement MySMIS no. 127324.

⁹ Even though the elemental values are different from the XRF values, we have confirmation of the presence of aa alloy based on Cu and Sn.

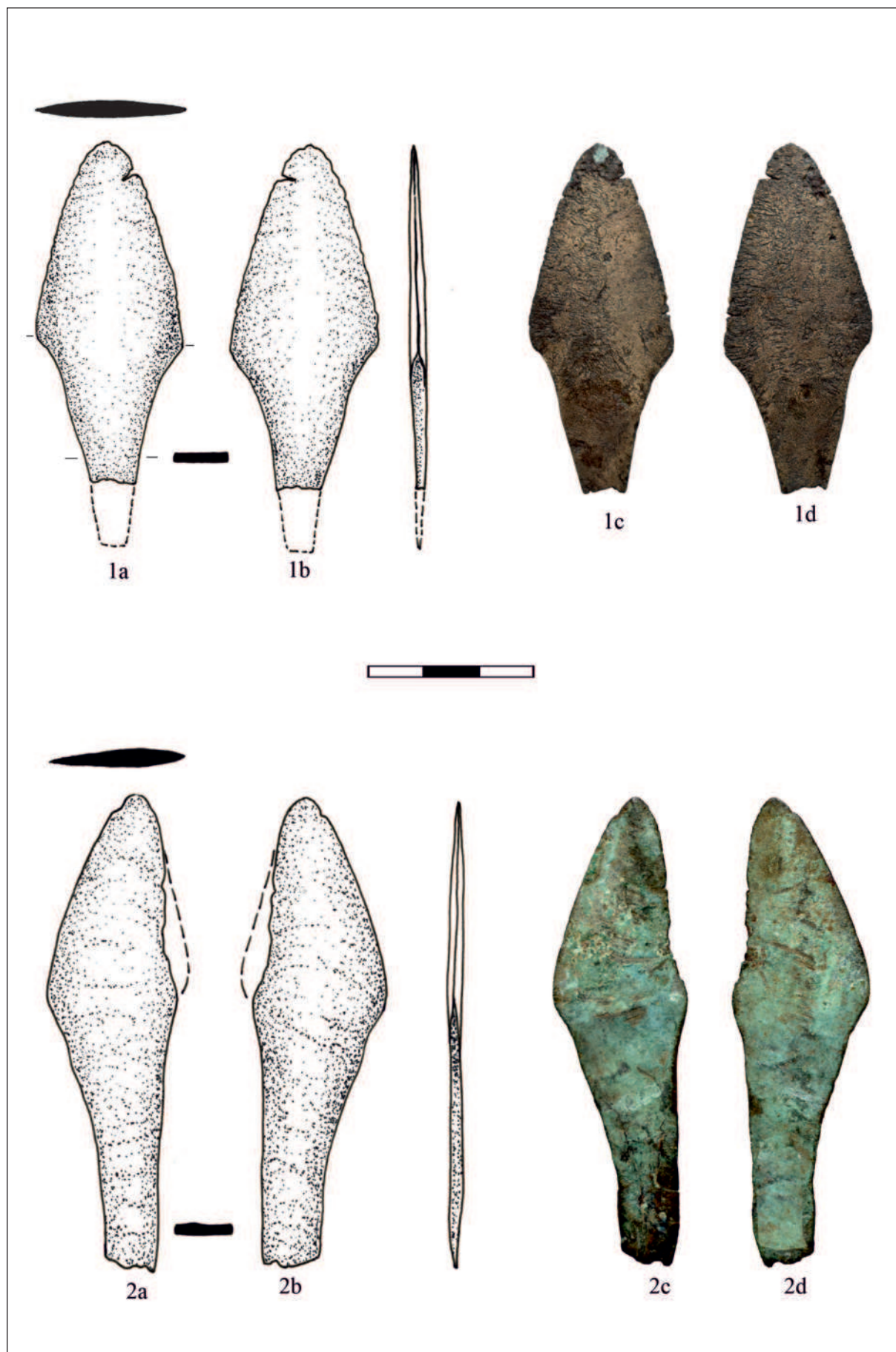

Fig. 4. Daggers from Ștefan cel Mare (1) and Văleni (2)
(photo and drawings: V. Diaconu, 2024).

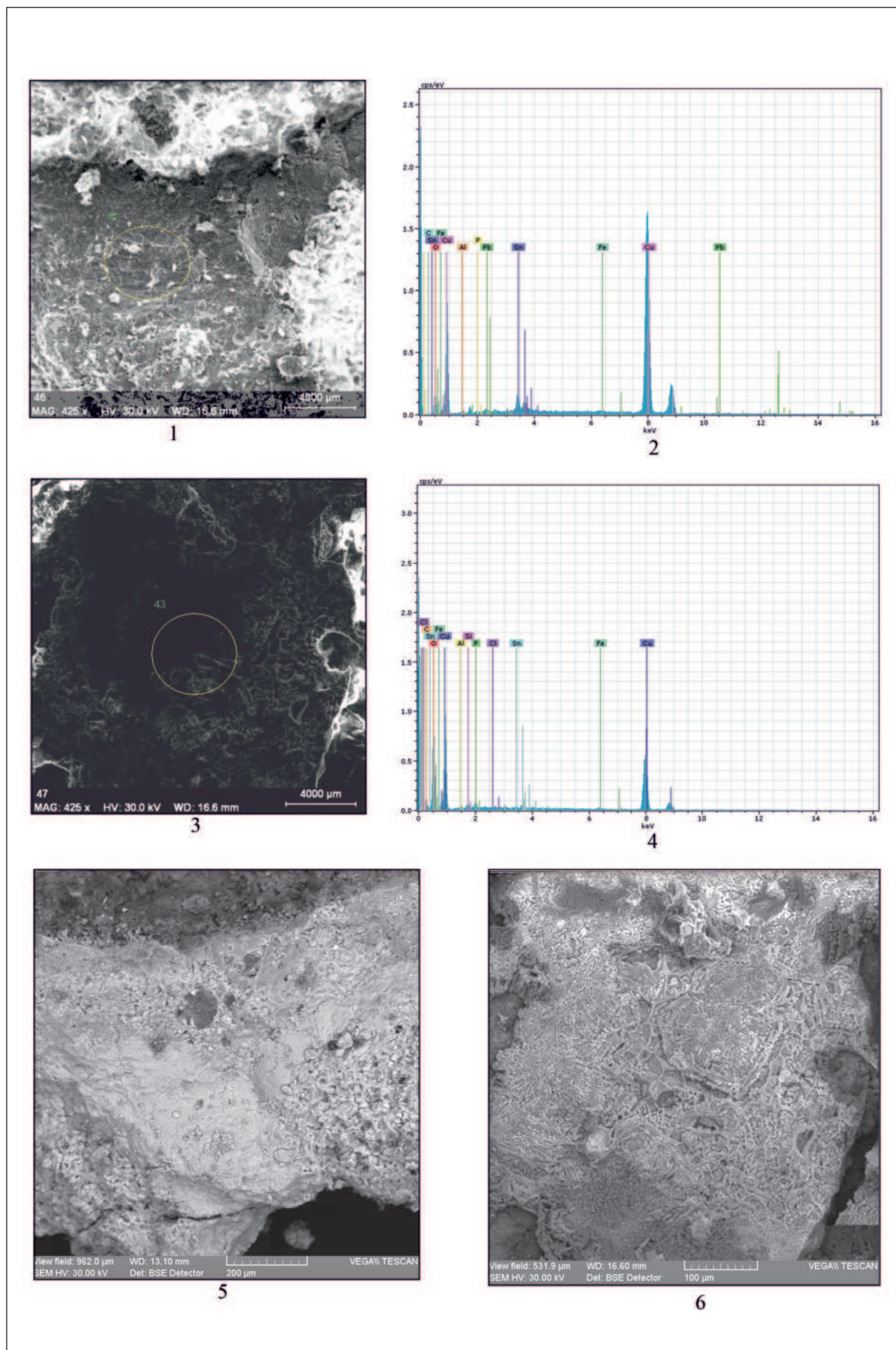

Fig. 5. Dagger from Ștefan cel Mare:
1, 3, 5, 6 – SEM micrographs; 2, 4 – elemental composition graphs of the corroded layer.

Discussions

Because the artefact from Văleni comes from a chance find and the dagger from Ștefan cel Mare was identified in an archaeological context that does not allow a precise chronological or cultural classification, there are some difficulties in dating these objects. However, based on a series of analogues known in the archaeological references, we will try to draw some approximate landmarks, given that this type of artefact occurs quite rarely East of the Carpathians.

According to a recent typology dedicated to the daggers from the Carpathian-Danube area, the two daggers discussed by us can be attributed to the Cernavodă type, attested by few artefacts, concentrated in the Lower Danube area¹⁰. The authors of this typology consider that the mentioned type has very good analogues in the Catacombnya cultural area of the Northern Black Sea, but the connection with similar pieces found in the Yamnaya cultural area is more probable¹¹.

Good analogues for the artefacts presented by us can be found in various sites attributed to the Yamnaya cultural area, especially in burial contexts in the steppe area of the Northern and Northwestern Black Sea¹².

For the artefact from Ștefan cel Mare, the closest analogue is found in grave no. 17 of Mound no. 2 at Grădiște (Cimișlia district, Republic of Moldova)¹³. In the inventory of the tomb, attributed to the Yamnaya culture, a bronze spike was also discovered next to the dagger.

As mentioned earlier, good analogues for miniature daggers with short triangular blades can also be found in the Catacombnya tombs of the Northern Black Sea¹⁴.

A piece almost identical to the one from Ștefan cel Mare is also known from the Ivano-Frankivsk area (Ukraine), on the upper reaches of the Dniester River, and has been attributed to the Mierzanowice culture, although this example does not come from a clear archaeological context either¹⁵. According to the known chronological landmarks, the dagger mentioned can be attributed to the second half of the 3rd millennium BC and even to the beginning of the 2nd millennium BC¹⁶.

From the few data we have for the two daggers from Neamț County, we can say that they do not come from burial complexes and, most likely, are single deposits, or can be related to short-lived settlements of Early or possibly Middle Bronze communities.

In the context of the discussions related to the metal pieces of Eastern origin found in the pre-Carpathian area, it is worth mentioning that during the archaeological excavations at the famous multi-layer site of Târpești (Neamț County) a small bronze „dagger” was discovered, initially attributed to the Late Bronze Age¹⁷. The piece has a narrow handle and a well-profiled blade with parallel and corroded edges. It is worth mentioning that several Early Bronze graves have also been found at Târpești, some of which have elements of funerary ritual that can be linked to the Yamnaya cultural area¹⁸. Based on these details, the small metal „dagger” initially attributed to the Late Bronze Age (without coming from a complex of this period), can be reconsidered as a knife-blade and should be linked to a chronological stage that can be placed at the beginning of the Bronze Age¹⁹. In some sites of the Yamnaya culture in the Northern Black Sea, a series of metal pieces with a broad, rectangular or quasi-rectangular blade (*Griffangeldolche*) have been found, which form a numerically small category, that of the razor-knife²⁰. A detailed analysis of the morphology of the Târpești piece indicates the possibility that it is included precisely in the category of these broad-bladed artefacts, so we can consider a possible import from the Yamnaya cultural area.

As far as the functionality of these small daggers is concerned, it is difficult to accept that they can be considered weapons in the literal sense of the word, being rather pieces of rather limited practical

¹⁰ Băjenaru, Popescu 2012.

¹¹ Băjenaru, Popescu 2012, 391, 392, Fig. 7/1, 2.

¹² Тоцев 2003, 101, Fig. 4/7; Тоцев 2007, Fig. 17/4, 6, 9, 12; Субботин 2008, Fig. 2/11; Дегтярева 2010, Fig. 12/17, Fig. 24/3; Гак 2016, Fig. 1/3, 4; Иванова *et al.* 2020, Fig. 3/B1; Дергачев 2023.

¹³ Субботин 2008, Fig. 2/11; Дергачев 2023, Fig. 186/6.

¹⁴ Андреева 2014, Fig. 36/4; Fig. 43/3, 4; Fig. 53/5, Fig. 88/6.

¹⁵ Machnik, Tcaczuk 2003, 484, Fig. 2/1.

¹⁶ Kadrow, Machnik 1997.

¹⁷ Marinescu-Bîlcu 1981, Fig. 215/6.

¹⁸ Burtănescu 2002; Diaconu 2023, Fig. 3.

¹⁹ Băjenaru 2006, 134.

²⁰ Govedarica *et al.* 2006, 77, Fig. 26/2; Субботин 2008, Fig. 2/5, 8; Никопова, Черных 2012; Кузнецов, Мочалов 2014.

utility. In fact, various opinions have been expressed in the archaeological references on the uses and meanings of these metal pieces²¹. Some specialists consider them to be weapons, but others believe that they were simple tools used for cutting/slicing/cleaning²². Even some interdisciplinary analyses have shown that some metal daggers were used for slicing animal carcasses²³. Clearly, the morphology and size of these artefacts may provide possible directions for interpretation.

As for the two daggers now introduced in the scientific circuit, by their small size and short triangular blade, we believe that they were more suitable for the slaughter of small animals, perhaps even in symbolic practices, interpretations already reported in some references²⁴. On the other hand, daggers, regardless of their size, may have had the value of social symbols, being attributes of masculinity and perhaps even emblems of warriors. The fact that there are numerous instances where daggers have been identified in grave inventories may confirm their value as social markers.

The presence of the two Eastern daggers in the pre-Carpathian area of Romania may be an indication of cultural presences whose origin is in the Northern area of the Black Sea, but can also be considered milestones of possible movement routes of Yamnaya communities to the West, especially since daggers similar to those discussed by us have been documented, as allogenic evidence, in the Central European area²⁵.

In the absence of a clear archaeological context, the cultural and chronological attribution of the daggers from Văleni and Ștefan cel Mare cannot be certainly established. On the basis of the above-mentioned analogues, the two artefacts can be linked to an Eastern cultural current, probably Yamnaya, and we consider that they can be dated to the interval between the end of the 4th millennium and the end of the 3rd millennium BC.

Vasile Diaconu

Neamț National Museum Complex – History
and Ethnography Museum in Târgu Neamț
Târgu Neamț, RO
diavas_n82@yahoo.com

Constantin Preoteasa

Neamț National Museum Complex – Cucuteni
Culture International Research Centre –
„Gheorghe Dumitroaia” Cucuteni Eneolithic Art
Museum in Piatra-Neamț
Piatra-Neamț, RO
constantin.preoteasa@yahoo.com

²¹ Skak-Nielsen 2009.

²² Băjenaru 2010; Băjenaru 2021, 66.

²³ Caricola *et al.* 2022.

²⁴ Skak-Nielsen 2009, 351, 352; Valchev 2023, 198, 199.

²⁵ Peška 2023, 258, Fig. 9/17; Fig. 10/8.

REFERENCES

- Bader 1991 T. Bader, *Die Schwerter in Rumänien*. Prähistorische Bronzefunde IV, 8. Stuttgart 1991.
- Burtănescu 2002 F. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova*. București 2023.
- Băjenaru 2006 R. Băjenaru, *Piese de metal din așezarea de epoca bronzului de la Odaia Turcului (jud. Dâmbovița)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 57, 1-4, 2006, 129-142.
- Băjenaru 2010 R. Băjenaru, *Between Axe and Dagger: Early Bronze Age Weaponry in the Lower Danube Area*. In: R. Băjenaru, G. Bodi, C. Opreanu, V. V. Zirra (Eds.), *Recent Studies in the Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area from Prehistory to the Early Medieval Age*. Transylvanian Review 19, Supplement No. 5: 1, 2010, 151-162.
- Băjenaru 2021 R. Băjenaru, *The early metal daggers in the Carpathian-Danubian area: contexts, significance, and functionality*. Studia Antiqua et Archaeologica 27/2, Supplementum-Honoraria, 2021, 61-70.
- Băjenaru, Popescu 2012 R. Băjenaru, A. D. Popescu, *Pumnalele de metal cu limbă la mâner din bronzul timpuriu și mijlociu din spațiul carpato-dunărean // Poignards métalliques à languette au manche datant du Bronze ancien et moyen dans l'espace carpato-danubien*. In: V. Sîrbu (Coord.), *Un monument din Carpații Orientali cu reprezentări din preistorie și evul mediu - Nucu-“Fundu Peșterii”, județul Buzău – Un monument des Carpates Orientales avec des représentations de la préhistoire et du moyen âge – Nucu - «Fundu Peșterii», département de Buzău*. Buzău-Brăila, 2012, 363-433.
- Caricola et al. 2022 I. Caricola, A. Charles, J. Tirillò, F. Charlton, H. Barton, F. Breglia, A. Rossi, M. Chiara Deflorian, A. M. De Marinis, S. Harris, A. Pellegrini, F. Scacchetti, P. Boccuccia, M. Miari, A. Dolfini, *Organic residue analysis reveals the function of bronze age metal daggers*. Scientific Reports 2022, 12, 6101, <https://doi.org/10.1038/s41598-022-09983-3>.
- Diaconu 2023 V. Diaconu, *În umbra unei mari civilizații. Prezențe post-Cucuteni în nordul Subcarpaților Moldovei – o încercare de actualizare a datelor*. In: V. Cotiugă, F. A. Tencariu, A. Asăndulesci (Eds.), *Fontes Perennitatis. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu octogesimum annum peragentis*. Târgoviște 2023, 497-516.
- Diaconu, Hânceanu 2020 V. Diaconu, G. Hânceanu, *Discovered in the ground, rediscovered in the Museum. Metallic Artifacts from the Bronze Age Discovered at Văleni (Neamț County, Eastern Romania)*. In: D. Aparaschivei, G. Bilavski, L. Pîrnău (Eds.), *Varia Archaeologica (I). Tradiție și inovație în cercetarea arheologică din România și Republica Moldova*. Cluj-Napoca, 2020, 92-100.
- Gogâltan, Sava 2012 F. Gogâltan, V. Sava, *War and Warriors during the Late Bronze Age within the Lower Mureș Valley*. Ziridava. Studia Archaeologica 26/1, 2012, 61-81.
- Govedarica et al. 2006 B. Govedarica, E. Kaiser, J. J. Rassamakin, V. A. Samar, *Der Grabhügel, Tarasova Mogila' bei der Stadt Orechov*. Eurasia Antiqua, 12, 2006, 63-135.
- Harding 1999 A. Harding, *Warfare: a defining characteristic of Bronze Age Europe?* In: J. Carman, A. Harding (Eds.), *Ancient Warfare: archaeological perspectives*. Stroud 1999, 157-173.
- Harding 2007 A. Harding, *Warriors and Weapons in Bronze Age Europe*. Budapest 2007.
- Kadrow, Machnik 1997 S. Kadrow, J. Machnik, *Kultura Mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*. Kraków 1997.
- Kemenczei 1988 T. Kemenczei, *Die Schwerter in Ungarn*, I. Prähistorische Bronzefunde IV, 6. München 1988.
- Machnik, Tcaczuk 2003 J. Machnik, M. Tcaczuk, *Interesting and important artifacts from the beginning of the Bronze Age in the vicinity of Halicz (upper basin of the Dniester River)*. In: E. Jerem, P. Raczky (Hrsg.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Budapest 2003, 483-496.

- Mareş 2002 I. Mareş, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*. Suceava 2002.
- Marinescu-Bîlcu 1981 S. Marinescu-Bîlcu, *Ţirpeşti. From Prehistory to History in Eastern Romania*. British Archaeological Reports, International Series, 107. Oxford 1981.
- Peška 2023 J. Peška, *East European elements in burial rites of the Moravian Corded Ware Culture. Wagon burial in Moravia in the 3rd millenium BC?* In: B. Preda-Bălănică, M. Ahola (Eds.), *Steppe Transmissions*. Budapest 2023, 247-280.
- Preoteasa et al. 2021a C. Preoteasa, S.-C. Ceauşu, C. Mischka, D. Mischka, *Ştefan cel Mare, com. Ştefan cel Mare, jud. Neamţ, punct: Hanul Şerbeşti*. Cronică Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2020. Bucureşti 2021, 482-485.
- Preoteasa et al. 2021b C. Preoteasa, S.-C. Ceauşu, C. Mischka, *Hanurile de la Şerbeşti (satul Ştefan cel Mare, comuna Ştefan cel Mare, judeţul Neamţ)*. Petrodava II, 124-126.
- Říhovský 1996 J. Říhovský, *Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren*. Prähistorische Bronzefunde V, 2. Stuttgart 1996.
- Sandu et al. 2014 I. Sandu, Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, I. Cojocariu, O. Mircea, V. Vasilache, *Pluridisciplinary Study Related to the Copper Daggers of the Cucuteni Culture*. In: N. Başgelen, D. Mazlum, Ö. Yilmaz (Eds.), 20th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, 10-14 September 2014, Istanbul – Turkey, Abstracts of the Oral and Poster Presentations. Istanbul 2014, 131, 132.
- Skak-Nielsen 2009 N. V. Skak-Nielsen, *Flint and metal daggers in Scandinavia and other parts of Europe. A re-interpretation of their function in the Late Neolithic and Early Copper and Bronze Age*. *Antiquity* 83, 2009, 349-358.
- Uckelmann, Mödler 2011 M. Uckelmann, M. Mödler (Eds.), *Bronze Age Warfare: Manufacture and Use of Weaponry*, British Archaeological Reports, International Series, 2255. Oxford 2011.
- Weinberger 2008 S. Weinberger, *Warfare in the Austrian Weinviertel during the Early Bronze Age*. Wien 2008.
- Valchev 2023 T. Valchev, *Foreign-local interactions during the Early Bronze Age in the Vale of Tundhza River and the new ways of presenting prestige*. In: B. Preda-Bălănică, M. Ahola (Eds.), *Steppe Transmissions*. Budapest 2023, 191-204.
- Vulpe 1973 A. Vulpe, *Începuturile metalurgiei aramei în spaţiul carpato-dunărean*. Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie 24, 2, 1973, 217-237.
- Vulpe 1975 A. Vulpe, *Äxte und Beile in Rumänien*, II. Prähistorische Bronzefunde IX, 5. München 1975.
- Андреева 2014 М. В. Андреева, *Восточноманычская Катакомбная культура. Анализ материалов погребальных памятников*. Москва 2014.
- Кузнецов, Мочалов 2014 П. Ф. Кузнецов, О. Д. Мочалов, *Особый тип металлических изделий ямной культуры (по результатам работ в самарской долине)*. Археология и этнография. Известия Самарского научного центра Российской академии наук, 3, 2014, 291-297.
- Дегтярева 2010 А. Д. Дегтярева, *История металлопроизводства южного Зауралья в эпоху бронзы*. Novosibirsk 2010.
- Дергачев 2023 В. А. Дергачев, *Ямная культура Карпато-Подунавья*. Том 1. Каталог памятников. Chişinău 2023.
- Гак 2016 Е. И. Гак, *Этапы трансформаций в металлопроизводстве среднего бронзового века на территории степного Предкавказья и юго-востока Русской равнины*. In: В. А. Алёкшин, В. С. Бочкарёв, В. Я. Стёганцева (Red.), *Внешние и внутренние связи степных (скотоводческих) культур восточной Европы в энеолите и бронзовом веке (V-II тыс. до н. э.)*. Sankt Petersburg 2016, 74-79.
- Иванова et al. 2020 С. Иванова, М. Видейко, Н. Бурдо, *Металлообработка в северо-западном Причерноморье в раннем бронзовом веке*. Slovenská Archeológia. Supplementum 1, A. Kozubová, E. Makarová, M. Neumann (Eds.): *Scientia antiquitatis est tamquam alter idem*. Venované Jozefovi Bátorovi k 70. narodeninám. Nitra 2020, 1-11.

- Никопова, Черных 2012 А. В. Никопова, Л. А. Черных, *О ножан „бритвах” ранней бронзы Северного Причерноморья*. Stratum Plus 2, 2012, 303-322.
- Субботин 2008 Л. В. Субботин, *Металлические изделия ямных племен Северозападного Причерноморья*. Acta Musei Varnaensis VI, 2008, 227-240.
- Тошев 2003 Г.Н. Тошев, *Ранний период эпохи бронзы Крыма*. In E. Sava (Red.), *Interferențe cultural cronologice-în spațiul nord-pontic*. Chișinău 2003, 89-112.

Materiale arheologice aparținând epocii bronzului timpuriu descoperite la Andrid – Corlat

Zoltán Katócz, Liviu Marta

Abstract: Archaeological research to better understand the habitat of early bronze age communities in the Ier Region [Érmellék] has been the subject of several studies in recent decades. As part of an international research project, there was the opportunity to carry out archaeological excavations at the well-known archaeological site at Andrid – Corlat [Érendréd – Korlát]. This archaeological point is known in the literature as a large fortified settlement, with an area of 18.6 ha, dated to the end of the Bronze Age, belonging to the Gáva culture, located on the first terrace of the Ier Valley. Following the archaeological excavations, organized in the summer of 2011 in Andrid – Corlat, a significant amount of prehistoric pottery was discovered, of which we would like to discuss only about the materials dated to the II phase of the Early Bronze Age, belonging to the Nir [Nyírség] culture. The few ceramic fragments of the Nir culture were outlined in a culture layer at the depth of - 0.30-0.60 m, still this material has a strong archaeological importance. Perhaps, the most representative ceramic material, discovered at this site, is a roof model, and it is the only model completely preserved from the total spread area of the Nir culture. Andrid – Corlat is one of the few sites in northwestern Romania, where ceramic materials of the Nir culture were discovered during modern archaeological research. These archaeological investigations confirm the presence of communities of this culture on the terraces of the right bank of Ier Valley, which slightly changes the map of the territorial distribution of the culture. Based on the stratigraphic observations of the site, we can state that Nir culture pottery occurs independently in the culture layer, which would indicate the presence of an open settlement near the surveyed surface.

Keywords: Andrid; Nir culture; Early Bronze Age; Ier Valley; ceramic fragments.

Introducere

Cercetarea locuirii Văii Ierului din județul Satu Mare datate în epoca bronzului a beneficiat de o atenție îndelungată dată fiind concentrarea deosebită a vestigiilor din regiune, o concentrare ce poate fi pusă în legătură cu rolul Văii Ierului ca zonă de filtrare a legăturilor dintre zona montană a Transilvaniei și zona Marii Câmpii Maghiare. După o slăbire dramatică a intensității cercetărilor în ultimele decenii ale secolului XX, unul dintre noile proiecte de cercetare arheologică din regiune a fost derulat de Muzeului Județean Satu Mare cu Universitatea din Bochum și cu Universitatea din Köln. Obiectivul principal al acestui proiect arheologic a fost cercetarea cu metode moderne a habitatului din epoca bronzului, cu o focalizare specială pe societatea tell-urilor. Pentru o mai bună cunoaștere a modelelor de valorificare a habitatului din regiune Văii Ierului [Érmellék] de la început s-a urmărit o cercetare a așezărilor de tip tell în comparație cu modelul fortificațiilor ulterioare din regiune, dezvoltate în vremea culturii Gáva¹. Pentru a lărgi paleta comparativă, cercetarea tell-urilor din regiunea sătmăreană a Văii Ierului a fost derulată în simultaneitate cu proiecte de cercetare, realizate în mai multe regiuni (între care se remarcă zona Borsod, din nord-estul Ungariei)².

Proiectul s-a bazat pe cercetări cu caracter non-invaziv: *fotografia aeriană, ridicări topografice, prospecțiuni magnetometrice, colectarea și cartarea materialelor arheologice din stratul vegetal*³. Datele spectaculoase oferite de cercetările din proiect se impuneau a fi verificate prin săpături arheologice propriu zise, context în care au fost realizate cercetările realizate în anul 2011 la situl arheologic Andrid – Corlat [Érendréd – Korlát]⁴. Acestea au fost reprezentate de sondarea sistemului de fortificare din

¹ Marta *et al.* 2010, 121.

² Kienlin, Valde-Nowak 2008, 189–190; Fischl *et al.* 2012, 23–26; Fischl, Kienlin 2013, 5–9; Kienlin *et al.* 2014, 159–166; Fischl *et al.* 2014, 341–342; Fischl, Kienlin 2015, 109–112; Fischl *et al.* 2015a, 117–119; Moskal-del Hoyo *et al.* 2015, 426–429; Kienlin *et al.* 2017, 93–95.

³ Marta *et al.* 2010, 121.

⁴ Kienlin *et al.* 2012, 83.

partea de nord a sitului și de cercetarea punctului cel mai înalt din așezare, zonă pentru care cercetările geomagnetice indicau cea mai intensă locuire.

Situl de la Andrid – *Corlat* era cunoscut inițial ca o așezare a culturii Gáva, noile cercetări stabilind existența sistemului de fortificațiilor și oferit date referitoare la locuire, apreciată a fi de o intensitate relativ slabă, ce se întinde pe o suprafață de 18,6 ha, situată pe o insulă înconjurată de zone mlăștinoase. Două date radiocarbon indică datarea locuirii în secolul IX și în primele decenii ale secolului VIII BC, datare susținută și de descoperirile metalice și de ceramica care conține doar elemente din faza a II-a a culturii Gáva⁵. Așezarea fortificată de la Andrid a fost evaluată în raport cu așezările deschise, amplasate de obicei pe terasele înalte ale văii și cu așezarea fortificată de la Căuaș⁶. Aceasta este situată și ea pe o insulă din Valea Ierului, situată la 15 km distanță, însă este mai mare și mai intens locuită, cu elemente de datare ce arată o locuire îndelungată pe parcursul ambelor faze din culturii Gáva⁷. Datele preliminare susțin existența unui sistem de control al circulației dintre nordul Transilvaniei și Câmpia de nord, un sistem de control evidențiat prin fortificații și ofrande de piese metalice. Cele două elemente au fost utilizate de Tudor Soroceanu pentru a contura un sistem complex de control al căilor de legătură dintre Transilvania și Câmpia Panonică⁸. În partea de nord a Transilvaniei acest sistem de control a fost evidențiat prin aceiași asocieri depozite–fortificații, ce se întind între resursele de sare din nordul Transilvaniei și până în zona vadurilor ce traversează întinderile mlăștinoase de pe cursul Tisei, pe trasee ce corespund cu vechile Drumuri ale Sării din Evul Mediu⁹. Pentru epoca mijlocie, prin așezările fortificate de tip tell din Valea Ierului și printr-o serie de depozite de bronzuri¹⁰ și seturile de tipare metalurgice de la Cehăluț și Berea¹¹. În cadrul rutelor de comunicații ce traversează Valea Ierului cea mai complexă dinamică de control a fost pe Drumul Poștei, ce leagă localitățile Andrid [Érendréd] și Pir [Szilágyper]. Pe acest drum se află și așezarea din perioada Bronz Timpuriu II, care împreună cu alte descoperiri arată o concentrare a descoperirilor pe un segment strategic al unuia dintre drumurile ce traversează mlaștina din șanțul tectonic ce desparte Placa Panonică de Placa Transilvană.

Localitatea Andrid, se află pe malul drept al Văii Ierului, o vale lată de 8-12 km care înaintea lucrărilor de desecare se prezenta ca o zonă mlăștinoasă, un obstacol natural ce despărțea comitatul/județul Satu Mare de comitatele/județele Sălaj și Bihor¹². Localitatea se întinde pe terasele mai înalte ale Câmpiei Careiului, zonă deosebit de favorabilă pentru agricultură. Spre sud, zona de mlaștină asigura resurse specifice acestui habitat, o categorie largă de produse de o importanță vitală, ce asigurau un suport de sustenabilitate solidă pentru economia de subzistență¹³.

Valea Ierul este un culoar neotectonic, format în urma mișcărilor de subsidență de la sfârșitul pleistocenului până la începutul holocenului¹⁴. Era canalul de scurgere a întregului sistem hidrografic al Tisei Superior, Someșului și Crasnei¹⁵. La sfârșitul holocenului, culoarul, a fost ocupat doar de pârâul Ier, formând nenumeroase meandre astfel terenurile devenind mlăștinoase. Înaintea lucrărilor de hidroameliorare zonele mai joase a Ierului au fost inundate ca urmare a curgerii lente¹⁶, locuirile preistorice fiind prezente doar în zonele mai înalte, între meandrele și brațele desfăcute ale pârâului, sau între numeroșii afluenți ce drenau Câmpia Careiului și Dealurile Tășnadului¹⁷.

⁵ Némethi 1981–1982, 47; Némethi 1999, 27; Marta 2011, 14; Kienlin, Marta 2014, 392.

⁶ Iercoșan 1997, 9–10; Némethi 1981–1982, 48–49, Pl.XIV/3–12, Pl.XV/1–7; Némethi 1990, 47, Fig. 21; Kienlin, Marta 2014, 383–392; Marta, Kienlin 2015, 11.

⁷ Kienlin, Marta 2014, 381–383; Marta *et al.* 2021.

⁸ Soroceanu 1982.

⁹ Marta 2017; Marta *et al.* 2021, 372–377.

¹⁰ Marta, Némethi 2020.

¹¹ Marta 2021, 287–295.

¹² Szirmai 1809, 19; Vende 1908, 63–64; Maksai 1940, 41; Bader 1978, 11; Némethi 1999, 27; Bura 2008, 209–217; Németh 2008, 77; Ardelean 1998, 12.

¹³ Marta *et al.* 2010.

¹⁴ Ghinea 2002, 716–717; Karácsonyi 1986–1987, 379; Ardelean, Karácsonyi 2002, 9.

¹⁵ Ardelean *et al.* 2014, 5–6.

¹⁶ Karácsonyi 1994–1995, 222.

¹⁷ Szabó 1980, 444; Karácsonyi 1986–1987, 379; Ardelean 1998, 5; Konecsny 2000, 40.

Fig. 1. Orto-fotoplan cu poziția siturilor arheologice identificate între localitățile Andrid și Pir în apropierea Drumului Poștei. 1. Așezare a culturii Nir (Andrid – Corlat); 2. Așezare fortificată a culturii Gava; 3. Așezare tip tell a culturii Sanislău; 4. Așezare tip tell cultura Otomani; 5-6. Așezare neolitică târzie; 7. Așezare Bodroghkeresztúr; 8-9. Locuire sporadică Hajdúbajos/Cehăluț; 10. Depozit de bronzuri (HaB1); 11. Drahmă celtică; 12. Denar roman; 13. Tezaur cu monede de argint din sec. XVII.

Prezentarea materialelor culturii Nir de la Andrid – Corlat

Locuirea Nir a fost evidențiată prin săpăturilor arheologice preventive organizate în vara anului 2011 la Andrid – Corlat. Sondajul a fost realizat în punctul celui mai înalt din zona unei peninsule mărginită spre nord de cursul Ierului, respectiv la vest și la est de doi afluenți ai acestuia¹⁸.

Materialele din epoca timpurie a bronzului au fost prezente în suprafața numită convențional secțiunea S.II. După decaparea mecanică a stratului vegetal, ce avea o grosime de cca. 30–40 cm, s-a evidențiat stratul de cultură de culoare negru-marونیu, lutos și compact, la adâncimea de 0,30 – 0,60 m. Sub acest strat de cultură a apărut stratul de lut, sterilul din punct de vedere arheologic, având o culoare marونیu-găbuie închis, foarte compact. Cele mai multe fragmente ceramice de epoca bronzului timpuriu erau prezente în zona de sud și sud-vest a secțiunii S.II.

Pentru publicare au fost selectate fragmentele ceramice reprezentative și tipice. Materialul face parte din categoria ceramicii semi-grosiere, degresate cu nisip și cu pietricele de dimensiuni mici și medii, arderea lor fiind reductivă incompletă, suprafața exterioară a vaselor ceramice fiind mai aspră. Majoritatea fragmentelor sunt prevăzute cu motive ornamentale: decor striat (Pl. I/2; Pl. II/5–6; Pl. III/3), incizii succesive (Pl. III/1), decor incizat-excizat (Pl. III/7–9). Sunt prezente patru fragmente de buze de oale, care sunt forme general utilizate în ceramica epocii bronzului timpuriu, având profil arcuit și gura evazată. Toate cele patru piese au fost modelate dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip și cu pietricele de granulație mică, arderea este incompletă, având o structură stratificată. Primul fragment are o deschidere la gură de 30 cm, ardere reductivă, suprafața exterioară a fost netezită cu un slip de culoare maronie spre gri, mai închis la culoare, muchia buzei fiind decorată cu creștări succesive verticale (Pl. II/1). Al doilea fragment de oală are o ardere reductivă, este prevăzut cu un slip subțire pe ambele părți, de culoare portocalie spre marونیu deschis, neornamentat, diametrul gurii fiind de 22 cm (Pl. II/2). Un alt fragment de buză de oală este ars oxidant, având o culoare maronie deschisă

¹⁸ La cercetări au luat parte János Némethi, Liviu Marta, Zsolt Molnár și Orsolya Gyurka.

Fig. 2. Materiale ceramice ale culturii Nir *in situ*.

(Pl. II/3). Cel de-al patrulea fragment de oală neornamentată are o deschidere la buză de 34 cm, iar suprafața vasului a fost acoperită cu un slip de culoare maronie deschisă pe ambele părți (Pl. II/4). Aceste fragmente de buze de oale aparțin unei forme comune, prezente pe întreaga perioadă a epocii timpurii a bronzului¹⁹, fiind întâlnite în mediul cultural Makó²⁰, Nir²¹ sau în ceramica culturii Sanislău²².

Printre formele ceramice sunt prezente și fragmente de oale cu decor striat ce au analogii mai frecvente în ceramica culturii Nir. Un fragment din partea de sus și unul de la bază, ce provin din aceeași oală, au fost realizate dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip fin, ce a beneficiat de o ardere reductivă, incompletă, ce a indus o culoare neagră spre gri. Suprafața exterioară a vasului a fost prevăzută cu un slip subțire de culoare portocalie spre maroniu deschis. Corpul este bombat, buza puternic evazată, cu umărul pronunțat, sub care apare un decor striat (Pl. I/2). Un fragment de fund de vas a fost modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip și cu câteva pietricele de mici dimensiuni, amestecate cu mică. Arderea acestuia a fost reductivă, incompletă ce a dat o culoare neagră spre gri. Suprafața este netezită, având un slip ce se păstrează pe alocuri și este prevăzută cu decor striat lat, superficial (Pl. II/5). Un alt fragment de fund, realizat tot dintr-o pastă semi-grosieră este ars reductiv și incomplet, dând o culoare neagră-cenușie. Suprafața vasului este aspră, prevăzută cu un decor striat, iar pe muchia fundului apar împunsături succesive realizate cu un instrument cu vârf dreptunghiular (Pl. II/6). Un fragment din peretele vasului (probabil de la un castron sau de la o oală de mărime mijlocie) este modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresat cu nisip, pietricele mici dar și cu ceramică pisată, de granulație mică. Arderea este oxidantă pe exterior și reductivă pe interior. Suprafața vasului este acoperită pe ambele laturi cu slip de culoare maroniu deschis. Sub umăr este prevăzut cu un buton de prindere alveolat sub care apare decorul striat oblic (Pl. III/6). Un fragment de castron a fost modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip și puține pietricele de granulație mică. Arderea este reductivă, incompletă, ce a dat o culoare neagră spre gri. Suprafața este acoperită cu slip de culoare portocalie spre maroniu deschis și este prevăzut cu un brâu în formă de litera „T” și cu un buton mic. Pe corpul vasului apare decorul striat, iar buza puternic evazată a fost prevăzută cu alveole (Pl. III/3). Un astfel de brâu alveolat în forma literei „T” apare pe oala descoperită la Polgár – Kengyel-köz²³. Decorul

¹⁹ Kacsó 2009, 33, Abb.4/VI.

²⁰ Némethi 1979, 533, Fig. 2/1, 3, Fig. 3/1, 5–6; Koós 1999, 106–107, 11. Kép/ 7–8, 14. Kép/5–6; Némethi, Dani 2001, 95, 99, 3. Kép; Kulcsár 2002, 443–444, Abb. 2/5–6, Abb.3/4.

²¹ Némethi 1969, 63, Pl. XVI/2, Pl. XVII/1; Bader 1978, 25, Pl. V/13–14, 18.

²² Ordentlich, Kacsó 1970, 51–59, Fig.2–3; Kacsó 2009, 33.

²³ Dani 1999, 58–59, 10. Táb/1.

striat apare frecvent pe peretele vaselor atribuite culturii Nir cu forme identice celor descrise, conform descoperirilor de la Berea – *Cetatea iepurei* [Bere – Nyúlvár]²⁴, Berea – *Vii* [Bere – Szőlő]²⁵, Berea – *Togul Sfântu Gheorghe* [Bere – Szentgyörgy-tag]²⁶, Foieni – *Grajduri CAP* [Mezőfény – MTSz istállók]²⁷, Ibrány – *Rákóczi Tsz*²⁸, Kántorjánosi – *Pénzverem*²⁹, Nyíregyháza – *Morgó*³⁰, Somotor [Szomotor] din Slovacia, Regiunea Košice [Košický Kraj]³¹. Tiszavasvári – *Városföldje-jegyzőtag*³².

O altă oală de la *Corlat*, reconstituită grafic (Pl. I/1) a fost modelată dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip fin amestecat cu puține pietricele mărunte, ce a beneficiat de ardere reductivă, incompletă. Pe exterior este prevăzută cu un slip subțire, de culoare maroniu-roșiatică, păstrat incomplet. Corpul vasului este bombat, umărul bine pronunțat, gura slab profilată, iar buza este puternic înclinată spre exterior. Este prevăzută cu două torți, diametrul gurii este de 12,8 cm, iar fundul de 8,4 cm. Analogia cea mai apropiată a acestui vas o cunoaștem de la Berea – *Cetatea iepurei* [Bere – Nyúlvár]³³, Sanislău – *Nisipărie* [Szaniszló – Homokos-domb]³⁴ și Tiszanagyfalu³⁵.

Din rândul ceramicii neornamentate putem aminti un castron neprofilat, modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresat cu nisip și puține pietricele. Arderea este oxidantă, incompletă, de culoare maronie spre gri, forma fiind ușor bombată, având gât drept și buza evazată puternic. Ambele laturi au fost acoperite cu slip de culoare maroniu deschis, diametrul gurii este de 18 cm (Pl. III/2). Un alt castron modelat din pastă semi-grosieră, degresat cu nisip fin a fost ars oxidant, incomplet, având culoare portocalie spre maroniu-deschis. A fost prevăzută cu o toartă mică, ce pornește din gâtul acestuia și se conectează cu buza. Are o formă conică, lățimea maximă fiind la umăr, pe care apar incizii succesive. Suprafața castronului este acoperită cu slip de culoare maroniu-gri (Pl. III/1). Castroane similare au fost descoperite la Andrid³⁶, Ibrány – *Rákóczi Tsz.*³⁷, Kállósején – *Forrás tanya*³⁸, Nyírpazony – *Cserebogárpart*³⁹, Paszab – *Hordozó-dűlő*⁴⁰, Tiszabercel – *Ráctemető*⁴¹, Tiszalúc – *Dankadomb*⁴², Tiszanagyfalu – *Tsz major*⁴³, Tiszavasvári – *Keresztfal*⁴⁴, Polgár – *Kengyelköz*⁴⁵.

Din situl Andrid – *Corlat* provin două fragmente de cești de mici dimensiuni. Una a fost modelată dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip fin, arderea oxidantă, incompletă, de culoare maroniu deschis, cu suprafață netezită, cu un slip maroniu. Din zona umărului pornește o toartă ovoidală ce s-a păstrat fragmentar. Forma originală a piesei a fost reconstituită luând în evidență diametrul maxim la umăr, care este de ± 9 cm (Pl. III/4). Cel de-al doilea fragment a fost modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresat cu nisip și cu pietricele de granulație foarte mică. Arderea este reductivă, incompletă, de culoare neagră spre gri, partea exterioară a vasului a fost acoperită cu slip maroniu deschis (Pl. III/5). Cești de acest fel sunt prezentate de Kalicz Nándor printre produse specifice ceramicii Nir⁴⁶ însă nu este forma cea mai frecvent întâlnită în rândul descoperirilor acestei culturi⁴⁷. Dintre puținele cești apărute în urma cercetărilor arheologice, care pot fi atribuite culturii Nir, putem aminti exemplarele de

²⁴ Bader 1978, 25, Pl. IV/5–6, 8, 10, Pl. V/13, Pl. VIII/9.

²⁵ Kacsó 1972, 32–33, Fig. 2/2, 5.

²⁶ Kacsó 1972, 33, Fig. 4/1–4.

²⁷ Némethi 1969, 63, Pl. XVI/2, Pl. XVII/1–2.

²⁸ Dani 2001, 135, II. Táb/1–3, III. Táb/1, IV. Táb/1.

²⁹ Kalicz 1968, 68, nr. 91. Taf. XV/12.

³⁰ Kalicz 1984, 114, Taf. XXVII/8.

³¹ Eisner 1933, 146, Tab. XLVIII/5; Kalicz 1968, 69, 74, nr. 121.

³² Dani 1997, 51–53, Taf. I–IV.

³³ Bader 1978, 25, Pl. IV/1, Pl. VIII/3.

³⁴ Némethi 1969, 63–64, Pl. XVII/3; Némethi, Roman 1994–1995, 26, ns. 9.

³⁵ Kalicz 1984, 113–114, Taf. XXVI/7.

³⁶ Némethi, Dani 2001, 99, 110, 5. Kép/2.

³⁷ Dani 2001, 135, IV. Táb/2, 4; V. Táb/4.

³⁸ Némethi, Dani 2001, 99, 103, 7. Kép/2.

³⁹ Kalicz 1967, 3, 5, 8. Kép/8.

⁴⁰ Kalicz 1968, 66–67, nr. 58, Taf. XXII/1.

⁴¹ Kalicz 1968, 66, nr. 53, Taf. XX/14–15.

⁴² Kalicz 1968, 69, 72–73, Taf. XXXI/3; Kalicz 1984, 119, Taf. XXIV/7.

⁴³ Kalicz 1984, 119, Taf. XXIV/6; Bóna 1986, 26, 4. Kép.

⁴⁴ Dani 2001, 135, VI. Táb/4.

⁴⁵ Dani 1999, 56, 61, 32. Táb/2.

⁴⁶ Kalicz 1967, 5, 2. Kép/6a–b.

⁴⁷ Dani, Tóth 2014, 46.

la Berea – *Cetatea iepurelui*⁴⁸, Elep⁴⁹, Gáborján – *Csapszékpart*⁵⁰, Józsa⁵¹, Panyola – *Vásármező*⁵², Polgár – *Kengyel-köz*⁵³.

Fragmentele ceramice cu ornament specific culturii Nir, descoperite la Andrid – *Corlat*, sunt exemplarele decorate cu tehnica de incizie–excizie, cu motivele decorative umplute cu încrustații albe. Se remarcă un fragment ceramic ce provine de la un castron cu corp bombat, modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresat cu nisip, pietricele mici și bucăți de ceramică pisată. Arderea este reductivă, incompletă, cu un slip foarte subțire pe exterior de culoare maroniu deschis, păstrat doar pe alocuri. Este decorat cu benzi incizate și cu triunghiuri realizate prin împunsătură, ornamentul fiind evidențiat prin încrustație albă (Pl. III/7). Alte două fragmente, care par să provină de la același vas, au fost modelate dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip și pietricele mărunte. Arderea este reductivă, incompletă, de culoare neagră spre gri, cu suprafața exterioară acoperită cu slip bej deschis. Sunt prevăzute cu linii drepte incizate dar și în zigzaguri grupate în registre, decorate de asemenea cu împunsături succesive în formă de triunghiuri, ornamentele mai păstrând pe alocuri și încrustația albă (Pl. III/8–9). Artefacte cu decorul specific culturii Nir, realizat prin tehnica de incizare–excizare au fost descoperite la Berea – *Cetatea Iepurelui*⁵⁴, Berea – *Togul Cantorului*⁵⁵, Berea – *Togul Sf. Gheorghe*⁵⁶, Berea – *Vii*⁵⁷, Čičarovce – *Veľká Moľva* [Csicsér]⁵⁸, Hosszúpályi⁵⁹, Ibrány – *Rákóczi Tsz*⁶⁰, Kiskálló – *Kiscsere*⁶¹, Nyírpazony – *Cserebogárpart*⁶², Oros – *Iskola*⁶³, Paszab – *Hordozó-dűlő*⁶⁴, Paszab – *Szölőhomoka*⁶⁵, Polgár – *Király-érpart*⁶⁶, Polgár – *Kengyelköz*⁶⁷, Tiszaeszlár – *Bashalom*⁶⁸, Tiszaluc – *Dankadomb*⁶⁹, Tiszaluc – *Sarkad*⁷⁰, Tiszapalkonya – *Erőmű*⁷¹, Tiszavasvári – *Városföldje-jegyzőtag*⁷², Tiszavasvári – *Paptelekhát*⁷³. Sporadic cunoaștem câteva fragmente ceramice specifice culturii Nir de la Berea – *Togul dolarului* [Bere – *Dolláros*], Berea – *Măcriș* [Bere – *Sóskás*], Berea – *Plataul acastăului* [Bere – *Akasztofalapos*], Ciumești – *Lăpușu mare* [Csomaköz – *Nagylapos*], Ciumești – *Moară / Grajduri CAP* [Csomaköz – *Malom / MTSz istállók*]⁷⁴.

Cel mai expresiv obiect ceramic descoperit de la Andrid – *Corlat* este un model de acoperiș, o categorie de piesă din care nu este cunoscut nici un exemplar întreg în aria de răspândire a culturii Nir. Obiectul a fost realizat dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip și puține pietricele de granulație mică, printr-o ardere reductivă, incompletă, ce a dat o culoare maronie spre gri. Are un aspect concav, astfel încât se ridică arcuit spre capete. Partea dinspre coamă este rotunjită, având forma literei „U”, ce se închide spre laturile scurte. Obiectul este prevăzut cu decor incizat cu linii drepte și cu benzi

⁴⁸ Bader 1978, 24–25, Pl. V/1

⁴⁹ Kalicz 1968, 64, 75 nr. 18, Taf. XIII/10.

⁵⁰ Mathé 1988, 38–39, Pl. 44/5.

⁵¹ Kalicz 1968, 64, 75 nr. 11, Taf. XII/6l

⁵² Dani, Tóth 2014, 42, 46, Fig. 5/2.

⁵³ Dani 1999, 62, 36. Táb/2.

⁵⁴ Bader 1978, 22–23, Pl. V/1, 3, 12; Bader 1982, 23, 27, 29, Abb. 3.

⁵⁵ Bader 1978, 2–23, Pl. VI/2, 5.

⁵⁶ Kacsó 1972, 33, Fig. 3–4; Bader 1978, 22–23, Pl. VII/1–4, 8.

⁵⁷ Kacsó 1972, 32–33, Fig. 1–2; Bader 1978, 22–23, Pl. VI/11, 15, Pl. VIII/1, 6.

⁵⁸ Kaminská 2007, 223–226, Tab. IX–XIII.

⁵⁹ Kalicz 1968, 64, Pl. XI/1, 3; Kalicz 1984, 119, Taf. XXIV/5, 8.

⁶⁰ Dani 2001, 135, V. Táb/1.

⁶¹ Kalicz 1968, 68, nr. 88, Pl. XXV/8–23, 34–40.

⁶² Kalicz 1967, 3, 5, 2–9. Kép.

⁶³ Kalicz 1968, 68, 74, nr. 86, Pl. XXIII/8–11, 13–16; Kalicz 1984, 119, Taf. XXVII/5; Némethi, Dani 2001, 117.

⁶⁴ Kalicz 1968, 66, nr. 58, Pl. XXI/3–14.

⁶⁵ Kalicz 1968, 43, 57, 67, 71, nr. 59, Pl. XIV/1; Pl. XXII/7–14, 21–27.

⁶⁶ Dani 1999, 49–50, 1. Táb, 3. tab/1–2, 4. Táb/1–2, 4, 6, 8, 9.

⁶⁷ Dani 1999, 51–63, 3. Táb/1, 13. Táb/1, 16. Táb/1–2, 17. Táb/1, 20. Táb/1, 21. Táb, 24. Táb, 31. Táb, 33. Táb/1, 34. Táb/4, 38. Táb/2,

⁶⁸ Kovalovszki 1980, 15–18, 53, 8. raj, 12. Táb/1–12. 14–16.

⁶⁹ Kalicz 1968, 69, 72–73, 134–143, nr. 113, Abb. 5–14, Pl. XXVIII/1–19; Pl. XXXI/3, 5–7; Pl. XLII/9–11; Kalicz 1984, Taf. XXIV/7.

⁷⁰ Szathmári 1999, 74, 63–64, Taf. XIV/3, 5–6, 8, Taf. XVI/1, 3–4, 6, 10.

⁷¹ Kalicz 1968, 69, 74, nr. 114, Taf. XXVII/4–8

⁷² Dani 1997, 52–53, Taf. V/6, Taf. VI/1–2, Taf. VII.

⁷³ Kalicz 1968, 65, 71, nr. 35, Pl. XIX/1–8.

⁷⁴ Bader 1978, 22–23, Pl. VI/4, 6, 7; Pl. VII/10, 12–13.

de linii în zigzaguri excizate. În același timp apar împunsături în formă de triunghi dar și creștături unghiulare. Se păstrează urme de încrustații de calcar. Este perforat în mai multe locuri, pe cele două laturi lungi și pe linia coamei (Pl. IV). Lungimea este 11,5 cm, lățimea 5,4 cm, iar ca înălțime maximă atinge 4,3 cm. Piesa a fost publicată în anul 2011 în cadrul unui ghid cultural al comunei Andrid⁷⁵, fiind ulterior analizată de Dani János și Cséki Andrea⁷⁶.

În mediul culturii Nir apar pentru prima dată acest tip de obiecte miniaturale realizate din lut, care imită forma simplă a unui acoperiș în două ape, având o secțiune transversală triunghiulară, goală în interior, iar marginile și muchia pe partea superioară fiind perforate în mai multe locuri. Pe exterior sunt decorate cu multe elemente geometrice realizate prin incizii–excizii și cu incrustație albă, tipic culturii Nir. Acest model de casă sau acoperiș oferă informații importante pe baza cărora putem deduce forma și tipul caselor folosite în acea perioadă. Primul model de acoperiș al culturii Nir, ce a intrat în literatura de specialitate, se leagă de activitatea arheologică remarcabilă a preotului reformat, Kovács Gyula, care timp de zece ani a realizat cercetări de suprafață în perimetrul localităților Berea și Ciumești⁷⁷. În urma acestor periegeze a fost descoperit la Berea – *Togul Sf. Gheorghe* fragmentul unui model de acoperiș, decorat cu linii excizate în zigzag, creștături unghiulare și mici triunghiuri împunse⁷⁸. Este de remarcat faptul că modelul de acoperiș de la Berea are pereți mai groși față de piesa de la Andrid. Fragmentele de modele de acoperiș descoperite la Gáborján – *Csapszékpart*⁷⁹ și Pócspetri – *Bikarét-szivárgó*⁸⁰ au fost decorate tot cu motivele specifice culturii Nir. Din sud-estul Slovaciei, în regiunea Košice, de la Čičarovce – *Veľká Moľva* [Csicsér] provine un lot de materiale ceramice aparținând culturii Nir extrem de bogat ce conține și un model de acoperiș⁸¹. Cu toate că s-a păstrat doar o latură din peretele longitudinal al modelului de acoperiș, fragmentul de la Čičarovce, decorat cu benzi incizate–excizate plasate vertical în mod succesiv pe latura peretelui, poate fi apreciat ca analogia cea mai apropiată a piesei de la Andrid. Trebuie să amintim, de asemenea și piesa ce provine dintr-un punct neprecizat de pe raza localității Vășad⁸², la care din nefericire nu se cunoaște exact locul descoperirii⁸³. Piesa a fost modelată dintr-o pastă semi-grosieră, de culoare gri-cărămizie, atent ornamentată cu motive compuse din benzi paralele realizate din triunghiuri incizate dispuse în șiruri, păstrându-se pe alocuri urme de încrustație albă⁸⁴. Motivele realizate din benzi verticale (incizate–excizate cu incrustații albe) de-a lungul laturii longitudinale a modelului de acoperiș, cel mai probabil – dincolo de motive pur estetice – fac referire la modul în care au fost concepute acoperișurile de mărimea reală, peste care au fost așezate sfori cu greutate pentru a ține nemișcat acoperișul de paie sau de fân.

În mediul culturii Sanislău, de asemenea, apar modele de casă sau de acoperiș, dintre care trebuie să scoatem în evidență piesa cea mai des menționată în literatura de specialitate, descoperită la Ciumești – *Bostănărie* [Csomaköz – *Tökös*]⁸⁵ în urma cercetărilor de suprafață efectuate de preotul Kovács Gyula în anul 1961 (Pl. VI). Acest model de acoperiș se păstrează întreg⁸⁶, fiind modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresată cu nisip și cu ceramică pisată. Arderea este oxidantă, incompletă, având o culoare maronie spre portocalie. Modelul de casă are o formă triunghiulară, partea joasă fiind mai lată, muchia din cele două colțuri este supraînălțată cu aproape doi centimetri, față de nivelul general al corpului. Nu este decorat, însă este perforat pe cele două laturi lungi și doar pe una din laturile mici. De asemenea, putem observa mai multe perforații pe partea superioară a piesei. O piesă similară, tot neornamentată, o cunoaștem de la Gáborján – *Csapszékpart*⁸⁷, și încă opt modele de acoperișuri

⁷⁵ Marta 2011, 5, Fig. 2.

⁷⁶ Dani, Cséki 2017, 205, 14. Kép/1.

⁷⁷ Némethi 1997, 63–64; Némethi 1999, 14–15; Katócz 2022, 11–13.

⁷⁸ Kacsó 1972, 33, Fig. 3/1; Bader 1982, 27, Abb. 4/4.

⁷⁹ Máthé 1988, 39, Pl. 44/1; Makkay 2001, 82, 5. Kép/2–3.

⁸⁰ Dani, Cséki 2017, 205, 14. Kép/3

⁸¹ Kaminská 2007, 226–227, Tab. XIII/1.

⁸² Se află în colecția Muzeului Țării Crișurilor din Oradea, sub nr.inv.: 6223

⁸³ Presupunem că acest lot de material ceramic și litic, care se încadrează în mai multe epoci a făcut parte din colecția personală a medicului Andrassy Ernő de la Valea lui Mihai.

⁸⁴ Fazecaș, Marta 2005, 33, Pl.III/2.

⁸⁵ Bader 1978, 27, Pl. VII/16; Bader 1982, 27, Abb. 4/3.

⁸⁶ Lungimea modelului este 12,3 cm, lățimea este între 4,1 și 4,3 cm, iar înălțimea maximă la cele două muchii supra înălțate atinge 7,8 cm, în timp ce înălțimea corpului este 6,1 cm.

⁸⁷ Máthé 1988, 39, 45. Táb/.1; Makkay 2001, 82, 5. Kép/1.

întregi și fragmentare au fost descoperite la Ófehértó – *Almezői-dűlő*⁸⁸. În stadiul actual al cercetărilor doar un singur model de acoperiș este cunoscut din mediul culturii Sanislău prevăzut cu elemente ornamentale (crestări succesive pe muchiile piesei), descoperit de la Tuzsér – *Kálunga tanya*⁸⁹. Cu toate că, funcționalitatea piesei de la Tuzsér, a fost interpretată din mai multe perspective, de arheologi, în ultimele decenii⁹⁰, putem constata că această piesă reprezintă un acoperiș în miniatură. Un alt model de acoperiș neornamentat a fost descoperit la Carei – *Bobald*. Acesta este modelat dintr-o pastă semi-grosieră, degresat cu nisip și pietricele mici, ardere reductivă, incompletă, de culoare gri deschis, suprafața fiind ușor netezită. Are o formă de con alungită, cu muchia colțului ușor supraînălțată (Pl. VI). Nu are elemente de decor, dar este perforată pe partea superioară și probabil pe cele două laturi lungi⁹¹. Piesa a fost descoperită în urma cercetărilor arheologice realizate în anul 1990, în secțiunea S.6, caroul 8, la adâncimea – 3,60–3,75 m și se încadrează în perioada Otomani I⁹².

Considerații generale

Materialul ceramic al culturii Nir ce are un decor foarte specific, realizat cu tehnica de incizare-excizare prevăzut cu incrustație albă, a atras atenția specialiștilor de la finalul secolului al XIX-lea, iar primele piese publicate se leagă de numele lui Hampel János⁹³. În perioada interbelică, Patay Pál într-un articol tratează cu atenție sporită această perioadă cronologică și materialele culturii Nir⁹⁴. Bineînțeles, de atunci numărul siturilor arheologice cu materiale specifice culturii Nir a crescut în mod exponențial⁹⁵. Până în prezent, descoperirile ceramice specifice acestei culturi au apărut într-o zonă largă din Câmpia superioară a Tisei, concentrarea lor fiind în regiunea nisipoasă a Câmpiei Nirului⁹⁶. Cele mai numeroase situri sunt așezările deschise, identificate prin descoperiri fortuite sau săpături arheologice⁹⁷, fiind cunoscute doar un număr limitat de descoperiri funerare⁹⁸. Cercetătorii din România și din Ungaria au datat cultura Nir în faza a II-a a epocii timpurii a bronzului⁹⁹. Datările absolute o plasează în intervalul 2111–1927 BC (68,3%)¹⁰⁰. Cele mai recente studii plasează cultura Nir în etapa cronologică Reinecke Bronz A0, care se încadrează între 2300–2200 BC¹⁰¹.

Delimitarea ariei de răspândire a culturii Nir¹⁰² este departe de a fi o sarcină ușoară, deoarece caracterul și numărul redus al materialelor ceramice recuperate, în cazul siturilor din Regiunea Ierului, nu permite o delimitare cronologică suficient de precisă. Datele din literatura de specialitate sunt foarte contradictorii, în mod special asupra ceramicii provenite din cimitirele de la Berea – *Miriștea lui Csanyi* [Bere – *Csanyi sűrűje*]¹⁰³, Ciumești – *Bostanărie* [Csomaköz – Tökös], alături de Ciumești – *Grajduri CAP* [Csomaköz – *MTSz istállók*]¹⁰⁴, Foiieni – *Grajduri CAP* [Mezőfény – *MTSz istállók*]¹⁰⁵, Sălacea – *Dealul*

⁸⁸ Dani, Cséki 2017, 207, 21. Kép/1–2.

⁸⁹ Kalicz 1984, 119, Taf. XXVI/4; Makkay 2001, 81–82, 4. Kép/1–2; Dani, Cséki 2017, 207, 22. Kép.

⁹⁰ Magyar 1970, 20; Makkay 2001, 84–85.

⁹¹ Fragmentul are o lungime de 6,9 cm, lățime de 4,3 cm, iar înălțimea maxima este de 5,8 cm.

⁹² Némethi, Molnár 2012, 17. Tábl/116.

⁹³ Hampel 1871, 80–81, 3–10. ábra.

⁹⁴ Patay 1938, 22–23, 4. térkép.

⁹⁵ Kalicz 1968, 63–77; Bóna 1986, 26; Bóna 1993, 75.

⁹⁶ Kalicz 1962, 12–13; Kalicz 1967, 3–4; Bóna 1993, 75.

⁹⁷ Kalicz 1968, 63–77; Kalicz 1984, 112–114, Taf. XXIV–XXVII; Kacsó 1972, 31–36, Fig. 2–4; Bader 1978, 20–28, Pl. IV–IX; Bóna 1986, 26; Bóna 1993, 75.

⁹⁸ Némethi 1969, 63–64; Némethi 1979, 527–529, 532; Bóna 1986, 26; Bóna 1993, 75; Némethi, Dani 2001, 110–111, 117; Dani 2001, 133–140.

⁹⁹ Kalicz 1981, 69–73, Abb. 5; Roman, Némethi 1989, 245–246; Bóna 1992, 9–16; Némethi, Roman 1994–1995, 30–31; Szabó 2017, 108; Gogăltan 2018, 14.

¹⁰⁰ Raczky *et al.* 1992, 46, nr.15.

¹⁰¹ Fischl *et al.* 2015b, 505, Fig.1b.

¹⁰² Kalicz 1967, 3–5, 1. Kép; Kalicz 1968, 70–71.

¹⁰³ Némethi 1969, 60, 66, Pl. XVI/3–5; Bader 1978, 23, 121, Pl. IX/4, Pl. XC/24; Némethi, Roman 1994–1995, 29; Némethi 1996, 29, Fig. 9/1–2; Némethi 1999, 54, 37. BIIa;

¹⁰⁴ Ordentlich, Kacsó 1970, 51–62, Fig. 1–4; Kacsó 1972, 41; Bader 1982, 33; Roman, Némethi 1986, 210. nr. III, Fig. 9; Roman, Némethi 1989, 246; Némethi, Roman 1994–1995, 29; Bóna 1993, 77, 79. nota 72, 92; Bóna 1992, 29.

¹⁰⁵ Némethi 1969, 63, Pl. XVI/2, Pl. XVII/1–2; Bader 1978, 23; Bader 1982, 37; Roman, Némethi 1986, 210–211, Fig. 9; Roman, Némethi 1989, 246; Bóna 1993, 79.

Vida [Érszalacs – Vida-hegy]¹⁰⁶, Sanislău – Nisipărie [Szaniszló – Homokos-domb]¹⁰⁷ și Săcuieni – Cetatea Boului [Székelyhíd – Ökörvár]¹⁰⁸. Unii specialiști atribuie aceste descoperiri culturii Nir (Nir I), în timp ce alții le atribuie culturii Sanislău (Nir II / Otomani Ia), sau chiar culturii Otomani faza timpurie. Legat de problema încadrării cronologice a acestor vase ceramice descoperite la Berea, Ciumești, Foieni, Sălacea, Sanislău și Săcuieni se remarcă contribuția lui Dani János privind înmormântările culturii Nir¹⁰⁹. În lipsa unor noi date mai concrete referitoare la încadrarea culturală și cronologică descoperirii mai sus amintite, prezentarea din nou, detaliată a acestui subiect nu o considerăm oportună. Tot atât de anevoioasă este determinarea cronologică a celor șapte morminte de incinerare în urnă (morminte cu nr. 33, 65, 74, 90, 121 alături de un mormânt deranjat în sectorul C, cercetate între anii 1970–1977¹¹⁰, și a unui alt mormânt descoperit incidental în primăvara anului 1968¹¹¹) de la Pișcolt – Nisipărie. Părerile cercetărilor sunt foarte diferite și în acest caz cu privire la încadrarea culturală a mormintelor de la Pișcolt¹¹². Némethi János, a considerat că primul mormânt identificat (1968) la Pișcolt ar aparține culturii Nir sau începutului fazei I a culturii Otomani¹¹³. Mai târziu, pe baza analizelor tipo-cronologice a ceramicii afirmă că totalul mormintelor de incinerare (anul 1968 și 1970–1977) de la Pișcolt ar putea fi legat de cultura Makó mai degrabă decât de cultura Nir¹¹⁴. Tiberiu Bader plasează aceste morminte în perioada timpurie a culturii Nir, deși afirmă că se mai văd elementele tradiționale moștenite din perioada precedentă, de tip Makó¹¹⁵. Bóna István în schimb, plasează cimitirul de la Pișcolt în faza a II-a a culturii Nir (= Sanislău)¹¹⁶.

Din cele prezentate se constată atribuirii diferite, ca urmare a utilizării unor termeni diferiți, dar în același timp, există și probleme certe, datorate dificultăților de încadrare a ceramicii semi-grosiere și grosiere din epoca bronzului timpuriu, mai ales în contextul lipsei unor date absolute. În primul rând, ceramica decorată cu striuri, ce apare frecvent pe materialul culturii Nir, dar și pe cel al culturii Sanislău¹¹⁷ nu este specifică doar bronzului timpuriu ci și perioadei epocii bronzului mijlocii¹¹⁸. În al doilea rând, comunitățile Nir au fost influențate de o altă populație contemporană, ceea ce este vizibil și la nivelul culturii materiale. Pe valea mijlocie a Tisei¹¹⁹ comunitățile culturii Nir au menținut o relație strânsă cu cultura Nagyrév din prima fază de evoluție (faza *Ökörhalom*)¹²⁰, din acest motiv descoperirile celor două culturi în zona confluenței râurilor Tisa și Criș apar de multe ori împreună. Descoperirile de la Ibrány – *Apárta*,¹²¹ Nagyrév – *Zsidóhalom*¹²², Paszab – *Szölőhomoka*¹²³, Szolnok – *Szölőhalom*¹²⁴, Tiszabercel – *Ráctemető*¹²⁵, Tószeg – *Laposhalom*¹²⁶, Vencsellő – *Kastélykert*¹²⁷ demonstrează infiltrarea elementelor tipice culturii Nir în zonele populate în proporție mai mare de cultura Nagyrév. Pe de alte parte, în stadiul actual al cercetărilor nu cunoaștem urme arheologice care ar demonstra că elementele specifice olăritului culturii Nagyrév ar fi prezente în regiunea Văii Ierului. Cultura Nagyrév nu s-a

¹⁰⁶ Ordentlich 1972, 79, Pl. XII/5; Bader 1978, 24, 39; Roman, Némethi 1986, 212, Fig. 9; Roman, Némethi 1989, 246; Némethi, Roman 1994–1995, 29.

¹⁰⁷ Némethi 1969, 63–64, 66, 68, Pl. XVII/4–5; Bader 1978, 23–24, 127, nr. 75, Pl. IX/1–2; Bader 1982, 25, 37, Abb. 6/1–2; Roman, Némethi 1986, 210, Fig. 9; Roman, Némethi 1989, 246; Némethi, Roman 1994–1995, 29; Bóna 1992, 29.

¹⁰⁸ Bader 1978, 128, nr. 79, 148, Pl. XXXII/11; Bader 1982, 33; Roman, Némethi 1986, 212; Roman, Némethi 1989, 246; Némethi, Roman 1994–1995, 29.

¹⁰⁹ Dani 1997, 53–55.

¹¹⁰ Némethi 1979, 527, 529, Fig. 1–3.

¹¹¹ Némethi 1969, 63, Pl. XVII/6.

¹¹² Némethi, Dani 2001, 109.

¹¹³ Némethi 1969, 66.

¹¹⁴ Némethi 1979, 534; Roman, Némethi 1989, 245.

¹¹⁵ Bader 1982, 25, 27.

¹¹⁶ Bóna 1992, 29.

¹¹⁷ Bader 1978, 25–26, 30; Némethi, Roman 1994–1995, 30.

¹¹⁸ Gogăltan 2015, 63, fig. 10; Fazecas, Gogăltan 2021, 124.

¹¹⁹ Dani 2001, 134, 157, 3. térkép.

¹²⁰ Bóna 1992, 21; Fischl *et al.* 2015b, 506–508.

¹²¹ Kalicz 1968, 68, 71, Nr. 83, Taf. XIV/7–8; Kalicz 1984, 110, Taf. XXVI/8–9.

¹²² Csányi 1992, 86–87, 203, kat. nr. 385, Abb. 50.

¹²³ Kalicz 1968, 67, 71, Nr. 59, Taf. XIV/1, 6; Kalicz 1984, 110, Taf. XXIV/2, Taf. XXVI/10.

¹²⁴ Bóna 1963, 12–13, 20, Pl. V/4–4a.

¹²⁵ Kalicz 1968, 66, 71, Nr. 83, Taf. XX/16; Kalicz 1984, 110, Taf. XXVII/9.

¹²⁶ Schalk 1981, 85, 89, Taf. 27/104; Kalicz-Schreiber 1984, 156, Taf. XLVI/3; Schreiber 1984, 4, 25, 6. Kép/5.

¹²⁷ Kalicz 1968, 66, nr. 48, XIV/5; Kalicz 1984, 114, Taf. XXVII/1, 3.

răspândit în Transilvania, relația ei cu comunitățile Nir fiind îndoielnică¹²⁸. În al treilea rând trebuie să ne punem întrebarea dacă putem vorbi despre o continuitate sau o evoluție a culturii Nir și în perioada a III-a a bronzului timpuriu? Este clar că cultura Nir (Nir I = Bronz Timpuriu II) și Sanislău (Nir II = Bronz Timpuriu III) acoperă aproximativ aceeași arie de răspândire geografică, iar ritul funerar în ambele culturi este de incinerare în urnă, factori ce ar indica că cultura Sanislău s-ar fi putut dezvolta din cultura Nir, însă un răspuns definitiv și liniștitor la această întrebare nu poate fi dat decât pe baza unor cercetări viitoare mai ample¹²⁹.

Tiberiu Bader a fost cel care a acordat o atenție sporită descoperirilor datate în epoca bronzului timpuriu din Regiunea Ierului, introducând în literatura de specialitate conceptul de faza târzie a culturii Nir (Nir II) sau cultura Sanislău [Szaniszló kultúra]¹³⁰, inspirat din studiile și constatările cronologice a lui Dorin Popescu¹³¹. În anii '80 și '90 ai secolului trecut, specialiștii din țările vecine erau de acord, că această cultură apare și în județele Szabolcs-Szatmár-Bereg și Hajdú-Bihar¹³², chiar și în regiunile de câmpie din estul Slovaciei¹³³. Un fenomen de remarcă este faptul că materialul de tip Sanislău apare uneori împreună cu materialul ceramic din perioada clasică a culturii Nir (Nir I), cum s-a întâmplat în cazul siturilor de la Berea – *Cetatea Iepurelui*¹³⁴, Berea – *Togul Cantorului*¹³⁵, Berea – *Vii*¹³⁶, Berea – *Togul Sf. Gheorghe*¹³⁷, Berea – *Topitorie* [Bere – *Kenderáztató*]¹³⁸, Gáborján – *Csapszékpart*¹³⁹, Tiszabercel – *Ráctemető*¹⁴⁰, Tiszalúc – *Dankadomb*¹⁴¹. În acest caz, este dificil să decidem dacă aici vorbim cu adevărat despre o suprapunere cronologică, astfel cele două comunități chiar au intrat în contact una cu celălaltă sau cultura Sanislău s-a stabilit parțial în aceeași zonă geografică, unde a trăit anterior cultura Nir [Nyírség] premergător?¹⁴² Németi János și Petre Roman au studiat cultura materială a comunităților Sanislău, ajungând la concluzia că această populație, cel mai probabil nu a evoluat din cultura Nir. Mai degrabă este vorba despre o comunitate independentă (față de cultura Nir) care a precedat imediat cultura Otomani („pre-Otomani”), ale cărei descoperiri apar de asemenea în straturile inferioare a tell-urilor din Valea Ierului și din Valea Barcăului¹⁴³. Máthé Sz. Márta consideră că populația Sanislău marchează începutul culturii Otomani¹⁴⁴, în schimb Petre Roman și Németi János consideră că cultura Otomani apare doar la începutul epocii bronzului mijlociu, aducând ca argument obiceiul ritului de înhumare și faptul că s-au așezat pe grupurile locale, ale culturii Sanislău¹⁴⁵. Este clar că în această perioadă apar unele schimbări culturale care au avut loc la începutul perioadei a II-a a epocii bronzului timpuriu, ce pot fi detectate pe latura estică a Câmpiei Panonice, la nord de Regiunea Crișului, mai exact în Regiunea Tisa centrală¹⁴⁶. Toate aceste schimbări culturale se leagă de unele mișcări de populații, care vor oferi baza socială necesară pentru formarea culturilor de tip tell¹⁴⁷.

Produsele de olărit ale culturii Sanislău (în afară de ceramica de uz casnic decorată cu striuri, care practic arată la fel în aproape toate fazele bronzului timpuriu) diferă de ceramica culturii Nir. Decorul ceramicii folosit în cele două culturi este diferit, în cultura Sanislău nu se mai folosește ceramica cu motive incizate-excizate după tradiția Vučedol¹⁴⁸. În schimb, decorul folosit este format dintr-un

¹²⁸ Kalicz-Schreiber 1991, 13.

¹²⁹ Dani 2001, 136.

¹³⁰ Bader 1978, 30.

¹³¹ Popescu 1969, 581–582.

¹³² Máthé 1988, 38–40, Pl. 42/3, 4–5, 7, Pl. 43, Pl. 44/1, Pl. 45/1–2, 9; Bóna 1993, 77–78.

¹³³ Bátor 1981, 12.

¹³⁴ Bader 1978, 22–23, 147, Pl. IV/1–2, 4–10, Pl. V/1–3, 5–6, 11–14, 17, Pl. VIII/2–5, 8–9; Roman, Németi 1986, 210.

¹³⁵ Bader 1978, 2–23, Pl. VI/1–2, 5.

¹³⁶ Kacsó 1972, 32–33, Fig. 1–2; Bader 1978, 22–23, Pl. IV/3, Pl. VI/8, 10–12, 15–20, Pl. VIII/1, 6; Roman, Németi 1986, 210.

¹³⁷ Kacsó 1972, 32–33, Fig. 3–4; Bader 1978, 22–23, Pl. VII/1–5, 8.

¹³⁸ Németi János face referire la unele descoperiri specifice culturii Nir la Berea – *Topitorie* (Németi 1999, 60).

¹³⁹ Máthé 1988, 30, 37–40, Pl. 44–45.

¹⁴⁰ Kalicz 1968, 66, 71, nr. 53, Taf. XX/1–15, 20.

¹⁴¹ Kalicz 1968, 69, 72–73, Abb. 13, Taf. XXVIII–XXX.

¹⁴² Dani 2001, 136.

¹⁴³ Roman, Németi 1986, 212–213, 218, 230; Roman, Németi 1989, 246–247; Roman, Németi 1990, 37–38; Németi, Roman 1994–1995, 30–31.

¹⁴⁴ Máthé 1988, 39;

¹⁴⁵ Roman, Németi 1990, 38; Németi, Roman 1994–1995, 30–31.

¹⁴⁶ Reményi 2009, 234–235, 2. térkép.

¹⁴⁷ Gogáltan 2005, 161–163, Abb. 2.

¹⁴⁸ Kulcsár 2003, 141–142; Dani 2001, 136.

rând de triunghiuri străpunse succesiv, uneori cu încrustații albe, tehnica de ornamentare și motivele folosite sunt complet diferite de cultura Nir. Această similitudine în privința tehnicilor de decorare a ceramicii și obiceiurile de înmormântare, poate sugera, de asemenea, un fel de legătură genetică între cele două unități culturale distincte din punct de vedere cronologic¹⁴⁹, dar nu confirmă cu certitudine că ar fi putut exista o continuitate directă între cele două comunități.

În ce privește poziția descoperirilor Nir din punctul *Corlat*, rolul lor poate conta în ansamblul descoperirilor care atestă utilizarea intensă a Drumului Poștei din apropierea așezării. Materialele culturilor Nir din punctul *Corlat* au fost descoperite pe o peninsulă unde a funcționat o așezare fortificată a culturii Gáva. Această așezare împreună cu așezarea de la Căuaș au fost construite în puncte importante din Valea Ierului, puncte care controlau traversarea mlaștinii din șanțul tectonic¹⁵⁰. Valențele comerciale ale punctului sunt sugerate de descoperirea unui tezaur monetar din secolul XVII, a unei drahme celtice și a unui denar roman imperial. Intenția de a valorifica potențialul comunicativ de pe Drumul Poștei este evidențiată de apariția pe acest drum a două așezări de tip tell. La Andrid – Dealul taurului [Érendréd – Bikadomb] a funcționat pe parcursul etapei bronz timpuriu III o locuire fortificată ce a lăsat un strat de depuneri de cca 1 m, în timp ce la Pir – Cetate [Szilágypér – Vársziget]¹⁵¹ a existat o locuire fortificată și un cimitir cu materiale de tip Otomani I-III¹⁵². Locuirea în zona drumului este atestată din epoca neolitică târzie¹⁵³, în timp ce în epoca cuprului este semnalată prezența unei așezări și a unui pandantiv de aur¹⁵⁴, descoperit în punctul *Corlat*. De asemenea în două puncte din regiune sunt atestate locuiri sporadice din epoca târzie a bronzului.

În concluzie, Andrid – *Corlat* este unul dintre puținele situri din nord-vestul României, unde au fost descoperite materiale ceramice ale culturii Nir în cadrul unor cercetări arheologice. Aceste cercetări arheologice atestă prezența comunităților acestei culturi pe unul dintre drumurile principale ce traversează Valea Ierului deschizând perspective asupra legăturilor cu zona dealurilor din Sălaj și Bihor.

Mulțumiri

Pe această cale dorim să-i mulțumim domnului Carol Kacsó (Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Maramureș) și colegelor noastre bibliotecare Illyés-Gulácsi Andrea (Muzeul Județean Satu Mare) și Szőlősi Katalin (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) pentru că ne-au pus la dispoziție unele studii de specialitate mai greu de obținut, fără de care acest articol nu s-ar fi putut finaliza.

Zoltán Katócz

Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
Oradea, RO
katocz.zoltan@gmail.com

Liviu Marta

Muzeul Județean Satu Mare
Satu Mare, RO
liviumarta@yahoo.com

¹⁴⁹ Némethi 1999, 124, 171; Némethi, Dani 2001, 112.

¹⁵⁰ Marta *et al.* 2021, 371–376.

¹⁵¹ Némethi 1999, 30, 14c.

¹⁵² Kienlin 2021, 37–54; Marta 2021, 301–305

¹⁵³ Locuirile din zona Drumului Poștei au fost evidențiate în urma unor cercetări de teren realizate de Róbert Gindele, Attila Nándor Hágó, Zoltán Kádas și Liviu Marta.

¹⁵⁴ Hágó 2020.

BIBLIOGRAFIE

- Ardelean 1998 G. Ardelean. *Fauna județului Satu Mare. Țara Oașului, Culmea Codrului și Câmpia Someșului*. Arad 1998.
- Ardelean, Karácsonyi 2002 G. Ardelean, C. Karácsonyi, *Flora și fauna Văii Ierului (înainte și după asanare)*. Satu Mare 2002.
- Ardelean et al. 2014 G. Ardelean, I. Man, D. I. Ardelean, C. Karácsonyi, M. Rodică, *Arii și specii protejate în județul Satu Mare. Protecția și consercarea naturii în județul Satu Mare*. Arad 2014.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracica și tracică*. București 1978.
- Bader 1982 T. Bader, *Die Entstehung der Bronzezeitlichen Kulturen in Nordwestrumänien*. În: XI. Internationales Symposium über das Spätneolithikum und die Bronzezeit. Xanthi 4–10 Oktober 1981. Symposia Thracica, 1982, A', 17–39.
- Bátora 1981 J. Bátora, *Die Anfänge der Bronzezeit in der Ostslowakei*. Slovenska Archeológia, XXIX, 1, 1981, 7–15
- Bóna 1963 I. Bóna, *The Cemeteries of the Nagyrév Culture*. Alba Regia, II–III. István Király Múzeum Közleményei, 1963, 11–23
- Bóna 1986 I. Bóna, *Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I*. In: G. Entz (Ed.), *Szabolcs-Szatmár megyeműemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája X*. Budapest 1986, 15–91.
- Bóna 1992 I. Bóna, *Bronzezeitlichen Tell Kulturen in Ungarn*. În: W. Meier-Arendt (Hrsg.): *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 9–39.
- Bóna 1993 I. Bóna, *A honfoglalás előtti kultúrák és népek*. In: L. Cserenyák (Ed.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Monográfiája, I. kötet. Történelem és kultúra*. Nyíregyháza 1993, 63–137.
- Bura 2008 L. Bura, *Szatmár megye helynevei (földrajzi nevei). I. kötet. Státus Kiadó*. Csíkszereda 2008.
- Csányi 1992 M. Csányi: *Bestattungen, Kult und Sakrale Symbole der Nagyrév-Kultur*. În: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 83–87.
- Dani 1997 J. Dani, *Neue Beiträge zu den Bestattungen der Nyírség-Kultur*. A Jóna András Múzeum Évkönyve XXXVII–XXXVIII, 1997, 51–71.
- Dani 1999 J. Dani, *A kora bronzkori Nyírség-kultúra települései Polgár határában*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1999, 49–128.
- Dani 2001 J. Dani, *A Kárpát-medence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor időszakában*. În: MOMOS, Fialat Óskoros Kutatók I. összejövetelének konferenciakötete, 2001, 129–161.
- Dani, Cséki 2017 J. Dani, C. Andrea, *Kora bronzkori művészeti tendenciák a Felső-Tisza-vidéken*. În: MOMOS, Óskoros Kutatók VIII. összejövetelének konferenciakötete, 2017, 201–232.
- Dani, Tóth 2014 J. Dani, K. Tóth, *Reflections on the Early Bronze Age Contact Systems on the Great Hungarian Plain in Connection with the Panyola Buria*. Studii în onoarea lui Némethi János la 75 de ani. Satu Mare. Studii și Comunicări XXX, 1, 2014, 39–66.
- Eisner 1933 J. Eisner, *Slovensko v pravěku*. Nákladem Učené společnosti Šafaříkovy v Bratislavě, Svazek 13. Bratislava 1933.

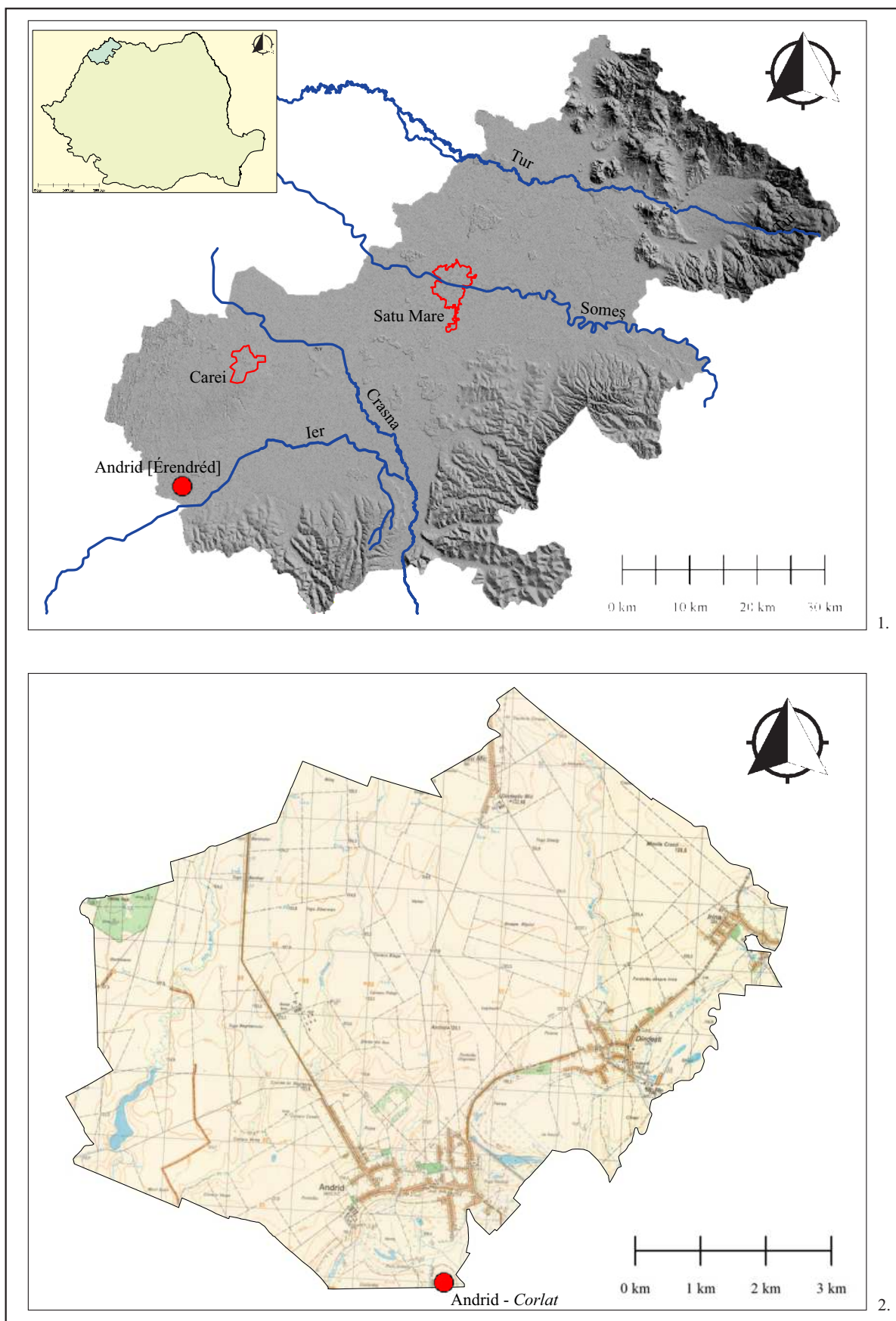
- Fazecaș, Gogâltan 2021 G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Așezarea din bronzul timpuriu de la Tarcea „Dealul Mare” (jud. Bihor)*. În: Z. Katócz, A. Emődi, A. Lakatos (Eds.), *Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emődi, la 80 de ani*. Nagyvárad 2021, 114–137.
- Fazecaș, Marta 2005 G. Fazecaș, D. Marta, *Materiale arheologice de la Vășad din colecția Muzeului Țării Crișurilor*. Crisia XXXV, 2005, 33–43.
- Fischl, Kienlin 2013 K. P. Fischl, T. L. Kienlin, *Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tart-Tatárdomb in Northern Hungary*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 64, 2013, 5–32.
- Fischl, Kienlin 2015 K. P. Fischl, T. L. Kienlin, *Neuigkeiten von einem „unbekannten Bekannten”. Der brozezeitliche Fundort Tiszakeszi-Szódadomb (Ungarn)*. În: I. Szathmári, G. Ilon (Hrsg.): *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75. Geburtstag*. Budapest 2015, 109–120.
- Fischl et al. 2012 K. P. Fischl, T. L. Kienlin, *Seres Nándor: Bronzezeitliche (RBA 1-2) Siedlungsforschungen auf der Borsoder Ebene und im Bükk-gebirde. Überblick und neue ergebnisse*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, LI, 2012, 23–43.
- Fischl et al. 2014 K. P. Fischl, T. L. Kienlin, T. Pusztai, H. Brückner, S. Klumpp, B. Tugya, G. Lengyel, *Tard-Tatárdomb: An Update on the Intensive Survey Work on the Multi-Layer Hatvan and Füzesabony Period Settlement*. În: T. L. Kienlin, P. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg and J. Ociepa (Eds.) *Settlements, Communication and Exchange Around the Western Carpathians*. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków. October 27–28, 2012. Archaeopress Archaeology. Oxford 2014, 341–379.
- Fischl et al. 2015a K. P. Fischl, T. L. Kienlin, B. Tugya, *Bronze Age Settlement Research in North-Eastern Hungary*. Archeometriai Műhely XII/2, 2015, 117–134.
- Fischl et al. 2015b K. P. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi, *Old and New Narratives for the Carpathian Basin around 2200 BC*. În: H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, R. Risch (Eds.), *2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 12/I. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt. Landesmuseum für Vorgeschichte. Halle 2015, 503–524*.
- Ghinea 2002 D. Ghinea, *Enciclopedia geografică a României*. Ediția a III-a revăzută și adăugită. București 2002.
- Gogâltan 2005 F. Gogâltan, *Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme*. În: B. Horejs, J. Reinhard, E. Kaiser, B. Terzan (Eds.): *Interpretationsraum Bronzezeit*. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. UPA, 121. Bonn 2005, 161–179.
- Gogâltan 2015 F. Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin: Revisited after 15 Years*. În: R. E. Németh, B. Rezi (Hrsg.): *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin: Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*. Cluj-Napoca 2015, 53–95.
- Gogâltan 2018 F. Gogâltan, *Despre cronologia așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic. O privire retrospectivă a ultimilor 15 ani*. Crisia XLVIII, 2018, 9–28.
- Hágó 2020 A. N. Hágó, *Egy rézkori aranycsüngő Érendréd-Korlát lelőhelyről (Szatmármegye, Románia)*. În: G. Nemes (Ed.): *Tomka 80. Ünnepi tanulmányok Tomka Péter köszöntésére*. Győr 2020, 215–222.
- Hampel 1871 J. Hampel, *A szabolcs megyei muzeum II. A gyűjtemény ismertetése*. Archaeologiai Értesítő V, 4, 1871, 77–86.
- Iercoșan 1997 N. Iercoșan, *Căuaș – „Sighet”, jud. Satu Mare*. Cronica cercetărilor arheologice, campania 1996. București 1997, 9–10.

- Kacsó 1972 C. Kacsó, *Contribuții la problema începuturilor epocii bronzului în Nord-Vestul României*. Studii și Cercetări de Istorie Veche, 23, 1, 1972, 31–44.
- Kacsó 2009 C. Kacsó, *Frühbronzezeitliche Gräberfelder von Ciumești*. In: S. Berecki, R. E. Nemeth, B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș*, 24–26 October 2008. Cluj-Napoca 2009, 33–38.
- Kalicz 1962 N. Kalicz, *Északkelet-Magyarország korabronzkora és kapcsolatai. Az i.e. 2 évezred első felének vázlatos története*. Régészeti Dolgozatok, IV. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Régészeti Intézete. Budapest 1962, 1–23.
- Kalicz 1967 N. Kalicz, *A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában*. Archaeologiai Értesítő, 94, 1967, 3–19.
- Kalicz 1968 N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Budapest 1968.
- Kalicz 1981 N. Kalicz, *Neue aspekte über die Chronologie der Nyírség-Gruppe*. Slovenska Archeológia XXIX, 1, 1981, 67–74.
- Kalicz 1984 N. Kalicz, *Die Nyírség-kultur*. In: N. Tasic (Hrsg.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balkanoloski Institut Sanu. Beograd 1984, 109–123.
- Kalicz-Schreiber 1984 R. Kalicz-Schreiber, *Komplex der Nagyrév-Kultur*. In: N. Tasic (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Beograd 1984, 133–190.
- Kalicz-Schreiber 1991 R. Kalicz-Schreiber, *A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-északi irányú közvetítő szerepe a korabronz korban*. Budapest Régiségei 28, 1991, 9–43.
- Kaminská 2007 L. Kaminská, *Praveké osídlenie pieskovej duny Veľká Moľva v Čičarovciach*. Slovenská Archeológia LV, 2, 2007, 203–256.
- Karácsonyi 1986–1987 C. Karácsonyi, *Flora Câmpiei Eriului (jud. Satu Mare și Bihor)*. Satu Mare Studii și Comunicări VII–VIII, 1986–1987, 379–426.
- Karácsonyi 1994–1995 C. Karácsonyi, *Date istorice despre apele și lucrările de hidroameliorații efectuate în nord-vestul României. (Cu referire la modificările microclimatice edafice și biocenotice survenite în urma acestor lucrări)*. Satu Mare. Studii și Comunicări. XI–XII, 1994–1995, 195–233.
- Katócz 2022 Z. Katócz, *Observații tipologice și comparative cu privire la urcioarele din finalul epocii cuprului*. Crisia LII, 2022, 11–34.
- Kienlin, Valde-Nowak 2008 T. L. Kienlin, P. Valde-Nowak, *Untersuchungen zur bronzezeitlichen Besiedlung im Bereich des mittleren Dunajectals. (Wiśnicz-Hügelland, Klempolen)*. Praehistorische Zeitschrift 83, 2, 2008, 189–221.
- Kienlin, Marta 2014 T. L. Kienlin, L. Marta, *New Geophysical Data on the Internal Structure of the Gáva Sites of Andrid-Corlat and Căuaș-Sighetiu in North-Western Romania*. In: T. L. Kienlin, P. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg and J. Ociepka (Eds.): *Settlements, Communication and Exchange Around the Western Carpathians. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków. October 27–28, 2012*. Oxford 2014, 341–379.
- Kienlin et al. 2012 T. L. Kienlin, L. Marta, P. Schramm, E. Rung, *Results of the Geophysical survey in the swamp fortification of the Gáva Culture at Căuaș – Sighetiu in the Ier Valley, North-Western Romania*. Satu Mare. Studii și Comunicări XXVIII / 1, 2012, 83–99.
- Kienlin et al. 2014 T. L. Kienlin, M. Korczyńska, K. Cappenberg, *Alternative Trajectories in Bronze Age Landscapes and the 'Failure' to Enclose: A Case Study from the Middle Dunajec Valley*. In: T. L. Kienlin, P. Valde-Nowak, M. Korczyńska, K. Cappenberg, J. Ociepka (Eds.): *Settlements, Communication and Exchange Around the Western Carpathians. International Workshop held at the Institute of Archaeology, Jagiellonian University, Kraków. October 27–28, 2012*. Oxford 2014, 159–200.

- Kienlin *et al.* 2017 T. L. Kienlin, K. P. Fischl, L. Marta, *Exploring Divergent Trajectories in Bronze Age Landscapes: Tell Settlement in the Hungarian Borsod Plain and the Romanian Ier Valley*. Ziridava, Studia Archaeologica 31, 2017, 93–128.
- Kienlin 2021 T. L. Kienlin, *Diversity rather than Uniformity: Bronze Age Tell Settlement in North-Western Romania. Part I*. În: T. L. Kienlin, A. Găvan (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021, 21–78.
- Konecsny 2000 K. Konecsny: *Az országhatáron túli tájalakítás hatása az alföld viszonyaira*. În: J. Rakonczai (Ed.), *A nagyalföldi alapítvány kötetei*, 6. A víz szerepe és jelentősége az alföldön. Békéscsaba 2000.
- Koós 1999 J. Koós, *Újabb adatok a kora bronzkori Makó-kultúra elterjedéséhez északkelet-Magyarországon*. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII, 1999, 103–128.
- Kovalovszki 1980 J. Kovalovszki, *Településátalakítások Tiszaeszlárbashalhon. Bronzkor, III-IV és XI-XIII. század*. Fontes Archaeologici Hungariae 16, 1980.
- Kulcsár 2002 G. Kulcsár, *Die Mak—Kosihy-Čaka kultur im Spiegel einiger bestattungen*. ANTAEUS - Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae 25, 2002, 441–475.
- Kulcsár 2003 G. Kulcsár, *A korai bronzkor*. În: Z. Visy, M. Nagy (Eds.), *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 141–142.
- Magyar 1970 K. Magyar, *Tuzsér-Kálunga tanya (Szabolcs-Szatmár megye, kisvárdai járás)*. Régészeti Füzetek I, 23. Az 1969. év régészeti kutatásai, 1970, 20.
- Makkay 2001 J. Makkay, *Néhány régészeti kapcsolat a műkénéi világ és a Kárpát-medence között*. Jósza András Múzeum Évkönyve XLIII, 2001, 75–94.
- Maksai 1940 F. Maksai, *A középkori Szatmár megye. Település- és népességtörténeti értekezések, 4.sz. Stephaneum Nyomda*. Budapest 1940.
- Marta 2011 L. Marta (coord.), *Andrid: ghid cultural și istoric = Érendréd: történelmi és kulturális kalauz = Andrid: a cultural and historical guid*. Satu Mare 2011.
- Marta 2017 L. Marta, *Hajdúböszörmény típusú depók Szatmár megye (Románia) területéről*. În: V. Szabó G., Bálint M., Váczi G. (Szerk.): *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszer*. Studia Oppidorum Haidonacium XIII. Budapest – Hajdúböszörmény 2017, 193–210.
- Marta 2021 L. Marta, *Tell Sites in Satu Mare County: History of Research, Reconstruction of the Natural Environment and Archaeology*. În: T. L. Kienlin, A. Găvan (Eds.): *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021, 277–316
- Marta, Kienlin 2015 L. Marta, T. Kienlin, „*Capitala din Mlaștini*” de la Căuaș. În: L. Marta, Z. Molnár, T. Kienlin (Eds.), *Cercetări arheologice în județul Satu Mare, III. Situri arheologice din epoca bronzului*. Satu Mare 2015, 11–21.
- Marta, Némethi 2020 L. Marta, J. Némethi, *Depozitul de bronzuri de la Pir*. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie, XXXIII-XXXIV/I, 2020, 63–94.
- Marta *et al.* 2010 L. Marta, T. L. Kienlin, E. Rung, P. Schramm, *Recent Archaeological Research on the Bronze Age Fortified Settlements of the Valley, North-Western Romania*. În: B. Horejs, T. L. Kienlin (Hrsg.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*. Bonn 2010, 121–138.
- Marta *et al.* 2021 L. Marta, T. L. Kienlin, E. Rung, *Late Bronze Age Settlement in the Ier Valley: The Large Fortified Site of Căuaș-Sighetiu in Context*. În: T. L. Kienlin, A. Găvan (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021, 339–380.

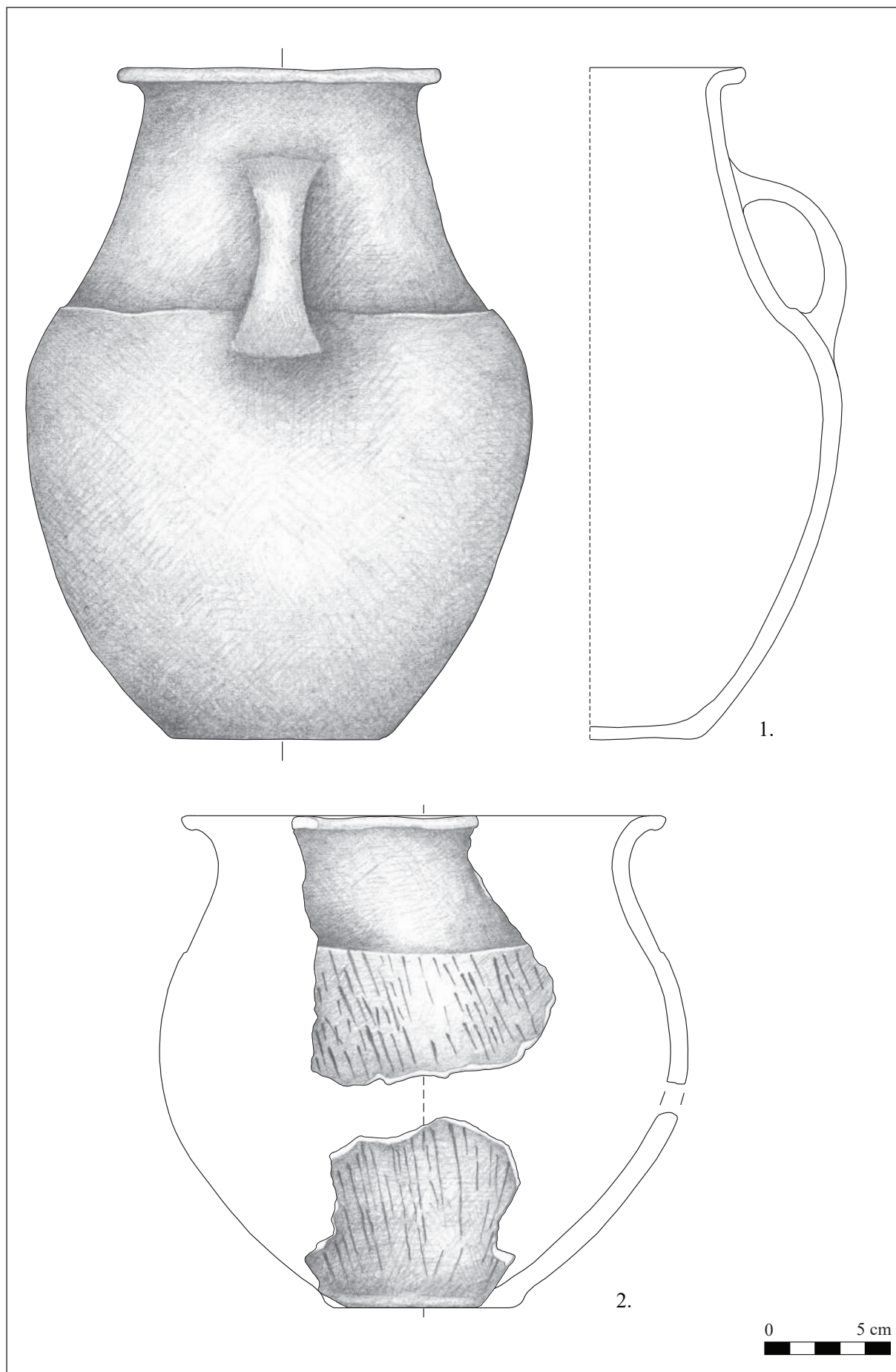
- Máthé 1988 M. Sz. Máthé, *Bronze Age Tells in the Berettyó Valley*. În: T. Kovacs, D. Stanczik (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain 1. Inventaria Praehistorica Hungariae*. Budapest 1988, 27–122
- Moskla-del Hoyo *et al.* 2015 M. Moskal-del Hoyo, M. Lityńska-Zajac, M. Korczyńska, K. Cywa, T. L. Kienlin, K. Cappenberg, *Plants and Environment: Results of Archaeobotanical research of the Bronze Age Settlements in the Carpathian Foothills in Poland*. *Journal of Archaeological Science* 53, 2015, 426–444.
- Németh 2008 P. Németh, *A középkori Szatmár megye települései a XV. század elején*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványa 60. Nyíregyháza 2008.
- Németi 1969 J. Németi, *Descoperiri funerare din epoca bronzului în jurul Careiului*. Satu Mare. *Studii și Comunicări I*, 1969, 57–72.
- Németi 1979 I. Németi, *Morminte de la începutul epocii bronzului descoperite la Pișcolt (jud. Satu Mare)*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 30, 4, 1979, 527–536
- Németi 1981–1982 I. Németi, *Descoperiri de la începutul Hallstatt-ului în zona Careiului*. Satu Mare. *Studii și Comunicări V–VI*, 1981–1982, 45–58.
- Németi 1990 J. Németi, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 41,1, 1990, 19–54.
- Németi 1996 J. Németi, *Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României*. Satu Mare *Studii și comunicări XIII*, 1996, 27–55.
- Németi 1997 J. Németi, *Câteva considerații asupra colecțiilor Kovács*. Satu Mare *Studii și Comunicări XIV*, 1997, 63–68.
- Németi 1999 J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*. *Bibliotheca Thracologica XXVIII*. București 1999.
- Németi, Dani 2001 J. Németi, J. Dani, *Néhány kora bronzkori sír az Érmellékről (Románia) és a Nyírségből (Magyarország)*. *Adalékok ÉK-Magyarország és ÉNy-Románia kora bronzkorához*. Jósza András Múzeum Évkönyve XLIII, 2001, 95–126.
- Németi, Molnár 2012 J. Németi, Z. Molnár, *Bronzkori hatalmi központok északnyugat Erdélyben: A Nagykaroly-Bobáld-Tell*. *Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 2*. Szeged 2012.
- Németi, Roman 1994–1995 I. Németi, P. Roman, *Epoca bronzului timpuriu din nord-vestul României (Grupul cultural Sanislău)*. Satu Mare *Studii și Comunicări XI–XII*, 1994–1995, 25–32.
- Ordentlich, Kacsó 1970 I. Ordentlich, C. Kacsó, *Cimitirul de epoca bronzului de la Ciumești*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 21, 1, 1970, 49–63.
- Patay 1938 P. Patay, *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*. *Dissertationes Pannonicae ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pázmány Nominatae Budapestinensis Provenientes II*, 13. Budapest 1938.
- Popescu 1969 D. Popescu, *Câteva considerații asupra perioadei a II-a a epocii bronzului în România, (partea a III-a)*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 20, 4, 1969, 575–586.
- Raczky *et al.* 1992 P. Raczky, E. Hertelendi, F. Horváth, *Zur absoluten datierung der Bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn*. În: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 42–47
- Reményi 2009 L. Reményi, *A nagyrévi kultúra kulturális és kronológiai kérdései*. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XIX*, 2009, 229–254.
- Roman, Németi 1986 P. Roman, I. Németi, *Descoperiri din perioada timpurie (pre Otomani) a epocii bronzului în nord-vestul României*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 37, 3, 1986, 198–232.

- Roman, Némethi 1989 P. Roman, I. Némethi, *Die frühbronzezeitlichen Kulturgruppen der Vor-Otomani Periode in Nordwest-Rumänien*. Praehistorica, XV–XVI. Internationales Symposium, Univerzita Karlova. Praha 1989, 243–248.
- Roman, Némethi 1990 P. Roman, I. Némethi, *Epoca bronzului în nord-vestul României*. Symposia Thracologica 8. Satu Mare – Carei 1990, 34–41.
- Schalk 1981 E. Schalk, *Die Frühbronzezeitliche Tellsiedlung bei Tószeg, Ostungarn, mit Fundmaterial aus der Sammlung Groningen (Niederlande) und Cambridge (Grossbritannien)*. Dacia N.S. XXV, 1981, 63–129.
- Schreiber 1984 R. Schreiber, *Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken*. Archaeologiai Értesítő 111, 1984, 3–28.
- Soroceanu 1982 T. Soroceanu, *Hortfunde und befestigte Anlagen in Transsilvanien*. În: B. Chropovský, J. Herrmann (Hrsg.), *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Berlin-Nitra 1982, 363–376.
- Szabó 1980 G. G. Szabó, „Haldoklik a láp az ősvadon”. Korunk 6, 1980, 442–445.
- Szabó 2017 G. Szabó, *Problems With the Periodization of the Early Bronze Age in the Carpathian Basin in Light of the Older and Recent AMS Radiocarbon Data*. Archeometriai Műhely XIV/2, 2017, 99–116.
- Szathmári 1999 I. Szathmári, *Beiträge zur frühbronzezeitlichen Geschichte von Nordostungarn Siedlungsspuren der Makó- und Nyírség Kultur in Tiszaúj-Sarkad (Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén)*. Jóna András Múzeum Évkönyve XLI, 1999, 59–99.
- Szirmai 1809 A. Szirmai, *Szatmár Vármegye. Fekvése, története és polgári esmérete. I. kötet*. Buda 1809.
- Vende 1908 A. Vende, *Szatmár vármegye községei*. În: S. Borovszky (Ed.), *Szatmár vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monográfiája. A Magyar Korona országainak történetének, földrajzi, Képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közmívelődési és közigazgatási állapotának enciklopédiája. Országos Monográfiai Társaság. Budapest, [1908], 33–168.*

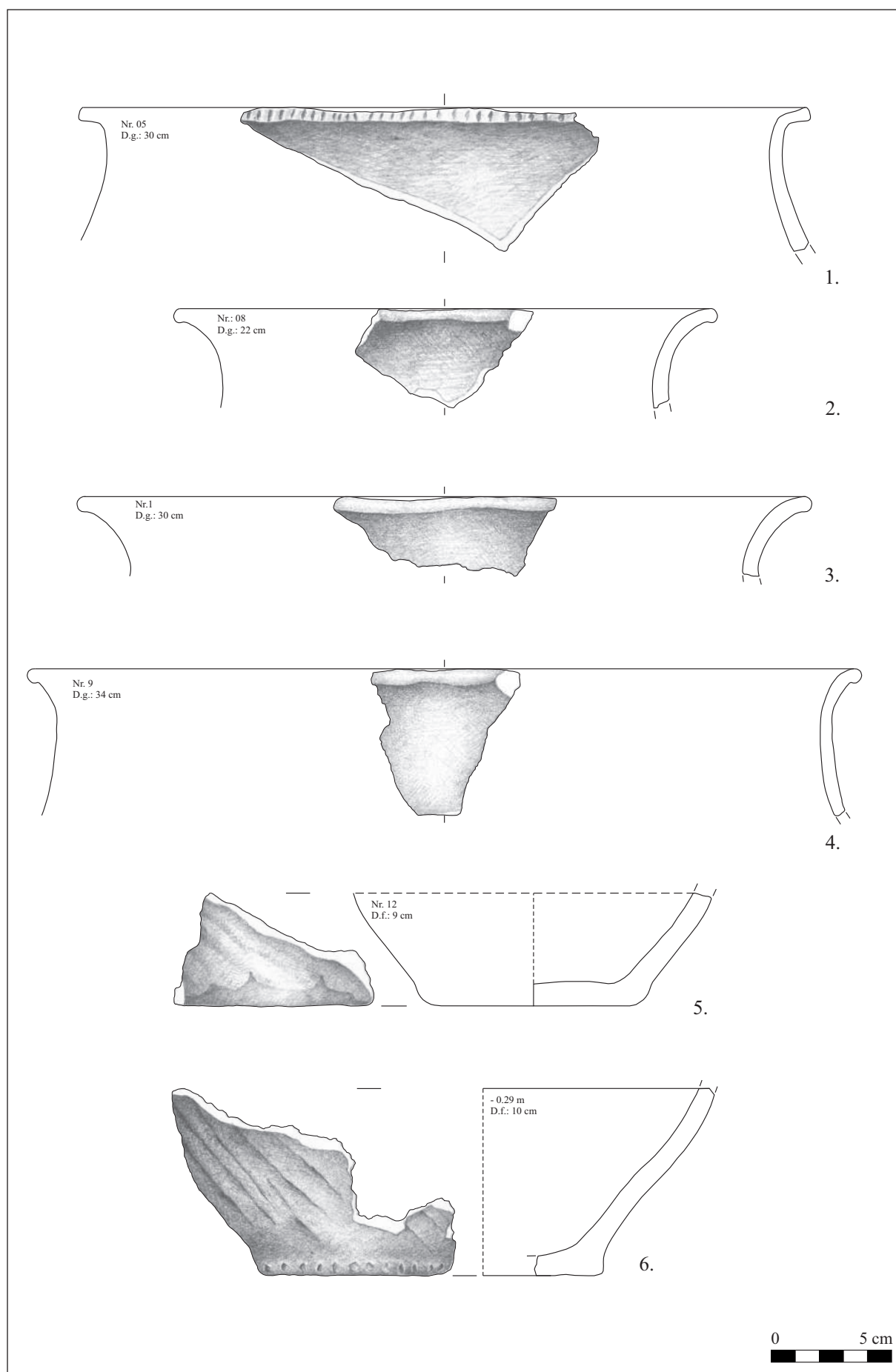

Harta I.

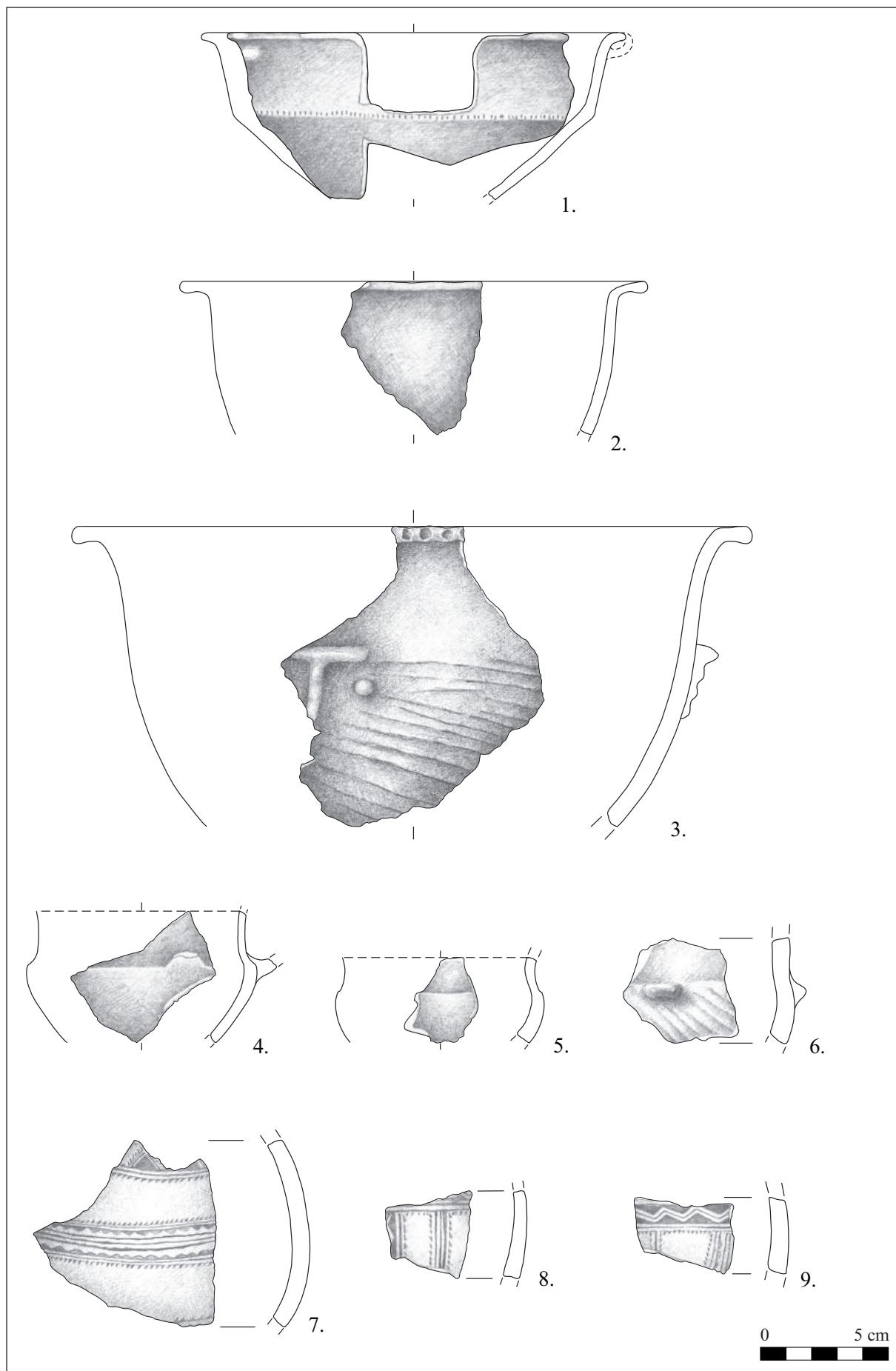
Harta I. 1. Poziția localității Andrid în județul Satu Mare; 2. Harta comunei Andrid și localizarea sitului arheologic Andrid – Corlat.

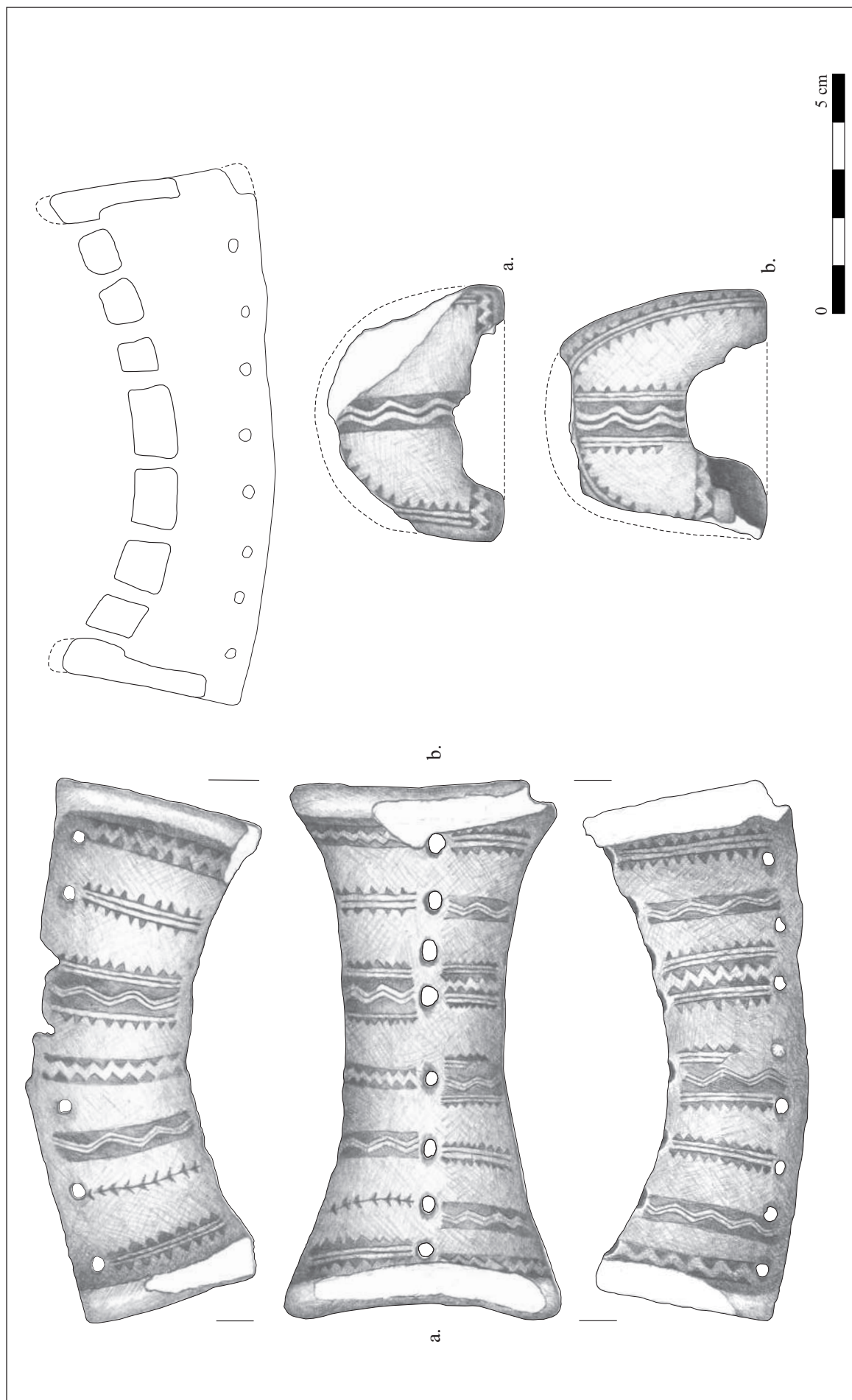
Planșa I. Materiale ceramice ale culturii Nir de la Andrid – Corlat descoperite în 2011.

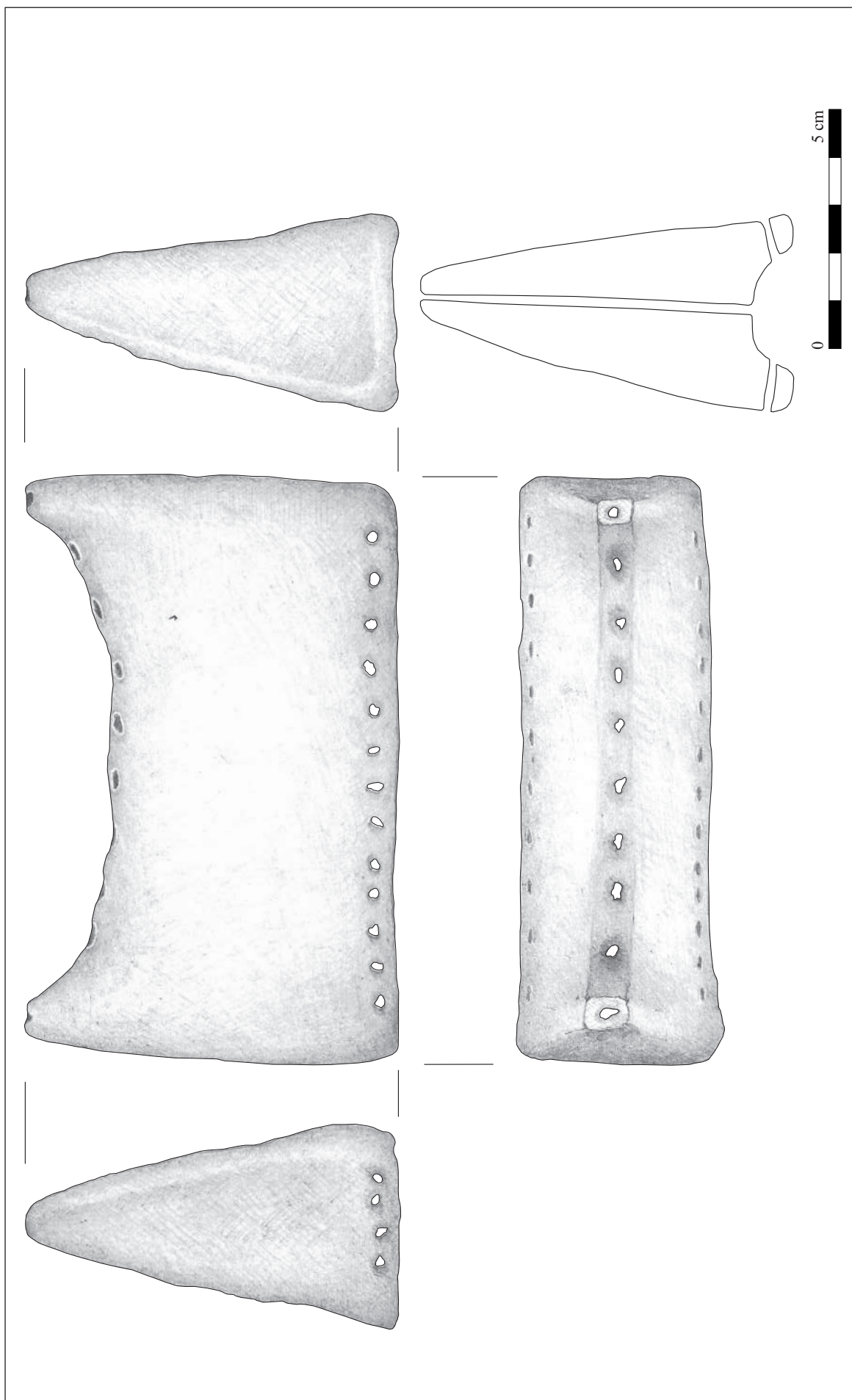
Planșa II. Materiale ceramice ale culturii Nir de la Andrid – Corlat descoperite în 2011.

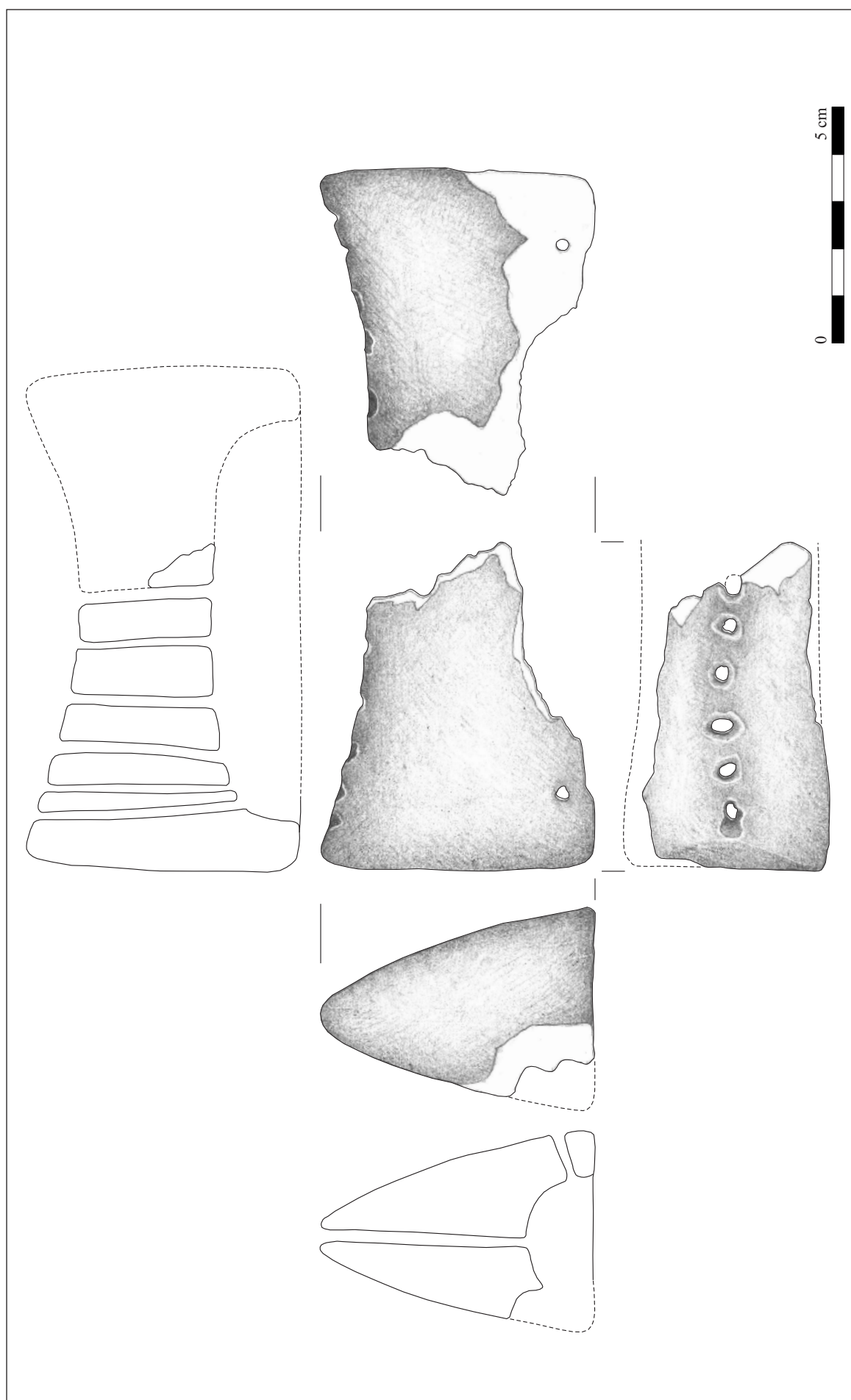
Planşa III. Materiale ceramice ale culturii Nir de la Andrid – Corlat descoperite în 2011.

Plansa IV. Model de acoperiş descoperit la Andrid – Corlat în 2011.

Planşa V. Model de acoperiş atribuit culturii Sanislău. Ciumeşti – Bostănărie 1961.

Planşa VI. Model de acoperiş atribuit culturii Sanislău. Carei – Bobald 1990.

Depozitele de obiecte din metal descoperite în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic

Alexandra Găvan

Abstract: One of the most debated topics in studies of the European Bronze Age is the deposition of metals in hoards. Such assemblages have also been discovered in the Bronze Age tell settlements of the Carpathian Basin. This study aims to provide a comprehensive overview of these hoards within the broader framework of contemporary metal deposits. By combining the analysis of the context with that of the content of these assemblages, and by analysing patterns in their deposition, an attempt will be made to reveal the specificities of the phenomenon of metal deposition within Bronze Age tells. For a better understanding of these hoards and their compositional patterns, a brief presentation of contemporary deposition traditions identified in the Carpathian Basin will be included. In terms of their meaning, a brief overview is given of the main theoretical frameworks for studying the phenomenon of Bronze Age deposition and recent trends in their interpretation, with a focus on hoards from tells. It is argued that in all cases there was a deliberate selection of artefacts that were in circulation at the time, thus demonstrating the practice of selective deposition. The metal hoards found in the Bronze Age tell settlements of the Carpathian Basin are also a marker for the concentration of metal in these sites, testifying to the prosperity of the communities living there and their access to a wide range of metalwork.

Keywords: Bronze Age; Carpathian Basin; metal hoards; selective deposition; hoards as a social practice.

Printre numeroasele contribuții ale lui Tudor Soroceanu care au îmbunătățit substanțial stadiul actual al cercetării privind epoca bronzului în Europa, un loc aparte este rezervat studiilor sale privind depozitele de obiecte din metal¹. La acest moment aniversar îi dedicăm cu recunoștință un studiu care analizează această categorie de descoperiri provenind din tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic.

Introducere

Unul dintre cele mai intens dezbătute subiecte în literatura arheologică dedicată epocii bronzului și începutului epocii fierului în Europa este fenomenul depozitelor pieselor de metal². Astfel de depozite au fost descoperite și în interiorul tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic³. În studiul de față vor fi prezentate sintetic aceste descoperiri, accentul fiind pus pe analiza atât a condițiilor de descoperire, precum și a compoziției și structurii depozitelor provenind din tell-uri. Această analiză va fi urmată de o discuție privind posibilele direcții de interpretare a acestor descoperiri. Trebuie să subliniem de la început faptul că discuția nu se va axa pe considerente de ordin tipo-cronologic, un aspect care de altfel a fost tratat pe larg în publicațiile anterioare⁴. În schimb, în cele ce urmează accentul este pus pe conturarea fenomenului depunerii obiectelor din metal în așezările multistratificate și pe semnificația acestui fenomen.

¹ Vezi, de exemplu Soroceanu 1995; Soroceanu 2005; Soroceanu 2008; Soroceanu 2011; Soroceanu 2012; Soroceanu *et al.* 2017; Soroceanu, Sava 2020.

² Vezi, de exemplu, Geißlinger 1984; Bradley 1990; Hansen 1994; Soroceanu 1995; Hänsel 1997; Harding 2000, 352–368; Fontijn 2002; Hansen 2002; Soroceanu 2005; Kobaľ 2006; Hänsel 2007; David 2008; Hansen 2008; Vachta 2008; Soroceanu 2011; Hansen *et al.* 2012; Bradley 2013; Gori 2014; Hansen *et al.* 2016; Fontijn 2020; Hansen 2020 cu prezentare bibliografică anterioare.

³ Termenul „tell” este folosit în acest articol conform definiției propuse de Florin Gogăltan (vezi Gogăltan 2003; Gogăltan 2005; Gogăltan 2008; Gogăltan 2010). Pentru un catalog recent al acestor situri vezi Gogăltan 2017.

⁴ Vezi, de exemplu, Mozsolics 1957; Bóna 1958; Novotná 1966; Mozsolics 1967; Hänsel 1968; Petrescu-Dîmbovița 1977; Kovács 1984; Novotná 1998; Soroceanu 2012; vezi și Găvan 2015, 85–156.

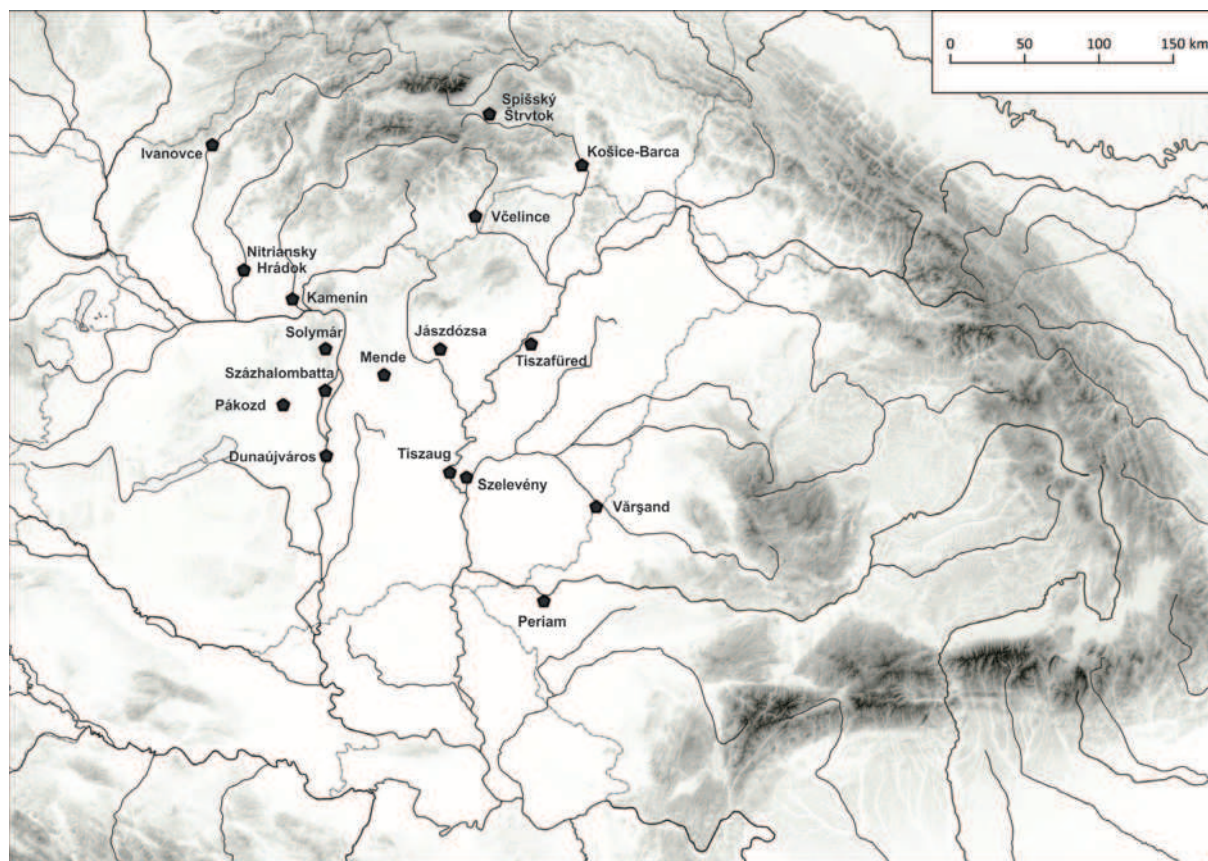

Fig. 1. Harta tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic în care au fost descoperite depozite de piese din metal.

Din tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic au fost publicate până în acest moment 37 de depozite care pot fi legate de perioada de funcționare a acestor așezări⁵ (Fig. 1, Tabelul 1). În bibliografia consultată sunt amintite și o serie de alte depozite provenind din tell-uri despre care nu au fost oferite însă informații cu privire la piesele din care erau compuse sau condițiile și contextul de descoperire. De exemplu, L. Hájek menționează într-un articol din 1957 un număr de trei depozite de bronzuri, precum și un depozit de piese de aur descoperite în ultimul nivel al tell-ului de la Košice-Barca⁶, însă doar unul dintre depozitele de bronzuri este descris, alături de cel compus din obiecte de aur, despre celelalte două nefiind făcută nicio precizare. O situație similară este întâlnită și în cazul tell-ului de la Nižná Myšľa, unde se pare că au fost descoperite două depozite⁷, însă niciunul dintre acestea nu beneficiază de o descriere sau ilustrație, prin urmare nu au putut fi luate în considerare în studiul de față. Problematică este și situația din tell-ul de la Spišský Štrvotok, pentru care au fost oferite de multe

⁵ Nu au fost luate în considerare în această lucrare câteva depozite pentru care nu a putut fi stabilită o legătură cu perioada de funcționare a tell-urilor sau care au fost descoperite în vecinătatea tell-urilor, însă nu se poate vorbi despre apartenența lor la aceste așezări. Este vorba despre depozitele de la Bölcske (Mozsolics 1967, 131), Budaörs (Mozsolics 1988, 52), Diosig (Bader 1991, 151–152), Dunaföldvár (Mozsolics 1967, 133), Otomani (Ordentlich 1968), Sárbogárd (Mozsolics 1988, 55), Tiszakezi (Mozsolics 1967, 170) și Vyškovce nad Ipl'om (Balaša 1955). În studiul lui T. Soroceanu privind depozitele din perioada timpurie și mijlocie a epocii bronzului din România sunt prezentate o serie de piese inedite de la Vârşand aflate în colecțiile muzeului din Békéscsaba (Soroceanu 2012, 116–121, Pl. 45–47). În opinia lui T. Soroceanu piesele reprezintă cel mai probabil conținutul unui depozit, ipoteză repetată și pentru piesele din această așezare ilustrate în lucrarea arheologilor J. Banner și I. Bóna (Banner, Bóna 1974, 66, Fig. 25) după un desen realizat de B. Posta (Soroceanu 2012, 122–124, Pl. 48). Deoarece nu deținem informații despre contextul și caracterul acestor descoperiri, și ținând cont de faptul că astfel de piese apar și izolate în așezări, această ipoteză nu poate fi nici exclusă, nici susținută. Prin urmare, aceste două presupuse depozite nu vor fi discutate în studiul de față. Într-un studiu anterior dedicat metalurgiei epocii bronzului din Bazinul Carpatic (Găvan 2015), a fost inclus și depozitul descoperit în așezarea de la Satu Mare (jud. Timiș), despre care se credea că ar aparține categoriei așezărilor multistratificate (vezi Gogâltan 2014 cu bibliografia mai veche). În urma unor cercetări de teren s-a putut însă stabili că este vorba despre o așezare plană (Gogâltan 2016), prin urmare nici depozitul de aici nu va fi discutat în rândurile de mai jos.

⁶ Hájek 1957, 337.

⁷ Olexa 2003, 56; Furmánek, Vladár 2006, 190.

ori informații contradictorii, aceleași piese fiind publicate în articole diferite fie ca descoperiri izolate, fie ca piese alcătuind un depozit, fie ca obiecte din inventarul unor locuințe⁸. În unele articole care tratează această problemă, apare mențiunea că aici ar fi fost descoperite în total 21 de depozite⁹, însă doar pentru 11 depozite provenind din această așezare au fost oferite ilustrații și descrieri ale pieselor componente, precum și informații privind contextul descoperirii¹⁰.

Condițiile de descoperire

Așa cum este cazul pentru majoritatea descoperirilor arheologice, cunoașterea contextului descoperirii este extrem de importantă și pentru interpretarea depozitelor de obiecte din metal. Din păcate, aproape o treime (12) din depozitele din tell-uri reprezintă descoperiri întâmplătoare în incinta acestor așezări, prin urmare nu există nicio informație cu privire la contextul din care provin¹¹. Deși restul de 25 depozite au fost identificate cu ocazia unor cercetări arheologice, nu au fost oferite întotdeauna detalii importante precum circumstanțele descoperirii, asocierea cu alte artefacte, aranjamentele interne sau modul în care piesele au fost depuse. Există și situații în care, deși depozitele au fost descoperite pe parcursul unor cercetări arheologice, informațiile asupra condițiilor și contextului de descoperire sunt lacunare sau lipsesc în totalitate – cum este cazul depozitului I de la Košice-Barca¹² (Pl. 10A), al depozitului compus din aproximativ 100 de butoni/nasturi de bronz aflați într-un vas din tell-ul de la Periam¹³ (Pl. 15/1), al micului depozit de piese de aur de la Tiszaug¹⁴ și al celui compus din obiecte de bronz de la Vărșand¹⁵ (Pl. 23). Pentru 12 depozite de obiecte din metal provenite din așezările tell cunoaștem faptul că au fost descoperite în interiorul unui recipient ceramic¹⁶ (Fig. 2-3). Această informație este cu atât mai importantă în cazul unor descoperiri întâmplătoare precum Dunaújváros I, II și III (Pl. 1-5), Jászdózsa I și II și Százhalombatta II (Fig. 3, Pl. 21), confirmând faptul că avem de-a face cu descoperiri unitare, depuse împreună în interiorul așezărilor.

Tabelul 1. Lista depozitelor de piese din metal descoperite în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic.

ID	Depozit	Planșă	Bibliografie selectivă
1	Dunaújváros I	1	Mozsolics 1957, 122–123, Pl. XIX-XXI; Mozsolics 1967, 133–134, Pl. 46–48.
2	Dunaújváros II	2-3	Mozsolics 1957, 123–124, Pl. XXII-XXIII; Mozsolics 1967, 134–135, Pl. 49–50.
3	Dunaújváros III	3-5	Bóna 1958, 211–214, Fig. 1, Pl. I-II; Mozsolics 1967, 135, Pl. 51–52
4	Ivanovce	6	Veliačik, Němejcová-Pavúková 1987, 47–56, Fig. 2–4; Novotná 1999, 109, Fig. 10–11.
5	Jászdózsa I	-	Hampel 1896, 179–180; Mozsolics 1967, 142; Mozsolics 1968, 49–50.
6	Jászdózsa II	-	Hampel 1896, 179–180; Mozsolics 1967, 142; Mozsolics 1968, 50; Stanczik, Tárnoki 1992.
7	Jászdózsa III	7-9	Csányi, Tárnoki 1992, 202, nr. 368; Stanczik, Tárnoki 1992, 124–125, Fig. 81; Csányi <i>et al.</i> 2000.

⁸ Pentru o sintetizare a acestei problematice vezi Găvan 2015, 219; foarte util este un articol recent în care s-a reușit reconstituirea contextului descoperirii pentru 11 din depozitele provenind din această așezare (Oravkinová, Vladár 2019).

⁹ Vladár 2012; Vladár, Oravkinová 2015.

¹⁰ Oravkinová, Vladár 2019; Oravkinová, Vladár 2021.

¹¹ Este vorba despre depozitele Dunaújváros I-III, Jászdózsa I-II, Kamenín, Mende, Százhalombatta I-II, Szelevény I-II și Včelince I (vezi tabelul 1 pentru referințele bibliografice).

¹² Furmánek 1980, 20, Pl. 39 A; Novotná 1980, 44; David 2002, 489, Pl. 141/4–26.

¹³ Roska 1942, 221, nr. 27, Fig. 265; Soroceanu 1991, 113, Pl. 82/D2; Gogâltan 1999, 173–174 (aici apar 70 de butoni), Fig. 36; Soroceanu 2012, 77, Pl. 22/1-2.

¹⁴ Mozsolics 1968, 54, Pl. 18/1.

¹⁵ Popescu 1950, 150; Popescu 1956, 306–307, Fig. 2; Petrescu-Dîmbovița 1977, 46, Pl. 16; David 2002, Pl. 145; Soroceanu 2012, 116–118, Pl. 44.

¹⁶ Este vorba despre depozitele Dunaújváros I-III, Ivanovce, Jászdózsa I-III, Periam, Solymár, Spišský Štrvotok V, Százhalombatta II și Včelince II (vezi tabelul 1 pentru referințele bibliografice).

ID	Depozit	Planşa	Bibliografie selectivă
8	Kamenín	-	Janšák 1938, Pl. 6/10; Novotná 1970, 69, 434, Pl. 25/434; Novotná 1980, 62–63, 169, nr. 355–356, 370, 1165, Pl. 13/355–356, 370; 49/1165.
9	Košice-Barca I	10A	Furmánek 1980, 20, Pl. 39 A.
10	Košice-Barca II	10B	Hájek 1957, 329–331, Fig. 7–9; Furmánek 1980, 16, Pl. 37A.
11	Košice-Barca III	-	Hájek 1954, 584–587, Fig. 254–256; Hájek 1957, 329.
12	Mende	11	Kovács 1975, Fig. 1–3.
13	Nitriansky Hrádok I	12	Točík 1964, 51, Fig. 34/1–7; Novotná 1970, 30, Pl. 49 B; Točík 1981, 157–158, Pl. LXVIII/12–17.
14	Nitriansky Hrádok II	13-14	Točík 1981, 105, Pl. CXLIX/13–25; Marková 1999, 221, fig/ 4-5.
15	Pákozd	-	Marosi 1930, 65–66, Fig. 64–66; Kovács 1975, 30–31, 39, n. 56, Fig. 6/1-2; 7/1-2.
16	Periam	15/1	Roska 1942, 221, nr. 27, Fig. 265; Soroceanu 1991, 113, Pl. 82/D2; Gogâltan 1999, 173–174, Fig. 36; Soroceanu 2012, 77, Pl. 22/1-2.
17	Solymár	-	Tompa 1937, 88, Pl. 33/9, 13, 21; Valkó 1941.
18	Spišský Štrvtok I	15/2	Vladár 1972, 23, Pl. 4/2; Vladár 1976, 222–223, Fig. 148; Oravkinová, Vladár, 2019, 94-97, Fig. 8.
19	Spišský Štrvtok II	16/1	Vladár 1977, 188, Fig. 14; Oravkinová, Vladár, 2019, 104-105, Fig. 13.
20	Spišský Štrvtok III	16/2	Vladár 1977, 184, Pl. 12 sus; Oravkinová, Vladár, 2019, 86-88, Fig. 3.
21	Spišský Štrvtok IV	17/1	Furmánek, Vladár 2006, 188, Fig. 25; Oravkinová, Vladár, 2019, 94, Fig. 7.
22	Spišský Štrvtok V	17/2	Oravkinová, Vladár, 2019, 88-90, Fig. 4.
23	Spišský Štrvtok VI	18/1	Oravkinová, Vladár, 2019, 90, Fig. 5.
24	Spišský Štrvtok VII	18/2	Oravkinová, Vladár, 2019, 92-94, Fig. 6.
25	Spišský Štrvtok VIII	18/3	Oravkinová, Vladár, 2019, 105, Fig. 14.
26	Spišský Štrvtok IX	19/1	Oravkinová, Vladár, 2019, 97-100, Fig. 9.
27	Spišský Štrvtok X	19/2	Oravkinová, Vladár, 2019, 100-101, Fig. 11.
28	Spišský Štrvtok XI	20	Oravkinová, Vladár, 2019, 101-105, Fig. 12.
29	Százhalombatta I	-	Mozsolics 1967, 130, Pl. 6/3; 17/6; Bóna 1975, 71, Fig. 14.
30	Százhalombatta II	21	Mozsolics 1984, 67, nr. 82, Pl. 2/2–19; 3/1–3; Ling <i>et al.</i> 2023, Fig. 4, tab. 3.
31	Szelevény I	22/1-5	Csányi, Tárnoki 1992, 203, nr. cat. 382; Kovács 1994, 181, Fig. 1/1–5; Kovács 1999, nr. cat. 17.
32	Szelevény II	22/6-13	Kovács 1994, 181, Fig. 1/6–13.
33	Tiszafüred	-	Mozsolics 1967, 114, 123; Mozsolics 1968, 53–54; Bóna 1975, 159, Pl. 198/C1–10.
34	Tiszaug	-	Mozsolics 1968, 54, Pl. 18/1; Bóna 1975, 159, Pl. 198/B 1–6.
35	Várşand	23	Popescu 1950, 150; Popescu 1956, 306–307, Fig. 2; Petrescu-Dîmboviţa 1977, 46, Pl. 16; Soroceanu 2012, 116–118, Pl. 44.
36	Včelince I	24-27	Novotná 1959, 4, 7, Fig. 3/2a-b; Novotná 1966, Pl. II-VII; Točík, Vladár 1971, Fig. 26/12–17; 27; David 2002, 474, Pl. 177–180.
37	Včelince II	28	Furmánek, Marková 1992, 298, Fig. 5; Furmánek, Marková 1996; David 2002, 488, Pl. 182.

Fig. 2. Selecție de piese din componența depozitului III de la Jászdózsza (după Jaeger *et al.* 2023).

În ceea ce privește cazurile în care cunoaștem date privind contextul descoperirii, conform informațiilor oferite în bibliografie, 16 depozite din tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic au fost descoperite în interiorul unor locuințe din aceste așezări, și anume depozitul III de la Jászdózsza „Kápolnahalom”¹⁷ (Pl. 7-9), depozitele II¹⁸ (Pl. 10B) și III¹⁹ de la Košice „Barca”, toate cele 11 depozite provenind de la Spišský Štrvotok (Fig. 4, Pl. 15/2, 16-20)²⁰, precum și depozitul II de la Včelince²¹ (Pl. 28). Există și situații în care mai multe depozite au fost descoperite în aceeași locuință, cum este cazul depozitelor III, V și VI de la Spišský Štrvotok, toate fiind identificate în interiorul structurii 5/68 localizată în partea de nord-vest a sitului, adiacentă sistemului de fortificare (Fig. 4, Pl. 16/2; 17/2; 18/1)²². Al doilea depozit de la Nitriansky Hrádok (Pl. 13-14) a fost descoperit într-o groapă circulară de dimensiuni mici care a fost săpată în fundația unei locuințe, adâncindu-se sub podea²³. Depozitul compus din piese de podoabă și port de la Pákozd era lipit de fațuiala unei vetre²⁴, însă nu este menționat dacă este vorba despre o vatră în aer liber sau una aflată în interiorul unei locuințe. Există și depozite care au fost descoperite în interiorul unor gropi din așezările tell care nu au fost asociate cu structuri domestice. Astfel, depozitul de la Ivanovce (Pl. 6) a fost descoperit pe fundul unei gropi aflate în perimetrul dintre cele două șanțuri care înconjurau așezarea, vasul care conținea obiectele de aur și bronz fiind depus pe o parte²⁵. Și primul depozit de la Nitriansky Hrádok (Pl. 12) a fost identificat în interiorul unei gropi considerată rituală de către autorul cercetărilor²⁶. Micul depozit de bronzuri de la Solymár a fost descoperit alături de recipiente ceramice (unele fragmentare), întregul ansamblu fiind acoperit cu o dală de gresie²⁷.

¹⁷ Csányi *et al.* 2000.

¹⁸ Hájek 1957, 329-331, Fig. 7-9; Furmánek 1980, 16, Pl. 37A; Novotná 1980, 57.

¹⁹ Hájek 1954; Hájek 1957, 329.

²⁰ Oravkinová, Vladár, 2019, 86-105, Fig. 2.

²¹ Furmánek, Marková 1992, 298, Fig. 5; Furmánek, Marková 1996.

²² Oravkinová, Vladár, 2019, 86-92, Fig. 3-5.

²³ Točík 1981, 105, Pl. CXLIX/13-25; Marková 1999, 221; Furmánek, Vladár 2006, 187, Fig. 18.

²⁴ Marosi 1930, 64-66, Fig. 64-66; Horváth 2012, 81.

²⁵ Veliačik, Němejcová-Pavúková 1987, 48.

²⁶ Točík 1964, 51, Fig. 34/1-7; Točík 1981, 157, Pl. 17/1-2.

²⁷ Mozsolics 1988, 55.

Fig. 3. Selecție de piese din componența depozitului II de la Százhalombatta (după Szabó 2015).

Pentru unele depozite din tell-uri deținem mai multe informații despre anumite aranjamente interne, locația exactă a decoperirii, asocierea cu alte categorii de artefacte și/sau modul de depunere a pieselor. Astfel, piesele din primul depozit de la Nitriansky Hrádok se aflau în interiorul unei gropi care mai conținea și câteva fragmente ceramice și oase de animale, într-o zonă cu multe resturi de cărbune²⁸. Și depozitul de la Tiszafüred a fost descoperit într-un strat de arsură cu multă cenușă, printre fragmente ceramice²⁹. Trei dintre depozitele asociate cu trei locuințe de la Spišský Štrvok au fost descoperite în interiorul unor “cutii” realizate din pietre plasate în apropierea colțurilor sau a pereților structurilor domestice (Fig. 5, Pl. 18/1; 19/1; 20)³⁰. Alte două depozite din această așezare au fost descoperite în vecinătatea colțurilor locuințelor³¹. Depozitul III de la Jászdózsa (Pl. 7-9) a fost descoperit într-un vas ceramic îngropat în podeaua locuinței 1 din nivelul XI, în apropierea peretelui interior care delimita cele două camere ale structurii domestice³². Foarte interesant este modul în care au fost depuse piesele care au intrat în compoziția celui de-al doilea depozit de la Včelince (Pl. 28), descoperit sub podeaua unei locuințe, la 30 de cm de peretele de sud-vest al structurii: obiectele de podoabă și port au fost depuse în interiorul unui vas, așezat oblic peste toporul cu disc, care la rândul său era depus în cruce peste o seceră³³.

²⁸ Točík 1981, 157–158.

²⁹ Mozsolics 1968, 53–54.

³⁰ Este vorba despre depozitele VI, IX și XI (Oravkinová, Vladár, 2019, 109, Fig. 5, 10, 12).

³¹ Depozitele III și X (Oravkinová, Vladár, 2019, 109, Fig. 3, 11).

³² Csányi *et al.* 2000, 151.

³³ Furmánek, Marková 1996, 137.

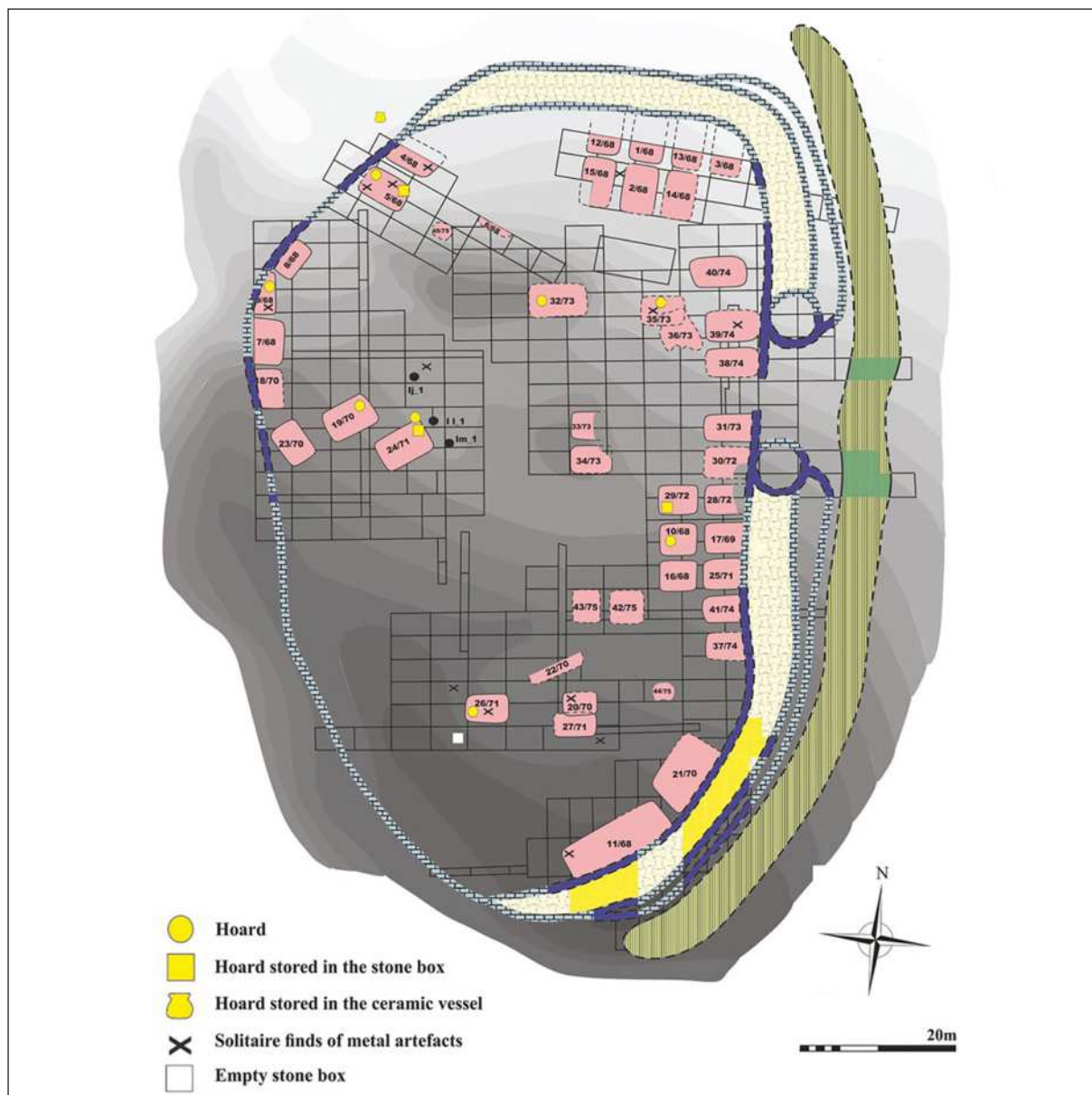

Fig. 4. Distribuția depozitelor de obiecte din metal pe planul așezării de la Spišský Štrvotok (după Oravkinová, Vladár, 2019).

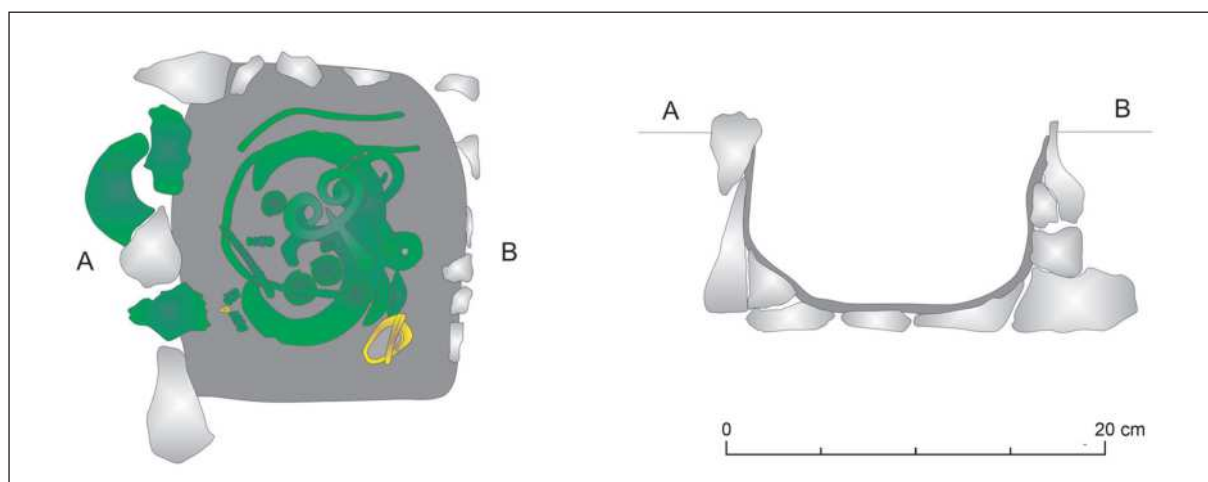

Fig. 5. Reconstituirea grafică a contextului descoperirii pentru depozitul IX de la Spišský Štrvotok (după Oravkinová, Vladár, 2019).

Compoziție și structură

În încercarea de a desluși posibilele semnificații ale depozitelor descoperite în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic, am considerat că, pe lângă contextul descoperirii, un alt aspect important îl reprezintă și analiza structurii și compoziției acestor depozite. Pentru o mai bună vizualizare a informațiilor cu privire la componența depozitelor din tell-uri, datele din bibliografia dedicată acestei problematici au fost sintetizate sub forma unui tabel (Tabelul 2). De departe cel mai frapant aspect cu privire la compoziția depozitelor din tell-uri este faptul că majoritatea acestor descoperiri conțin piese de podoabă și port într-o proporție covârșitoare (reprezentând 98% din totalul tipurilor de artefacte care au intrat în compoziția acestor depozite), în timp ce apariția uneltelor și armelor, reprezentate prin 61 de exemplare, constituie mai degrabă un aspect marginal. Mai mult, peste jumătate din depozitele provenind din tell-uri (22 din 37) conțin exclusiv piese de podoabă și port (Tabelul 2). În această grupă a depozitelor de piese de podoabă și port pot fi diferențiate o serie de descoperiri formate dintr-un singur tip de artefacte, cum ar fi cele de la Jászdózsa I (doar inele de buclă)³⁴, Periam (doar butoni – Pl. 15/1)³⁵, Spišský Štrvotok II (doar ace de podoabă – Pl. 16/1)³⁶ și Szélvény I (doar inele de buclă – Pl. 22/1-5)³⁷. Singurele depozite compuse exclusiv din arme sunt cele de la Nitriansky Hrádok (depozit I – Pl. 12)³⁸ și Százhalombatta (depozit I)³⁹, însă este foarte posibil ca inițial descoperirea de la Százhalombatta să fi conținut mai multe tipuri de piese⁴⁰. O altă observație importantă este faptul că piesele care au intrat în componența depozitelor din tell-uri reprezintă doar o mică parte a vastului spectru de artefacte de metal produse și întâlnite în aceste așezări⁴¹, ceea ce ne arată o selecție clară a obiectelor care au fost depozitate.

Tabelul 2. Compoziția depozitelor descoperite în tell-uri. Depozitul Százhalombatta II avea în componență și piese legate de procesul tehnologic al prelucrării bronzului (vezi Mozsolics 1984, 67, nr. 82, Pl. 2/2–19; 3/1–3).

Tipurile de piese din metal din componența depozitelor descoperite în tell-uri	Podoabe										Unelte		Arme			
	Ace	Apărătoare de braț	Butoni	Brățări	Discuri	Inele	Mărgele	Pandantive	Plăcuțe	Tubulețe	Tutuli	Dălțițe/Străpungătoare	Seceri	Pumnale	Topoare	Vârfuri de lance
Dunaújváros I				2	1			28		9		1	1		2	
Dunaújváros II	3			?				1	6?				15	2	3	
Dunaújváros III	1	3		9				12								
Ivanovce				2	2		820	2								
Jászdózsa I								13								
Jászdózsa II			17						1?	8						
Jászdózsa III			30		1	38		2?	1?	2					2	
Kamenín	3			4					2			1		/		/
Košice-Barca I	1		8					12		3		1				

³⁴ Mozsolics 1968, 49–50.

³⁵ Roska 1942, 221, nr. 27, Fig. 265; Soroceanu 1991, 113, Pl. 82/D2; Gogâltan 1999, 173–174, Fig. 36; Soroceanu 2012, 77, Pl. 22/1-2.

³⁶ Vladár 1977, 188, Fig. 14; David 2002, 444–446, Pl. 142/7–9. La Oravkinová, Vladár, 2019, 104–105, Fig. 13, doar două ace de tip Barca sunt ilustrate și descrise, lipsind al treilea ac din depozit, anume acul în formă de seceră, care este însă menționat și ilustrat în bibliografia anterioară.

³⁷ Kovács 1994, 181, Fig. 1/1–5.

³⁸ Točík 1964, 51, Fig. 34/1–7; Novotná 1970, 30, Pl. 49 B; Točík 1981, 157–158, Pl. LXVIII/12–17.

³⁹ Mozsolics 1967, 130, Pl. 6/3; 17/6; Bóna 1975, 71, Fig. 14; Csányi, Tárnoki 1992, 200, nr. cat. 360.

⁴⁰ Mozsolics 1967, 130.

⁴¹ Pentru o discuție detaliată a tipurilor de artefacte din metal întâlnite în tell-uri vezi Găvan 2015, 85–156.

Tipurile de piese din metal din componența depozitelor descoperite în tell-uri	Podoabe											Unelte		Arme				
	Ace	Apărătoare de braț			Butoni	Brățări	Discuri	Inele	Mărgele	Pandantive	Plăcuțe	Tubulețe	Tutuli	Dălțițe/Străpungătoare	Seceri	Pumnale	Topoare	Vârfuri de lance
Košice-Barca II	1						1		2		15		18					
Košice-Barca III								22	24				24					
Mende	2																2	1
Nitriansky Hrádok I																	5	1
Nitriansky Hrádok II							106						10					
Pákozd	2						8			14	1**		29					
Periam							70											
Solymár	1*													1			1	
Spišský Štrvtok I								7		3			1					
Spišský Štrvtok II	3																	
Spišský Štrvtok III	2			1		1				8			5					
Spišský Štrvtok IV			1			2												
Spišský Štrvtok V						1			9				2					
Spišský Štrvtok VI								5										
Spišský Štrvtok VII								12		3?								
Spišský Štrvtok VIII								1		2			6					
Spišský Štrvtok IX	2					1		8		8			41	4				
Spišský Štrvtok X								3								1		
Spišský Štrvtok XI	1			2				1		8	1		73	6	1			
Százhalombatta I																	2	
Százhalombatta II	3					6		2		14			2		4	3	4	3
Szelevény I								6										
Szelevény II								7										
Tiszafüred								14	304				28					
Tiszaug						1		5										
Vârşand	3												1					1
Včelince I			3	23		7				46			6	3	1	1	1	
Včelince II						1				2				511	1		1	
Total	28	7	265	38	4	156	1148	180	12	268	524	6	22	7	23	3		
	2630											28		33				

* - ac de cusut?

** - tiara

Cele mai numeroase tipuri de artefacte întâlnite în depozitele de obiecte din metal din tell-uri sunt de departe mărgelile (1148 de exemplare), urmate de tutuli (524 piese). Astfel de piese nu reprezintă însă apariții frecvente, intrând doar în componența a trei, respectiv patru dintre depozitele studiate (Tabelul 2). O comparație cu acele de podoabă, care, deși sunt reprezentate numai prin 28 de exemplare, apar în 14 depozite, este relevantă pentru a reliefa relația dintre numărul de exemplare și frecvența diferitelor tipuri de artefacte din componența depozitelor. Cele mai frecvente categorii de piese care

au intrat în compoziția depozitelor din tell-uri sunt inelele (majoritatea reprezentând inele de buclă) și tubulețele (atât cele simple, cât și cele din spirale), întâlnite în câte 18 depozite. Tot din punct de vedere al frecvenței, urmează pandantivele, care au intrat în componența a 17 dintre depozitele provenind din tell-uri (Tabelul 2). Interesant este și faptul că acele de podoabă au fost depuse în toate cazurile într-un număr de unul, două sau trei exemplare. Aceeași observație se poate face și pentru pumnale (Tabelul 2). În schimb, vârfurile de lance, dălțile și străpungătoarele sunt întâlnite în cadrul depozitelor din tell-uri doar în câte un singur exemplar.

Unele observații pot fi făcute și în ceea ce privește existența unor modele de asociere în cadrul depozitelor descoperite în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpat. Astfel, se poate observa că două treimi din depozitele care conțin pandantive au în componență și tubulețe din spirale (Tabelul 2). Această asociere a celor două categorii de piese de podoabă și port trimite cu gândul la reconstituirile propuse pentru modul în care erau purtate, fiind presupus că erau dispuse alternativ de-a lungul unor șiraguri care ornau atât zona gâtului, cât și pe cea a pieptului⁴². De asemenea, peste două treimi din depozitele provenind din tell-uri care conțin brățări au avut în componență și pandantive de diferite tipuri (Tabelul 2). Un alt model de asociere este reprezentat de combinația dintre seceri și topoare de diferite tipuri, toate cele cinci depozite din tell-uri în care apar seceri conținând și topoare. În trei cazuri poate fi observată și combinația pumnale-topoare-seceri (Tabelul 2).

Printre depozitele provenind din tell-uri există cinci descoperiri compuse exclusiv din piese de podoabă și port realizate din aur: Jászdózsza I⁴³, Košice-Barca III⁴⁴, Spišský Štrvtok V (Pl. 17/2)⁴⁵, Szelevény I (Pl. 22/1-5)⁴⁶ și Tiszaug⁴⁷, în timp ce depozitul II de la Szelevény (Pl. 22/6-13) și depozitul I de la Tiszafüred au doar o singură piesă de bronz alături de ornamentele de aur⁴⁸. De remarcat este faptul că toate au în componență inele de buclă din aur, depozitele de la Jászdózsza I și Szelevény I fiind alcătuite exclusiv din acest tip de artefacte, în timp ce depozitele Szelevény II și Tiszaug au doar un singur alt tip de artefact asociat cu inelele de buclă. Merită amintită aici interpretarea propusă de B. Hänsel și P. Weihermann a inelelor de buclă întâlnite în depozitele mileniului 2 a. Chr. din Bazinul Carpat drept obiecte de valoare standardizate, folosite în schimburile premonetare, dar și ofrande, cercetătorii aducând ca argumente numărul mare al inelelor de buclă cunoscute din depozite față de cele întâlnite în contexte funerare, o relativă uniformitate a greutateii lor, precum și apariția sub formă de lanț în unele depozite⁴⁹, așa cum este cazul și în primul depozit de la Jászdózsza⁵⁰. Din păcate, piesele din depozitele descoperite în tell-urile din Bazinul Carpat nu au fost supuse încă unei analize pentru a stabili gradul de standardizare, prin urmare o interpretare în sensul celei de mai sus nu poate fi momentan testată.

Asocierea unor piese de bronz cu podoabe de aur a putut fi constatată în cazul a 11 depozite provenind din tell-urile de la Ivanovce⁵¹ (Pl. 6), Jászdózsza (Depozitele II și III – Pl. 7-9)⁵², Kamenín⁵³, Spišský Štrvtok (Depozitele I, VI-VII și IX-X – Pl. 15/2; 18; 19)⁵⁴, Százhalombatta (Depozit II – Pl. 21)⁵⁵ și Tiszafüred⁵⁶. Două dintre acestea conțineau și un număr variabil de mărgelile de chihlimbar⁵⁷. Piese de chihlimbar, majoritatea mărgelile, apar și în alte cinci depozite din tell-uri, care nu conțin însă și

⁴² Furmánek 1980, 22; vezi de exemplu și reconstituirea propusă de G. Schumacher-Matthäus pentru portul feminin din aria Kisapostag-Vatya: Schumacher-Matthäus 1985, Pl. 39/11a, 2a; 40/1a, 2a dar și Pl. 43, 45.

⁴³ Mozsolics 1968, 49–50.

⁴⁴ Hájek 1954, 584–587, Fig. 254–256.

⁴⁵ Oravkinová, Vladár, 2019, 88–90, Fig. 4.

⁴⁶ Kovács 1994, 181, Fig. 1/1–5; Kovács 1999, nr. cat. 17.

⁴⁷ Mozsolics 1968, 54, Pl. 18/1.

⁴⁸ Mozsolics 1967, 114, 123; Mozsolics 1968, 53–54; Kovács 1994, 181, Fig. 1/6–13.

⁴⁹ Hänsel, Weihermann 2000, 20–21.

⁵⁰ Mozsolics 1967, 142.

⁵¹ Veliačik, Němejcová-Pavúková 1987, 47–56, Fig. 2–4; Novotná 1999, 109, Fig. 10–11.

⁵² Hampel 1896, 179–180; Mozsolics 1967, 142; Mozsolics 1968, 50; Csányi *et al.* 2000; Kacsó 2006, 76–77.

⁵³ Janšák 1938, Pl. 6/10; Mozsolics 1967, 143; Novotná 1970, 69, 434, Pl. 25/434; Novotná 1980, 62–63, 169, nr. 355–356, 370, 1165, Pl. 13/355–356, 370; 49/1165.

⁵⁴ Vladár 1972, 23, Pl. 4/2; Vladár 1973, Fig. 65/1; Vladár 1976, 222–223, Fig. 148; David 2002, 490, Pl. 140/1–3; Oravkinová, Vladár, 2019, 90, 92–101, Fig. 5–6, 8–9, 11.

⁵⁵ Mozsolics 1984, 67, nr. 82, Pl. 2/2–19; 3/1–3; Kovács 1999, 56, Fig. 28, nr. cat. 35.

⁵⁶ Mozsolics 1967, 114, 123; Mozsolics 1968, 53–54; Bóna 1975, 159, Pl. 198/C1–10.

⁵⁷ Este vorba despre depozitele de la Jászdózsza II și III (Mozsolics 1967, 142; Csányi *et al.* 2000).

obiecte de aur, și anume cele de la Dunaújváros (Depozit I)⁵⁸, Košice-Barca (Depozit II)⁵⁹, Nitriansky Hrádok (Depozit II)⁶⁰, și Spišský Štrvok (Depozitele III și IX – Pl. 16/2; 19/1)⁶¹.

Sintetizând cele prezentate, în timp ce unele modele de asociere și alte recurențe pot fi observate în ceea ce privește compoziția depozitelor de obiecte din metal provenind din tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic, astfel de asocieri nu pot fi aplicate pentru toate depozitele din tell-uri, o parte din aceste descoperiri având o compoziție diversă. Diferențele de conținut ar putea fi explicate și prin faptul că depozitele analizate provin din mai multe regiuni și cel mai probabil aparțin unor paliere cronologice diferite. Cu toate acestea, ceea ce este clar este faptul că, în toate cazurile, a avut loc o selecție conștientă a artefactelor de metal aflate în circulație (preponderența podoabelor, întâlnite în proporție de 98%, fiind o dovadă importantă în acest sens), ceea ce atestă practica depunerii selective.

În același timp, este important de subliniat faptul că depozitele din tell-uri se înscriu într-un fenomen mai larg, cel al depunerii de obiecte din metal în perioada mijlocie a epocii bronzului din Bazinul Carpatic⁶². Prin urmare, pentru o mai bună contextualizare a acestor descoperiri, trebuie menționate pe scurt și principalele tradiții și modele de depozitare identificate în Bazinul Carpatic pe parcursul acestei perioade. Începând cu a doua jumătate a bronzului mijlociu, din punct de vedere al compoziției, în zona amintită se pot distinge două mari tipuri de depozite de obiecte din metal: pe de o parte, la vest de Dunăre sunt întâlnite depozitele de tip Tolnánémedi, caracterizate prin predominanța podoabelor (în special pandantivele, dar și tubulețe din spirale, butonii și podoabele pentru gât și brațe)⁶³, în timp ce în regiunea de la est de Dunăre, mai ales în bazinul mijlociu și superior al Tisei, sunt răspândite depozitele de tip Hajdúsámson, care conțin preponderent arme de prestigiu (frecvent bogat decorate), uneori în asociere cu apărătoare de brat sau brățări plurispiralice⁶⁴. Începând cu ultima fază a epocii mijlocii a bronzului, compoziția depozitelor din Bazinul Carpatic se schimbă, depozitele mixte (conținând unelte, arme, ornamente, precum și, în unele cazuri, artefacte legate de prelucrarea metalelor) fiind întâlnite în întreaga regiune⁶⁵. Acestea sunt depozitele de tip Koszider, în care este atestată pentru prima dată practica fragmentării deliberate a unelor dintre artefactele componente. Conform unor autori, acestea reprezintă un model inovator al depunerilor de metale care se răspândește în perioadele următoare pe întreg continentul european⁶⁶.

O bună parte a depozitelor din tell-uri se aseamănă din punct de vedere al compoziției modelului de depozitare de tip Koszider⁶⁷, în timp ce unele descoperiri pot fi considerate relativ similare depozitelor de tip Tolnánémedi⁶⁸. Deși se află în afara zonei de distribuție a depunerilor de tip Hajdúsámson, depozitele Nitriansky Hrádok I și Százhalombatta I, prin conținutul lor constând exclusiv din arme, trimit către acest model de depozitare. Există însă alte depuneri din tell-uri care nu se pot asocia cu certitudine niciunuia dintre modelele de depozitare prezentate mai sus. Printre acestea, se remarcă mai ales acele descoperiri care au în compoziție inele de buclă (majoritate confecționate din aur), precum depozitele Jászdózsa I, Košice-Barca III, Spišský Štrvok I, V-IX (Pl. 15/1, 16/2; 17/2; 18; 19/1), Szelvény I și II (Pl. 22), Tiszafüred și Tiszaug (vezi Tabelul 2). În discuția sa despre modelele de depozitare din epoca bronzului în Bazinul Carpatic, S. Hansen a lăsat sub semnul întrebării relația

⁵⁸ Mozsolics 1957, 122–123, Pl. XIX-XXI; Mozsolics 1967, 133–134, Pl. 46–48.

⁵⁹ Hájek 1957, 329–331, Fig. 7–9.

⁶⁰ Točík 1981a, 105, Pl. CXLIX/13–25; Marková 1999, 221.

⁶¹ Oravkinová, Vladár, 2019, 88, 104, Fig. 3/16; 12/28–33.

⁶² Prin epoca mijlocie a bronzului în Bazinul Carpatic se înțelege perioada cuprinsă între aproximativ 2000/1900 și 1500/1450 î.Hr. (vezi, de exemplu, Gogâltan 2019; Kiss *et al.* 2019 cu bibliografia anterioară).

⁶³ Hansen 2005, 218–219; Kiss 2009, 328–239, 332–333; Kiss 2012, 134–150; Honti, Kiss 2013, 750–752.

⁶⁴ David 2002, 399–402, 406–410; Hansen 2005, 214–215; Vachta 2008, 75–85, Fig. 58–61 (depozite de tip “Apa”); Dani *et al.* 2016, 233.

⁶⁵ David 2002, 214–216; Hansen 2005, 219–221; David 2008, 211–217; Vachta 2008, 85–87; Fischl *et al.* 2013, 363; Dani *et al.* 2016, 233; Polányi 2022.

⁶⁶ Vezi, de exemplu, Hansen 2005, 224–225; Hansen 2006, 61–65; David 2008, 211; Hansen 2016, 192–194.

⁶⁷ Este vorba despre depozitele Dunaújváros I-II (Pl. 1–3), Jászdózsa III (Pl. 7–9), Kamenín, Mende (Pl. 11), Solymár, Spišský Štrvok X-XI (Pl. 19/2; 20), Százhalombatta II (Pl. 21), Vârșand (Pl. 23), Včelince I și II (Pl. 24–28).

⁶⁸ În această categorie, strict din punct de vedere al modelului de compoziție (și anume categoriile principale de podoabe care le compun și nu tipurile individuale de piese), ar putea fi încadrate depozitele Dunaújváros III – Pl. 3–5, Ivanovce – pl. 6, Nitriansky Hrádok II – Pl. 13–14 și Pákozd. O compoziție similară depozitelor de tip Tolnánémedi o au și depozitele Košice-Barca I și II (Pl. 10), deși acestea se află cu mult în afara zonei de distribuție a depunerilor de tip Tolnánémedi (vezi Fig. 1).

acestor tipuri de descoperiri cu depozitele de tip Tolnánémedi și Koszider⁶⁹. Însă trebuie subliniat faptul că depozitele de obiecte din metal care au în compență și inele de buclă sunt frecvent întâlnite pe parcursul bronzului mijlociu în Bazinul Carpatic, fiind cunoscute numeroase alte descoperiri și din afara tell-urilor⁷⁰. Deși inelele de buclă sunt întâlnite frecvent și în inventarele funerare din perioadă, cele mai multe descoperiri de acest tip provin din depozite⁷¹. Interesant este și faptul că în cadrul acestor tipuri de depozite din perioada mijlocie a epocii bronzului în Bazinul Carpatic, inelele de buclă de aur apar de cele mai multe ori fie în asocieri cu alte podoabe de aur (o asocierie întâlnită și în depozitele Košice-Barca III, Spišský Štvrtok V și Tiszaug analizate în acest studiu), fie ca singurul tip de piesă din componența depozitelor (cum este cazul și pentru depozitele Jászdózsza I și Szelvény I provenind din tell-uri)⁷².

Posibile interpretari

De departe cel mai dezbătut aspect legat de studiul depozitelor de piese din metal îl reprezintă interpretarea acestei categorii de descoperiri. În istoriografia dedicată subiectului pot fi delimitate două tendințe majore: atribuirea depozitelor sferei sacralului sau considerarea acestor descoperiri rezultatul unor acțiuni profane. O discuție a acestei problematici depășește însă cadrul studiului de față⁷³, prin urmare în acest paragraf vor fi schițate doar principalele direcții de interpretare din ultimele decenii. Mult mai răspândită în această perioadă este tendința de a atribui depozitelor de piese din metal un caracter ritual⁷⁴. În ciuda diversității aparente atât a structurii depozitelor, cât și a modului și locului de depunere, se pledează pentru o interpretare unitară, în sens ritual, pornind de la dimensiunile supra-regionale și persistența obiceiului depunerii de-a lungul unei perioade îndelungate. Deși motivațiile care au stat la baza depunerilor nu sunt întotdeauna explicitate, frecvent întâlnită este opinia conform căreia ele reprezintă ofrande, „daruri către zei”⁷⁵. Nu lipsesc interpretări care, pornind de la principiul că depozitele reprezintă ofrande, pun accentul și pe caracterul de „practică socială” a obiceiului depunerii de obiecte din metal⁷⁶. Considerând depozitele drept rezultat al unor ritualuri, în astfel de interpretări este subliniată funcția de liant social al ceremoniilor de depunere, dar și cea de sporire a prestigiului comunității sau a membrilor preeminenți ai grupului social. Foarte important este și conceptul de „depunere selectivă”, care evidențiază faptul că artefactele alese pentru a face parte din componența depozitelor de metal reprezintă doar o mică parte din vastul repertoriu al obiectelor din metal care erau în circulație în trecut și, prin urmare, indică o selecție conștientă⁷⁷. O serie de studii recente au subliniat și importanța cercetării sistematice a locurilor în care au fost descoperite depozitele și a dispunerii lor în peisaj pentru o mai bună interpretare a acestora⁷⁸.

Revenind la depozitele din tell-uri, acestea au fost inițial interpretate drept avuții ascunse în situații de criză, care ulterior nu au mai fost recuperate. Principalii susținători ai acestei teorii au fost A. Mozsolics și I. Bóna, conform cărora depozitele de bronzuri din tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic ar reprezenta dovezi ale distrugerii violente a acestor așezări în urma unor presupuse „invazii” ale culturii mormintelor tumulare⁷⁹. Astfel de interpretări au pornit de la premisa existenței

⁶⁹ Hansen 2005, 221.

⁷⁰ Vezi Hänsel, Weihermann 2000, 23-26 și Meller 2014, 685-689 pentru o listă a acestor descoperiri. Vezi și Mozsolics 1968, 19-23, 47-56, Kovács 1979; Kovács 1999, 41-44; Kacsó 2006, 76-80, 87, Szathmári *et al.* 2019, 398-401 cu bibliografia anterioară.

⁷¹ Hänsel, Weihermann 2000, 20-23; Găvan 2015, 135-137, Fig. 49; Jaeger 2022, 499; Ginalska *et al.* 2019, 406-408, 411-413.

⁷² Ginalska *et al.* 2019, 412.

⁷³ Pentru o sintetizare a acestei problematici vezi, de exemplu, Geißlinger 1984; Harding 2000, 354-365; Fontijn 2002, 13-22; Hansen 2002, 91-94; Bratu 2009, 13-17; Soroceanu 2011, 42-45.

⁷⁴ Hansen 1992; Hansen 1994; Soroceanu 1995; Vulpe 1996; Hänsel 1997; Fontijn 2002; Metzner-Nebelsick 2003; Hansen 2005; 2006; 2008; Hänsel 2007; Vachta 2008; Bratu 2009; Hansen *et al.* 2012; 2016; Gori 2014; Fontijn 2020; Visser 2021.

⁷⁵ Vezi, de exemplu, Hansen 1992; Hänsel 1997; Hänsel 2007; Metzner-Nebelsick 2012; Gori 2014; Hansen 2020.

⁷⁶ Bradley 1990; Kristiansen 1996; Vandkilde 1998; Hansen 2005.

⁷⁷ Needham 1988; Fontijn 2002; Țârlea 2008; Fontijn 2020; Visser 2021.

⁷⁸ Soroceanu 1995; Soroceanu 2005; Ballmer 2010; Neumann 2010; Ballmer 2015; Neumann 2015; Vachta 2016; vezi și studiile incluse în Hansen *et al.* 2012 și Hansen *et al.* 2016.

⁷⁹ Mozsolics 1957, 141-147; Bóna 1958, 228-243; Mozsolics 1988, 42-51. Ambii cercetători și-au susținut argumentele cu depozite precum cele de la Dunaújváros *Kosziderpadlás* presupuse a fi descoperite în ultimul nivel al așezării și considerate bunuri ascunse în vremuri tulburi și astfel, prin extensie, indicatori ai unei distrugerii violente a așezării. Aceste depozite

unui singur eveniment istoric care a stat la baza atât a îngropării acestor depozite, cât și a părăsirii tell-urilor. Împotriva acestei reconstituiri s-au pronunțat inițial unii cercetători din Slovacia, în opinia cărora încetarea locuirii tell-urilor nu poate fi corelată cu o presupusă invazie sau migrație⁸⁰. Deși într-un articol din 1988 A. Mozsolics admite și posibilitatea existenței unor alte cauze pentru abandonarea tell-urilor (precum epidemiile, schimbările climatice sau catastrofele naturale), concluzia rămâne aceeași: depozitele de bronzuri arată momentul părăsirii acestor așezări (excluzând o motivație sacră a depunerii acestora), iar după o „cezură” istorică în zonă apare cultura mormintelor tumulare⁸¹. Surprinzător este faptul că, deși în acest articol cercetătoarea face ea însăși precizarea că pentru cele mai multe depozite de tip Koszider din aceste așezări nu este cunoscută poziția stratigrafică⁸², argumente legate de stratigrafie sunt ulterior invocate în susținerea datării pe baze tipologice a acestor descoperiri, datare care la rândul său este folosită în sincronizarea încetării locuirii în majoritatea tell-urilor, care astfel ar demonstra existența unui singur eveniment istoric care a stat la baza părăsirii lor⁸³. Circularitatea acestor argumente este evidentă. De altfel, majoritatea studiilor din ultimele decenii resping o astfel de interpretare, fiind puse la îndoială atât contemporaneitatea abandonării acestor așezări, precum și ipoteza conform căreia un singur factor extern ar fi stat la baza încetării existenței tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic⁸⁴. În timp ce cauzele exacte ale încetării evoluției așezărilor tell nu sunt cunoscute, sunt preferate explicații care îmbină factorii externi (o deteriorare a climatului care ar fi adus după sine o producție agricolă scăzută) cu cei interni (suprapopulare, tensiuni interne și dezintegrarea sistemului social și economic care a stat la baza dezvoltării acestor așezări)⁸⁵.

În aceste condiții, se impune și o reevaluare a depozitelor de obiecte din metal descoperite în tell-uri. Așa cum am văzut, pentru descoperirile de acest tip efectuate în afara așezărilor predomină în ultimele decenii o interpretare în sens ritual. Cu toate acestea, în cazul depozitelor din tell-uri, deși ele se înscriu în cadrul aceluiași fenomen, caracterul ritual nu a fost întotdeauna acceptat. Astfel, V. Furmánek și K. Marková consideră că cea mai mare parte a depozitelor de tip Koszider din Slovacia (majoritatea provenind din așezări), cu excepția celor din tell-ul de la Spišský Štrvotok, ar avea mai degrabă un caracter profan⁸⁶. Ulterior, într-un articol din 1999, K. Marková nu exclude însă posibilitatea ca cel de-al doilea depozit de la Nitriansky Hrádok, descoperit în interiorul unei gropi săpată în podeaua unei locuințe, să reprezinte o ofrandă de construcție⁸⁷. O interpretare similară a fost propusă și pentru depozitele II și IV de la Spišský Štrvotok⁸⁸. De altfel, și interpretarea depozitelor de la Včelince a suferit între timp modificări, descoperirilor fiindu-le atribuit mai nou un caracter ritual⁸⁹. Luând în considerare contextul descoperirii și a modului de depozitare a pieselor care au intrat în componența depozitului II de la Včelince, o interpretare rituală a acestei descoperiri este într-adevăr mult mai plauzibilă. Pentru C. Kacsó, depozitele epocii bronzului din Bazinul Carpatic care conțin piese de bronz în combinație cu obiecte de aur (fiind amintite aici și depozitele Jászdózsai-III, Kamenín, Spišský Štrvotok I, Százhalombatta II și Tiszafüred descoperite în tell-uri) au un caracter ritual marcat, reprezentând ofrande aduse zeilor⁹⁰. Situându-se tot în tabăra interpretării rituale, T. Kienlin vede însă în fenomenul depunerii de obiecte din metal în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic un act ritual prin care sunt întărite legăturile simbolice de apartenență și descendență ale comunităților care trăiau în aceste așezări⁹¹.

au fost însă găsite întâmplător și nu în timpul cercetărilor arheologice, prin urmare nu se cunoaște poziția lor stratigrafică. Atribuire lor ultimului nivel al sitului a fost făcută exclusiv pe baza tipocronologiei pieselor de metal din compoziția depozitelor.

⁸⁰ Vezi de exemplu Točík 1964, 163-164; Vladár 1973, 287-288; Točík 1978, 103.

⁸¹ Mozsolics 1988, 51.

⁸² Mozsolics 1988, 42.

⁸³ Mozsolics 1988, 50-51.

⁸⁴ David 1998, 251-260; Kienlin 2012, 278-279; Szeverényi, Kulcsár 2012, 290-292; Fischl, Reményi 2013, 732-734; vezi și studiile incluse în Vicze *et al.* 2013; pentru problemele legate de cronologie și momentele diferite ale încetării existenței unor tell-uri vezi Gogăltan 2005 și 2019 cu bibliografia mai veche.

⁸⁵ Gogăltan 2005, 172; Fischl, Reményi 2013, 734; Fischl *et al.* 2013, 358; Kienlin 2015, 38.

⁸⁶ Furmánek, Marková 1996, 142-143.

⁸⁷ Marková 1999, 223.

⁸⁸ Furmánek, Vladár 2006, 188: „grundlegende Opfergaben in der Fortifikation”; Vladár 2012, 386.

⁸⁹ Furmánek, Vladár 2006, 191.

⁹⁰ Kacsó 2006, 76-80, 88-89.

⁹¹ Kienlin 2012, 292.

O altă tendință frecvent întâlnită în literatura de specialitate recentă privind depozitele de obiecte din metal provenind din tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic este considerarea acestor descoperiri drept posesii personale aparținând unor persoane de rang înalt, demonstrând astfel existența unor elite în cadrul acestor așezări⁹². Astfel, depozitul descoperit sub podeaua unei locuințe din nivelul XI al tell-ului de la Jászdózsa (Depozit III) a fost interpretat drept o depunere votivă dedicată unor divinități cerești de către o persoană de rang înalt într-o perioadă de neliniște⁹³. O interpretare similară a fost propusă și pentru depozitele de la Ivanovce⁹⁴ și Pákozd⁹⁵. Toate cele 11 depozite descoperite în interiorul unor structuri domestice din tell-ul de la Spišský Štrvtok au fost considerate drept posesii personale ale unor familii înstărite care locuiau în această așezare, reprezentând astfel dovezi ale existenței unei stratificări sociale în acest sit⁹⁶. În situațiile în care depozitele au fost descoperite în interiorul unor locuințe, așa cum este cazul pentru 16 din cele 37 de depozite provenind din tell-uri, asocierea lor cu persoanele care locuiau în respectivele locuințe este clară, prin urmare interpretarea acestor depozite drept posesii personale este plauzibilă. Trebuie luată însă în considerare și posibilitatea ca piesele care au intrat în componența depozitelor să fi aparținut inițial unui grup mai larg⁹⁷. Interesantă în acest sens este opinia exprimată de G. Schumacher-Matthäus conform căreia depozitele bronzului mijlociu din Bazinul Carpatic, inclusiv cele provenite din tell-uri, reprezintă ofrande după principiul *pars pro toto*, în cadrul cărora sunt întâlnite preponderent podoabe (atât feminine, cât și masculine) care simbolizează o parte a garniturilor de costum din perioadă, fiind reprezentate mai multe seturi care nu pot fi atribuite cu certitudine unui singur individ, ci pot proveni de la un grup mai larg de persoane⁹⁸.

Concluzii

Apariția depozitelor de obiecte din metal în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic se înscrie în fenomenul mai larg al depunerilor de metal din perioadă. În studiul de față am încercat să prezentăm sintetic aceste descoperiri, analizând atât contextele din care provin, cât și structura și compoziția lor. De asemenea, au fost reliefate principalele direcții de interpretare dezvoltate până acum în literatura de specialitate, insistând asupra acelor studii care fac referire și la depozitele din tell-uri. Așa cum am văzut, o mare parte din depozitele provenind din tell-uri se aseamănă din punct de vedere al compoziției cu modelele de depozitare identificate pentru bronzul mijlociu în Bazinul Carpatic.

În ultima perioadă o mare parte a cercetătorilor atribuie depozitelor de obiecte din metal descoperite în tell-urile epocii bronzului din Bazinul Carpatic un caracter ritual⁹⁹. Analiza compoziției acestor depozite a scos la iveală unele recurențe în ceea ce privește structura lor, preponderența podoabelor (întâlnite în proporție de 98%) fiind cea mai evidentă. De asemenea, au putut fi evidențiate și cazurile în care cunoaștem amenajări speciale în ceea ce privește modul de depunere al obiectelor, precum și prezența unor modele de asociere ale anumitor tipuri de artefacte în cadrul depozitelor din tell-uri. Recurența unor astfel de asocieri, structura internă a depozitelor și prezența în număr foarte mare a pieselor de podoabă și port ne arată faptul că alegerea obiectelor care urmau să fie scoase din circulație prin depozitare în aceste cazuri nu a fost arbitrară, ceea ce ar implica o intenționalitate care a stat la baza apariției acestor depuneri. Deși structura depozitelor din tell-uri nu este una unitară, trebuie să avem în vedere atât spațiul larg în care acestea apar, cât și diferențele de ordin cronologic dintre diferitele depozite tratate în acest studiu. O interpretare care pune în spatele apariției acestei categorii de descoperiri arheologice un singur eveniment istoric nu mai poate fi susținută, de altfel

⁹² Vezi de exemplu Furmánek *et al.* 1999, 57; Hansen 2005, 226; Gogâltan 2010, 38; Horváth 2012, 87-88; Uhnér 2012, 361, 365; Fischl, Reményi 2013, 732-733; Oravkinová, Vladár 2019, 109; Polányi 2022.

⁹³ Csányi *et al.* 2000, 164-165.

⁹⁴ Veliačik, Němejcová-Pavúková 1987, 61.

⁹⁵ Horváth 2012, 81, 87.

⁹⁶ Oravkinová, Vladár 2019, 109, 113-114.

⁹⁷ Kienlin 2012, 292; Kienlin 2015, 55, 60.

⁹⁸ Schumacher-Matthäus 1985, 140-159.

⁹⁹ Vezi de exemplu Csányi *et al.* 2000, 164-165; Hansen 2005; Hansen 2006; Furmánek, Vladár 2006, 191; Kacsó 2006; Kienlin 2012, 292; Gogâltan 2012, 20; Vladár 2012, 386; Kienlin 2015, 55, 60.

fiind de așteptat ca în cazul în care ar fi vorba despre avuții ascunse în perioade de conflict compoziția depozitelor să fie mult mai variată.

Referitor la semnificația acestor descoperiri, este greu de oferit o interpretare unitară care să poată fi aplicată pentru toate depozitele provenind din tell-uri. De asemenea, pentru unele dintre aceste depozite lipsesc din păcate date referitoare la contextul exact al descoperirii, aranjamentele interne, modul de depunere a pieselor componente, asocierea cu alte categorii de descoperiri și relația față de anumite structuri din așezare, prin urmare interpretarea lor este dificilă. Ceea ce este clar este faptul că selecția artefactelor care au intrat în componența acestor descoperiri a fost una deliberată. Trebuie subliniat și faptul că apariția depozitelor în cadrul așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Carpatic ne arată o acumulare de metal, o anumită „bogăție” a comunităților care locuiau aici. Indiferent dacă în spatele acestor depuneri dorim să citim prezența unor elite locale¹⁰⁰ sau le considerăm posesia întregii comunități (sau a unei părți reprezentative a acesteia)¹⁰¹, depozitele de obiecte din metal provenite din tell-uri ne arată în ultimă instanță abilitatea locuitorilor acestor așezări de a concentra o serie de piese de valoare (precum și accesul lor la aceste obiecte), reprezentând astfel mărturii ale prosperității acestor comunități.

Alexandra Găvan

University of Cologne, Department of Prehistoric Archaeology
Köln, DE
agavan1@uni-koeln.de

BIBLIOGRAFIE

Bader 1991	T. Bader, <i>Die Schwerter in Rumänien</i> . Prähistorische Bronzefunde IV, 8. Stuttgart, 1991.
Balaša 1955	G. Balaša, <i>Nález bronzových predmetov pri Vyškovciach nad Ipľom</i> . Archeologické rozhledy 7, 1955, 443–445.
Ballmer 2010	A. Ballmer, <i>Zur Topologie des bronzezeitlichen Deponierens. Von der Handlungstheorie zur Raumanalyse</i> . Prähistorische Zeitschrift 85, 2010, 120–131.
Ballmer 2015	A. Ballmer, <i>Topografie bronzezeitlicher Deponierungen. Fallstudie Alpenrheintal</i> . Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 278. Bonn 2015.
Banner, Bóna 1974	J. Banner, I. Bóna, <i>Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés</i> . Budapest 1974.
Bóna 1958	I. Bóna, <i>Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus</i> . Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae IX, 1958, 211–243.
Bóna 1975	I. Bóna, <i>Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen</i> . Budapest 1975.
Bradley 1990	R. Bradley, <i>The passage of arms. An archaeological analysis of prehistoric hoards and votive deposits</i> . Cambridge 1990.
Bradley 2013	R. Bradley, <i>Hoards and the Deposition of Metalwork</i> . În: H. Fokkens, A. Harding (Eds.), <i>The Oxford Handbook of the European Bronze Age</i> . Oxford 2013, 121–139.
Bratu 2009	O. Bratu, <i>Depunerile de bronzuri între Dunărea mijlocie și Nistru în secolele XIII–VII a. Chr.</i> București 2009.

¹⁰⁰ Gogăltan 2010, 38; Horváth 2012, 87–88; Kiss 2012, 148; Uhnér 2012, 361, 365; Fischl, Reményi 2013, 732–733; Oravkinová, Vladár 2019, 109; Polányi 2022.

¹⁰¹ Schumacher-Matthäus 1985, 140–159; Kienlin 2012, 292; Kienlin 2015, 55, 60.

- Csányi, Tárnoki 1992 M. Csányi, J. Tárnoki, *Katalog der ausgestellten Funde*. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 175–210.
- Csányi et al. 2000 M. Csányi, I. Stanczik, J. Tárnoki, *Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdósa-Kápolnahalom*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* LI, 1999/2000 (2000), 147–167.
- Dani et al. 2016 J. Dani, K.P. Fischl, G. Kulcsár, V. Szeverényi, V. Kiss, *Visible and invisible inequality: changing patterns of wealth consumption in Early and Middle Bronze Age Hungary*. In: H. Meller, H.P. Hahn, R. Jung, R. Risch (Hrsg.), *Arm und Reich – Zur Ressourcenverteilung in prähistorischen Gesellschaften. Rich and Poor – Competing for resources in prehistoric societies*. Halle 2016, 219–241.
- David 1998 W. David, *Zum Ende der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*. In: H. Küster, A. Lang, P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Forschungen in urgeschichtlichen Siedlungslandschaften. Festschrift für Georg Kossack zum 75. Geburtstag*. Regensburger Beiträge zur Prähistorischen Archäologie 5. Regensburg 1998, 231–267.
- David 2002 W. David, *Studien zu Ornamentik und Datierung der bronzezeitlichen Depotfundgruppe Hajdúsámson-Apa-Ighiel-Zajta*. Alba Iulia 2002.
- David 2008 W. David, *Älterbronzezeitliche Depotfunde Ostbayerns im Lichte ihrer überregionalen Bedeutung*. Vorträge des Niederbayerischen Archäologentages 26, 2008, 197–237.
- Fischl, Reményi 2013 K. Fischl, L. Reményi, *Interpretation Possibilities of the Bronze Age Tell Sites in the Carpathian Basin*. In: A. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G.V. Szabó (Eds.), *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th Birthday*. Budapest 2013, 725–738.
- Fischl et al. 2013 K. P. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi, *Transformations in the Carpathian Basin around 1600 B. C.* In: H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork, R. Risch (Hrsg.), *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) / 4th Archaeological Conference of Central Germany October 14–16, 2011 in Halle (Saale)*. Halle (Saale) 2013, 355–371.
- Fontijn 2002 D. Fontijn, *Sacrificial Landscapes. Cultural Biographies of persons, objects, and „natural” places in the Bronze Age of the Southern Netherlands, C. 2300-600 BC*. Leiden 2002.
- Fontijn 2020 D. Fontijn, *Economies of destruction: how the systematic destruction of valuables created value in Bronze Age Europe, c. 2300-500 BC*. Abingdon, Oxon 2019.
- Furmánek 1980 V. Furmánek, *Die Anhänger in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XI, 3. München 1980.
- Furmánek, Marková 1992 V. Furmánek, K. Marková, *Siedlung des Tell-Typs in Včelince*. In: J. Herrmann (Hrsg.), *Heinrich Schliemann. Grundlage und Ergebnisse moderner Archäologie 100 Jahre nach Schliemanns Tod*. Berlin 1992, 293–303.
- Furmánek, Marková 1996 V. Furmánek, K. Marková, *Ein zweiter Bronzehortfund aus Včelince*. In: T. Kovács (Hrsg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest 1996, 137–146.
- Furmánek, Vladár 2006 V. Furmánek, J. Vladár, *Metallhortfunde auf dem Verfallhorizont der befestigten Siedlungen der Otomani- und Maďarovce-Kultur in der Slowakei*. In: J. Kobaľ (Hrsg.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag*. Ushhorod, 5.–6. Oktober 2005. Ужгород 2006, 184–225.
- Furmánek et al. 1999 V. Furmánek, L. Veliačik, J. Vladár, *Die Bronzezeit im slowakischen Raum*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 15. Rahden/Westf. 1999.
- Gävan 2015 A. Gävan, *Metals and Metalworking in the Bronze Age tell-settlements from the Carpathian Basin*. Cluj-Napoca 2015.

- Geißlinger 1984 H. Geißlinger, *Depotfund, Hortfund*. În: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde Bd. 5. Berlin, 1984, 320–338.
- Ginalski et al. 2019 J. Ginalski, P. Kotowicz, M. Przybyła, R. Wyrostkiewicz, *Supposed Bronze Age hoard of golden artefacts from the defensive settlement: On the “Horodyszcze” hill in Trepca (Polish Carpathians)*. În: K. Dziegielewska, M. Przybyła (Eds.), *Chasing Bronze Age rainbows: Studies on hoards and related phenomena in prehistoric Europe in honour of Wojciech Blajer*. Cracovia 2019, 399–418.
- Gogâltan 1999 F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*. Bibliotheca historica et archaeologica banatica, XXIII. Timișoara 1999.
- Gogâltan 2003 F. Gogâltan, *Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de terminologie*. Acta Terrae Septemcastrensis II, 2003, 45–93.
- Gogâltan 2005 F. Gogâltan, *Der Beginn der bronzzeitlichen Tellsiedlungen im Karpätenbecken: Chronologische Probleme*. În: B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 121. Bonn 2005, 161–179.
- Gogâltan 2008 F. Gogâltan, *Fortified Bronze Age Tell Settlements in the Carpathian Basin. A General Overview*. În: J. Czebreszuk, S. Kadrow, J. Müller (Eds.), *Defensive Structures from Central Europe to the Aegean in the 3rd and 2nd millennia BC*. Poznań/Bonn 2008, 39–56.
- Gogâltan 2010 F. Gogâltan, *Die Tells und der Urbanisierungsprozess*. În: B. Horejs, T.L. Kienlin (Hrsg.), *Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Schleswig 2007 und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 194. Bonn 2010, 13–46.
- Gogâltan 2012 F. Gogâltan, *Ritual Aspects of the Bronze Age Tell-Settlements in the Carpathian Basin. A Methodological Approach*. Ephemeris Napocensis 22, 2012, 7–56.
- Gogâltan 2014 F. Gogâltan, *Satu Mare “Weingarten”, Timiș County*. În: F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (Eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca 2014, 196–199.
- Gogâltan 2016 F. Gogâltan, *Building power without power? Bronze Age fortified settlements on the Lower Mureș Basin*. În: F. Gogâltan, C. Cordoș (Eds.), *Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects Seven studies in the Carpathian area*. Cluj-Napoca 2016, 87–113.
- Gogâltan 2017 F. Gogâltan, *The Bronze Age Multilayered Settlements in the Carpathian Basin (cca 2500–1600/1500 BC). An old catalogue and some chronological problems*. Journal of Ancient History and Archaeology 4/4, 2017, 28–55.
- Gogâltan 2019 F. Gogâltan, *The Chronology of the Bronze Age Tell and Tell-like Settlements in the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*. Studia Hercynia XXIII/2, 2019, 198–214.
- Gori 2014 M. Gori, *Metal Hoards as Ritual Gifts. Circulation, Collection and Alienation of Bronze Artefacts in Late Bronze Age Europe*. În: F. Carlà, M. Gori (Eds.), *Gift giving and the “embedded” economy in the ancient world*. Heidelberg 2014, 269–288.
- Hänsel 1968 B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpätenbecken*. Bonn 1968.
- Hänsel 1997 B. Hänsel, *Gaben an die Götter – Schätze der Bronzezeit Europas – Eine Einführung*. În: A. Hänsel, B. Hänsel (Hrsg.), *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit dem Museum für Vor- und Frühgeschichte, Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz*. Berlin 1997, 11–22.

- Hänsel 2007 B. Hänsel, *Das Gießeropfer – zu einer Hortfundgruppe der Bronzezeit in Südosteuropa*. In: M. Blečić, M. Črešnar, B. Hänsel, A. Hellmuth, E. Kaiser, C. Metzner Nebelsick (Hrsg.), *Scripta Praehistorica In Honorem Biba Teržan. Situla*, 44. Ljubljana 2007, 169–182.
- Hänsel, Weihermann 2000 B. Hänsel, P. Weihermann, *Ein neu erworbener Goldhort aus dem Karpatenbecken im Berliner Museum für Vor- und Frühgeschichte*. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 32, 2000, 7–29.
- Hájek 1954 L. Hájek, *Zlatý poklad v Barci u Košic*. *Archeologické rozhledy* VI, 1954, 584–587, 714.
- Hájek 1957 L. Hájek, *Hliněné lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Košic*. *Slovenská Archeológia* V, 2, 1957, 323–338.
- Hampel 1896 J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban, III*. Budapest 1896.
- Hansen 1992 S. Hansen, *Depozite ca ofrandă: o contribuție la interpretarea descoperirilor de depozite din perioada timpurie a UFZ*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 43, 4, 1992, 371–392.
- Hansen 1994 S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhôhnetal und Karpatenbecken*. Bonn 1994.
- Hansen 2002 S. Hansen, *Kommentar: Über bronzezeitliche Depots, Horts und Einzelfunde: Brauchen wir neue Begriffe?* *Archäologische Informationen* 25, 2002, 91–97.
- Hansen 2005 S. Hansen, *Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis*. In: B. Horejs, R. Jung, E. Kaiser, B. Teržan (Hrsg.), *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet*. Bonn 2005, 211–230.
- Hansen 2006 S. Hansen, *Elemente einer Geschichte der Hortung*. In: J. Kobal (Hrsg.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation*. *Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczky zum 175. Geburtstag*. Ushhorod, 5.–6. Oktober 2005. *Ужгород* 2006, 55–68.
- Hansen 2008 S. Hansen, *Bronzezeitliche Horte als Indikatoren für „andere Orte“*. *Das Altertum*, 52, 2008, 291–314.
- Hansen 2016 S. Hansen, *A short History of Fragments in Hoards of the Bronze Age*. In: H. Baitinger (Hrsg.), *Materielle Kultur und Identität im Spannungsfeld zwischen mediterraner Welt und Mitteleuropa*. *Akten der Internationalen Tagung am Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, 22.–24. Oktober 2014. *Abschlusstagung des DFG-Projekts »Metallfunde als Zeugnis für die Interaktion zwischen Griechen und Indigenen auf Sizilien zwischen dem 8. und 5. Jahrhundert v. Chr.«*. Mainz 2016, 185–208.
- Hansen 2020 S. Hansen, *Votive Offerings between the Carpathian Basin and the Aegean in Hoards and Sanctuaries*. In: J. Maran, R. Băjenaru, S. Ailincăi, A. Popescu, S. Hansen (Eds.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*. Bonn 2020, 165–185.
- Hansen et al. 2012 S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta (Hrsg.), *Hort und Raum. Aktuelle Forschungen zu bronzezeitlichen Deponierungen in Mitteleuropa*. Berlin 2012.
- Hansen et al. 2016 S. Hansen, D. Neumann, T. Vachta (Hrsg.), *Raum, Gabe und Erinnerung. Weihgaben und Heiligtümer in prähistorischen und antiken Gesellschaften*. *Topoi. Berlin Studies of the Ancient World* 38. Berlin, 2016.
- Harding 2000 A. F. Harding, *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge 2000.
- Honti, Kiss 2013 Sz. Honti, V. Kiss, *The Bronze Hoard from Zalasabár. New Data on the Study of the Tolnanémedi Horizon – Part 2*. In: A. Anders, G. Kulcsár, G. Kalla, V. Kiss, G.V. Szabó (Eds.), *Moments in Time. Papers presented to Pál Raczky on his 60th Birthday*. Budapesta 2013, 739–758.
- Horváth 2012 T. Horváth, *Metallurgy of the Vátya Culture – Technological Observations on the Stone Tools of the Culture*. In: M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. Fischl (Eds.), *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. *Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa*, 9. Poznań/Bonn 2012, 53–116.

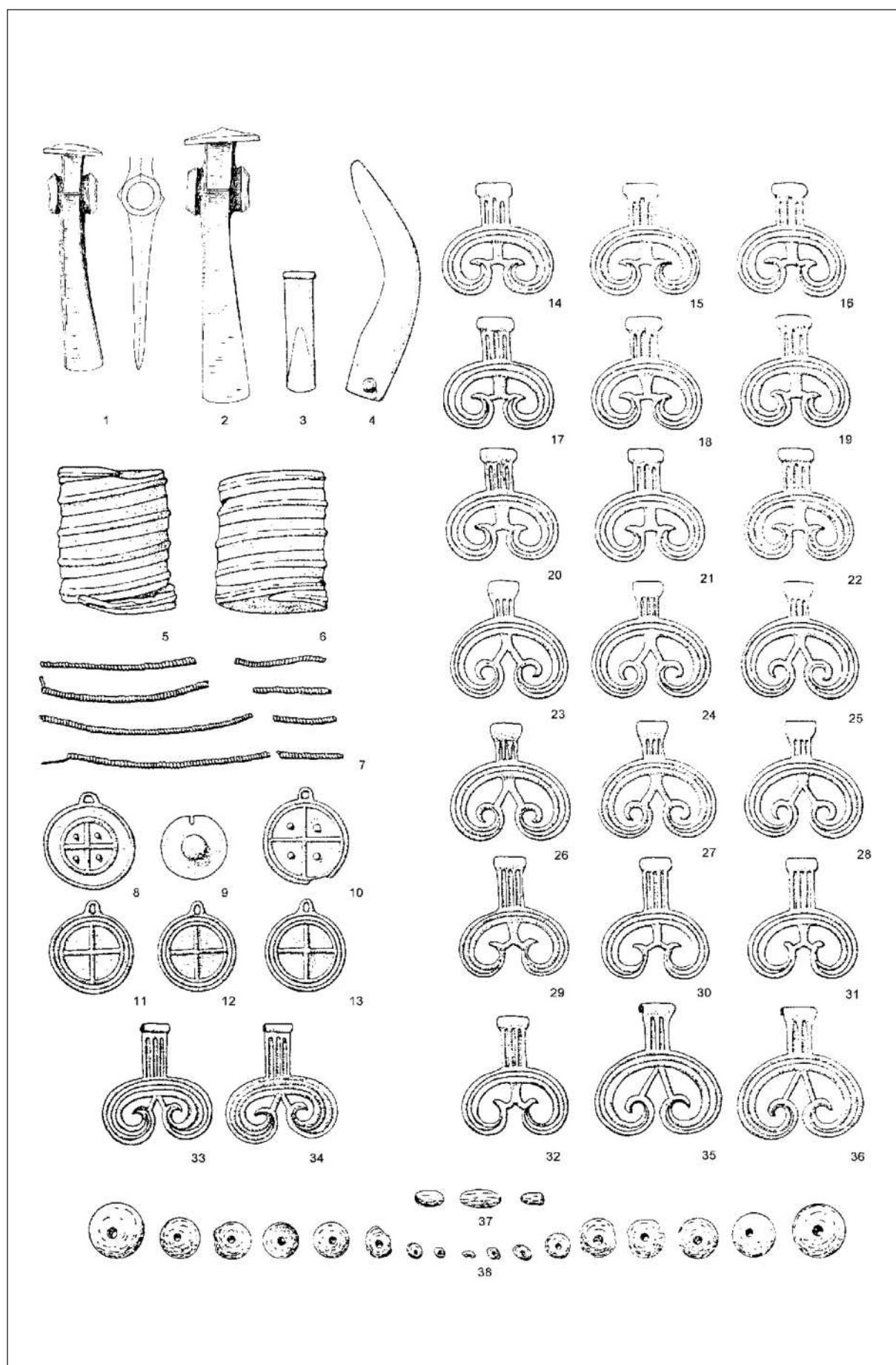
- Jaeger 2022 M. Jaeger, *Gold Lockenring from the Middle Bronze Age multi-layered settlement at Kakucs-Turján (central Hungary)*. În: M. Dębiec, J. Górski, J. Müller (Eds.), *From farmers to heroes? Archaeological studies in honor of Sławomir Kadrow*. Bonn 2022, 495–503.
- Jaeger et al. 2023 M. Jaeger, G. Kulcsár, E. Melis, M. Strózyk, P. Piszora, M. Csányi, R. Csuvár-Andrási, K. P. Fischl, S. Guba, E. Pap, E. Pásztor, R. Patay, I. Szathmári, G. Szilas, A. Čivilytė, V. Kiss, *Baltic Amber in the Hungarian Bronze Age. New data and current state of research*. *Sprawozdania Archeologiczne* 75/2, 2023, 137–186.
- Jansák 1938 Š. Jansák, *Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku*. Turčiansky Sv. Martin 1938.
- Kacsó 2006 C. Kacsó, *Bronzefunde mit Goldgegenstände im Karpatenbecken*. În: J. Kobaľ (Hrsg.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag*. Ushhorod, 5. 6. Oktober 2005. *Ужгород* 2006, 76–123.
- Kienlin 2012 T. L. Kienlin, *Patterns of Change, or: Perceptions Deceived? Comments on the Interpretation of Late Neolithic and Bronze Age Tell Settlement in the Carpathian Basin*. În: T. L. Kienlin, A. Zimmermann (Eds.), *Beyond Elites. Alternatives to Hierarchical Systems in Modelling Social Formations*. International Conference at the Ruhr-Universität Bochum, Germany, October 22–24, 2009. *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 215. Bonn 2012, 251–310.
- Kienlin 2015 T. L. Kienlin, *Bronze Age Tell Communities in Context – An Exploration Into Culture, Society and the Study of European Prehistory. Part 1: Critique. Europe and the Mediterranean*. Oxford 2015.
- Kiss 2009 V. Kiss, *The Life Cycle of Middle Bronze Age Bronze Artefacts from the Western Part of the Carpathian Basin*. În: T. L. Kienlin, B. Roberts (Eds.), *Metals and Societies. Studies in Honour of Barbara Ottaway*. UPA, 169. Bonn 2009, 328–335.
- Kiss 2012 V. Kiss, *The middle bronze age encrusted pottery in western Hungary*. Budapesta 2012.
- Kiss et al. 2019 V. Kiss, M. Csányi, J. Dani, K. P. Fischl, G. Kulcsár, I. Szathmári, *Chronology of the Early and Middle Bronze Age in Hungary. New results*. *Studia Hercynia* 23, 2019, 173–197.
- Kobaľ 2006 J. Kobaľ (Hrsg.), *Bronzezeitliche Depotfunde – Problem der Interpretation. Materialien der Festkonferenz für Tivodor Lehoczy zum 175. Geburtstag*. Ushhorod, 5. 6. Oktober 2005. *Ужгород* 2006.
- Kovács 1975 T. Kovács, *Der Bronzefund von Mende*. *Folia Archaeologica* XXVI, 1975, 19–43.
- Kovács 1979 T. Kovács, *Középső bronzkori aranyleletek Északkelet-Magyarországról. Mittelbronzezeitliche Goldfunde aus Nordostungarn*. *Folia Archaeologica* 30, 1979, 55–57.
- Kovács 1984 T. Kovács, *Die Koszider-Metallkunst und einige kulturelle und chronologische Frage der Koszider-Periode*. În: N. Tasić (Hrsg.), *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Belgrad 1984, 377–388.
- Kovács 1994 T. Kovács, *Goldene und Bronzene Lockenringfunde aus Szelevény*. În: G. Lőrinczy (Szerk.), *A kőkortól a középkorig. Von der Steinzeit bis zum Mittelalter*, *Festschrift Otto Trogmayer*. Szeged 1994, 181–190.
- Kovács 1999 T. Kovács, *Bronzezeitliche Schmuckgegenstände, Waffen und Goldschätze*. În: T. Kovács, P. Raczky (Hrsg.), *Prähistorische Goldschätze aus dem Ungarischen Nationalmuseum*. Budapesta 1999, 37–62.
- Kristiansen 1996 K. Kristiansen, *Die Hortfunde der jüngeren Bronzezeit Dänemarks. Fundumstände, Funktion und historische Entwicklung*. În: P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der Jüngeren Bronzezeit und Frühen Eisenzeit Alteuropas. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg* 4.–7. Oktober 1993. Bonn 1996, 255–270.

- Ling *et al.* 2023 J. Ling, L. Grandin, E. Hjärthner-Holdar, L. Melheim, Z. Stos-Gale, M. Vicze, J. G. Tarbay, *Moving metals V: The question of shared copper sources between Scandinavia and Hungary 1700–1500 BC*. Journal of Archaeological Science: Reports 51, 2023, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2023.104198>.
- Marková 1999 K. Marková, *Zu den Bernsteinfunden aus Nitriansky Hrádok*. In: J. Bátora, J. Peška (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*. Nitra 1999, 211–229.
- Marosi 1930 A. Marosi, *A pákozdvári őstelep*. Archaeologiai Értesítő XLIV, 1930, 53–73, 280–281.
- Meller 2014 H. Meller, *Die neolithischen und bronzezeitlichen Goldfunde Mitteldeutschlands – Eine Übersicht*. In: H. Meller, R. Risch, E. Pernicka (eds), *Metalle der Macht – Frühes Gold und Silber*. 6. Mitteldeutscher Archäologentag vom 7. bis 9. Oktober 2013 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 11. Halle (Saale) 2014, 611–716.
- Metzner-Nebelsick 2003 C. Metzner-Nebelsick, *Ritual und Herrschaft. Zur Struktur von spätbronzezeitlichen Metallgeschirredeposits zwischen Nord- und Südosteuropa*. In: C. Metzner-Nebelsick (Hrsg.), *Rituale in der Vorgeschichte, Antike und Gegenwart*. Rahden/Westf. 2003, 99–117.
- Metzner-Nebelsick 2012 C. Metzner-Nebelsick, *Das Opfer. Betrachtungen aus archäologischer Sicht*. In: A. Lang, P. Marinković (Hrsg.), *Bios – Cultus – (Im)mortalitas. Zu Religion und Kultur – Von den biologischen Grundlagen bis zu Jenseitsvorstellungen*. Beiträge der interdisziplinären Kolloquien vom 10–11. März 2006 und 24–25. Juli 2009 in der Ludwig-Maximilians-Universität München. Rahden/Westf. 2012, 157–179.
- Mozsolics 1957 A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae VIII, 1957, 119–156.
- Mozsolics 1967 A. Mozsolics, *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás*. Budapest 1967.
- Mozsolics 1968 A. Mozsolics, *Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts 45–47, 1965–1966 (1968), 1–76.
- Mozsolics 1984 A. Mozsolics, *Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts 65, 1984, 19–72.
- Mozsolics 1988 A. Mozsolics, *Der Bronzefund aus der Oberen Remete-Höhle*. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 40, 1988, 27–64.
- Needham 1988 S. Needham, *Selective Deposition in the British Early Bronze Age*. World Archaeology 20, 2, 1988, 229–248.
- Neumann 2010 D. Neumann, *Depositions of the Bronze Age – Perception and Cultural Practice in Prehistoric Landscapes*. In: Kiel Graduate School „Human Development in Landscapes“ (Hrsg.), *Landscapes and Human Development: The Contribution of European Archaeology. Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes (1st–4th April 2009)“*. Bonn 2010, 237–248.
- Neumann 2015 D. Neumann, *Landschaften der Ritualisierung. Die Fundplätze kupfer- und bronzezeitlicher Metalldeponierungen zwischen Donau und Po*. Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 26. Berlin 2015.
- Novotná 1959 M. Novotná, *Poklad bronzov z Vyšnej Hutky a sekeromlaty s kotúčovitým tylom na Slovensku*. Památky Archeologické L, 1, 1959, 1–15.
- Novotná 1966 M. Novotná, *Hortfunde vom sog. Koszider Typ aus dem Gebiet der Slowakei*. Musaica XVII (VI), 1966, 9–26.
- Novotná 1970 M. Novotná, *Die Äxte und Beile in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IX, 3. München 1970.
- Novotná 1980 M. Novotná, *Die Nadeln in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde XIII, 6. München, 1980.

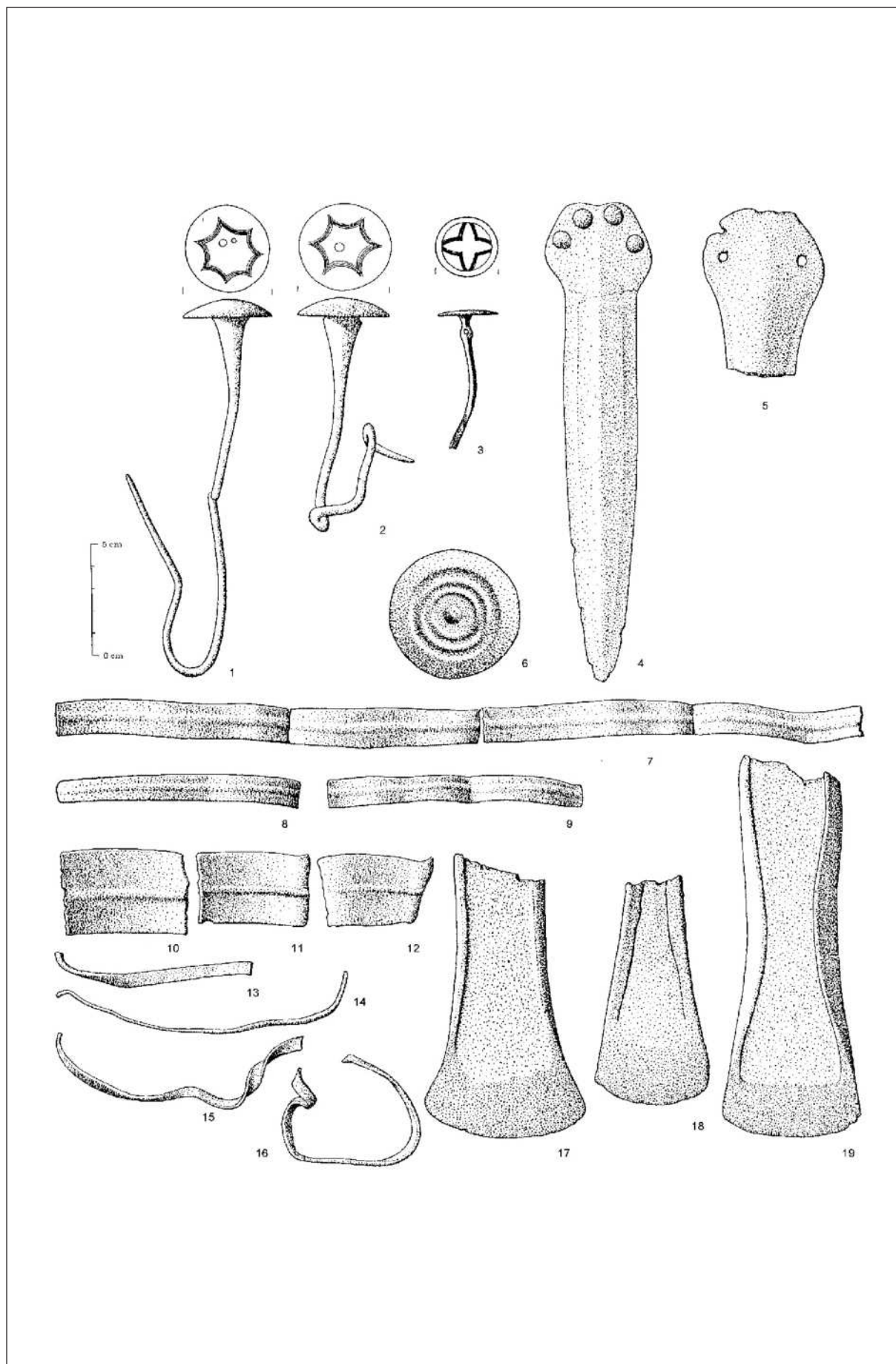
- Novotná 1998 M. Novotná, *Zur Chronologie der Bronzehortfunde im Karpatenbecken*. În: B. Fritsch, C. Strahm, I. Matuschik, M. Maute (Hrsg.), *Tradition und Innovation: Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm*. Leidorf, 1998, 349–369.
- Novotná 1999 M. Novotná, *Die Aunjetitzer Kultur in der Slowakei: Stand der Forschung*. În: J. Bátor, J. Peška (Hrsg.), *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*. Nitra 1999, 97–111.
- Olexa 2003 L. Olexa, *Nizná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Košice, 2003.
- Oravkinová, Vladár 2019 D. Oravkinová, J. Vladár, *The Phenomenon of Hoarding at the Fortified Settlement in Spišský Štvrtok*. În: K. P. Fischl, T. L. Kienlin (Eds.), *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-Eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*. Bonn 2019, 83–119.
- Oravkinová, Vladár 2021 D. Oravkinová, J. Vladár, *Some Are More Equal Than Others: Intrasettlement Social Organization in Spišský Štvrtok (EBA/MBA, Slovakia)*. *Cambridge Archaeological Journal* 31, 2, 2021, 183–210.
- Ordentlich 1968 I. Ordentlich, *Depozitul de bronzuri de la Otomani*. *Acta Musei Napocensis* V, 1968, 397–404.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. București 1977.
- Polányi 2022 T. Polányi, *The rise of idiôtês: Micro-politics of death and community reproduction in Bronze Age Hungary*. *Journal of Anthropological Archaeology* 68, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2022.101445>.
- Popescu 1950 D. Popescu, *Săpăturile de la Vârșand, jud. Arad*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 1, 1950, 149 – 154.
- Popescu 1956 D. Popescu, *Einige Bemerkungen zur Bronzezeit Siebenbürgens. Auf Grund der neuesten Grabungsergebnisse von Tószeg und der neueren rumänischen Forschung*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* VII, 1956, 301–320.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Óskor*. *Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum*, Tom I. Praehistorica. Kolozsvár, 1942.
- Schumacher-Matthäus 1985 G. Schumacher-Matthäus, *Studien zu bronzezeitlichen Schmucktrachten im Karpatenbecken. Ein Beitrag zur Deutung der Hortfunde im Karpatenbecken*. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*, 6. Mainz 1985.
- Soroceanu 1991 T. Soroceanu, *Studien zur Mureș-Kultur*. *Internationale Archäologie* 7. Buch am Erlbach 1991.
- Soroceanu 1995 T. Soroceanu, *Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten*. În: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 10. Berlin 1995, 15–80.
- Soroceanu 2005 T. Soroceanu, *Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v.Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlicher Deutung*. În: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien II – Descoperiri de bronzuri din România. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischem Zusammenhang*. Bistrița, Cluj-Napoca 2005, 387–428.
- Soroceanu 2008 T. Soroceanu, *Die vorskythenzeitlichen Metallgefäße im Gebiet des heutigen Rumänien. – Vasele de metal prescitate de pe actualul teritoriu al României. Bronzefunde aus Rumänien III – Descoperiri de bronzuri din România III*. Bistrița, Cluj-Napoca 2008.
- Soroceanu 2011 T. Soroceanu, „GLADIUS BARBARICO RITU HUMI FIGITUR NUDUS“. *Schriftliches, Bildliches und Ethnologisches zur Bedeutung der Schwerter und der Schwertdeponierungen außerhalb des militärischen Verwendungsbereiches*. *Tyragetia* V [XX], 1, 2011, 41–118.
- Soroceanu 2012 T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien. Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România: epoca timpurie și mijlocie a bronzului*. *Archaeologia romanica* V (=Bronzefunde aus Rumänien IV). Cluj-Napoca, Bistrița 2012.

- Soroceanu, Sava 2020 T. Soroceanu, E. Sava, *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai während der Bronze- und Früheisenzeit – Металлические сосуды между Карпатами и Западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века*. Tyragetia international II. Chişinău 2020.
- Soroceanu et al. 2017 T. Soroceanu, B. Rezi, R. Németh, *Der Bronzedepotfund von Bandul de Câmpie, jud. Mureş/Mezőbánd, Maros-Megye. Beiträge zur Erforschung der spätbronzezeitlichen Metallindustrie in Siebenbürgen*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 307/ Bibliotheca Musei Marisiensis, Seria Archaeologica 13. Bonn 2017.
- Stanczik, Tárnoki 1992 I. Stanczik, J. Tárnoki, *Jászdózsa-Kápolnahalom*. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt am Main 1992, 120–127.
- Szabó 2015 G. V. Szabó, *Bronzkor: az őskori fémművesség virágkora (Kr.e. 2800 – Kr.e. 1000)*. In: Á. Vágó (Ed.), *A Kárpát-medence ősi kincsei. A kőkortól a honfoglalásig*. Budapest 2015, 105–183.
- Szathmári et al. 2019 I. Szathmári, B. Maróti, J. G. Tarbay, V. Kiss, *A Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményéből Származó bronzkori arany hajkarika leletek vizsgálata*. In: L. Bartosiewicz, K. Biró, P. Sümegi, T. Töröcsik (Eds.), *Mikroszkópál, feltárásokkal, mintavetelezéssel, kutatásokkal az archeometria, a geoarcheológia, és a régészet szolgálatában. Tanulmányok IllonGábor régész 60 éves születésnapjára*. Szeged 2019, 291–315.
- Szeverényi, Kulcsár 2012 V. Szeverényi, G. Kulcsár, *Middle Bronze Age Settlement and Society in Central Hungary*. In: M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. Fischl (Eds.), *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 9. Poznań, Bonn 2012, 287–352.
- Točík 1964 A. Točík, *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom*. Bratislava 1964.
- Točík 1978 A. Točík, *Slovakia in the Early and Middle Bronze Ages (1700–1200 B.C.)*. Anthropologie XVI, 2, 1978, 97–105.
- Točík 1981 A. Točík, *Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche Befestigte Ansiedlung der Madarovce Kultur*. Materialia Archaeologica Slovaca III. Nitra 1981.
- Točík, Vladár 1971 A. Točík, J. Vladár, *Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej*. Slovenská Archeológia II, 1971, 365–422.
- Tompa 1937 F. Tompa, *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts 24–25, 1934–35 (1937), 27–127.
- Țârlea 2008 A. Țârlea, *The concept of 'selective deposition'*. Peuce VI, 2008, 63–132.
- Uhnér 2012 C. Uhnér, *Society and Power: Political Economy in Bronze Age Tell-Building Communities*. In: M. Jaeger, J. Czebreszuk, K. Fischl (eds), *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, 9. Poznań, Bonn 2012, 353–370.
- Vachta 2008 T. Vachta, *Studien zu den bronzezeitlichen Hortfunde des oberen Theissgebiets*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 159. Bonn 2008.
- Vachta 2016 T. Vachta, *Bronzezeitliche Hortfunde und ihre Fundorte in Böhmen*. Topoi. Berlin Studies of the Ancient World 33. Berlin 2016.
- Valkó 1941 A. Valkó, *A solymári bronzkori raktárlelet*. Folia Archaeologica III-IV, 1941, 99–101.
- Vandkilde 1998 H. Vandkilde, *Metalwork, depositional structure and social practice in the Danish Late Neolithic*. In: C. Mordant, M. Pernot, V. Rychner (Eds.), *L'atelier du bronzier en Europe du XXe au VIIIe siècle avant notre ère. Actes du colloque international "Bronze'96" Neuchâtel et Dijon, 1996. Tome III (session de Dijon). Production, circulation et consommation du bronze*. Paris 1998, 243–257.
- Veliačik, Němejcová-Pavúková 1987 L. Veliačik, V. Němejcová-Pavúková, *Zwei Bronzehorte aus Ivanovce*. Slovenská Archeológia XXXV, 1, 1987, 47–64.

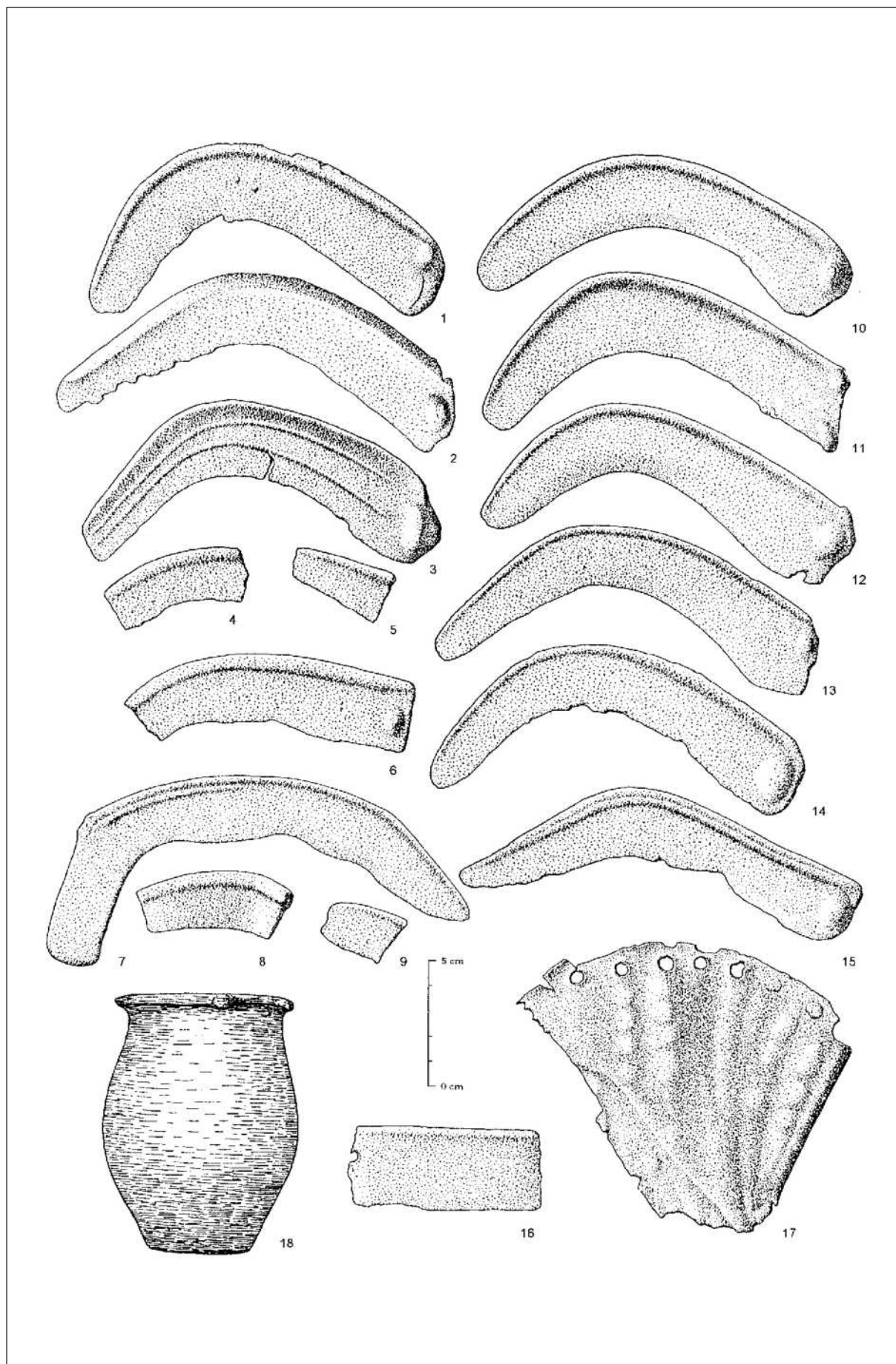
- Vicze *et al.* 2013 M. Vicze, I. Poroszlai, P. Sümegi (Eds.), *Koszider: Hoard, Phase, Period? Round Table Conference on the Koszider Problem*. Százhalombatta 2013.
- Visser 2021 K. M. Visser, *A completely normal practice: the emergence of selective metalwork deposition in Denmark, north-west Germany, and the Netherlands between 2350-1500 BC*. Leiden 2021.
- Vladár 1972 J. Vladár, *Predbežná správa o systematickom výskume opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku*. Archeologické rozhledy XXIV, 1972, 18–25.
- Vladár 1973 J. Vladár, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*. Slovenská Archeológia XXI, 2, 1973, 253–357.
- Vladár 1974 J. Vladár, *Mediterrane Einflüsse auf die Kulturentwicklung des nördlichen Karpatenbeckens in der älteren Bronzezeit*. Preistoria Alpina 10, 1974, 219–236.
- Vladár 1975 J. Vladár, *Mykenische Einflüsse im Karpatengebiet. Die urgeschichtliche Siedlung Spišský Štvrtok*. Das Altertum, 21, 1975, 92–98.
- Vladár 1976 J. Vladár, *Komplexný výskum opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku*. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku 1975 (1976), 215–223.
- Vladár 1977 J. Vladár, *Zur Problematik der befestigten Siedlungen der ausgehenden älteren Bronzezeit in der Slowakei*. In: O.-H. Frey (Bearb.), *Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg*. Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte 1. Gladenbach 1977, 175–192.
- Vladár 2012 J. Vladár, *Depoty bronzových a zlatých výrobkov na výšinnom opevnenom sídlisku otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku*. In: R. Kujovský, V. Mitáš (Eds.), *Václav Furmánek a doba bronzová: zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Nitra 2012, 383–396.
- Vladár, Oravkinová 2015 J. Vladár, D. Oravkinová, *Tezaurácia bronzových a zlatých predmetov na opevnenom sídlisku v Spišskom Štvrtku*. In: J. Bátora, P. Tóth (Eds.), *Keď bronz vystriedal meď. Zborník príspevkov z XXIII. Medzinárodného sympózia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“*. Levice 8.–11. októbra 2013. Bratislava, Nitra 2015, 433–452.
- Vulpe 1996 Al. Vulpe, *Deponierungen, Opferstätten und Symbolgut im Karpatengebiet*. In: P. Schauer (Hrsg.), *Archäologische Forschungen zum Kultgeschehen in der jüngeren Bronzezeit und frühen Eisenzeit Alteuropas. Ergebnisse eines Kolloquiums in Regensburg 4.-7. Oktober 1993*. Bonn 1996, 517–533.

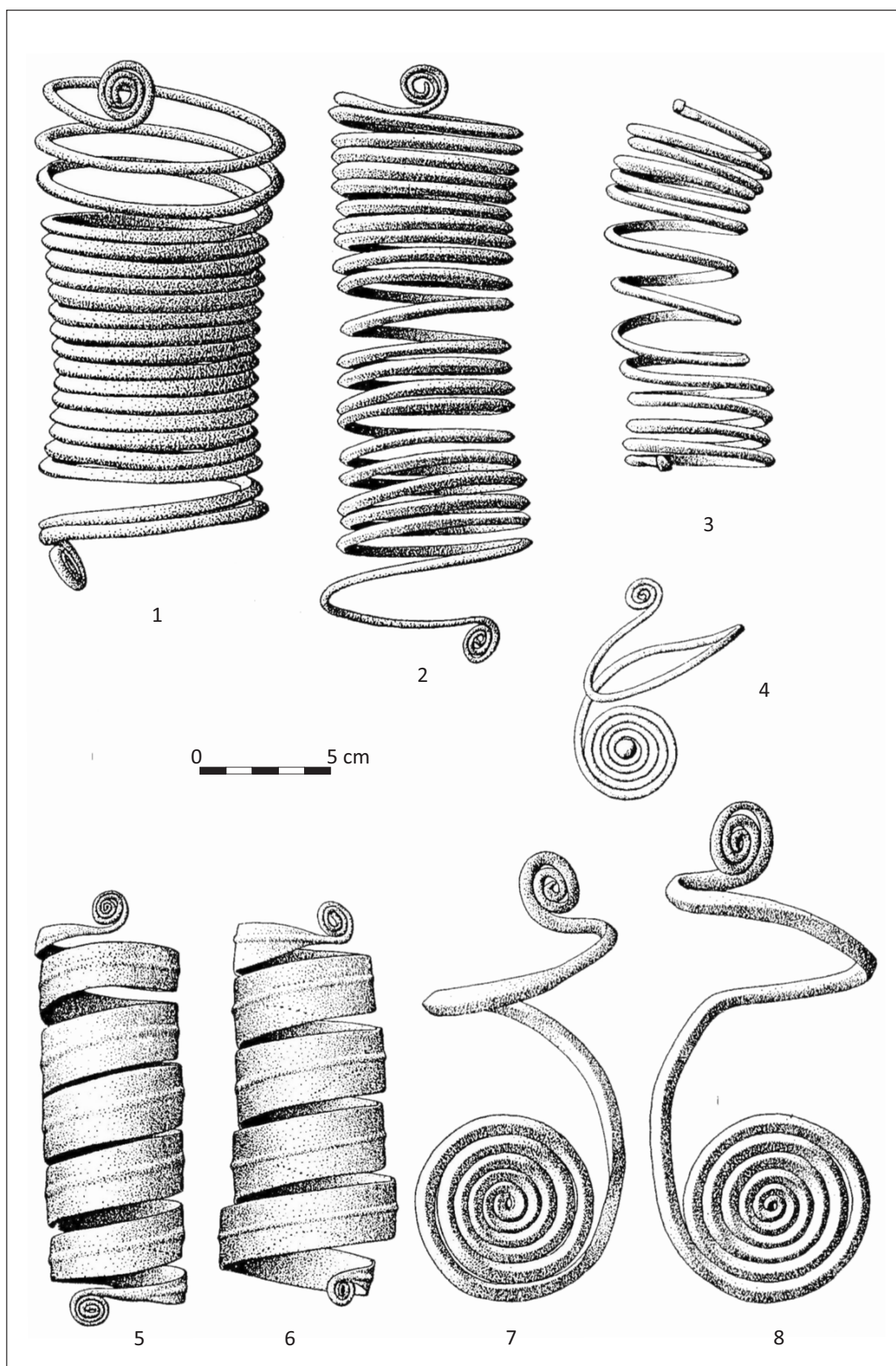
Planşa 1. 1-38. Dunaújváros Koziderpadlás. Depozit I (după David 2002).

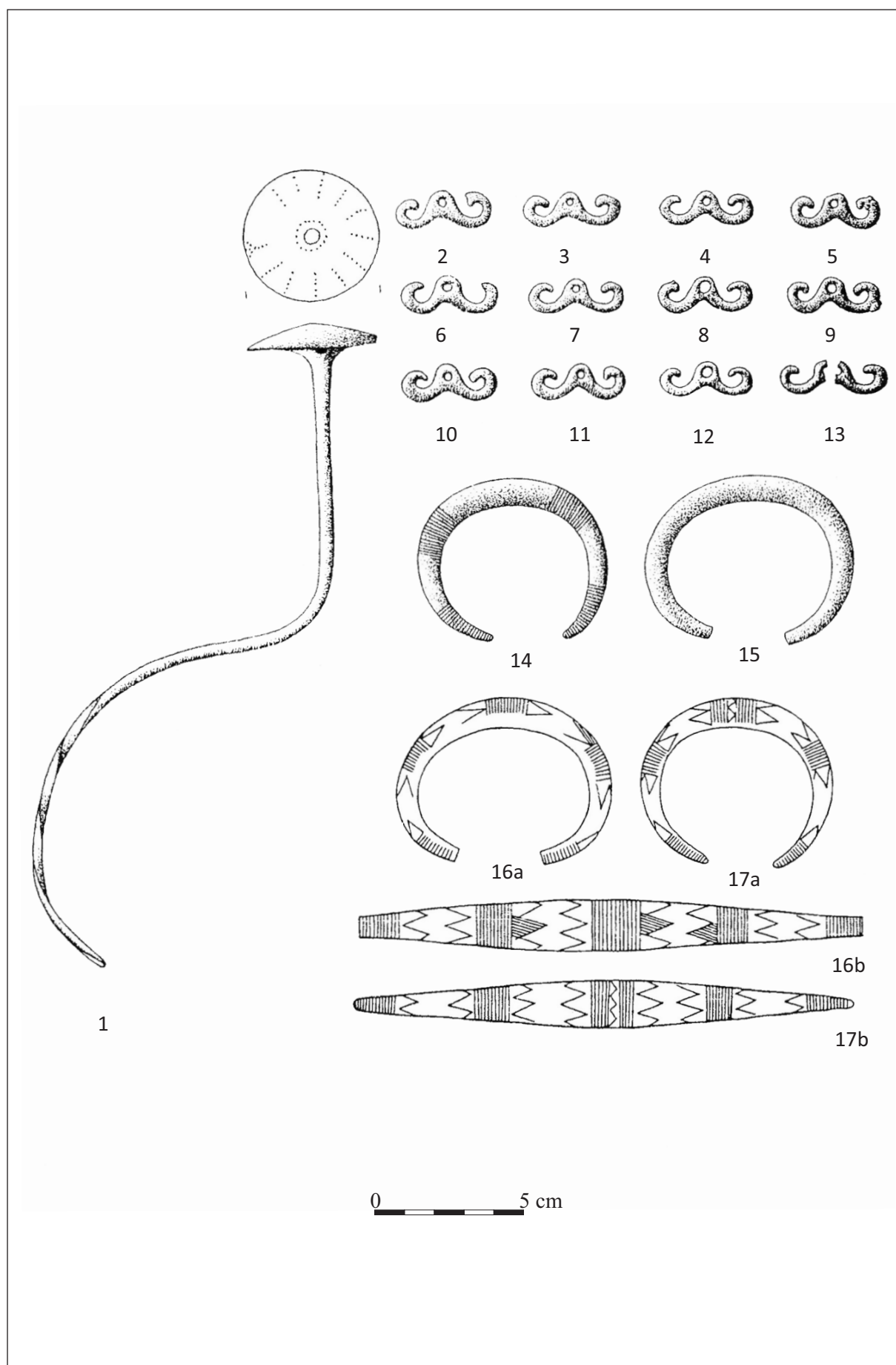
Planşa 2. 1-19. Dunaújváros Koziderpadlás. Depozit II (după David 2002).

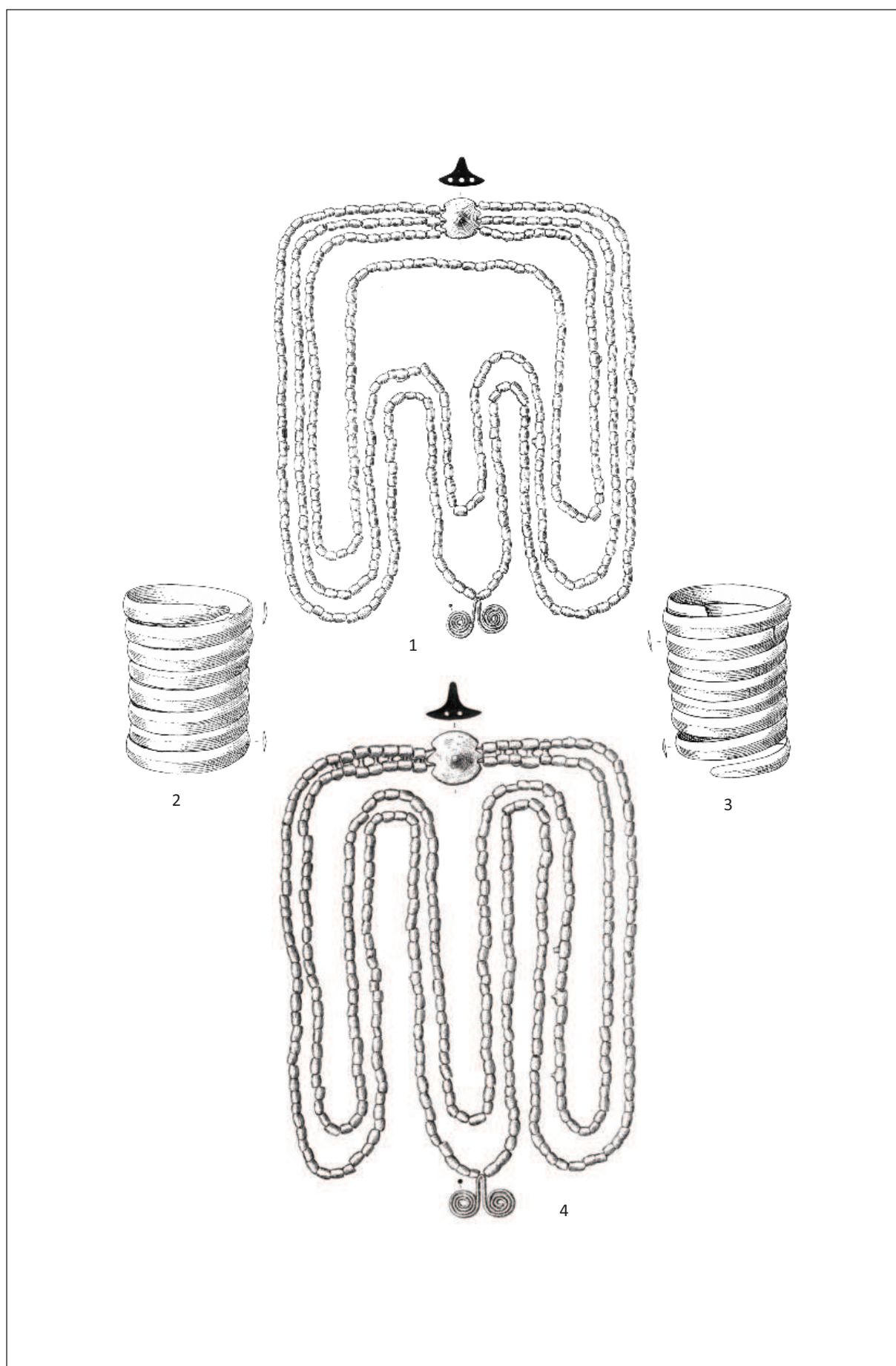
Planşa 3. 1-18. Dunaújváros Koziderpadlás. Depozit II (după David 2002).

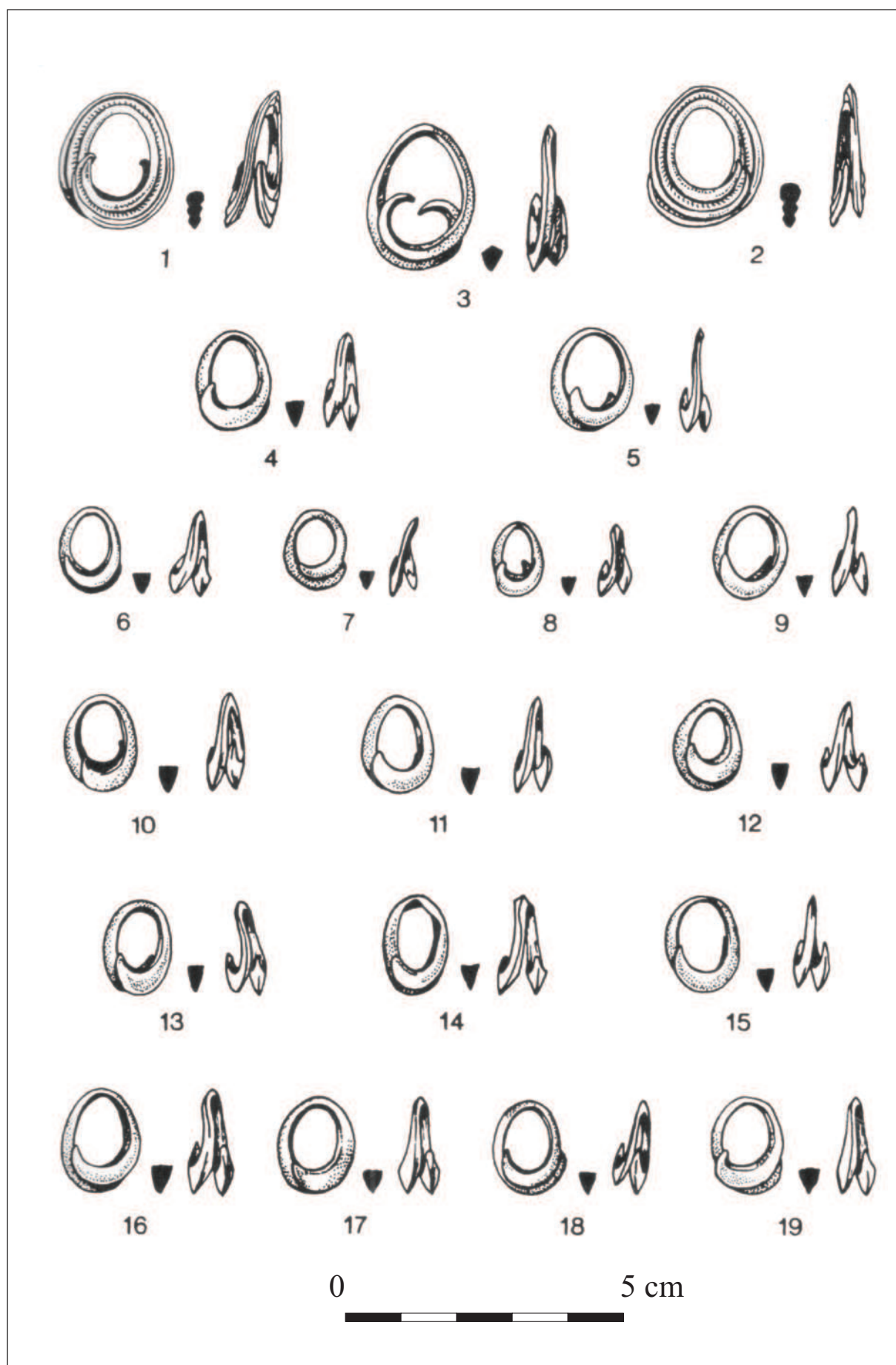
Planșa 4. 1-8. Dunaújváros Koziderpadlás. Depozit III (după David 2002).

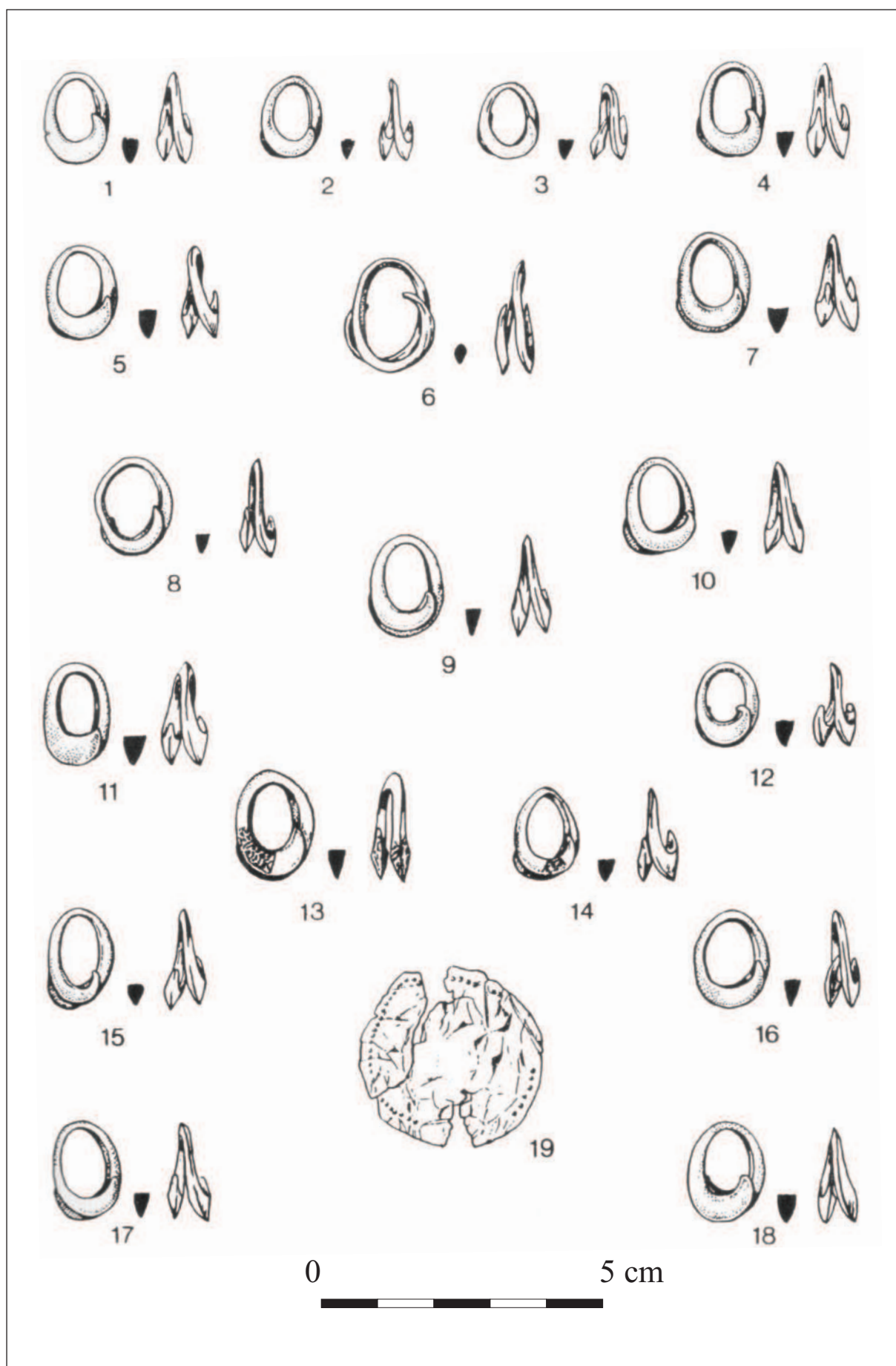
Planşa 5. 1-17. Dunaújváros Koziderpadlás. Depozit III (după David 2002).

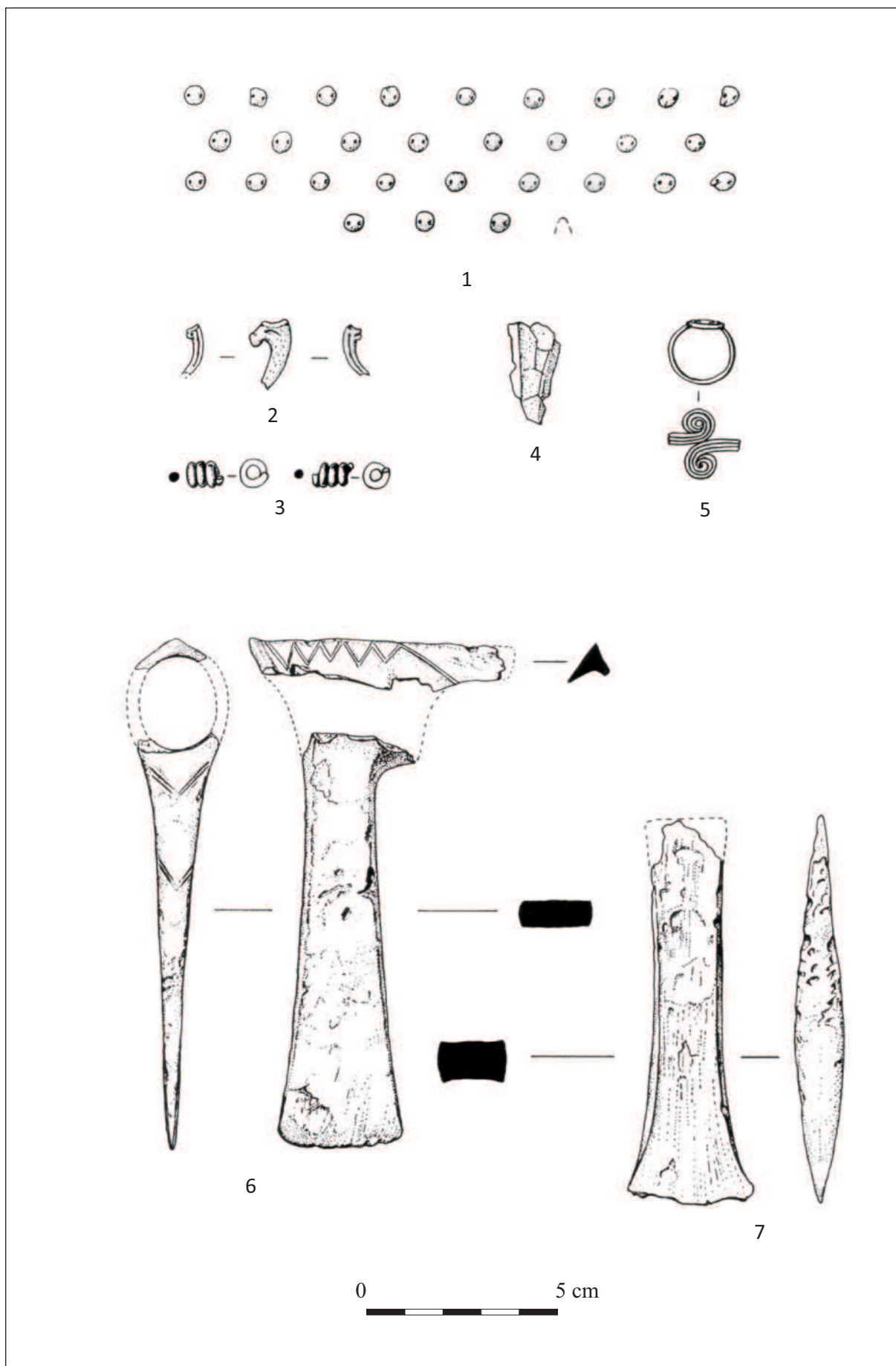
Planșa 6. 1-4. Ivanovce Bašta=Skala. Depozit (după Veliačik, Němejcová-Pavůková 1987).

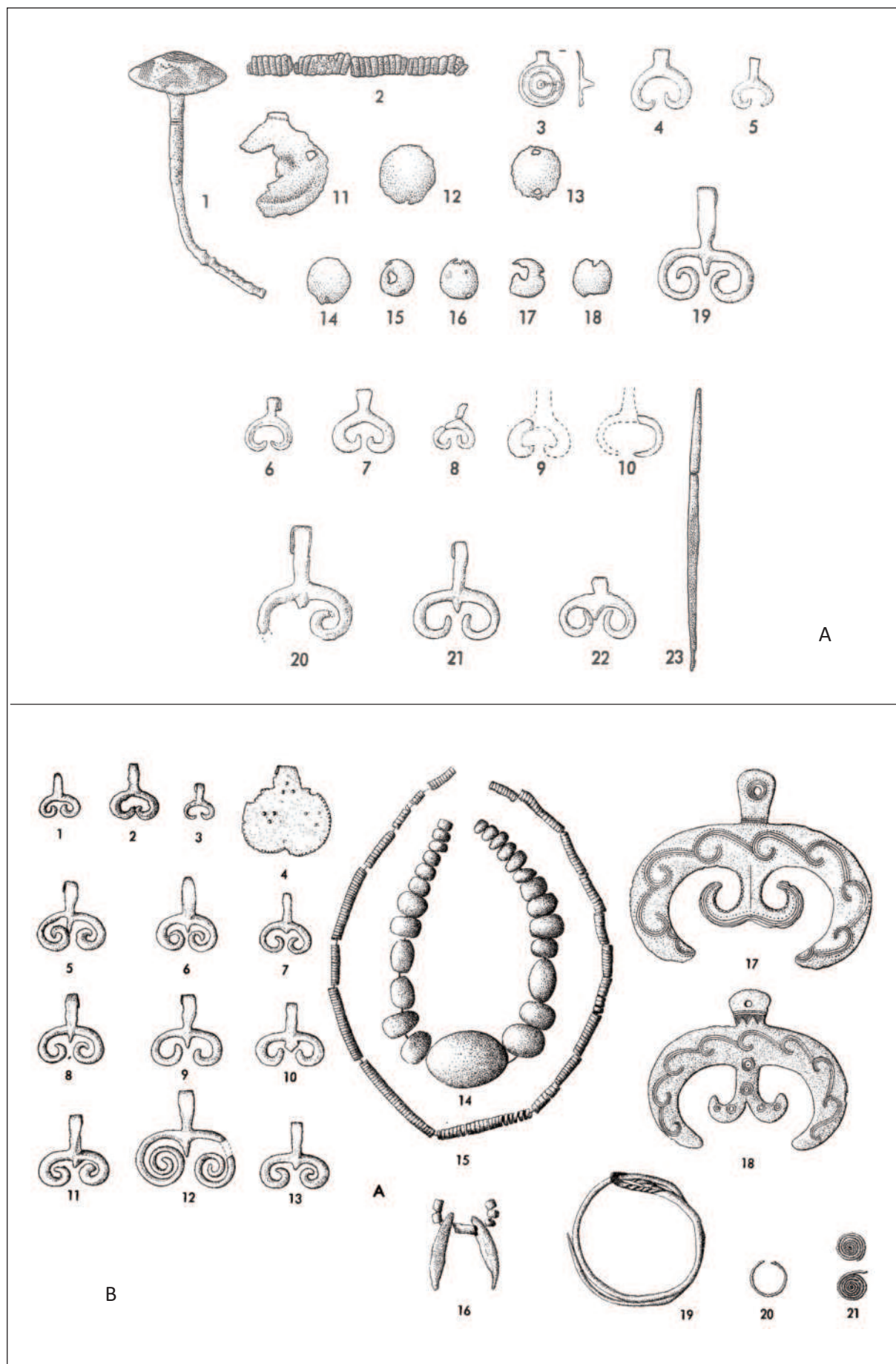
Planşa 7. 1-19. Jászdózsa Kápolnahalom. Depozit III (după Csányi et al. 2000).

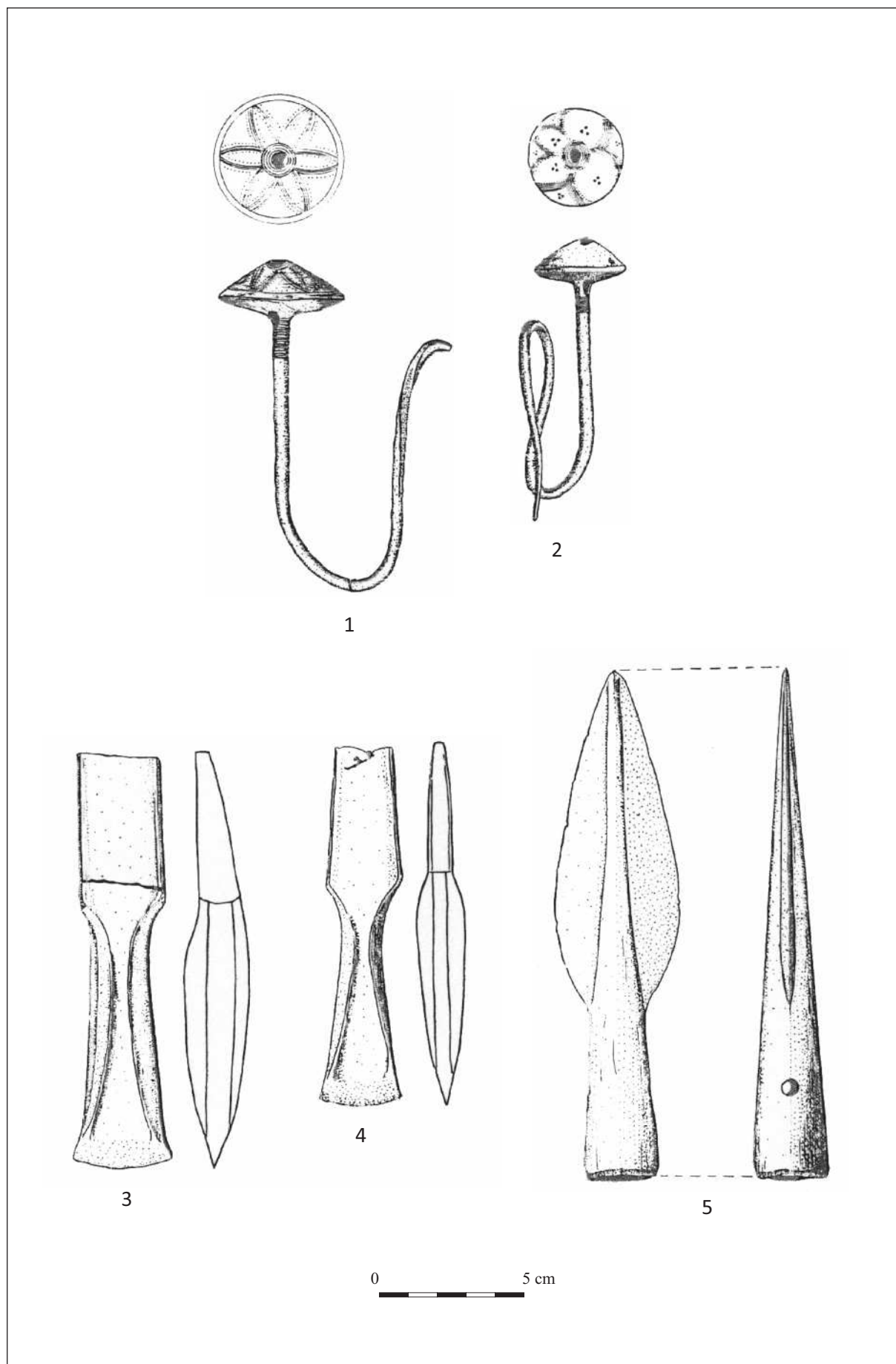
Planșa 8. 1-18. Jászdózsa Kápolnahalom. Depozit III (după Csányi et al. 2000).

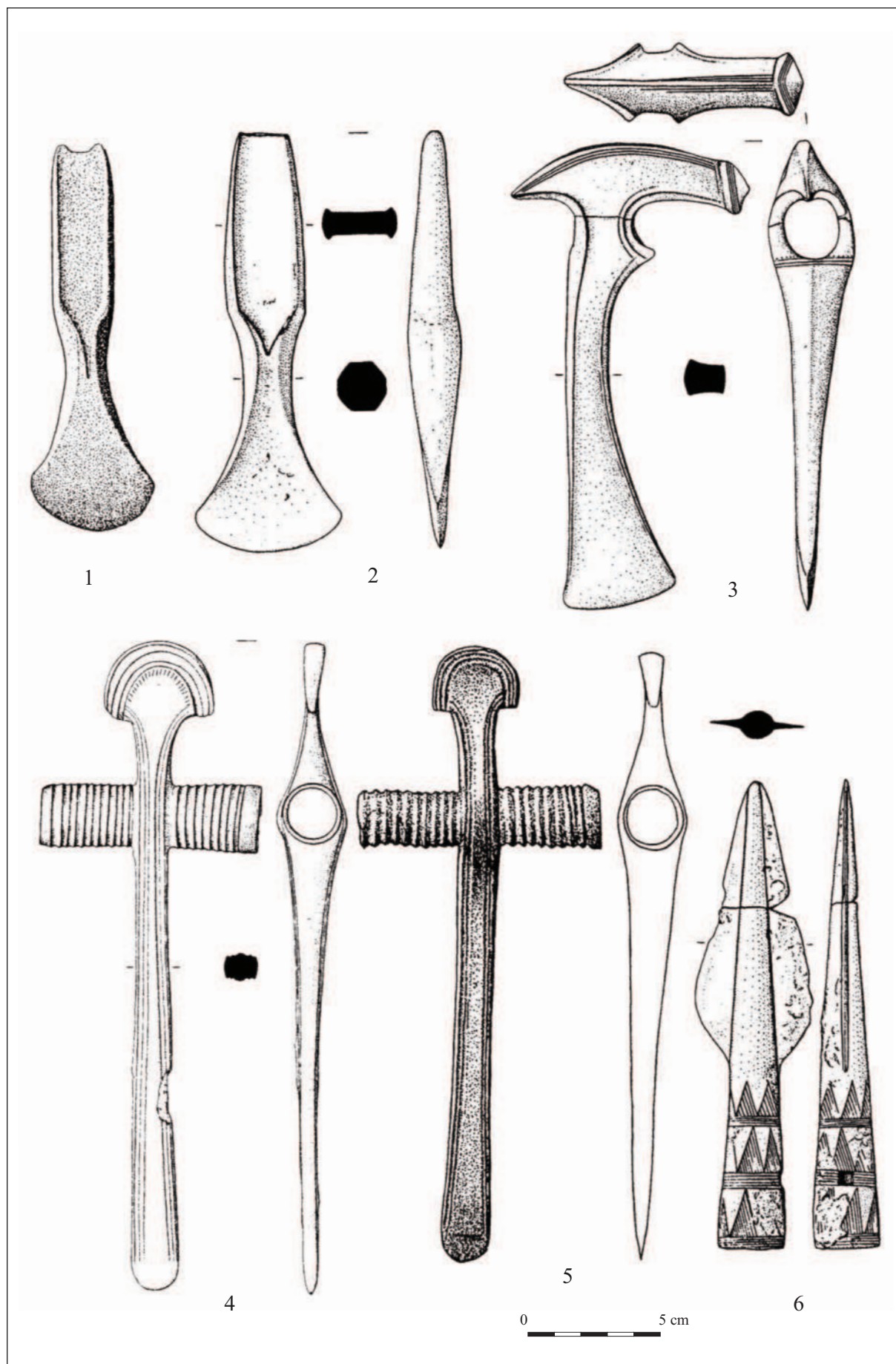
Planşa 9. 1-7. Jászdózsa Kápolnahalom. Depozit III (după Csányi et al. 2000).

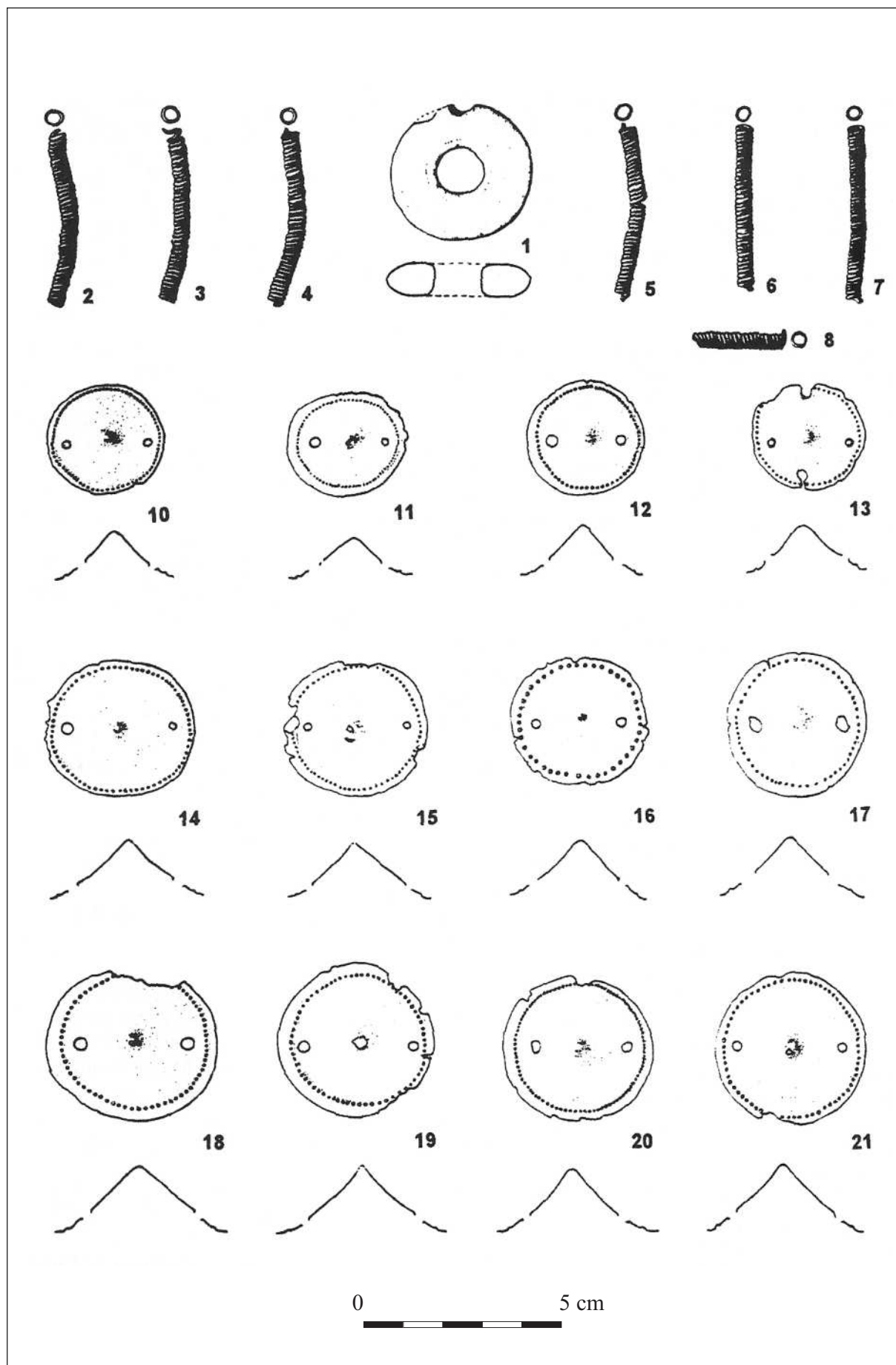
Planșa 10. A-B. Košice-Barca. A - Depozit I, B - Depozit II (după Furmánek 1980).

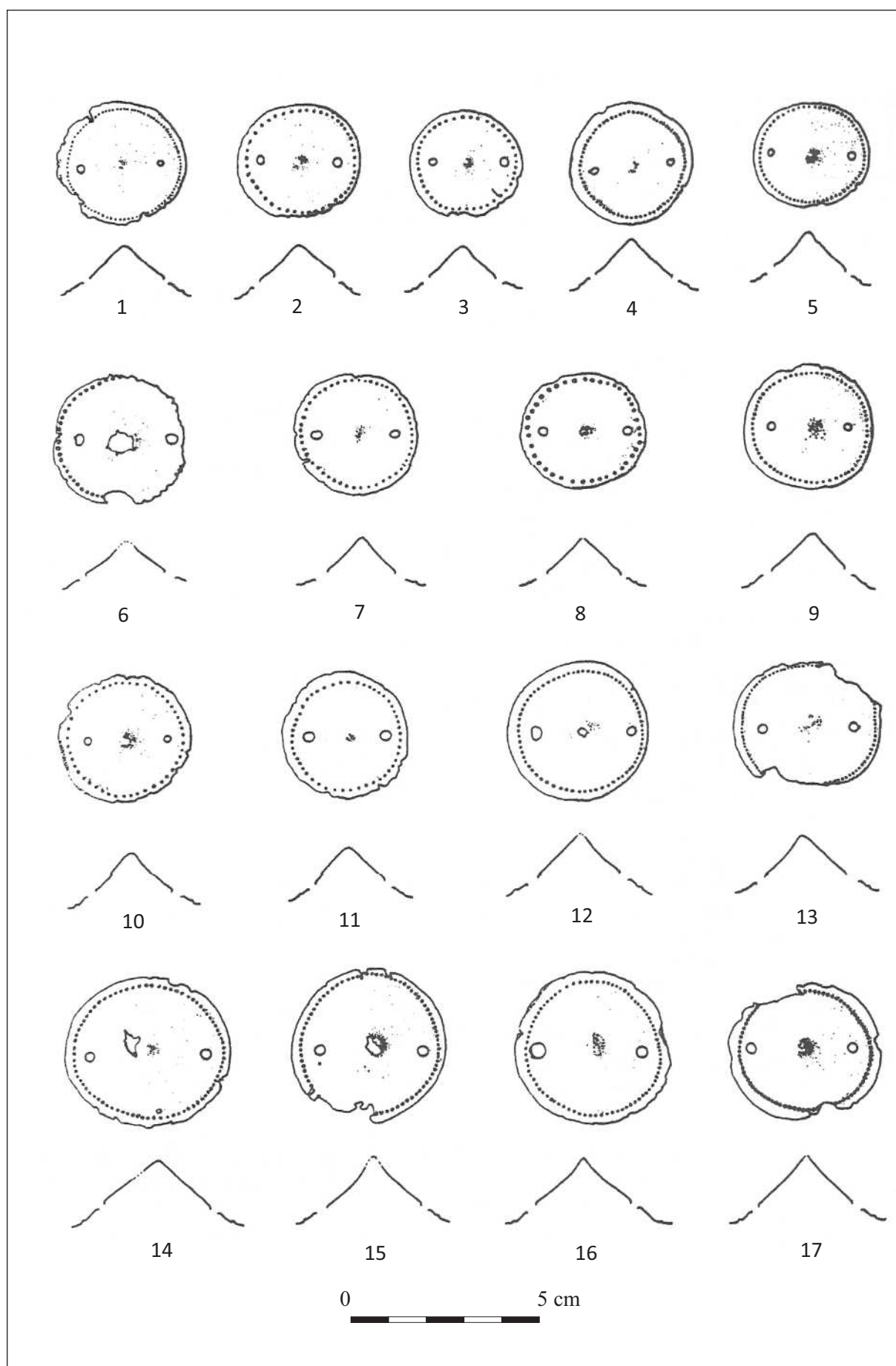
Planşa 11. 1-5. Mende Leányvár. Depozit (după Kovács 1975).

Planșa 12. 1-6. Nitriansky Hrádok Zámeček. Depozit I (după David 2002).

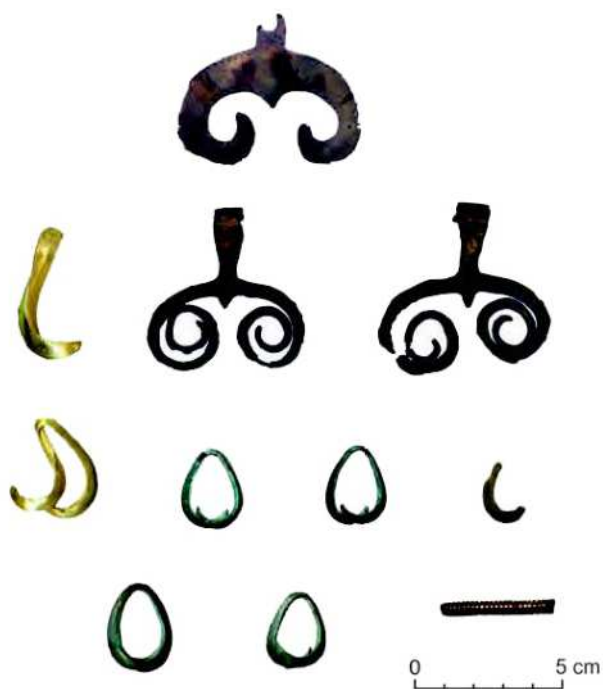
Planşa 13. 1-21. Nitriansky Hrádok Zámeček. Depozit II (după Marková 1999).

Planşa 14. 1-17. Nitriansky Hrádok Zámeček. Depozit II (după Marková 1999).

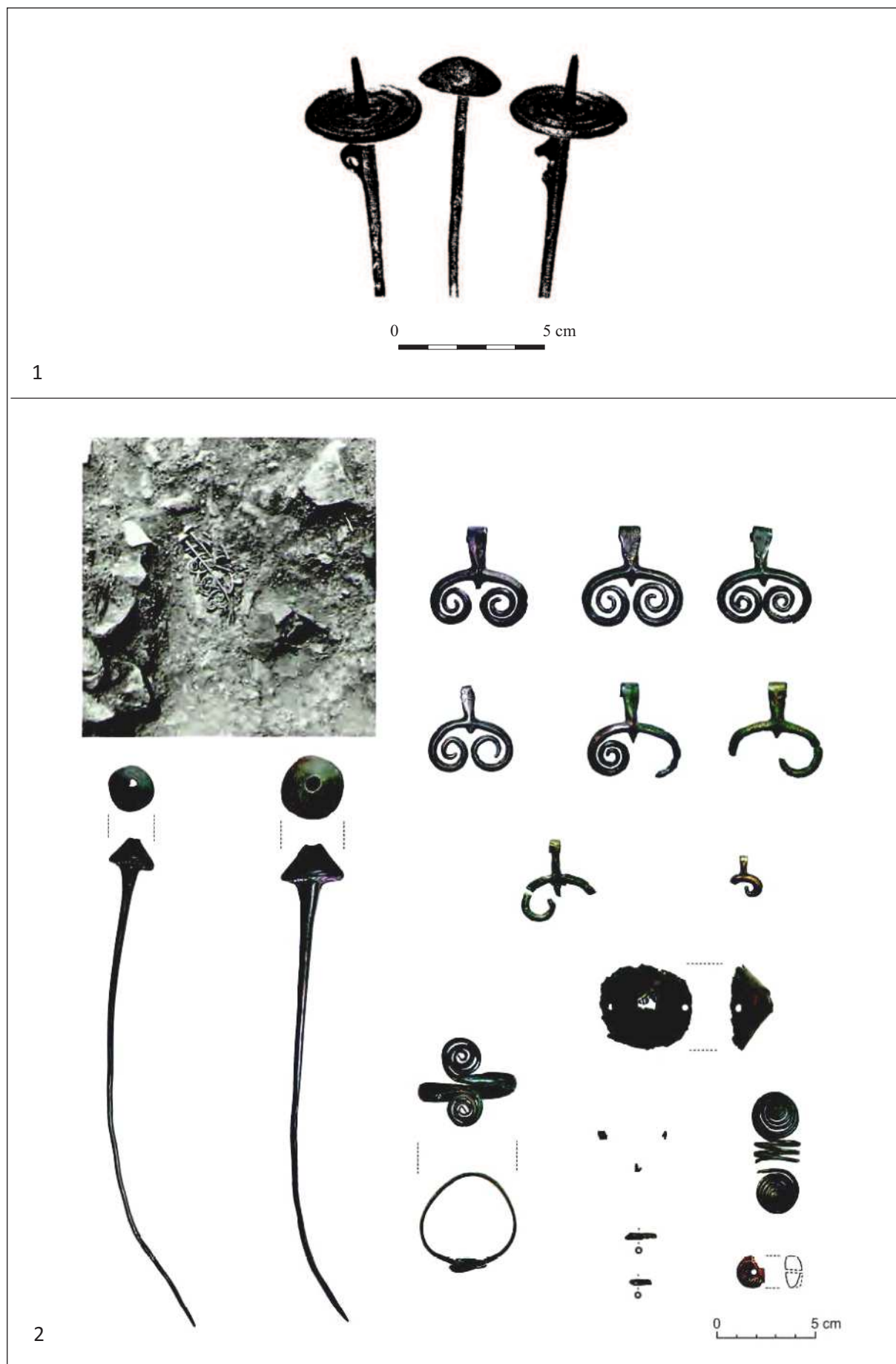

1

2

Planşa 15. 1. Periam Movila Şanţului (după Roska 1942). 2. Spišský Štvrtok, Depozit I (după Oravkinová, Vladár 2019)

Planșa 16. Spišský Štrvtok. 1. Depozit II (după Vladár 1977); 2. Depozit III (după Oravkinová, Vladár 2019).

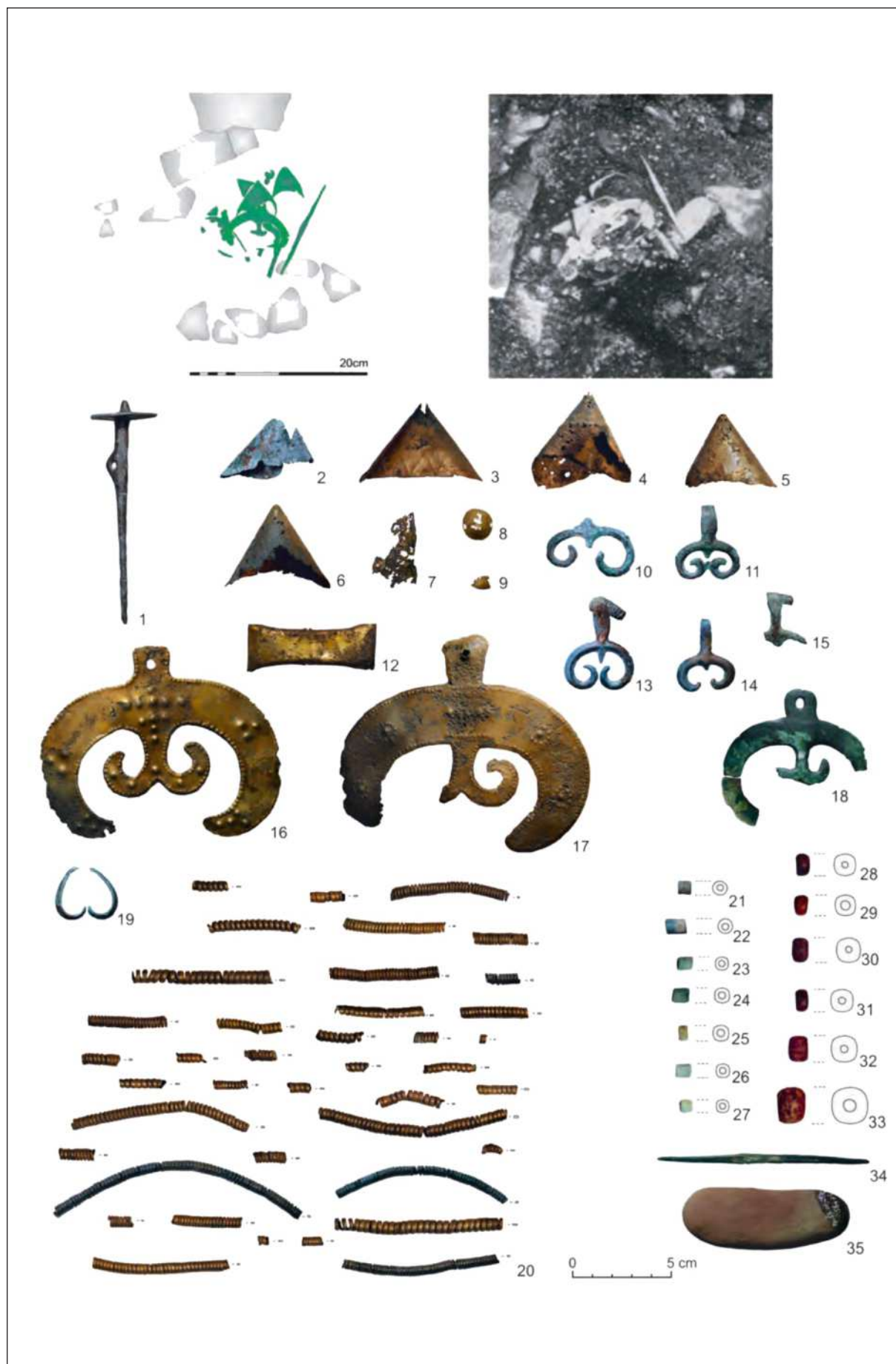
Planșa 17. Spișky Štrvtok. 1. Depozit IV; 2. Depozit V (după Oravkinová, Vladár 2019).

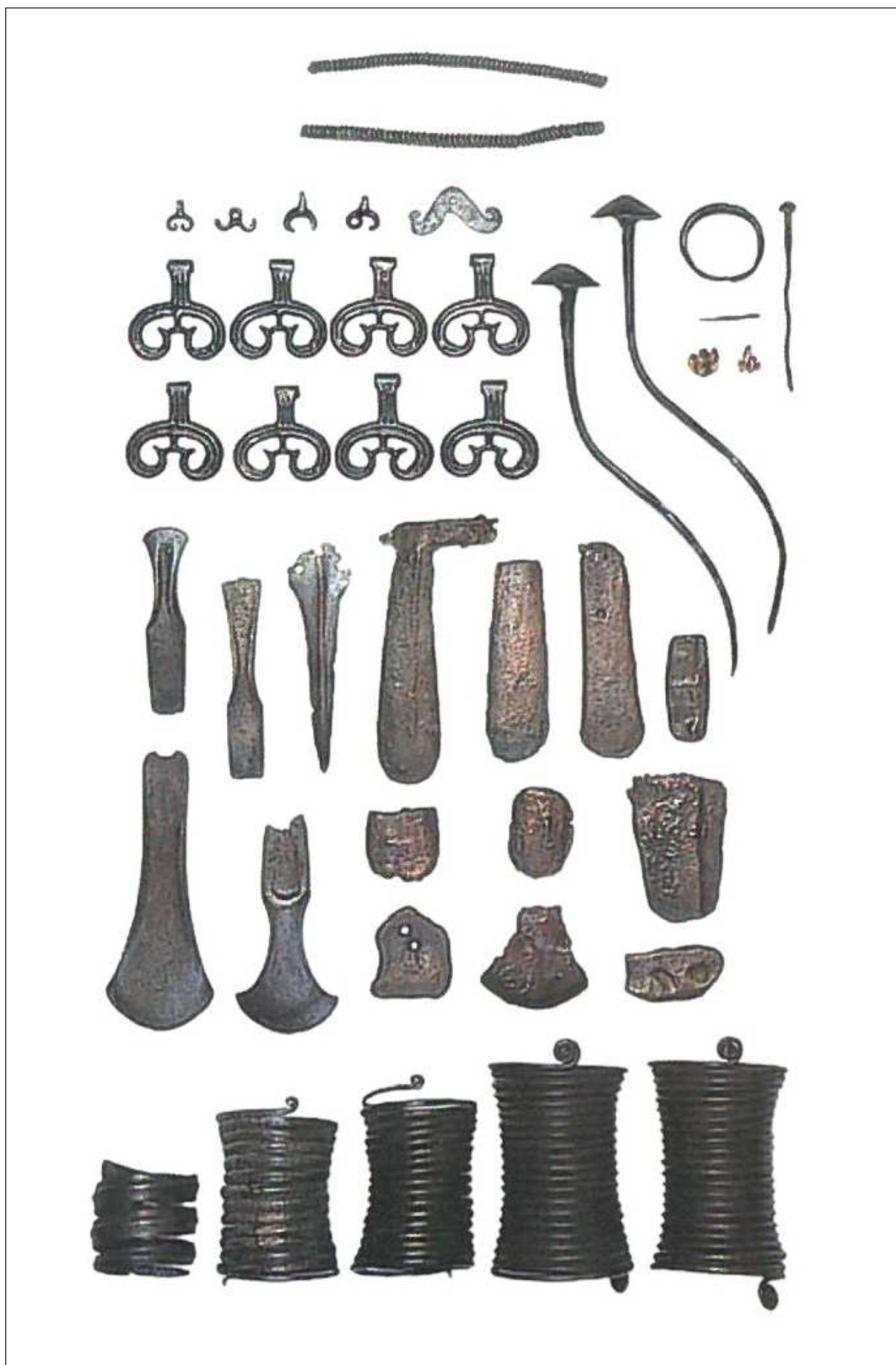
Planșa 18. Spišský Štrvrtok. 1. Depozit VI; 2. Depozit VII; 3. Depozit VIII (după Oravkinová, Vladár 2019).

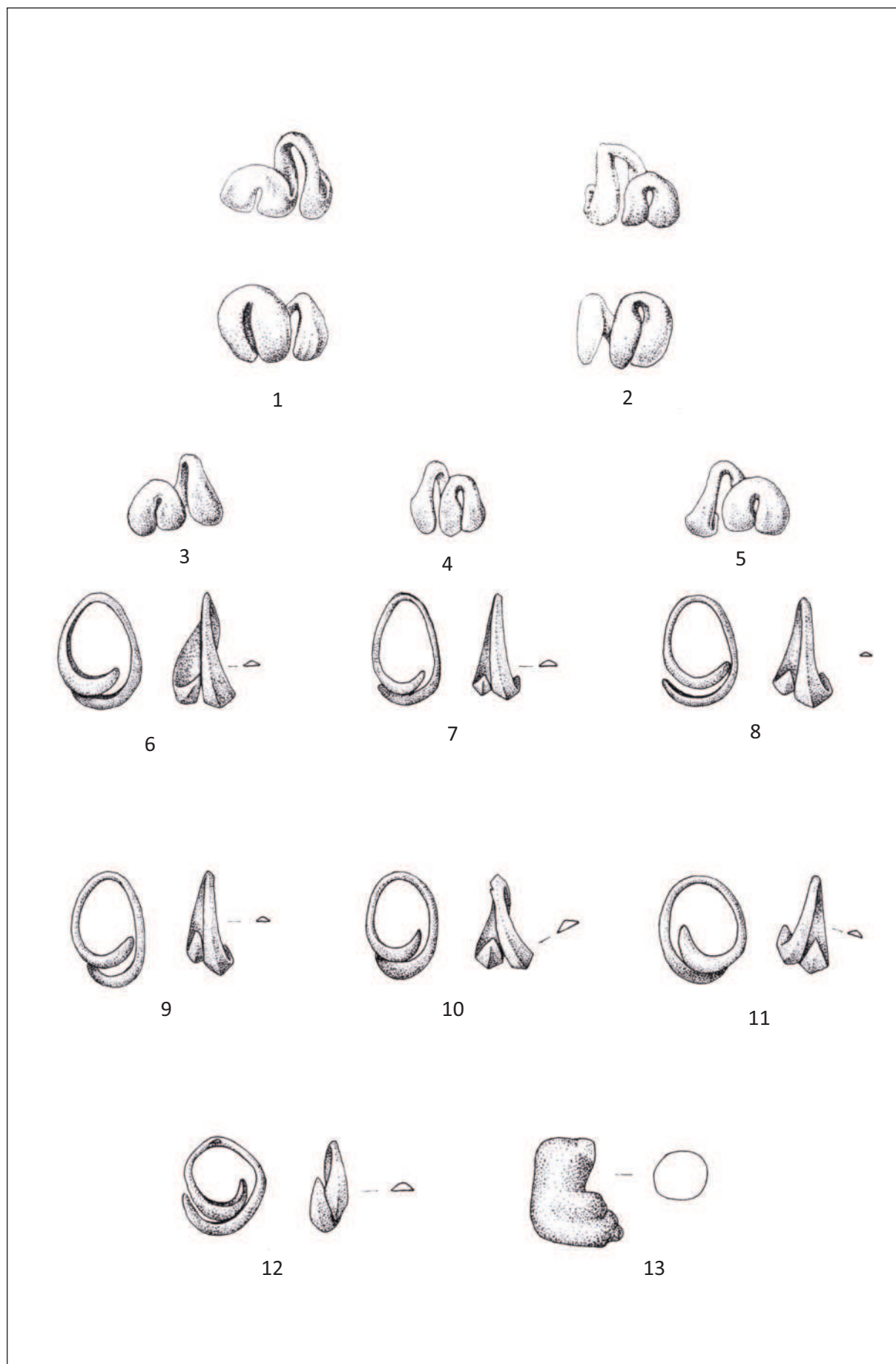
Planșa 19. Spišský Štrvtok. 1. Depozit IX; 2. Depozit X (după Oravkinová, Vladár 2019).

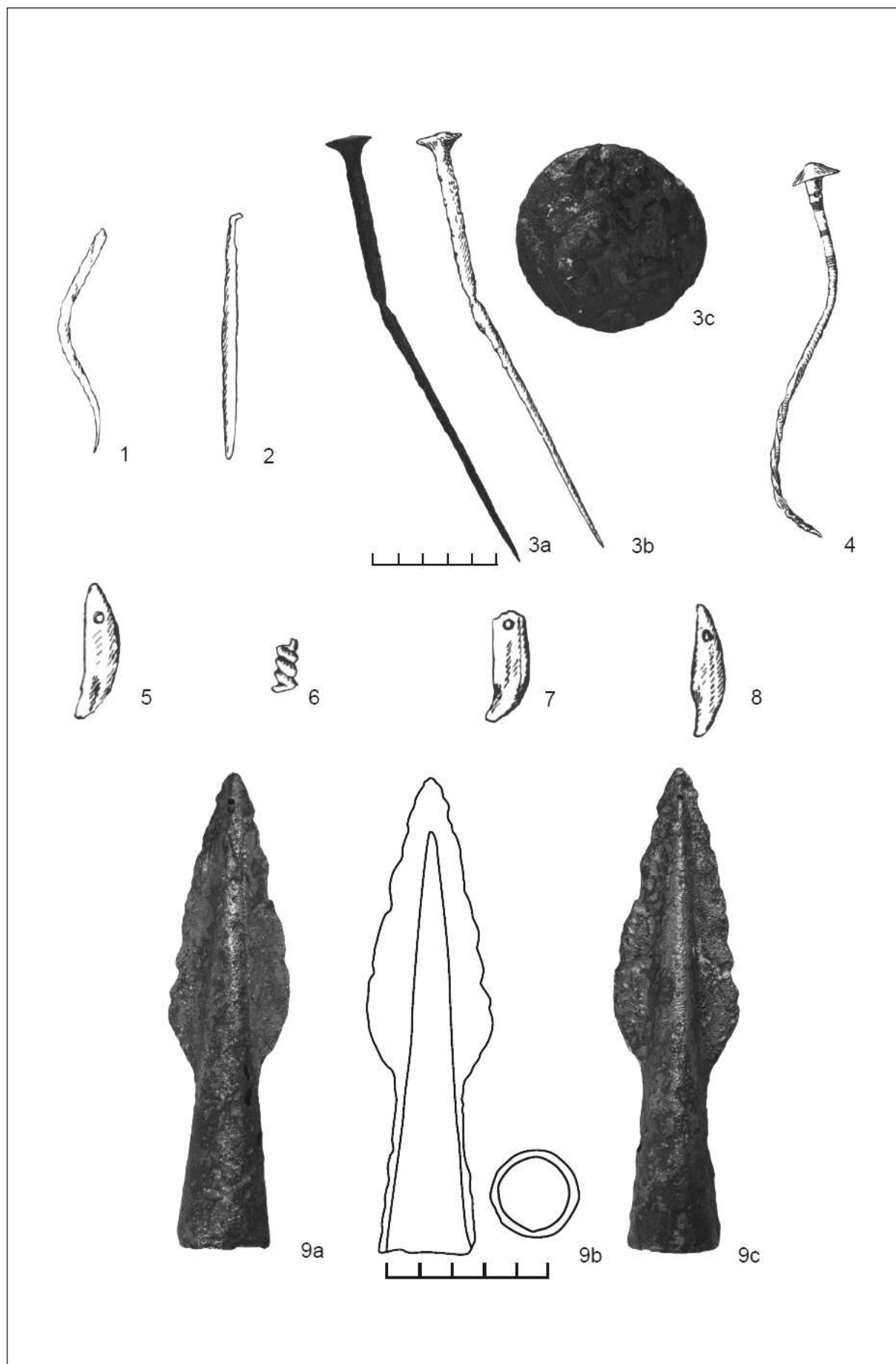
Planșa 20. 1-35. Spišský Štrvrtok. Depozit XI (după Oravkinová, Vladár 2019).

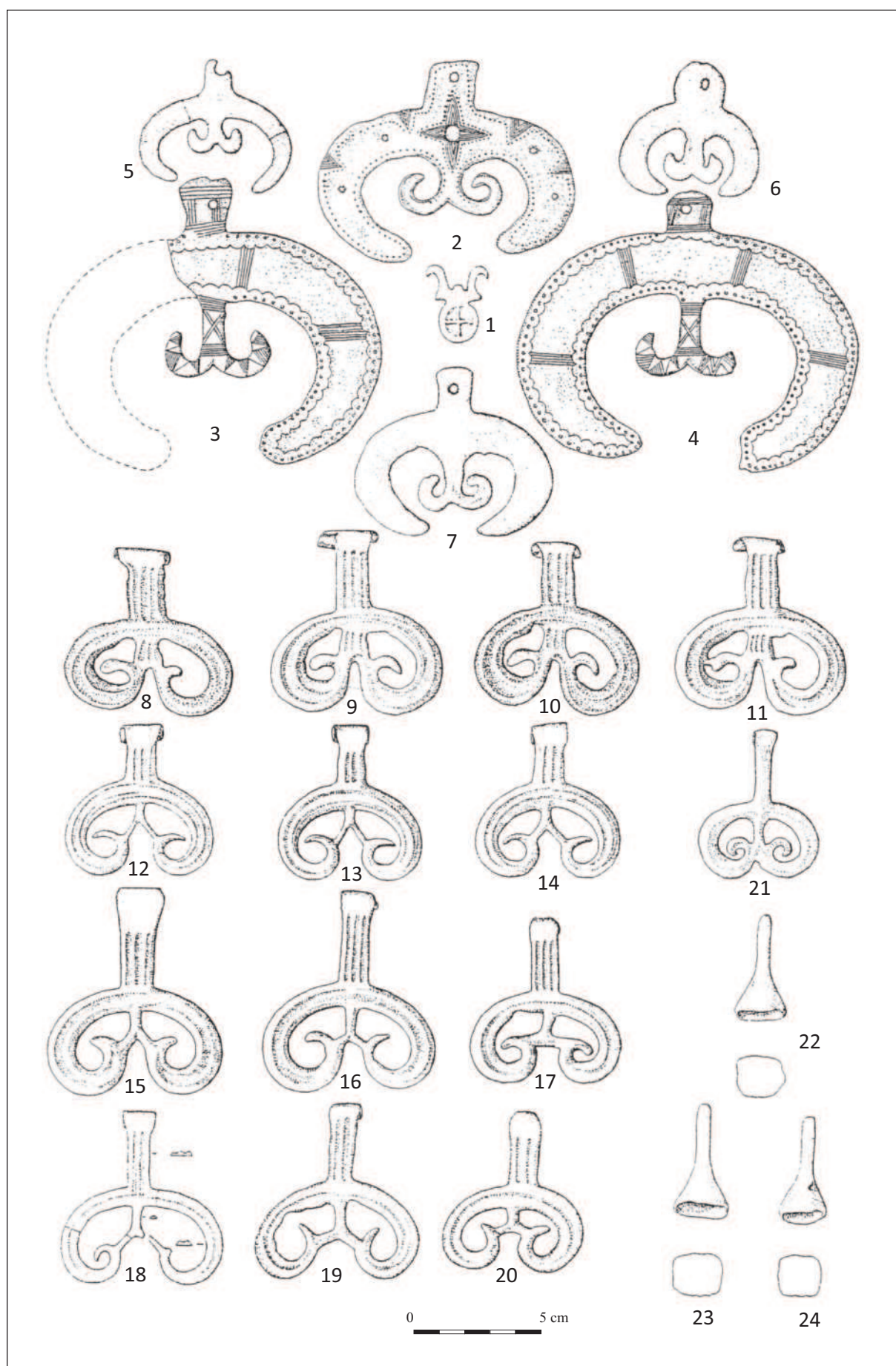
Planşa 21. Százhalombatta Földvár. Depozit II (după Kovács 1999).

Planșa 22. 1-13. Szelevény Menyasszonypart I. 1-5. Depozit I; 6-13. Depozit II după Kovács 1994)

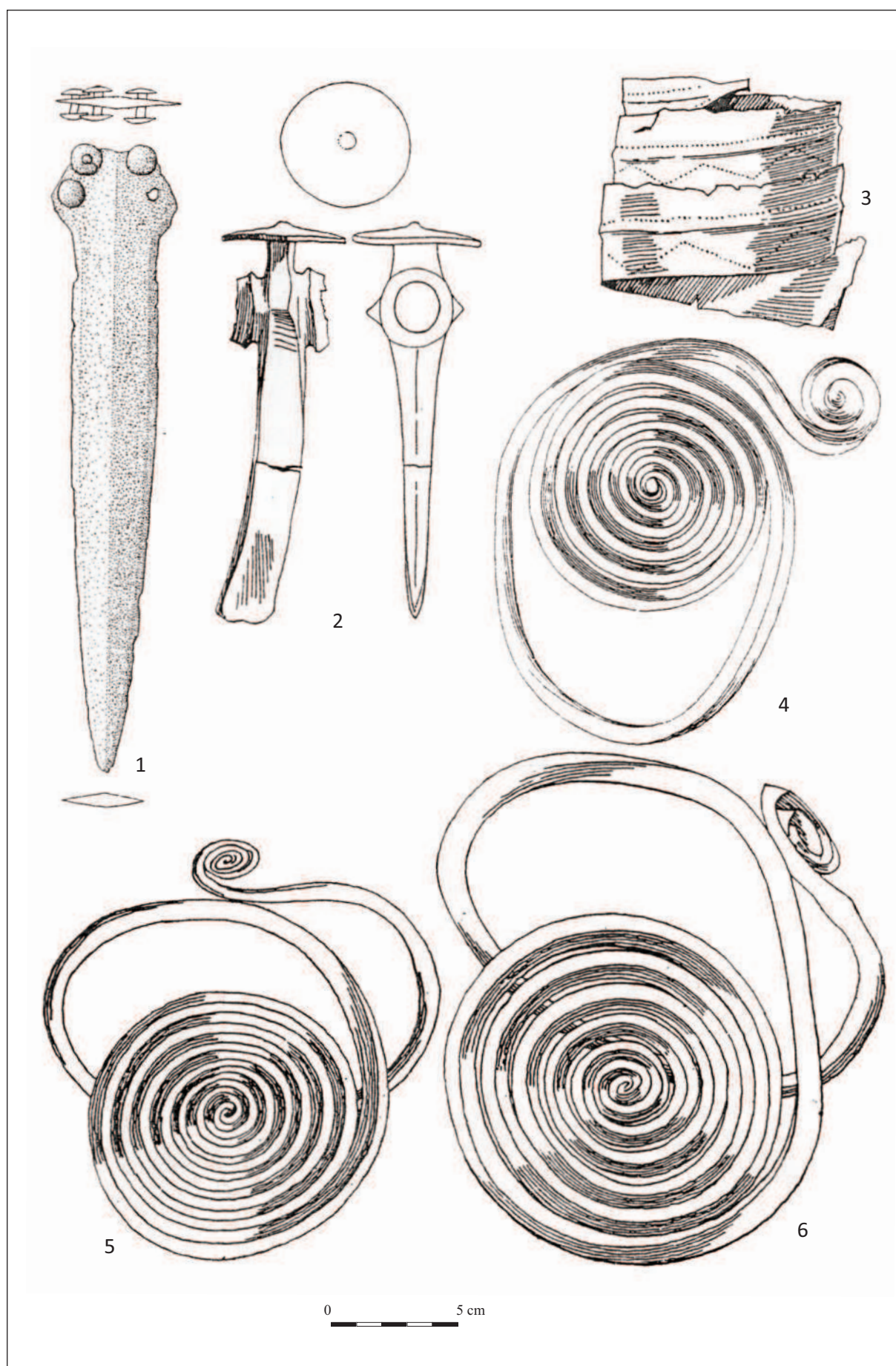
Planșa 23. 1-9. Vârșand Movila dintre vii. Depozit (după Soroceanu 2012).

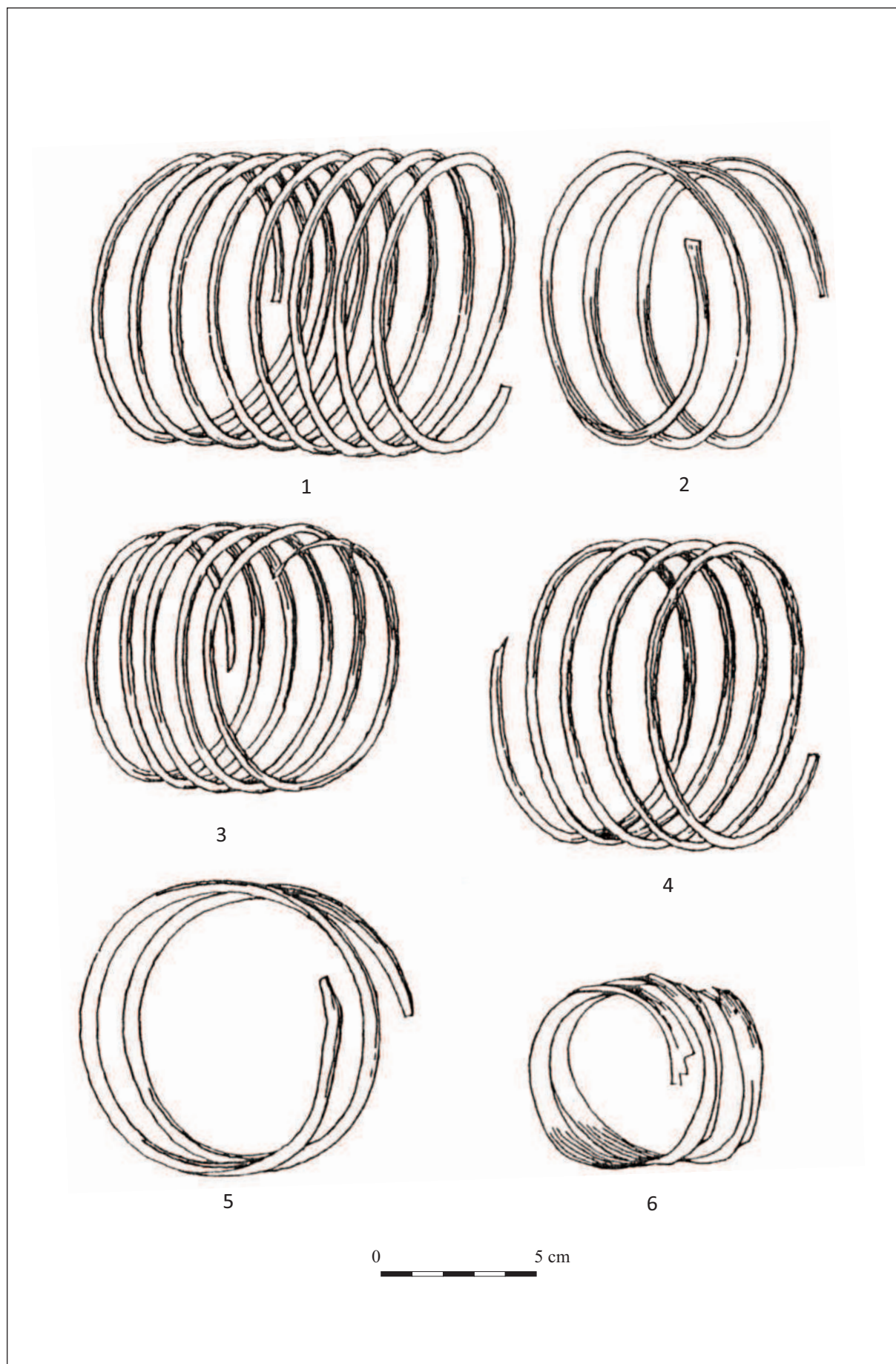
Planșa 24. 1-24. Včelince Lászlófala. Depozit I (după David 2002).

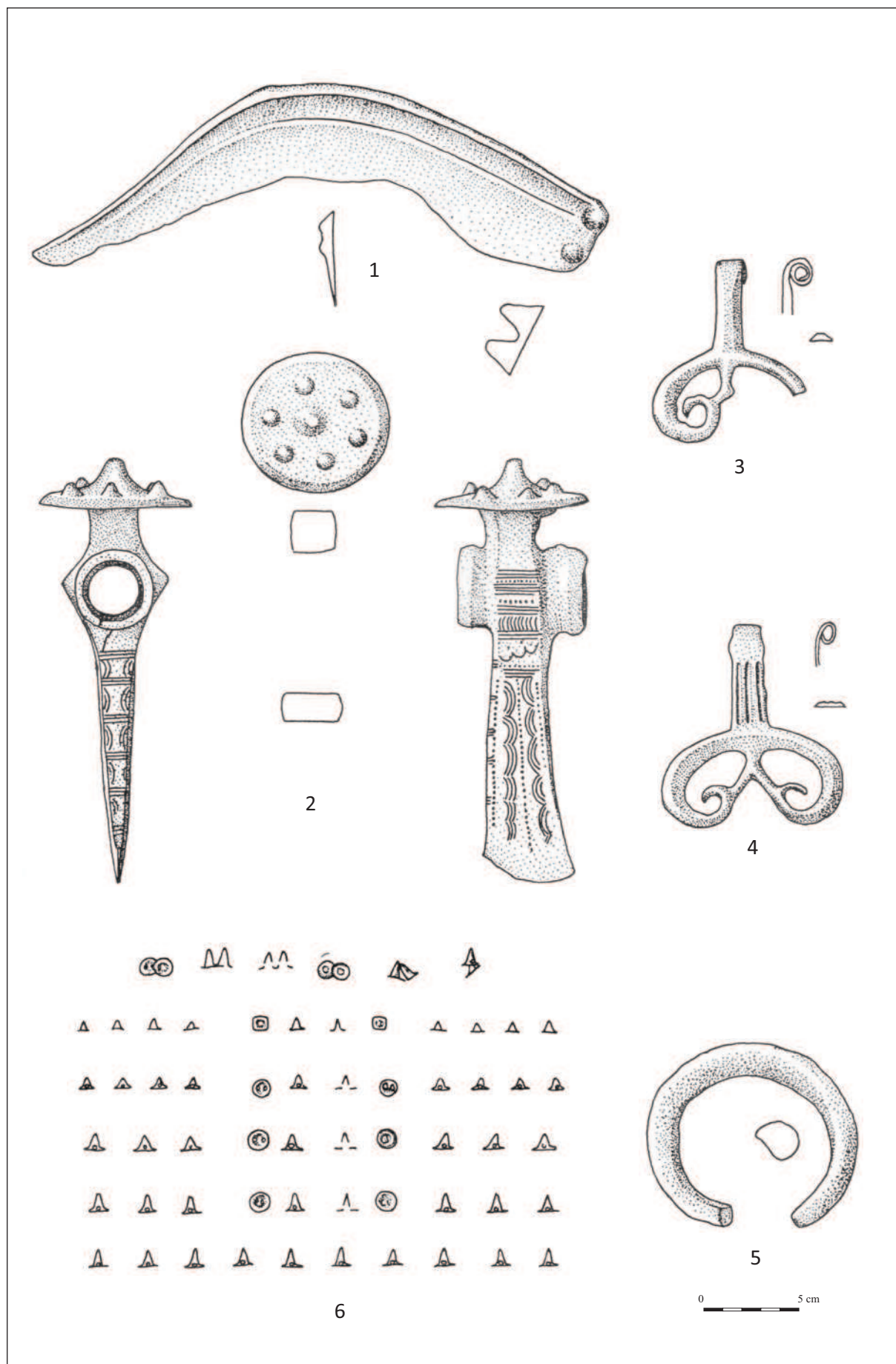
Planşa 25. 1-48. Včelince Lászlófala. Depozit I după David 2002).

Planșa 26. 1-6. Včelince Lászlófala. Depozit I (după David 2002).

Planșa 27. 1-6. Včelince Lászlófala. Depozit I (după David 2002).

Planșa 28. 1-6. Včelince Lászlófala. Depozit II (după Furmánek, Marková 1996).

Poveste din trecut despre depozitul de topoare de la Borlești

Anca-Diana Popescu

Abstract: The Borlești hoard (Neamț county, eastern Romania) contained six shaft-hole axes, placed in a clay pot. One of the six axes was lost immediately after the discovery. Based on some old information, the present paper brings into discussion the possibility that the lost axe of the hoard was of a different appearance compared to the other five preserved specimens attributed to the Monteoru type. This shaft-hole axe would have had the shaft-tube decorated with thin ribs and spirals in relief, being similar to some axes attributed, in particular, to the Pădureni type. Unfortunately, the information comes from a single source and cannot be verified at this time. However, I considered that these data should be known, even if their veracity may be disputed.

Keywords: Borlești; shaft-hole axe; ornamented shaft-tube; hoard; Middle Bronze Age.

Scrierile lui Tudor Soroceanu se remarcă prin cunoașterea profundă a subiectelor pe care le abordează, expunerea clară a ideilor, valoarea indiscutabilă a observațiilor și rezultatelor. Sunt lucrări ample, realizate cu mult efort și pasiune. Meticulozitatea și perseverența cu care verifică toate datele, înainte de a le așterne pe hârtie, sunt recunoscute. Aplecarea spre a recupera, din arhive sau lucrări vechi, informații neglijate sau uitate de alți cercetători este, de asemenea, de subliniat¹. A constituit o activitate căreia i-a dăruit mult timp, a necesitat multă răbdare, dar și realizările au fost pe măsură. Nu este deloc simplu să distingi „adevărul de neadevăr”, ca să-l citez pe colegul Florin Gogâltan², mai ales după foarte mulți ani trecuți din momentul în care obiectele arheologice au fost descoperite și diferitele evenimente (schimbarea proprietarului sau depozitarului, de exemplu) în care acestea au fost implicate în tot acel răstimp. Lucrarea de față aduce în discuție o informație despre depozitul de topoare de la Borlești. „Adevărul” acestei informații rămâne a fi cântărit de fiecare dintre cititorii prezentei note.

*

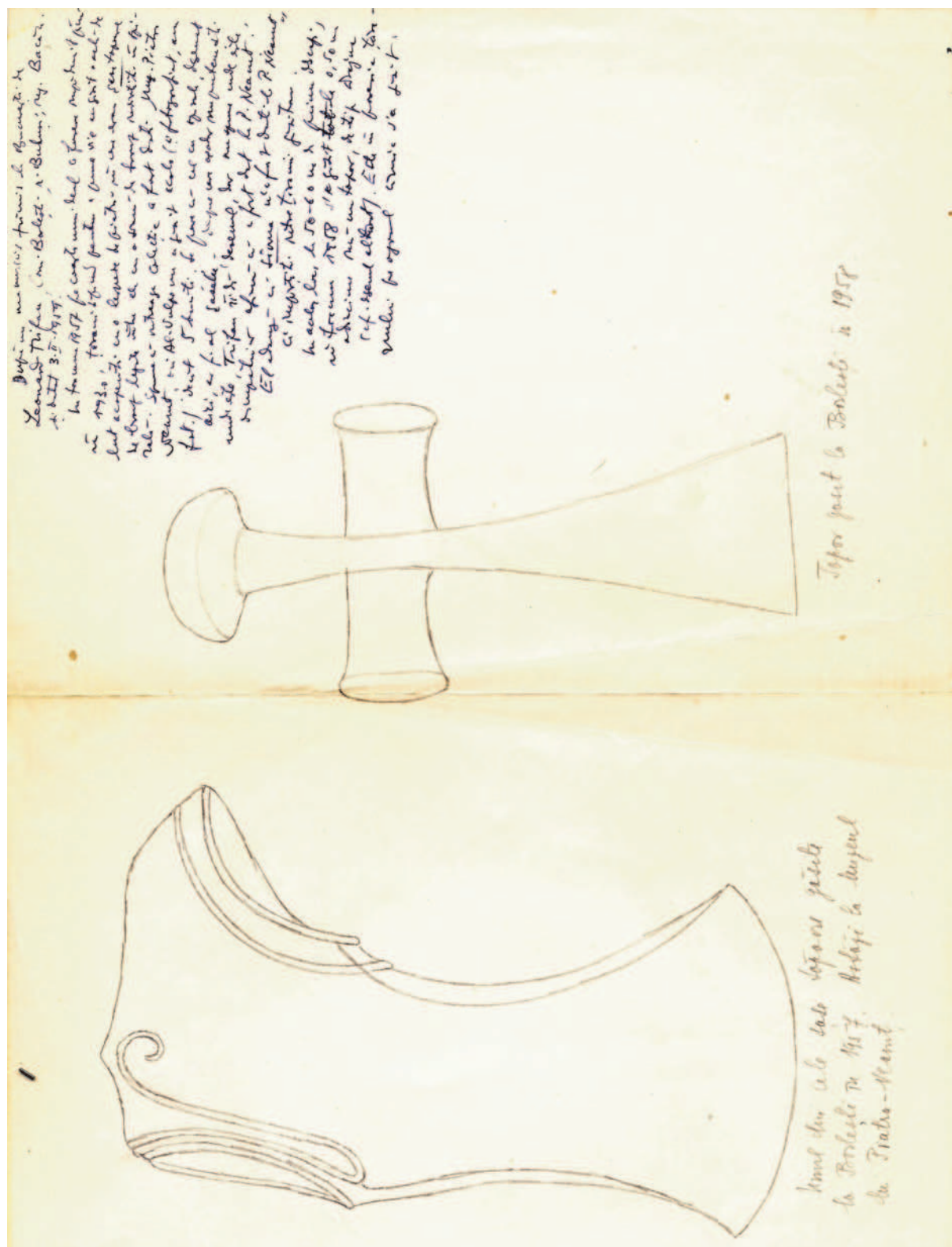
Depozitul de topoare de la Borlești a fost publicat în 1964 de Mihai Zamoșteanu³. Conform lui Zamoșteanu, Muzeul arheologic regional din Piatra Neamț a fost sesizat în iarna lui 1958 de către Leonard Trifan de descoperirea unor topoare de bronz într-un vas de lut, pe teritoriul comunei Borlești, cu ocazia unor lucrări agricole. În lunile februarie-aprilie ale aceluiași an, C. Matasă, P. Hălăucescu și M. Zamoșteanu au făcut investigații în comună cu scopul de a stabili condițiile de descoperire a depozitului, de a salva și achiziționa pentru muzeu obiectele găsite cu acest prilej.

Zamoșteanu a mai notat: „Din relatările descoperitorilor, cât și prin cercetările la fața locului rezultă că depozitul la care ne referim a fost găsit în via locuitorului D. Diaconița cu ocazia unor lucrări de plantație. Punctul unde s-a semnalat acest depozit se află în raza satului Ursiți din com. Borlești (raionul Buhuși), pe versantul de vest – sud-vest al dealului Runcu, cam la jumătatea pantei, la o distanță de circa 1 km est de satul Ursiți și de circa 1,500 km nord-est de Dealul Fluturelui, cunoscut în literatura de specialitate cu ocazia altor descoperiri.”. Cercetările la locul descoperirii au permis recuperarea mai multor fragmente din vasul de lut în care au stat topoarele. Vasul cu topoarele s-ar fi aflat la cca 0,25 m adâncime, într-un pământ argilos, de culoare roșcată. Potrivit informațiilor primite de la localnici, depozitul era format din șase topoare „asemănătoare”, „legate sau înșirate pe o sîrmă de cupru sau de bronz, lungă de circa 0,30-0,40 m”. Unul dintre cele șase topoare s-a pierdut, astfel încât doar cinci exemplare au fost achiziționate de Muzeul arheologic din Piatra Neamț. Cele cinci piese păstrate fac parte din categoria topoarelor

¹ De exemplu, Soroceanu 2005; Soroceanu 2011; Soroceanu 2023.

² Gogâltan 2019, 498.

³ Zamoșteanu 1964.

Plasă 1. Copii ale desenelor din manuscrisul lui Leonard Trifan, însoțite de însemnările rezumative ale lui Ion Nestor.

cu gaură de înmănușare transversală și coaste pe manșon (tipul Monteoru, conform clasificării lui Alexandru Vulpe⁴).

În 1978, Ștefan Cucuș a publicat un topor de tip Monteoru ca fiind cel pierdut al depozitului de la Borlești⁵. Piesa a fost obținută de la Leonard Trifan, care, la rândul său, o avea de la D. Diaconița.

⁴ Vulpe 1970, 46-48.

⁵ Cucuș 1978, 579-580, fig. 1/1.

Împreună cu acest topor au fost recuperate o sârmă de aur cu lungimea de cca 15 cm și o mică placă de aur⁶. Piese de aur nu au fost inventariate la muzeul din Piatra Neamț, fiind posibil să fi fost preluate de Banca Națională⁷. În același studiu, Cucoș a prezentat și un alt topor de tip Monteoru, găsit întâmplător în 1976 de locuitorul Iliuță I. Vasile în apropierea satului Ursiți, tot pe Dealul Runcu, pe terenul C.A.P. Borlești, probabil într-un alt punct față de cel în care s-a aflat depozitul⁸.

Unele informații identificate între documentele provenite de la Eugenia Zaharia și Alexandru Vulpe redeschid problema componenței tezaurului de la Borlești. Pentru început, aduc în discuție o filă păstrată de Eugenia Zaharia, de format A4, pe care sunt reprezentate în creion două topoare găsite la Borlești, unul cu gaură de înmănușare transversală, celălalt cu manșon prelung și disc (pl. 1). Sub fiecare topor se află câte o notație în creion a Eugeniei Zaharia, în care se specifică locul de descoperire al pieselor, iar în colțul din dreapta sus al paginii, scrise cu cerneală albastră, sunt notațiile lui Ion Nestor. Pe acestea din urmă le redau în întregime:

„După un manuscris trimis la București de Leonard Trifan, Com. Borlești, r. Buhuși, reg. Bacău și datat 3.II.1959.

În toamna 1957 pe coasta unui deal ce fusese împădurit până în 1930, țărani săpând pentru a pune vie au găsit o oală de lut acoperită cu o lespede de piatră în care erau șase topoare de bronz legate între ele cu o sârmă de bronz învârtită în spirală. Spune că întreaga colecție a fost dată Muz. Piatra Neamț, ori Al. Vulpe nu a găsit acolo (și fotografiat, am fot. [fotografii, s.n.]) decât 5 bucăți. Se pare că cel cu spirale, desenat aici, ar fi al șaselea – despre care așadar nu putem ști unde este. Trifan îi dă desenul, dar nu spune unde este, dimpotrivă afirmă că a fost dat la P. Neamț. El adaugă că sârma n'a fost dată la P. Neamț, ci împărțită între țăranii găsitori.

În același loc, la 50-60 m de prima descop., în toamna 1958 s'a găsit tot la 0,50 m adâncime încă un topor, de tip Drajna (cf. desenul alăturat). Este în posesia țăranului pe ogorul căruia s'a găsit.”

Din însemnările lui Nestor aflăm că Leonard Trifan (preot în Borlești între anii 1948-1996⁹), a trimis la începutul lunii februarie a anului 1959 la București (am presupus că la Institutul de Arheologie, din moment ce a ajuns la Nestor; și s-a dovedit a fi adevărat) un manuscris în care erau cuprinse informații despre descoperirile de topoare de la Borlești. Potrivit preotului Trifan, depozitul a fost găsit în toamna anului 1957 și nu la începutul anului 1958. Vasul cu cele șase topoare de metal s-ar fi aflat sub o lespede de piatră, la -0,50 m. Sârma de bronz care lega topoarele a fost împărțită între descoperitori. Iar cea mai importantă informație este cea despre aspectul celui de-al șaselea topor, redat în desen, în jumătatea stângă a imaginii.

Conform desenului, cel de-al șaselea topor al depozitului de la Borlești, cu gaură de înmănușare transversală, nu era de tip Monteoru, precum restul de cinci piese. Toporul avea manșonul scurt, decupat semicircular, lama cu muchiile arcuite și tăișul evazat. Pe marginile manșonului se aflau câte două nervuri subțiri, iar una dintre nervurile din capătul superior al manșonului se termina într-o spirală. Desenul nu oferă niciun indiciu despre dimensiunile piesei, iar asemenea informații nu se regăsesc nici în notația făcută de Nestor. Alături de această planșă, Nestor păstra și fotografiile făcute de Alexandru Vulpe celor cinci topoare ajunse în muzeul din Piatra Neamț, pe spatele acestor fotografii fiind precizări făcute chiar de Vulpe (pl. 2).

Cel de-al doilea topor care apare pe planșă, în partea dreaptă, este de tip diferit (tip Drajna, în viziunea lui Nestor; topor cu disc de tip B1, varianta Bikács-Borlești, conform clasificării lui Vulpe¹⁰). Laolaltă cu documentele menționate se afla și un desen al acestei piese, desen care, foarte probabil, a fost realizat de Vulpe, dacă ținem seama de notațiile făcute pe desen și care îi aparțin (pl. 3). Toporul cu disc de la Borlești a fost publicat de Vulpe în 1963. În acest studiu, Vulpe menționează că piesa a fost recuperată în primăvara anului 1959, fiind găsită pe panta de nord-est a dealului Runcu, la adâncimea de 0,50 m, loc de descoperire pe care l-a și sondat împreună cu Mihai Zamoșteanu¹¹. Mai

⁶ Cucoș 1978, 580.

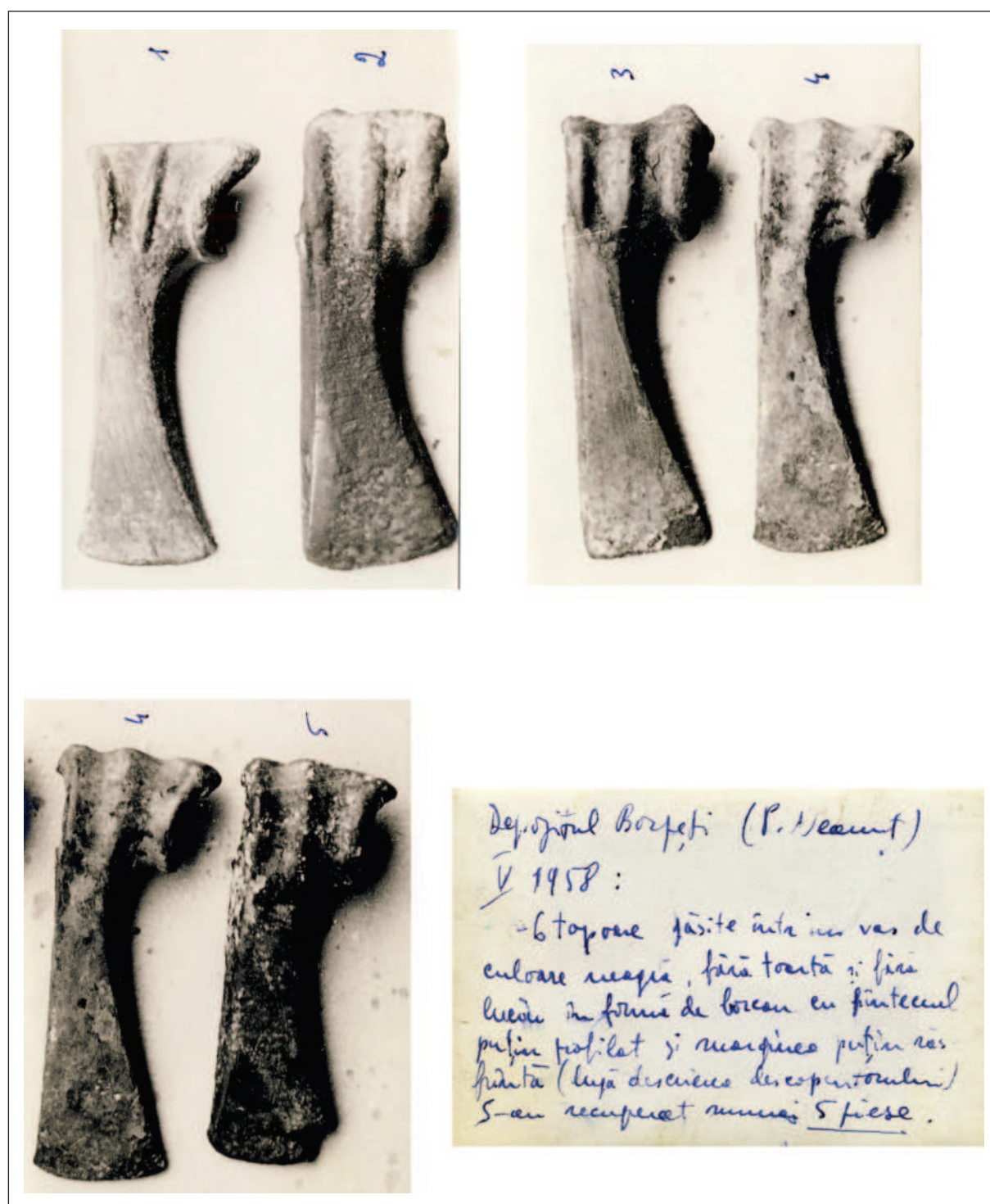
⁷ Soroceanu 2012, 128-129.

⁸ Cucoș 1978, 580; Munteanu 2010, 43; Soroceanu 2012, 127-129.

⁹ Munteanu 2010, 42; <https://borlesti.mmb.ro/16203-scurt-istoric>.

¹⁰ Vulpe 1963; Vulpe 1970, 73, pl. 23/323.

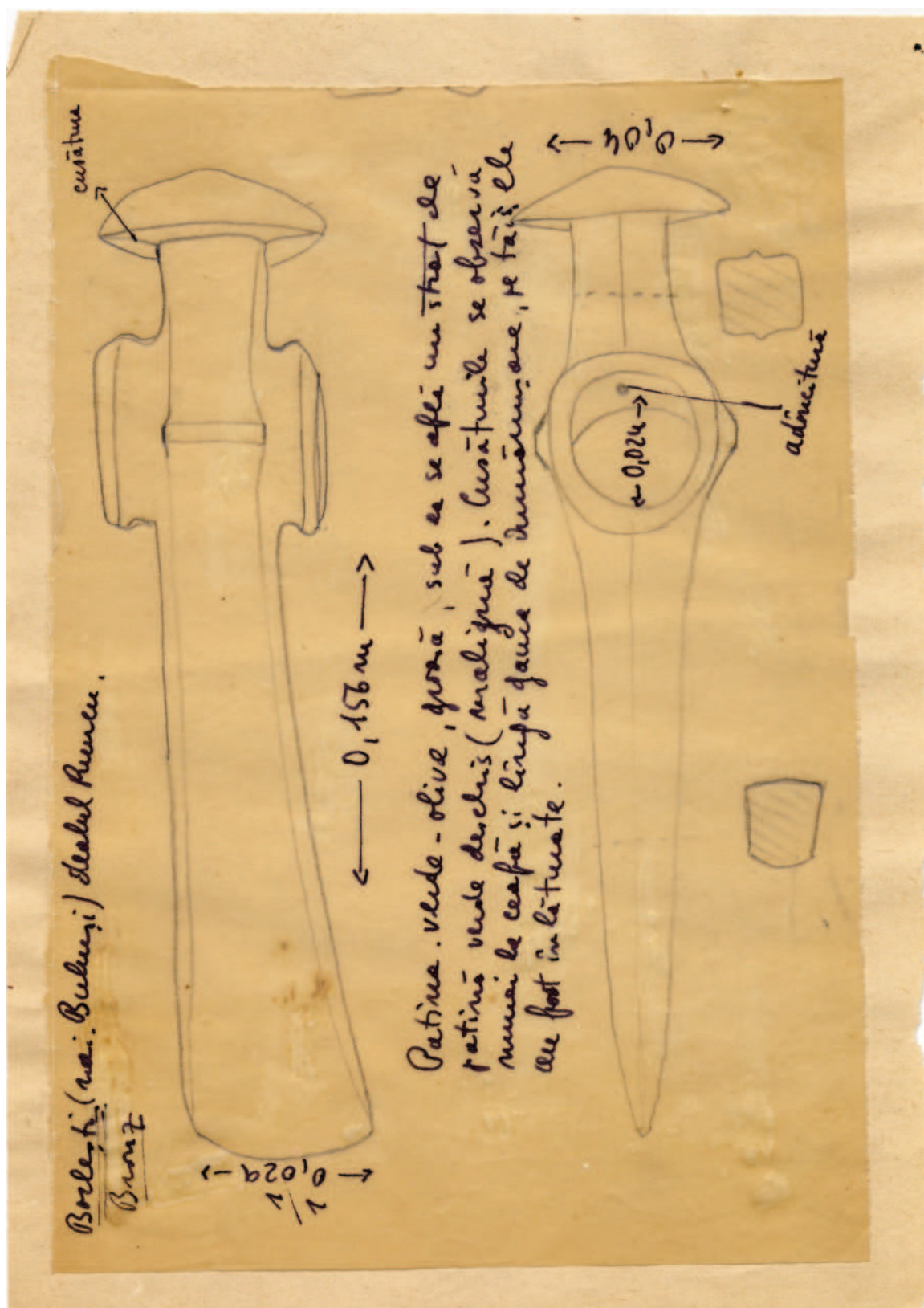
¹¹ Vulpe 1963, 511.

Planșa 2. Fotografii ale topoarelor din depozitul de la Borleşti realizate de Alexandru Vulpe în mai 1958.

precizează că acest topor se afla la o distanță de 50 m față de așezarea culturii Costișa și la cca 2 km față de locul în care a fost găsit depozitul. După cum se poate observa, aceste informații sunt diferite de cele menționate de Leonard Trifan. Totuși, sunt câteva indicii potrivit cărora Vulpe ar fi avut cunoștință la momentul respectiv de datele prezentate de Trifan. De exemplu, prima notă a studiului din 1963 conține o trimitere la scurta menționare a toporului cu disc de la Borleşti făcută de Nestor în volumul *Istoria României*, unde este specificat și anul descoperirii – 1958¹². Tot aici, Vulpe precizează că Leonard Trifan este cel care a informat Institutul de Arheologie despre descoperirea acestei piese. Către sfârșitul studiului, unde amintește și depozitul de la Borleşti, scrie că acesta ar fi fost găsit în

¹² Nestor 1960, 115; Vulpe 1963, 511.

Planșa 3. Desen al toporului cu disc de la Borlești.

1957¹³, întocmai cum nota și Leonard Trifan în manuscrisul său. În monografia dedicată topoarelor cu gaură de înmănșare transversală din România, Vulpe nu mai revine asupra anilor în care au fost făcute aceste descoperiri¹⁴.

¹³ Vulpe 1963, 515.

¹⁴ Vulpe 1970, 46.

Fișa depozitului de la Borlești întocmită de Dorin Popescu și Mircea Rusu pentru *Inventaria Archaeologica*, sub coordonarea lui I. Nestor, menționează doar informațiile publicate de Mihai Zamoșteanu¹⁵. D. Popescu era în 1959 director-adjunct al Institutului de Arheologie, un foarte bun cunoscător al epocii bronzului și al metalugiei, foarte bine informat în privința săpăturilor arheologice în curs și a noilor descoperiri din România; prin urmare, ar fi fost de așteptat să știe despre intrarea în institut a oricărui document care aducea date noi despre o descoperire arheologică preistorică. Însă, nici el, nici Nestor nu pomenesc datele din manuscrisul lui Trifan. Studiile de arheologie apărute mai târziu consemnează, desigur, doar informațiile oferite de Zamoșteanu, acesta fiind cazul volumului despre depozitele de bronzuri din România publicat de Mircea Petrescu-Dîmbovița¹⁶ sau al lucrării de sinteză privind comunitățile din eneolitic și perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului din nord-estul României redactată de Gh. Dumitroaia¹⁷. În volumul dedicat culturii Costișa din 2001, depozitul de la Borlești este înfățișat ca alcătuit din cele cinci topoare ajunse la muzeul din Piatra Neamț în 1958 și toporul recuperat cca 20 de ani mai târziu, publicat de Cucoș¹⁸. În volumul privind perioada mijlocie a epocii bronzului de o parte și cealaltă a Carpaților Orientali, Roxana Munteanu oferă informații despre verificarea în teren pe care a făcut-o în 2009 în încercarea de a identifica punctele cu descoperiri de pe Dealul Runcu de la Borlești¹⁹. Restul datelor sunt cele cunoscute, semn că nu a găsit elemente noi în registrele-inventar ale muzeului din Piatra Neamț. În lucrarea dedicată depozitelor de obiecte de cupru și bronz din perioadele timpurie și mijlocie ale epocii bronzului, Tudor Soroceanu assemblează toate datele existente despre condițiile de descoperire și componența depozitului și face trimitere la literatura de specialitate care îl menționează, chiar și sumar²⁰.

În timp ce redactam aceste rânduri, am găsit între documentele rămase de la Alexandru Vulpe și manuscrisul lui Leonard Trifan. Acesta din urmă, probabil inspirat de modelul preotului Constantin Matasă din Piatra Neamț, a dorit să scrie o lucrare științifică în care să prezinte descoperirile din epoca bronzului din zona în care locuia, pe care a trimis-o la Institutul de Arheologie, poate spre a fi publicată. Lucrarea sa era, însă, aceea a unui diletant, fără pregătire minimală în domeniul arheologiei, motiv pentru care, presupun, nu a fost luată în seamă de preistoricienii care au știut de existența ei. Singurele mențiuni cu relevanță din manuscris au fost cele extrase de Nestor și, după cum s-a văzut, sunt foarte sumare. Trifan nu a făcut o descriere a topoarelor și nici nu a notat dimensiunile acestora. Afirmă că „*Genul de topoare descoperit la Borlești nu apare la nici un arheolog sau istoric român...*”, ceea ce dovedește că nu avea cunoștință de studiile lui Dorin Popescu sau Radu Vulpe referitoare la descoperiri de topoare cu coaste pe manșon din Moldova și Muntenia, deja publicate la acea vreme²¹. Nu ilustrează niciunul dintre topoarele cu coaste din depozitul de la Borlești, ci redă doar toporul decorat cu spirale pe manșon, sub desen notând că este „*Unul din cele șase topoare găsite la Borlești în 1957. Astăzi la muzeul din Piatra-Neamț*”. Desenul cu detalii al acestui topor dă impresia că a fost realizat având piesa în față, prin comparație cu desenul toporului cu disc, de pe aceeași planșă, care este mult mai schematic, încât pare reprodus din memorie (pl. 4). Este oarecum bizar că niciunul din topoarele cu coaste care se păstrează și astăzi la muzeu nu a fost ilustrat, ci doar acest topor cu spirale care ar putea fi cea de-a șasea piesă de metal a depozitului, pierdută astăzi, dar despre care nimeni altcineva nu amintește că ar fi arătat în acest fel. Din informațiile preluate de la localnici, Zamoșteanu nota că cele șase topoare ar fi fost „*asemănătoare*”.

Este evident că datele extrase din scrierea lui Leonard Trifan, nu numai că nu aduc clarificări în privința componenței depozitului de la Borlești, ci complică și mai mult situația. Ca preot al satului și, ca atare, un om învățat, Leonard Trifan s-a bucurat de încrederea localnicilor și a aflat printre primii de descoperirile de obiecte preistorice din zonă, pe care, de altfel, le și semnalează arheologilor și instituțiilor de profil. Cel mai probabil, piesele depozitului și toporul izolat au fost găsite mai devreme, așa cum menționează el. Este posibil ca nu toate datele care i-au parvenit să fi fost corecte. Dar eventualitatea descoperirii la Borlești a unui topor cu manșon decorat este de

¹⁵ Popescu, Rusu 1966.

¹⁶ Petrescu-Dîmbovița 1977, 46-47, pl. 16/10-15.

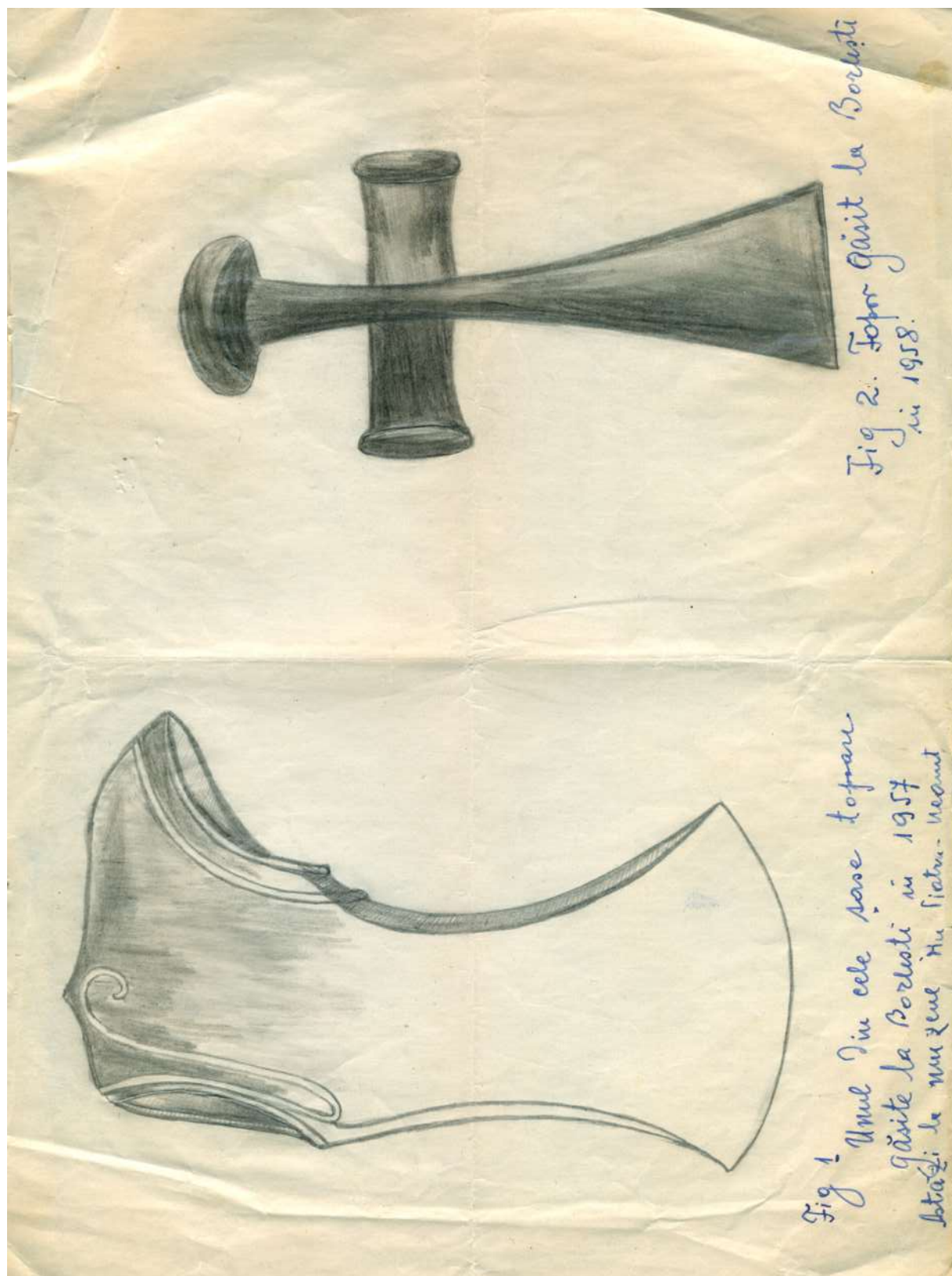
¹⁷ Dumitroaia 2000, 153.

¹⁸ Dumitroaia 2001, 23-24, pl. 62/1-6.

¹⁹ Munteanu 2010, 42-43.

²⁰ Soroceanu 2012, 127-129, 207, pl. 49-50.

²¹ Popescu 1937; Popescu 1938; Vulpe 1949. Vezi și toporul descoperit la Poiana, jud. Galați, în *Colectiv* 1952, 197-199, fig. 8/2.

Planșa 4. Desenele originale ale lui Leonard Trifan.

luat în seamă. Toporul ilustrat în partea stângă a filei vechi seamănă izbitor cu topoarele de la Avrămești²² și Tomești²³ (ambele în jud. Harghita), ornamentate pe manșon în mod similar, având

²² Nagy 1913, 310, pl. VI/27; Dunăreanu-Vulpe 1930, 191, 193, fig. 8/4; Roska 1942, 263-264, fig. 317; Popescu 1944, 34-35, fig. 6/9; Vulpe 1970, 38, pl. 7/105.

²³ Vulpe 1970, 45, pl. 56/129a; Crișan 1994, 241, pl. II/1.

însă lama mai zveltă și arcuită la îmbinarea cu manșonul. Topoare decorate cu spirale pe manșon au mai fost găsite în sud-estul Transilvaniei, la Covasna (jud. Covasna; o piesă în depozit)²⁴ și Pădureni (jud. Covasna; două piese)²⁵. Un topor din vechile colecții ale Muzeului Național de Antichități, găsit “în zona Sibiului”, are și el un ornament în relief pe manșon, cu aspect de cârlige așezate în direcții opuse²⁶. Pe aceeași parte a Carpatilor Orientali cu localitatea Borlești, dar la cca 70 km spre sud față de aceasta, la Răcăciuni (jud. Bacău), a fost găsit izolat un topor având manșonul decorat cu motive în relief, sub forma a două nervuri încrucișate²⁷. Prin urmare, prezența la Borlești a unui topor având ornamente în relief pe manșon nu ar constitui un fapt surprinzător, dată fiind răspândirea unor asemenea piese în apropiere. Nu este exclusă nici posibilitatea ca un astfel de topor să fi făcut parte din depozitul de la Borlești, practica de a depune topoare de tipuri diferite în cadrul aceluiași depozit fiind una frecventă. Semnalează cazul depozitului descoperit la Parava (jud. Bacău), care cuprindea cel puțin trei topoare de tip Monteoru și două topoare de tip Pădureni²⁸. Conform aspectului lamei și manșonului, toporul discutat aici poate fi atribuit tot tipului Pădureni, precum majoritatea pieselor menționate drept analogii²⁹.

Nu-l bănuiesc pe Leonard Trifan că ar fi născocit respectivul topor decorat. Dacă piesa nu a existat, pentru a desena un topor cu asemenea detalii ar fi trebuit să se inspire după desenul celui de la Avrămești, care, la acea dată, fusese reprodus în lucrări mai puțin accesibile, redactate în maghiară, italiană și germană³⁰. Este greu de crezut că a avut la îndemână aceste studii, dar și cunoștințele necesare pentru a alege un topor contemporan cu cele cu coaste pentru a le pune în asociere. Presupun, mai curând, că preotul Trifan a avut piesa în mână și a desenat-o. Nu exclud nici varianta ca el să fi auzit că piesa s-a pierdut și din acest motiv să fi fost singurul topor din cele șase reprodus în lucrarea sa. Pe de altă parte, este posibil să-l fi desenat doar pe acesta, pentru că era un exemplar deosebit și din punct de vedere estetic. Din păcate, situația nu mai poate fi deslușită în prezent, iar aspectul celui de-al șaselea topor din depozitul de la Borlești rămâne în continuare o enigmă.

Anca-Diana Popescu

Institutul de Arheologie “Vasile Pârvan”

București, RO

anca.popescu@iabvp.ro

²⁴ Roska 1942, 137, fig. 161/2; Popescu 1944, 34-35, fig. 6/11; Vulpe 1970, 45, pl. 8/133; Soroceanu 2012, 28-31, pl. 10/5.

²⁵ Nagy 1913, 313-314, fig. VIII/35, 38; Popescu 1944, 35-36, fig. 7/7-8; Vulpe 1970, 44-45, pl. 9/126-127; Soroceanu 2012, 58-68, pl. 19/9-10.

²⁶ Vulpe 1970, 38, pl. 7/100.

²⁷ Vulpe 1970, 45, pl. 9/134.

²⁸ Vulpe 1964, 127-129; Vulpe 1970, 45-46; Soroceanu 2012, 137-139.

²⁹ Pentru tipul Pădureni vezi Vulpe 1970, 44-48, dar și opiniile ulterioare exprimate de Palincaș 1999-2000; Băjenaru 2017; Preda-Bălănică *et al.* 2018; Puskás 2018, 249-250; Preda-Bălănică 2022.

³⁰ Nagy 1913, 310, pl. VI/27; Dunăreanu-Vulpe 1930, 191, 193, fig. 8/4; Roska 1942, 263-264, fig. 317; Popescu 1944, 34-35, fig. 6/9.

BIBLIOGRAFIE

- Băjenaru 2017 R. Băjenaru, *Toporul de metal din zona Roșiorii de Vede și câteva precizări cu privire la tipul Pădureni*. Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 9, 2017, 117-127.
- Colectiv 1952 Șantierul Poiana. Studii și Cercetări de Istorie Veche 3, 1952, 191-230.
- Crișan 1994 V. Crișan, *Obiecte din cupru și bronz aflate în colecțiile muzeelor din județul Harghita*. Acta Musei Napocensis 26-30, (1989-1993) 1994, I/1, 239-250.
- Cucoș 1978 Șt. Cucoș, *Noi descoperiri de topoare de aramă și bronz*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 29, 4, 1978, 579-582.
- Dumitroaia 2000 Gh. Dumitroaia, *Comunități preistorice din nord-estul României. De la cultura Cucuteni până în bronzul mijlociu*. Piatra-Neamț 2000.
- Dumitroaia 2001 Gh. Dumitroaia, *Sat Borlești, com. Borlești, jud. Neamț*. În: V. Cavruc, Gh. Dumitroaia (coord.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț 2001, 23-24, 92-93.
- Dunăreanu-Vulpe 1930 E. Dunăreanu-Vulpe, *Sull'origine e l'evoluzione delle scuri di rame carpato-danubiane*. Ephemeris Dacoromana 4, 1930, 181-211.
- Gogâltan 2019 F. Gogâltan, *Tudor Soroceanu și cercetarea epocii bronzului*. Tyrageia S.N. XIII, 1, 2019, 494-506.
- Munteanu 2010 R. Munteanu, *Începuturile bronzului mijlociu în depresiunile marginale ale Carpaților Orientali*. Piatra-Neamț 2010.
- Nagy 1913 G. Nagy, *Skytha leletek. I*. Archaeologiai Értesítő 33, 4, 1913, 295-318.
- Nestor 1960 I. Nestor, *Începuturile societății gentilice patriarhale și ale destrămării orînduirii comunei primitive. Epoca bronzului*. În: Istoria României I. București 1960, 90-113, 114-132.
- Palincaș 1999-2000 N. Palincaș, *Un topor de bronz găsit în București și câteva observații cu privire la tipul Pădureni*. Buletinul Muzeului „Teohari Antonescu” 5-6, 1999-2000, 263-269.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. București 1977.
- Popescu 1937 D. Popescu, *Două topoare de bronz din România*. Revista Istorică Română VII, 1-2, 1937, 152-155.
- Popescu 1938 D. Popescu, *À propos de deux haches en bronze, à douille transversale, récemment découvertes en Roumanie*. Dacia. Recherches et Découvert Archéologiques en Roumanie 5-6, 1935-1936 (1938), 191-194.
- Popescu 1944 D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*. București 1944.
- Popescu, Rusu 1966 D. Popescu, M. Rusu, *Dépôts de l'âge de bronze moyen*. Inventaria Archaeologica Roumanie, fascicule 1 (R1 – R14, 17 feuilles). Bucharest 1966.
- Preda-Bălănică et al. 2018 B. Preda-Bălănică, A. Frînculeasa, D. Garvăn, *Un topor cu gaură de înmănușare transversală descoperit la Slon (com. Cerașu, jud. Prahova)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 69, 1-4, 2018, 177-192.
- Preda-Bălănică 2022 B. Preda-Bălănică, *Note on a Pădureni type shaft-hole axe from northern Muntenia*. Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 4, 2022, 167-185.
- Puskás 2018 J. Puskás, *Middle Bronze Age settlement patterns and metal discoveries in the valley of the Black River*. În: B. Rezi, R. E. Németh (Eds.), *Bronze Age connectivity in the Carpathian Basin, Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 13-15 October 2016*. Târgu Mureș, 2018, 217-278.
- Roska 1942 M. Roska, *Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum. I. Praehistorica / Erdély régészeti repertórium. I. Őskor*. Kolozsvár 1942.
- Soroceanu 2005 T. Soroceanu, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. I. Contribuția lui C. Nicolescu-Otin la cunoașterea metalurgiei preistorice*. În: T. Soroceanu (Ed.), *Bronzefunde aus Rumänien. II. Beiträge zur Veröffentlichung und Deutung bronze- und älterhallstattzeitlicher Metallfunde in europäischen Zusammenhang / Descoperiri de bronzuri din România. II. Contribuții la publicarea și interpretarea descoperirilor de metal*

din epoca bronzului și din prima vârstă a fierului în context european. Bistrița, Cluj-Napoca 2005, 15-46.

- Soroceanu 2011 T. Soroceanu, *Restitutiones bibliographicae et archaeologicae ad res praehistoricas pertinentes. II. Colecția dr. Samuel Egger din Viena*. Marmatia 10, 1, 2011, 53-108.
- Soroceanu 2012 T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*. Archaeologia Romanica V. Cluj-Napoca, Bistrița 2012.
- Soroceanu 2023 T. Soroceanu, *Bronze- und eisenzeitliche Verbindungen in Eurasien. Vorläufige Betrachtungen anhand einer Sondergattung*. Tyragetia S.N. XVII, 1, 2023, 33-94.
- Vulpe 1963 A. Vulpe, *Nackenscheibenäxte aus der Moldau*. Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne (Nouvelle Série) 7, 1963, 511-516.
- Vulpe 1964 A. Vulpe, *Cu privire la unele topoare de aramă și bronz din Moldova*. Arheologia Moldovei 2-3, 1964, 127-141.
- Vulpe 1970 A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I. Prähistorische Bronzefunde IX*, 2. München 1970.
- Vulpe 1949 R. Vulpe, *O secure de bronz descoperită la Târgu Ocna*. Apulum 3, 1949, 94-101.
- Zamoșteanu 1964 M. Zamoșteanu, *Depozitul de topoare de bronz de la Borlești (raionul Buhuși, reg. Bacău)*. Arheologia Moldovei 2-3, 1964, 453-460.

Despre un lot de cuțite-seceri din silex din colecțiile Muzeului Național de Istorie a Moldovei¹

Eugen Mistreanu²

Abstract: This paper aims to present and examine a group of curved flint knives discovered in the locality of Coteala, Briceni district, Republic of Moldova, belonging to the National Museum of History of Moldova. The assemblage is composed of 6 complete flint items of grey colour with white inclusions, one of smaller yellowish-grey size and one fragment of greyish-black flint. In addition to the description of the artefacts, several analogies to this assemblage are presented. The occurrence of curved flint knives constitutes a rarity, being rather an exception for Middle and Late Bronze cultures of the Carpathian and outer-Carpathian area. Our preliminary observations will focus on their distribution, origin of raw materials, functionality as well as the cultural setting of this type of object.

Keywords: Middle Bronze Age; Komariv culture; Krummesser; flint; distribution; function.

Introducere

Muzeul Național de Istorie a Moldovei (MNIM), gestionează o colecție impresionantă de artefacte arheologice descoperite pe parcursul a mai bine de 80 ani de cercetări arheologice pe teritoriul dintre râurile Prut și Nistru. Valorificarea loturilor de artefacte din colecțiile muzeelor este un imperativ necesar în zilele noastre, pentru a face cunoscut publicului cunoscător și amator patrimoniul arheologic mobil. Ne dorim să contribuim la creșterea numărului de piese specifice cunoscute pentru o mai bună interpretare a funcției acestora în cadrul comunităților preistorice.

În fondurile instituției se păstrează câteva piese unice, mai exact 8 cuțite curbe, numite în literatură și seceri-cuțite de tip „Krummesser”³ sau cosoare⁴ din silex. Se consideră că originea acestor tipuri de artefacte, inițial din alte roci, este din zona de sud a munților Carpați⁵. Obiectele abordate de noi după caracteristicile lor sunt atribuite culturii Komariv (Komarov, Komarów), răspândită în partea superioară și mijlocie a interfluviului Pruto-Nistru ajungând până în regiunea Pre-Carpatică, ocupând Ucraina de vest, o parte din Polonia de est, nordul Moldovei și nord-estul României. Două din aceste piese sunt ilustrate în lucrarea domnului Dergaciov dedicată epocii bronzului din spațiul pruto-nistean⁶. Ulterior toate artefactele întregi sunt amintite și prezentate prin desen în lucrarea domnului Sava⁷.

Nu o să reluăm aici discuția despre cultura Komariv, dar vom reaminti că este identificată ca un fenomen cultural complex încă în 1936 de către T. Sulimirski⁸. Încadrată cronologic în epoca bronzului mijlociu (sec. XX-XV î.e.n.)⁹, este cunoscută atât prin așezări cu suprafețe reduse de teren care se găsesc pe forme diverse de relief, cât și prin necropole tumulare și plane. Astăzi este prezentată și în general acceptată ca partea de sud-est a cercului cultural Trzciniec¹⁰. Pentru spațiul est carpatic, zona de nord a Moldovei, fenomenul Komariv este cunoscut ca varianta locală cu denumirea de cultura

¹ Articolul a fost elaborat în cadrul proiectului: Patrimoniul istorico-arheologic muzeal: sistematizare și valorificare științifico-culturală (Cifru: 180101)

² Îmi exprim încântarea și mândria de a publica acest articol în volumul dedicat domnului Profesor Tudor Sorceanu, omul și savatul care a inspirat generații și generații de arheologi. Mulțumesc editorilor pentru invitația de a contribui la acest volum.

³ Nestor 1945, 180; Prox 1941.

⁴ Florescu, Florescu 1990; Florescu 1991, utilizează termenul de *cosor*.

⁵ Libera *et al.* 2015, 69; Kopacz 2011 a cu bibliografia anterioară.

⁶ Dergacev 1986, 150, Ris. 39/1,2.

⁷ Sava 1994, 144, Fig. 3/30-35.

⁸ Sulimirski 1936.

⁹ Makarowicz *et al.* 2016, 131-135, cu bibliografia indicată.

¹⁰ Makarowicz 2010.

Costișa¹¹ sau Costișa-Komariv¹² făcând parte dintr-un complex cultural mai larg denumit Komariv-Bialy-Potok-Costișa¹³. Despre locuirea Komariv în spațiul pruto-nistean putem afirma că sunt peste 50¹⁴ de monumente arheologice (așezări, necropole tumulare și plane) dintre care pe teritoriul actual al Republicii Moldova sunt cunoscute circa 15 așezări sigure ca aparținând culturii Komariv și alte 5 înmormântări tumulare atribuite culturii Komariv¹⁵. Se poate observa ușor că aceste situri reprezintă practic periferia de sud a cercului cultural Trzciniec¹⁶.

Originea artefactelor

Piesele analizate de noi au fost înregistrate ca provenind de la Coteala¹⁷. Pe teritoriul localității Coteala, raionul Briceni sunt cunoscute două așezări Komariv: Coteala I „La hârtop”, amplasată la 3 km nord de sat, pe marginea unui platou și Coteala II „La grădină”, situată la 1.5 km sud de localitate, pe o pantă formată de malul drept al unei văii, care se învecinează cu valea r. Larga¹⁸ (Fig. 1). Ambele

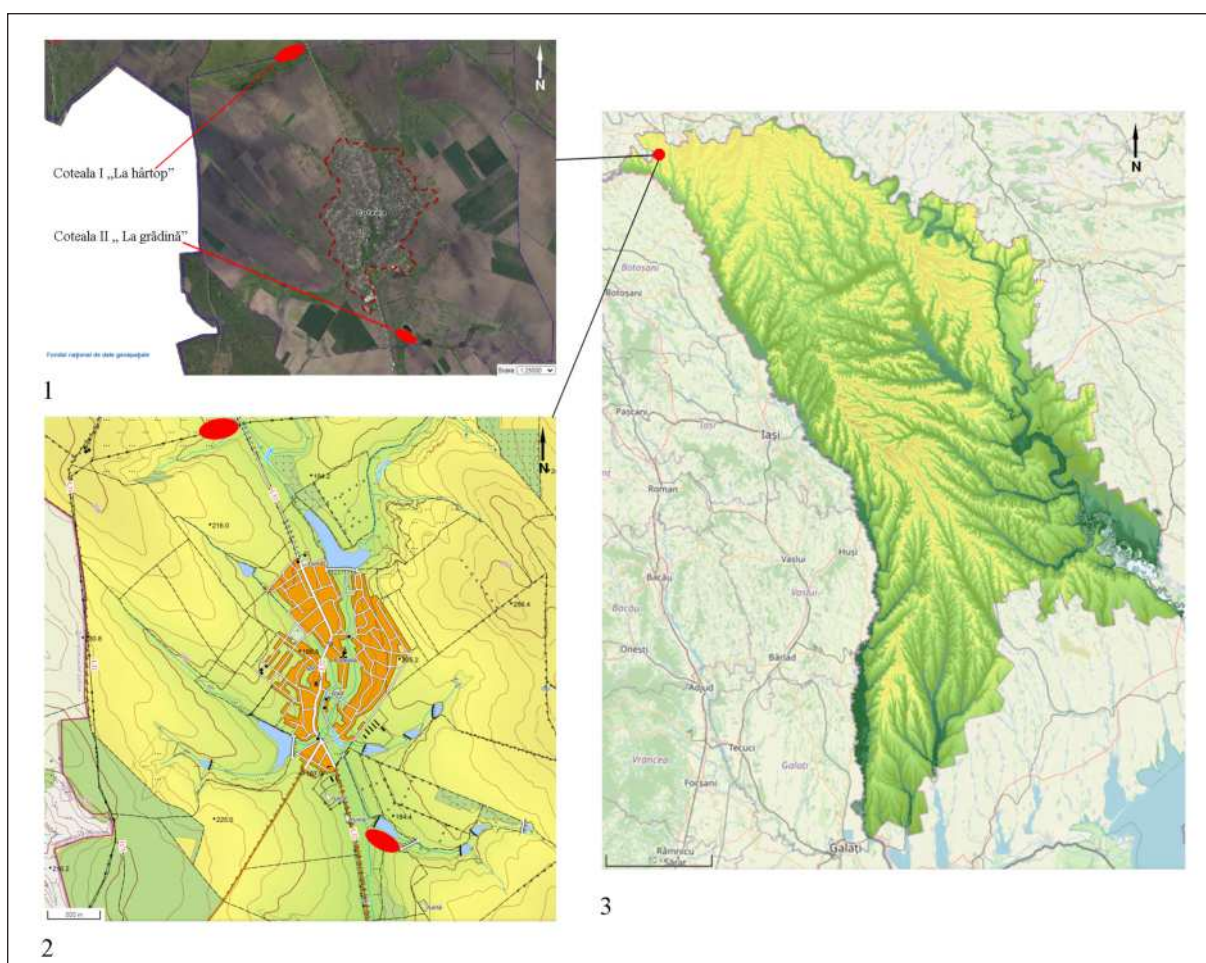

Fig. 1. Amplasarea siturilor de la Coteala. 1. pe harta ortofoto 2016, după: http://www.geoportal.md/ro/default/map#lat=355657.185670&lon=87293.856770&zoom=5&layers=_base18,_base19 accesat 11.01.2024; 2. pe harta topografică cu elevație DTM Moldova 2007, după: <https://moldova-map.md/#/viewer/openlayers/996> accesat 11.01.2024. 3. Localizarea localității Coteala pe harta de elevație DTM Moldova (5m) a Republicii Moldova, după: <https://moldova-map.md/#/viewer/openlayers/996> accesat 11.01.2024.

¹¹ Vulpe 1961, 113.

¹² Dumitroaia 2001, 13.

¹³ Florescu 1970; Romaniszyn *et al.* 2017, 84, cu bibliografia indicată.

¹⁴ Dergacev 1986, 148.

¹⁵ Sava 1994, 144; Levițki 2019; Dergacev 1986, 146-147.

¹⁶ Romaniszyn *et al.* 2017, 85, Fig. 1.

¹⁷ Dergacev 1973, 58.

¹⁸ Guchin 1993, 10-11.

așezări au fost descoperite în a doua parte a anilor 50 ai sec. XX de către președintele colhozului din localitate, care a transmis o parte din artefactele colectate la școala din satul Hlina, altă parte a ajuns la sectorul de arheologie al Institutului de Istorie al Academiei de Științe a RSSM, în aceeași perioadă așezările au fost investigate prin periegeză de către arheologul Vsevolod Marchevici. În aceste două așezări au loc intervenții arheologice în 1981, fiind excavați 260 m² în situl Coteala I „La hârtop” și 72 m² în așezare Coteala II „La grădină”. Investigațiile arheologice fiind întreprinse de un colectiv de arheologi condus de Valentin Dergaciov¹⁹.

Contextul descoperii a cinci artefacte din acest lot nefiind foarte clar, presupunem că aceste piese au fost recuperate, colectate, de pe suprafața așezărilor de la Coteala sau de la școala din satul Hlina anume de domnul Marchevici. Două piese provin sigur din săpăturile întreprinse în așezarea Coteala II „La grădină”²⁰. Una este identificată în situl Coteala I „La hârtop”²¹, iar alta poate fi de pe același sit²².

În tot arealul acestui vast complex cultural Trzciniec-Komariv, cât și a culturilor învecinate din epoca bronzului sunt răspândite mai multe piese care se încadrează tipologic la categoria cuțitelor curbe, majoritatea acestora fiind confecționate din gresii fine și foarte fine, șisturi cristaline sau chiar calcar²³. Prezența cuțitelor curbe din silex constituie o raritate, fiind o excepție mai degrabă pentru culturile bronzului mijlociu și târziu din spațiul carpatic și pre carpatic. Pornind de la aceste observații vom purcede la prezentare și descrierea pieselor amintite mai sus²⁴.

Descrierea pieselor

1. Cuțit curb, număr inventar FB-27705-42 (Fig. 2), Coteala. Dimensiuni: lungime maximă – 175 mm, lățime maximă – 38 mm, grosime maximă – 22 mm, greutate – 133 gr. Lucrat din silex de culoare gri / cenușiu deschis, mat, cu mici insulițe cu calcar. Are forma alungită, ușor arcuită spre exterior, triunghiulară în secțiune. Suprafața prelucrată prin așchiere și retușare. Tăișul arcuit bine păstrat cu retușe mici, are aspect zimțat și este tăios având pe alocuri urme de șlefuire. Baza / spatele piesei plană. Vârful rupt. Forma și gradul de utilizare ne fac să presupunem că piesa poate fi un semifabricat.

2. Cuțit curb, număr inventar FB-27705-43 (Fig. 3), Coteala / Coteala I „La hârtop”. Dimensiuni: lungime maximă – 133 mm, lățime maximă – 36 mm, grosime maximă – 13 mm, greutate – 74 gr. Realizat din silex gri închis cu incluziuni de culoare albă, ușor translucid pe margini și cu granulație medie. Forma arcuită în plan, cu vârful spre interior, oval-alungită în secțiune. Suportul are talonul oblig, îngust. Întreaga suprafață executată prin retușare cu înclinare razantă și morfologie decorticată sau paralelă. Acoperit în întregime cu un lustru foarte intens, mai

Fig. 2. Cuțit curb, Coteala, număr inventar FB-27705-42, foto, aspect general.

¹⁹ Dergacev 1982, 14.

²⁰ Dergacev 1982, 18, Fig. 9/25, 26; Dergacev, Sava 1982, 67-68, Ris. 1/10; Sava 1994, Fig. 3/31.

²¹ Dergacev 1982, 27, Fig. 9/24.

²² Dergacev 1986. 150, Ris. 39/2.

²³ Górski 2022; Ștefan 2022; Popescu, Băjenaru 2019; Libera *et al.* 2015, 90-91; Boroneanț, Popescu 2017, 51-52; Popescu, Mărgărit 2017; Schuster *et al.* 2013; Kopacz 2011a; Kopacz 2011b, 77; Costache 2007.

²⁴ Examinarea artefactelor a fost făcută cu ochiul liber și cu o lupă cu magnificație de 10x. Observațiile sunt rezultatul doar a inspecției vizuale și tactile. Înțelegem necesitatea unei investigații mai aprofundate a pieselor în discuție cu utilizarea unor microscop-uri performate digitale și optice, cu o analiză a unui specialist trasolog, fapt ce sperăm să se întâmple în viitorul apropiat.

puțin în zona extremității proximale. Ambele tășuri au fost realizate prin retușe mărunte. Tășul convex și capătul celui interior sunt tocite cu urme puternic de lustru. Pe muchia concavă, pe o porțiune lustrul lipsește.

3. Cuțit curb, număr inventar FB-27705-44 (Fig. 4), Coteala. Dimensiuni: lungime maximă – 169 mm, lățime maximă – 42 mm, grosime maximă – 16 mm, greutate – 134 gr. Confectionat dintr-un silex gri deschis, albicios cu incluziuni de culoare albă, ușor translucid pe margini și cu granulație medie. Forma arcuită în plan, cu vârful spre interior, lenticular-ovală în secțiune. Suportul constă dintr-un talon arcuit. Amenajarea obiectului finit a presupus executarea pe întreaga suprafață a unor retușe cu înclinare razantă și morfologie decorticată sau paralelă. Acesta este acoperit aproape în întregime de un lustru foarte intens. Tășul exterior și capătul celui interior sunt tocite cu urme puternic de lustru.

4. Cuțit curb, număr inventar FB-29096-4 (Fig. 5), Coteala. Dimensiuni: lungime maximă – 136 mm, lățime maximă – 39 mm, grosime maximă – 14 mm, greutate – 81 gr. Realizat din silex de culoare gri cu incluziuni de culoare albă, ușor translucid pe margini și cu granulație medie. Forma ușor curbă în plan având secțiunea transversală de formă lenticular-ovală. Piesa are o muchie convexă și o alta concavă, capătul activ mai rotunjit, capătul proximal oblic. Realizarea uneltei a presupus executarea pe întreaga suprafață a unor retușe cu înclinare razantă și morfologie decorticată și paralelă. Acesta este acoperit aproape în întregime de un lustru foarte intens, excepție face capătul proximal utilizat ca mâner, pe care se observă o bucată de cortex, cât și o culoare mai închisă a silexului. De asemenea alte două insule de cortex sunt amplasate pe fața exterioară în zona capătului activ mai aproape de tăș, aici silexul având o culoare neagră, întunecată. O altă insulă de cortex este pe suprafața interioară în apropierea muchiei. Ambele tășuri au fost realizate prin retușe, mult mai mărunte pe tășul de bază. Acestea sunt tocite cu urme puternic de lustru.

Fig. 3. Seceră-cuțit, Coteala / Coteala I „La hârtop”, număr inventar FB-27705-43, foto, aspect general.

Fig. 4. Seceră-cuțit, Coteala, număr inventar FB-27705-44, foto, aspect general.

Fig. 5. Seceră-cuțit, Coteala, număr inventar FB-29096-4, foto, aspect general.

5. Cuțit curb, număr inventar FB-29096-5 (Fig. 6), Coteala II „La gradină”. Dimensiuni: lungime maximă – 118 mm, lățime maximă – 38 mm, grosime maximă – 14 mm, greutate – 75 gr. Confectionat dintr-un silex gri deschis, albicios cu incluziuni de culoare albă, translucid pe margini și cu granulație medie. Forma arcuită în plan, cu o suprafață aproximativ plană, lenticular-ovală în secțiune. Piesa are o muchie convexă și o alta ușor concavă, vârful activ rotunjit, capătul proximal oblic. Ambele fețe executate prin retușare cu înclinare razantă și morfologie decortăată sau paralelă. Acoperit cu un lustru foarte intens, mai puțin în zona extremității proximale. Taișul exterior și cel interior realizate prin retușare mărunță, fiind tocite de la mijloc spre vârf mai intens, cu urme puternic de lustru.

Fig. 6. Seceră-cuțit, Coteala II „La gradină”, număr inventar FB-29096-5, foto, aspect general.

6. Cuțit curb, număr inventar FB-29096-6 (Fig. 7), Coteala. Dimensiuni: lungime maximă – 150 mm, lățime maximă – 42 mm, grosime maximă – 18 mm, greutate – 126 gr. Confectionat dintr-un silex cenușiu, cu incluziuni de culoare albă, ușor translucid pe margini și cu granulație medie. Forma rectangulară arcuită în plan, cu vârful curbat spre interior, lenticular-ovală în secțiune. Zona proximală, suportul constă dintr-un talon înclinat ușor. Amenajarea obiectului finit a avut loc prin executarea pe întreaga suprafață a unor retușe cu înclinare razantă și morfologie decortăată sau paralelă. Acesta este acoperit aproape în întregime de un lustru foarte intens. Taișul exterior și capătul celui interior sunt tocite cu urme puternic de lustru.

Fig. 7. Seceră-cuțit, Coteala, număr inventar FB-29096-6, foto, aspect general.

7. Cuțit curb, fragmentar, număr inventar FA-11438-3 (Fig. 8/1), Coteala II „La gradină”. Dimensiuni: lungime maximă – 68 mm, lățime maximă – 38 mm, grosime maximă – 12 mm, greutate – 59 gr. Confectionat din silex cenușiu-negru, translucid pe margini. Suprafața acoperită pe alocuri cu cortex. Reprezintă partea activă, vârful piesei curbat în interior. Forma arcuită în plan, oval-alungită în secțiune. Realizat prin retușe drepte și oblice pe ambele taișuri. Este acoperit în întregime de un lustru foarte intens. Taișul e cu urme puternice de lustru.

8. Cuțit curb, miniatural (?), număr inventar FA-11438-2 (Fig. 8/2), Coteala I „La hârtoș”. Dimensiuni: lungime maximă – 73 mm, lățime maximă – 36 mm, grosime maximă – 14 mm, greutate – 65 gr. Confectionat dintr-un silex cenușiu gălbui, albicios cu incluziuni de culoare albă, translucid pe margini și cu granulație medie. Forma arcuită în plan, cu o suprafață aproximativ plană, lenticular-ovală în secțiune. Piesa are o muchie convexă și o alta ușor concavă, vârful activ oblic, capătul proximal drept. Ambele fețe executate prin retușare cu înclinare razantă și morfologie decortăată sau paralelă se îngustează formând o zonă pentru în mănășare. Acoperit cu un lustru foarte intens. Taișul exterior și cel interior realizate prin retușare mărunță, fiind tocite de la mijloc spre vârf mai intens, cu urme puternic de lustru.

Analogii în timp și spațiu, distribuție geografică

Știm că acest tip de unealtă a avut o existență destul de îndelungată, începând cu neoliticul târziu²⁵ și până în Hallstatul timpuriu²⁶. Problema acestor categorii de piese este discutată în literatura de specialitate de regulă în contextul cuțitelor curbe din piatră²⁷. Noi ne propunem delimitarea pieselor de silex de cele din alte roci. Astfel, referitor la răspândirea acestor categorii de piese putem afirma că uneltele analizate de noi își găsesc foarte bune analogii în mediile culturale învecinate din epoca bronzului mijlociu și târziu. Cuțitele curbe de silex lucrate în tehnică bifacială fiind întâlnite în diverse arii culturale din spațiul carpatic, pre carpatic, volănian și podolian²⁸.

O primă apariție în epoca bronzului timpuriu o au în cultura Glina unde în situl eponim sunt descoperite trei cuțite curbe plate de silex²⁹, un fragment provine de la Șoimești (județul Prahova)³⁰, în cultura Otomani este semnalată o piesă asemănătoare descoperită la Berea (X) – Ciumești (județul Satu Mare)³¹ (Fig. 9/1), în mediul cultural Wietenberg este descoperit la Sighișoara-Wietenberg (județul Mureș)³² (Fig. 9/2), pentru cultura Tei semnalăm piesa de la Popești-Nucet (județul Ilfov)³³ (Fig. 9/3).

Chiar dacă se susține că asemenea unelte sunt caracteristice și întâlnite pe toate așezările Komariv³⁴, din varii motive în literatura de specialitate întâlnim puține piese publicate. Astfel, pentru cultura Komariv avem cunoștințe despre un exemplar excepțional de seceră-cuțit identificată în manta, deasupra gropii din movila T 11 din necropola de la Adâncata „Imaș” (jud. Suceava)³⁵ (Fig. 9/4), un exemplar asemănător pieselor noastre este deținut de Muzeul Național de Istorie a României³⁶ (Fig. 10/1), un artefact datat cu epoca bronzului mijlociu provine de la Dumbrăveni, (județul Suceava)³⁷ (Fig. 10/3), un cuțit curb similar cu piesa nr. 1 descrisă mai sus este semnalat la Davideni - „La izvoare-Spiești”³⁸ prezența unor cuțite de silex este semnalată în situl Trinca „Izvorul lui Luca” (raionul

Fig. 8. Seceri-cuțit: 1. Coteala II „La gradină”, număr inventar FA-11438-3, foto, aspect general. 2. Coteala I „La hârtop”, număr inventar FA-11438-2, foto, aspect general.

²⁵ Nestor 1960, 116; Păunescu 1970; Florescu, Florescu 1990, 60; Berezanskaya 1994; Schuster *et al.* 2013, 35-36.

²⁶ Florescu 1964, 159.

²⁷ Nestor 1945, 180; Schuster *et al.* 2013; Libera *et al.* 2015; Kopacz 2011a; Kopacz 2011b.

²⁸ Libera *et al.* 2015, 88-90.

²⁹ Păunescu 1970, 203-204, nota 3.

³⁰ Frînculeasa *et al.* 2019, 133, Tab. I/16, pl. 2/4.

³¹ Păunescu 1970, 209, Fig. 48/11.

³² Păunescu 1970, 209, Fig. 48/10.

³³ Păunescu 1970, 212, Fig. 48/9.

³⁴ Dergacev 1986, 152.

³⁵ Niculică 2015, 211, pl. LXV/2; Fig. 16.

³⁶ <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=cutit&k=026b7455563e43849c68167e570fe1b4> accesat 24.12.2023.

³⁷ <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=cusor&k=5E84E57A96E34DADB97CAAC7CB986FA1> accesat 27. 12.2023.

³⁸ Diaconu 2014, 150-151, Fig. 3/2.

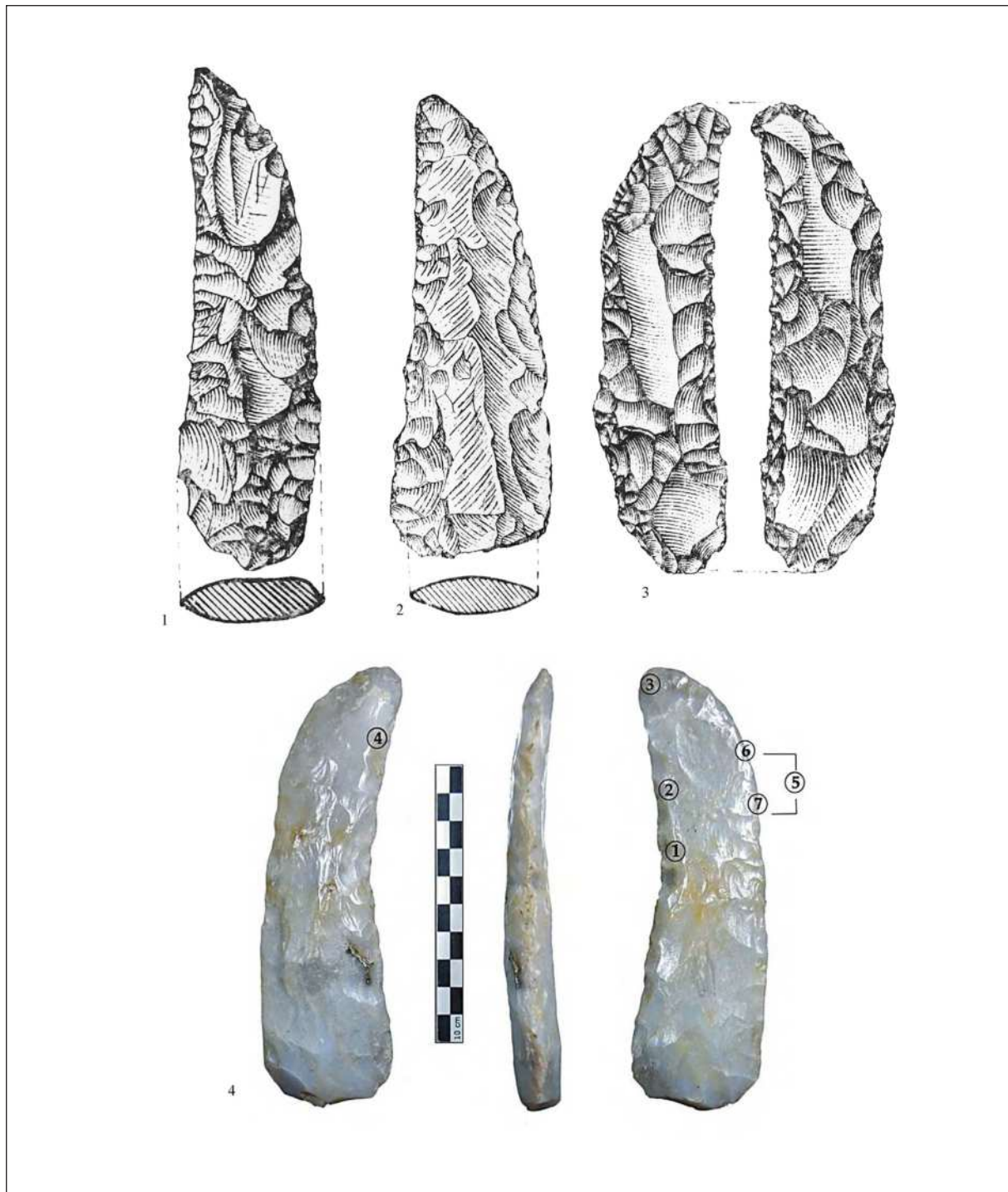

Fig. 9. Cuțite curbe. 1. Berea (X) – Ciumești (cultura Otomani), după: Păunescu 1970, Fig. 48/11). 2. Sighișoara-Wietenberg (cultura Wietenberg), după: Păunescu 1970, Fig. 48/10). 3. Popești – Nucet (cultura Tei), după: Păunescu 1970, Fig. 48/9). 4. Adâncata – Imaș, (cultura Komariv), după: Niculică 2015, Fig. 16.

Edineț)³⁹, un fragment este documentat la Caracușenii Noi (raionul Briceni)⁴⁰ alte două fragmente similare din silex cenușiu au fost reperate în așezarea Ovečij Jarok⁴¹ (Fig. 10/4, 5), localitatea Babin (Babino), raionul Chelmenți și Dolineni⁴², raionul Hotin din regiunea Cernăuți, se întâlnesc și la Nezvisko⁴³ raionul Horodenka, regiunea Ivano-Frankivsk, Ucraina.

³⁹ Levițki 2019.

⁴⁰ Dergacev 1986, Ris. 39/3.

⁴¹ Passek 1959, 157-158, Fig. 57/1, 2; Berezanskaya 1985, 434, Ris. 117/10.

⁴² Smirnova 2000, 559, Ris. 1/6.

⁴³ Smirnova 1974, 58, Ris. 3/4, 7.

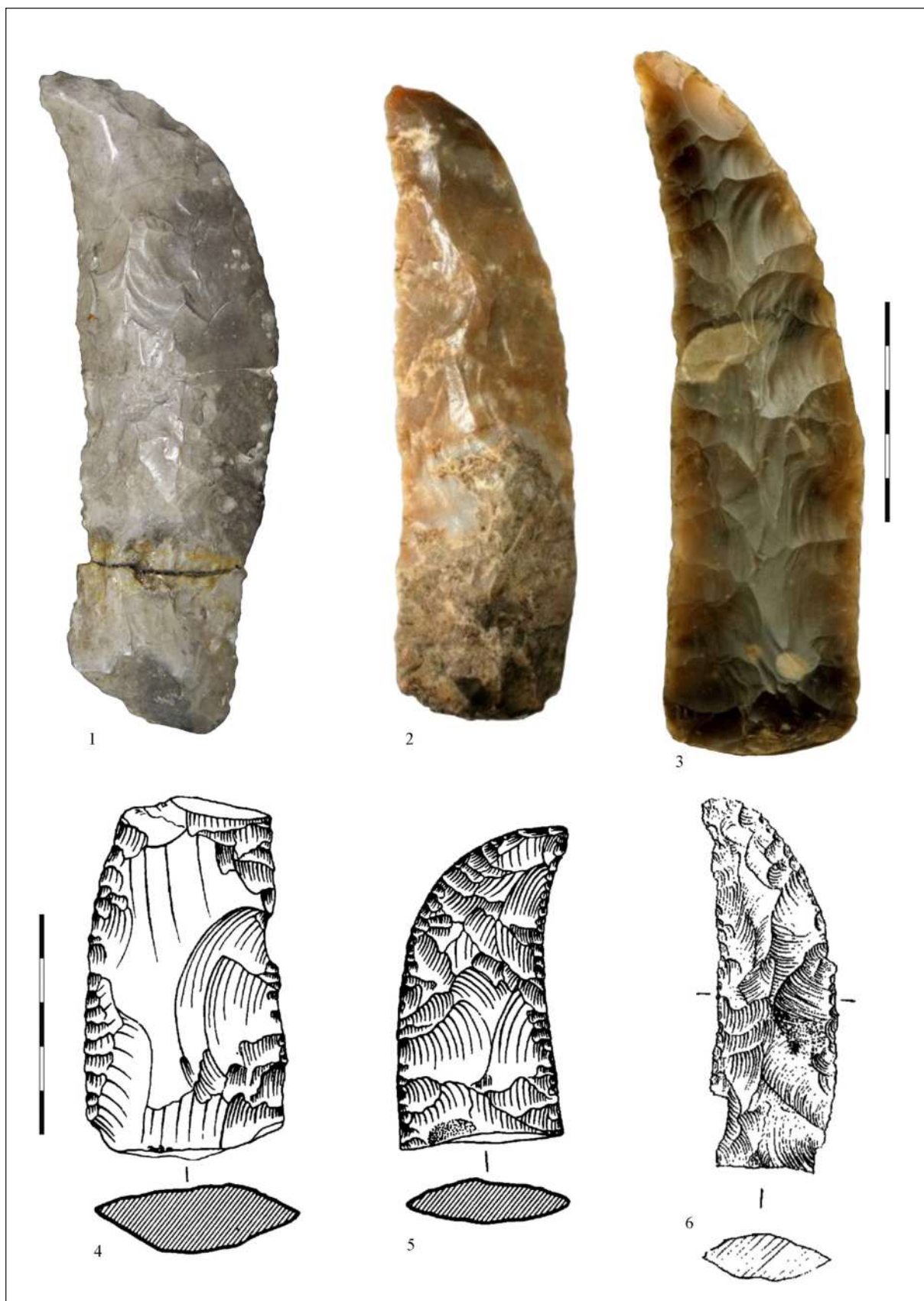

Fig. 10. Cuțite curbe din epoca bronzului mijlociu și târziu. 1. Loc descoperire necunoscut, după: <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=cutit&k=026b7455563e43849c68167e570fe1b4> accesat 29.12.2023. 2. Jud. Vaslui, după: <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=krummesser--Cutit-curb-de-silex-Krummesser&k=8C3F018E66D-44F61A2F650ECE61718AC> accesat 12.01.2024. 3. Dumbrăveni, după: <https://clasate.cimec.ro/Detaliu.asp?tit=cutit--cosor&k=5E84E57A96E34DADB97CAAC7CB986FA1> accesat 19. 12. 2023. 4, 5. Ovečij Jarok, după: Passek 1959, fig. 57/1,2; Berezanskaya 1985, fig. 117/10. 6. Dolineni, după: Smirnova 2000, 559, ris. 1/6 (fără scară).

Pentru cultura Noua sunt semnalate descoperiri similare la Corlăteni⁴⁴ și Trușești – „Movila de pe șesul Jijei” (județul Botoșani)⁴⁵, Gîrbovăț – Ghidigeni (județul Galați)⁴⁶ în necropola de la Ciritei – Piatra Neamț (jud. Neamț⁴⁷), mai multe descoperiri întâmplătoare de cuțite curbe de silex lucrate în aceeași tehnică și având aceleași forme au fost găsite la Marvila – com. Corbeasca (jud. Bacău), Petricani și Davideni⁴⁸, Tîrpești (jud. Neamț), Mihăiești⁴⁹, Probota „La Grădină”, Reuseni, Botoșana, Comănești (jud. Suceava), Brăiești, Ghireni, Miorcani (jud. Botoșani)⁵⁰ alte piese similare ca formă provin de la Miorcani „Iazul Mare”⁵¹ și undeva din județul Vaslui⁵² (Fig. 10/2). La un moment dat erau semnalate ca fiind descoperite atât în context stratigrafic sigur cât și descoperiri întâmplătoare circa 30 de cuțite curbe din silex⁵³, o ultimă cifră enunțată a cuțitelor curbe din silex în arealul culturii Noua de pe teritoriul României este de peste 26 de exemplare⁵⁴. În spațiul Prut-Nistru sunt cunoscute câteva descoperiri, un fragment provine de la Slobozia-Șireuți⁵⁵, alte două de la Petrușeni⁵⁶ de pe teritoriul Ucrainei ne sunt cunoscute la Ostrivec⁵⁷.

Un model aproximativ asemănător de seceră-cuțit este identificat ca un tip aparte, numit „volânian”, caracteristic epocii bronzului timpuriu și mijlociu în regiunea Volânia, Ucraina, de regulă acestea sunt mai masive, mai lungi, având o formă mai triunghiulară în plan, cu zona proximală mai lată⁵⁸.

Urmărind răspândirea cuțitelor curbe de silex, constatăm că avem mai multe descoperiri în mediul cultural Noua, când acest model de unealtă cunoaște o răspândire mai largă⁵⁹, aceasta fiind o tradiție/tehnologie mai veche transmisă de populațiile anterioare, ori este consemnat că aceste obiecte individuale sunt semnalate în toate așezările Komariv, devenind un element definitoriu și de identificare al comunităților bronzului mijlociu din spațiul Carpato-Nistrean.

Cu excepția piesei de la Adâncata „Imaș” și posibil altele necunoscute nouă la moment care sunt legate parțial cu ritul funerar, majoritatea celorlalte provin din descoperiri în așezări, multe fiind întâmplătoare. Este adevărat că și piesele din săpături arheologice nu au un context foarte clar, aceste fiind depistate în stratul de cultură, mai rar în complexe. Acest lucru ne demonstrează că piesa avea un rol activ casnic, al vieții de zi cu zi, fără a fi un element al practicii funerare. Lipsa acestor descoperiri în sutele de morminte cercetate ne demonstrează, importanța și existența rară a unor meșteri specializați în confecționarea acestui tip de unealtă.

Discuții: materie primă, tehnologie, funcționalitate

Materia primă utilizată pentru cuțitele-seceri încadrate cultural ca aparținând Komariv și Noua este după cum se poate observa un silex de diferite nuanțe zis de Prut și de Nistru de vârstă cenomaniană⁶⁰, care cum putem constata nu se află la o distanță mare de zona de proveniență a uneltelor analizate. În cazul pieselor prezentate de noi este un silex gri cu incluziuni de culoare albă, ușor translucid pe margini și cu granulație medie. Privitor la sursele de silex ale celorlalte unelte observăm că majoritatea artefactelor cunoscute sunt din aceea rocă cenușie cu intensități diferite (Fig. 11), care credem că este de origine din zăcămintele de silex de pe Prutul superior amintit mai sus și din zona Nistrului superior și de mijloc.

⁴⁴ Păunescu 1970, 215, Fig. 51/6; Dascălu 2007, 177, Pl. 58/83.1

⁴⁵ Păunescu 1970, 80, 215-216, Fig. 50/8; Dascălu 2007, 232, Pl. 58/366a.

⁴⁶ Florescu *et al.* 1967, 78, Fig. 8/3; Păunescu 1970, 214.

⁴⁷ Păunescu 1970, 215.

⁴⁸ Diaconu 2014, 151-152, Fig. 3/1,3; Diaconu 2016, 39, Fig. 18/2.

⁴⁹ Ignat 1981, 136, Fig. 2/1; Niculică 2015, Pl. XCVII/7.

⁵⁰ Păunescu 1970, 216.

⁵¹ <https://clasate.cimec.ro/Detail.asp?tit=cutit-curb&k=4422ac284b4d4d099690768a99b9a8feaccesat> 14. 01. 2024.

⁵² <https://clasate.cimec.ro/Detail.asp?tit=krummesser--Cutit-curb-de-silexKrummesser&k=8C3F018E66D44F61A2F650ECE61718ACcesat> 18. 01. 2024.

⁵³ Păunescu 1970, 80.

⁵⁴ Dascălu 2007, 116.

⁵⁵ Dergacev 1969, 118, Tab. III/28.

⁵⁶ Levitskiy 1985, Ris. 15/21,22.

⁵⁷ Balaguri 1968, 138, Ris. 2/37.

⁵⁸ Bibicov 1962, 13-14, Ris. 8, 9.

⁵⁹ Răspândire mai largă este o „concluzie” subiectivă fiind susținută de faptul că așezări identificate ca aparținând bronzului târziu sunt mult mai multe, iar investigațiile arheologice au avut loc în mai multe situri.

⁶⁰ Păunescu 1970, 83-84.

	Loc descoperire	Lungimea maximă (în milimetri)	Lăţimea maximă (în milimetri)	Grosimea (în milimetri)	Greutatea (în grame)	Culoare silexului (conform sursei bibliografice)
Cultura Glina						
1	Glina (fragment)	130	30			
2	Glina (fragment)	100	52			
3	Glina (fragment)	65	23			
4	Şoimeşti (fragment)	68	51	5		
cultura Otomani						
5	Berca Ciumeşti	122				cenuşie
cultura Wietenberg						
6	Sigişoara-Wietenberg	117				cenuşie-negricioasă sticloasă
cultura Tei						
7	Popeşti-Nucet	116				cenuşie-castanie-sticloasă
cultura Komariv						
8	Coteala	175	38	22	133	cenuşie cu incluziuni albicioase
9	Coteala	133	36	13	74	cenuşie cu incluziuni albicioase, uşor translucid
10	Cotcala	169	42	16	134	cenuşie cu incluziuni albicioase, uşor translucid
11	Coteala	136	39	14	81	cenuşie cu incluziuni albicioase, uşor translucid
12	Coteala	150	42	18	126	cenuşie cu incluziuni albicioase, uşor translucid
13	Cotcala II <i>La gradină</i>	118	38	14	75	cenuşie cu incluziuni albicioase, uşor translucid
14	Coteala II <i>La gradină</i> (fragment)	68	38	12	59	cenuşiu-negru, uşor translucid
15	Cotcala I <i>La hârtoş</i>	73	36	14	65	cenuşiu gălbui, uşor translucid
16	Adâncata – <i>Imaş</i>	143	40	16		gri / cenuşiu cu incluziuni albe uşor translucid
17	Dumbrăveni	161	44	14		cenuşiu-negru
	Davideni - <i>La izvoare-Spieşti</i>	125	40			cenuşie
18	Muzeul Naţional de Istorie, Bucureşti	148	69		151	cenuşiu
19	Trinca - <i>Izvorul lui Luca</i>					cenuşiu
20	Ovceji Jarok					cenuşiu
21	Babino					cenuşiu
cultura Noua						
22	Corlăteni	116	33			silex de nistru, culoare alburie vineţie / cenuşie-fumurie
23	Corlăteni	155	47			silex de nistru, culoare alburie vineţie / cenuşie-fumurie
24	Truşeşti – <i>Movila de pe şesul Jişei</i>	125				culoare alburie vineţie
25	Gîrbovăt Ghidigheni (fragment)	61				
26	Ciritei – Piatra Neamţ	138				alburie-vineţie cu pete albastrii
27	Ciritei Piatra Neamţ	150				alburie-vineţie cu pete albastrii
28	Miorcani	170	45			albăstrui, vineţie fumurie, vineţie-alburie
29	Jud. Vaslui	143	40			
30	Miorcani- <i>Iazul Mare</i>	100	23			cenuşie cu incluziuni albicioase, cenuşiu
31	Davideni - <i>La izvoare-Spieşti</i> (fragment)	84	37			
	Petricani	132	42			brun-cenuşiu
32	Slobozia-Şircuţi (fragment)					cenuşiu
33	Petruşeni (fragment)					cenuşiu
34	Ostrivec (fragment)					cenuşiu

Fig. 11. Tabel privind dimensiunile şi culoare silexului la unele piese la care se face trimitere în text, conform surselor bibliografice.

Dintre cele 8 piese descrise mai sus, toate prezintă urme de folosire evidente, observabile cu ochiul liber. Cu excepția piesei nr. 1, care are doar un singur tăiș, cu spatele drept, fiind triunghiulară în secțiune, la celelalte exemplare întotdeauna laturile sunt fin denticulate și puternic lustruite. Toate piesele au un stadiu pronunțat de uzură datorat desigur utilizării mai mult sau mai puțin intense, deteriorarea fiind detectabilă mai mult pe tăișul convex (exterior) și în partea activă, în vârful uneltelor unde s-a ajuns până la a fi tocite cu un lustru mult mai evident. Piesa nr. 1 este sigur doar cuțit curb, pe de altă parte consemnăm faptul că piesa nr. 4, datorită formei sale, feței și tăișului mai lustruite pe partea concavă par fi mânuite de un individ stângaci. Piesa nr. 8 este un exemplar miniatural, dar funcțional, care imită formele standarde și constituie o excepție. O analiză metrică a gradului de curbură a cuțitelor poate să stea la baza creării unei tipologii. În lotul nostru practic, vizual distingem două grupuri: I - este a uneltelor care au tăișul concav (intern) vizibil arcuit, cum sunt la piesele nr. 2, 3, 4, 7, 8 și II - a când piesele se arcuiesc doar spre capătul activ spre vârf, cum sunt piesele nr. 5, 6. Ambele grupuri își găsesc similitudini în arealul cronologic și geografic apropiat.

O analiză a dimensiunilor pieselor ne face să presupunem existența unei standardizări, astfel lungime maximă a artefactelor variază între cca. 118 și 175 mm, lățimea maximă între 36 și 42 mm, iar grosimea între 12 și 18 mm, dimensiuni în care se încadrează și exemplarele analogice (Fig. 11). Observăm că la piesele întregi lungime maximă nu scade sub 100 mm și nici nu depășește 175 mm, iar majoritate exemplarelor au lățime cuprinsă între 30-45 mm, cu unele mici excepții. Aceste date preliminare sunt un prim pas pentru a confirma existența unei specializări în tehnologia litică printre oamenii epocii bronzului, ori asemănările vădite între piese descoperite la zeci și sute de kilometri depărtare una de alta despre asta vorbesc.

Credem că trebuie de făcut o distincție între cuțitele curbe de piatră și cuțitele-seceri de silex, ori din punct de vedere morfologic, al utilității, funcții în general se observă clar oportunitățile, randamentul crescut și diversitate manevrelor pe care le oferă piesele din silex⁶¹, care capătă o întâietate față de cele din alte roci. Cuțitele-seceri din silex fiind multifuncționale, au avut rol de unealtă în primul rând și ocazional și ca armă, cel puțin în vânătoare. Urmele de folosire fiind mai intense pe marginea exterioară, concluzionăm că anatomia pieselor implică două posibile moduri de folosire, în primul rând ca și cuțit și apoi ca seceră. Zona corespunzând extremității proximale este mai puțin sau deloc uzată la toate exemplarele analizate, aspect datorat faptului că segmentul respectiv era prins sau îmbrăcat în mâner de lemn, os sau corn pe parcursul folosirii⁶² (Fig. 12).

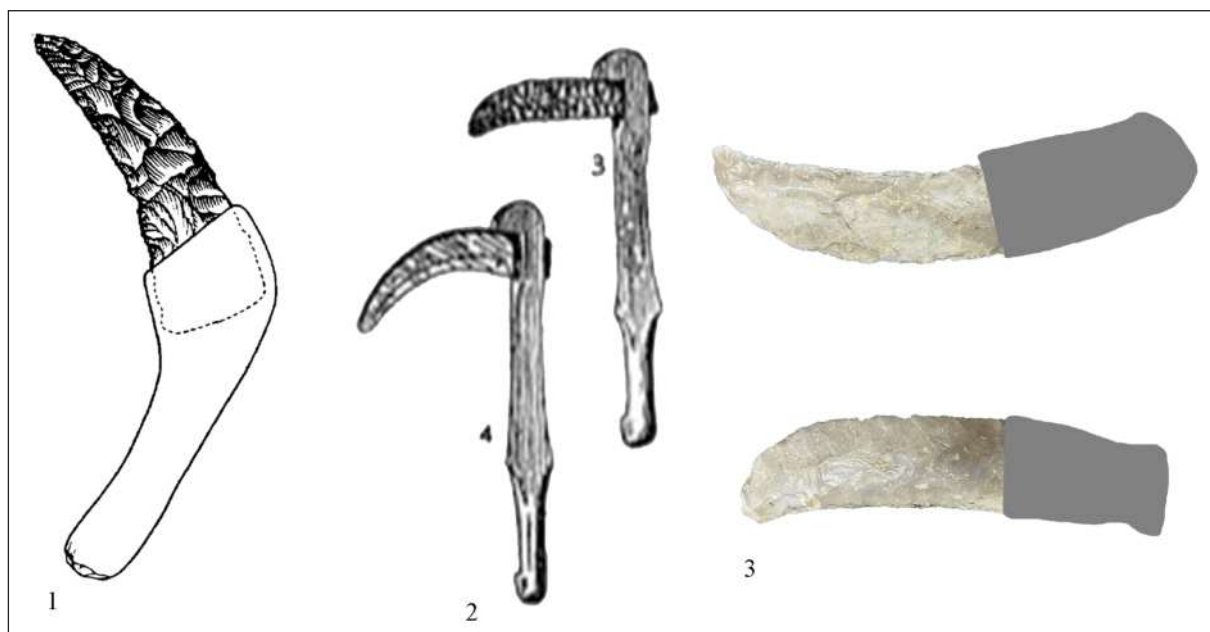

Fig. 12. Modele de în mânășare a secerilor-cuțit curbe, după: 1. Bibicov 1962, Ris. 14; 2. Curwen 1946, tab. 14/3,4. 3. variantă propusă de noi.

⁶¹ Schuster *et al.* 2013, 36, cu bibliografia indicată.

⁶² Niculică 2015, 211; Bibicov 1962, 17, Ris. 14; Curwen 1946, Tab. 14/3,4.

Privitor la aspectele lor funcționale până la acest moment s-au emis câteva ipoteze/ideii ce țin de activitățile în care puteau fi utilizate: recoltarea cerealelor sau altor plante sălbatice și lucrul (tăiere, afânare etc.) solului vegetal⁶³, utilizarea acestora ca unelte pentru tăierea, tranșarea și ulterior prelucrarea pieilor de animale nu poate fi exclusă, atâta timp cât această utilizare este acceptată la piesele din alte roci⁶⁴. Identificarea lustrului și tocirii, neînsoțite de desprinderi de așchii, stă mărturie pentru acționarea asupra unei materii cu o duritate mult scăzută față de cea din care a fost confecționat obiectul. La analiza cu lupa se observă mai multe striuri dispuse în zonele cu lustru pronunțat, practic având o situație similară cu piesa de la Adâncata „Imaș”⁶⁵ când apariția striurilor de cele mai multe ori într-o manieră regulată, se datorează, cel mai probabil, prezenței în cadrul solului a unor pietricele, care au fost antrenate în mișcarea executată.

Concluzii

Realizarea acestor tipuri de piese implică cunoștințe și îndemânări tehnice superioare, care fără doar și poate se căpătau în urma unei experiențe de durată în „arta” cioplitului și prelucrării silexului. Artefactele din această categorie presupun de regulă prelucrare în totalitate a suprafeței uneltei, fără a păstra nimic din aspectul inițial al suportului⁶⁶. Măiestria meșterului care se ocupa cu prelucrarea silexului implica o acribie și atenție deosebită, astfel susținem existența unei tradiții⁶⁷, a unei specializări în confecționarea acestor unelte finite. Nu trebuie să uităm că aceste dispozitive funcționau într-o perioadă în care erau utilizate pe larg secerile din aramă și bronz⁶⁸, dar slaba rezistență a cuprului și friabilitatea bronzului a impus menținerea folosirii uneltelor din piatră și revenirea periodic la tehnica prelucrării silexului. Cuțitul curb de silex este altă unealtă cu caracteristici distincte, diferită de alte piese similare ca formă din alte roci.

Deseori studierea la pachet a unui tip sau categorie de artefacte fără a ține cont de deosebirile și capacitățile acestora, fac să ajungem la concluzii eronate. Orice obiect implică existența unei istorii a sa, iar memoria istorică a piesei printr-o interpretare corectă ne ajută la reconstituirea peisajului social, economic și cultural din preistorie. În demersul nostru ne-am propus să readucem în discuție importanța artefactului per general și a cuțitelor curbe de silex pentru cei preocupați de studiul epocii bronzului. Valorificarea acestor tipuri de piese este necesară pentru a urmări traseul lor în timp și a deduce cât mai exact funcțiile piesei și rolul posesorului uneltei în comunitatea preistorică.

Eugen Mistreanu

Muzeul Național de Istorie a Moldovei

Chișinău, MD

eugenmistreanu@gmail.com

BIBLIOGRAFIE

Балыгыпи 1968	E. A. Balaguri, <i>Poselennyakul'turi Noa bilya s. Ostrivnts' Ivano-Frankivskoiblosti</i> . Arkheologiya XXI, 1968, 135-147.
Berezanskaya 1985	S. S. Berezanskaya, <i>Komarovskayakul'tura</i> . În: Arkheologiya Ukrainskoy SSR. Pervobytnayaarkheologiya, tom 1. Kiyev 1985.

⁶³ Bibikov 1962; Dergacev, Sava 1985, 67-68; Niculică 2015, 212.

⁶⁴ Constantinescu 2020, 112.

⁶⁵ Niculică 2015, 212.

⁶⁶ Niculică 2015, 214.

⁶⁷ Schuster *et al.* 2013, 36.

⁶⁸ Dergacev, Bockarev 2006.

- Bibikov 1962 S. N. Bibikov, *Iz istorii kamennykh serpov na yugo-vostoke Evropy*. Sovetskaya arkheologiya 3, 1962, 3-24.
- Boroneanț, Popescu 2017 A. Boroneanț, A-D. Popescu, *Industria litică „șlefuită” de la Costișa*. În: A-D. Popescu, (Ed.), *Costișa: o perspectivă interdisciplinară*. Târgoviște 2017, 43-100.
- Constantinescu 2020 M. Constantinescu, *Începuturile culturii Monteoru: așezarea de la Năeni-Zănoaga Cetatea 2*. Biblioteca Mousaios 15. Cluj-Napoca 2020.
- Costache 2007 D. Costache, *Catalogul cuțitelor curbe din piatră (Krummesser) din colecția Muzeului Județean Buzău (I)*. Mousaios XII, S. 123-135.
- Curwen 1946 E. C. Curwen, *Plough and Pasture*. London 1946.
- Dascălu 2007 L. Dascălu, *Bronzul mijlociu și târziu în Câmpia Moldovei*. Iași 2007.
- Dergachev 1969 V. A. Dergachev, *Poseleniye bronzovogo veka u s. Slobodka Shireutsy*. În: *Dalëkoye proshloye Moldavii*. Kishinev 1969, 110-122.
- Dergachev 1982 V. Dergachev, *Otchet o rabote Severo-moldavskoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 1981 g.* Kishinev 1982. Raport nr. 171, Arhiva Arheologică, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.
- Dergachev 1973 V. Dergachev, *Pamyatniki epokhi bronzы. Arkheologicheskaya karta Moldavskoy SSR 3 vypusk*. Kishinev 1973.
- Dergachev 1986 V. Dergachev, *Moldaviya i sosedniye territorii v epokhu bronzы*. Kishinev 1986.
- Dergachev, Sava 1985 V. Dergachev, E. Sava, *Raskopki komarovskikh poseleniy u s. Kotyala. Arkheologicheskiye issledovaniya v Moldavii v 1981 g.*, 1985, 64-82.
- Dergachev, Bockarev 2006 V. Dergachev, V. Bockarev, *Secerile de metal din epoca bronzului târziu din Europa de est*. Iași 2006.
- Diaconu 2014 V. Diaconu, *Artefacte din epoca bronzului de la Muzeul de Istorie și Etnografie Târgu Neamț*. Memoria Antiquitatis XXIX-XXX, 2013-2014, 147-159.
- Diaconu 2016 V. Diaconu, *Repertoriul descoperirilor atribuite epocii bronzului din județul Neamț*. Piatra-Neamț 2016.
- Dumitroaia 2001 Gh. Dumitroaia, *Considerații asupra culturii Costișa-Komarov de pe teritoriul Moldovei*. În: G. Dumitroaia (Ed.), *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România*. Piatra-Neamț 2001, 13-22.
- Frînculeasa et al. 2019 A. Frînculeasa, D. Garvăn, B. Preda-Bălănică, *Curved stone knives of the Krummesser type recently discovered in northern Muntenia*. În: V. Sîrbu, A. Comșa, D. Hortopan (Eds.), *Digging in the past of Old Europe. Studies in Honor of Cristian Schusterat his 60th Anniversary*. Târgu-Jiu – Brăila 2019, 125-138.
- Florescu 1964 A. C. Florescu, *Contribuții la cunoașterea culturii Noua*. Arheologia Moldovei II – III, 1964, 143-216.
- Florescu 1970 M. Florescu, *Problemes de la civilisation de Costișa a la lumiere du sondage de Borlești*. Dacia (S.N.) XIV, 1970, 51-81.
- Florescu 1991 A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole*. Cultură și civilizație la Dunărea de Jos IX. Călărași 1991.
- Florescu, Florescu 1990 M. Florescu, A. C. Florescu, *Unele observații cu privire la geneza culturii Noua în zonele de curbură ale Carpaților Răsăriteni*. Arheologia Moldovei XIII, 1990, 49-102.
- Florescu et al. 1967 A. Florescu, S. Rugină, D. Vicoveanu, *Așezarea din epoca bronzului târziu de la Gîrbovăț*. Danubius I, 75-87.
- Górski et al. 2022 J. Górski, M. Orzechowski, D. Stefański, *Krummesser-type knives from the settlement of the Trzciniec culture in Tur Dolny-Busina, site 3, district Pińczów*. Sprawozdania Archeologiczne 74/1, 2022, 501-512.
- Guchin 1993 V. Guchin, *Repertoriul monumentelor arheologice din raionului Briceni, Republica Moldova*. Arhiva Arheologică, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.
- Ignat 1981 M. Ignat, *Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstatt-ului timpuriu în județul Suceava*. Thraco-Dacia II, 133-146.
- Kopacz 2011a J. Kopacz, *Krummesser – Périphéries des industries lithiques taillées*. Acta Archaeologica Carpathica 46, 2011, 61-82.

- Kopacz 2011b J. Kopacz, *Cuțitele curbe de tip krummesser – la periferia industriei litice cioplite*. Studii de Preistorie 8, 2011, 75-98.
- Libera et al. 2015 J. Libera, J. Górski, P. Włodarczak, M. Florek, L. Orszulak, *Krummesser in the upper Vistula river basin*. Acta Archaeologica Carpathica L, 2015, 69-100.
- Levitskiy 1985 O. Levitskiy, *Otchët o polevykh issledovaniyakh Frakiyskoy novostroyechnoy arkheologicheskoy ekspeditsii v 1984 g.* Kishinev 1985. Raport nr. 214, Arhiva Arheologică, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, Chișinău.
- Levițki 2019 O. Levițki, *Structuri din epoca bronzului atestate în așezarea cu mai multe nivele de locuire, Trinca „Izvorul lui Luca”*. În: Studii culturale: Zilele europene ale patrimoniului cultural, Ed. 1, 26 septembrie 2019. Chișinău 2019, 34-35.
- Makarowicz 2010 P. Makarowicz, *Trzciniecki krąg kulturowy - wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Archaeologia Bimaris. Monografie 3, Poznań (Wydawnictwo Poznańskie) 2010.
- Makarowicz et al. 2016 P. Makarowicz, M. Cwaliński, J. Romaniszyn, *Absolute Chronology of the Komarów Culture in the Upper Dniester Basin in Light of Research at the Bukivna Cemetery*. Analecta Archaeologica Ressoviensia 11, Studies on the Bronze age and early Iron age, 2016, 131-153.
- Nestor 1945 I. Nestor, *Études sur l'exploitation préhistorique du cuivre en Roumanie*. Dacia IX-X, 1945, 161-181.
- Niculică 2015 B. P. Niculică, *Epoca bronzului în podișul Sucevei*. Suceava 2015.
- Passek 1959 T. S. Passek, *Stoyanka Komarovskoy kul'tury na srednem Dnestre*. Kratkiye soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'tury, 1959, 75, 154-162.
- Păunescu 1970 Al. Păunescu, *Evoluția armelor și uneltelor de piatră cioplită descoperite pe teritoriul României*. București 1970.
- Popescu, Mărgărit 2017 A.-D. Popescu, M. Mărgărit, *Cuțitele curbe de piatră de la Costișa. Identificarea urmelor de uzură*. În: A.-D. Popescu, (Ed.), Costișa: o perspectivă interdisciplinară. Târgoviște 2017, 101-113.
- Popescu, Băjenaru 2019 A.-D. Popescu, R. Băjenaru, *A hoard of curved knives from Costișa (Romania)*. În: V. Sîrbu, A. Comșa, D. Hortopan (Eds.), Digging in the Past of Old Europe: Studies in Honor of Cristian Schuster. Târgu Jiu, Brăila 2019, 303-316.
- Prox 1941 A. Prox, *Die Schneckenbergkultur*. Kronstadt (Burzenländer Museum) 1941.
- Romaniszyn et al. 2017 J. Romaniszyn, B. P. Niculică, I. Ignat, *Funeral rites on the southern boundary of the Komarov culture*. Sprawozdania Archeologiczne 69, 2017, 83-112.
- Sava 1994 E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie și târzie (sec. XVII – XII î.e.n)*. Thraco-Dacia XV, 1-2, 1994, 141-158.
- Sava 2014 E. Sava, *Așezări din perioada epocii bronzului în spațiul pruto-nistean (Noua-Sabatinovka)*. Biblioteca „Tyragetia” XXVI. Chișinău 2014.
- Schuster et al. 2013 C. Schuster, L. Mecu, E. Gavrilă, *Gedanken zu den Krummessernder Bronzezeit in Muntenien und Oltenien (Glina-, Tei-und Verbicioara-Kultur)*. Annalesd'Université Valahia Targoviste, Sectiond'Archéologie et d'Histoire, Tome XV, Numéro 2, 2013, 29-40.
- Smirnova 1974 G. I. Smirnova, *Stoyanka komarovskoy kul'tury u s. Nezvisko na Dnestre*. Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha. vyp. 16, 1974, 50-61.
- Smirnova 2000 G. I. Smirnova, *Pervyye poselentsy u s. Dolinyany, v urochishche Pomirki (epokha sredney bronzy)*. Stratum plus, nr. 2, 2000, 554-562.
- Sulimirski 1936 T. Sulimirski, *Cmentarzys kokurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska*. Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności 16/9, 273-277.
- Ștefan 2022 C. E. Ștefan, *Un lot de cuțite curbe de piatră de la Glina-La Nuci*. Studii de Preistorie 19, 2022, 41-55.
- Vulpe 1961 A. Vulpe, *K voprosu o periodizacii bronzovogoveka v Mołdove*. Dacia 5, 1961, 106-122.

„Bronzefunde aus Bessarabien”: Un depozit de bronzuri descoperit în apropierea localității Hristici, raionul Soroca¹

Mariana Sîrbu, Denis Topal, Eugen Sava

Abstract: The deposit represents a discovery made in a forest area between the villages of Hristici and Rublenița (Soroca district, Republic of Moldova), located approximately 4.0 km northeast of the centre of the Hristici village. The deposit contains a collection of 49 units, which are fragmentary and have traces of intentional breakage or scrap in the casting process. Of these, 19 are fragments of sickles, 12 fragments of axes, 8 fragments of a riveted cauldron, 7 fragments of casting waste, one fragment of a dagger?, one fragment of a bracelet, and one unidentified fragment. In the context of some discussions, the North Caucasian origin of the bronzes from the Hristici deposit is obvious. Chronologically, they can be placed between the late Middle period and the beginning of the Late Bronze Age.

Keywords: Late and Middle Bronze Age; bronzehoards; riveted cauldrons; North Caucasian sickles; shaft-hole axes.

Introducere

Depozitele cu obiecte din metal apar pe teritoriul Basarabiei încă în perioada eneolitică timpurie, în aria culturii Cucuteni². Pentru perioada mijlocie a epocii bronzului, cunoaștem un singur depozit–renumitul „Tezaur basarabean”³, descoperit în apropierea satului Borodino din regiunea Odesa și datat în prima treime a mileniului II a.Chr. Marea majoritate a depozitelor preistorice aflate în spațiul dintre râurile Nistru și Prut datează din perioada târzie a epocii bronzului – începutul epocii fierului. Cu toate acestea, înainte de apariția monografiei lui V. A. Dergačev⁴, care a reușit să mărească numărul depozitelor introduse în circuitul științific la 11, pentru BrD-HaA-B erau cunoscute doar patru complexe de acest fel⁵. După publicarea, în perioada anilor 1980-2000, a mai multor articole⁶ și a unui catalog dedicat artefactelor metalice preistorice⁷, în ultimele două decenii au urmat noi descoperiri și noi publicații, astfel numărul depozitelor atribuite perioadei tardive a epocii bronzului – începutului epocii fierului, în prezent, constituie 40 de complexe⁸, care conțin 789 obiecte (Fig. 1). Depozitele de bronzuri descoperite în regiunea nord-vestică a Mării Negre, cu rare excepții⁹, sunt considerate a fi complexe utilitare (depozite de materii prime sau de rebuturi), fiind ignorată compoziția tezaurilor și „biografia” obiectelor. Primele date privind analiza chimică a aliajului au fost prezentate de V. A. Dergačev pentru obiectele din depozitele Lozova, Valea Rusului, Socoleni și Tețcani¹⁰. După o pauză lungă în studiul compoziției chimice a obiectelor din metal descoperite pe teritoriul Republicii Moldova, au fost publicate date privind bronzurile din depozitele de la Răzeni, Morozeni și Nisporeni¹¹.

¹ Cercetare realizată în cadrul proiectului „Patrimoniul istorico-arheologic muzeal: sistematizare și valorificare științifico-culturală”. Cod 180101.

² Дергачев 1998; Дергачев, Парнов 2022.

³ Кривцова-Гракова 1949.

⁴ Дергачев 1975.

⁵ Pavlivka (Кнауэр 1893), Tețcani (Moroșan 1936), Valea Rusului (Нудельман, Рикман 1957) și Molești (Хынку 1972).

⁶ Суботін, Черняков 1982; Ванчугов 1990; Dergachev 1991; Levițki 1994; Гончарова 2001.

⁷ Dergačev 2002.

⁸ Дергачев 2010; Дергачев 2012; Дергачев 2012a; Дергачев 2013; Субботин, Агульников 2012; Sîrbu 2013; Țerna, Topal 2013; Церна, Топал 2013; Сава, Бороффка 2013; Topal, Sîrbu 2016; Matveev, Vornic 2018; Sîrbu, Popovici, Vornic 2019; Топал, Сырбу 2022; Топал, Зверев 2023; Topal, Sîrbu 2022.

⁹ Țerna, Topal 2013; Топал, Сырбу 2022; Topal, Sîrbu 2022.

¹⁰ Дергачев 1975, 90-93; Dergačev 2002, 222-227.

¹¹ Топал, Сырбу 2022, 402-404; Topal, Sîrbu 2022, 70; Топал, Зверев 2023, 406-407.

Fig. 1. Distribuția depozitelor din epoca bronzului și prima epocă a fierului (*cu roșu* – Hristici): 1 – Briceni, 2 – Tețcani, 3 – Alexândreni, 4 – Vâratic, 5 – Petrușeni, 6 – Hristici I-II, 7 – Vărvăreuca, 8 – Heciul Nou, 9 – Valea Rusului, 10 – Mîndrești, 11 – Bahu, 12 – Otac, 13 – Morozeni, 14 – Codreanca, 15 – Brănești, 16 – Izbiște, 17 – Lozova, 18 – Nisporeni, 19 – Marinici, 20 – Călmățui, 21 – Dancu, 22 – Fundul Galbenei I-II, 23 – Chișinău, 24 – Molești, 25 – Răzeni, 26 – Socoleni, 27 – Parcani, 28 – Lipoveni, 29 – Javgur, 30 – Antonești, 31 – Haragîș I-II, 32 – Enichioi, 33 – Ciobalaccia, 34 – Novi Troyany, 35 – Pavlivka, 36 – Kamyanka, 37 – Bilhorod-Dnistrovskiy.

În articolul de față se prezintă un depozit de bronzuri găsit recent. Acesta reprezintă o descoperire fortuită efectuată într-o zonă forestieră dintre satele Hristici și Rublenița, situată la cca 4,0 km nord-est

de centrul localității Hristici, raionul Soroca (48°08'53.1»N, 28°12'18.0»E). Ulterior, depozitul a fost achiziționat de colecționarul V. Parnov, care l-a donat, în primăvara anului 2022, Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Depozitul conține un lot de 49 de unități, toate fragmentare și cu urme de rupere intenționată sau rebut de turnare. Dintre acestea, 19 reprezintă fragmente de seceri (Fig. 2/16-19, 21-34, 47), 12 fragmente de topoare (Fig. 2/20, 35-45), opt fragmente de la două cazane (Fig. 2/1-8), un fragment de pumnal? (Fig. 2/49), un posibil fragment de brățară (Fig. 2/48), un fragment al unui obiect cu funcționalitate incertă (Fig. 2/46) și șapte bucăți de bronz (rebut) (Fig. 2/9-15). Tipologic, acesta se atribuie depozitelor cu asocieri complexe, întrucât conține cinci categorii funcționale – unelte, vase, arme, podoabe și materie primă. Greutatea totală a depozitului constituiecca 5,1 kg.

Catalog

1. Fragment de vas metalic (Fig. 2/1; 3/1B). Acesta reprezenta, inițial, o fâșie de tablă de formă neregulată, îndoită în două longitudinal, cu o încercare de îndoire repetată pe lățimea fragmentului. Dimensiuni: lungimea – 16,2 cm; lățimea – 6,0-8,8 cm; grosimea – 0,5-0,8 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit. În consecință, a fost obținută o placă de formă trapezoidală, de la care s-a rupt un fragment mic de formă dreptunghiulară cu dimensiunea de 7,3 × 1,5 cm (Fig. 3/1A). Placa este prevăzută, la unul din colțuri, cu un nit (diametrul 0,6 cm) (Fig. 3/1C-D). Una din margini sefinalizează printr-o nervură, care, de fapt, reprezintă buza vasului. Suprafața fragmentului este acoperită cu un strat de patină verde-deschisși conține urme de lovituri cu un obiect ascuțit. Dimensiuni după dezdoire: lungimea – 15,5 cm; lățimea – 14,5 cm; grosimea – 0,2-0,4 cm. Greutatea – 188 g.
2. Fragment de vas metalic (Fig. 2/2; 3/2A). Acesta reprezenta, inițial, o porțiune din buza unui vas, prelucrată dintr-o fâșie de tablă îndoită longitudinal în două, cu latura superioară puternic îngroșată. Are un capăt îndoit și altul răsucit. Dimensiuni: lungimea – 13,7 cm; lățimea – 2,2-3,2 cm; grosimea – 1,2-3,4 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit (Fig. 3/2B). Ca urmare, acesta a obținut următoarele dimensiuni: lungimea – 24,2 cm; lățimea – 1,3-3,3 cm; grosimea – 0,2-0,5 cm. Greutatea – 166 g.
3. Fragment de vas metalic (Fig. 2/3; 3/3C). Acesta reprezenta, inițial, o tablă de bronz, de formă neregulată, îndoită în două pe lățimea fragmentului. Dimensiuni: lungimea – 9,2 cm; lățimea – 7,9-10,5 cm; grosimea – 0,2-0,4 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit (Fig. 3/3B). În consecință, placa s-a desprins pe linia de pliere în două fragmente. Latura mai mare conține urme de lovituri efectuate cu ajutorul unui obiect ascuțit (Fig. 3/3A). Suprafața plăcii este acoperită cu un strat de patină verde-deschis și prezintă urme de ardere. Dimensiuni după dezdoire: lungimea – 15,6 cm; lățimea – 10,5 cm; grosimea – 0,1-0,2 cm. Greutatea – 108 g.
4. Fragment de vas metalic (Fig. 2/4; 4A). Acesta reprezintă o toartă lucrată din bară de formă rectangulară în secțiune, cu dimensiunea de 1,1×1,2 cm, care se termină cu capete aplatizate, despicate în plăci în două părți, în formă de clește. Capetele torții sunt fixate pe interior și exterior pe buza vasului, atașarea fiind consolidată prin câte două nituri situate la o distanță de 0,8 și 1,4 cm unul față de altul (Fig. 4D-F, H). Diametrul niturilor este de 0,8 și 1,0 cm. Porțiunea de placă pe care au fost fixate capetele toartei conține un nit și un orificiu de nit (Fig. 4/G). Diametrul orificiului este de 0,8 cm, iar a nitului – de 0,6 cm. Suprafața toartei este acoperită cu un strat de patină verde-deschis și prezintă urme de ardere. Inițial, era îndoită longitudinal și avea următoarele dimensiuni: lungimea – 20,9 cm; lățimea – 6,5 cm; grosimea – 0,4-6,2 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, toarta a fost dezdoită (Fig. 4/B-C), ca urmare obținând următoarele dimensiuni: înălțimea – 16,5 cm; lățimea – 13,2 cm. Diametrul toartei în interior este de 9,0 × 9,6 cm. Fâșia de tablă prinsă în toartă are următoarele dimensiuni: lungimea – 13,5 cm; lățimea – 9,9 cm. Greutatea – 735 g.
5. Fragment de vas metalic (Fig. 2/5; 5/5A). Acesta reprezenta, inițial, două plăci îmbrăcate una în alta în urma plierii și avea următoarele dimensiuni: lungimea – 17,7 cm; lățimea – 2,5-5,3 cm; grosimea – 0,2-0,6 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit (Fig. 5/5B-C). Placa prinsă în interior are formă ovală alungită, cu capetele drepte, și este prevăzută pe suprafață cu două nituri fixate și un orificiu de nit plasate

într-un șir, la o distanță de 4,0 cm unul de altul. Diametrul niturilor și al orificiului este de 0,6 cm. Un alt orificiu de nit este pe unul din capete și are diametrul de 0,3 cm. Dimensiuni: lungimea – 17,8 cm; lățimea – 4,0 cm; grosimea – 0,2 cm. Al doilea fragment s-a măcinat în mare parte pe linia de pliere, are o latură triunghiulară și alta ovală, alungită, neregulată, cu marginile așchiate. Pe latura triunghiulară se păstrează urme de lovituri cu un obiect ascuțit (Fig. 5/5D), dintre care o lovitură deschisă, cu lungimea de 1,9 cm. Pe capătul îngust al fragmentului sunt două orificii de nit cu diametrul de 0,6 și 0,7 și un nit fixat cu diametrul de 0,6 cm. Dimensiuni după dezdoire: lungimea – 12,0 cm; lățimea – 8,9 cm; grosimea – 0,2 cm. Plăcile au suprafața acoperită cu un strat de patină de culoare verde-deschis. Cel mai probabil, ambele fragmente reprezintă aceeași bucată de placă, dar care, din cauza uzurii puternice a liniei de pliere, nu permite ajustarea exactă. Greutatea – 107 g.

6. Fragment de vas metalic (Fig. 2/6; 5/6A). Acesta reprezenta, inițial, o placă împăturită în patru, de formă dreptunghiulară neregulată. Dimensiuni: lungimea – 8,6 cm; lățimea – 6,2 cm; grosimea – 0,6-1,0 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit (Fig. 5/6B). Placa obținută a cedat pe liniile de pliere, fragmentându-se în trei bucăți, care, unite, ne prezintă o fâșie de formă neregulată, cu marginile puternic așchiate. Una din margini conține mai multe orificii neregulate, printre care se disting două orificii de nit cu diametrul de 0,4 și 0,5 cm. Suprafața este acoperită cu un strat de patină verde-deschis și prezintă urme de ardere. Dimensiuni după dezdoire: lungimea – 22,0 cm; lățimea – 11,2 cm; grosimea – 0,2 cm. Greutatea – 103 g.
7. Fragment de vas metalic (Fig. 2/7; 6/7A). Reprezenta, inițial, o placă de formă neregulată, îndoită. Dimensiuni: lungimea – 8,8 cm; lățimea – 4,9-7,4 cm; grosimea – 0,3-0,13 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit (Fig. 6/7B). În consecință, din cauza uzurii puternice a liniei de pliere, au fost obținute două plăci de formă trapezoidală, lipite doar pe un segment de 0,7 cm. Placa mai mare este prevăzută, pe una din margini, cu două nituri cu diametrul de 0,8 cm, plasate la distanța de 4,0 cm unul de altul (Fig. 6/7C), și conține pe suprafața o tăietură de 3,2 cm, efectuată cu un obiect ascuțit (Fig. 6/7D-E). Placa mai mică are pe una din margini un orificiu de nit și un nit fixat, ambele cu diametrul de 0,6 cm, spre marginea opusă fiind observate alte trei orificii de nit cu diametrul de 0,4-0,5 cm (Fig. 6/7B). Suprafața plăcii este acoperită cu un strat de patină verde-deschis și prezintă urme de ardere. Dimensiuni după dezdoire: lungimea – 14,3 cm; lățimea – 8,7 cm; grosimea – 0,2 cm. Greutatea – 73 g.
8. Fragment de vas metalic (Fig. 2/8; 6/8B). Acesta reprezenta, inițial, o placă de bronz de formă neregulată, pliată în trei, cu marginile așchiate. Dimensiuni: lungimea – 13,8 cm; lățimea – 6,6-7,8 cm; grosimea – 1,1-2,5 cm. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale corpului vasului, fragmentul a fost dezdoit (Fig. 6/8A). În consecință, a fost obținută o placă dreptunghiulară, cu două din colțuri rotunjite. Aceasta este prevăzută longitudinal, pe ambele margini, cu câte un șir de nituri. Pe marginea cu colțurile rotunjite (Fig. 6/8A,D), șirul conține trei nituri fixate și trei orificii de la nit, cu diametrul de 0,5-0,6 cm, plasate la distanța de 4,0 cm și 5,0 cm unul de altul. Al doilea șir conține trei nituri și un orificiu de nit cu diametrul de 0,5 cm, plasate la 4,0 cm unul de altul (Fig. 6/8A). Suprafața plăcii este acoperită cu un strat de patină verde-deschis și prezintă urme de ardere. Dimensiuni după dezdoire: lungimea – 27,0 cm; lățimea – 12,5 cm; grosimea – 0,2 cm. Greutatea – 219 g.
9. Rebut de turnare (Fig. 2/9; 7/9). Acesta are formă ovală, neregulată în plan, cu o latură netedă, ușor adâncită median, și alta ruptă, zgrunțuroasă. Dimensiuni: lungimea – 3,5 cm; lățimea – 2,4-2,8 cm; grosimea – 1,6-1,8 cm. Greutatea – 53 g.
10. Rebut de turnare (Fig. 2/10; 7/10). Are formă ovală în plan, cu o latură netedă, ușor adâncită median, și alta ruptă, zgrunțuroasă. Dimensiuni: lungimea – 2,7 cm; lățimea – 2,0 cm; grosimea – 1,4 cm. Greutatea – 31 g.
11. Rebut de turnare (Fig. 2/11; 7/11). Are formă ovoidală, neregulată în plan și ovală alungită în secțiune și suprafața zgrunțuroasă. Una din laturi conține pete de minereu de culoare roșietică. Dimensiuni: lungimea – 4,9 cm; lățimea – 2,3-3,6 cm; grosimea – 0,8-1,2 cm. Greutatea – 77 g.
12. Rebut de turnare (Fig. 2/12; 7/12). Are formă neregulată în plan și suprafața poroasă. Dimensiuni: lungimea – 4,8 cm; lățimea – 4,4 cm; grosimea – 2,4 cm. Greutatea – 71 g.

13. Rebut de turnare (Fig. 2/13; 7/13). Are formă neregulată în plan și suprafața poroasă. Dimensiuni: lungimea – 7,9 cm; lățimea – 4,6 cm; grosimea – 0,6 cm. Greutatea – 60 g.
14. Rebut de turnare (Fig. 2/14; 7/14). Acesta are formă trapezoidală în plan, cu un capăt îngroșat și rotunjit, iar altul rupt. Cu excepția marginii rupte, suprafața obiectului este netedă. Dimensiuni: lungimea – 2,1 cm; lățimea – 2,0 cm; grosimea – 0,4-0,9 cm. Greutatea – 12 g.
15. Rebut de turnare (Fig. 2/15; 7/15). Acesta are formă pentagonală, neregulată în plan, cu o latură netedă și alta poroasă. Dimensiuni: lungimea – 2,7 cm; lățimea – 2,5 cm; grosimea – 0,6-0,9 cm. Greutatea – 30 g.
16. Fragment de seceră (Fig. 2/16; 8/16). Aceasta are corpul arcuit și capetele rupte. Muchia lamei și a mânerului este reliefată. Lama conține pe suprafața sa două orificii (unul circular, cu diametrul de 0,2 cm, și altul oval alungit, cu dimensiunea de 0,3 × 0,6 cm). Taișul prezintă așchieri survenite, cel mai probabil, în urma utilizării obiectului. Din mâner s-a păstrat doar o porțiune mică, de forma unei tije pătrate în secțiune. În zona curburii maxime, muchia este deteriorată pe o lungime de 4,0 cm, ca urmare a îndepărtării ciotului de turnare. Suprafața obiectului este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-închis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea totală – 20,0 cm; lungimea lamei – 17,0 cm; lățimea lamei – 4,1-5,1 cm; lungimea mânerului – 3,0 cm; grosimea mânerului – 0,7×0,8 cm. Greutatea – 183 g.
17. Fragment de seceră (Fig. 2/17; 8/17). Reprezintă o jumătate din lamă îngustată progresiv spre vârful ascuțit și cu muchia reliefată. Taișul prezintă urme de utilizare. La unul din capete sunt prezente urme de rupere intenționată prin îndoire. Suprafața este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-închis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 12,3 cm; lățimea – 1,0-2,6 cm; grosimea – 0,2-0,5 cm. Greutatea – 69 g.
18. Fragment de seceră (Fig. 2/18; 8/18). Reprezintă jumătate din lamă îngustată progresiv spre vârful ascuțit, cu muchia reliefată. Taișul este ușor așchiat și prezintă urme de utilizare. Suprafața este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 10,0 cm; lățimea – 1,0-3,2 cm; grosimea – 0,3-0,5 cm. Greutatea – 50 g.
19. Fragment de seceră (Fig. 2/19; 8/19). Aceasta are corpul arcuit și mânerul rupt. Muchia lamei este îngroșată, subțindu-se spre vârful ascuțit. Taișul prezintă așchieri, cel mai probabil, ca urmare a utilizării. Din mâner s-a păstrat doar o porțiune mică, de forma unei tije dreptunghiulare în secțiune. În zona trecerii dintre lamă și mâner, muchia conține o proeminență, rezultată în urma neînălăturării în totalitate a ciotului de turnare. Acesta are lungimea de 1,8 cm. Suprafața obiectului este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Piesa prezintă urme de îndoire intenționată în zona curburii maxime și la mâner. Dimensiuni: lungimea totală – 19,5 cm; lungimea lamei – 16,5 cm; lățimea lamei – 1,4-4,5 cm; lungimea mânerului – 3,0 cm; grosimea mânerului – 0,8×1,3 cm. Greutatea – 228 g.
20. Fragment de lamă de topor(?) (Fig. 2/20; 7/20). Deși forma triunghiulară alungită a fragmentului amintește un vârf de seceră/cuțit, examinarea mai atentă a acestuia a identificat rupeți pe ambele margini, astfel făcând imposibilă determinarea lui ca vârf. Mai degrabă, acesta se potrivește unui fragment de lamă de topor. Are o latură netedă și alta – zgrunțuroasă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 3,5 cm; lățimea – 0,9-1,6 cm; grosimea – 0,2-0,4 cm. Greutatea – 12 g.
21. Fragment de seceră (Fig. 2/21; 8/21). Reprezintă mai puțin din jumătate din lama îngustată spre vârful ascuțit și muchia slab reliefată. Taișul este așchiat și prezintă urme de utilizare. Suprafața este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 9,2 cm; lățimea – 1,0-3,7 cm; grosimea – 0,1-0,4 cm. Greutatea – 33g.
22. Fragment de seceră (Fig. 2/22; 8/22). Reprezintă o parte mică din lama îngustată spre vârful rotunjit. Taișul este puternic uzat și așchiat. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 7,3 cm; lățimea – 1,4-2,7 cm; grosimea – 0,1-0,3 cm. Greutatea – 19 g.
23. Fragment de seceră (Fig. 2/23; 8/23). Reprezintă o parte din lamă și mânerul terminat în formă de cârlig. Muchia lamei și a mânerului este îngroșată, sfârșindu-se sub forma unei tije pătrate în secțiune, subțiate progresiv spre capăt. Mânerul este realizat prin forjare, este puternic curbat, îndoit în sus. Gura de turnare păstrează un ciot mic neînălăturat (lungimea – 1,3 cm) și este poziționată în punctul de curbura maximă a lamei. Taișul prezintă urme de uzură sub forma unor

- așchieri mărunte. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Suprafața este acoperită pe alocuri cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea totală – 13,5 cm; lungimea lamei – 7,5 cm; lățimea lamei – 4,2-5,0 cm; lungimea mânerului – 6,0 cm; grosimea mânerului – 0,6 cm. Greutatea – 142 g.
24. Fragment de seceră (Fig. 2/24; 8/24). Reprezintă o parte din lamă și mânerul rupt. Muchia este reliefată, iar tăișul așchiat și îndoit la trecerea spre mâner. Capătul mai lat prezintă urme de rupere intenționată, suprafața piesei fiind încovoiată ușor în această porțiune. De asemenea, pe suprafața lamei sunt prezente urme repetate de batere. În zona trecerii spre mâner, lama are un orificiu de formă pătrată neregulată, cu dimensiunea de 0,8×0,9 cm. Gura de turnare, cu lungimea de 1,0 cm, se află pe muchie, în zona curburii maxime. Mânerul este rupt, de formă dreptunghiulară, alungit în secțiune. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Suprafața este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 10,0 cm; lățimea – 4,6 cm; grosimea – 0,3-0,6 cm. Greutatea – 126 g.
25. Fragment de seceră (Fig. 2/25; 8/25). Reprezintă porțiunea de lamă din zona de curbura maximă. Aceasta are muchia ușor reliefată, cu ciotul de la turnare neînălțurat (lungimea 1,5 cm), poziționat pe punctul de curbura maximă. Sub gura de turnare, lama are un orificiu de formă triunghiulară, cu colțurile rotunjite (dimensiunea 0,8×0,9 cm). Tăișul este așchiat și prezintă urme de utilizare. Suprafața este acoperită pe alocuri cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 9,5 cm; lățimea – 3,2-4,4 cm; grosimea – 0,3-0,5 cm. Greutatea – 67 g.
26. Fragment de seceră (Fig. 2/26; 8/26). Reprezintă o parte din lamă și mânerul terminat în formă de cârlig, ușor curbat. Muchia lamei și a mânerului este îngroșată, trecând în mâner sub forma unei tije dreptunghiulare în secțiune, subțiate progresiv spre capătul ascuțit. Acesta din urmă prezintă urme de îndoire forțată, în consecință formându-se o fisură unghiulară, cu adâncimea de 0,35 cm. Gura de turnare este poziționată în zona curburii maxime și are lungimea de 1,0 cm. Tăișul prezintă urme de uzură sub forma unor așchieri mărunte. Suprafața obiectului este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-închis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea totală – 14,5 cm; lungimea lamei – 7,0 cm; lățimea lamei – 3,6 cm; lungimea mânerului – 7,5 cm; grosimea mânerului – 0,6-0,8 cm. Greutatea – 78 g.
27. Fragment de seceră (Fig. 2/27; 8/27). S-a păstrat doar cârligul. Acesta reprezintă o tijă dreptunghiulară în secțiune, prelucrată prin forjare, cu un capăt ușor îngustat și îndoit. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 2,5 cm; lățimea – 0,8 cm; grosimea – 0,6 cm. Greutatea – 12 g.
28. Fragment de seceră (Fig. 2/28; 8/28). Reprezintă porțiunea de lamă din zona de curbura maximă cu trecere spre mâner. Are muchia slab reliefată și tăișul lamei așchiat, cu urme de uzură. Suprafața este acoperită pe alocuri cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 6,8 cm; lățimea – 2,0-3,8 cm; grosimea – 0,2-0,5 cm. Greutatea – 52 g.
29. Fragment de seceră (Fig. 2/29; 8/29). Cel mai probabil, reprezintă porțiunea de lamă din zona de curbura maximă și de trecere spre mâner, cu defect de turnare și ciotul neînălțurat. Ambele capete păstrează urme de îndoire intenționată. Suprafața este acoperită pe alocuri cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 5,2 cm; lățimea – 2,4-3,3 cm; grosimea – 0,3-0,7 cm. Greutatea – 38 g.
30. Fragment de seceră (Fig. 2/30; 8/30). S-a păstrat o porțiune de mâner, terminat în formă de cârlig cu vârful rupt. Acesta reprezintă o tijă dreptunghiulară în secțiune, prelucrată prin forjare, cu un capăt îndoit în sus și rupt. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 5,1 cm; lățimea – 0,7-2,2 cm; grosimea – 0,4-0,8 cm. Greutatea – 29 g.
31. Fragment de seceră (Fig. 2/31; 8/31). S-a păstrat doar cârligul. Cu aceeași probabilitate poate reprezenta un mâner de cuțit sau brici. Acesta prezintă o tijă semicirculară în secțiune, prelucrată prin forjare, cu ambele capete rupte, capătul mai lat păstrând o porțiune mică din mâner. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 5,0 cm; lățimea – 0,7-1,4 cm; grosimea – 0,6 cm. Greutatea – 14 g.

32. Fragment de seceră (Fig. 2/32; 8/32). S-a păstrat doar cârligul. Acesta reprezintă o tijă dreptunghiulară în secțiune, prelucrată prin forjare, îngustată spre unul din capete și îndoită în sus. Prezintă urme de rupere intenționată în zona mediană, păstrând o fisură obținută în urma forțării, dar și un defect de forjare. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 5,9 cm; lățimea – 0,4-1,0 cm; grosimea – 0,5-0,8 cm. Greutatea – 24 g.
33. Fragment de seceră (Fig. 2/33; 8/33). Reprezintă o porțiune din lama obiectului. Are muchia reliefată și suprafața acoperită pe alocuri cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 4,2 cm; lățimea – 4,0 cm; grosimea – 0,2-0,6 cm. Greutatea – 38 g.
34. Fragment de seceră (Fig. 2/34; 8/34). Reprezintă o porțiune din lama obiectului, cu muchia reliefată ce conține, spre unul din capete, ciotul neînlăturat al gurii de turnare (lungimea – 1,5 cm; înălțimea 0,7 cm). Taișul lamei este așchiat, cu urme de uzură, iar pe unul din capete piesa păstrează urme de rupere intenționată prin îndoire. Suprafața este acoperită pe alocuri cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 11,2 cm; lățimea – 4,2-4,8 cm; grosimea – 0,2-0,6 cm. Greutatea – 97 g.
35. Fragment de topor (Fig. 2/35; 7/35). Reprezintă partea superioară – manșonul și o porțiune din pană. Cele două brăie reliefate de pe marginile manșonului oferă acestuia o formă lenticulară, ce continuă până sub orificiul de înmănușare. Acesta din urmă este ușor oblic, are formă circulară la unul din capete (diametrul 2,5 cm) și ovală la celălalt capăt (dimensiuni 2,4×2,9 cm). Spre deschiderea circulară a orificiului, manșonul conține o proeminență, de forma unui spin cu dimensiunea de 1,8 × 1,8 cm. Manșonul îngust, cu una din margini neregulate, cel mai probabil, constituie rezultatul unei turnări defectuoase. Sub deschiderea circulară a tubului de înmănușare se află un orificiu de formă neregulată, cu dimensiunea de 0,2 × 0,5 cm, care reprezintă, cel mai probabil, un defect de turnare. Din pana toporului, triunghiulară în secțiune, s-a păstrat doar o porțiune mică având lungimea de 1,2 cm. Pe vertical, o jumătate din piesă are suprafața poroasă, cel mai probabil, în urma turnării defectuoase. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este parțial acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: înălțimea – 6,8 cm; lățimea penei – 2,9 cm; diametrul manșonului – 3,8-5,1 cm. Greutatea – 236 g.
36. Fragment de topor (Fig. 2/36; 7/36). Reprezintă partea superioară – manșonul și o porțiune din pană. Manșonul are formă ovală în secțiune, marginile îngroșate și surplusul de bronz de la turnare neînlăturat, astfel că acesta are aspectul unei creste pe linia de unire a tiparelor de turnare. Orificiul de înmănușare este ușor oblic, are formă ovală și dimensiunea de 1,7 × 2,2 cm la un capăt și de 2,2 × 2,6 cm – la celălalt. Trecerea spre pana toporului este făcută pe o linie oblică având lungimea de 2,1 cm, de la care coboară pana dreaptă, de formă triunghiulară, alungită în secțiune. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat de patină de culoare verde-închis. Dimensiuni: înălțimea – 7,2 cm; lungimea lamei – 2,5 cm; lățimea lamei – 3,1 cm; diametrul manșonului – 3,7-4,3 cm. Greutatea – 174 g.
37. Fragment de topor (Fig. 2/37; 7/37). S-a păstrat doar un fragment din manșon, ornamentat cu trei brăuri reliefate. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 4,3 cm; lățimea – 3,2 cm; grosimea – 0,6-0,9 cm. Greutatea – 66 g.
38. Fragment de topor (Fig. 2/38; 7/38). Reprezintă partea superioară – o porțiune din pană și manșon, ultimul, la fel, fiind păstrat fragmentar. Porțiunea păstrată din manșon reprezintă partea inferioară a acestuia și conține pe suprafață trei brăuri reliefate. Orificiul de înmănușare are diametrul de 2,3 cm. Pe una din laturi, trecerea spre pană este făcută pe linie dreaptă, pe cealaltă latură – pe linie ușor oblică. Porțiunea păstrată din pană are lungimea de 2,5 cm și secțiunea triunghiulară alungită. Pe una din laturi, sub gaura de înmănușare, se află un orificiu de formă ovală, alungită, neregulată, care coboară prin interiorul piesei și iese, sub aceeași formă, pe suprafața capătului rupt al penei. Dimensiunile orificiului sunt de 0,5 × 1,0 cm și constituie rezultatul unei turnări defectuoase. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: înălțimea – 4,9 cm; lungimea lamei – 2,5 cm; lățimea lamei – 4,6 cm; diametrul manșonului – 3,8-5,3 cm. Greutatea – 277 g.
39. Fragment de topor (Fig. 2/39; 7/39). Reprezintă partea superioară – o porțiune din pană și manșon. Manșonul este de dimensiuni mici și are formă ovală în secțiune, cu marginea superioară

accentuată, sub forma unei linii reliefate, provenite în urma nefinisării după turnare. Orificiul de înmănușare are formă ovală și dimensiunea de $1,3 \times 1,9$ cm la un capăt și de $0,8 \times 1,4$ cm – la celălalt. Cel mai probabil, trecerea spre lamă s-a făcut pe linie oblică, situație observată doar pe una din laturi, cealaltă fiind ruptă. Pana s-a păstrat pe o porțiune de doar 0,8 cm și are formă triunghiulară, alungită în secțiune. În interiorul tubului de înmănușare, pe suprafața piesei, dar și în interiorul penei, se observă porțiuni poroase, rezultate dintr-o turnare defectuoasă. La fel, suprafața exterioară a manșonului nu prezintă urme de finisare post turnare. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: înălțimea – 4,6 cm; lungimea lamei – 0,8 cm; diametrul manșonului – 3,5-3,8 cm. Greutatea – 40 g.

40. Fragment de topor (Fig. 2/40; 7/40). Acesta reprezintă o parte din pana de formă trapezoidală, neregulată în plan și semiovală alungită în secțiune, cu o latură rotunjită și altele trei rupte. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 2,4 cm; lățimea – 2,4 cm; grosimea – 0,7-1,1 cm. Greutatea – 42 g.
41. Fragment de topor (Fig. 2/41; 7/41). Reprezintă o parte din pană, cu urme de rupere intenționată prin îndoire. Secțiunea lamei este de formă ovală, puternic alungită. Capătul superior este rupt pe linie dreaptă, de la care pana se lărgeste progresiv către capătul inferior, rupt pe linie oblică. Pe una din laturi, fragmentul păstrează urme de bateri repetate și incizii lăsate de un obiect ascuțit. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis și verde-închis. Dimensiuni: înălțimea – 8,8 cm; lățimea – 3,7-5,4 cm; grosimea – 0,7 cm. Greutatea – 155g.
42. Fragment de topor (Fig. 2/42; 7/42). Reprezintă jumătatea inferioară a penei, de formă triunghiulară, alungită în secțiune, cu capătul superior rupt pe linie dreaptă, de la care pana se lărgeste progresiv, apoi coboară puternic curbat, astfel încât tăișul obține o formă semiovală în plan. Acesta din urmă prezintă semne de utilizare și este așchiat în urma uzurii. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-închis. Dimensiuni: înălțimea – 7,7 cm; lățimea – 3,5-6,9 cm; grosimea – 0,3-1,2 cm. Greutatea – 153 g.
43. Fragment de topor, mai exact, o porțiune din pană (Fig. 2/43; 7/43). Aceasta are formă ovală, alungită în secțiune, și este ruptă la ambele capete. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 4,1 cm; lățimea – 1,9-2,9 cm; grosimea – 0,8-1,4 cm. Greutatea – 91 g.
44. Fragment de topor (Fig. 2/44; 7/44). Acesta reprezintă o porțiune din pană cu ambele capete rupte. Are formă pătrată în plan și ovală aplatizată în secțiune. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Dimensiuni: lungimea – 3,9 cm; lățimea – 3,9 cm; grosimea – 0,45 cm. Greutatea – 49 g.
45. Fragment de topor (Fig. 2/45; 7/45). Reprezintă jumătatea inferioară a penei, de formă triunghiulară, alungită în secțiune, cu capătul superior rupt pe linie ușor oblică, de la care pana se îngustează progresiv, apoi se lărgeste și se termină într-un tăiș oblic, rotunjit, cu urme de lovitură. Pe una din laturi, în zona capătului rupt, suprafața păstrează urme de bateri repetate. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în formă bivalvă. Dimensiuni: lungimea – 7,7 cm; lățimea – 4,9-5,5 cm; grosimea – 0,6-1,3 cm. Greutatea – 244 g.
46. Fragmentul unei piese cu utilitate incertă (Fig. 2/46; 7/46). Din cauza fragmentării puternice, piesa nu poate fi determinată tipologic și funcțional. Aceasta reprezintă o placă având ambele capete rupte și o margine ușor îngroșată. Are formă dreptunghiulară în plan și ovală aplatizată în secțiune. Unul din capete păstrează urme de rupere intenționată prin îndoire. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 2,8 cm; lățimea – 2,3 cm; grosimea – 0,2-0,4 cm. Greutatea – 91 g.
47. Fragment de seceră (?) (Fig. 2/47; 8/47). Acesta reprezintă o placă având trei margini rupte și a patra – îngroșată și, cel mai probabil, poate fi atribuit unei bucăți de lame. Are formă trapezoidală în plan și prezintă urme de îndoire intenționată. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de

- patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 3,1 cm; lățimea – 2,4 cm; grosimea – 0,2-0,5 cm. Greutatea – 19 g.
48. Fragmentul unei brățări (Fig. 2/48; 7/48). Acesta reprezintă o bară lenticulară, cu un capăt rupt și altul rotunjit. Are formă dreptunghiulară în plan și secțiune. Dinspre capătul rupt, bara se îngustează progresiv în secțiune spre capătul rotunjit, iar în plan se observă o îngustare ușoară în zona mediană a fragmentului. Prezintă fisuri în zona curburii maxime. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar monovalv. Dimensiuni: lungimea – 5,6 cm; lățimea – 1,8-2,1 cm; grosimea – 0,3-0,7 cm. Greutatea – 50 g.
49. Fragment de pumnal? (Fig. 2/49; 7/49). Reprezintă o parte din lama deformă triunghiulară alungită în plan și romboidală aplatizată în secțiune, prevăzută cu o nervură mediană. Capătul rupt prezintă, la una din margini, urme de reutilizare a fragmentului, cel mai probabil, ca vârf de lance. Vârful este ascuțit, la fel ca și tășurile ușor așchiate, care prezintă urme de utilizare. Suprafața este acoperită cu un strat subțire de patină de culoare verde-deschis. Turnarea s-a făcut în tipar bivalv. Dimensiuni: lungimea – 8,45 cm; lățimea – 0,6-3,5 cm; grosimea – 0,2-0,4 cm. Greutatea – 36 g.

Discuții

Topoarele (Fig. 2/20,35-45; 7/20,35-45). Topoarele cu orificiul manșonului transversal reprezintă una din piesele caracteristice epocii bronzului. Atât turnate, cât și pe negativul formelor de turnare, topoarele de acest fel sunt cunoscute pe un spațiu geografic eurasiatic imens, cuprins între regiunile Carpato-Balcanice, Nord-Pontice, Crimeea, Caucazul de Nord, Volgo-Uralice, Asia Centrală, și reprezintă forme locale originale, fiind atribuite diferitor culturi arheologice – Majkop, Catacombilor, Monteoru, Andronovo, Fatjanovo, Sejma-Turbino, culturii ceramicii cu multe brăie și Srubnaja, care, cronologic, se încadrează între sfârșitul mileniului III și sfârșitul mileniului II a. Chr.¹². Topoarele din depozitul Hristici sunt toate fragmentare. Cinci dintre acestea reprezintă partea superioară a manșonului (Fig. 2/35-39; 7/35-39), în cazul a trei dintre ele acesta fiind prevăzut cu nervuri reliefate (Fig. 2/35,37-38; 7/35,37-38). Există mai multe scheme tipologice și atribuiri culturale ale topoarelor cu manșon transversal¹³. Însă fragmentarea puternică a exemplarelor din depozitul Hristici nu permite atribuirea culturală exactă și nici nu poate oferi o datare argumentată. Totuși, cu o doză de rezervă, unul dintre topoare (Fig. 2/36; 7/36) poate fi încadrat în grupa III a clasificării elaborate de S. Korenevskii pentru topoarele cu orificiul manșonului transversal din regiunea metalurgică a Uralului¹⁴. La momentul de față, sunt cunoscute în jur de 51 de astfel de exemplare, iar arealul lor de răspândire îl reprezintă zona Volga-Kama¹⁵. Datarea acestei grupe de topoare ține de complexe culturale Abașevo¹⁶, aici, pe lângă topoare, fiind descoperite și forme de turnare¹⁷. Această formă de topor, cu unele modificări, este cunoscută și în cultura Srubnaja¹⁸. Topoarele de acest tip pot fi datate cu sfârșitul mil. III – începutul mileniului II a. Chr.¹⁹. Șapte din ele reprezintă fragmente de pană de topor (Fig. 2/20, 40-45; 7/20, 40-45), dintre care doar în trei cazuri s-a păstrat și tășul (Fig. 2/20, 42, 45; 7/20, 42, 45). Într-un caz, acesta este rotunjit și ridicat spre una din margini (Fig. 7/45). În alt caz, tășul este semisferic,

¹² Tallgren 1926, 168-174; Кривцова-Гракова 1955, 60-61, рис. 14/1-6, 145, рис. 35; Vulpe 1964, 127-141; Vulpe 1970, 46-48, Abb.1, Taf. 12; Florescu, Căpitanu 1964, 445-451; Zamoșteanu 1964, 453-460; Е. Черных 1970, 58-60, рис. 49-51; Корневский 1973, 39-52; Корневский 1974, 14-32; Черных 1976, 195-197; Корневский 1976, 16-31; Аванесова 1978, 21-62; Корневский 1981, 20-41; Черных, Кузьминых 1989, 125-127, рис. 70; Савва 1992, 170-172, рис. 64/18; Dergačev 2002, Taf. 67/A406; 68/A407-410; Kaiser 2003, 166-167, Abb. 65/21, 294-303, Abb. 99; L.Černych 2003, 34-40, Abb. 2-5; Munteanu 2005, 205-207; Тоцев 2007, 129, 134, рис. 71, 139, рис. 205, рис. 107/1-2, 4-5; Бочкарев 2010а, 60-85; Бочкарев 2010б, 86-97; Бочкарев 2010с, 211-214; Бочкарев 2010д, 215-216; Дергачев 2011, 237-238, рис. 152/3,6-8; Сава, Бороффка 2013, 170, рис. 6; Чубур, Шафенкова 2020, 73-78; Иванов 2014, 91-100.

¹³ Е. Черных 1970, 58-60, рис. 49-51; Корневский 1973, 39-52; Корневский 1974, 14-32; Корневский 1976, 16-31; Корневский 1981, 20-41.

¹⁴ Корневский 1973, 44, рис. 4/16.

¹⁵ Корневский 1973, рис. 5.

¹⁶ Чубур, Шафенкова 2020, 77, рис. 2.

¹⁷ Корневский 1973, 46

¹⁸ Кривцова-Гракова 1955, 60-61, рис. 14/1-6, 145, рис. 35; Шрамко 1960, рис. 44/4.

¹⁹ Conform datelor C¹⁴, cultura Abașevo din zona de silvostepă a regiunii preuralice se datează în 2100-1800 a. Chr. (Koryakova, Epimachov 2007).

cu marginile evidențiate (Fig. 2/42; 7/42). În baza formei tăişului, putem presupune că pana aparține unui topor specific culturii Koban (1400-600 a.Chr)²⁰.

Fragmentul de pumnal? (Fig. 2/49, 7/49) reprezintă partea din față a lamei, cu vârful ascuțit și ambele tășuri subțiate și uzate. Lipsa capătului opus, mai exact, a mânerului, complică atribuirea lui cronologică și tipologică. Cu toate acestea, nervura mediană a lamei, dar și prezența unanimă a bronzurilor de origine estică în cadrul acestui depozit, ne permite să presupunem că fragmentul poate aparține unui pumnal specific fenomenului Sejma-Turbino²¹. Datele C¹⁴ ale complexelor Sejma-Turbino încadrează acest grup în sec. XXII-XX a.Chr.²² S. Grigoriev pune la îndoială aceste date și susține apartenența lor culturii Sintashta, datându-le în sec. XVIII-XVI a. Chr.²³ Cele relatate mai sus reprezintă o ipoteză, astfel că ne vom limita doar la această informație privind apartenența cronologică și culturală a fragmentului de pumnal din depozitul de la Hristici.

Secerile. Dintre cele 19 fragmente de seceră (Fig. 2/16-34; Fig. 8) doar șase (Fig. 2/23, 26-27, 30-32; Fig. 8/23, 26-27, 30-32) pot fi determinate tipologic în baza mânerului în formă de cârlig, criteriile morfologice ale căruia se atribuie seriei secerilor nordcaucaziene²⁴. Spre deosebire de secerile cu cârlig, cunoscute pentru perioada târzie a epocii bronzului din spațiul carpato-nistean, care au mânerul masiv, turnat, secerile nordcaucaziene au mânerul îngust, forjat și îndoit spre spatele piesei. Astfel de seceri și forme de turnare sunt foarte numeroase, iar majoritatea lor au fost descoperite în depozitele sau complexe funerare din spațiul nordcaucazian²⁵. Unele depozite au fost identificate și în zona cursului inferior al fluviilor Don și Bug, în Crimeea și în regiunile de vest ale spațiului nord-pontic²⁶ (Fig. 9). Atât nivelul slab de periodizare a culturilor și complexelor metalice din zona Ciskubania în perioada mijlocie a epocii bronzului, cât și descoperirea lor aproape exclusiv în depozite nu permit o atribuire culturală pentru acestea. Cercetătorii V. Dergacev și V. Bočkariev atribuie secerile nordcaucaziene perioadei de trecere de la bronzul mijlociu la bronzul târziu, încadrându-le în etapele V aleschemei elaborate²⁷.

Fragmentele de vas reprezintă bucăți de la un cazan construit din table fixate una de alta cu nituri (Fig. 2/1,3-8; 3/1,3; 4; 5/5-6; 6/7-8) și buza unui alt vas metalic (Fig. 2/2; 3/2). Printre fragmentele de vas se evidențiază o toartă prelucrată din bară rectangulară în secțiune, având capete despicate în plăci în două părți, în formă de clește (Fig. 2/4; 4). În antichitate, fragmentele de vas au fost pliate forțat una cu alta, compact. În vederea aprecierii unor detalii constructive ale copului vasului, s-a făcut dezdoirea fragmentelor de vase (Fig. 3-6)²⁸. Primele scheme privind tehnica de confecționare și tipologia formelor cazanelor nituite au fost elaborate de V. S. Bočkariev, care, reieșind din metoda de unire a plăcilor corpului vasului, a evidențiat, inițial, două forme²⁹, iar apoi, într-un alt articol, a relevat patru forme principale³⁰. S. Demidenko a supus criticii clasificarea lui V. S. Bočkariev, acesta, la rândul său, înaintând o tipologie proprie, care diferențiază două tipuri principale de cazane nituite – cu picior-suport și fără picior-suport³¹. O altă tipologie identifică șapte tipuri de cazane nituite, în baza prezenței sau lipsei piciorului-suport, a formelor torților și a niturilor, a numărului de plăci care formează corpul vasului³². În monografia semnată de T. Soroceanu și E. Sava, recent publicată, autorii propun o nouă tipologie, în care disting șase tipuri de cazane nituite³³. Pentru fragmentele de cazan din depozitul de la Hristici, determinarea tipologică este viabilă doar pe baza toartei. Conform tipologiei elaborate de T. Soroceanu și E. Sava, aceasta poate fi atribuită tipului I – toarte din bară cu capetele lățite, prinse cu nituri de buza vasului³⁴.

²⁰ Bedianashvili, Bodet 2010, 280, Fig. 6/2.

²¹ Черных, Кузьминых 1989, 95-101, рис. 57-58.

²² Marchenko *et al.* 2017.

²³ Георгиев 2022, 195.

²⁴ Дергачев, Бочкарев 2002, 121-187; Приложение – Табл. 107С; 109.

²⁵ Дергачев, Бочкарев 2002, 122 (250 piese); Бочкарев, Городовая, Пелих 2023, 102-118 (320 piese).

²⁶ Дергачев, Бочкарев 2002, карт. 13-21; Тоцев 2007, 205, рис. 107/6.

²⁷ Дергачев, Бочкарев 2002, 16, рис. 2; 186, рис. 36; 326, рис. 57)

²⁸ Aducem sincere mulțumiri colegilor din Muzeul Național de Istorie a Moldovei Valeriu Bubulici și Mihail Culașco pentru curățarea și restaurarea parțială a obiectelor din depozitul Hristici.

²⁹ Бочкарев 1972, 63-68.

³⁰ Бочкарев 2010e, 185-208.

³¹ Демиденко 2005, 93-103.

³² Гошко и др. 2018, 39-49.

³³ Soroceanu, Sava 2020, II, 74-79, Abb. 256.

³⁴ Soroceanu, Sava 2020, II, 48-52, 54-55, Abb. 247/I; 248.

În literatura de specialitate au fost formulate diverse ipoteze privind datarea cazanelor nituite: sec. VIII-VII a.Chr.³⁵; sec. XIV-XII a.Chr.³⁶; sec. XIV-XIII a.Chr.³⁷; sec. XVII-XVI a.Chr.³⁸; sec. XV-XII a.Chr.³⁹; sec. XXI-XVIII/XVII-XII-X a.Chr.⁴⁰; sf. mil. III – sfârșitul mil. II a. Chr.⁴¹ Cele mai timpurii cazane nituite, cu toarele fixate cu nituri pe buza vasului, se cunosc în Caucazul de Nord, Uralul de Sud și Kazahstanul de Est⁴². Însă arealul de răspândire a cazanelor cu toarele nituite nu oferă o imagine clară, deoarece acestea se întâlnesc pe un spațiu geografic imens, dar cu o predominare în Regiunea Nordpontică (Fig. 10)⁴³. Situația nu este mai clară nici în cazul atribuirii culturale, în mare parte nefiind posibilă determinarea legăturii dintre cazanele nituite și culturile arheologice care au existat în spațiul temporal cuprins între perioada timpurie a epocii bronzului și până în Hallstatt⁴⁴. Este necesar a menționa că majoritatea cazanelor nituite au fost descoperite fortuit și nu fac parte din depozite sau complexe funerare. Doar în câteva cazuri vasele de metal au fost descoperite împreună cu topoare cu manșon, asemănătoare celui din depozitul Hristici: în depozitul de bronzuri Andreevka⁴⁵, în depozitul de bronzuri Zajsan⁴⁶, în complexul funerar Inozemțevo⁴⁷, Michajlovka⁴⁸. În contextul celor expuse mai sus, este evidentă originea nordcaucaziană a bronzurilor din depozitul Hristici. Cronologic, acestea pot fi încadrate între finalul perioadei mijlocii- începutul perioadei târzii a epocii bronzului eurasiatic.

Mariana Sîrbu

Muzeul Național de Istorie a Moldovei
Chișinău, MD
sirbumary24@yahoo.com

Denis Topal

Muzeul Național de Istorie a Moldovei
Chișinău, MD
denis.topal@gmail.com

Eugen Sava

Muzeul Național de Istorie a Moldovei
Chișinău, MD
eugen.sava2022@gmail.com

³⁵ Бочкарьов 1972, 63-68;

³⁶ Leskov 1974, 27-52.

³⁷ Нечитайло 1975, 50-58; Нечитайло 1979, 25,58.

³⁸ Демиденко 2005, 101-102.

³⁹ Бочкарев 2010е, 207-208.

⁴⁰ Гошко и др. 2018, 50-63.

⁴¹ Soroceanu, Sava 2020, II, 45, Abb. 45, 147-160, Abb. 276.

⁴² Soroceanu, Sava 2020, II, 54-57, Abb. 248.

⁴³ Soroceanu, Sava 2020, II, 54-55, Abb. 248.

⁴⁴ Soroceanu, Sava 2020, I, 147-169, Abb. 276-279.

⁴⁵ Soroceanu, Sava 2020, I, 58-68.

⁴⁶ Soroceanu, Sava 2020, I, 405-413.

⁴⁷ Soroceanu, Sava 2020, I, 145-155.

⁴⁸ Soroceanu, Sava 2020, I, 252-255.

BIBLIOGRAFIE

- Bedianashvili, Bodet 2010 G. Bedianashvili, C. Bodet, *Koban necropolis, Tombs 9 and 12: the Late Bronze to the Early Iron Age of the Northern Caucasus*. Tüba-Ar 13, 2010, 227-292.
- Černych 2003 L. Černych, *Spektralanalyse und Metallverarbeitung in den früh- und mittelbronzezeitlichen Kulturen der ukrainischen Steppe als Forschungsproblem*. Eurasia Antiqua 9, 2003, 27-62.
- Dergacev 1991 V. Dergacev, *Depozitul de bronzuri din satul Dancu, raionul Hîncești (R. Moldova)*. Thraco-Dacica 12 (1-2), 39-55.
- Dergačev 2002 V. A. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde 20, 9. Mainz/Stuttgart 2002.
- Florescu, Căpitanu 1964 M. Florescu, V. Căpitanu, *Topoare de aramă și de bronz descoperite la Găiceana (raionul Adjud, reg. Bacău)*. Arheologia Moldovei 2-3, 1964, 445-451.
- Keiser 2003 E. Kaiser, *Studien zur Katakombengrabkultur zwischen Dnepr und Prut*. Archäologie in Eurasien 14, Berlin 2003.
- Koryakova, Epimakhov 2007 L. Koryakova, A. V. Epimakhov, *The Urals and Western Siberia in the Bronze and Iron Ages*. Cambridge 2007.
- Leskov 1974 A. M. Leskov, *Die skythischen Kurgane. Die Erforschung der Hügelgräber Südrusslands*. Antike Welt 5, 1974, 27-52 (Sonderheft).
- Levițki 1994 O. Levițki, *Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați*. București 1994.
- Tallgren 1926 A. M. Tallgren, *La Pontide préscythique après l'introduction des métaux*. Eurasia Septentrionalis Antiqua 2, 1926.
- Marchenko et al. 2017 Z. V. Marchenko, S.V. Svyatko, V.I. Molodin, A.E. Grishin, M.P. Rykun, *Radiocarbon Chronology of Complexes With Seima-Turbino Type Objects (Bronze Age) in Southwestern Siberia*. Radiocarbon, 59 (5), Cambridge 2017, 1381-1397. Doi:10.1017/RDC.2017.24.
- Matveev, Vornic 2018 S. Matveev, V. Vornic, *Cercetări arheologice de salvare la Călmățui (r-nul Hîncești)*. În: Cercetări arheologice în Republica Moldova în 2017. Chișinău, 63-65.
- Moroșan 1936 N. Moroșan, *Un tezaur de bronz – primul găsit – în Basarabia de nord*. Arhivele Basarabiei 7 (1), 1936, 284-288.
- Munteanu 2005 R. Munteanu, *Un topor din bronz de tip Monteoru, descoperit la Bicaz*. Arheologia Moldovei 28, 2005, 205-207.
- Sîrbu 2013 M. Sîrbu, *Depozitul din perioada tardivă a epocii bronzului, descoperit în împrejurimile comunei Antonești, raionul Cantemir, Republica Moldova*. Tyragetia 7 (22) (1), 2013, 205-218.
- Sîrbu, Popovici, Vornic 2019 M. Sîrbu, S. Popovici, V. Vornic, *The hoard of bronze artifacts discovered near village Haragiș (Cantemir district)*. Tyragetia 13 (28), 229-241.
- Soroceanu, Sava 2020 T. Soroceanu, E. Sava, *Die Metallgefäße zwischen Karpaten und Westaltai während der Bronze- und Früheisenzeit (Металлические сосуды между Карпатами и западным Алтаем в эпоху бронзы и раннего железного века)*. Tyragetia International II. Band I-II, Chișinău 2020.
- Topal, Sîrbu 2016 D. Topal, M. Sîrbu, *New hoards and solitary finds of the Bronze Age – Early Iron Age from the territory of the Republic of Moldova*. În: Zanoci A. (Ed.) *Man, culture and society. From the Copper age until the Early Iron age in Northern Eurasia*. Chișinău 2016, 251-267.
- Topal, Sîrbu 2022 D. Topal, M. Sîrbu, *Guest from the West: Early Hallstattian hoard with ornaments discovered near Nisporeni*. Sprawozdania Archeologiczne 74 (2), 2022, 53-74.
- Țerna, Topal 2013 S. Țerna, D. Topal, *Ex Oriente: un depozit „răsăritean” de bronzuri de lângă satul Brănești, raionul Orhei, Republica Moldova*. În: S.-C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu (Eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice la Babadag*. Brăila 2013, 215-226.
- Vulpe 1964 A. Vulpe, *Cu privire la unele topoare din aramă și bronz din Moldova*. Arheologia Moldovei 2-3, 1964, 127-141.

- Vulpe 1964 A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien I. Prähistorische Bronzefunde* 9, 2. München 1970.
- Zamoșteanu 1964 M. Zamoșteanu, *Depozitul de topoare de bronz de la Borlești (raionul Buhuși, reg. Bacău)*. *Arheologia Moldovei* 2-3, 1964, 453-460.
- Бочкарьов 1972 В. С. Бочкарьов, *Киммерийски казани*. *Археология* 5, 1972, 63-68.
- Бочкарев 2010a В. С. Бочкарев, *К вопросу о хронологическом соотношении Сейминского и Турбинского могильников*. In: В. Бочкарев, *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010, 60-85.
- Бочкарев 2010b В. С. Бочкарев, *Царевокурганская коллекция металлических изделий эпохи бронзы*. In: В. Бочкарев, *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010, 86-97.
- Бочкарев 2010c В. С. Бочкарев, *Новый клад прикубанских бронз из Ростовской области*. In: В. Бочкарев, *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010, 215-216.
- Бочкарев 2010d В. С. Бочкарев, *Новые данные о прикубанском очаге металлургии и металлообработки эпохи поздней бронзы*. In: В. Бочкарев, *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010, 215-216.
- Бочкарев 2010e В. С. Бочкарев, *О металлических котлах эпохи поздней бронзы Восточной Европы*. В кн: В. С. Бочкарев, *Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы*, Санкт-Петербург 2010, 185-208.
- Бочкарев, Городовая, Пелих 2023 В. С. Бочкарев, В. В. Городовая, А. Л. Пелих, *Кяфарский клад бронзовых орудий*. *Археология Восточно-Европейской степи* 19, Саратов 2023, 102-118.
- Ванчугов 1990 В. П. Ванчугов, *Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье*. Киев 1990.
- Георгиев 2022 С. А. Георгиев, *Хронология сейминско-турбинских бронз на основании ближневосточных и китайских источников и датировки извержения Санторина*. *Археология евразийских степей* 6, Казань 2022, 186-200.
- Гончарова 2001 Ю. В. Гончарова, *Два новых клада бронзового века из частных коллекций г. Кишинева*. *Stratum plus* 2, 2001-2002, 582-586.
- Гошко, Агапов, Отрощенко 2018 Т. Ю. Гошко, С. А. Агапов, В. В. Отрощенко, *Металеві казани з великого стапу за доби бронзи*. Київ 2018.
- Дергачев, Бочкарев 2002 В. А. Дергачев, В. С. Бочкарев, *Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы*. Кишинев 2002.
- Дергачев 1975 В. А. Дергачев, *Бронзовые предметы XIII-VIII вв. до н.э. из Днестровско-Прутского междуречья*. Кишинев 1975.
- Дергачев 2010 В. А. Дергачев, *Новые металлические предметы поздней бронзы – раннего гальштата с территории Молдовы*. *Revista arheologică* 6 (2), 2010, 120-129.
- Дергачев 2011 В. А. Дергачев, *Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья 2. Кельты и серпы Нижнего Подунавья*, Кишинев 2011.
- Дергачев 2012a В. А. Дергачев, *Клад поздней бронзы из села Баху в Республике Молдова*. *Revista arheologică* 7 (1-2), 2012, 154-160.
- Дергачев 2012b В. А. Дергачев, *Новые комплексы и единичные находки металлических предметов поздней бронзы – раннего гальштата на территории Республики Молдова*. *Revista arheologică* 8 (1-2), 2012, 161—181.
- Дергачев 2013 В. А. Дергачев, *Клады поздней бронзы из сс. Жавгур и Отак в Республике Молдова*. *Revista arheologică* 9 (2), 2013, 120-129.
- Дергачев 1998 В. А. Дергачев, *Кэрбунский клад*, Кишинев 1998.
- Дергачев, Парнов 2022 В. Дергачев, В. Парнов, *Кондрицкий клад – The Condrița hoard*. Кишинев, Бутучень 2022.
- Демиденко 2005 С. В. Демиденко, *К вопросу о происхождении клепанных «киммерийских» котлов Северного Причерноморья*. In: Гуляев В. И. (ред.) *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья*. Москва 2005, 93-103.

- Иванов 2014 С. С. Иванов, *Новые находки орнаментированных вислообушных топоров эпохи бронзы из Кыргызстана*. Теория и практика археологических исследований 1 (9), 2014, 91-100.
- Кнауэр 1893 Ф. Кнауэр, *Раскопки в Бессарабской губернии*. Отчет Археологической комиссии за 1891 год, 1893, 82-86.
- Кореневский 1973 С. Н. Кореневский, *Металлические втульчатые топоры Уральской горно-металлургической области*. Советская археология 1, 1973, 39-52.
- Кореневский 1974 С. Н. Кореневский, *О металлических топорах майкопской культуры*. Советская археология 3, 1974, 14-32.
- Кореневский 1976 С. Н. Кореневский, *О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы*. Советская археология 4, 1976, 16-31.
- Кореневский 1981 С. Н. Кореневский, *Втульчатые топоры – оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа*. In: Литвинский Б. А. (ред.) Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье, Москва 1981.
- Кривцова-Гракова 1949 О. А. Кривцова-Гракова, *Бессарабский клад*. Москва 1949.
- Кривцова-Гракова 1955 О. А. Кривцова-Гракова, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. Материалы и исследования по археологии СССР*, 46, Москва 1955.
- Нечитайло 1975 А. Л. Нечитайло, *Про одне з найдавніших кіммерійських поховань*. Археологія 15, 1975, 50-58.
- Нечитайло 1979 А. Л. Нечитайло, *Суворовский курганный могильник*. Киев 1979.
- Нудельман, Рикман 1957 А. А. Нудельман, Э.А. Рикман, *Новые археологические находки в Молдавии*. Советская археология 3, 1957, 248-252.
- Савва 1992 Е. Н. Савва, *Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда)*, Кишинев 1992.
- Сава, Бороффка 2013 Е. Сава, Н. Бороффка, *Новые находки бронзовых предметов эпохи поздней бронзы в Пруто-Днестровском междуречье*. Revista Arheologică 9, 1, 2013, 166-187.
- Суботін, Черняков 1982 Л. В. Суботін, І.Т. Черняков, *Новотроянівський скарб та питання обміну металом за доби пізньої бронзи*. Археологія 39, 1982, 5-23.
- Субботин, Агульников 2012 Л. В. Субботин, С. М. Агульников, *Клад белозерской культуры из окрестностей с. Каменка в Дунай-Днестровском междуречье*. Revista Arheologică 7 (1-2), 2012, 182-189.
- Топал, Сырбу 2022 Д. Топал, М. Сырбу, *Клад фрагментированных изделий эпохи поздней бронзы у с. Рэзень*. Stratum plus 2, 2022, 395-409.
- Топал, Зверев 2023 Д. А. Топал, Е. Ю. Зверев, *Клад фрагментированных изделий поздней бронзы у с. Морозень*. In: Dergaciova L. et al. (Eds.) Aere perennius. More lasting than bronze. Chişinău, 2023, 405-410.
- Тощев 2007 Г. Н. Тощев, *Крымвэпохубронзы*. Запорожье 2007.
- Хынку 1972 И. Г. Хынку, *Находка бронзовых клепаных котлов в Молдавии*. In: Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, Київ 1972, 177-179.
- Церна, Топал 2013 С. Церна, Д. Топал, *Два новых клада и единичные находки металлических изделий эпохи бронзы – раннего гальштата с территории Республики Молдова*. Tyragetia VII (XXII), 2013, 189-204.
- Черных 1970 Е. Н. Черных, *Древнейшая металлургия Урала и Поволжья*. Материалы и исследования по археологии СССР, 172, 1970.
- Черных 1976 Е. Н. Черных, *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*. Москва 1976.
- Черных, Кузминых 1989 Е. Н. Черных, С. В. Кузминых, *Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен)*. Москва 1989.
- Шрамко 1962 Б. Шрамко, *Древности Северского Донца*, Харьков 1962.
- Чубур, Шафенкова 2020 А.А. Чубур, Ю.В. Шафенкова, *Бронзовые вислообушные топоры на Десне и их степные хозяева*. История. Общество. Политика 2, (14), 2020, 73-78.

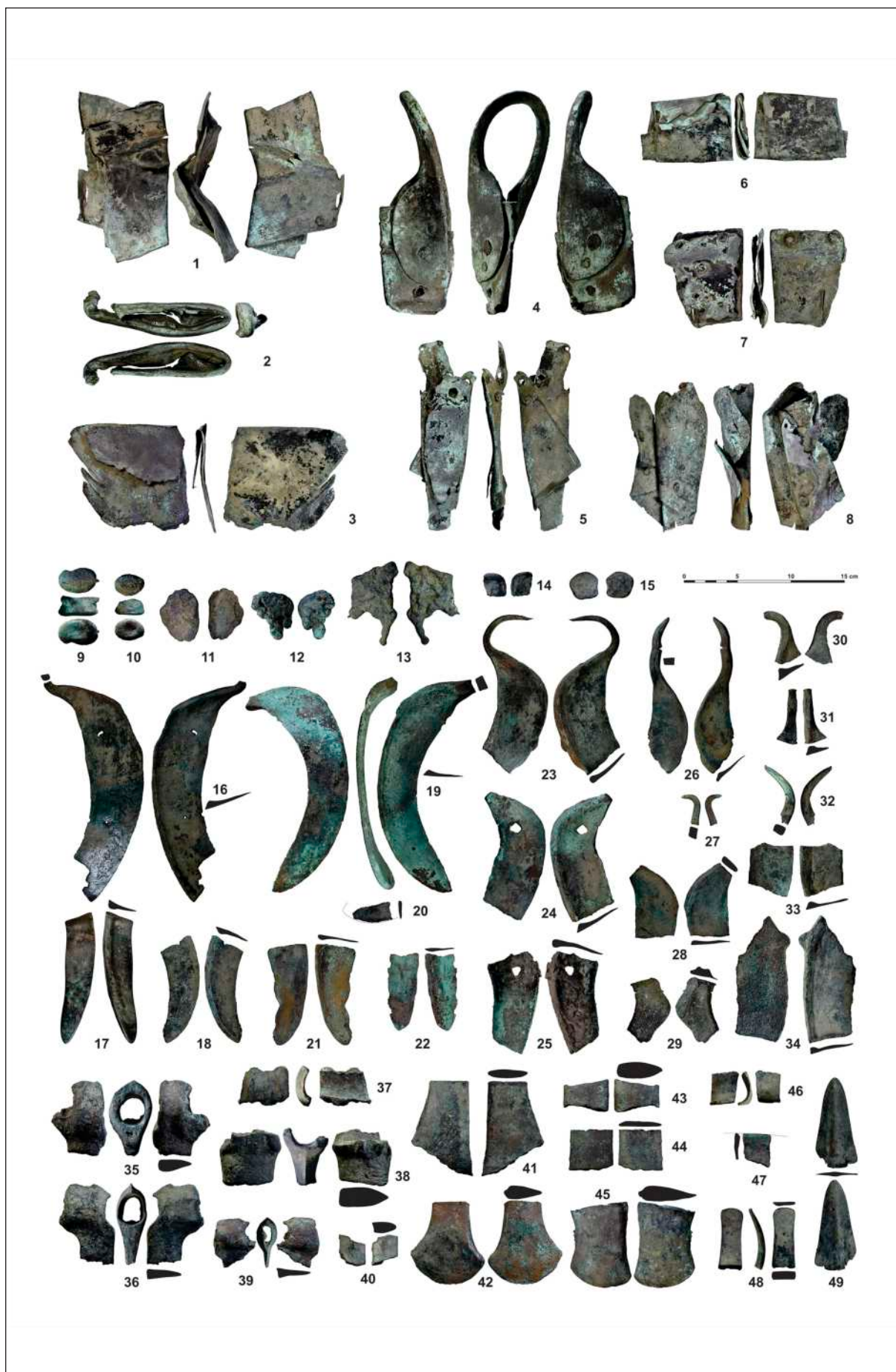

Fig. 2. Depozitul de la Hristici.

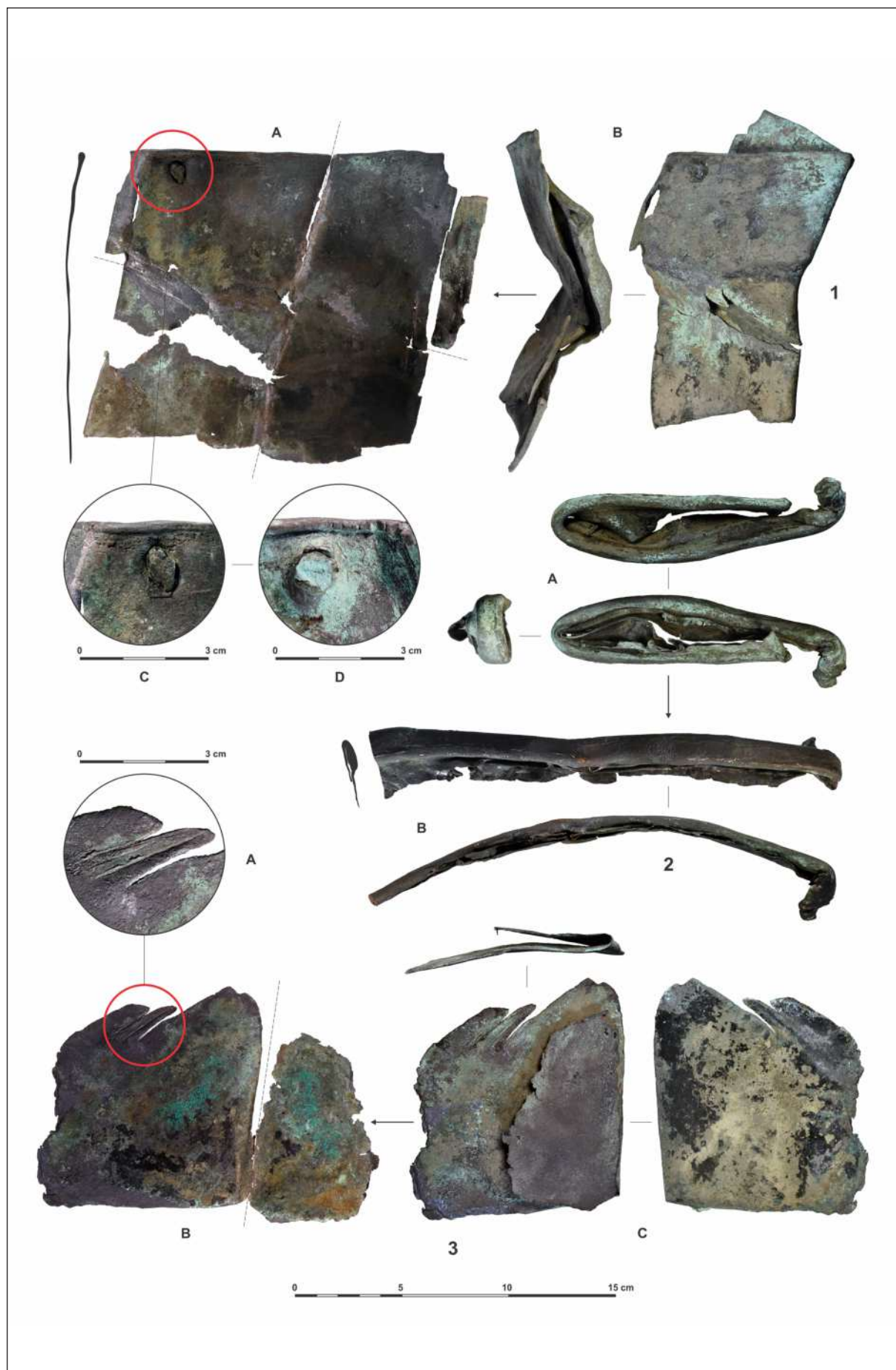

Fig. 3. Depozitul de la Hristici. Fragmente de cazane (cifrele corespund numerotării din catalog).

Fig. 4. Depozitul de la Hristici. Fragmente de toartă de cazan (cifrele corespund numerotării din catalog).

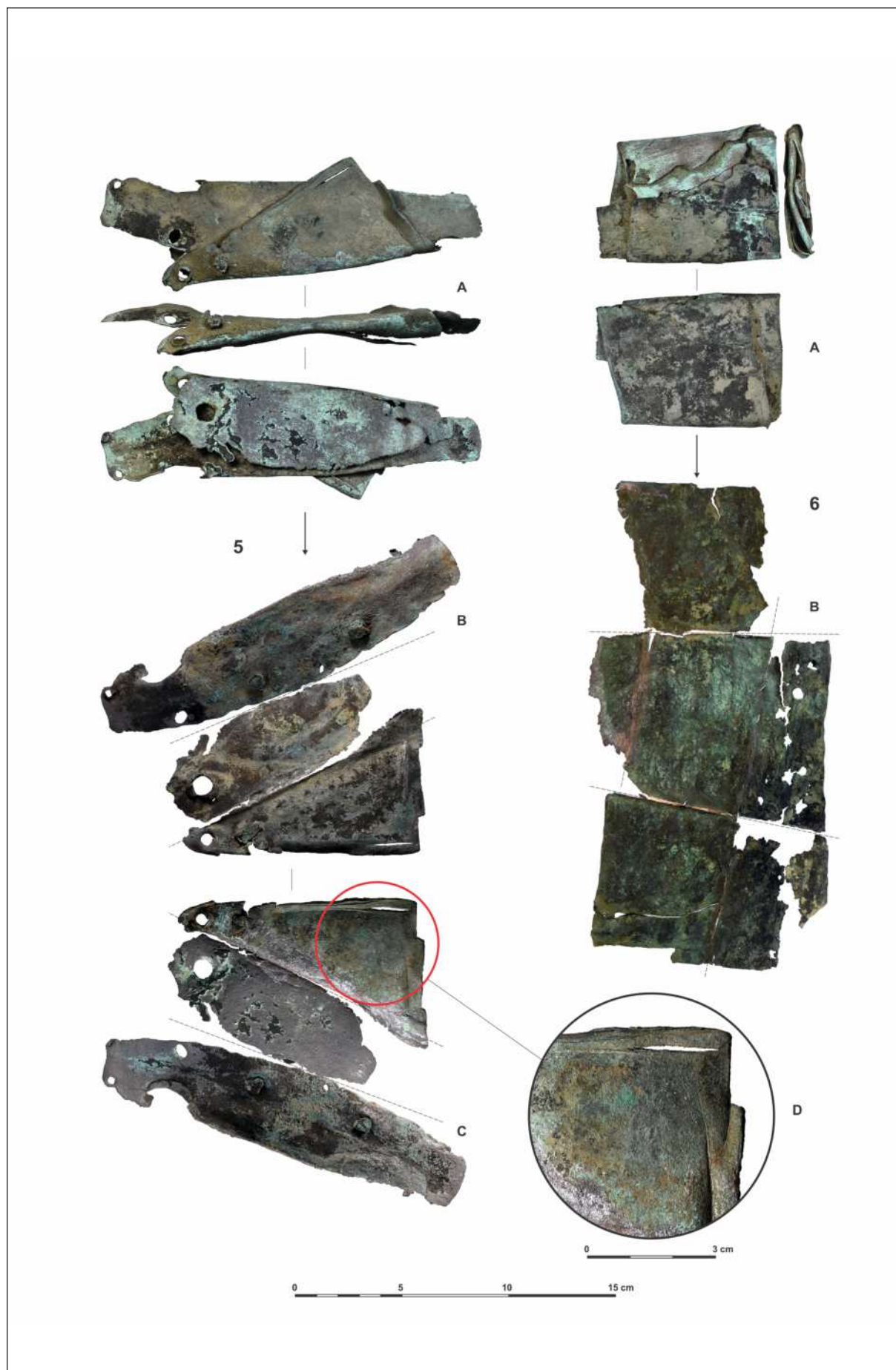

Fig. 5. Depozitul de la Hristici. Fragmente de cazan (cifrele corespund numerotării din catalog).

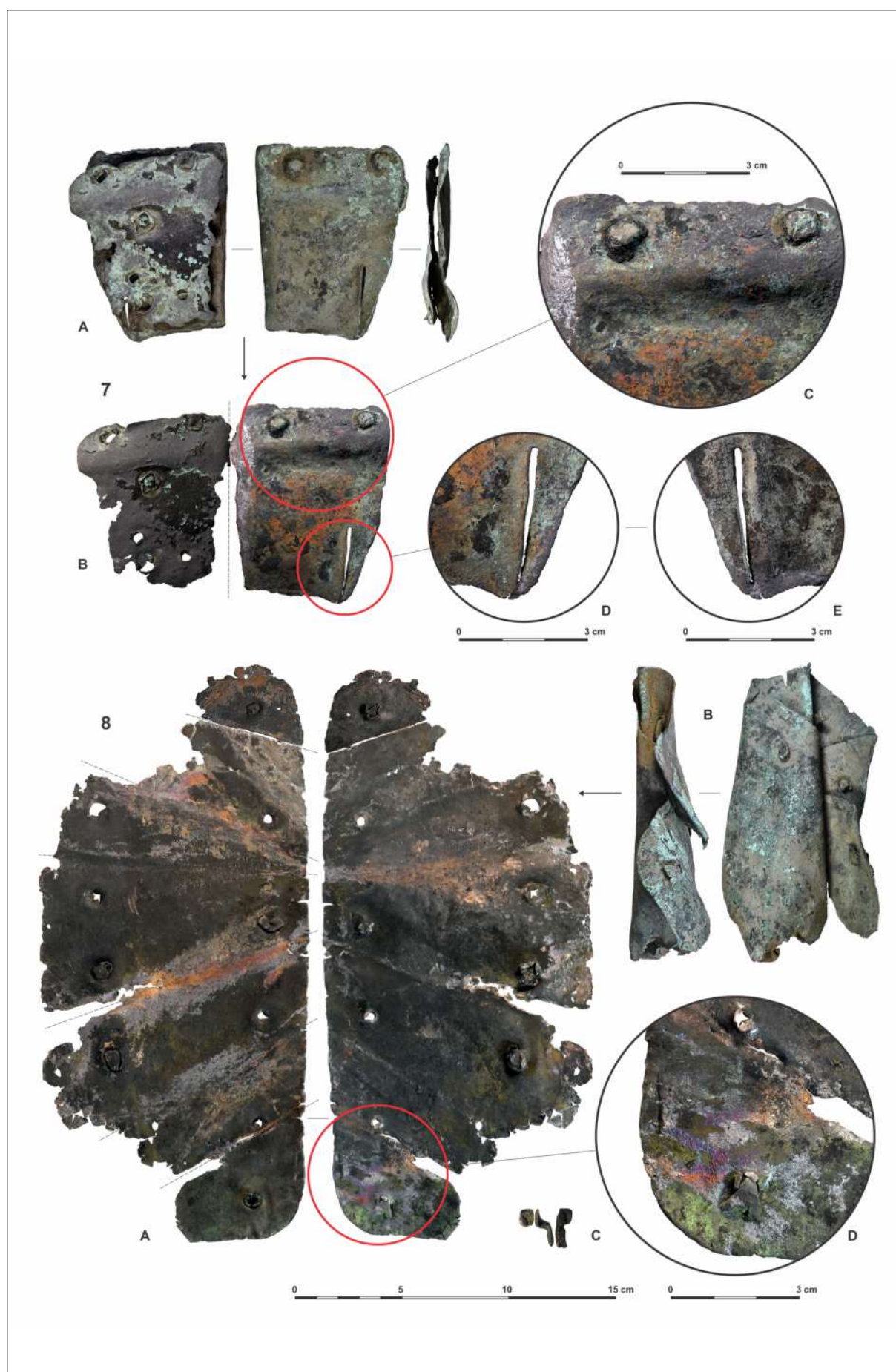

Fig. 6. Depozitul de la Hristici. Fragmente de cazan (cifrele corespund numerotării din catalog).

Fig. 7. Depozitul de la Hristici. Fragmente de topoare, brățări, pumnal (?) și rebuturi (cifrele corespund numerotării din catalog).

Fig. 8. Depozitul de la Hristici. Fragmente de seceri (cifrele corespund numerotării din catalog).

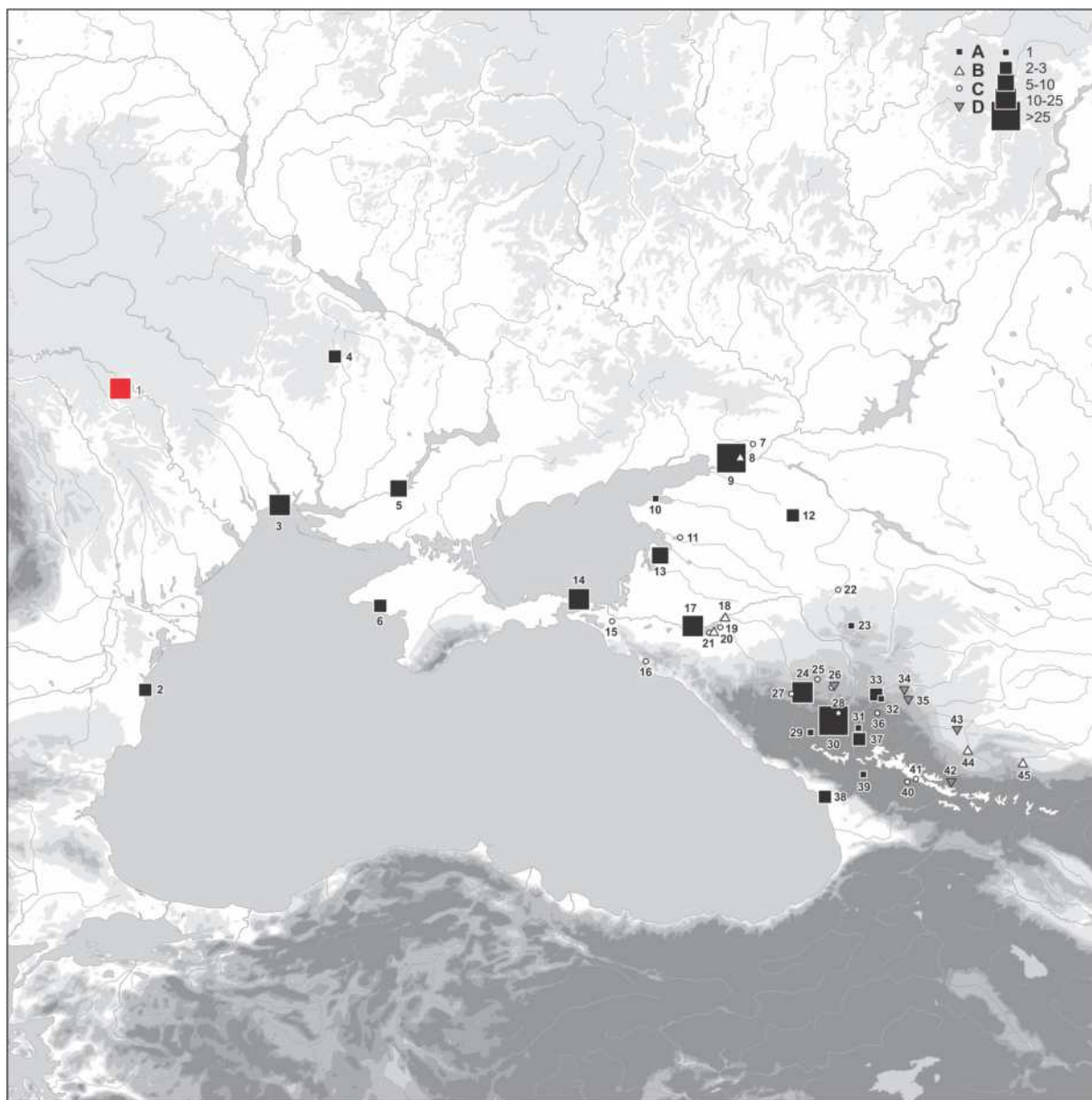

Fig. 9. Distribuția geografică a secerilor din seria nordcaucaziană (A – depozite, B – așezări, C – descoperiri fortuite, D – complexe funerare; cu roșu – Hristici): 1 – Hristici, 2 – Constanța, 3 – Koblevo, 4 – Balashivka, 5 – Berislav, 6 – Krylovka, 7 – Novoherkassk, 8 – Kobyakovohillf., 9 – Rostov-on-Don, 10 – Mashino, 11 – Volnyi, 12 – Samarskiy, 13 – Kurchanskiy, 14 – Batareyka, 15 – Vestnik, 16 – Gelendzhik, 17 – Krasnodar, 18 – Krasnogvardeyskoe, 19 – Belyaevskiy, 20 – Cheshkho, 21 – Taikhabl, 22 – Ptichye, 23 – Stavropol, 24 – Akhmetovskaya, 25 – Mayak, 26 – Udobnaya, 27 – Andryuki, 28 – Kardonikskaya, 29 – Agur, 30 – Narat-Eshik, 31 – Indysh, 32 – Borgustanskaya, 33 – Bekeshevskaya, 34 – Byk-Gora, 35 – Pyatigorsk, 36 – Eshkakon, 37 – Kart-Dzhurt, 38 – Ochamchire, 39 – Chuberi, 40 – Ushguli, 41 – Aylama, 42 – Galiat, 43 – Novo-Ivanovskoe, 44 – Zmeyskaya, 45 – Bamut.

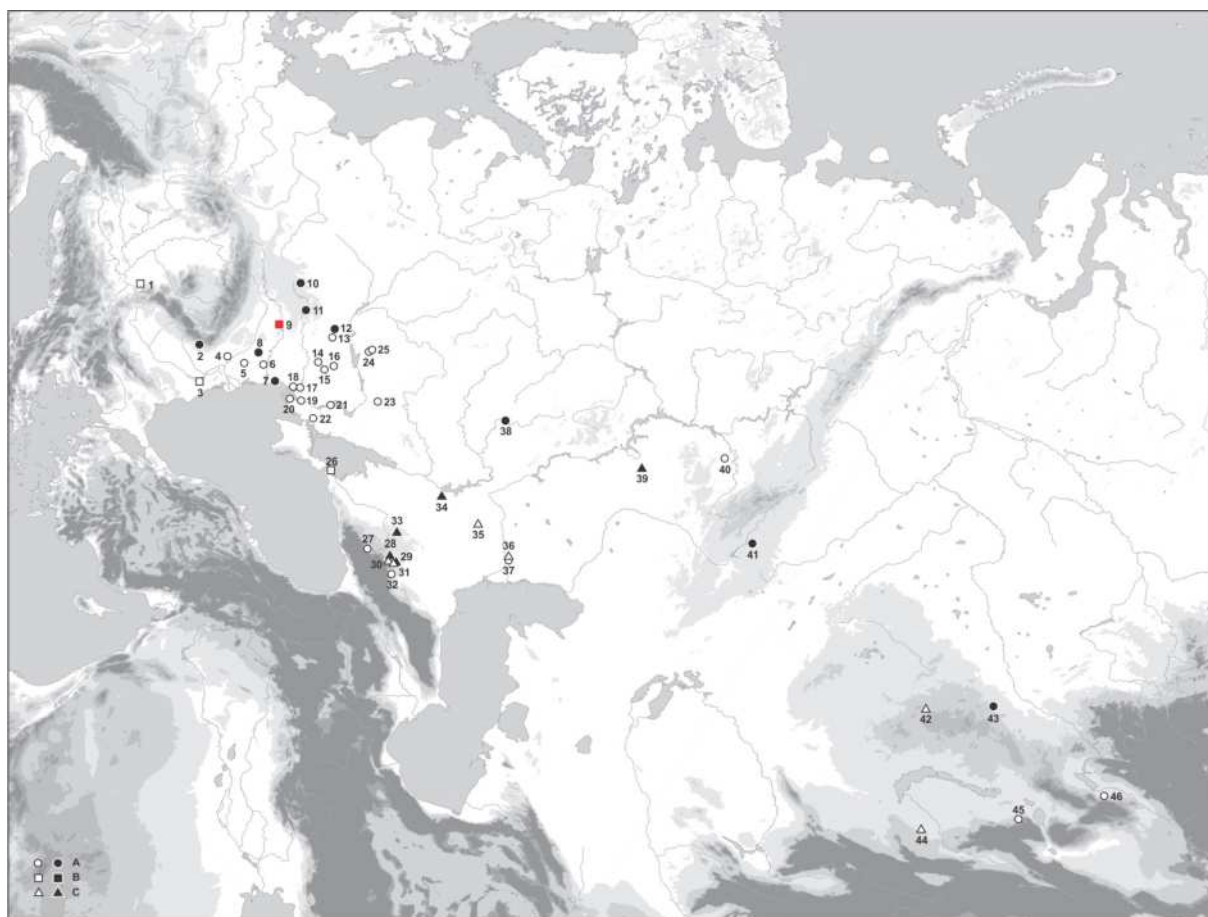

Fig. 10. Distribuirea geografică a cazanelor nituite din epoca bronzului și prima epocă a fierului (A – descoperiri fortuite, B – depozite, C – complexe funerare; cu negru – cazane cu mânere verticale atașate, cu roșu – Hristici): 1 – Mesić, 2 – Prahova, 3 – Cernavodă, 4 – Băleni, 5 – Gaidar, 6 – Popeasca, 7 – Odesa, 8 – Molești, 9 – Hristici, 10 – Antoniny, 11 – Podolia, 12 – Tarashcha, 13 – Lysyanka, 14 – Novopavlivka, 15 – Pokrovka, 16 – Kropyvnytskyi 17 – Diky Sad 18 – Kamyanka, 19 – Kherson, 20 – Yahorlyk Bay, 21 – Mykhailivka (Kherson), 22 – Askania-Nova, 23 – Kocherezhky, 24 – Matskova Luchka, 25 – Lubny, 26 – Batareyka, 27 – Storozhevaya, 28 – Suvorovskaya, 29 – Inozemtsevo, 30 – Eshkakon, 31 – Goryachevodsky, 32 – Kyzburun, 33 – Mikhaylovsk (Shpakovskoe), 34 – Ivanovskiy, 35 – Evdik, 36 – Lapas, 37 – Komsomolskiy, 38 – Borisoglebsk 39 – Domashka, 40 – Bulgar, 41 – NovyiKondurovskiy, 42 – Nurataldy, 43 – Myrzhyk, 44 – Ashchysu, 45 – Andreevka (Kabanbay), 46 – Zaysan.

A dagger with parallel cutting edges from Vânători, Galați County (South-Eastern Romania)

**Sorin-Cristian Ailincăi, Adrian Adamescu, Tudor Mandache,
Dragoș Alexandru Mirea, Corina Simion, Cristian Mănăilescu,
Alexandru Răzvan Petre, Alexandra Clara Țârlea**

Abstract: During the archaeological excavations conducted on the site from Vânători in 2019, among other finds, there was also a small dagger, characterised by a blade with parallel cutting edges and midrib. The item presents good analogies, especially in contexts attributed to the Bilozerka culture, spread in the Budjak steppe and on the Lower Dniepr, where not only finished objects but also moulds are to be found. In general, such daggers, included by Valentin Dergačev in the Kardašinka variant of the Loboikovka type, have a length between 10 and 14 cm and a maximum width of 1.5-2.5 cm, being made of copper or alloys with a high percentage of copper (over 90%).

These daggers are considered a creation of the Bilozerka culture, being dated loosely to the entire evolution of this culture (12th – 10th centuries BC). The ¹⁴C dating from the context excavated at Vânători (RoAMS-2130.46: 2791±33), as well as the association of the mould from the Lower Dniepr with late items, attributed by Vadim Bočkarëv especially to the Zavadovka group, could indicate for the Kardašinka type daggers a chronological framework situated during the late phase of the Bilozerka culture.

Keywords: Lower Danube; Vânători; dagger; Bilozerka culture; Late Bronze Age; Early Iron Age.

Introduction

The archaeological site from Vânători – *La Jolică* is situated approximately 10 km north of the city of Galați, on the western shore of Brateș Lake¹, the traces of inhabitation being identified on a loess terrace, affected both by erosion and modern interventions. The first mention of the site belongs to Mihalache Brudiu, who conducted surveys covering almost the entire area of south-eastern Moldavia². The following archaeological excavations, led by Marilena Florescu, Mircea Nicu (1972-1974), and Mihalache Brudiu (1979), were not extensive, and the results were only partially published³. Despite the lack of data, the finds from this site were frequently invoked by specialists in their attempts to propose chronological systems of the Early Iron Age at the Lower Danube⁴, being in turn attributed to the Basarabi cultural complex, the Babadag culture, the Tămăoani cultural group or the Bilozerka culture.

Although the authors of this paper had the chance to study the finds, the lack of information regarding the associations between various objects, contexts, and exact location of the excavated sections⁵ left many questions without answers. For this reason, starting in 2017, a new research project was launched, financed by the Ministry of Culture through the National Program of Financing the Systematic Archaeological Research (2017-2021, 2022-2023), and offering the possibility of investigating large surfaces of the site (Fig. 1), with very interesting results.

The publication of a volume dedicated to the 80th anniversary of Professor Tudor Soroceanu, whose vast scientific activity is especially linked to the study of prehistoric metallurgy, constitutes an excellent opportunity to present the find of a copper dagger, one of the few metal items recovered so far from Vânători.

¹ Țuțuianu *et al.* 2018.

² Brudiu 1970, 513, Fig. 2-3; 4/2-11; 5; 6/1-3, 5-12; 7/1-3, 6-8; 8/1-7.

³ Brudiu 1980; Ailincăi, Adamescu, Mihail 2014.

⁴ Hänsel 1976; Brudiu 1981; Brudiu 1992; László 1986; László 1997; Ailincăi 2013; Ailincăi, Adamescu, Mihail 2014.

⁵ Mihail, Adamescu 2013; Ailincăi, Adamescu, Mihail 2014.

Fig. 1. Vânători–La Jolică. The areas of the site researched during 2017-2019 and 2022-2023.

Description

The dagger belongs to the Archaeological Collection of the Museum of History "Paul Păltănea" in Galați and is recorded under the inventory number 42758. From a morphological perspective, the item consists of a blade with two cutting edges and a tang for attaching the hilt. A flattened lozenge-shaped cross-section characterises the blade, and cutting edges run parallel from the shoulders until very close to the tip. Despite the faults resulting from the casting process, the midribs are clearly visible on both sides of the blade. The tang has parallel edges, a rounded end, and a rectangular cross-section characterizes it. The item reaches maximum thickness in the connection area between the blade and tang and decreases towards the end. The limit between the two morphological parts is marked both through the narrowing of the width and by ending the midrib. On both sides of the tang a partially preserved linear decoration can be noticed following the contour of the item.

At the moment of its finding, the dagger was strongly oxidised, and the patina layer mixed with soil minerals was removed in the Restoration Laboratory of the Museum "Paul Păltănea" in Galați. The item was cast in a bivalve mould, either from the tip point or the end of its tang. While the surface of the tang is relatively smooth, on both sides of the blade, there are many alveoli, most probably due to the faulty casting. Numerous traces of use-wear could be noticed on both cutting edges.

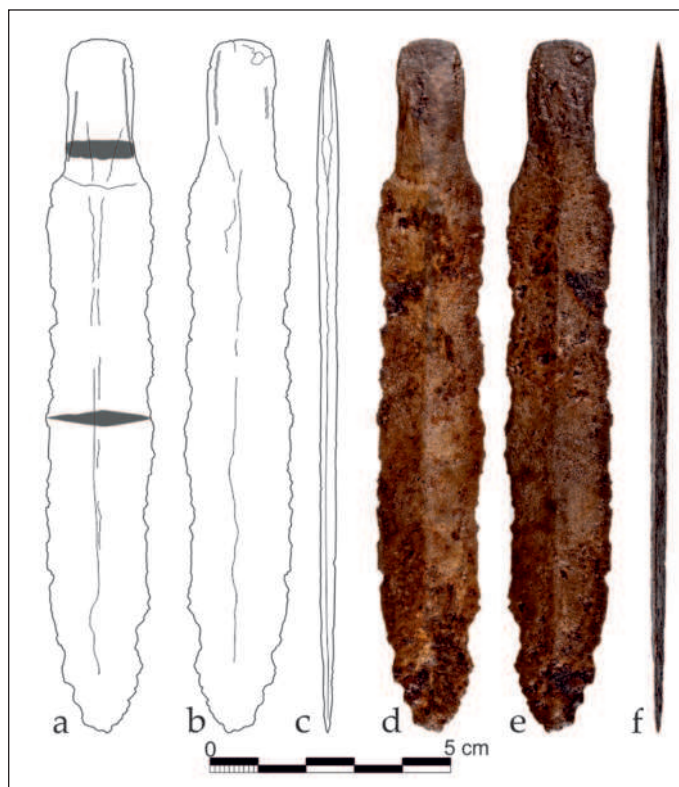

Fig. 2. The copper dagger found at Vânători–La Jolică: a-c. drawings (Sorin Ailincăi); d-f. photos (Gabriel Dincu).

The dagger has a total length of 141 mm and a weight of 35 g. The blade has a maximum width of 23 mm and a maximum thickness of 3 mm. The tang has a width of 14 mm and a maximum thickness of 4 mm.

Elemental

Methods

Particle-induced X-ray emission (PIXE) was coupled with X-ray fluorescence (XRF) in order to study the dagger discussed in the present paper. PIXE was performed in-air, using the 3MV Tandetron™ from “Horia Hulubei” National Institute for Physics and Nuclear Engineering (IFIN-HH)⁶. The sputtering ion source was used to generate a proton beam that was transported to the IBA chamber, passed through the chamber and extracted in-air. The beam energy measured inside the IBA chamber was 3 MeV. This energy decreased to ~2,8 MeV (SRIM simulations) after the beam was extracted in-air through a thin silicon nitride window (Silson, UK). Inside the IBA chamber, beam passed through a graphene collimator, resulting in a spot on the dagger of ~2.5 mm. The penetration depth was about 70 μm (SRIM simulations). Each spectrum was recorded for 300 seconds, using a Silicon Drift Detector (Amptek, USA), positioned backwards at 45°, with respect to the beam direction. During the 300 s in

Fig. 3. The copper dagger from Vânători–La Jolică (photos Gabriel Dincu).

⁶ Burducea *et al.* 2015.

which the spectra were recorded, Helium was purged in front of the detector in order to remove the parasitic effects induced by Argon in the spectra. The inert gas was purged at a rate of 0.8 l/min. The spectra were then analysed with the Gupix software⁷ using the Iterated Matrix solution type.

The XRF analysis was performed using a portable Bruker Tracer S1 Titan spectrometer. A Rhodium (Rh) anode tube is used by this device in order to generate an incident X-ray beam. The beam passes through a collimator before probing the sample, resulting in a circular spot on the dagger with 8 mm in diameter. A Silicon Drift Detector is used to record characteristic spectra, and the resolution, for the medium energies domain (Sc to Zr) is approximately 120 eV, according to the manufacturer. The device has its energy limited at 50 keV due to safety reasons. This was also the energy used to analyse the dagger. The dagger was analysed in significant zones, mostly the same as the zones probed using PIXE. The generated spectra were later analysed using the Bruker Instrument Tools software supplied by the manufacturer.

Results

The obtained results show copper (Cu) as the main compositional element, with over 93% of the total mass. The small differences are attributed to the spot size on the sample, which was slightly larger for XRF when compared to PIXE. As a result, the Cu percentage is slightly lower in the case of the XRF analyses. The excess is the result of the larger probed area, which also contains elements characteristic of the soil, like aluminium (Al), silicon (Si), phosphorus (P), and iron (Fe).

Tabel 1. The metal composition of the dagger from Vânători–La Jolică.

	Dagger	Al	Si	P	Fe	Co	Ni	Cu	As	Sb	Ag	Sn	Pb
XRF	uncleaned surface	0.4	0.91	0.03	0.07	0.02	0.48	92.60	0.75	2.46	1.05	0.86	0.31
XRF	cleaned surface	0	0.47	0	0.03	0	0.55	93.45	0.85	2.54	0.71	0.67	0.51
PIXE		0	0.32	0	0.04	0	0.21	95.11	0.64	1.92	0.65	0.73	0.62

The second element identified, in terms of percentages, is antimony (Sb). Both techniques identified rates of around 2% in weight. Although the percentages are relatively high, in this case, the antimony can be considered a trace element originating in the copper ore. For Sb to affect the alloy, its percentage has to be situated in the interval of 3 to 7%⁸. The main antimony-bearing minerals in copper sulphide deposits are sulphosalts and sulphides such as tetrahedrite ($\text{Cu}_{12}\text{Sb}_4\text{S}_{13}$), jamesonite ($\text{Pb}_4\text{FeSb}_6\text{S}_{14}$), bournonite (PbCuSbS_3) and stibnite (Sb_2S_3)⁹. These minerals also contain another trace element identified in the metal composition of the dagger, lead (Pb). The list of trace elements is completed with arsenic (As), silver (Ag) nickel (Ni), and tin (Sn). Luzonite (Cu_3AsS_4) could be considered one of the ores combining copper and arsenic. At this point, it is impossible to determine if the presence of silver and tin could be tied to a specific region or mine or a result of a presumably alloy preparation process. As for nickel, this element was previously identified in light concentrations by other work, and classified as a trace element¹⁰.

Find context

The dagger was found in 2019, on Surface 2, squares 5-6/E-F, pit 2116. The pit was oval in section, with a diameter of 1.50×1.10 m, and walls dug obliquely towards the exterior until the depth of 0.52 m. The pit filling was grey soil (Fig. 4).

In the same context were found several items made of polished stone, such as half a mace-head (Fig. 5/2), two blade sharpeners (Fig. 5/4-5), and probably a fragment from a percussion item (Fig. 5/3). The only complete vessel has small dimensions, restricted opening, independent form and

⁷ Maxwell, Campbell, Teesdale 1989.

⁸ Dardeniz 2020.

⁹ Awe 2010; Awe, Sandström 2011; Awe *et al.* 2012; Awe, Samuelsson, Sandström 2010.

¹⁰ Mirea *et al.* 2023.

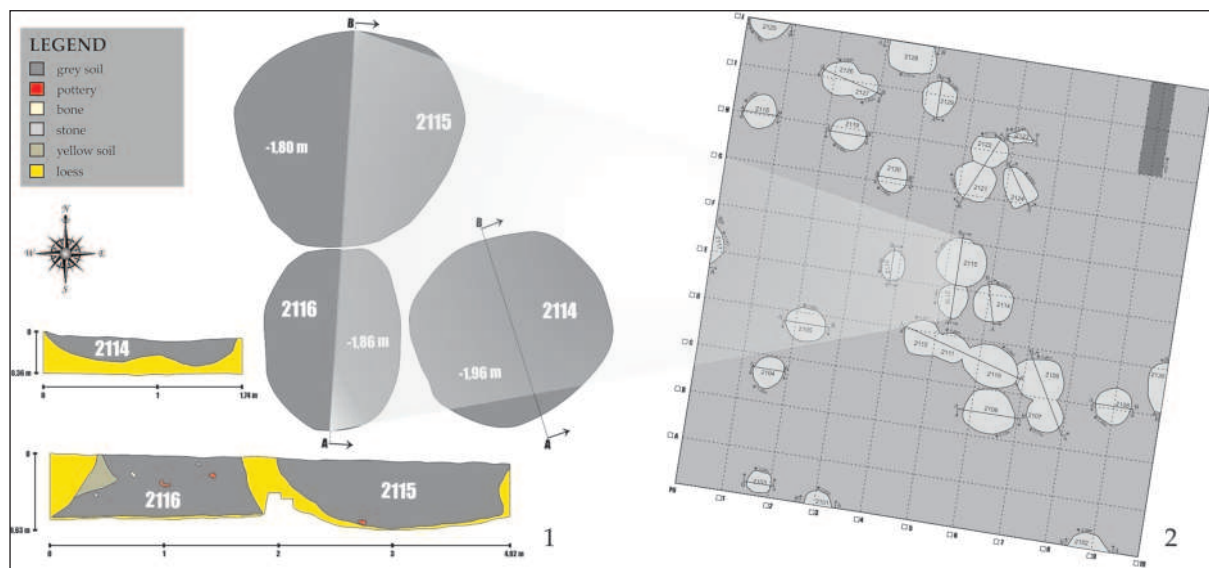

Fig. 4. Vânători–La Jolică. 1. Pits 2114–2116, plan and profile; 2. The plan of Surface 2 (drawing by Adrian Adamescu and Tudor Mandache).

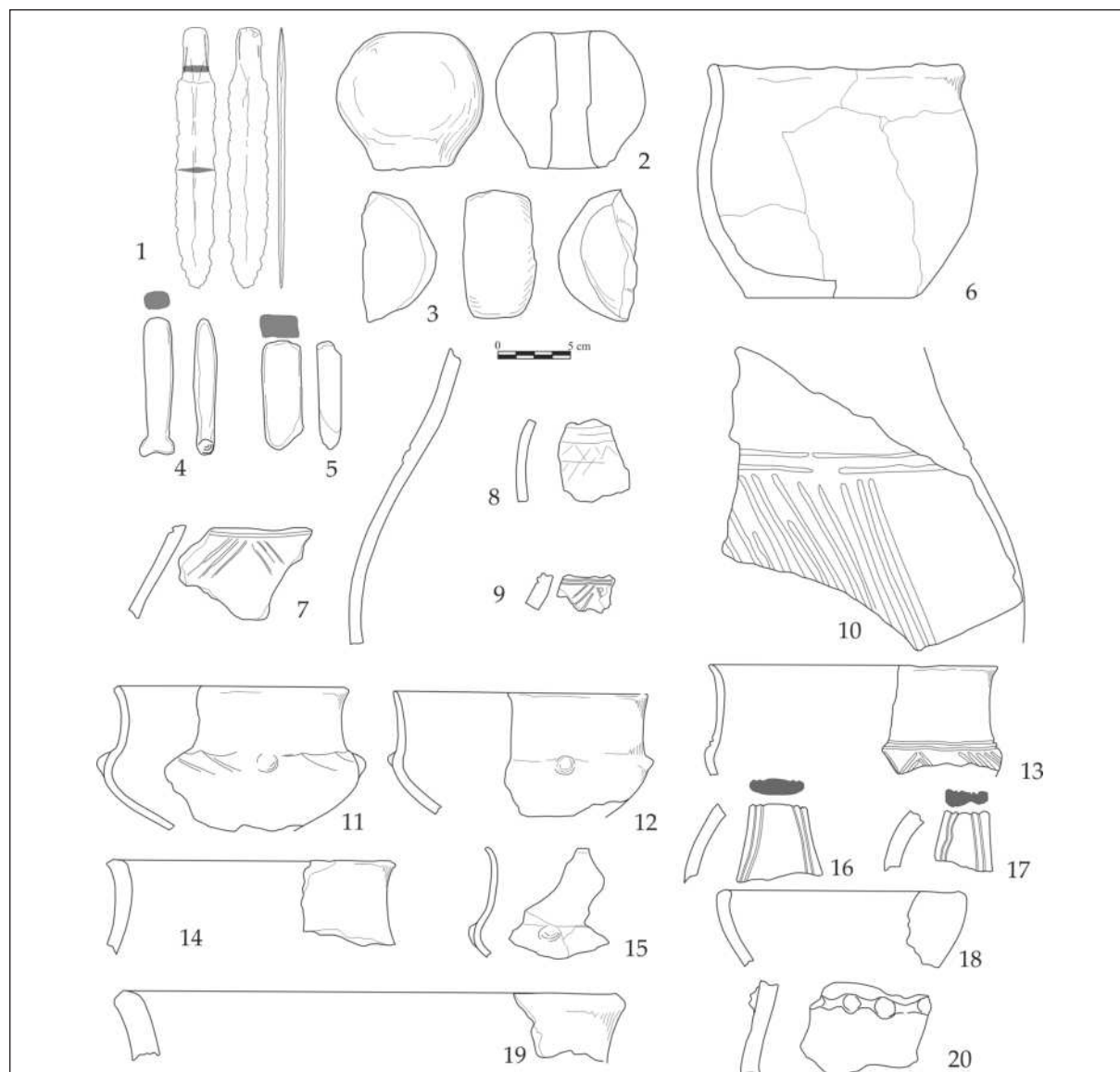

Fig. 5. Vânători–La Jolică. Items found in pit 2116 (drawings by Sorin Ailincăi).

curved contour (Fig. 5/6). The vessel was made of clay with non-plastic additives of medium size, its surface was smoothed, and it was subjected to oxidising firing. Other finds consist only of shards belonging to vessels of independent forms, curved contours, and narrow necks, with polished surface decorated with incised motifs placed in bands with bilateral movement on a vertical axis (Fig. 5/7-10). Several other shards come from cups with independent forms, curved contours, wide necks, and flat aspects (Fig. 5/11-13, 15), either with one or two handles (Fig. 5/16-17). Other shards belong to a bowl with unrestricted opening and simple contour (Fig. 5/18), or kitchenware, which probably had an independent form and curved contour (Fig. 5/14, 19-20).

The context of the find is associated with habitation structures. As a matter of fact, Surface 2 offered only pits, which seem to have had various usages. Pit 2116 can be considered a small-size silo, no longer in use when the items mentioned above, together with animal bones, found their way inside.

If we take into consideration the general image of the finds made so far at Vânători, the majority of the archaeological structures are pits, and only a few can be considered small-size dugouts. From a chronological perspective, the ^{14}C data obtained at the RoAMS Laboratory¹¹ indicate several inhabitation phases of the site. Thus, a habitation layer represents a first phase, which could be attributed to the Foltești culture at the end of the 4th millennium BC. Two data points towards inhabitation traces during the 15th – 14th c. BC, probably in connection to the Noua culture. This phase is followed by a hiatus (at least in this stage of the research), which is ended by a new phase of uninterrupted habitation from the 11th c. BC to the beginning of the 8th c. BC (Fig. 6/1).

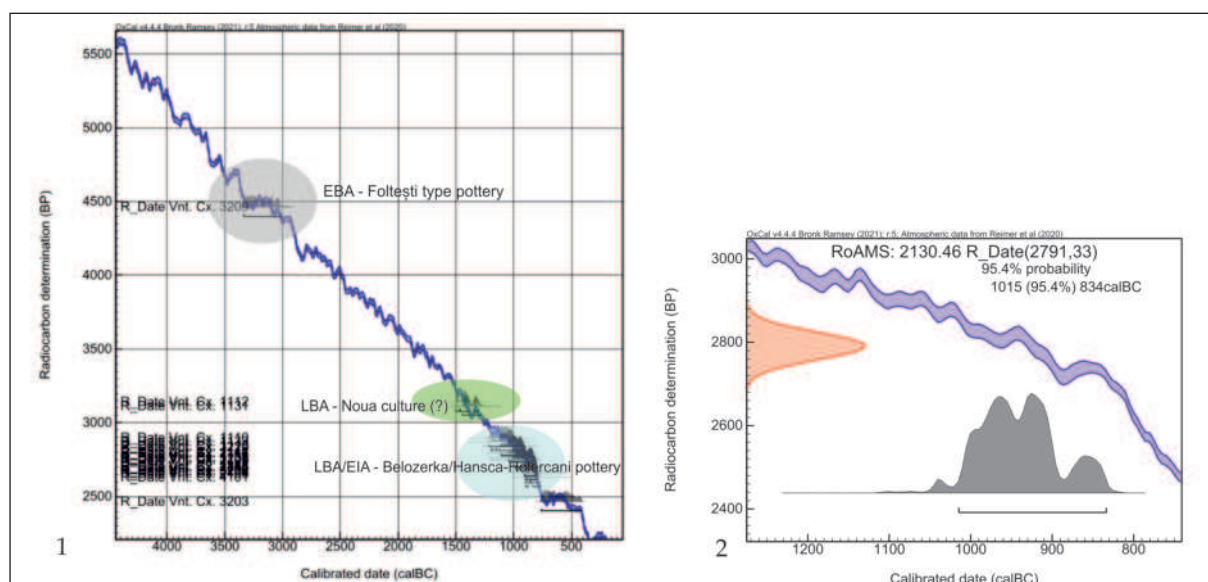

Fig. 6. 1. ^{14}C data modelling for the site from Vânători–La Jolică; 2. ^{14}C data modelling for the sample from pit 2116.

The most consistent habitation traces from Vânători cover the 11th – 9th c. BC (Fig. 6/1), with ceramic shapes shared by the cultures from the beginning of the 1st millennium BC in the north-western part of the Black Sea, but characterised by the predominance of incised decoration in the manner of the pottery found in sites belonging to the Hansca-Holercani and Bilozerka cultures. These similarities can also be noticed in the case of the pottery from pit 2116 (Fig. 5), from where we have a radiocarbon dating (RoAMS-2130.46: 2791±33), indicating a chronological framework, with a probability of 95.4%, between 1015-834 calBC, and, with a probability of 68.3%, between 994-904 calBC (Fig. 6/2).

It is tough to reconstitute the image of this site at a specific moment, especially in the context of small-scale archaeological investigations. It is possible that these remains reflect the presence in this area, even seasonally, of groups of herders or shepherds. These communities seem to have been more strongly connected, at least from the point of view of their pottery, to the traditions from the left bank of the Prut river.

¹¹ Sava et al. 2019.

Discussion

The typological approach

From the morphological perspective, the dagger from Vânători could belong to type N-20, defined by E. N. Chernych, which included several daggers with midrib and parallel cutting edges¹². In fact, there are similarities between types N-20, N-18¹³, and N-22¹⁴, especially the small size, the parallel cutting edges, and the rectangular tang.

In a more recent paper, Valentin Dergačev included these daggers into type Loboikovka, variant Kardašinka¹⁵. This variant is represented by daggers with simple tangs, elongated blades with parallel cutting edges, in many cases with prominent midrib and lozenge-shaped or flattened oval cross-sections. The length of the items included by Dergačev in this variant is between 7 cm and 13 cm, few blades reaching 20 cm¹⁶.

Vadim S. Bočkarev has a more general typological approach, including into the category of daggers with parallel cutting edges and the ring-shaped pommel, considered specific for the groups VI (Novo-Alexandrovka) and VII (Zavadovka) of metal items characteristic for the end of the Bronze Age in the northern part of the Black Sea¹⁷.

Daggers attributed to the Kardašinka type. Catalogue of finds

There are several daggers and moulds used for casting daggers belonging to this type, which present similar characteristics to the item from Vânători.

1. Cazacalia, Ceadâr-Lunga district, Republic of Moldova; fragment, necropolis, grave 31, Bilozerka culture;
Preserved dimensions: L=3.0 cm; W=1.8 cm;
Bibliography: Agulnikov 1996, Fig. 12/6; Dergačev 2002, 49, Taf. 52/H.
2. Cazacalia, Ceadâr-Lunga district, Republic of Moldova; necropolis, grave 34, Bilozerka culture;
*Dimensions*¹⁸: L=12.5/11.5 cm; W=2.5 cm
Bibliography: Agulnikov 1996, Fig. 14/1; Dergačev 2002, 49, Taf. 52/K
3. Cazacalia, Ceadâr-Lunga district, Republic of Moldova; necropolis, grave 35, Bilozerka culture;
Dimensions: L=10.5/10.7 cm; W=2.1 cm;
Bibliography: Agulnikov 1996, Fig. 14/8; Dergačev 2002, 49, Taf. 52/L.
4. Cazacalia, Ceadâr-Lunga district, Republic of Moldova; necropolis, grave 39, Bilozerka culture;
Dimensions: L=11.3/11.2 cm; W=2.0 cm
Bibliography: Agulnikov 1996, Fig. 16/6; Dergačev 2002, 49, Taf. 52/M.
5. Cazacalia, Ceadâr-Lunga district, Republic of Moldova; necropolis, grave 64, Bilozerka culture;
Dimensions: L=13.2/13.7 cm; W=2.1 cm
Bibliography: Agulnikov 1996, Fig. 21/1; Dergačev 2002, 49, Taf. 52/Q.
6. Cherkasy region, Ukraine; fragment, stray find;
Dimensions: L=13.6 cm;
Bibliography: Клочко, Козыменко 2017, 165, Fig. 27.
7. Chișinău city, Republic of Moldova; settlement, Chișinău-Corlăteni culture;
Dimensions: L=16 cm; W=2.2 cm;
Bibliography: Мелюкова 1961, 43, Fig. 17/1; Dergačev 2002, 50, Taf. 51/J.
8. Deriivka, Onufriivka district, Kirovohrad region, Ukraine; fragment, settlement, Bilozerka culture;
Dimensions: L=10.9 cm; W=2.9 cm;
Bibliography: Березанская *et al.* 1986, Fig. 42/2.
9. Divizia, Bilhorod-Dnistrovskiy district, Odesa region, Ukraine; necropolis, tumulus 5, grave 2, Bilozerka culture;
Dimensions: L=10.9 cm; W=2.3 cm;
Bibliography: Тошев 1990, 87-92, Fig. 2/2; Ванчугов 1990, Fig. 33/4.

¹² Черных 1976, 117, Pl. 35/13-14.

¹³ Черных 1976, 117, Pl. 35/11-12.

¹⁴ Черных 1976, 117. Only the dagger found in the settlement Chișinău II from the beginning of the Early Iron Age was included in this type.

¹⁵ Dergačev 2002, 125-131.

¹⁶ Dergačev 2002, 128-129.

¹⁷ Bochkarev 2020, 477-525.

¹⁸ There are several differences between the dimensions given by Dergačev 2002, 49-50, No. 194 and those in the illustration from Agulnikov 1996, obtained through measuring, taking into consideration the scale. This is the reason for mentioning two dimensions, especially in the case of the length of the items.

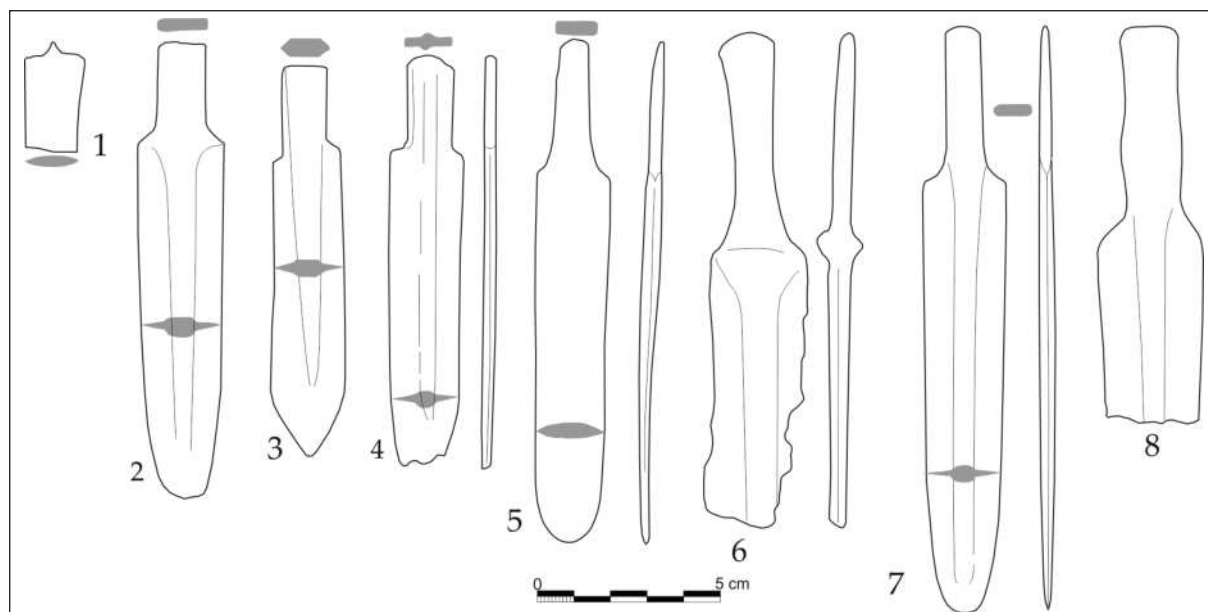

Fig. 7. Daggers attributed to the Kardašinka type
(the numbering and bibliography correspond to the catalogue; redrawing of the items – Sorin Ailincăi).

10. Etulia, Vulcănești district, Republic of Moldova; fragmentary; settlement, Bilozerka culture;
Preserved dimensions: L=7.2 cm; W=3.0 cm;
Bibliography: Лапушнян 1979, 13, Fig. I/5; Dergačev 2002, 50, Taf. 53/A
11. Kalančak, Skadovsk district, Kherson region, Ukraine; tumulus, Bilozerka culture;
Dimensions: L=13.7 cm; W=2.7 cm;
Bibliography: Березанская et al. 1986, Fig. 42/3.
12. Kalčeva (Calceva), Bolgraddistrict, Odesa region, Ukraine; necropolis, Bilozerka culture;
Dimensions: L=19.8 cm; W=2.9 cm;
Bibliography: Ванчугов 1990, Fig. 33/1.
13. Kardašinka I¹⁹, Skadovsk district, Kherson region, Ukraine; stray find, pairing of bivalve moulds, although dimensions and shape of negative are different;
Dimensions dagger negatives a-d: L=11.2 / 10.9 cm; W=1.5/1.55 cm; *Dimensions dagger negatives b-c:* L=9.8 cm; l=1.1/1.4 cm;
Bibliography: Лесков 1967, Fig. 1/10-11; Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 11/88a.
14. Kardašinka II, Oleškidistrict, Kherson region, Ukraine; stray find, bivalve mould;
Dimensions dagger negative: L=10.01 cm; W=1.3 cm;
Bibliography: Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 11/90;
15. Kočkuvate (Buduri)²⁰, Tatarbunar district, Odesaregion, Ukraine; fragmentary; tumuli necropolis, Tumulus 29, grave 1, Bilozerka culture;
Dimensions²¹: L=13.9 cm; W=2.4 cm;
Bibliography: Ванчугов 1990, Fig. 33/9.
16. Kočkuvate (Buduri), Tatarbunar district, Odesa region, Ukraine; tumuli necropolis, tumulus 42, grave 1, Bilozerka culture;
Dimensions: L=10.2 cm; W=2.00 cm;
Bibliography: Ванчугов 1990, Fig. 33/13; Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 24, Fig. 13/2.
17. Ljubimivka, Vilneansk district, Zaporožje region, Ukraine; settlement, Bilozerka culture;
Dimensions: L=11.8 cm; l=2.3 cm;
Bibliography: Березанская et al. 1986, Pl. 42/4.
18. Mala Lepetiha, Nova Kahovka district, Kherson region, Ukraine; Širokij kurgan, Bilozerka culture;

¹⁹ There are differences between the negatives cut into the two valves in dimensions and shape. Can also be noticed a less-than-perfect matching between the photos (Лесков 1967, Fig. 1/10-11) and the drawings (Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 11/88a) of these items. From our point of view, it is possible that the two valves belonged to two different moulds.

²⁰ There is a mismatch between the graphic representations and the dimensions of the two daggers from Kočkuvate between Ванчугов 1990, Fig. 33/9, 13 and Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 24, Fig. 7/2; 13/2.

²¹ In the case of the daggers from Kočkuvate, there are differences between their shape and dimensions when comparing Ванчугов 1990, Fig. 33/9, 13 with Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992, 24, Fig. 7/2 and 13/2.

- Dimensions:* L=13.1 cm; W=2.05 cm;
Bibliography: Тереножкин 1961, Fig. 70/1.
19. Mikolaiv city, Mikolaiv region, Ukraine; fragmentary mould; stray find;
Preserved dimensions, dagger negative: L=8.2 cm; W=2.0 cm;
Bibliography: Bočkarev, Leškov 1980, 35, Taf. 15/151.
 20. Novosilske–Budurzheli (Satu-Nou), Ismail district, Odesa region, Ukraine; necropolis, Bilozerka culture;
Dimensions: L=7.3 cm; l=1.6 cm;
Bibliography: Тошев 1992, Fig. 3; Ванчугов 1990, Fig. 33/10.
 21. Novosilske–Budurzheli (Satu-Nou), Ismail district, Odesa region, Ukraine; necropolis, Bilozerka culture;
Dimensions: L=9.6 cm; l=2.1 cm;
Bibliography: Тошев 1992, Fig. 3; Ванчугов 1990, Fig. 33/12.
 22. Obuhiv, Obuhiv district, Kyiv region, Ukraine;
Dimensions: L=12.7 cm; l=2.45 cm;
Bibliography: Черных 1976, 117, Pl. XXXV/14;
 23. Oleški (Cjurupinsk)²², Kherson district, Kherson region, Ukraine; stray find, pair of mould valves, with differences in the shape of the two valves;
Dimensions dagger negative: L=11.4 cm; W=1.8 cm
Bibliography: Кривцова-Гракова 1955, 136, 140, Fig. 34/13-14; Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 11/93.
 24. Ostriv Ihren (Dnipro city), Dnipropetrovsk region, Ukraine; mould, settlement, Bilozerka culture;
Dimensions negative: L=10.0 cm; W=1.8 cm;
Bibliography: Bočkarev, Leškov 1980, 33-34, Taf. 14/142.
 25. Oskol, Borovsk district, Harkiv region, Ukraine; settlement, Bondarikha culture;
Dimensions: L=11.5 cm; W=2.2 cm;
Bibliography: Ильинская 1961, Fig. 6/1.
 26. Pervomaivka, Nova Kahovka district, Kherson region, Ukraine; necropolis, tumulus 6, grave 2, Bilozerka culture (?);
Bibliography: Ильинская *et al.* 1960, 138, Fig. III/16.
 27. Popeasca II, Ștefan Vodă district, Republic of Moldova; fragment of mould, settlement, Bilozerka culture;
Bibliography: Gukin, Levițki 1993; Dergačev 2002, 50, Taf. 53/H.
 28. Radensk, Oleškidi district, Kherson region, Ukraine; mould, stray find;
Dimensions dagger negative: L=10.0 cm; W=1.4 cm;
Bibliography: Bočkarev, Leškov 1980, 34, Taf. 14/148.
 29. Rostov-on-Don city, Rostov region, Russia; settlement, Kobyakovo culture;
Dimensions: L=15.3/13 cm; W=2.75/2.2 cm;
Bibliography: Шарафутдинова 1980, 62, Pl. 33/16.
 30. Rostov-on-Don, Rostov region, Russia; settlement, arsenical bronze, Kobyakovo culture;
Dimensions: L=13.5/12 cm; W=3.2/2.2 cm;
Bibliography: Шарафутдинова 1980, 62, Pl. 33/20.
 31. Șiroke, Bilhorod-Dnistrovskiy district, Odesa region, Ukraine; necropolis, tumulus 2, Bilozerka culture;
Dimensions: L=10.9 cm; W=1.85 cm;
Bibliography: Ванчугов 1990, Fig. 33/3.
 32. Șiroke, Bilhorod-Dnistrovskiy district, Odesa region, Ukraine; necropolis, tumulus 2, Bilozerka culture;
Dimensions: L=16.1 cm; W=2.2 cm;
Bibliography: Ванчугов 1990, Fig. 33/14.
 33. Vasilivka (Aprodu Purice), Ismail district, Odesa region, Ukraine; necropolis, Bilozerka culture;
Dimensions: L=12.5 cm; W=1.9 cm;
Bibliography: Ванчугов 1990, Fig. 33/2.
 34. Vânători, Galați county, Romania; settlement, Bilozerka culture (?);
Dimensions: L=14.1 cm, W=2.3 cm;
 35. Zaporizhzhia region, Ukraine; stray find;
Dimensions: L=12 cm, W=2.00 cm;
Bibliography: Ключко, Козыменко 2017, 165, Fig. 26.
 36. Zavodivka (Zavadiivka), Nova Kahovka district, Kherson region, Ukraine; mould, stray find;
Dimensions negative: L=13.3 cm; W=1.7 cm;
Bibliography: Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 10/83.
 37. Zavodivka (Zavadiivka), Nova Kahovka district, Kherson region, Ukraine; mould, stray find;

²² Also, in the case of the mould from Cjurupinsk, there are differences between the negatives, especially in the drawing published in Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 11/93.

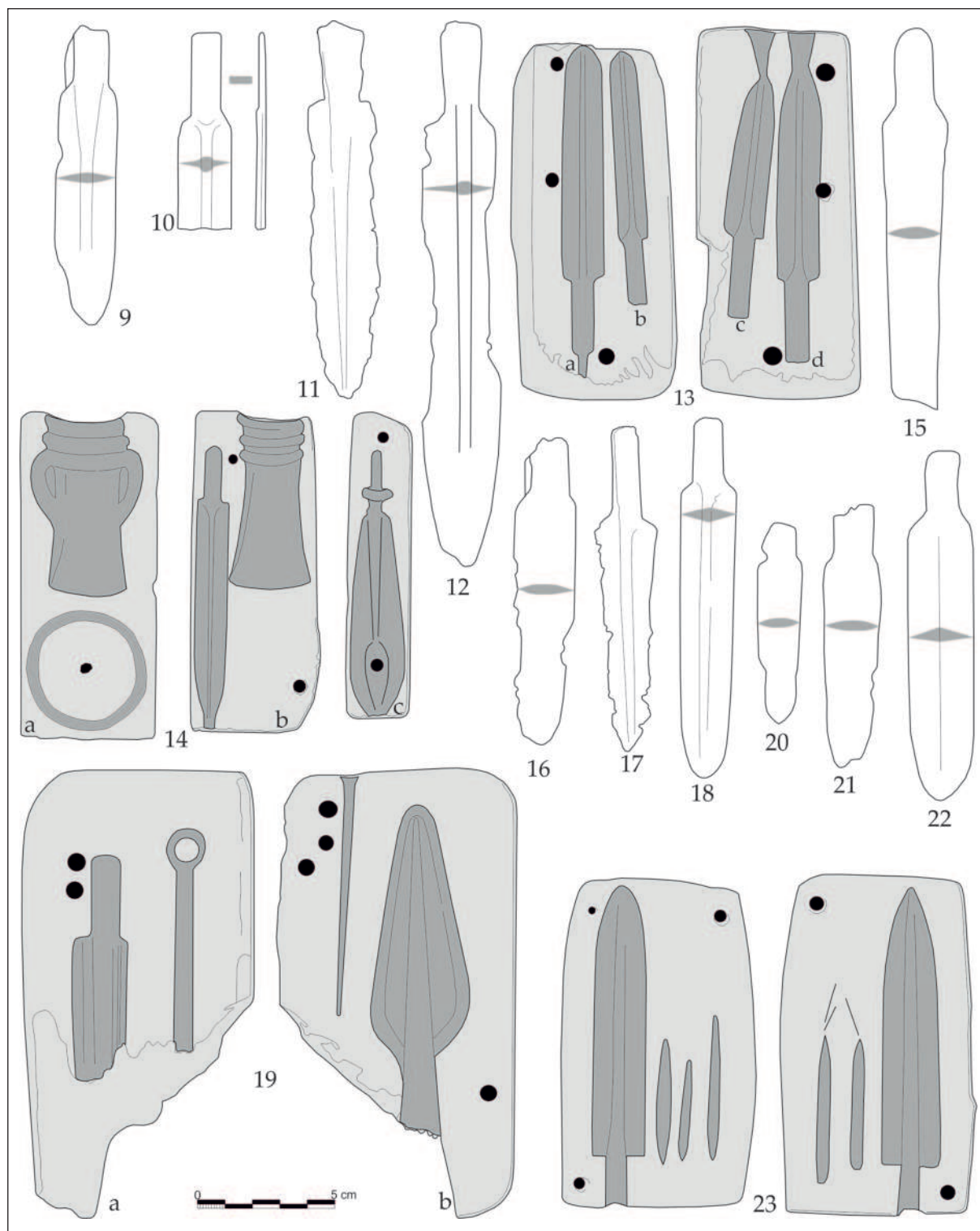

Fig. 8. Daggers attributed to the Kardašinka type
(numbering and bibliography correspond to the catalogue; redrawing of the items – Sorin Ailincăi).

Dimensions negative 1: L=15.4 cm; W=1.45 cm;

Dimensions negative 2: L=11.6 cm; W=1.6 cm;

Dimensions negative 3: L=8.8 cm; W=1.45 cm;

Bibliography: Bočkarev, Leškov 1980, Taf. 10/84

38. Zmiivka, Beryslav district, Kherson region, Ukraine; dagger fragment, settlement, Sabatinovka and Bilozerka cultures;

Dimensions: L=9.1 cm; W=1.5 cm;

Bibliography: Черных 1976, 117, Pl. XXXV/13.

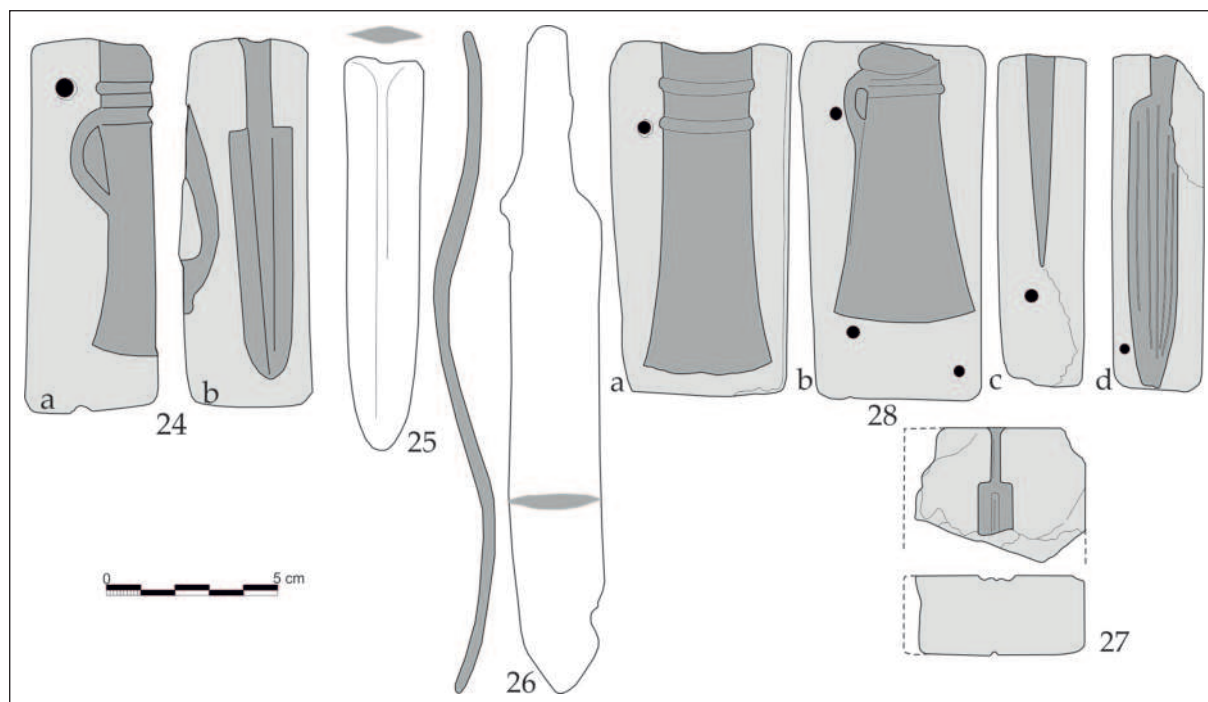

Fig. 9. Daggers attributed to the Kardašinka type
(numbering and bibliography correspond to the catalogue; redrawing of the items – Sorin Ailincăi).

On dimensions

Most of the items included in the catalogue have the characteristics of the Kardašinka type, especially the parallel cutting edges, the rectangular tang, and the prominent midrib, which is also extremely visible on the moulds. Still, there are several items which, although they were included in this category, are slightly different, especially through the lack of midrib (cat. nos. 1, 5, 15-16, 20-21, 26), and the items found at Rostov-on-Don (cat. nos. 29-30) seem also to have a different shape of the blade despite being attributed to this type²³. Moreover, two of the daggers seem to have been made of iron (cat. nos. 16 and 21)²⁴. Still, we preferred to take them into consideration as analogies. The very sketchy drawings, possibly incomplete, and the often sketchy information could hide details regarding the state of conservation of these daggers, which could be either affected by use or the result of faulty casting.

At this point of the discussion, the frequent absence of information regarding dimensions and weight, the differences between the written and graphic information, or the various graphic representations of the same object should be mentioned. In most cases, the dimensions' data were extracted from the original illustration, taking into account the scales. For this reason, the precision of the data in the present catalogue could be affected. Still, even with these documentation problems, it can be noticed that most items have a length between 10 and 14 cm and a width between 1.5 and 2.5 cm (Fig. 11).

Observations regarding the metal composition

In the case of the dagger from Vânători, using the PIXE and XRF methods it could be noticed a presence of copper (Cu) over 95% and of antimony (Sb) close to 2%, together with traces of arsenic (As), silver (Ag) and tin (Sn). Their presence could reflect either a specific ore composition or their combination during the metallurgical process (alloying or recycling). Similar percentages of copper, but in combination with tin, could be noticed in the case of the items from Zmiivka (Cu 95,18%, Sn 4%)²⁵ and Chișinău (Cu 94.63%, Sn 4.5%)²⁶. There are yet other cases where only copper with trace

²³ Шарафутдинова 1980, 62, Pl. 33/16, 20.

²⁴ Ванчугов 1990, 80, Fig. 33.

²⁵ Черных 1976, analiza 37, Tabl. 14.

²⁶ Dergačev 2002, 226-227.

elements seems to have been used, such as at Obuhiv (Cu 98.48%, Sn 1%)²⁷ or Rostov-on-Don (Cu 98-99%)²⁸.

The area and context of the finds

As it can be noticed from the map presenting the provenance of the daggers of Kardašinka type, they were found exclusively in the northern part of the Black Sea area. In the present state of research two main clusters can be identified. First, we should remark on the existence of a larger number of

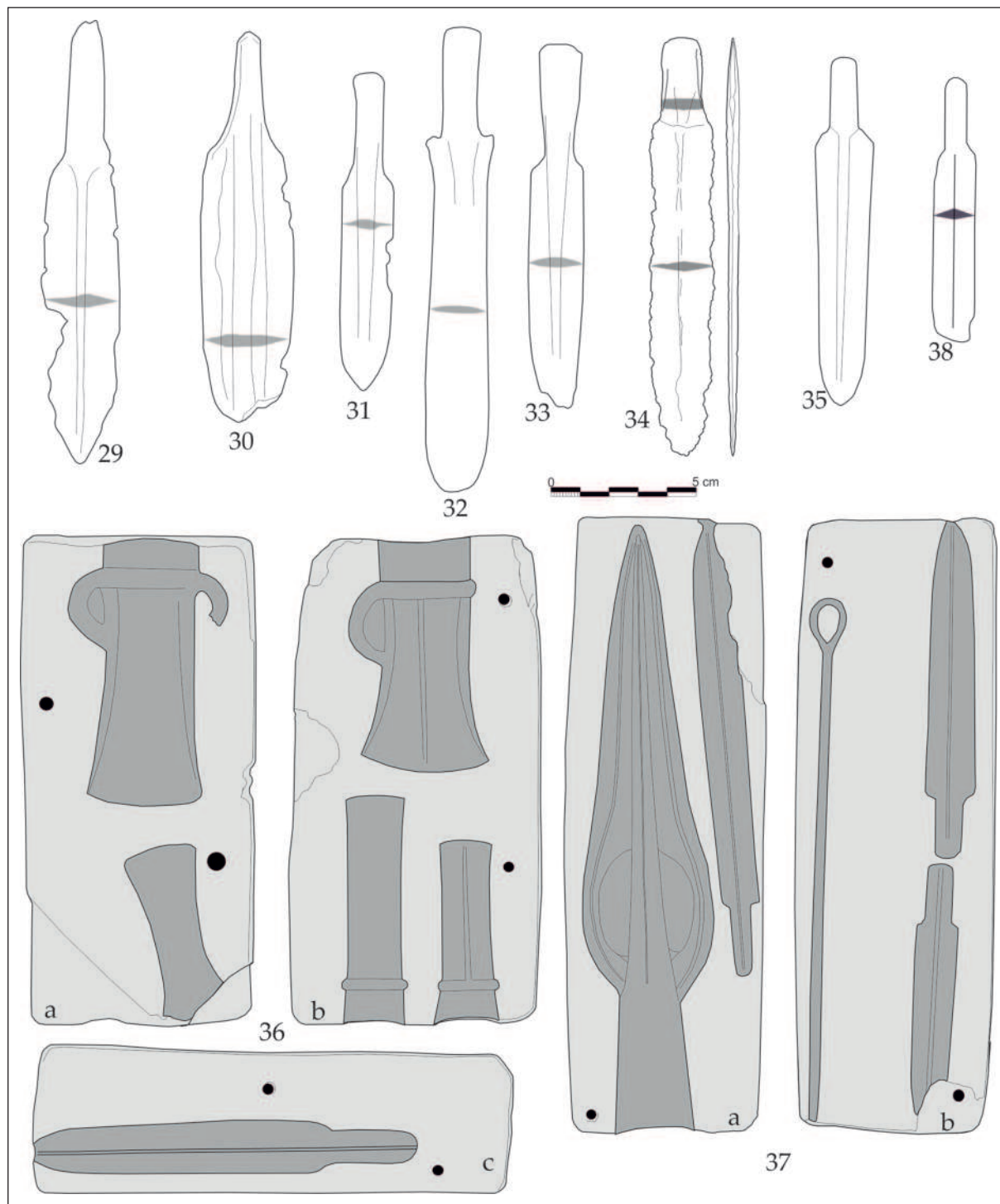

Fig. 10. Daggers of Kardašinka type
(numbering and bibliography correspond to the catalogue; redrawing of items – Sorin Ailincăi).

²⁷ Черных 1976, analiza 4307, Tabl. 21.

²⁸ Наумов 1980, 77.

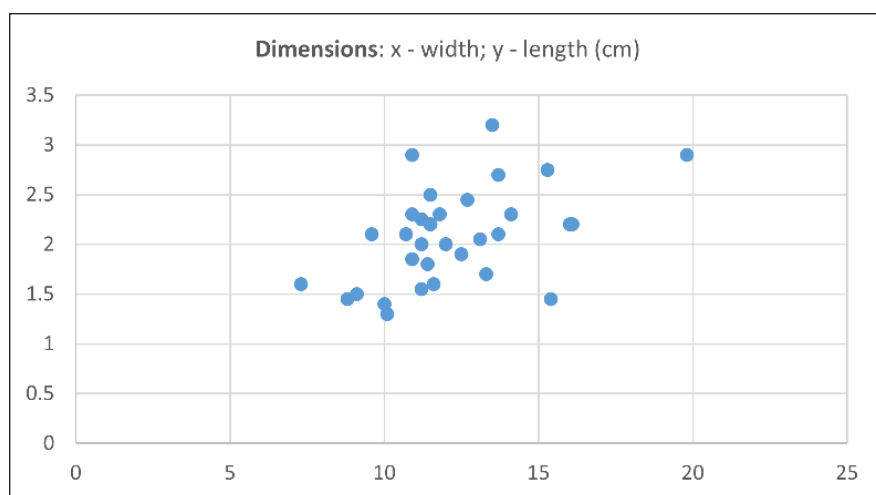

Fig. 11. Proportions of the daggers of Kardašinka type.

typological. The northern limit is so far marked by the finds, both daggers and moulds, alongside Dnieper, at Ostriv Ihren (cat. no. 24), Deriivka (cat. no. 8), and Obuhiv (nr. cat. 22), spreading close to Kyiv. At this moment, the item from Vânători (cat. no. 34) represents the westernmost find, and, as it can be noticed consulting Fig. 12, it can be geographically connected to the cluster of finds from Budjak.

Regarding the contexts, the presence of such daggers as grave goods, in general in Bilozerka funerary structures should be noted. The best-published necropolis is the one from Cazaclia, where daggers of this type were found in five graves. They were associated with pottery and sometimes beads in children's graves (grave 34), women's graves (graves 31, 39, and 64), and young men's graves (grave 35)²⁹. Other funerary contexts, with various publication deficiencies, attributed mainly to the Bilozerka culture, are mentioned at Deriivka³⁰, Divizia³¹, Kalančak³², Kalceva³³, Kočkuvate³⁴, Mala Lepetiha³⁵, Novosilske–Budurzheľ³⁶, Obuhiv³⁷, Pervomaivka³⁸, Široke³⁹, and Vasilivka⁴⁰. Other items, both daggers and moulds, were found in settlements with Bilozerka pottery, such as Etulia⁴¹, Ljubimivka⁴², Ostriv Ihren⁴³, Popeasca II⁴⁴, Zmiivka⁴⁵, or even Vânători. Here should be mentioned the item found in the settlement belonging to the Chișinău–Corlăteni culture from Chișinău II⁴⁶, most probably fragmentary (tang missing?), the item from the settlement belonging to the Bondariha culture from Oskol⁴⁷, and the two daggers (with a relatively different shape) from the settlement attributed to the Kobyakovo culture from Rostov-on-Don⁴⁸.

finds in the Budjak steppe and the Lower Danube. In contrast, the second cluster is situated on the Lower Dnieper, where most of the moulds were found (Fig. 12). The two daggers from Rostov-on-Don (cat. nos. 29–30) are the easternmost finds belonging to this type, although we should express some doubts on their correct

²⁹ Agulnikov 1996, 81, Anexa 1. Determinări antropologice făcute de L. Litvinova.

³⁰ Березанская *et al.* 1986, Fig. 42/2.

³¹ Тоцев 1990, 87–92, Fig. 2/2; Ванчугов 1990, Fig. 33/4.

³² Березанская *et al.* 1986, Fig. 42/3.

³³ Ванчугов 1990, Fig. 33/1.

³⁴ Ванчугов 1990, Fig. 33/9, 13.

³⁵ Тереножкин 1961, Fig. 70/1.

³⁶ Тоцев 1992, Fig. 3; Ванчугов 1990, Fig. 33/10, 12.

³⁷ Черных 1976, 117, Pl. XXXV/14.

³⁸ Ильинская *et al.* 1960, 138, Fig. III/16.

³⁹ Ванчугов 1990, Fig. 33/3, 14.

⁴⁰ Ванчугов 1990, Fig. 33/2.

⁴¹ Лапушнян 1979, 13, Fig. I/5; Dergačev 2002, 50, Taf. 53/A.

⁴² Березанская *et al.* 1986, Pl. 42/4.

⁴³ Bočkarjev, Leškov 1980, 33–34, Taf. 14/142.

⁴⁴ Gukin, Levički 1993; Dergačev 2002, 50, Taf. 53/H.

⁴⁵ Черных 1976, 117, Pl. XXXV/13.

⁴⁶ Мелюкова 1961, 43, Fig. 17/1; Dergačev 2002, 50, Taf. 51/J.

⁴⁷ Ильинская 1961, Fig. 6/1.

⁴⁸ Шарафутдинова 1980, Pl. 33/16, 20.

Fig. 12. The distribution of the daggers of Kardašinka type. A. Moulds found by chance; B. Moulds found in settlements; C. Daggers found in funerary contexts; D. Daggers found in settlements.

For the most of the moulds from the Lower Dnieper the find context is unknown (Kardašinka I⁴⁹, Kardašinka II⁵⁰, Mikolaiv⁵¹, Oleški (Cjurupinsk)⁵², Radensk⁵³, or Zavodivka⁵⁴), but they can also be connected to the Bilozerka culture, same as the moulds from Popeasca and Ostriv Ihren.

Chronological considerations

As can be noticed from the *Catalogue of finds*, most of the contexts are connected to the sites attributed to the Bilozerka culture. At present, the level of documentation regarding the Bilozerka archaeological finds could be described as unsatisfactory despite the large number of sites covering almost the entire territory of Ukraine, with an increased density in the Budjak area and on the Dniepr, reaching as far as Kiyv⁵⁵. Without discussing here all the theories regarding the origin and chronology of this culture⁵⁶, achronological framework covering the interval between 12th and 10th c.BC was generally accepted, based on metal finds, especially from funerary contexts⁵⁷. Still, ¹⁴C data from the necropolis from Zapovitne–Stepnoj⁵⁸ indicate quite clearly that the interval of existence of this culture can be extended also during the 9th c. BC.

Regarding the relative chronology of the Bilozerka sites from the north-western area of the Black Sea, Vladimir Vančugov identified two phases. The early phase (12th – first half of 11th c. BC) was synchronized with the final phase of the cultures Noua, Coslogeni and Tămăoani; while the late phase was contemporaneous with level VIIb₂ from Troy, the beginning of the Babadag culture, and the cultures Chișinău–Corlăteni, Gáva–Holihady and Belogrudovka (second half of 11th – 10th c. BC)⁵⁹. More recently, Serghei Agulnikov brought arguments in favour of the existence of three phases in the case of the Bilozerka sites between Prut and Dniestr. With this occasion, he dated the earliest finds as early as the end of the 13th / the beginning of the 12th c. BC, while the end of the inhabitation was prolonged towards the middle of the 10th c. BC.⁶⁰

⁴⁹ Bočkarev, Leškov 1980, 23.

⁵⁰ Bočkarev, Leškov 1980, 24.

⁵¹ Bočkarev, Leškov 1980, 35.

⁵² Кривцова-Гракова 1955, 136, 140; Bočkarev, Leškov 1980, 25.

⁵³ Bočkarev, Leškov 1980, 34.

⁵⁴ Bočkarev, Leškov 1980, 22.

⁵⁵ Березанская *et al.* 1986, 117 sqq., Fig. 34.

⁵⁶ Березанская *et al.* 1986, 148-152.

⁵⁷ Березанская *et al.* 1985, 519-526; Березанская *et al.* 1986, 150; Ванчугов 1990, 110-122; Vančugov 1996, 302-303 etc.

⁵⁸ Ostroshchenko 2003.

⁵⁹ Ванчугов 1990, 110-122; Vančugov 1996, 302-303.

⁶⁰ Агульников 2005.

It is quite difficult to connect the appearance of these daggers with a certain phase of the Bilozerka culture, especially since they are associated in graves only with loosely dated objects, mainly pottery. Despite this situation, in his analysis, Serghei Agulnikov included the daggers with parallel cutting edges from Budjak into contexts which could be dated between the second half of the 12th c. BC and the first half of the 10th c. BC.⁶¹

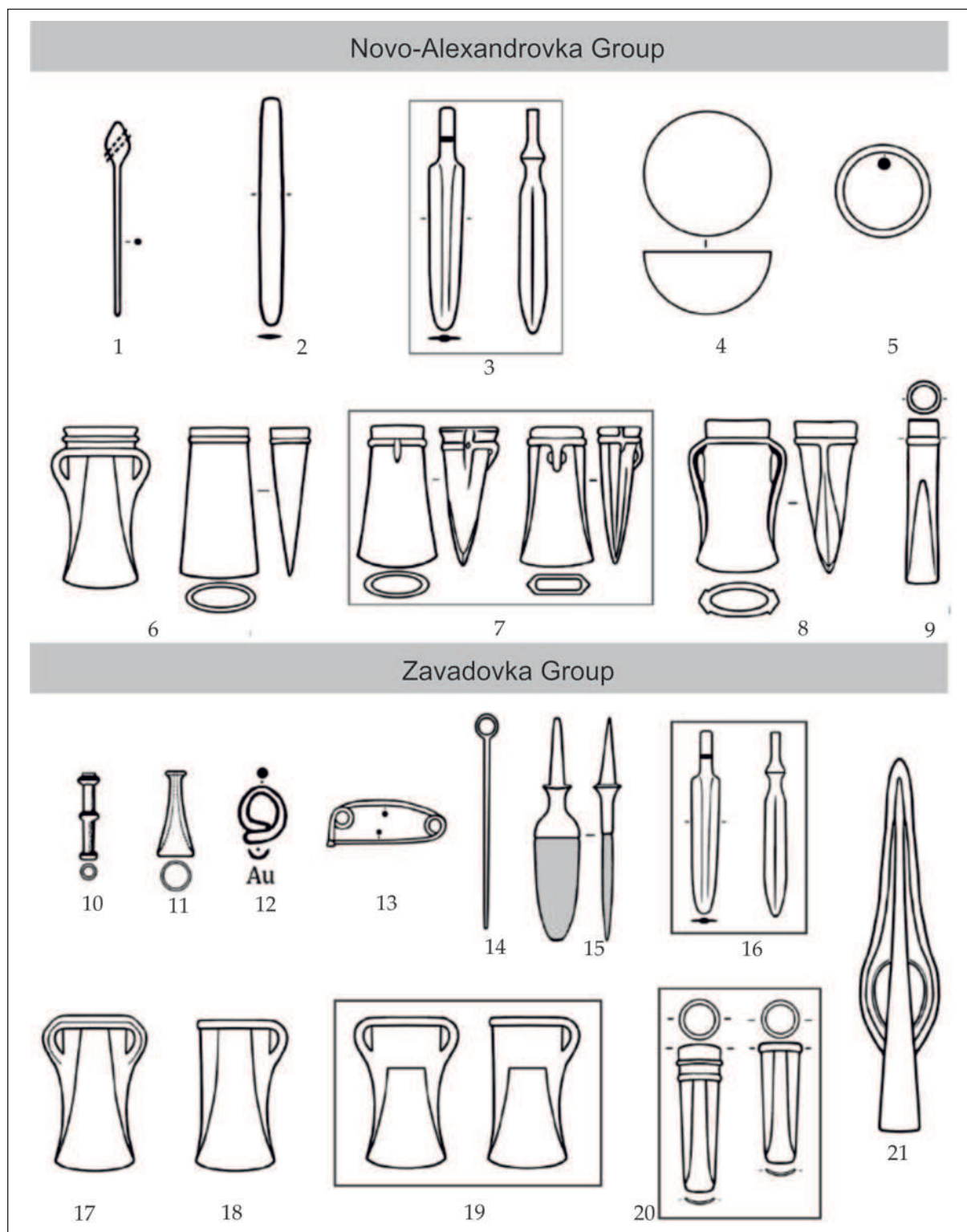

Fig. 13. Bronze objects attributed to the Novo-Alexandrovka(1-9) and Zavadovka(10-21) groups (after Bočkarev 2020).

⁶¹ Агульников 2005, Tabl. I-IV.

Also, significant arguments for chronology are the associations with other items whose negatives were created on the moulds from Kardašinka II⁶² (Fig. 8/14), Mikolaiv⁶³ (Fig. 8/19), Ostriv Ihren⁶⁴ (Fig. 9/24), Radensk⁶⁵ (Fig. 9/28), and Zavadvka⁶⁶ (Fig. 10/36-37). These associations, as well as others, were analysed by Vadim Bočkarev in a recent study regarding the metallurgical activity at the end of the Bronze Age in the northern part of the Black Sea. The author included the daggers with parallel cutting edges into the groups Novo-Alexandrovka (VI) and Zavadovka (VII). In his opinion, these groups correspond to a decline of the North-Pontic metallurgical centre and the arrival in this area of several types of objects of Western origin. Both groups of objects seem connected to the evolution of the Bilozerka culture. The Novo-Alexandrovka horizon is attributed to the early phase of the Bilozerka culture, being considered synchronous with the Ilișeni (Ha A₁) series of bronze hoards from Moldova; while the Zavadovka group, in which a series of iron items (daggers and brooches) were included, is attributed to the final phase of the Bilozerka culture, being dated until the beginning of the 9th c. BC. In fact, the negatives on the moulds indicate an association of the daggers with parallel cutting edges, especially with items attributed to this final horizon.

The same chronological framework is confirmed by the daggers found in sites attributed to other cultural groups. In the case of the Chișinău-Corlăteni culture an interval between the 12th and the 10th c. BC⁶⁷ was proposed, which could be extended towards the 8th c. BC⁶⁸. Cultures such as Bondarikha (late 12th/early 11th – 8th c. BC)⁶⁹ or Kobjakovo (10th – 8th c. BC) have a period of existence roughly inside the same limits.⁷⁰

An important dating element is represented by the dagger from Vânători, which comes from a ¹⁴C dated context (RoAMS-2130.46: 2791±33), indicating the final phase of the Bilozerka culture, most probably the 10th c. BC.

Conclusions

The recent archaeological excavations from Vânători, Galați county, led to the identification of a prehistoric habitation which could be dated mainly between the 11th and 9th c. BC. These communities, at least from the point of view of pottery, seem to have been more connected to the traditions from the left bank of river Prut, as there are similarities with sites attributed to the Hansca-Holercani or Bilozerka cultures. These North Pontic traditions are also sustained by the discovery of a small dagger with parallel cutting edges and a prominent midrib. The item has good analogies, especially in contexts attributed to the Bilozerka culture from the Budjak steppe, Lower Danube, and Lower Dnieper, where several moulds were also found.

In most cases, these daggers, attributed by Valentin Dergačev to the Kardašinka variant of the Lobjkovka type, have a length between 10 and 14 cm and a width of 1.5-2.5 cm, being made of copper or alloys with a high percentage of copper (over 90%). They are considered a creation of the Bilozerka culture, being dated loosely during the entire evolution of this culture (12th – 10th c. BC).

⁶² On this mould were also present negatives of a socketed axe without loops, with two parallel ridges in the upper part (Черных 1976, type K-6?), one with two loops (Черных 1976, type K-50), a circular bracelet (Черных 1976, type V-42), and a razor (Тутаева 2014, tip E-6).

⁶³ On this mould could be noticed also two pins (one with a circular head included by V. Bočkarev into type 2, variant 1 (Bočkarev 2009) and a leaf-shaped small spearhead, with conical elongated socket (form E, type II after Leshtakov 2015; group B, type 2 after Bader 2015).

⁶⁴ Fragmentary negative, probably from a socketed axe of type K-50 (Черных 1976).

⁶⁵ On this mould, next to the dagger with parallel cutting edges, there were arranged negatives for a loopless socketed axe with two parallel ridges in the upper part (Черных 1976, type K-6?) and a socketed axe with one loop and two parallel ridges in the upper part, similar to the item from Feodosija (Leskov 1981, 37, Taf. 6/20) and several items of C7 type after Dietrich 2021.

⁶⁶ Alongside the daggers, the two moulds preserve the traces of negatives for casting socketed axes with one (see Kločko 2001, 272, Fig. 107/7) and two loops (Черных 1976, type K-48; Kločko 2001, 272, Fig. 107/3), an undetermined form of socketed axe, two adzes (Черных 1976, type T-22) (Fig. 10/36), a pin with a circular head and a spearhead with elongated blade and semicircular perforations, known as the "Zavadovka type" (Черных 1976, tipul II-12; Kločko 2001, 271-272, Fig. 106/17-20; Тутаева 2016) (Fig. 10/37).

⁶⁷ Levițki 1994, 144 sqq.

⁶⁸ László 1994, 125 sqq.

⁶⁹ Березанская *et al.* 1985, 517-518.

⁷⁰ Шарафутдинова 1980, 68-70.

The ^{14}C dating obtained for the context from Vânători (RoAMS-2130.46: 2791 $\pm$ 33), as well as the association of the moulds from the Lower Dnieper with other types characteristic of the late phase of the culture, attributed by Vadim Bočkarev especially to the Zavadovka group could indicate a dating of the Kardašinka type daggers mainly during the late phase of the Bilozerka culture.

Acknowledgements

The archaeological research from Vânători was financed by the Romanian Ministry of Culture through the National Program for Systematic Archaeological Research (2018-2019, 2021-2023). The authors would like to express their gratitude for the advice and bibliography indications to their colleagues Denis Topal, Mihail Băț, and Anca Popescu, as well as to Professor Tudor Soroceanu.

Radiocarbon results were obtained at the RoAMS laboratory, being supported by IOSIN funds, Government Decision no. 786/2014, republished on 27.11.2018, regarding the approval of the List of installations and special objectives of national interest, financed from the funds of the Ministry of Education and Research.

Sorin-Cristian Ailincăi

“Gavrilă Simion” Eco-Museum Research
Institute, Tulcea, RO
sailincai@gmail.com

Corina Simion

“Horia Hulubei” National Institute for R&D in
Physics and Nuclear Engineering, Măgurele, RO
simion_corina_anca@yahoo.com

Adrian Adamescu

“Paul Păltănea” History Museum, Galați, RO
adrian.adamescu1979@gmail.com

Cristian Mănăilescu

“Horia Hulubei” National Institute for R&D in
Physics and Nuclear Engineering, Măgurele, RO
cristian.manailescu@nipne.ro

Tudor Mandache

“Paul Păltănea” History Museum, Galați, RO
tudor.mandache@gmail.com

Alexandru Răzvan Petre

“Horia Hulubei” National Institute for R&D in
Physics and Nuclear Engineering, Măgurele, RO

Dragoș Alexandru Mirea

“Horia Hulubei” National Institute for R&D in
Physics and Nuclear Engineering, Măgurele,
Bucharest Municipality Museum, RO
dragos.mirea@nipne.ro

Alexandra Țârlea

University of Bucharest, Faculty of Istorie,
Department of Ancient History,
Archaeology and History of Art, RO
alexandra.tarlea@istorie.unibuc.ro

REFERENCES

- Agulnikov 1996 S. Agulnikov, *Necropola culturii Belozerka de la Cazacalia*. Bibliotheca Thracologica XIV, Bucureşti.
- Ailincăi 2013 S. C. Ailincăi, *Începuturile epocii fierului în Dobrogea*. Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie 64, 3-4, 223-292
- Ailincăi et al. 2014b S. C. Ailincăi, A. Adamescu, F. Mihail, *Noi date despre începuturile epocii fierului la Dunărea de Jos. Aşezarea de la Vânători–La Jolică, jud. Galaţi*. Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie 65, 1-2, 2014, 5–48.
- Awe 2010 S. A. Awe, *Hydrometallurgical upgrading of a tetrahedrite-rich copper concentrate*. Licentiate Thesis. Process Metallurgy, Luleå University of Technology, Sweden. 2010.
- Awe et al. 2012 S. A. Awe, M. Khoshkhoo, P. Kruger, Å. Sandström, *Modelling and process optimisation of antimony removal from a complex copper concentrate*, Transactions of Nonferrous Metals Society of China 22, 2012, 675-685.
- Awe, Samuelsson, Sandström 2010 S. A. Awe, C. Samuelsson, Å. Sandström, *Dissolution kinetics of tetrahedrite mineral in alkaline sulphide media*, Hydrometallurgy 103, 2010 167-172
- Awe, Sandström 2011 S. A. Awe, Å. Sandström, *Upgrading of an impure copper concentrate for pyrometallurgical processing*. Proceedings of the Sixth European Metallurgical Conference on Resource efficiency in the nonferrous metals industry - optimisation and improvement. Dusseldorf, Germany, 1, 2011, 15-31.
- Bader 2015 T. Bader, *Zur Chronologie der Lanzen spitzen im Karpaten-Donau-Raum*. In: R. E. Németh, B. Rezi (Eds.) *Bronze Age chronology in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 2-4 October 2014. Târgu Mureş 2015, 373-391.
- Bochkarev 2020 V. S. Bochkarev, *On the question of relative chronology of the Late Bronze Age metalworking in the southern half of Eastern Europe (steppe and forest-steppe zones)*. In M. T. Kašuba, S. Reinhold, Ju. Ju. Piotrovskij (Eds.), *Der Kaukasus zwischen Osteuropa und Vorderem Orient in der Bronze- und Eisenzeit: Dialog der Kulturen, Kultur des Dialoges*. Internationale Fachtagung für die Archäologie des Kaukasus und Humboldt-Kolleg (5.-8.) Oktober 2015, Sankt Petersburg, Archäologie in Iran und Turan 19. Berlin, 477-525.
- Bočkarev, Leškov 1980 V. S. Bočkarev, A. M. Leskov, *Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwartzmeergebiet*. Prähistorische Bronzefunde XIX, 1, München 1980.
- Brudiu 1970 M. Brudiu, *Cercetări perieghetice în sudul Moldovei*. Materiale şi Cercetări Arheologice 9, 1970, 511–528.
- Brudiu 1980 M. Brudiu, *Rezultatele cercetărilor de la Vânători (jud. Galaţi)*. Materiale şi Cercetări Arheologice 14, 1980, 398–446.
- Brudiu 1981 M. Brudiu, *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*. Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie 42, 3-4, 1981, 221–239.
- Brudiu 1992 M. Brudiu, *Descoperiri arheologice în judeţul Galaţi*. Danubius, 13-14, 1992, 5-21.
- Burducea et al. 2015 I. Burducea, M. Straticiuc, D. G. Ghiţă, D. V. Moşu, C. I. Călinescu, N. C. Podaru, D. Mous, I. Ursu, N. V. Zamfir, *A new ion beam facility based on a 3MV TandetronTMat IFIN-HH, Romania*, Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B Beam Interactions with Materials and Atoms 359:12-19, 2015.
- Dardeniz 2020 G. Dardeniz, *Why did the use of antimony-bearing alloys in Bronze Age Anatolia fall dormant after the Early Bronze Age? A Case from Resuloğlu (Corum, Turkey)*. Plos One 2020 1-34.
- Dergačev 2002 V. Dergačev, *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde XX, 9, Stuttgart.
- Dietrich 2021 O. Dietrich, *Bronzezeitliche Tüllenbeile aus Rumänien*. Studien zu Chronologie, Chorologie und Hortung, Teil I-II. Berlin 2021.

- p>Gukin, Levițki 1993 V. Gukin, O. Levițki,
- O formă de turnat din bronzul târziu descoperită la Popeasca*
- . Revista Arheologică 1, 124-126.
- Hänsel 1976 B. Hänsel, *Beiträge zur Regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*. vol. 1-2, Bonn 1976.
- Klochko 2001 V. I. Klochko, *Weaponry of societies of the Northern Pontic culture circle: 5000-700 BC*. Baltic-Pontic Studies 10.
- László 1986 A. László, *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattian cu ceramic incizată din sudul Moldovei*. Memoria Antiquitatis 12-14, 1986, 65-91.
- László 1994 A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați*, Bibliotheca Thracologica VI. București 1994.
- László 1997 A. László, *Despre originea, evoluția și cronologia primei epoci a fierului la Dunărea de Jos*. In: G. Simion (Coord.), *Premier Age du Fer aux Bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*. Tulcea 1997, 77-84.
- Leshtakov 2015 L. Leshtakov, *Typology and Chronology of Late Bronze Age and Early Iron Age bronze socketed spearheads in Southeastern Europe*. Sofia 2015.
- Levițki 1994 O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la Răsărit de Carpați*, Bibliotheca Thracologica VII. București 1994.
- Maxwell, Campbell, Teesdale 1989 J. A. Maxwell, J. L. Campbell, W. J. Teesdale, *The Guelph PIXE software package*, Nucl. Instrum. Methods B 43, 1989, 218-230.
- Mihail, Adamescu 2013 F. Mihail, A. Adamescu, *Piese prelucrate din piatră și os descoperite în așezarea din prima epocă a fierului de la Vânători, jud. Galați*. In: S. C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu, (Eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor de la Babadag (1962-2012)*. Actele conferinței „Lower Danube Prehistory. 50 Years of Excavations at Babadag, Tulcea, September 20th-22th. Brăila 2013, 373-386.
- Mirea et al. 2023 D. A. Mirea, S. Ailincăi, C. A. Simion, A. Adamescu, T. Mandache, D. Iancu, C. Manailescu, A. R. Petre, *Characteristic X-ray study over a hoard of bracelets from Vanatori*. Nuclear Instruments and Methods in Physics Research Section B: Beam Interactions with Materials and Atoms 542, 2023, 45-50.
- Ostroschenko 2003 V. V. Ostroschenko, *Radiocarbon chronology of the Bilozerka culture – based on barrows near the village of Zapovitne (The “Stepnoy” cemetery)*. Baltic-Pontic Studies 12, 2003, 336-364.
- Sava et al. 2019 T. B. Sava, C. A. Simion, O. Gâza, I. M. Stanciu, D. G. Păceșilă, G. O. Sava, L. Wacker, B. Ștefan, V. D. Moșu, D. G. Ghiță, A. Vasiliu, *Status report on the sample preparation laboratory for radiocarbon dating at the new Bucharest RoAMS center*, Radiocarbon 61, 2, 2019, 649-658.
- Țuțuianu et al. 2018 L. Țuțuianu, A. Vespremeanu-Stroe, F. Pendea, T. Sava, *Mid and Late Holocene of Brateș Lake region (Danube floodplain) based on the multiproxy analysis*. Revista de Geomorfologie 20, 2018, 43-55.
- Vančugov 1996 V. Vančugov, *Das Ende der Bronzezeit im nördlichen Schwarzmeergebiet. Die Belozerka-kultur*. Eurasia Antiqua 2, 1996, 287-309.
- *
- Агульников 2005 С. Агульников, *Хронология и периодизация белозерских памятников Прото-Днестровского междуречья*. Revista Arheologică 1(1), 2005, 78-91.
- Березанская et al. 1985 С. С. Березанская, Ю. Г. Колосов, В. В. Отрощенко, Д. Я. Телегин, Н. Н. Череди́ченко (Ed.), *Археология Украинской ССР*, том 1. Киев 1985.
- Березанская et al. 1986 С. С. Березанская, В. В. Отрощенко, Н. Н. Череди́ченко, И. Н. Шарафутдинова, *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев 1986.
- Ванчугов 1990 В. П. Ванчугов, *Белозерские памятники Северо-Западном Причерноморье*. Киев 1990.
- Ванчугов, Субботин, Дзиговский 1992 В. П. Ванчугов, Л. В. Субботин, А. Н. Дзиговский, *Курганы приморской части Днестро-Дунайского междуречья*. Киев 1992.
- Ильинская 1961 В. А. Ильинская, *Бондарихинская культура бронзового века*. Советская археология 1, 1961, 26-45.

- Іллінська et al. 1960 В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, Є. О. Петровська, *Розкопки кургані в епохи бронзи біля с. Первомайки*. Археологічні пам'ятки УРСР IX, Київ 1960, 127-140.
- Клочко, Козыменко 2017 В. И. Клочко, А. В. Козыменко, *Древний металл Украины*. Киев 2017.
- Кривцова-Гракова 1955 О. А. Кривцова-Гракова, *Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*. Материалы и исследования по археологии СССР 46, Москва 1955.
- Лапушнян 1979 В. Л. Лапушнян, *Раннефракийцы X – начала IV в. до н. э. в лесостепной Молдавии*. Кишинев 1979.
- Лесков 1967 А. М. Лесков, *Осеворо причерноморско мочаге металлообработки в эпоху поздней бронзы*. In: Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев 1967, 143-178.
- Мелюкова 1961 А. И. Мелюкова, *Культуры предскифского периода в лесостепной Молдавии*. Материалы и исследования по археологии СССР 96, Москва 1961, 5-52.
- Наумов 1980 Д. В. Наумов, *Химическая характеристика металлических изделий кобьяковской культуры*, In: Э. С. Шарафутдинова, Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (Кобьяковская культура). Ленинград 1980, 77-80.
- Тереножкин 1961 А. И. Тереножкин, *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев 1961.
- Тощев 1990 Г. Тощев, *Дивизийский могильник белозерской культуры. Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины, Вестник Черноморской ассоциации археологов и любителей*, Выпуск 1, Одесса-Запорожье, 1990, 87-92.
- Тутаева 2014 И. Ж. Тутаева, *Металлические бритвы эпохи поздней бронзы Восточной Европы*. Российский археологический ежегодник 4, 2014, 175-193.
- Тутаева 2016 И. Ж. Тутаева, *Прорезные наконечники копий эпохи поздней бронзы Северного Причерноморья*. In: Актуальная археология 3. Новые интерпретации археологических данных. Санкт-Петербург 2016, 176-183.
- Черных 1976 Е. Н. Черных, *Древняя металлообработка на юго-западе СССР*, Москва 1976.
- Шарафутдинова 1980 Э. С. Шарафутдинова, *Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобьяковская культура)*. Ленинград 1980.

O evaluare a cercetărilor sitului arheologic de la Urlați (jud. Prahova)

Alin Frînculeasa

Abstract: The Urlați site in Prahova has been a relatively recent focus of systematic archaeological research in southern Romania. Thirteen archaeological campaigns were conducted, some of which were more consistent and covered relatively large areas, whereas others were smaller and had a diagnostic character. Over time, a substantial volume of archaeological material as well as scientific data has accumulated. Much information has been published, some of the artefacts have been showcased to the general public through exhibitions or specific cultural events. In this article, we present a comprehensive evaluation of the results of archaeological research at the Urlați site, drawing from scientific publications, as well as other types of activities, such as capitalisation through exhibitions, cultural events, or other rather discrete activities related to heritage restoration and conservation. Furthermore, we contextualise this research and its outcomes within a regional framework.

Key words: Urlați; research; archaeology; capitalisation; heritage; evaluation.

Introducere

Amplasat în bazinul râului Cricovul Sărat, la contactul dintre câmpie și zona deluroasă (Fig. 1), situl arheologic de la Urlați se află în imediata apropiere a islazului localității și la sud de sediul liceului Brâncoveanu Vodă (Pl. 1/2). Este situat pe un martor dintr-o veche terasă și are forma unei fâșii triunghiulare cu vârful ascuțit orientat spre VSV și cu baza la ENE (Pl. 2/2-3). Această formă naturală de teren are lungimea de peste 450 m (aprox. ENE-VSV) și lățimea maximă de cca. 270 m (aprox. NVN-SES). Situat la 132 m altitudine, înălțimea maximă a martorului de terasă raportată la lunca din imediata apropiere este de cca. 2,85 m (Pl. 2/3). Este delimitat spre nord și vest de o zonă mlăștinoasă cu o vegetație specifică, iar spre sud de islaz. Situl se află lângă o sursă secundară de apă dulce, preluată de către râul Cricovul Sărat care curge la circa 900 m vest. Izvoare locale alimentează un areal relativ întins, controlat prin canale amenajate pentru dirijarea apei, lucrări realizate în perioada regimului comunist.

Săpătura arheologică în acest sit a fost derulată în două etape (2004-2006, 2013-2023), fiecare cu strategia, metodele, instrumente specifice, elemente care au avut un impact asupra rezultatelor. Aflat într-o zonă pentru prima dată cercetată, rezultatele preconizate puteau oferi perspectiva redării arheologiei a unui spațiu geografic în care acest sit pare așezat la hotarul de nord al culturii Gumelnița¹. În același timp este dispus într-un areal cunoscut pentru obiective atribuite aspectului cultural Stoicani-Aldeni².

În primele campanii de cercetare de teren (2004-2006) situl a fost doar sondat, ținta principală fiind stabilirea potențialului acestuia în vederea programării unei cercetări arheologice sistematice³. Săpăturile au fost reluate în anul 2013 în ideea unui parcurs previzibil care să acopere o perioadă medie de timp (10-12 ani). Inițial a fost realizată o investigație geomagnetică care a relevat prezența unor anomalii specifice datorate unor posibile locuințe arse⁴. Am căutat ca primele două secțiuni arheologice trasate în anul 2013 să suprapună o parte din aceste structuri și în același timp să conturăm un areal care să permită o evoluție

¹ Frînculeasa *et al.* 2018a, 238.

² Garvăn 2022, Pl. 1.

³ Niță, Frînculeasa 2005; Andreescu *et al.* 2007; Frînculeasa *et al.* 2008a, 238.

⁴ Frînculeasa *et al.* 2021.

și dezvoltare unitară a săpăturii. Urmând aceste secțiuni ne-am propus secționarea dinspre partea de sud spre cea de nord a sitului într-o zonă în care acesta avea lățimea maximă de aproximativ 90 m. Suprafețele săpate au fost atașate de aceste prime două secțiuni, cercetarea fiind dezvoltată compact pe o lățime maximă de 25 m și pe o lungime atinsă de 61 m (situația din 2022⁵). În anul 2023 am continuat să excavăm zona aflată la nord de această suprafață; de asemenea, pentru delimitarea spre vest a săpăturii derulate până în prezent, am trasat și o nouă secțiune lungă de 82 m și lată de 1,5 m⁶. În urma săpăturilor arheologice suprafața acoperită de cercetări a ajuns să fie de aproximativ 1700 mp (Pl. 2/3).

Fig. 1. Situl arheologic de la Urlești văzut dinspre vest-sud-vest.

Fără să fie unitară pe toată întinderea acestuia, stratigrafia sitului este următoarea: după 0,20-0,25 m de sol afectat de arătură, cu materiale arheologice aflate în poziție secundară, urmează o depunere negricioasă groasă de circa 0,40 m (în zona centrală, spre margini se subțiază și/sau dispare cu totul). În acest strat au fost descoperite materiale/complexe arheologice specifice sec. XVI-XVII/XVIII, V-VII, II-III, epocii bronzului (cultura Tei) și a celei eneolitice (cultura Gumelnița). Apoi urmează un strat argilos, de culoare gălbuie, gros de maxim 10 cm care suprapune o locuire insesizabilă pe profilul săpăturii, atribuită epocii neolitice timpurii (cultura Starčevo-Criș). Baza depunerii arheologice ajunge să atingă rareori -0,70-0,80 m.

Descoperiri arheologice - scurtă prezentare

Dacă inițial cercetarea arheologică a avut ca subiect locuirea eneolitică din zona de nord a Munteniei, descoperirea a numeroase complexe post-eneolitice a remodelat săpătura, a impus ritmul și publicarea

⁵ Frînculeasa, Negrea 2023, 443.

⁶ Frînculeasa 2024.

rezultatelor științifice⁷. În urma cercetărilor am descoperit materiale arheologice care marchează o locuire relativ inconsistentă, dar constantă a zonei. De la epoca neolitică atribuite culturii Starčevo-Criș până la perioada medievală târzie, urmele de locuire se concentrează în interiorul și în jurul unor complexe de tip locuințe plane sau adâncite (bordee), gropi. Prin raportare la suprafața mare excavată complexe arheologice nu sunt numeroase, iar cantitatea materialului descoperit este una redusă. Prin urmare, nu pare dificil ca ritmul publicării să îl urmeze pe cel al săpăturii. În același timp, situația din teren este una descurajantă, în multe zone nu apar complexe, o parte din materialele arheologice sunt risipite sau atinse de arătură, ceea ce pune la încercare strategia și metoda de cercetare. Urmărind planul săpăturii pare ușor de observat adaptările și improvizațiile inerente acestei situații (Pl. 2/3). Totuși, fiecare etapă de locuire are ceva care poate fi evidențiat, fie și într-o abodare de tip evaluare.

Locuirea Starčevo-Criș se află la baza depunerii arheologice. Cu excepția unei gropi de mici dimensiuni situată sub locuința L.2/Gumelnița, nu au fost descoperite alte complexe arheologice care să poată fi atribuite culturii Starčevo-Criș. Materialul arheologic provine din strat, uneori dispus în zone cu aglomerări de ceramică, oase, pietre. Ceramica majoritară este grosieră, cu pleavă în pastă, suprafețele exterioare roșiatice, miezul negricios. Ceva mai rar apare o categorie intermediară, cu pereții mai subțiri, miezul ceva mai compact, suprafețele exterioare mai bine lucrate. Lipsește ceramica decorată cu pictură sau lustruită la suprafața exterioară. Remarcăm prezența vaselor cu picior cilindric, a castronelor cu baza grosieră, a vaselor borcan cu corpul sferoidal (Pl. 3-4). Au fost realizate trei date C14-AMS care plasează evoluția așezării în prima jumătate a mileniului al VI-lea și care par să indice două episoade de locuire (tabel 1, Fig. 2).

Tabel 1. Date absolute C14-AMS din nivelul de locuire Starčevo-Criș din situl de la Urlați.

cod laborator	context arheologic	Probă	dată în ani BP	ani calibrați, Sigma 1 68,3%	ani calibrați, Sigma 2 95,4%	valoare medie
DeA-26785	S.III/N, □2-3, -0,70-0,80 m	Os de mamifer	6867±52	5827-5673	5883-5642	5756
DeA-26787	Cas B, cpl. 1, -0,55 m	Os de mamifer	6838±39	5745-5666	5801-5635	5718
DeA-44535	S.III/2019, □2, -0,55-0,65 m	Os de mamifer	6550±28	5531-5477	5611-5473	5515

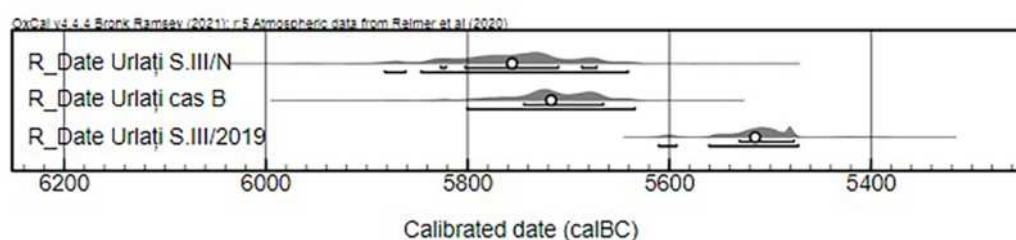

Fig. 2. Grafic cu inserierea datelor C14-AMS din nivelul de locuire Starčevo-Criș de la Urlați.

Locuirea neolitică timpurie din acest sit este una care are caracteristici asemănătoare în această zonă a Munteniei (Dâmbovița - Prahova - Buzău)⁸. Din majoritatea siturilor cercetate/identificate provine ceramică grosieră, rar au fost descoperite complexe arheologice. Din perspectiva cronologiei absolute datele se intersectează, dacă le abordăm pe cele mai apropiate geografic, cu cele de la Seciu-La Pompieri (Prahova)⁹, Coțatcu (Buzău)¹⁰, mai la sud cu cele de la Măgura (Teleorman)¹¹ sau la est cu cele din așezarea de la Negrilești (Galați)¹². Evident că pot fi menționate date și din alte situri Starčevo-Criș

⁷ Frînculeasa et al. 2018a.

⁸ Teodorescu 1963; Frînculeasa 2006; Frînculeasa et al. 2015a; Garvăn et al. 2022.

⁹ Frînculeasa et al. 2015a, 106.

¹⁰ Mathienson et al. 2018, S.I; Grigoraș et al. 2021, 28 (PSUAMS-1747: 6755±30 BP=5715-5626 cal BC).

¹¹ Mirea 2005, Fig. 8; Mărgărit et al. 2018, tab. 2.

¹² Ilie et al. 2022, 122; Mattila et al. 2022, S.I. (Beta-448534 = 6570±30 BP/5612-5477 cal BC).

din zona extra sau intracarpatică¹³. Locuirea Starčevo-Criș de la Urlați poate fi încadrată în ultimele două etape ale evoluției acestei culturi¹⁴, însă atât materialul arheologic dispersat și fără relevanță cronologică, cât și puținele date absolute nu permit discuții ample.

Deși nu poate fi exclusă și o locuire mai timpurie, marcată deocamdată doar de descoperirea la suprafață a unui fragment ceramic decorat în manieră tipică pentru cultura Boian (decor excizat), dar și de o datare C14-AMS, epoca eneolitică este evidențiată în acest sit de cultura Gumelnița¹⁵. Conform primelor date absolute realizate, așezarea evoluează aproximativ între 4500-4350 cal BC (Fig. 3)¹⁶. Există posibilitatea ca aceasta să fi funcționat o perioadă mai îndelungată, așa cum indică noile date absolute, dar și materialul ceramic descoperit. Este o așezare plană cu o stratigrafie simplă, cu o depunere nu mai groasă de 0,4 m, cel mai probabil cu două etape/episoade de locuire marcate uneori/discret pe profile (de poziția unor materiale), de suprapunerea unor complexe sau de adâncimea la care apar artefacte. Locuirea este una specifică mai curând conceptului de *off-tell*¹⁷, în care complexe sunt răsfricate, locuințele au spații libere largi în jur, apar gropi (puțin prezente în *tell*-uri).

Cultura Gumelnița este bine reprezentată de două locuințe de suprafață, incendiate, aflate la distanță mare una de alta (peste 20 m), dar și de un număr relativ mare de gropi de provizii/extras lutul, folosite ulterior pentru degajarea unor resturi menajere (ceramică fragmentată, oase, pietre, chirpici ars)¹⁸. Deși structura constructivă a locuințelor este slab conservată, totuși s-au păstrat *in situ* numeroase vase specifice culturii Gumelnița (Pl. 5), dar și mai puțin prezente în alte situri¹⁹.

Pentru așezarea de la Urlați cu totul specială este industria cioplierii silexului (Pl. 6). Prezintă prin 1526 de piese, remarcabile sunt cele 7 depozite formate din lame de silex, *gratoire*²⁰, ultimul descoperit în campania de cercetare din anul 2023 (Pl. 6/2). Din așezare provin numeroase piese de tip *gratoire* (83 bucați), lame, nuclee (Pl. 6/4-5)²¹, dar și un topor cioplit de dimensiuni considerabile (L = 176 mm, l = 73 × 41 mm, gr. = 37 mm) (Pl. 6/3)²². În nivelul de locuire Gumelnița au fost descoperite și reprezentări antropomorfe sau zoomorfe (ceva mai rare), dar și piese din lut, os, piatră, etc (Pl. 7)²³.

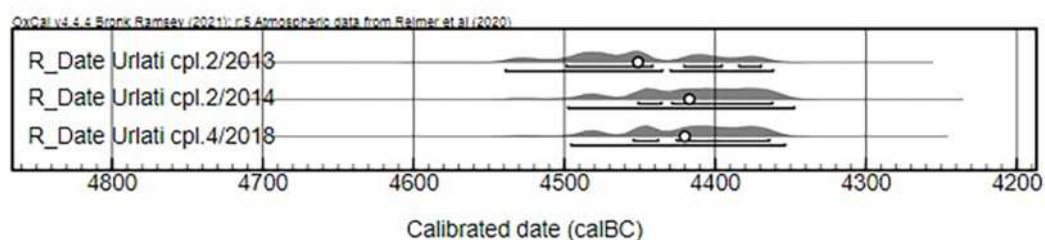

Fig. 3. Grafic cu datele înscrierea datelor C14-AMS din complexe Gumelnița de la Urlați.

Epoca bronzului - locuirea este una specifică perioadei și spațiului geografic abordat, respectiv una inconsistentă din punct de vedere al depozitului arheologic rezultat. Au fost descoperite câteva gropi și ceramică fragmentară în strat²⁴. Ceramica decorată în manieră tipică pentru cultura Tei a asigurat încadrare așezării în etapa mijlocie a epocii bronzului (Pl. 10/1-7)²⁵. Totuși, mai numeroasă este vesela grosieră tratată la exterior cu măturica (*Bessenstrich*), cu șiruri de brăuri alveolate, triunghiuri

¹³ Frînculeasa et al. 2015a, 106-107.

¹⁴ Lazarovici 1984; Boroneanț, Mirea 2020, 248; Ilie et al. 2022, 122, 131.

¹⁵ Frînculeasa et al. 2018a.

¹⁶ Torcică et al. 2020, 20, tab. 1. Între timp au fost realizate alte trei date la laboratorul de la Măgurele care vor fi publicate și interpretate în cadrul unui alt articol.

¹⁷ Frînculeasa et al. 2018a, 244.

¹⁸ Frînculeasa et al. 2018a, Pl. XXIX.

¹⁹ Frînculeasa et al. 2018a.

²⁰ Torcică et al. 2020.

²¹ Torcică et al. 2020, 21.

²² Torcică, Frînculeasa 2020, 210.

²³ Frînculeasa et al. 2018a.

²⁴ Nu au fost descoperite oase care să poată fi utile pentru datarea absolută a nivelului de locuire atribuit epocii bronzului.

²⁵ Andreescu et al. 2007, 10.

adâncite/excizate, nervuri în relief, aplicații, etc. Dintre forme menționăm ceștile, vasele amforoidale, oale bitronconice sau cu pereții arcuiți, castroanele, etc (Pl. 8-9). Tot acestui nivel îi aparține o piesă din lut de tip *capăt de băț* de formă conică, pastă nisipoasă, perforată la bază (Pl. 10/9). Sunt cunoscute în mediul Glina, dar și în perioada următoare²⁶.

Remarcăm prezența unor gropi, care nu depășesc 1 m diametrul și 0,5 m adâncime, în care apar numeroase fragmente ceramice. În două din acestea a fost descoperită și ceramică care poate fi atribuită culturii Monteoru. Atât pasta, care este diferită decât cea Tei, cât și decorul incizat cu motivul *cusăturii* marchează etapa târzie a culturii Monteoru (Pl. 10/8)²⁷. Este asociată în cele două complexe cu ceramică grosieră decorată cu măturica sau cu brâu alveolat. Situația nu este una excepțională, cel puțin în zona de câmpie din nordul Munteniei la jumătatea mileniului al II-lea apar în așezări materiale amestecate atribuite celor două culturi, la care se adaugă uneori unele care amintesc de cultura Noua²⁸. Și importuri Tei în mediul cultural Monteoru târziu sunt cunoscute²⁹.

Următoarea etapă de locuire este cea atribuită sec. II-III d.Hr.. Cea mai importantă descoperire datând din această perioadă este o locuință adâncită (bordei), la care se adaugă câteva gropi. Bordeiul care avea forma rectangulară (L = 2,9 × 2,5 m, baza la -1,05 m), nu a avut structură de foc (Pl. 11). În inventarul acestuia (pe podea/nivelul de călcare) au fost descoperite fragmente ceramice lucrate la roată, din care remarcăm resturi dintr-o amforă cărămizie, cu nisip în pastă, corp sferoidal (Pl. 11/3, 5), dar și fragmente de vase din pastă cenușie; a fost găsită și ceramică grosieră modelată la mână (Pl. 13/5-6, 8-9)³⁰. Cea modelată la mână, inclusiv buza decorată cu adâncituri, amintește de tradiția ceramicii locale La Tène (Pl. 12/3; 13/6). Gropile au un inventar sărăcăcios constând din fragmente ceramice, rar oase de mamifere. Din strat sau de la suprafață au fost descoperite câteva fragmente ceramice lucrate la roată, din pastă cenușie, dar și de la amfore (pereți, torți) care au culoarea gălbuie, pastă nisipoasă sau caolinoasă (Pl. 13/1-3, 4-7). Pe teritoriul localității Urlați au fost descoperite mai multe așezări datând din sec. II-III d.Hr. atât în zona joasă de câmpie, cât și cea deluroasă, remarcabilă fiind cea de la *Vârful Școruș* (Pl. 20/1) datată cu monede Maximinus Thrax (235-236 d.Hr.) și Traianus Decius (249-251 d.Hr.)³¹.

În nivelul de locuire datând din sec. V-VII d.Hr./cultura Ipotești-Cândești au fost descoperite 4 locuințe adâncite (bordee) (Pl. 14) și câteva gropi de extragere a lutului/provizii, cu inventar sărăcăcios³². Toate locuințele au forme rectangulare, dar din perspectiva dimensiunilor acestora pot fi incluse în două grupe distincte, aproximativ 7,5 mp pentru două complexe și 15 mp pentru celelalte rămase³³. Toate au cuptoarele realizate în calupuri de lut rezervate, uneori cu spațiu săpat/separat de pereții/groapa locuinței (Pl. 14/1-2), alteori nu (Pl. 14/3-4). În cazul uneia am identificat două faze de construcție, rezultate prin refacerea pe un alt amplasament a cuptorului inițial (Pl. 14/1)³⁴. Pentru aceasta structură au fost folosite inclusiv pietre³⁵. În cazul locuinței adâncită cercetată în anul 2022 spațiul dedicat amenajării cuptorului fusese rezervat, dar acesta nu a mai fost finalizat/săpat (Pl. 14/4). De asemenea, nu a fost săpat spațiul care să separe cuptorul de pereții locuinței³⁶. În bordeiul cercetat în anul 2023 cuptorul era realizat într-un calup de lut rezervat care avea forma dreptunghiulară, dar nu a fost amenajat în partea centrală a acestuia, ci spre marginea aflată lângă unul din pereți; nici în cazul acesteia nu a fost săpat un șanț care să separe calupul rezervat de pereți (Pl. 14/3). În două locuințe am identificat urmele unor gropi de par, traseele unor tălpi de lemn pentru fixarea suprastructurii, dar și gropi de provizii dispuse în interior.

²⁶ Mirea, Frînculeasa 2021, 25.

²⁷ Oancea, Drâmbocianu 1977, 527, Fig. 5/6; Leahu 2023, 201; Motzoi-Chicideanu 2003, 48; Motzoi-Chicideanu *et al.* 2012, 68-69; Frînculeasa 2016a, 127 și urm.

²⁸ Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 2001, 67; Motzoi-Chicideanu 2003, 48; Motzoi-Chicideanu 2011, 441-442; Motzoi-Chicideanu *et al.* 2012, 69; Frînculeasa 2016a.

²⁹ Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 1999 (2001), 67.

³⁰ Frînculeasa *et al.* 2015b, 149.

³¹ Frînculeasa, Cristea-Stan 2020, anexă.

³² Frînculeasa *et al.* 2018a; Frînculeasa, Negrea 2023; Frînculeasa 2024.

³³ Frînculeasa *et al.* 2018b, 50; Frînculeasa, Negrea 2023, 443; Frînculeasa 2024.

³⁴ Frînculeasa *et al.* 2018b, Pl. 3/4-5.

³⁵ Frînculeasa *et al.* 2018b, Pl. 3.

³⁶ Frînculeasa, Negrea 2023, 443.

Toată ceramica descoperită în aceste locuințe este lucrată la mână, forma predominantă fiind cea de vas-borcan. Cel puțin două vase au corpul zvelt (Pl. 15/1-2)³⁷, celelate mai curând sferoidal. În ce privește inventarul locuințelor, se remarcă cea cercetată în anul 2023 care pare să fi funcționat după abandon ca groapă menajeră, cantitatea de ceramică (nr. cioburi = 292), dar și oasele de mamifere (28) recuperate fiind una net superioară celorlalte bordee (de exemplu, în B.1/2022 au fost descoperite 35 de cioburi care ar putea fi atribuite sec. V-VII). Alături de multe vase-borcan, am descoperit și o tipsie (Pl. 15/8), dar și restul de la trei recipiente cu forma/caracteristică mai rare. Unul este prevăzut cu un cioc de scurgere modelat din buză, iar două au forma de castron (Pl. 15/6). Din același bordei am recuperat o piesă din fier cu capetele rotunjite care ar putea reprezenta o închizătoare de geantă purtată la centură (Pl. 15/9)³⁸. Bune analogii se găsesc în mediul funerar avar³⁹. De asemenea, important este un fragment de obiect realizat din gresie, formă dreptunghiulară, cu o față prelucrată/șlefuită, pe care apar patru mici adâncituri circulare dispuse regulat, dar și conturul unui cercel?, ceea ce ar putea indica prezența unui tipar pentru turnat piese din metal.

Epoca medievală (sec. XVI-XVIII): complexe arheologice, situația stratigrafică, prezența unor fragmente de cărămizi în umplutura a două locuințe, par să marcheze două episoade de locuire. Au fost cercetate 6 locuințe adâncite (bordee), mai multe gropi și două structuri reprezentate de traseul unor șanțuri de fundație dispuse pe un plan rectangular⁴⁰. Locuințele au cuptoare săpate în calup rezervat sau într-unul din pereți (Pl. 16). Au fost cercetate cuptoare care aveau în față vetre semicirculare, fățuite/ mozaicate. Două din locuințe nu au avut cuptor, dar în cazul unuia există posibilitatea să fi existat, dar, a fost tăiată de un alt bordei, tot medieval. Celalată locuință, fără cuptor, pare să fi fost o anexă în care funcționa probabil o afumătoare. Astfel, în colțul NV al acesteia era săpat pe aceeași direcție un șanț lat de 0,35-0,50 m, adânc de 0,10 m (de la nivelul la care a fost identificat). Surprins inițial pe o lungime de 3,2 m, într-un segment al acestuia (L = 1 m) era săpat mult mai adânc, baza fiind la -0,85 m⁴¹ (Pl. 16/4). În campania din anul 2022 am identificat și restul acestui șanț care continua spre NV cu încă aproximativ 5 m⁴².

O altă situație care merită menționată este o suprapunere de complexe/locuințe medievale. B.1/2023 avea dimensiuni de 2,8 × 2,6 m, cuptorul era construit într-un calup rezervat (1 × 0,7 m) și era prevăzut cu o vatră semicirculară dispusă în fața intrării. În spatele și pe latura estică a calupului se afla săpat un spațiu (l = 0,22 m) pentru fixarea/construirea peretelui. Această construcție era tăiată în zona cuptorului/ și a laturii de vest de o groapă medievală, care se adâncea până la -1,7 m. De asemenea, acest bordei a tăiat o altă locuință adâncită (B.2/2022), care avea dimensiuni ceva mai mari (3,5 × 3 m) și care datează tot din epoca medievală (Pl. 16/1). La rândul lor aceste două complexe medievale au suprapus o groapă atribuită culturii Gumelnița, din care a provenit un vas cu un decor specific.

Inventarul locuințelor medievale este unul sărăcăcios, constând din puține fragmente ceramice lucrate la roată, pictate cu alb cu motive spiralice sau benzi subțiri. Unul din vase aflat pe vatra din fața cuptorului unei locuințe s-a întregit (Pl. 17/2, 4)⁴³.

Tot în nivelul de locuire medieval au fost identificate două structuri, cercetate parțial, dar deocamdată este dificil de precizat funcționalitatea lor (Pl. 18). Identificate prin traseul unor șanțuri care par să delimiteze conturul unor construcții rectangulare, cu fundații îngropate, care sunt prevăzute pe una din laturile scurte cu o amenajare suplimentară. Umplutura șanțurilor de culoare negricioasă, dar și materialul arheologic antrenat în acestea indică o datare târzie a acestora. În interiorul suprafețelor delimitate de șanțuri nu au fost identificate alte structuri, complexe, iar materiale arheologice sunt puține și nerelevante din punct de vedere cronologic⁴⁴. Structura din zona de vest a săpăturii a fost surprinsă și în cercetările din anul 2023 (Pl. 18/3, 6), inclusiv un segment de șanț cu traseu semicircular (Pl. 18/6).

³⁷ Frînculeasa *et al.* 2018b, Pl. 6/5-6.

³⁸ Stanciu 2011, 62.

³⁹ Kristof 2023, Pl. 3/1.

⁴⁰ Anton *et al.* 2020; Frînculeasa, Negrea 2023; Frînculeasa 2024.

⁴¹ Anton *et al.* 2020, 93.

⁴² Frînculeasa, Negrea 2023.

⁴³ Anton *et al.* 2020, Pl. XVI-XVII.

⁴⁴ Anton *et al.* 2020, 94.

Una din descoperirile importante legată de locuirea medievală a fost făcută în anul 2020 când a fost identificat un depozit din piese de metal (Pl. 19/1). Era format dintr-un număr de 14 obiecte dintre care 13 erau realizate din fier și una din bronz (Pl. 19/2-3). Obiectele fac parte din categoria 'unelte, obiecte de uz casnic și agricol'. Depozitul conține un inel de prindere, trei armături de plug, două fragmente de coasă, trei cârlige de cântar/de agațat, o nicovală, un sfredel de tâmplărie, un topor, za și verigă, o tablă din bronz⁴⁵. Cele 13 piese din fier au fost depuse cu grijă orizontal de-a lungul tablei din bronz care a avut rolul de suport (Pl. 19/2).

Legat de datarea locuirii medievale, menționăm că în anul 2022 a fost descoperit un denar din argint, monedă emisă de Imperiul Habsburgic în anul 1574, în timpul împăratului Maximilian II (Fig. 4).

Fig. 4. Denar din argint descoperit în situl de la Urlați.

Valorificarea cercetării

Despre cercetările de la Urlați au fost publicate o serie de studii (10), sub-capitole de carte (1), la care se adaugă rapoartele arheologice (10). De asemenea, materiale sau informații din acest sit au fost preluate/inserate și publicate și în alte studii ca sursă primară/importantă⁴⁶. Între timp, au fost realizate o serie de investigații și studii pluridisciplinare care au ajutat la o mai bună înțelegere a evoluției sitului și a comunităților umane de aici:

- În anul 2012 a fost investigat geofizic (măsurători geomagnetice) un segment din sit cu firma Geomatics One (geofizician Cornel David, Geomatics One); în anul 2018 a fost realizată o altă scanare a sitului (dr. Alexandru Popa, Muzeul Național al Carpaților Răsăriteni, Sfântul Gheorghe). Cele două investigații au fost publicate în anul 2021 în cadrul volumului dedicat simpozionului internațional *Geoscience 2020, 5th Symposium, 20-21 November, București, România*⁴⁷.
- Analize radiocarbon la *Herteleni Laboratory of Environmental Studies (Institute of Nuclear Research of the Hungarian Academy of Sciences) Debrecen*. La acest laborator au fost realizat 6 date C14-AMS, din care 3 pentru locuirea atribuită culturii Gumelnița (Fig. 3)⁴⁸ și 3 pentru nivelul Starčevo-Criș (tab. 1, Fig. 2). În colaborare cu Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei” (IFIN-HH) din Măgurele, în cadrul proiectului *Northern Muntenia in the Eneolithic era - a chronologically relevant episode*, a fost finanțată realizarea unui lot de datări absolute prelevate din situri reprezentative din nordul Munteniei, din care 3 sunt pentru locuirea Gumelnița de la Urlați.

⁴⁵ Anton *et al.* 2020.

⁴⁶ Frînculeasa 2006; Frînculeasa 2010; Frînculeasa 2016a; Frînculeasa 2016b; Frînculeasa *et al.* 2008b; Frînculeasa *et al.* 2015a.

⁴⁷ Frînculeasa *et al.* 2021.

⁴⁸ Torcică *et al.* 2020, tab. 1.

- Au fost realizate și publicate analize tehnolo-tipologice asupra materialului litic cioplit în colaborare cu Universitatea Valahia Târgoviște (dr. Loredana Niță)⁴⁹ și Muzeul Județean Teleorman (dr. Ion Torcică)⁵⁰.
- Au fost realizate și publicate analize arheozoologice asupra lotului osteologic provenit din acest sit în colaborare cu Institutul de Arheologie ‘Vasile Pârvan’ (dr. Valentin Dumitrașcu)⁵¹, dar și IMDA în colaborare cu Universitatea Valahia Târgoviște (dr. Monica Mărgărit).
- În anul 2022 am sondat zona mlăștinoasă din apropierea sitului în cadrul unui proiect de cercetare derulat în colaborare cu Universitatea București, reprezentată de Profesor dr. Alfred Vespremeanu. Acesta urmărește într-o primă fază obținerea unor informații privind evoluția mediului și a cadrului natural din jurul sitului.
- În același proiect au fost realizate și investigații LiDAR.

O parte importantă din descoperirile arheologice din situl de la Urlați sunt deja accesibile publicului interesat (tab. 2). Materialul eneolitic se află expus în cadrul Muzeului Conacul Bellu din Urlați, în clădirea Foișor. Alte artefacte precum depozitul de piese din metal datând din epoca medievală, alături de un vas descoperit în unul din bordeiele contemporane cu acesta, sunt în expoziția de bază a Muzeului de Istorie din Ploiești. De asemenea, au intrat în patrimoniul muzeului prahovean, printr-un proces constant de inventariere, un număr de important de piese (tab. 3).

Tabel 2. Dinamica expozițiilor care au inclus/includ artefacte descoperite în situl de la Urlați.

Prezentare: 24 aprilie 2014	<i>Cercetări arheologice în localitatea Urlați, Prahova - perspective</i>	Muzeul Conacul Bellu Urlați
Expoziție temporară, vernisaj 13 martie 2015	<i>Urlați 500 de ani - La rădăcinile istoriei</i>	Muzeul Conacul Bellu Urlați
Expoziție temporară, Vernisaj 27 august 2015	<i>Cercetări și descoperiri arheologice recente în județul Prahova</i>	Muzeul de Istorie, Ploiești
Expoziție temporară, vernisaj 27 august 2015	<i>Cercetări și descoperiri arheologice recente în județul Prahova</i>	Muzeul de Istorie, Ploiești
Expoziție permanentă, vernisaj 15 iunie 2016	<i>Șase milenii de istorie - comunitatea eneolitică de la Urlați</i>	Muzeului Foișor, din cadrul Muzeul Conacul Bellu Urlați
Expoziție temporară, vernisaj 29 august 2019	<i>Descoperiri arheologice din perioada preistorică provenind din cercetări recente în județul Prahova</i>	Muzeul de Istorie, Ploiești
Expoziție permanentă, vernisaj 18 mai 2022	<i>Cercetări arheologice la Urlați, (completare expoziție)</i>	Muzeului Foișor, din cadrul Muzeul Conacul Bellu Urlați
Expoziție permanentă, 2023	<i>Cercetări arheologice în județul Prahova (Arheologie Prahoveană)</i>	Muzeul de Istorie, Ploiești

Tabel 3. Dinamica inventarierii pieselor descoperite în situl de la Urlați.

referat inventariere	an	context primar piese	nr. piese	categorii piese
1	2002	periegheze	7	piese din silex, piatră
2	2002	periegheze	7	piese din silex, piatră
3	2004	periegheze	25	piese din silex, piatră, plastică
4	2005	șantier	127	piese din silex, os, piatră, plastică, topoare piatră, podoabe de os, piese metal, ceramică
5	2005	periegheze	26	piese din silex, piatră, plastică antropomorfă
6	2006	șantier	45	piese din silex

⁴⁹ Niță, Frînculeasa 2005.⁵⁰ Torcică et al. 2020; Torcică, Frînculeasa 2020.⁵¹ Andreescu et al. 2007, 18; Frînculeasa et al. 2008a, 101.

referat inventariere	an	context primar piese	nr. piese	categorii piese
7	2007	șantier	6	silex, piatră, os
8	2007	șantier	13	silex, piatră, ceramică
9	2015	șantier	4	vase
10	2016	șantier	23	vase
11	2016	șantier	1	vas
12	2018	șantier	1	vas
13	2019	șantier	4	vase
14	2019	șantier	41	plastică antropomorfă și zoomorfă
15	2020	șantier	5	rășnițe din piatră
16	2020	șantier	46	ceramică, plastică, jetoane din lut, unelte din piatră
17	2020	șantier	3	rășnițe din piatră
18	2021	șantier	22	piese din piatră (rășnițe, percutoare, frecătoare)
19	2021	șantier	14	depozit piese din fier și bronz
20	2021	șantier	8	piese piatră, monede, inel de metal
21	2023	șantier	33	piese din silex din depozite, topor din silex, nucleu din silex
22	2023	șantier	13	plastică, pandantive/fusaiole din lut, ceramică, piesă metal, pipă din lut
23	2023	șantier	3	vase
24	2023	șantier	14	plastică antropomorfă, pandantiv din lut, ceramică, tipar din gresie, monede

Arheologia Văii Cricovul Sărat

În apropierea sitului de la Urlați a fost construită o bază logistică prevăzută cu spații de depozitare și cazare, cât și de cercetare/prelucrare primară a materialului arheologic descoperit (Fig. 5). Deși are o funcționalitate imediată legată de cercetările de la Urlați, ea a fost realizată în ideea de a fi utilă pentru o zonă mai largă. Situl de la Urlați reprezintă un pilon al cercetării din arealul bazinului Cricovului

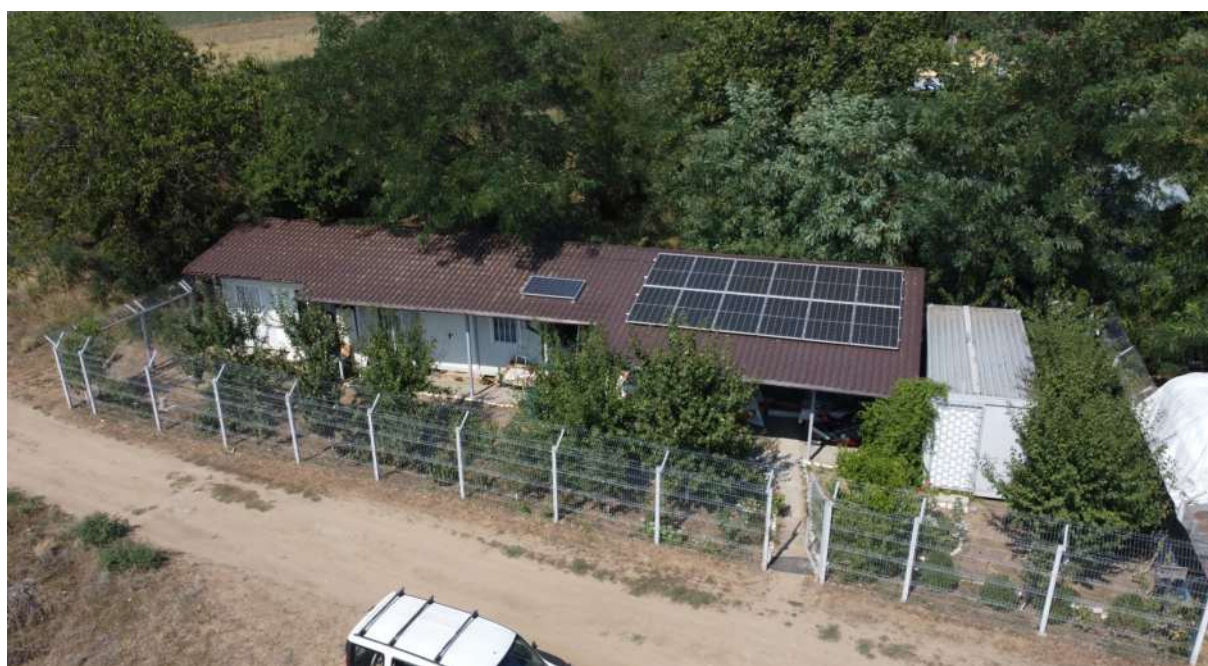

Fig. 5. Baza arheologică de la Urlați (fotografie O. Negrea, 23.08.2023).

Sărat, dar păstrăm ideea inițială de a aborda un spațiu geografic mai relevant care merge spre est de-a lungul traseului râului până la limita județului Prahova, acoperind atât zona de câmpie, cât și pe cea deluroasă.

Intensitatea și cursul cercetărilor au anumite limite care țin mai curând de dinamica și disponibilitatea colectivului, a celor implicați. Pentru a avea o țintă și a asigura un cadru organizatoric acestui demers, cercetările se derulează în interiorul unui program de activitate denumit *Arheologia Văii Cricovul Sărat*. Am ales acest spațiu geografic aflat în treimea estică a județului Prahova⁵² pentru că oferea oportunitatea unui început, dar și pentru că am avut această ancoră, respectiv așezarea Gumelnița de la Urlați. Am pornit de la lucrurile primare ale cercetării, am făcut primii pași într-o zonă puțin cunoscută din punct de vedere arheologic⁵³. Derulăm atât cercetări arheologice intruzive (sistematice, preventive, diagnostic, supravegheri), cât și de suprafață/neintruzive (periegeze, investigații geofizice, LiDAR). Se fac cartări de situri⁵⁴, intervenții punctuale (contractuale) în cazul unor situri expuse distrugerilor, observații privind evoluția cadrului natural, etc. Identificarea siturilor contribuie la precizări suplimentare privind dinamica umană în zonă, dar ținta principală este protejarea și conservarea acestora prin marcarea/conturarea lor pe Planurile Urbanistice Generale ale localităților. De exemplu, pe raza localității Urlați am identificat un număr de 25 de situri (Pl. 1/2), toate inedite la debutul cercetărilor de suprafață⁵⁵. De altfel, o serie de artefacte publicate provin din alte puncte de la Urlați descoperite în ultimii ani⁵⁶. Altele sunt materiale mai vechi, publicate⁵⁷ sau inedite (Pl. 7/11), dar pentru care nu cunoaștem locul descoperirii.

Săpături arheologice restrânse au fost derulate și în alte puncte din Urlați (Pl. 20/4)⁵⁸, dar și la Apostolache (Pl. 20/2)⁵⁹, Boboci⁶⁰, Tohani⁶¹ sau în anul 2023 la Tătaru și Jugureni, toate localități situate în zona deluroasă. Cercetările de la Tohani-Stânca Strehan (cca. 417 m) (Pl. 20/6) și Tătaru-Ciortea (609 m) (Pl. 20/5) sunt corelate, atât prin contextul cultural, cât și cadrul geografic asemănătoare, cu cele de la Șoimești-Merez (407 m) (Pl. 20/1, 3) în care am realizat săpături arheologice între anii 2014-2022⁶². Cele de la Jugureni (574 m) (Fig. 7)⁶³ privesc abordarea tumulilor preistorici în zona deluroasă, în raport cu numeroasele cercetări care au privit aceeași temă, dar derulate în zona de câmpie⁶⁴. De altfel, din sud menționăm săparea în anul 2019 a unui tumul în localitatea Boldești în care au fost descoperite 10 morminte, atribuite atât comunităților Iamnia (3), din etapa mijlocie/târzie a epocii bronzului (6) și unul de perioadă turanică⁶⁵. Este al doilea tumul cercetat în zona de sud a Cricovului Sărat, după cel de la Adâncata (jud. Ialomița) săpat în anii 1985-1986⁶⁶. Pentru a salva complexe distruse de arăturile adânci au fost realizate intervenții punctuale în doi tumuli aflați pe raza localităților Inotești (2018) și Fulga (2020). În primul a fost cercetat un complex cu căldări din lut atribuite sec. XI-XII/XIII d.Hr.⁶⁷,

⁵² Frînculeasa et al. 2008a, 35-38.

⁵³ Cele mai cunoscute cercetări de pe Valea Cricovului Sărat sunt cele din situl paleolitic de la Lapoș, realizate în două etape, coordonate de Florea Mogoșanu (Mogoșanu 1962; Mogoșanu 1964; Mogoșanu, Bitiri 1961) și de Marin Cărciumaru (Cărciumaru et al. 2004a; Cărciumaru et al. 2004b).

⁵⁴ Frînculeasa et al. 2018b.

⁵⁵ Între timp, au fost realizate de către IAB o serie importantă de săpături extinse pe traseul A7 Ploiești-Buzău care se intersectează cu zona analizată. Pare să devină o normalitate această abordare în care locurile în care ne desfășurăm activitatea devin piste de aterizare în necunoscut pentru colegi arheologi (și persoane care îi substituie) de la centru sau chiar mai de la periferia cercetării. Când arheologia nu mai este o stare, ci doar o sursă spre siguranța/bunăstarea noastră, rămâne doar să reglementăm tariful timpului nostru petrecut lângă cupa excavatorului.

⁵⁶ Frînculeasa et al. 2008a; Frînculeasa, Stan-Cristea 2020.

⁵⁷ Moisil 1911, 84, Fig. 12.

⁵⁸ Frînculeasa 2016a, 130-131, Pl. 17.

⁵⁹ Frînculeasa 2008.

⁶⁰ Peneș, Paveleț 2001; sondaje arheologice realizate în anul 2010 de A. Frînculeasa și T. Nica.

⁶¹ Frînculeasa 2017.

⁶² Frînculeasa, Garvăn 2017; Frînculeasa et al. 2018b; Frînculeasa et al. 2019; Frînculeasa et al. 2020b; Frînculeasa et al. 2023a.

⁶³ Movable descoperite de V. Nitu în anul 2021; zona a fost verificată în data de 08.04.2021 de A. Frînculeasa. În vara anului 2023 am realizat un diagnostic intruziv la care a participat și D. Garvăn (M. J. Buzău).

⁶⁴ Frînculeasa et al. 2020a, Fig. 1/b; Frînculeasa 2021.

⁶⁵ Frînculeasa et al. 2020b, 452 (în baza unor elemente de ritual, inițial M.5 l-am încadrat în sec. II-III d.Hr.; realizarea unei datări absolute a indicat sec. IX-X/XI d.Hr. pentru acest mormânt).

⁶⁶ Simion et al. 2004.

⁶⁷ Frînculeasa et al. 2020c, 202-203.

în al doilea am descoperit un mormânt de inhumație datat absolut în sec. VII/VIII-IX d.Hr.⁶⁸. Alți doi tumuli de pe raza localității Ciorani au fost investigați neintruziv prin metode geofizice⁶⁹.

În ceea ce privește cercetările de suprafață, derulate constant, am identificat numeroși tumuli preistorici și așezări care acoperă perioade întinse de la neolitic până la evul mediu târziu. Pe harta arelului cercetat vedem tumulii (aproximativ 170 cartăți) distribuiți la est de râul Cricovul Sărat, dar au fost descoperite și 5 movile pe malul vestic în localitățile Cioceni, Drăgănești, Bărăitaru, Hătcărău⁷⁰. Siturile neolitice Starčevo-Criș sunt ceva mai rare (Urlați, Iordăcheanu, Ceptura, Tohani, Lapoș, Ciorani, Vadu Săpat, Ghinoiaca), dar merită menționată și o posibilă locuire Dudești la Fulga. Urmează mai multe situri Boian identificate în localitățile Urlați, Magula, Tomșani, Ceptura, Fulga, Parepa, Ciorani, Boldești (4 puncte), Tohani, Ghinoiaca. Surprinzător, așezările Gumelnița/Stoican-Adeni sunt încă rare (Iordăcheanu, Apostolache, Tomșani, Boboci, Tohani, Vadu Săpat, Conduratu?, Ciorani?), menționând aici al doilea sit descoperit în anul 2019 în Urlați (Pl. 20/7), aflat la cca. 2,6 km sud de cel în care realizăm săpături sistematice (Pl. 1/B). De real interes este locuirea Cucuteni B de la Șoimești-Merez, la care se adaugă cea din situl de la Tătaru-Ciorteș (Pl. 20/5).

Epocile bronzului (așezări Glina/Schneckenberg, Monteoru, Tei) și fierului sunt ceva mai bine reprezentate de descoperiri în zona deluroasă, dar nu lipsesc nici din câmpie. În plus, pentru epoca bronzului există și piese provenind din descoperiri întâmplătoare⁷¹ sau mai recent identificate cu detectorul de metale⁷². De asemenea, observăm o prezență constantă Schneckenberg în zona deluroasă, în corelație cu toată Curbura Carpaților⁷³, dar și o densitate importantă de locuire Monteoru în partea de est a județului Prahova, necunoscută anterior (exemple Urlați, Șoimești, Iordăcheanu, Tătaru, Jugureni, Călugăreni, Vadu Săpat, Valea Scheii, Ghinoiaca, etc). Amintim aici și cercetările din localitatea Pietricica în care au fost descoperite complexe funerare și materiale ceramice Schneckenberg, dar și Monteoru timpurii⁷⁴. Zona de est a județului Prahova se înscrie și în discuțiile legate de originea/faza timpurie ale culturii Monteoru⁷⁵.

Prin săpăturile sistematice de la Șoimești-Merez, derulate la peste 400 m altitudine, ne-am propus să înțelegem dinamica relației dintre comunitățile *stepice*/de câmpie și mediul cultural local în mileniul al III-lea, temă de interes în ultima perioadă. Sucesiunea locuirilor atribuite epocii bronzului (Glina/Schneckenberg/Jigodin, Odaia Turcului, Monteoru) face din acest sit un reper pentru preistoria zonei deluroase din sudului României⁷⁶. Tot aici a fost descoperit un mormânt datând din perioada timpurie a epocii bronzului, spectaculos atât prin inventarul său, dar și prin conexiunile socio-culturale pe care le implică⁷⁷. Neprogramată a fost săparea pe Merez a celui mai sud-vestic punct atribuit culturii Cucuteni în care s-au făcut cercetări⁷⁸. În situl de la Tohani-Stânca Strehan locuirea pe un teren stâncos și accidentat a făcut ca materialul arheologic să aibă un context nesigur (Pl. 20/6). Ceramica descoperită în săpătura restrânsă derulată în anul 2016 sau recuperată de la suprafață pare să indice contexte culturale Schneckenberg și Odaia Turcului (Fig. 6)⁷⁹. O datare C14-AMS realizată pe un os de mamifer (DeA-30663: 3865±31 BP = 2461-2208 cal BC, probabilitate 95,4%) marchează cel mai curând momentul locuirii Odaia Turcului. De pe una din stâncile aflată mai de la est de cea în care au fost realizate cercetări arheologice intruzive (Pl. 20/6), provine și o secure cu margini ridicate din cupru care ar putea fi mai timpurie (Fig. 6/3.a)⁸⁰. Se adaugă două vârfuri și un fragment de la o daltă, toate din cupru (Fig. 6/3.b, c).

⁶⁸ Cercetări inedite.

⁶⁹ Frînculeasa et al. 2013, 47; Frînculeasa et al. 2015b.

⁷⁰ Frînculeasa et al. 2020a, Fig. 1/b.

⁷¹ Chicideanu, Lichiardopol 1993; Motzoi-Chicideanu, Lichiardopol 1995.

⁷² Preda, Frînculeasa 2016; Preda-Bălănică et al. 2019; Frînculeasa, Stan-Cristea 2020; Preda-Bălănică 2022; Frînculeasa, Frînculeasa 2022; Frînculeasa et al. 2023b.

⁷³ Munteanu 2022, Pl. 1.

⁷⁴ Motzoi-Chicideanu, Constantinescu 2003; Motzoi-Chicideanu 2011, 136, 297, 372; Constantinescu 2020, 251.

⁷⁵ Băjenaru 2002; Motzoi-Chicideanu 2003; Constantinescu 2020.

⁷⁶ Frînculeasa et al. 2023a, 568-569, Fig. 1.

⁷⁷ Frînculeasa, Gravă 2017, 59-60, Pl. 3/1; Frînculeasa et al. 2020b.

⁷⁸ Frînculeasa, Garvăn 2017, 61, Pl. 3/2-9; Frînculeasa et al. 2018b, 53, Pl. 8-9; Frînculeasa et al. 2019; Frînculeasa et al. 2023a.

⁷⁹ Frînculeasa 2017; Frînculeasa et al. 2019, 127.

⁸⁰ Preda-Bălănică et al. 2019, 323-324, Pl. 2/1; Frînculeasa et al. 2023b.

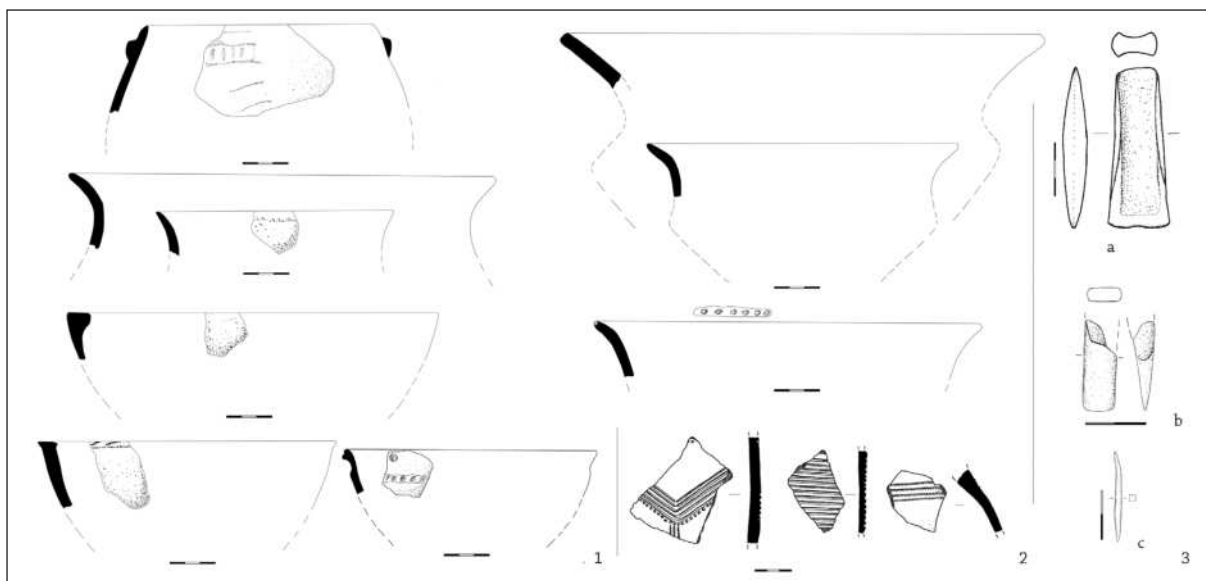

Fig. 6. Ceramică (1-2) și piese din cupru (3) din situl de la Tohani-Stânca Strehan.

În anul 2023 în localitatea Jugureni⁸¹ am realizat un diagnostic intruziv prin care am abordat un grup de trei movile de mici dimensiuni (nu au înălțimea mai mare de 0,6 m și diametrul de 10-15 m) dispuse liniar (Fig. 7). Toate trei au structură internă din piatră, iar în una (T.I), în poziție secundară, am descoperit un fragment ceramic care ar putea fi atribuit perioadei timpurii a epocii bronzului.

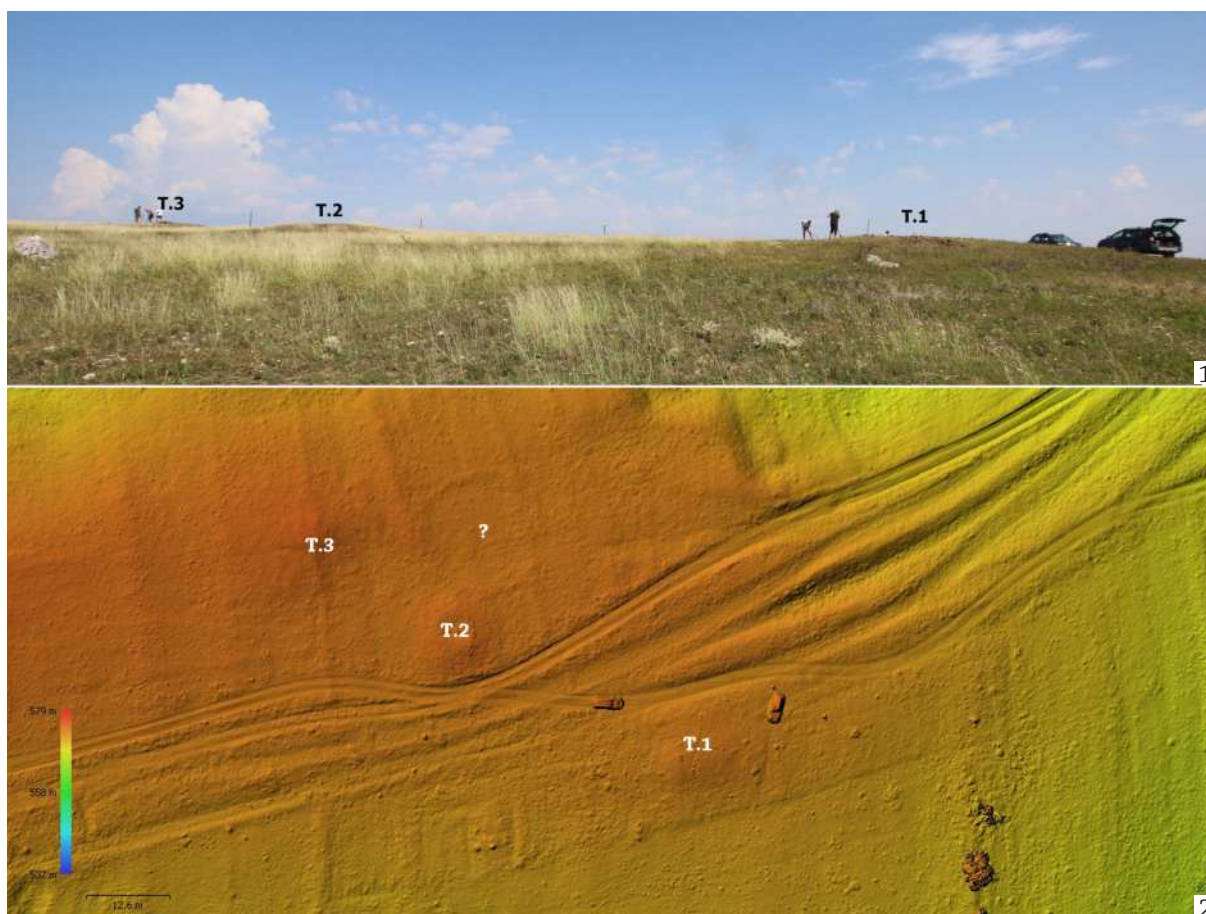

Fig. 7. Movilele de la Jugureni, imagini din timpul cercetărilor (1); modelarea terenului în zona movilelor (2).

⁸¹ La cercetări a participat și D. Garvăn (Muzeul Județean Buzău).

Locuirea cea mai consistentă prin numărul obiectivelor descoperite pe valea Cricovului Sărat, dar și mai spre estul județului Prahova, este cea din mileniul I d.Hr. marcată de situri care datează din sec. II-III, III-IV/V, V-VII, VIII-X/XI. În acest context menționăm și un mormânt izolat, parțial distrus, atribuit sec. IV-V d.Hr., cercetat la Ciorani-*Chirnovi*⁸². Descoperirea se circumscrie într-o temă dezvoltată cu mulți ani în urmă de către arheologul Victor Teodorescu⁸³.

Concluzii

Este evident că cercetarea din aceste situri trebuie așezată într-un context mai larg, dincolo de orizontul reprezentat de bazinul Cricovului Sărat. La rândul său acesta trebuie să nu devină un contur închis din care nu poți răzbate mai departe. În ce privește săpătura arheologică sistematică derulată într-un sit pe o perioadă mai lungă, strategic este să îți propui să ai în timp real controlul asupra cercetării, cât și a viitorului apropiat al acestei întreprinderi, pentru a nu se ajunge la situația în care aceasta curge din inerție. Un sit nu e un reper pentru cercetare deoarece are o patină de vechi și nici locul unde devenim recunoscuți. Istoria unui loc e importantă atâta timp cât e relevantă, nu când e oglinda unui eșec.

Săpătura arheologică sistematică ar putea să echilibreze nerealizările arheologiei preventive. Deși cercetarea preventivă oferă șansa excavării rapide a unor suprafețe mari și obținerea unor contexte/cadre relevante, informații pentru care săpătura sistematică consumă timp înzecit, această circumstanță favorabilă nu apare încă în arheologia românească. În același timp, finanțarea consistentă a arheologiei preventive în cazul proiectelor de infrastructură permite valorificare cercetărilor la un alt nivel, însă și această oportunitate pare irosită. Cu mici excepții remarcabile, cercetarea preventivă a rămas la stadiul săpării complexelor conturate în urma cupei excavatorului, urmată de realizarea unor rapoarte de descărcare de sarcină arheologică a terenului investigat și depozitarea materialului recuperat. Numeroase sunt cercetările în care sacii cu materiale sunt încă nedesfăcuți. Nu este urmărit cursul natural al unei cercetări arheologice care implică săpătura, prelucrarea și publicare contextelor și a materialului descoperit. Un arheolog e mai mult decât un tehnician de săpătură.

Viitorul cercetării arheologice sistematice așa cum o cunoaștem noi pare a fi unul nesigur/neclar. Cercetarea programată în cadrul unor proiecte este o cursă în care săpătura arheologică ocupă o poziție periferică, întietate având finanțarea cercetării pluridisciplinare, achiziția de instrumentar/dispozitive de lucru și tehnologie. Apoi, urmează răzbirea prin birocrăția proiectelor pentru care îți trebuie niște abilități cu totul specifice. Rămâne să punem în balanță dacă acest sacrificiu merită.

Mulțumiri

Mulțumirile sunt pentru cei câțiva colegii care au lucrat de-a lungul timpului pe șantierul de la Urlați. Din această experiență ceva trebuie să fi rămas pentru fiecare.

Alin Frînculeasa

Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova
Ploiești, RO
alinfranculeasa@yahoo.com

⁸² Lăzărescu *et al.* 2015.

⁸³ Teodorescu 1984; Teodorescu 1984; Teodorescu *et al.* 1993.

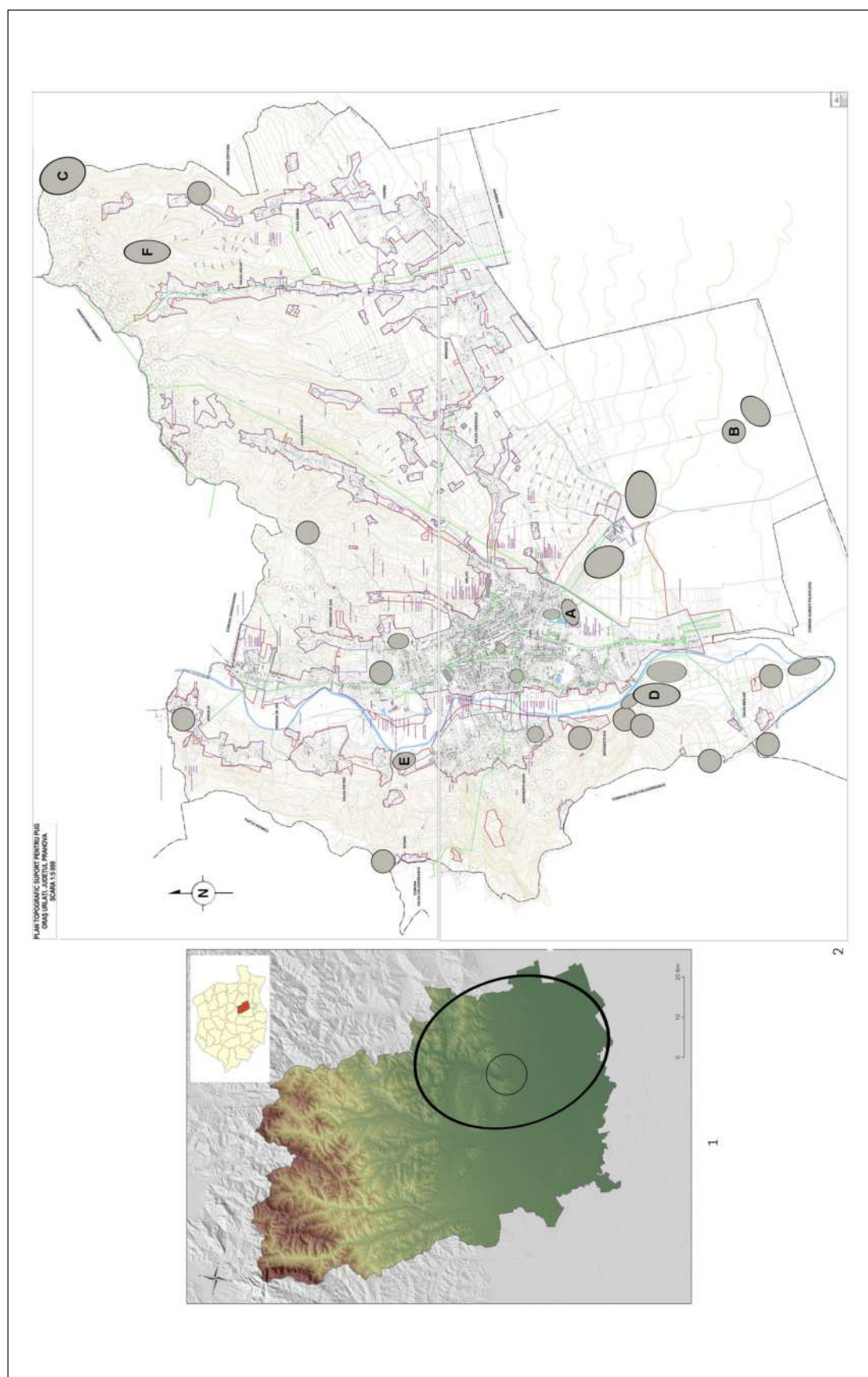
BIBLIOGRAFIE

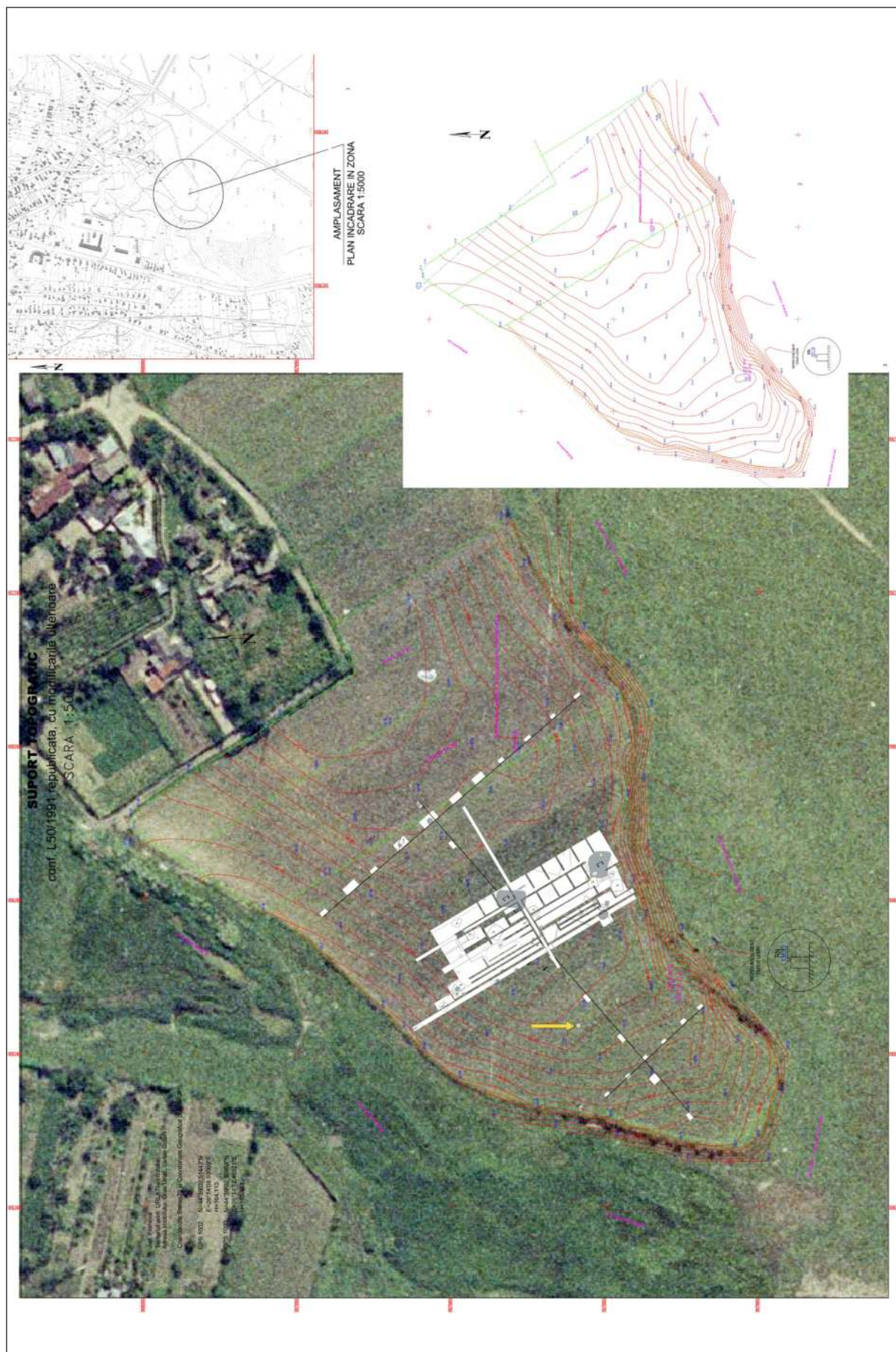
- Andreescu *et al.* 2007 R. Andreescu, A. Frînculeasa, D. Garvăn, T. Nica, I. Torcică, L. Niță, V. Dumitrașcu, *Noi cercetări arheologice în Muntenia. Descoperirile de la Urlați (jud. Prahova)*. Argeșis. Studii și comunicări. Seria Istorie XVI, 2007, 11-37.
- Anton *et al.* 2020 A. Anton, A. Frînculeasa, O. Negrea, *Un depozit de piese din metal din epoca medievală descoperit în localitatea Urlați (jud. Prahova)*. Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 12, 2020, 91-116.
- Băjenaru 2002 R. Băjenaru, *Date privind cronologia bronzului timpuriu în jumătatea sudică a României*. Apulum 39, 2002, 107-143.
- Boroneanț, Mirea 2020 A. Boroneanț, P. Mirea, *Clay labrets of the early neolithic a study case from Măgura Buduiasca (Romania)*. În: M. Mărgărit, A. Boroneanț (Eds.) *Beauty and the eye of the beholder. Personal adornments across the millennia*. Târgoviște 2020, 247-268.
- Cârciumaru *et al.* 2004a M. Cârciumaru, O. Cârștina, M. Angheliniu, M. Marin, L. Niță, M. Pleșa, 2003-2004, *Șantierul arheologic Lapoș-Poiana Roman*. Ialomița IV (2003-2004), 2004, 9-32.
- Cârciumaru *et al.* 2004b M. Cârciumaru, O. Cârștina, M. Pleșa, *Considerații asupra cronostratigrafiei Paleoliticului Superior de la Lapoș*. Arheologia Moldovei XXVII, 2004, 33-39.
- Chicideanu, Lichiardopol 1993 I. Chicideanu, D. Lichiardopol, *Observații asupra depozitului de bronzuri de la Străoști-Prahova*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 44, 1, 1993, 33-39.
- Constantinescu 2020 M. Constantinescu, *Începuturile culturii Monteoru. Așezarea de la Năeni-Zănoaga Cetatea 2*. Cluj-Napoca 2020.
- Frînculeasa 2006a A. Frînculeasa, *Cultura Starčevo-Criș în Muntenia (Cu privire specială asupra centrului și nordului Munteniei)*. Valachica, Studii și cercetări de istorie și istoria culturii 19, 2006, 35-56.
- Frînculeasa 2008 A. Frînculeasa, *Așezarea eneolitică de la Apostolache, județul Prahova*. Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova, S.N. III-IV (11-12) (2007-2008), 2008, 19-46.
- Frînculeasa 2010 A. Frînculeasa, *Epoca neolitică în nordul Munteniei (Contribuții arheologice asupra evoluției comunităților umane în epoca neolitică în nordul Munteniei)*. Ploiești 2010.
- Frînculeasa 2016a A. Frînculeasa, *Developments in mid-second millennium BC in Northern Muntenia (archaeological investigations in the Prahova river Basin)*. În: F. Gogâltan, C. Cordoș (Eds.), *Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area*. Cluj-Napoca 2016, 115-180.
- Frînculeasa 2016b A. Frînculeasa, *Nordul Munteniei și cronologia aspectului cultural Stoicani-Aldeni - stratigrafie, elemente de reper și date radiocarbon din situl de la Mălăiești de Jos (jud. Prahova)*. Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 8, 2016, 59-107.
- Frînculeasa 2017 A. Frînculeasa, *Tohani, comuna Gura Vadului, jud. Prahova*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2016, A LI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București 24-27 Mai 2017. București 2017, 242-243.
- Frînculeasa 2021 A. Frînculeasa, *The Yamnaya mounds and the local cultural traditions of the first half of the 3rd millennium in Muntenia. The archaeological excavations of Moara Vlăsiei (Ilfov County)*. Ziridava. Studia Archaeologica 35, 2021, 49-105.
- Frînculeasa 2024 A. Frînculeasa, *Urlați, jud. Prahova*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campania 2023, A LVIII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgu Mureș, 29-31 mai 2024. București 2024 p. 447-450.
- Frînculeasa *et al.* 2008a A. Frînculeasa, D. Garvăn, M. Frînculeasa, B. Voicu, I. Adamescu, *Descoperiri arheologice în bazinul râului Cricovul Sărat, județul Prahova*, Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova, S.N. III-IV (11-12) (2007-2008), 2008, 47-100.

- Frînculeasa et al. 2008b A. Frînculeasa, L. Niță, V. Dumitrașcu, *Asupra descoperirilor aparținând culturii Gumelnița de la Urlați (jud. Prahova)*. Acta Musei Tutovens III, 2008, 94-105.
- Frînculeasa et al. 2013 A. Frînculeasa, B. Preda, O. Negrea, A.-D. Soficaru, *Bronze Age tumular graves recently investigated in Northern Wallachia*. Dacia N.S. LVII, 2013, 23-63.
- Frînculeasa et al. 2015a A. Frînculeasa, B. Preda, A. Bălășescu, A.-D. Soficaru, O. Negrea, T. Nica, *Cultura Starčevo-Criș în nordul Munteniei. Cercetări recente la Seciu (jud. Prahova)*. Materiale și Cercetări Arheologice, S.N. XI, 2015, 101-125.
- Frînculeasa et al. 2015b A. Frînculeasa, M. N. Frînculeasa, C. David, *Geophysical prospecting of the Yamnaya barrows (3rd millennium BC) from Ciorani de Jos, Prahova county, Romania*. Arheologica Polona 53, 2015, 284-288.
- Frînculeasa, Garvăn 2017 A. Frînculeasa, D. Garvăn, *Un raport pierdut: săpăturile de la Șoimești – Dealul Merez/La Merez, com. Ceptura, jud. Prahova, campania 2016*. Mousaios. Buletinul Muzeului Județean Buzău XXI, 2017, 57-67.
- Frînculeasa et al. 2018a A. Frînculeasa, B. Preda, D. Garvăn, T. Nica, O. Negrea, *La hotarul nordic al culturii Gumelnița: așezarea de la Urlați (jud. Prahova)*. Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 10, 2018, 237-278.
- Frînculeasa et al. 2018b A. Frînculeasa, B. Preda, D. Garvăn, I. Adamescu, R. Munteanu, O. Negrea, *Cercetări la Urlați și Șoimești, județul Prahova. Rapoarte ale campaniei arheologice 2018*. Mousaios. Buletinul Muzeului Județean Buzău XXII, 2018, 47-65.
- Frînculeasa et al. 2019 A. Frînculeasa, D. Garvăn, B. Preda-Bălănică, *Curved stone knives of the Krummesser type recently discovered in northern Muntenia*. În: V. Sîrbu, A. Comșa, D. Hortopan (Eds.) Digging in the past of Old Europe. Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary. Brăila, Târgu Jiu 2019, 125-138.
- Frînculeasa, Cristea-Stan 2020 A. Frînculeasa, D. Cristea-Stan, *Notă arheologică asupra unui fragment de armă preistorică descoperit pe raza localității Urlați (jud. Prahova)*. Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 12, 2020, 69-80.
- Frînculeasa et al. 2020a A. Frînculeasa, D. Garvăn, M. Mărgărit, A. Bălășescu, I. Lazăr, M. N. Frînculeasa, A.-D. Soficaru, M. Molnár, M. Georgescu, *Between worlds and elites at the beginning of Early Bronze Age at the Lower Danube: an pluridisciplinary approach to personal ornaments*. Archaeological and Anthropological Sciences 12, 9, 213, 2020, <http://doi.org/10.1007/s12520-020-01177-0>.
- Frînculeasa et al. 2020b A. Frînculeasa, V. Heyd, B. Preda-Bălănică, W. Perttola, C. Dumitrescu, O. Negrea, M. Trautmann, T. Kuljukka, T. Niemelä, Al. Suvorov, T. C. Zeng, M. Bami, *Boldești-Movila Crăciuneasa, jud. Prahova*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campanie 2019. București 2020, 452-457.
- Frînculeasa et al. 2020c A. Frînculeasa, R. Munteanu, D. Garvăn, C. Dinu, O. Negrea, B. Preda-Bălănică, L. Grigoraș, A. Simalcik, L. Băjenaru, D. Cristea-Stan, F. Constantin, M. Petruneac, M. Focșăneanu, B. T. Sava, A. Dima, G. Sava, M. Ilie, *Turanici la Dunărea Inferioară - complexe cercetate recent în nordul Munteniei*. Materiale și Cercetări Arheologice, S.N. XVI, 2020, 199-228.
- Frînculeasa et al. 2021 A. Frînculeasa, C. David, A. Popa, M. N. Frînculeasa, *Magnetic exploration approach to research and reconstruct the archaeological settlement of Urlați, Prahova county*. În: F. Chitea (Ed.), Geoscience for society, education and environment. Geoscience 2020, 5th Symposium, 20-21 November, Bucharest, Romania, 2021, D.O.I. 10.5281/zenodo.4322617.
- Frînculeasa, Frînculeasa 2022 A. Frînculeasa, M. N. Frînculeasa, *Podoabe în contexte funerare - despre inele de buclă din argint descoperite în morminte tumulare preistorice cercetate în nordul Munteniei*. În: O. Cîrstina, E.-C. Nițu (Eds.) O viață dedicată paleoliticului. Studii in honorem Marin Cărciumaru. Târgoviște 2022, 247-272.
- Frînculeasa, Negrea 2023 A. Frînculeasa, O. Negrea, *Urlați, jud. Prahova*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România, Campanie 2022, A LVII-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, Târgoviște, 29-31 mai 2022. București 2023, 443-444.
- Frînculeasa et al. 2023a A. Frînculeasa, M. Mărgărit, D. Garvăn, A. Bălășescu, *Industria materiilor dure animale din situl preistoric de la Șoimești – Merez (jud. Prahova)*. Cercetări arheologice XXX/2, 2023, 567-588.

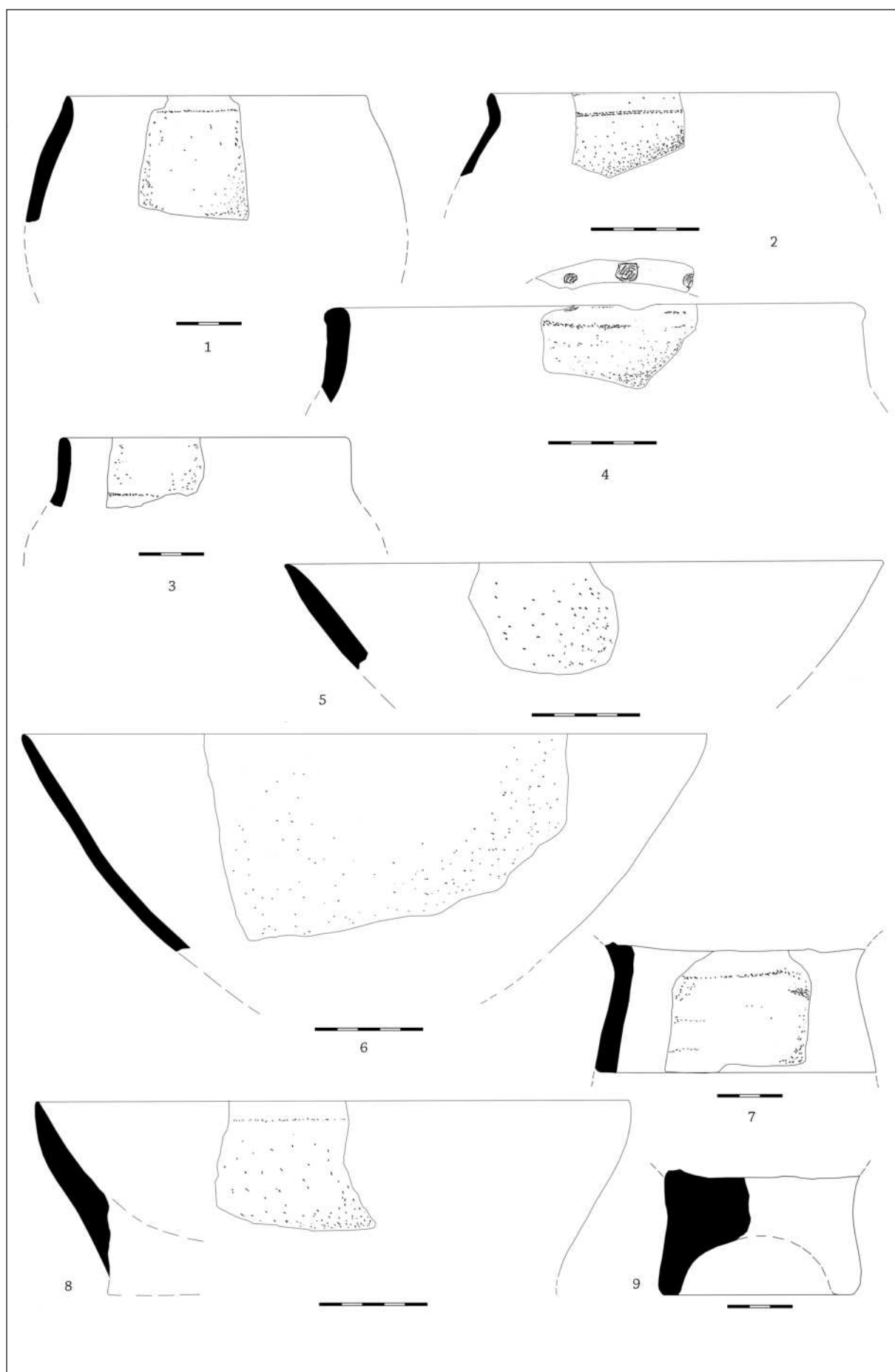
- Frînculeasa *et al.* 2023b A. Frînculeasa, B. Preda-Bălănică, O. Negrea, D. Garvăn, A.-D. Soficar, A. Simalcsik, D. Cristea-Stan, G. Sava, C. Manailă, *Securi plate cu margini ridicate în morminte tumulare preistorice cercetate în nordul Munteniei (date arheologice și investigații științifice)*. Ziridava. *Studia Archaeologica* 37, 2023, 7-70.
- Garvăn 2022 D. Garvăn, *Gumelnița/Stoicani-Aldeni Culture in the Curvature Subcarpathians – influences, contacts, links and channels of communication with the Cucuteni area*. În: V. Sirbu, D. Ștefan, M.-M. Ștefan (Eds.) *Hidden Landscapes: The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*. Târgoviște 2022, 75-84.
- Garvăn *et al.* 2022 D. Garvăn, L. Grigoraș, R. Munteanu, *Descoperiri recente Starčevo-Criș în Subcarpații Munteniei*. Mousaios. *Buletinul Muzeului Județean Buzău* XXV, 2022, 9-38.
- Grigoraș *et al.* 2021 L. Grigoraș, D. Garvăn, C. Dinu, *Cercetările arheologice din situl de la Coțatcu-Cetățuia (campania 2019)*. Mousaios. *Buletinul Muzeului Județean Buzău* XXIV, 2021, 25-56.
- Ilie *et al.* 2022 C. Ilie, A. Bălășescu, V. Radu, L. Carozza, C. Micu, A. Burens, O. Gâza, M. Ilie, *Entre Siret et Prut: L'habitat néolithique ancien Starčevo-Criș de Negrilești, (dép. de Galați) Roumanie*. În: V. Diaconu (Ed.) *Ab lapide ad metallum*. *Studia in Honorem Marin Cărciumaru*. Brăila-Piatra Neamț 2022, 109-185.
- Kristóf 2023 H. Kristóf, *Ló, lovas-és lószerszámos temetkezések a Szentes-Nagyhegyi avar temetőben*. *Bonus Nuntium*, 2023, 1-57.
- Lazarovici 1984 G. Lazarovici, *Neolithic timpuriu în România*. *Acta Musei Porolissensis* VIII, 1984, 48-104.
- Lăzărescu *et al.* 2015 V.-A. Lăzărescu, B. Ciupercă, A. Anton, *The Post-Černjachovian horizon in Wallachia revisited. A case study for the newly discovered site at Ciorani, Prahova County*. În: S. Cociș, V.-A. Lăzărescu, M. Gui, D.-A. Deac (Eds.) *Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*. Cluj-Napoca 2015, 211-237.
- Leahu 2023 V. Leahu, *Cultura Tei. Grupul cultural Fundenii Doamnei. Probleme ale epocii bronzului în Muntenia*. București 2003.
- Mathienson *et al.* 2018 I. Mathienson + 114 coautori, *The Genomic 1 History of Southeastern Europe*. *Nature* 555, 2018, 197-203.
- Mattila *et al.* 2022 T. Mattila, E. Svensson, A. Juras, T. Günther, N. Kashuba, T. Ahla-Hulkko, M. Chylenski, Ł. Pospieszny, M. Constantinescu, M. Rotea, N. Palincăș, S. Wilk, L. Czerniak, J. Kruk, J. Łapo, P. Makarowicz, I. Potekhina, A. Soficar, M. Szmyt, K. Szostek, A. Götherström, J. Storå, M. G. Netea, A. G. Nikitin, P. Persson, H. Malmström, M. Jakobsson, *Genetic continuity, isolation, and gene flow in Stone Age Central and Eastern Europe*. *Research Square*, DOI: <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-1966812/v1>.
- Mărgărit *et al.* 2018 M. Mărgărit, P. Mirea, A. Bălășescu, *Manufacturing technique and social identity: three cases of 'manufacture-by-wear' technique*. *Archaeofauna* 27, 2018, 253-274.
- Mirea 2005 P. Mirea, *Considerații asupra locurii Starčevo-Criș din sud-vestul Munteniei*. *Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos* XXII, 2005, 37-52.
- Mirea, Frînculeasa 2021 P. Mirea, A. Frînculeasa, *Descoperirile de tip Glină din sud - vestul Munteniei – o evaluare*. *Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie* 13, 2021, 21-85.
- Mogoșanu 1962 Fl. Mogoșanu, *Șantierul de la Lapoș*. *Materiale și Cercetări Arheologice* VIII, 1962, 145-152.
- Mogoșanu 1964 Fl. Mogoșanu, *Probleme noi în așezarea de la Lapoș*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 15, 3, 1964, 337-350.
- Mogoșanu, Bitiri 1961 Fl. Mogoșanu, M. Bitiri, *Asupra prezenței campignianului în România*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 12, 2, 1961, 215-224.
- Moisil 1911 C. Moisil, *Privire asupra antichităților preistorice ale României. Produsele industriei preistorice*. *Buletinul Comisiei Monumentelor Istorice* IV, 1911, 83-94.
- Motzoi-Chicideanu 2003 I. Motzoi-Chicideanu, *Câteva considerații asupra culturii Monteoru*. Mousaios. *Buletinul Muzeului Județean Buzău* VII, 2003, 37-59.
- Motzoi-Chicideanu 2011 I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea mijlocie și inferioară*. București 2011.

- Motzoi-Chicideanu, Lichiardopol 1995 I. Motzoi-Chicideanu, D. Lichiardopol, *Der Bronzefund von Straosti, kv. Prahova*. În: T. Soroceanu (Bearb. u. Red.), *Bronzefunde aus Rumänien*. Berlin 1995.
- Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 2001 I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu *Cercetările arheologice de la Năieni-Zănoaga (jud. Buzău). Campaniile 1982–1986, 1988–1993 și 1996*. Materiale și Cercetări Arheologice S.N. 1 (1999), 2001, 59–97.
- Motzoi-Chicideanu, Constantinescu 2003 I. Motzoi-Chicideanu, M. Constantinescu, *Pietricica, jud. Prahova*. Cronica Cercetărilor Arheologice, campania 2002, A XXXVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, Covasna 2003, 231–232.
- Motzoi-Chicideanu et al. 2012 I. Motzoi-Chicideanu, S. Matei, D. Măgureanu, *O piesă de harnașament din epoca bronzului descoperită la Cârlo-mănești-Cetățuia*. Mousaios. Buletinul Muzeului Județean Buzău XVII, 2012, 65–95.
- Munteanu 2022 R. Munteanu, *High life in the Early Bronze Age. A Few Notes on the Cultural Landscape of the Curvature Carpathians*. În: V. Sîrbu, D. Ștefan, M.-M. Ștefan (Eds.) *Hidden Landscapes: The Lost Roads, Borders and Battlefields of the South-Eastern Carpathians*. Târgoviște 2022, 85–96.
- Niță, Frînculeasa 2005 L. Niță, A. Frînculeasa, *Considerații asupra materialului litic cioplit descoperit în așezare gumelnițeană de la Urlați (jud. Prahova)*. Argesis, Studii și Comunicări. Seria Istorie XIV, 2005, 41–53.
- Oancea, Drâmbocianu 1977 A. Oancea, V. Drâmbocianu, *Noi descoperiri din epoca bronzului în județul Buzău. Observații asupra cronologiei culturii Monteoru*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 28, 4, 1977, 509–529.
- Peneș, Paveleț 2001 M. Peneș, E. Paveleț, *Așezarea de la Boboci, comuna Jugureni, județul Prahova*. Mousaios. Buletinul Muzeului Județean Buzău VII, 2001, 9–15.
- Preda-Bălănică 2022 B. Preda-Bălănică, *Note on a Pădurenii type shaft-hole axe from northern Muntenia*. Revista de Arheologie, Antropologie și Studii Interdisciplinare 4, 2022, 167–185.
- Preda, Frînculeasa 2016 B. Preda, A. Frînculeasa, *Un topor cu gaură transversală de înmănușare descoperit la Călugăreni (jud. Prahova)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 67, 1–2, 2016, 125–138.
- Preda-Bălănică et al. 2019 B. Preda-Bălănică, A. Frînculeasa, D. Garvăn, B. Constantinescu, D. Stan, *Unfortuitous accidents - prehistoric metal artefacts recently detected in Northern Muntenia (Prahova County)*. În: V. Sîrbu, A. Comșa, D. Hortopan (eds), *Digging in the past of Old Europe. Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary*. Brăila, Târgu Jiu 2019, 321–340.
- Stanciu 2011 I. Stanciu, *Locuirea teritoriului nord-vestic al României între antichitatea târzie și perioada de început a epocii medievale timpurii (mijlocul sec. V – sec. VII timpuriu)/ The habitation of the north-western territory of Romania between the Late Antiquity and the beginning period of the Early Middle Ages (the middle of the 5th century – early 7th century)*. Cluj-Napoca 2011.
- Simion et al. 2004 G. Simion, E. Rența, Șt. Nițulescu, *Tumul-ul de la Adâncata-jud. Ialomița*. Ialomița IV (2003–2004), 2004, 95–114.
- Teodorescu 1963 V. Teodorescu, *Cultura Criș în centrul Munteniei (Pe baza săpăturilor arheologice de la Tîrșorul Vechi)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie XIV, 2, 1963, 252–274.
- Teodorescu 1984 V. Teodorescu, *Cireșanu un aspect cultural aparținând populației daco-romane din sec. IV-V e. n. la sud de Carpați*. Anuarul Muzeului de Istorie și Arheologie Prahova I, 1984, 51–101.
- Teodorescu et al. 1993 V. Teodorescu, D. Lichiardopol, M. Peneș, V. Sandu, *Așezarea daco-romană din sec. IV-V e. n. de la Cireșanu, jud. Prahova*. Materiale și Cercetări Arheologice, A XVII a sesiune națională anuală de rapoarte, Ploiești 1983, II, 1993, 389–416.
- Torcică, Frînculeasa 2020 I. Torcică, A. Frînculeasa, *Topoare de silex descoperite în așezările Gumelnița de la Urlați (jud. Prahova), Surdulești (jud. Argeș), Ciolănești din Deal (jud. Teleorman) și Uzunu (jud. Giurgiu)*. Cercetări Arheologice XXVII, 2020, 203–223.
- Torcică et al. 2020 I. Torcică, A. Frînculeasa, T. Hila, *Depozitele de silex din așezarea aparținând culturii Gumelnița de la Urlați (jud. Prahova). Între import și producția locală*. Buletinul Muzeului Județean Teleorman. Seria Arheologie 12, 2020, 19–60.

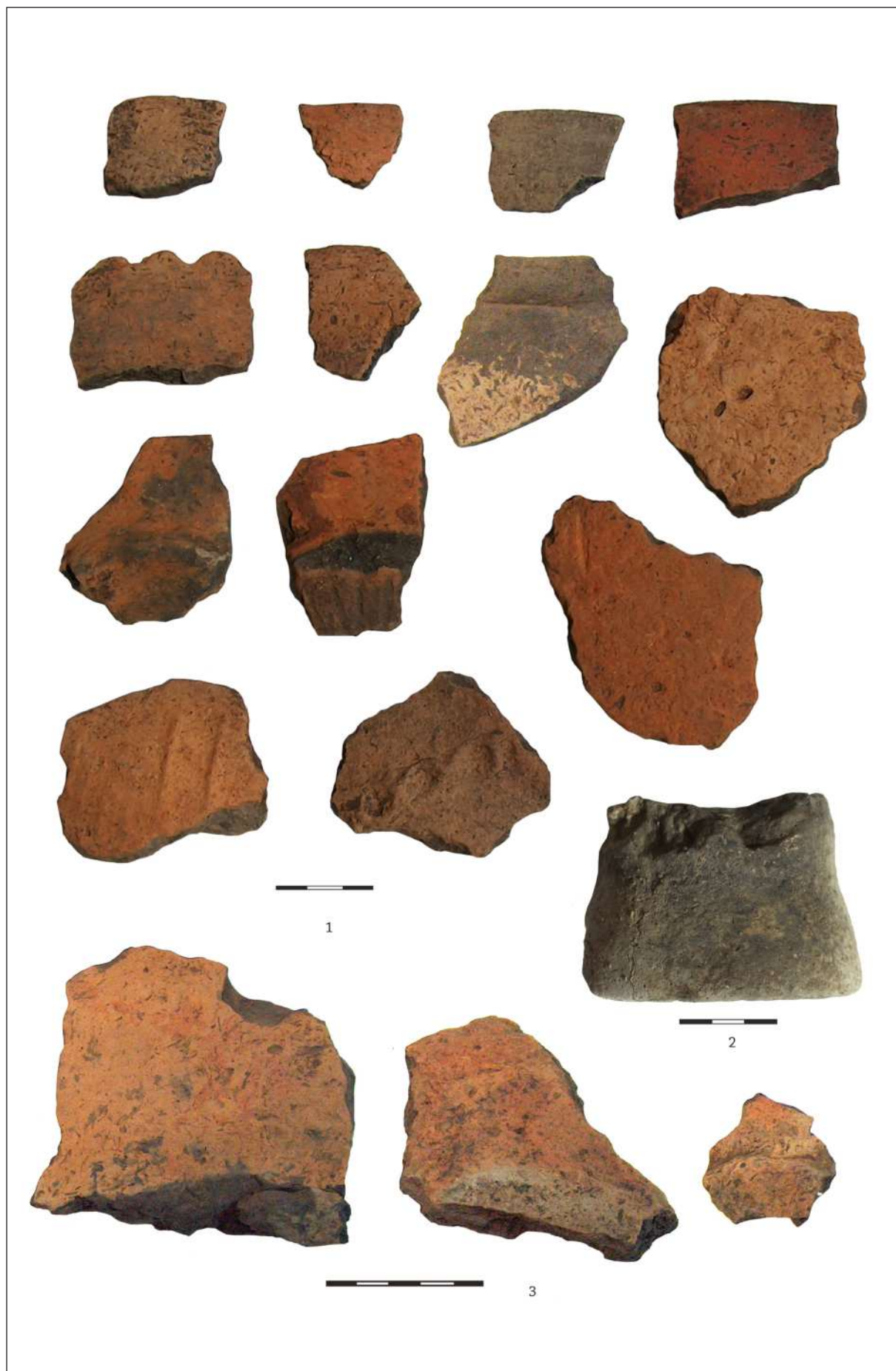

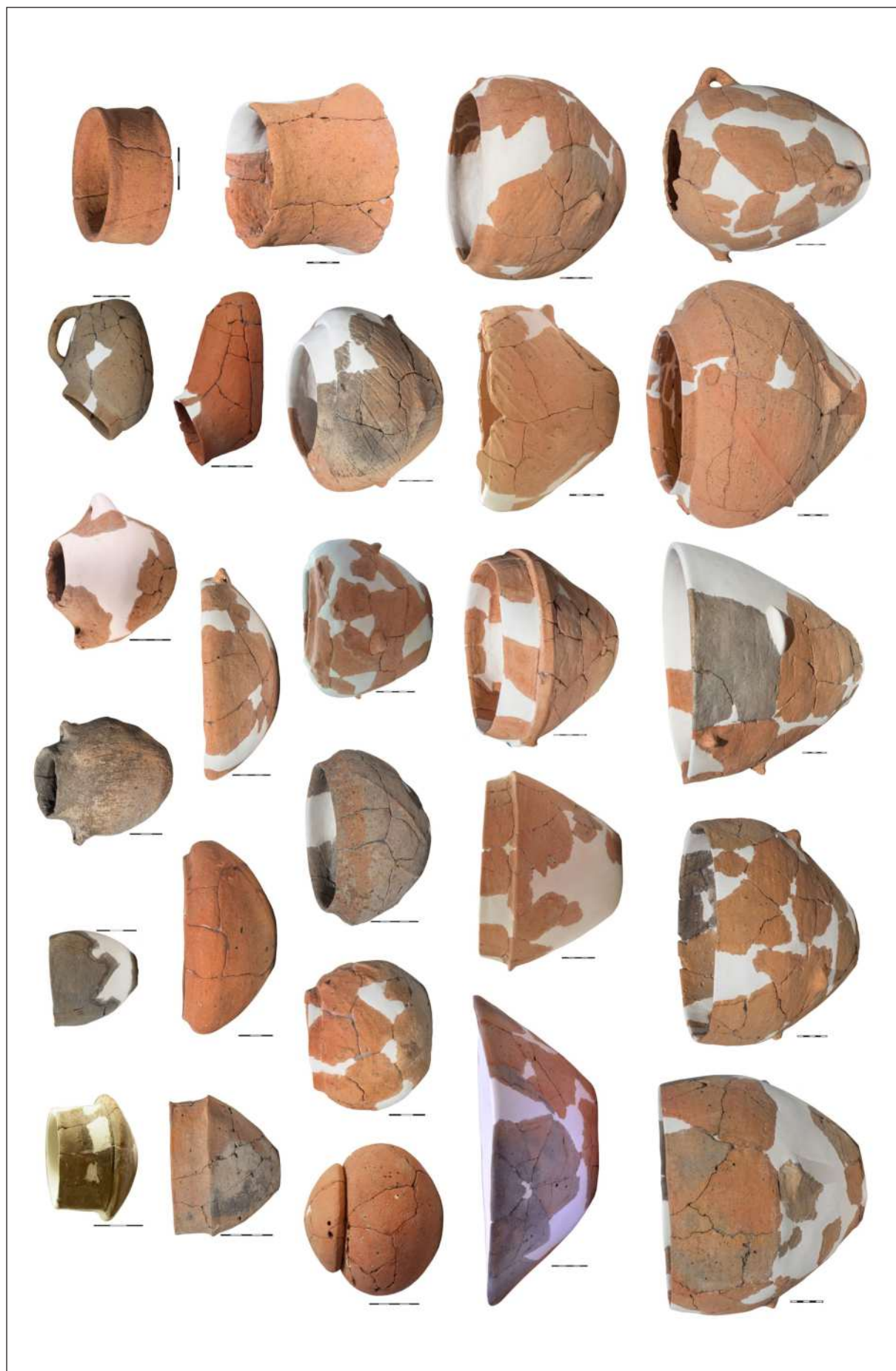
Planșa 2. Amplasamentul și ridicarea topografică a sitului de la Urlați (1-2); planul general al săpăturii arheologice și complexele cercetate (3); cu săgeată este marcat locul în care a fost descoperit depozitul de piese din metal (3).

Planșa 3. Ceramică Starčevo-Criș descoperită în situl de la Urlați.

Planșa 4. Ceramică Starčevo-Criș descoperită în situl de la Urlați.

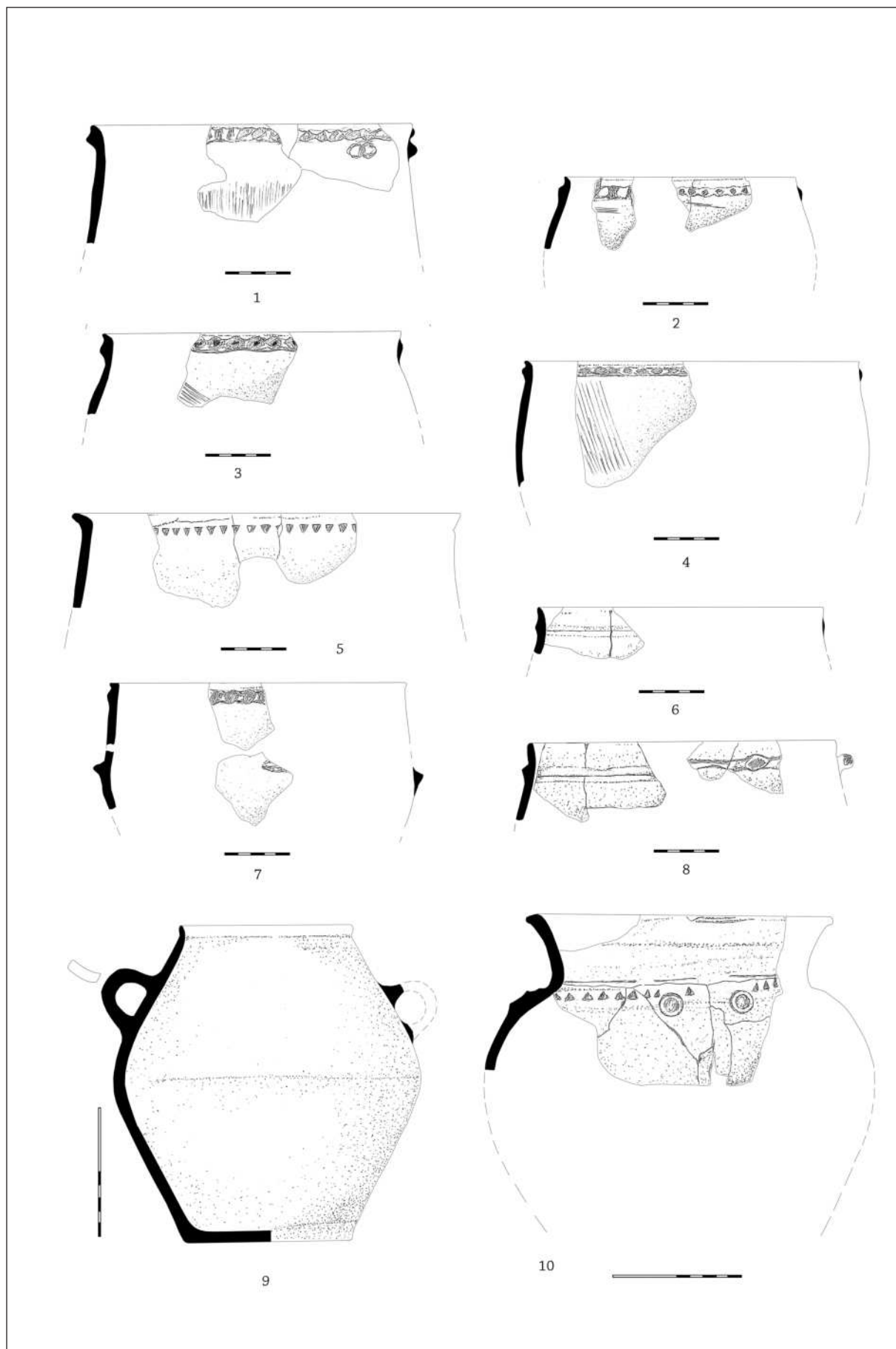
Planșa 5. Ceramică atribuită culturii Gumelnița provenind din situl de la Urlați.

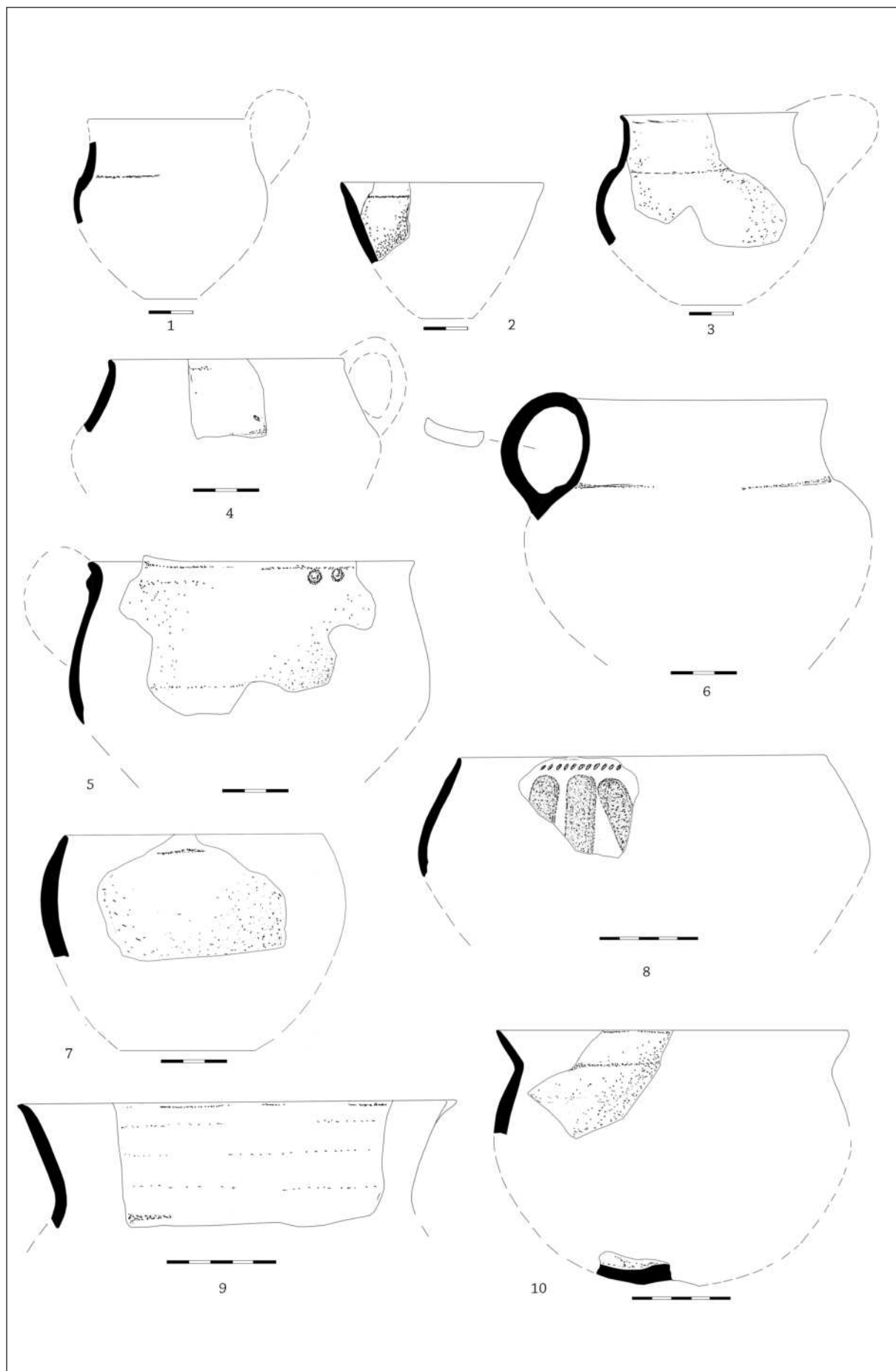
Planșa 6. Industria silexului în situl de la Urlați: depozite de lame (1, 2, 6); topor din silex (3); nuclee din silex (4-5).

Planșa 7. Urlați, piese mărunte: plastică antropomorfă (1-3) și zoomorfă (8); piese din os (3-4, 7), lut (6, 9) și piatră (10); topor din piatră aflat în patrimoniul MJIAP, cu loc de descoperire necunoscut (11).

Planșa 8. Ceramică din epoca bronzului, cultura Tei, descoperită în situl de la Urlați.

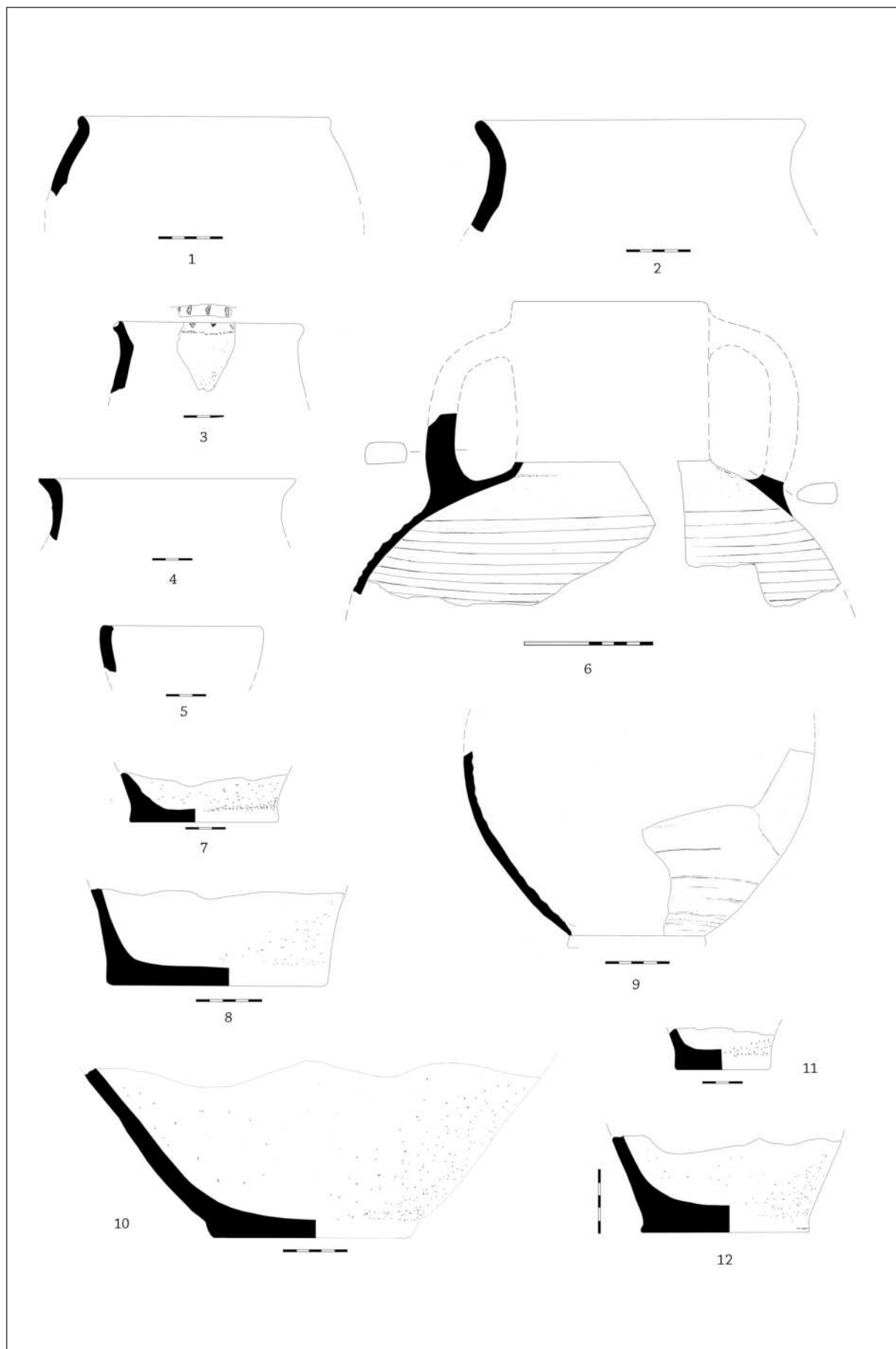
Planșa 9. Ceramică din epoca bronzului, cultura Tei, descoperită în situl de la Urlați.

Planșa 10. Ceramică din epoca bronzului descoperită în situl de la Urlați, culturile Tei (1-7) și Monteoru (8); *cap de băț* (9).

Planșa 11. Bordei din sec. II-III d.Hr. cercetat în situl de la Urlăți: plan (1, 2, 4); profil (6); groapă de stâlp (7); ceramică *in situ* (3, 5).

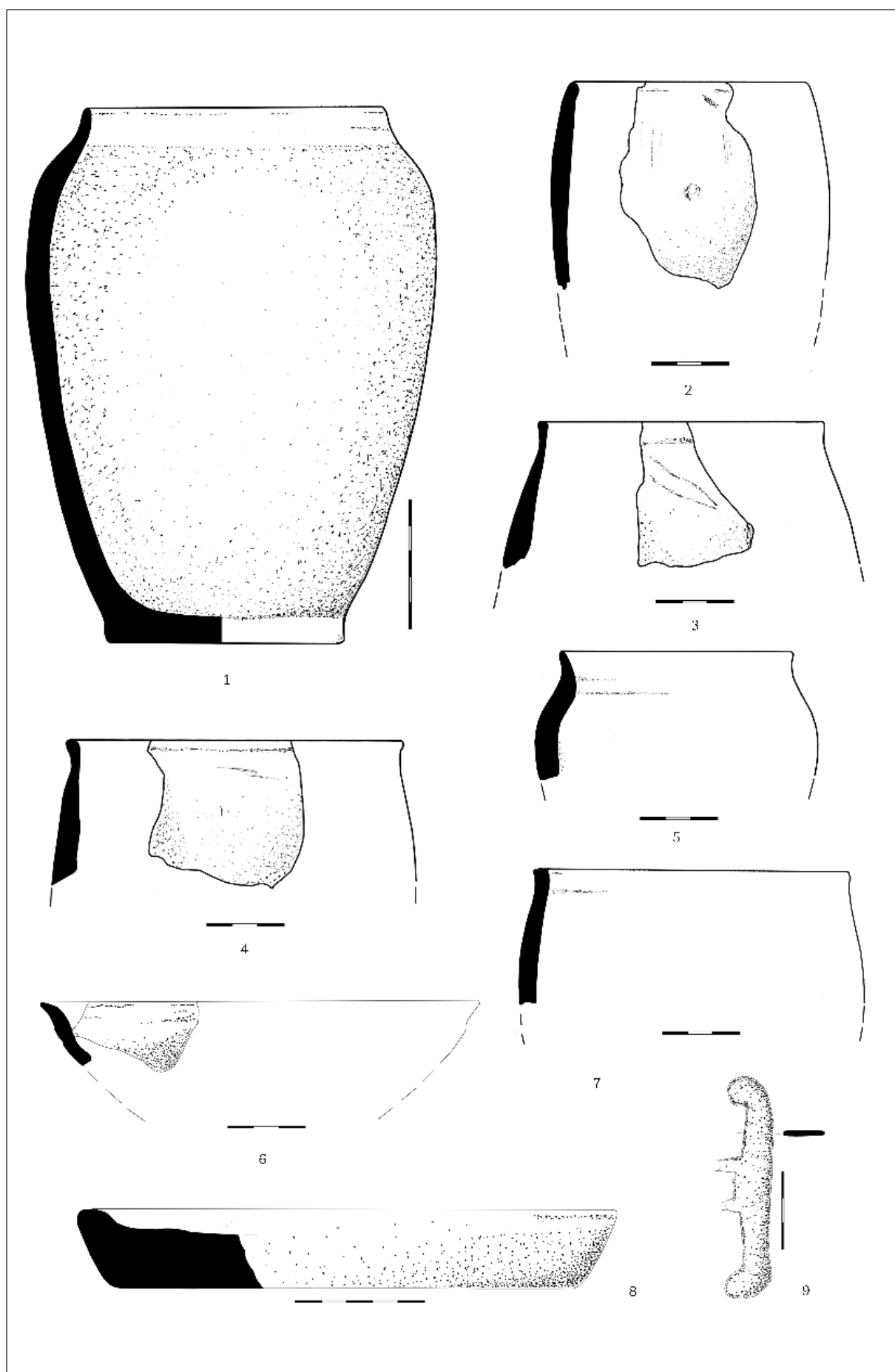
Planșa 12. Ceramică din sec. II-III d.Hr. descoperită în situl de la Urlați.

Planșa 13. Ceramică din sec. II-III d.Hr. descoperită în situl de la Urlați.

Planșa 14. Locuințe adâncite datând din sec. V-VII d.Hr. cercetate în situl de la Urlați.

Planșa 15. Ceramică datând din sec. V-VII d.Hr. (1-8) și piesă din fier descoperite în situl de la Urlați (9).

1

2

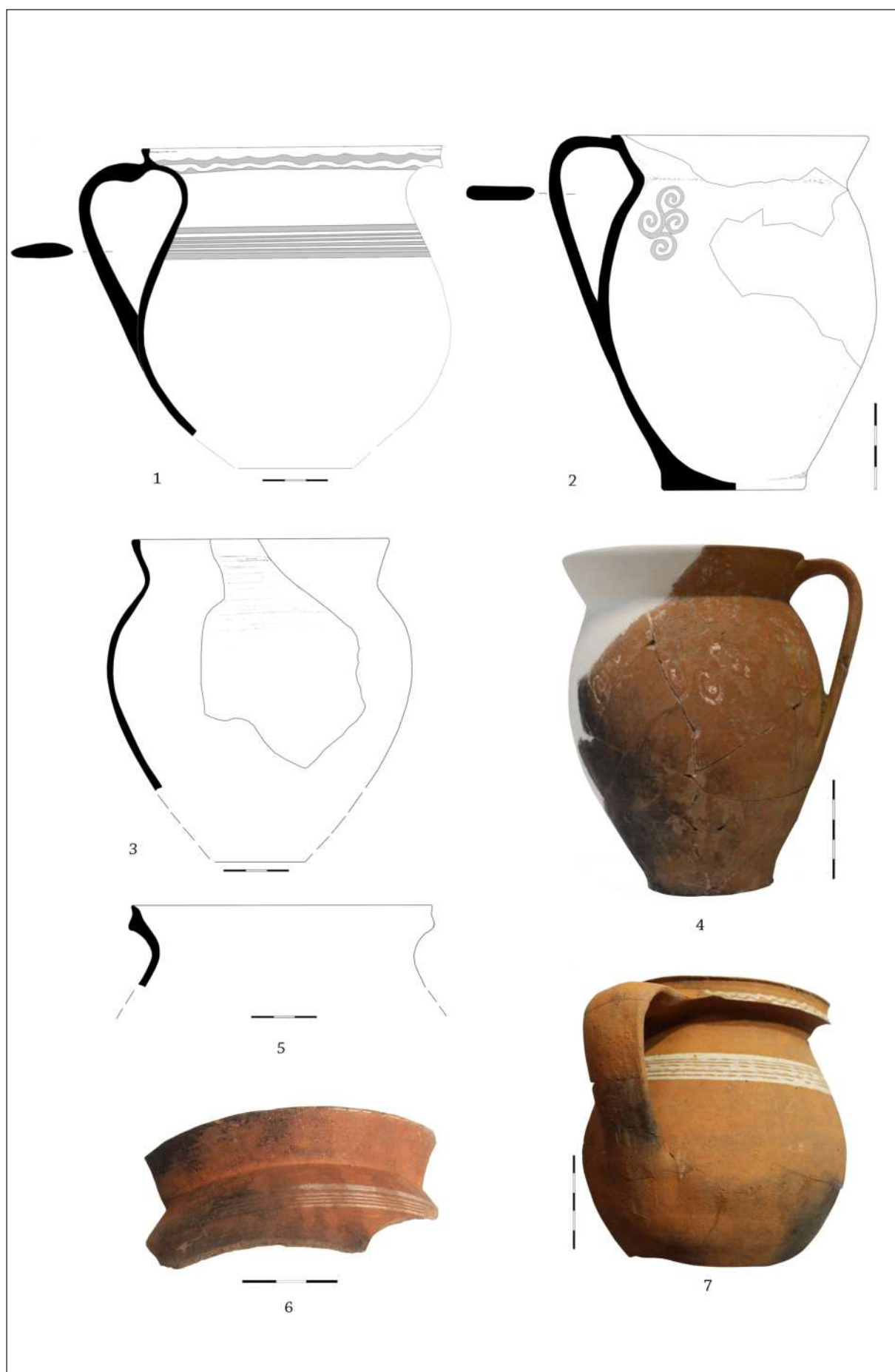

3

4

Planșa 16. Locuințe adâncite datând din perioada medievală cercetate în situl de la Urlați

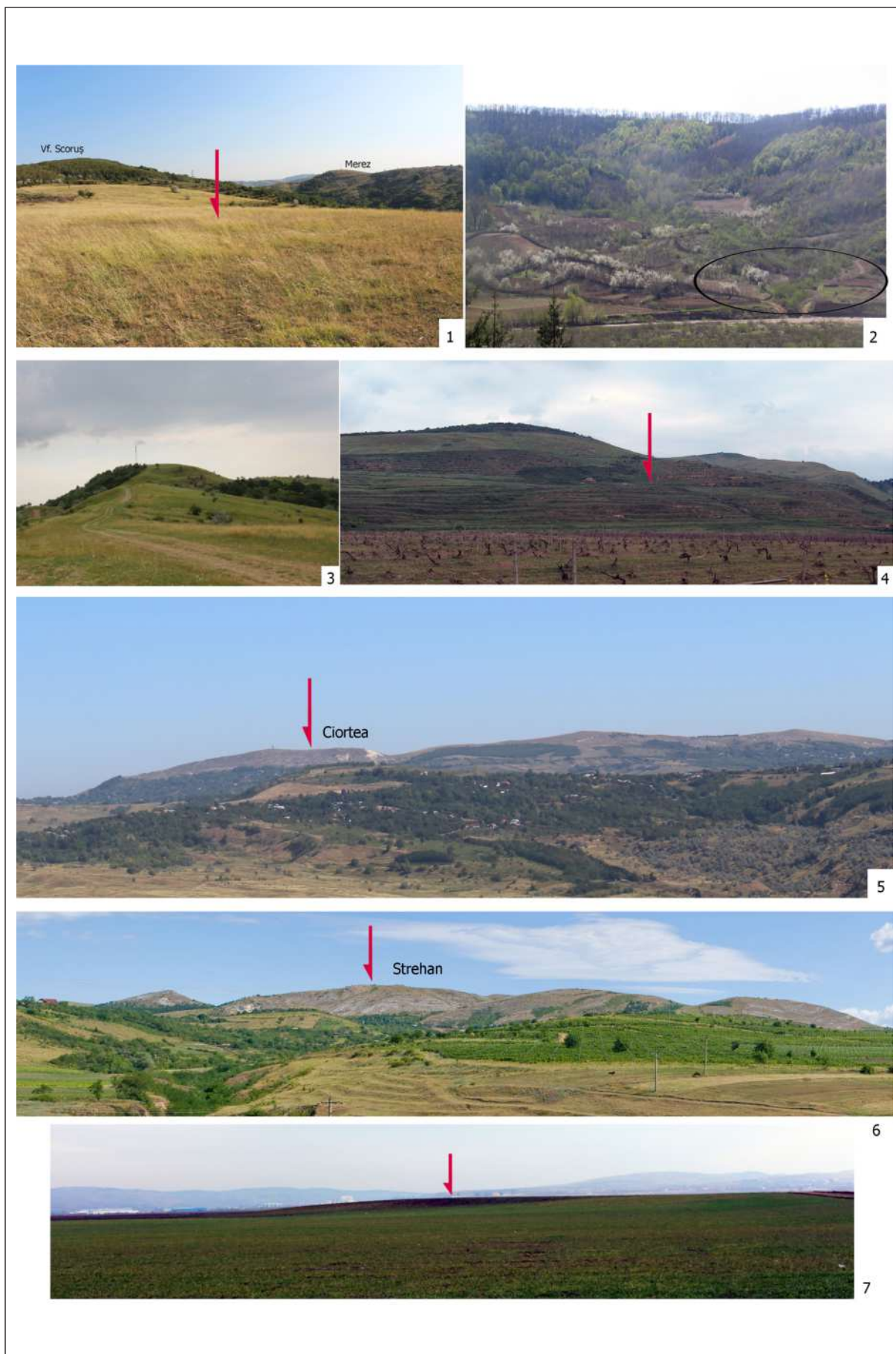
Planșa 17. Ceramică datând din perioada medievală descoperită în situl de la Urlați.

Planșa 18. Structuri cu șanțuiri descoperite în situl de la Urlați.

Planșa 19. Depozitul din piese de metal descoperit în situl de la Urlați.

Planșa 20. Cercetări arheologice pe Valea Cricovului: siturile de la Vârful Scoruș (1) și Merez (1, 3); Apostolache-La Povarnă (2); Urlați-Lac la Frincu (4); Tătau-Ciortea (5); Tohani-Stânca Strehan (6); Urlați-DN1 (7).

The time of the Bronze Age tell settlement from Sântion-Movila Mănăstirii

Gruia Fazecaș, Florin Gogâltan, Kátocz Zoltán

Abstract: The site has been known since 1871 from an archaeological perspective, thanks to the information provided by F. Rómer, the father of Hungarian archaeology. The first excavations, made by A.D. Alexandrescu and M. Rusu in 1954, established the significance of this settlement for reconstructing the realities of the Bronze Age in the Crișurilor Basin. In a scientific research project conducted between 2014-2017 and 2022-2023 this multi-layered site was investigated using both classical and non-invasive methods. The aim of the research was to establish the chronological position of this site in relation to the nearest Bronze Age tell, located approximately 7 km away in a straight line, at Toboliu. Archaeological research in the tell sites has demonstrated that they are contemporary, evolving during the Middle Bronze Age (ca. 1900-1600 BC).

Keywords: Sântion-Movila Mănăstirii; Middle Bronze Age; tell settlement; stratigraphy; absolute chronology.

History of research

The archaeological site of Sântion-Movila Mănăstirii [in hungarian: Biharszentjános-Kolostordomb, in english: *Monastery Mound*] is situated approximately 8.5 km west of the city center of Oradea and 1 km south of Sântion and 2,400 m north of the Catholic church of Palota. On the right bank of the Crișul Repede, a multi-layered site (tell type) belonging to the Bronze Age is superimposed by a medieval monastery.

The mound is framed by the embankment of the right bank of the Crișul Repede river. A variant of the paved road cuts through the remains of this mound. Here we find what remains of the archaeological site of Sântion-Movila Mănăstirii¹ (Fig. 1).

The site description by Frideric (Frederich) Ardoș², Alexandrina D. Alexandrescu³, and the accounts of the workers employed by us in the locality of Sântion indicate that the geographical environment around the site has changed radically over just a few decades. This would justify the idea that the archaeological landscape of the Bronze Age and medieval period was completely different from what we observe today. On the basis of 7 maps georeferenced by Gheorghe Drimba and Gruia Fazecaș the results were synthesized on two layouts: one with historical maps from the late 18th and 19th century, and another with maps after the Second World War. It was observed that over the last 230 years, environmental factors (rain, floods and wind erosion⁴) and anthropogenic factors (deforestation, construction of mill canals, roads, dyking, gravel mining, agricultural works, etc.) have had a significant impact on the archaeological site of Sântion-Movila Mănăstirii. The distance from the course of the river Crișul Repede has fluctuate over time from 80 m in 1860 to 0 m in 1974 and in 2012 to reach a distance of 160 m again⁵.

A preliminary analysis of the LiDAR maps indicates that the ca. 4000 m² of the mound that has survived represents approximately 40% of the original site. This figure suggests that at least half of the archaeological site has been eroded, at least in the last 500 years (Fig. 2).

¹ National Archaeological Register Code: 27677.01

² Ardoș 1936, 66.

³ Alexandrescu 1955, 487, Fig. 1.

⁴ It is important to note that the upper level of the tell that has been preserved to date does not represent the final stage of habitation, due to the aforementioned factors.

⁵ Drimba, Fazecaș 2019, 56-57.

Fig. 1. Sântion-Movila mănăstirii tell settlement seen from the east.

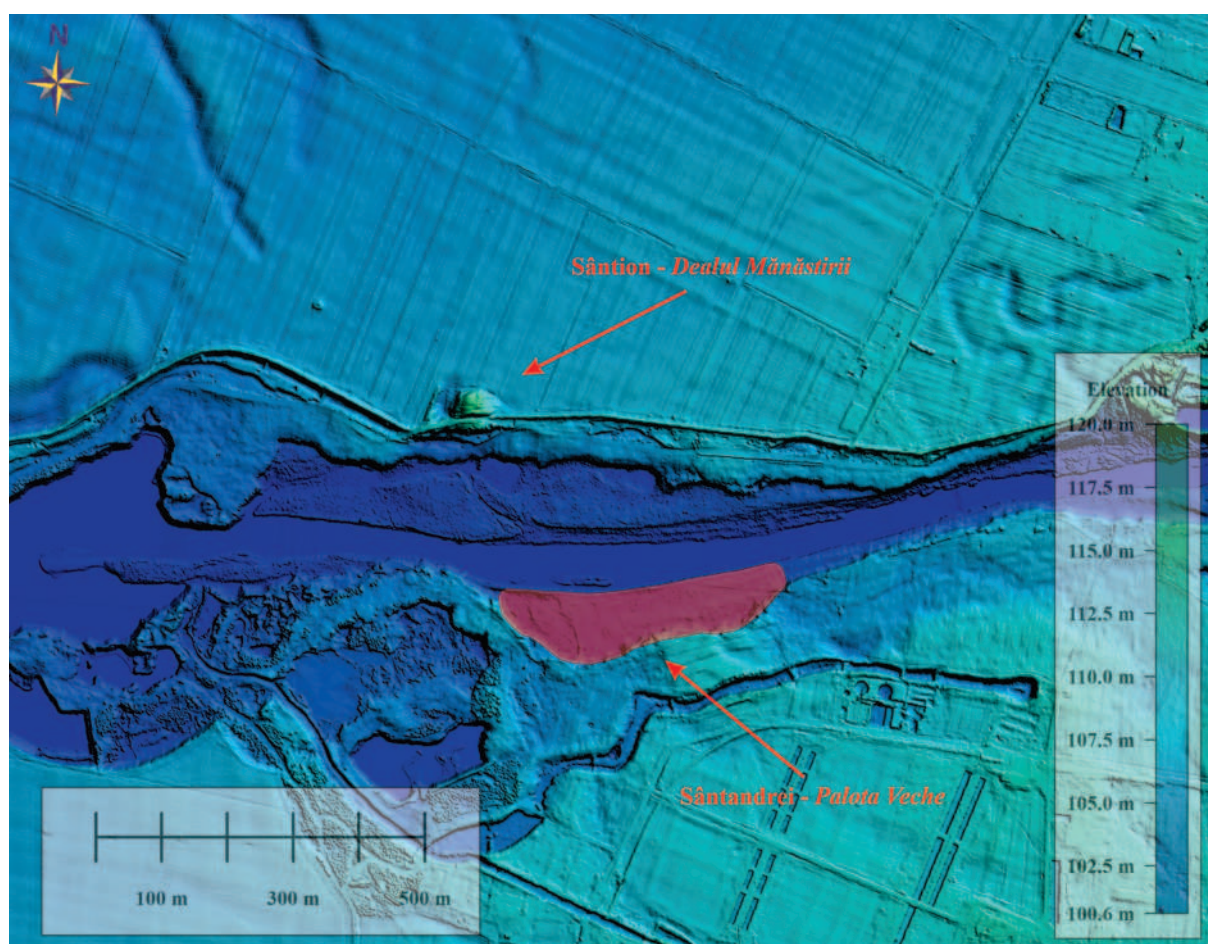

Fig. 2. LiDAR map of Sântion-Movila Mănăstirii area.

From a historical perspective, the site has been known since 1871, as evidenced by information provided by Canon Flóris Rómer, the father of Hungarian archaeology⁶. In 1884, a so-called urn burial cemetery was discovered on Lukács Antal's land. József Hampel illustrated some ceramic fragments from this cemetery⁷. Subsequently, he also notes that the investigations conducted at the „urns necropolis” were initiated by F. Rómer, who collected some vessels for the museum in Oradea and subsequently donated 15 pots to the Hungarian National Museum⁸. In addition to discussing the necropolis in urns on the „plot of Lukács A.”⁹. Márton Roska also mentions *Movila Mănăstirii* as a distinct point with archaeological finds¹⁰. The discoveries from this place will thus become the first objective in Romania with discoveries that will later be attributed to the Otomani ceramic style¹¹.

F. Ardoş, a hobbyist and former history teacher from Oradea, visited the archaeological site in 1932, during the period of significant flooding, and discovered several ceramic fragments decorated with intricate spiral patterns in the rift created by the waters of the Crişul Repede¹². His entire collection and archive were purchased in 1949 by the former National Museum of Antiquities in Bucharest and are currently held in the repositories of the Vasile Pârvan Institute of Archaeology in Bucharest.

On the basis of these artefacts, the first archaeological investigations were undertaken in 1954, during which a research unit and two test trenches were opened. The archaeological excavations were carried out under the coordination of A.D. Alexandrescu from the Institute of Archaeology in Bucharest in collaboration with Mircea Rusu from the Institute of History and Archaeology in Cluj Napoca and L. Galamb from the Regional Museum of Oradea¹³.

The settlement of Sântandrei-*Palota Veche* was discovered during the 1970 flood on the left bank of the Crişul Repede river, approximately 350 m southeast of the archaeological site of Sântion-Movila Mănăstirii. The newly torn profile revealed the level of culture and the archaeological complexes present in the area (Fig. 2)¹⁴.

During 2014-2016, within the project „*Living in the Bronze Age Tell Settlements. A study of Settlement Archaeology at the Eastern Frontier of Carpathian Basin*”, funded by the Ministry of Education through the CNCS-UEFISCDI, PN-II-ID-PCE-2012-4-0020 grant¹⁵, we also proposed to conduct non-invasive research and to resume archaeological excavations at Sântion-Movila Mănăstirii with the objective of establishing its chronological position in relation to the nearest tell settlement, located approximately 7 km in a straight line¹⁶, that of Toboliu-Dâmbul Zănăcanului¹⁷.

In order to produce the digital terrain model, aerial photographs were taken in 2014. Additionally, magnetometric measurements were conducted. However, due to the substantial quantity of rebar remaining from an obsolete water pumping station for greenhouses in Oradea, the resulting data

⁶ Rómer 1871.

⁷ Hampel 1886, LXXV/1-5, LXXVI/1-6; Hampel 1892, 121.

⁸ Hampel 1892, 121, CXXXVIII/1-5; Ardos 1936, 66-67.

⁹ The precise location of the discovery of these urns remains unknown. Following research at the Bihor County Service of the National Archives in Oradea, the cadastral map of Sântion from 1882 revealed that all plots of land located north of the Crişul Repede and in the immediate vicinity of the site belonged to Lukács Antal. Furthermore, surface and geomagnetic surveys around the Bronze Age settlement yielded no results.

¹⁰ Roska 1942, 234, nr. 93; Ordentlich 1971, 29; Ordentlich 1974, 69-70.

¹¹ Fazecaş 2014; Fazecaş, Gogâltan 2021, 318-320.

¹² Ardoş 1936, 66.

¹³ Alexandrescu 1955, 487-495.

¹⁴ Emődi 2005, 5. The author assigns a date to the site that falls within the boundaries of the second phase of the Otomani II ceramic style, as defined by T. Bader's chronology (Bader 1978, 61-62). A field assessment conducted between 2013 and 2019 revealed that the site had been extensively damaged by water. The degree to which the settlement of Sântandrei-*Palota Veche* was once an extended settlement of Sântion-Movila Mănăstirii tell settlement must be evaluated, in consideration of the fact that no multi-layered settlements have been identified in the region that do not have extended settlements in their immediate vicinity, and that no such settlements have been found north of tell. The extended settlement at Toboliu-Dâmbul Zănăcanului, which dates to the Bronze Age, covers an area of over 150 hectares (Fazecaş, Lie 2018; Găvan, Lie, Kienlin 2020; Găvan *et al.* 2021; Lie, Găvan, Kienlin 2023; Lie, Cordoş 2023; Lie *et al.* 2024; Găvan, Lie, Kienlin 2024). The verbal information provided by János Emődi was invaluable in this regard. It is possible that in the Bronze Age, the Crişul Repede River flowed much further south than it does today (Fazecaş, Demjén, Gogâltan 2023, 23, note 5).

¹⁵ Gogâltan 2014a; Gogâltan 2016, 88-89.

¹⁶ Fazecaş, Gogâltan 2020, 25, Pl. V/3-4, VI/1-4; Gogâltan *et al.* 2020, 82-84; Fazecaş, Demjén, Gogâltan 2023, 23-26.

¹⁷ Lie, Radu, Fazecaş 2015; Lie *et al.* 2018; Lie *et al.* 2019; Găvan, Lie 2020; Gogâltan *et al.* 2020; Lie 2021; Lie 2024.

proved to be inconclusive¹⁸. In contrast, the soil resistivity measurements indicated the position of an early medieval church inside the monastery.

In the summer of 2015, two archaeological research units (S 1 and S 2) were opened in order to assess the potential of the site¹⁹. In the autumn of 2016, we resumed our research at *Sântion-Movila Mănăstirii*. Due to the modest funds we received, excavations were conducted solely in S 2 unit. Subsequently, although we were not provided with any financial support, we returned to Sântion in the following year with the intention of completing the investigation of the archaeological research unit, despite the lack of interest from the former management of the Criş County Museum in Oradea in such endeavours. The lack of funding, coupled with the detrimental impacts of the global pandemic, have collectively contributed to the prolonged period of inaccessibility experienced by this noteworthy archaeological site.

In mid-November 2022, as part of a research project funded by the new management of the Criş Country Museum - Museum Complex of Oradea, archaeological excavations were resumed. The team was enlarged by the collaboration of several institutions: Criş Country Museum, Institute of Archaeology and History of Art Cluj-Napoca, National Museum of History of Transylvania Cluj-Napoca and University of Oradea. The archaeological excavations conducted during the 2023 campaign have finally culminated in the completion of the research project initially initiated at the S 2 research unit eight years ago. Additionally, a new research unit was inaugurated (S 3/2023) with the objective of investigating the medieval monastery. This unit also sought to examine the last level of habitation of the Bronze Age, which had remained undisturbed by the medieval facilities²⁰.

As previously stated, two archaeological units (S 1 and S 2) were opened during the 2015 campaign with the objective of establishing the stratigraphy of the site and the collection of materials that would be subject to ¹⁴C analysis. Additionally, these units were utilized to correlate the archaeological materials with the ¹⁴C dated material from the *Toboliu-Dâmbul Zănăcanului* tell settlement, as well as to establish a chronological relationship between the two sites. The S 1 unit was situated approximately in the middle of the mound, on the north side of the road running through it. In the surface, below the vegetal level, we have identified a level resulting from the roadworks conducted in the 1970s. Below the level of the road construction, two levels of rubble were discovered, representing two distinct phases of the monastery's construction. Research in the S 1 unit in 2015 was concluded above the Bronze Age levels²¹.

As in the case of the S 1 unit, the second research unit (S 2) yielded evidence of medieval levels superimposed upon the Bronze Age tell, though no structures or graves were identified in this instance. The first Bronze Age level, noted as Cxt. 7/2015, was found at a depth of 0.95 m over the 3 m width of S 2 and a maximum length of 1.30 m²². It has a yellowish colour and a very compact consistency, which has led to its assimilation with part of the flooring of a dwelling. Immediately below this floor, a level of dark grey earth of greyish consistence was found. This level was noted with Cxt. 9/2015. The structure most worthy of note was that noted with Cxt. 12/2015, which was identified in the southern and western part of Cxt. 11/2015. Cxt. 12/2015, which measures 2.29 m in length and 1.28 m in width, is a surface exhibiting the impressions of wide wooden planks. The consistency of Cxt. 12/2015 is compact, with the orientation of the plank impressions being NNE-SSV. In the northern part of S 2 unit, in the segment not affected by what we initially considered to be a medieval ditch (in fact, the erosion of the Crişul Repede river), we have identified a clay floor, interspersed by thin levels of earth of a greyish consistency in which a large quantity of coal was identified (Cxt. 13/2015). These layer extend to a depth of approximately 1.60 m. At this depth we stopped the investigations, the area was covered, and it will be reexamined in the following year (Fig. 3).

In light of our previous findings at the end of the 2015 excavation season, which indicated the existence of a supposed medieval moat, our 2016 research efforts were focused on determining the

¹⁸ Fazecaş, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 3-4.

¹⁹ Fazecaş et al. 2016; Fazecaş, Gogâltan 2018, 116-117, Pl. V/3-4, VI/1-4; Fazecaş, Demjén, Gogâltan 2023, Fig. 5.

²⁰ Gogâltan et al. 2024.

²¹ Fazecaş et al. 2016, 183; Fazecaş, Demjén, Gogâltan 2023, 26.

²² Stratigraphic units Cxt. 5 and Cxt. 6, as a result of erosion, were identified only in profile. The absence of archaeological material precluded the possibility of dating them. The only means of assigning them to the Bronze Age was by widening S 2 by a further 40 cm in 2023 (see below).

full extent and profile of the so-called ditch. Our observations indicated that in fact we deal with the destruction caused by the erosion over time of the waters of the Crișul Repede river. Consequently, we employed an *ad hoc* profile method to accurately map the entire width of the research unit S 2. This approach facilitated the tracing of all levels of settlement in the Bronze Age tell.

The excavations commenced with Cxt. 13/2016. The surface dwelling Cxt. 16 showed a floor constructed of planks up to 30 cm in width. These planks exhibited an identical orientation to those in the dwelling represented by Cxt. 12/2015. Cxt. 19/2016 represents a well-tamped clay floor on which a small fire hearth (Cxt. 20/2016) was identified. This whole structure is a rebuilding of another dwelling (Cxt. 22/2016) which had a fire hearth with intense traces of burning (Cxt. 21/2016) in the same place, made on a simple clay bed. The autumn 2016 research stopped on the clay floor represented by Cxt. 25/2016. The thickness of the stratigraphic units investigated was 52 cm²³ (Fig. 3).

Despite the lack of financial support, the research and documentation of Cxt. 24, 27-39 was conducted in spring 2017. Of particular note is the dwelling designated Cxt. 31/2017, which exhibited multiple levels of rebuilding and a fire hearth constructed on a river boulder structure. The last clay floor we stopped on is the one numbered Cxt. 39, which we did not investigate. As was the case in previous years, the excavation floor was protected with a plastic cover, over which we laid a consistent layer of soil. Upon completion of this campaign, we were able to obtain a partial stratigraphic profile (Fig. 3).

The second phase of research at Sântion commenced in November 2022 and resulted in the documentation of a surface dwelling (Cxt. 39) with a beam structure supporting the floor constructed from wide wooden planks. The beams were 8-11 cm wide and arranged in the shape of a letter „V”, with the point oriented towards the north. The wooden structure was placed on a level of brown fill, which was mixed with archaeological material (ceramic fragments, animal bones, and numerous shells). Additionally, several bone tools were discovered within this fill. Below this level, a more compact layer

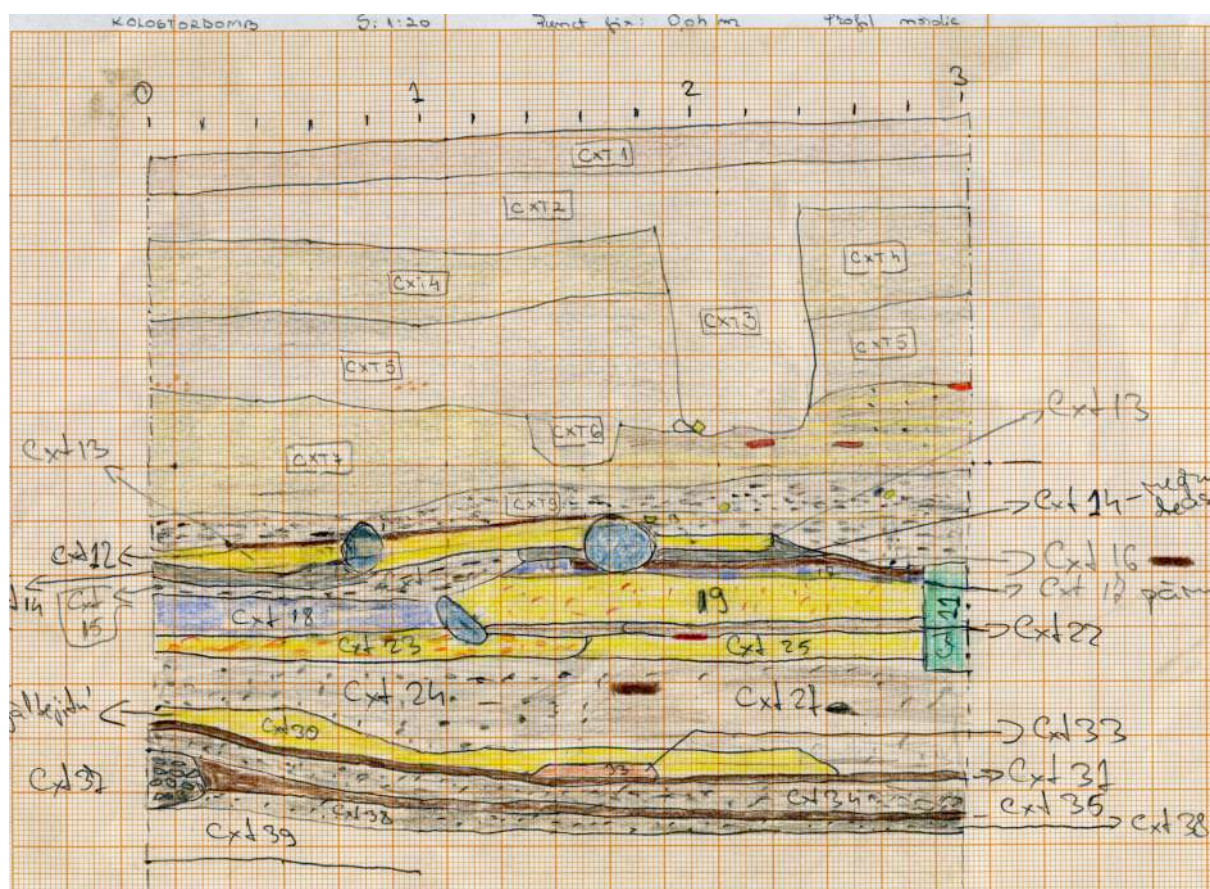

Fig. 3. Sântion-Movila Mănăstirii (2017). The northern profile of S 2 research unit.

²³ Fazecaș, Gogâltan, Ignat 2017.

of light-colored, slightly sandy yellow clay mixed with medium-sized river pebbles was outlined (Cxt. 40). It is hypothesized that this arrangement may be a refurbishment of the floor of an older dwelling, or a simple bed of clay delimiting two floors. The next level was identified as a layer of yellowish-brown clay of slightly sagging consistency (Cxt. 41). This layer was overlain by a white ash stain measuring 1.20 x 0.90 m near the eastern profile. It is highly probable that this is the burnt remains of the roof, made of vegetal materials²⁴.

During the 2023 archaeological campaign, our investigations in S 2 revealed the more substantial level of destruction of a dwelling (Cxt. 41A) and its associated clay floor (Cxt. 41B). This was followed by another layer of destruction (Cxt. 42A), which consisted of a dark brown to greyish, muddy soil that had been pigmented with adobe and traces of burning. This layer encompasses the remains of two neighboring burnt buildings (Cxt. 42/Loc. 1 and Loc. 2), which represent the earliest habitation of the Bronze Age settlement. At the same time, these two contemporary dwellings are the only constructions that were deliberately burnt, leaving behind several fragments of adobe. Based on observations from previous campaigns, the dwellings were not burnt but repaired or demolished, with the adobe almost completely missing. The walls of the houses were constructed using wooden beams laid lengthwise, while the floors were covered with planks measuring up to 0.30 m in width. The weight of the roof was supported by posts.

The treading level between these two dwellings consists of a yellow to green clay (Cxt. 42B/2023), compact, mixed with charcoal. This layer contains a relatively low number of bone and ceramic fragments. The two dwellings were built on a landscaping/consolidation layer (Cxt. 43/2023), which consists of a very compact, greasy to the touch, dark brown clay with little archaeological material. The lower layer of the Middle Bronze Age settlement is marked by a brownish, compact clay pigmented with iron oxides (Cxt. 45/2023), representing the archaeologically sterile layer.

In the final stage of the survey conducted in S 2 unit, the northern profile of the section was thrust 40 centimetres inwards into the tell, with the dual purpose of taking soil samples from each Middle Bronze Age-dated context for macro-botanical studies. Secondly, the objective was to collect core bone fragments from several clear archaeological contexts uncontaminated by animals or other modern anthropogenic events for radiocarbon analyses (Fig. 4).

Stratigraphy

At the end of 2023 archaeological campaign, the northern profile of S 2 unit has been subjected to a 40 centimeter shift compared to the profile obtained during the previous years of archaeological research (Fig. 3). This shift has resulted in the disappearance or alteration of contexts observed in the previous profile, while new contexts have emerged. In the following section, we present the contexts obtained at the conclusion of the survey in research unit S 2/2023 (Fig. 5).

The successive deposits of unburnt/beaten clay floors, sometimes covered with wooden planks, fire hearths, and the so-called gray *ash-like* layers, as they were named by Marian A. Lie²⁵, are indicative of household dynamics. These levels are associated with the remains of decayed plants and other evidence of domestic activity. Following the experience he acquired researching the Bronze Age tell from Kastanas, Bernhard Hänsel defined a level as follows: „Eine Schicht beginnt mit der Errichtung von Gebäuden und endet mit deren Planierung”²⁶. He immediately made the clarification that „Eine Bauphase besteht aus mehreren Ablagerungen, die zusammen eine Schicht ergeben”²⁷, thus marking the equality between a layer and a construction phase. This definition was also adopted by us when we defined the Bronze Age tells in the Carpathian Basin²⁸, being applied in the field when we initiated our research at the Toboliu and Sântion sites. Thus, a construction layer/phase involves various stages of construction, use, remodeling and destruction of a structure/construction²⁹. It should be noted, however, that there is no consensus among those who have carried out or are currently carrying

²⁴ Fazecaş *et al.* 2023.

²⁵ Lie 2024, 296.

²⁶ Hänsel 1989, 55, Abb. 8.

²⁷ Hänsel 1989, 56.

²⁸ Gogăltan 2002, 24.

²⁹ Lie *et al.* 2018, 70, Fig. 5, 7; Lie *et al.* 2019, 360-361; Lie 2024, 292.

Fig. 4. Stratigraphy of the northern profile at Sântion-Movila Mănăstirii S 2 research unit.

out research on Bronze Age tell from the Carpathian Basin on the definition of a layer or phase of construction³⁰. A topic of such importance and complexity deserves a future approach.

As is the case with other tell sites³¹, we also note at Sântion the very small amount of adobe as an evidence of collapsed walls. Our observations indicate that the dwellings were not burned, but rather repaired or demolished, with the adobe almost completely missing. The walls of the houses were built either with a light structure of wood and clay (as evidenced by the presence of traces of stakes of varying thickness) or with wooden beams laid longitudinally in sections delimited by vertical beams (in the absence of the stake holes mentioned above or if the beams were used as a foundation)³². The floors were constructed of compressed clay and were covered with planks up to 0.30 m wide. The roof, made of light vegetal materials, was supported by pillars.

³⁰ Roska 1911; Roska 1912; Childe 1929; Tompa 1936; Stanczik 1978; Bóna 1980; etc. See recently Kienlin, Fischl, Pusztai 2018; Jaeger *et. al.* 2018; Vicze, Stig Sørensen 2023.

³¹ We mention only a few examples from western Romania: Periam-Movila Șanțul (Gogâltan, Ignat 2014, with the older references), Pecica-Șanțul Mare (Găvan, Ignat 2014, with the older references; Nicodemus, O'Shea 2015), Socodor-Căvă (Popescu 1956a), Vârșand-Movila dintre vii (Popescu 1956b), Toboliu-Dâmbul Zănăcanului (Lie 2024, with the older references), Săcuieni-Cetatea Bouului (Gogâltan 2014b, with the older references), and so forth. A massive, burnt structure that left behind a large amount of adobe was investigated by Ivan Ordentlich la Otomani-Cetatea de Pământ (Ordentlich, Lie, Ghemiș 2014).

³² A similar situation can be observed in the case of the multilayered settlement at Békés (Banner, Bóna 1974, 31-39).

Cxt. (Context) 1 is characterised by the presence of greyish-black topsoil and black soil, which is mixed with bones, bricks and pottery. This context exhibits a compact consistency. Cxt. 2 is distinguished by the presence of a greyish-black soil that is loamy than Cxt. 1. The lower part of Cxt. 2 is marked by the presence of pebbles, from which a pit emerges (Cxt. 3). Cxt. 3 is a pit filled with a more compact blackish grey soil than Cxt. 2, mixed with small pebbles and small fragments of bricks. Cxt. 4 is identified by a light yellowish brown earth. On the west side, it is 24 cm long. This context is cut by Cxt. 3. It contains small, medium pebbles and small fragments of bricks. The first four levels belong to the Middle Ages.

The following identified levels are associated with the Bronze Age and are described as follows: Cxt. 5 is a *grey ash-like* layer of mealy consistency, pigmented with charcoal, mixed with ash, and devoid of any evidence of habitation. In some areas, it is affected by galleries dug by animals. There are no traces of landscaping or flooring. The upper part is more ashy in character, while the lower part is less ashy. The lower part rests on debris from an arrangement that is not floor. The furnishings appear as a 1.5 cm thick light-coloured clay lens. Cxt. 6 was observed on the 2015 profile but not on the 2023 profile. It was also a gallery dug by animals. Cxt. 7A is a greyish-blackish hallow that contained large ceramic fragments from the same vessel. This context appears only in the eastern part of the profile. The consistency is more loosely related to Cxt. 7 B. Cxt. 7B occurs along the entire length of the profile. It is greyish-yellow, more compact and has only pebbles. It is a level of landscaping and consolidation of ground. *The initial construction phase* encompasses the transition from Cxt. 5 to Cxt. 7B. In fact, this first construction phase represents the last stage of habitation/construction of the tell in this research unit, but according to stratigraphic principles we mention it in the sequence in which it was identified in the field.

Cxt. 9A, identified in 2023, is the same as the former Cxt. 9 identified in 2015. This is a loose, dark gray layer, heavily mixed with small and medium coal fragments. It contains an abundance of archaeological material. The layer represents a *grey ash-like* layer. Cxt. 9B identified during the research done in 2023 corresponds to the former Cxt. 12 identified in 2015. It is a wooden floor that is preserved on the eastern half of the profile³³. The eleventh context, designated as Cxt. 11, represents an animal pit (probably badger) that starts at the preceding level. *The second phase of construction* is represented by contexts 9A, 9B, 12, and 13.

Cxt. 9C identified in 2023 is under the former Cxt. 13/2015 (Fig. 3). It is present only on the eastern side of the profile. It is a darker, more compact, grayish-brown levelling layer that contains relatively little archaeological material. On the western side, it has a yellowish-brown color. Cxt. 9D it's a wooden floor. It appears more consistently on the east side, but there's also present in a small sequence on the west side. Cxt. 14 it is an *grey ash-like* layer and is thin in the western part, averaging $\pm$ 4-5 cm. It is brownish to grey in color, more loamy, and contains a lot of small to medium-sized coal. It also contains a significant amount of archaeological material. It lies between two wooden floors (Cxt. 9D and Cxt. 16). Cxt. 15 is a decommissioning layer. It is dark brownish-grey, compact soil. It is visible only in the western part of the profile. Cxt. 16 is a wooden floor. It appears immediately below Cxt. 14, but only on the eastern side of the profile. Cxt. 17 is a *grey ash-like* layer. It is a grayish-brown color with a more loosened consistency. It appears only on the western side of the profile. It is a thin layer of 3-4 cm, that is difficult to see because a good part of it has been affected by rodents. Cxt. 18 – eate *grey ash-like* layer on the western side of profile, a skeleton of a foetus or newborn baby was found lying in a crouched position (Cxt. 18 A). It seems to be lying on its right side with its head facing north-east. It was lying on a bed of ash mixed with a lot of charcoal (Cxt. 18B). Above him appears a fragmentary vessel and cattle molars. The remains are disturbed by three galleries dug by rodents, including one in the chest and pelvis area. Cxt. 19 is a compact layer of yellow, slightly sandy clay mixed with small to medium-sized coal fragments. *The third phase of construction* is from Cxt. 9C to Cxt. 19.

Cxt. 22 is a layer of about 4 cm of brown, compact, loamy soil containing a large pot with many shells. An interesting feature is the appearance of a globular-bottomed, slightly arched profile pot decorated with broad fluted motifs. Cxt. 23 is found only on the west side of the profile. It is a smooth, compact earth that has been heavily mixed with burnt adobe, including larger fragments of wall with

³³ In the third phase of the Toboliu tell, a completely preserved wooden floor was identified (Lie 2021; Lie 2024, 293, 300-301, Fig. 6).

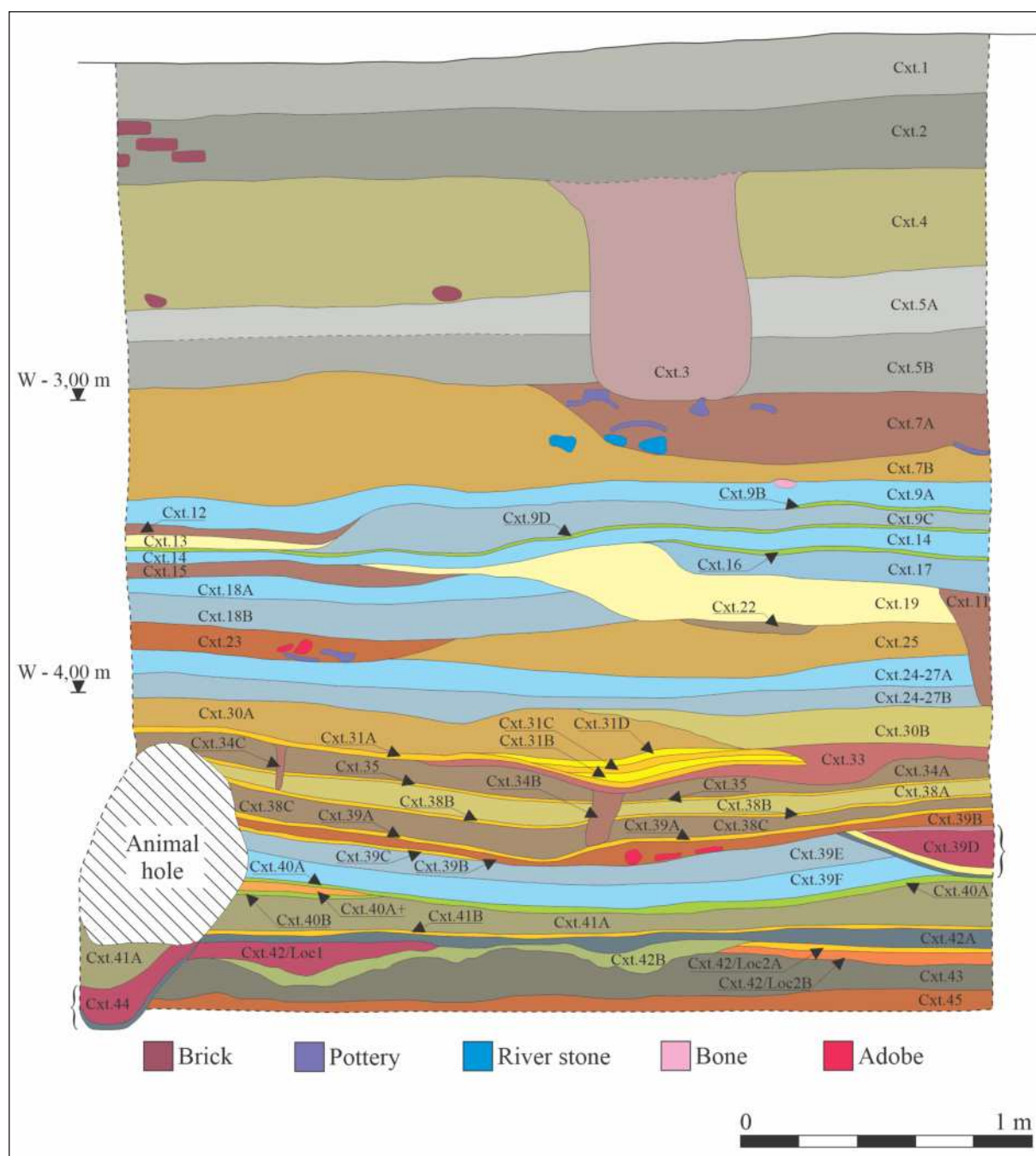

Fig. 5. Stratigraphy of the northern profile at Sântion-Movila Mănăstirii S 2 research unit.

wood impressions and small pieces of charcoal³⁴. Cxt. 25 is a floor made of compact clay. Thus, *the fourth construction phase* is represented by Cxt. 22-Cxt. 25.

In 2017, we observed a thick layer of about 24 cm in the profile (Cxt. 24-27) (Fig. 3). After the extension of the archaeological unit in 2023, we were able to delineate two levels: Cxt. 24-27A is a typical *grey ash-like* layer. It is gray, loosened, and heavily mixed with small to medium fragments of charcoal. It contains a significant amount of archaeological material. Cxt. 24-27B is a loosened and gray soil. It is slightly darker in color than Cxt. 24-27A. It still contains much charcoal, but it contains less archaeological material. Small to medium river pebbles occur instead. It is interesting that between Cxt. 24-27A and Cxt. 24-27B a piece of burnt and charred wood appears, most likely fallen from the

³⁴ At first we thought it was also an levelling layer (in the following of Cxt. 25) so it was also treated as such during dismantling, as an equalisation layer which usually does not contain archaeological material. We assume, however, that it is a ritual arrangement because, in the bundle were placed adobe fragments with long bones of adult ovicapride and a bovid skull, with at least two tools made of bone. The phenomenon is preserved very clear in profile.

roof (shingle)³⁵. Cxt. 30A is an equalizing layer. It is yellow, loamy, and fairly compact soil containing relatively many small and medium stones. In the middle of the profile, there is a homogeneously arranged package of stones and ceramic fragments. It has not been given a separate context number because it does not appear to be an intentional arrangement. Cxt. 30B is found only on the east side of the profile. It is a brownish to light gray soil that is heavily mixed with more compact yellow clay. It is not as hard as Cxt. 30A, but it is on the same level as it. Cxt. 31A is a clay floor. It is compact, fairly thin, and in places mixed with sand with iron oxides. It has three subsequent reworking (Cxt. 31B-C-D). The total thickness of the four floors (in the middle) is 11 cm³⁶. This is *the fifth phase of construction*.

Cxt. 33 is a burnt layer that appears virtually beneath the floor represented by Cxt. 31A. It consists of brownish to light grey soil mixed with a significant amount of charcoal and small fragments of burnt adobe. It is more visible on the eastern side of the profile. Cxt. 34A is a levelling layer made up of a darker brown, loamy, very compact, unmixed, pigment-free soil. It does not contain any archaeological material. This was the last levelling/sealing layer when the main pillar of the dwelling (Cxt. 34B) was still in use. Cxt. 34B is a pole pit. It is a light brown to yellow soil mixed with fairly compact adobe and charcoal. The posthole was dismantled prior to laying the floor of the dwelling represented by Cxt. 31A. Cxt. 34C is also a posthole. It is clearly visible on the west side of the profile. It is quite small, measuring 2.5 cm wide. Its fill is similar to Cxt. 34B. Cxt. 35 is a thin, compact clay floor. For this reason, it was not visible on the ground. Cxt. 37/2015 is a concentration of large and medium-sized river stones was noted in the western part of the profile. The layer was heavily disturbed by rodents, so it does not appear in the 2023 profile. Cxt. 38A is a levelling layer. It is a light brown to grey, loamy soil that is very compact. The western side and central area is thicker. It contains no archaeological material, no pigments or mixtures. It is clay brought in from outside on purpose. Cxt. 38B represents a relatively compact and sandy yellow clay floor, which exhibits heavy pigmentation in certain areas due to the presence of iron oxides. This floor is more strongly preserved on the western side of the profile³⁷. Cxt. 38C is a levelling layer. It is characterised by a darker brownish black soil, which is strongly smooth and compact. Its appearance is that of silt. It is a highly visible levelling layer that closes several layers belonging to a previous habitation. The easternmost side of the layer is mixed with light brownish-grey clay, which is similar to Cxt. 38A³⁸. Cxt. 39A is a clay floor. It represents *the sixth construction phase*. The yellow clay is quite thin and appears to be sandy in places, with charcoal mixed in. It occurs along the entire length of the profile. Cxt. 39B is likely a ritual arrangement similar to Cxt. 23. Larger fragments of heavily burnt adobe with wood imprint are laid in the bundle, including the corner of a dwelling mixed with animal bones on a bed of ashes. During the cleaning of the layer, bone tools were discovered. It seems that the structure in question represents an enclosing layer of a dwelling, which is then followed by another dwelling structure (Cxt. 38C to Cxt. 31 A-D). Cxt. 39C is likely a clay floor represented by a thin, relatively dense clay layer. It appears to be a repair layer. Cxt. 39D is a fire hearth. It is located on the eastern side of the profile and comprises four main parts, arranged from the bottom to the top as follows: 1- thin black-brown layer, sometimes heavily mixed with white ash and small and large fragments of charcoal; 2 -the clay was yellow in color, exhibiting a high degree of cleanliness and a slight sandy texture. It was practically fire heart, with a depth of penetration of no more than 7.5 cm. This resulted in the preservation of the light yellow lens on the bottom of the fireheart; 3 - clay burnt to red-orange, quite sandy; 4 - the upper layer is a highly compacted stratum of strong fired clay, which serves as the foundation for the fire hearth.

Cxt. 39E is a *grey ash-like* layer. As is typical, the layer is a light gray, with a considerable quantity of small to medium-sized ash intermingled with a substantial quantity of archaeological material. The coloration is somewhat light brown. Cxt. 39F is a layer of ash, but in this instance, the soil contains

³⁵ It is possible also that the levelling layer (Cxt. 24-27A and B) was ritually overlain by a layer of shell pot (Cxt. 22) and completely covered by another layer of compact clay (Cxt. 19). In this case, the equalising layer consists of Cxt. 24- 27A and B along Cxt. 22 and Cxt. 19.

³⁶ It is clear that the original floor (Cxt. 31A) has deepened right at the area where there was previously a wooden pillar (Cxt. 34B). The wood has rotted over time, which is why the floor has sagged visibly. This is why they did the three rebuilds.

³⁷ A worked deer antler, likely utilized as a tool handle, is situated approximately 125 cm to the east of the western profile.

³⁸ This indicates that the levelling levels (Cxt. 34A, 38A, 38C) and the floors (Cxt. 31A, 35, 38B) belong to the same dwelling, with a very short chronological interval between them.

a greater proportion of yellow clay³⁹. Cxt. 40A is a wooden floor. The imprints of the planks used for the floor are visible. Cxt. 40B is concentrated exclusively in the western half of the profile. The construction is composed of wooden beams, each measuring approximately 10-12 cm in thickness, which have been split lengthwise into two pieces and laid side by side, with the bark facing down. It can be reasonably assumed that they were floor support beams⁴⁰. This stratigraphic unit between Cxt. 39E and Cxt. 40B represents the *seventh construction phase*.

Cxt. 41A is a levelling layer. It is composed of light brown and yellow soil, which is strongly mixed with small pieces of ash. The layer contains few archaeological materials, but instead small to medium-sized river stones already occur. Cxt. 41B is likely to be a subsidence level. The soil is thin and loamy, and it is barely visible on the ground. Cxt. 42A is a burn layer. The soil is light brownish-brown to grey in color, loose in texture, and pigmented with adobe and charcoal. It covers the rubble of dwellings, specifically Cxt. 42/Loc. 1 and Cxt. 42/Loc 2. Cxt. 42/Loc. 1 it is a burn layer with ash but also with strong burned adobe. The floor of the dwelling is not visible, only the rubble of the wall. Cxt. 42/Loc. 2A represents a refurbishment of a yellow clay floor of the house. Cxt 42/Loc. 2B represents the original floor of the dwelling. It is composed of brownish-orange clay, which also contains iron oxides. It is evident that the inhabitants utilized native clay (Cxt. 45). This material is preserved in the eastern part, approximately a quarter of the total area. Cxt. 42B is a soil layer that represents a subsidence level between Cxt. 42/Loc. 1 and Loc. 2. This was also visible on the ground. It is composed of yellowish-green compact clay. Cxt. 41A, Cxt. 41B, Cxt. 42/Loc. 1, Cxt. 42/Loc 2 and Cxt. 42B marks the oldest construction phase we have identified, *the eighth*.

Cxt. 43 represents the initial stage of the terracing process. It is a dark brown clay-like substance, similar to Cxt. 34A, that is highly compact and greasy to the touch. It contains no archaeological material. Cxt. 44 is an oven. It is located in the western corner of the archaeological unit and is approximately 28 cm deeper than the floor represented by Cxt 42/Loc 1. The walls are orange/red burnt in color and the pit appears to be bell-shaped. The underside is filled with ash and charcoal, while the upper part is covered by Cxt. 41A⁴¹. Cxt. 45 is archaeologically sterile. The native clay, without anthropogenic intervention, is brownish, compact, greasy to the touch and pigmented with iron oxides.

A summary of the results of the archaeological excavations in S 2 research unit reveals that the tell settlement in this area has a total stratigraphy of 3,42 m from the treading level, as measured in the north-eastern corner of the archaeological unit. A total of 45 main archaeological contexts have been identified. The initial four contexts (Cxt. 1-4) pertain to the medieval monastery. Cxt. 5 represents the first Bronze Age level, which has remained unaltered by subsequent interventions and Cxt. 44 represents the last Bronze Age stratigraphic accumulation in this area. In total the Bronze Age tell stratigraphy in this area reached a thickness of 2.62 m (Fig. 6).

Absolute chronology

Due to the limited financial resources available, only one sample was taken from a cattle bone in 2015 from under Cxt. 9 of S 2 unit⁴². In 2022, as part of the research project funded by the new management of the Museum of Oradea, four samples were selected from the excavations carried out between 2015 and 2017 (Cxt. 11, Cxt. 17, Cxt. 23, Cxt. 24-27). Additionally, three new samples were taken from the following contexts: Cxt. 39b, Cxt. 40a, Cxt. 41a. The 2023 campaign aimed to conclude the research unit S2, with samples obtained from the most recent investigated contexts (Cxt.42/Loc.1,

³⁹ Cxt. 39E and 39F represent the demolished dwelling that is related to the floor below them (Cxt. 40A). Between Cxt. 39E and 39F there appears to be a level of subsidence visible that was not observable on the ground. A thin layer of 1-2 mm of wood impression and bone is visible in the profile. The question arises as to whether the lens between Cxt. 39E and 39F, which can only be seen on the eastern side, marks a level of subsidence (we are discussing a longer interval lasting several months) or simply marks a phase of demolition, when more meat has been consumed, without a longer interval of time passing.

⁴⁰ A sandy, weakly silty yellow layer occurs between Cxt. 40A and 40B in places, strongly mixed with small and medium stones, and is very compact. It was not given an independent context number because it is assumed to have been made as a levelling layer for 40A.

⁴¹ The structure is subject to destruction by rodents and foxes, with a small portion remaining on the ground.

⁴² Fazecaş *et al.* 2016, 183; Gogăltan *et al.* 2020, 83, Fig. 6.9.

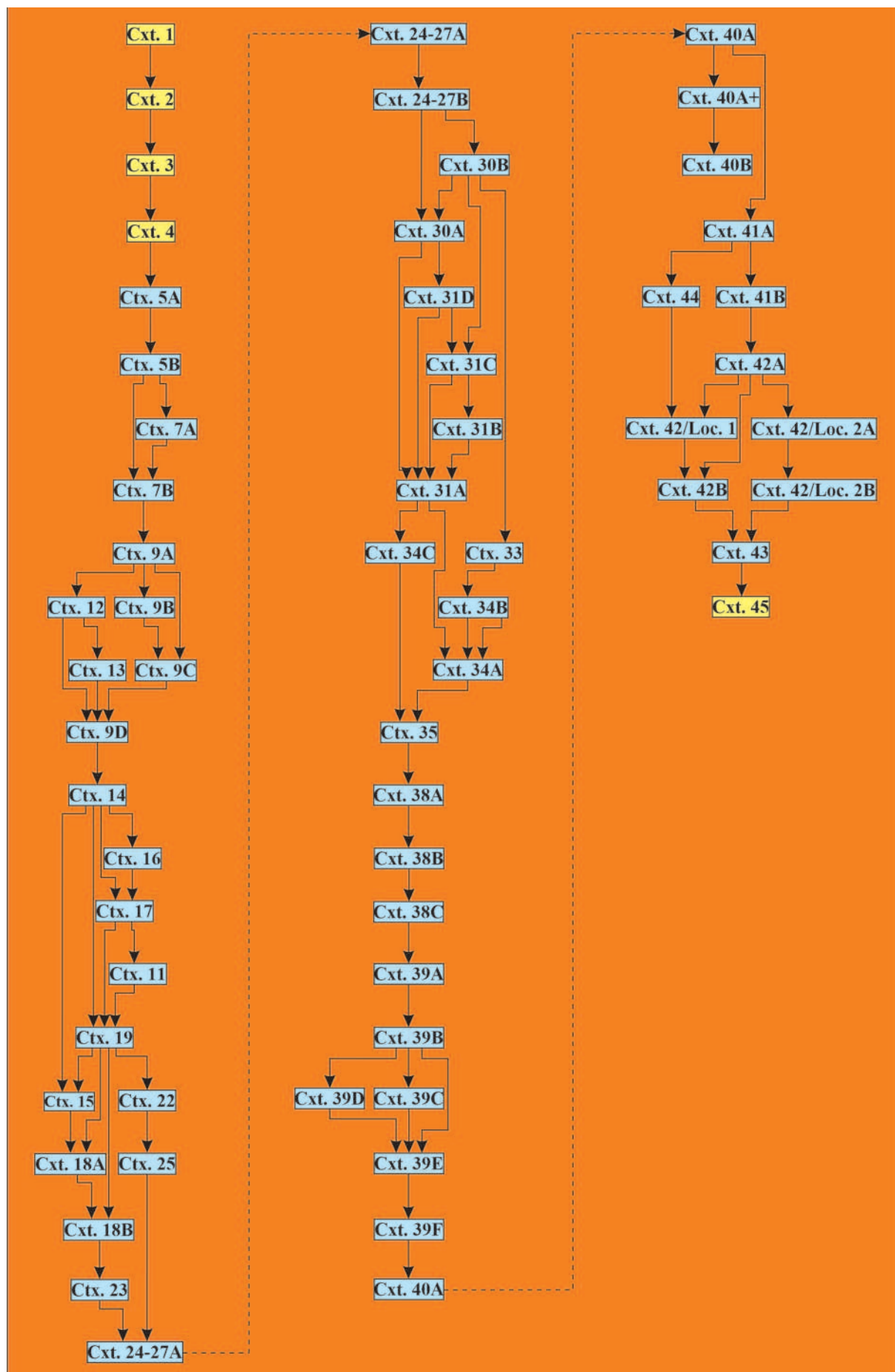

Fig. 6. Harris matrix of the Sântion-Movila mănăstirii site. Cxt. 5-43 marks the Bronze Age habitation.

Cxt.42/Loc.2 și Cxt.43). Following the straightening and extension of the northern profile, two more samples were taken from contexts Cxt. 5 and Cxt. 35. Another sample was recovered from the S 3 research unit opened in 2023. This comes from the final habitation level ascribed to the Bronze Age (Cult. Layer-1.74), which was identified beneath the medieval monastery⁴³. A total of 14 animal bone samples were processed in the laboratory of the Nuclear Research Institute (ATOMKI) in Debrecen. The data have been calibrated in accordance with the most recent calibration curve⁴⁴ (Fig. 7).

From the data modeling, sample Cult.Layer - 1.74 m (DeA-46928) was excluded due to its provenance from a different stratigraphic unit and sample DeA-42628 because Cxt. 11 turned out to be an animal burrow that brought up archaeological material from the upper levels. Furthermore, the calibration exhibits a degree of contemporaneity with the samples from the final dwelling layerl in S2 (Cxt. 5) and S3 units (Cult.Layer - 1.74 m) (Fig. 7). The items in question are positioned between 1740 and 1630 calBC (95,4%). It is possible that the upper levels of the tell were destroyed or removed during the development of the medieval monastery. The oldest evidence, which marks the beginning of habitation, is placed in the first half of the century 19th BC.

Research unit	Context	Lab code	BP	±	68,3%	95,4%
S3/2023	Cult.Layer - 1.74 m	DeA-46928	3388	22	1732–1630	1743–1618
S2 /2023	Cxt.5	DeA-46924	3394	21	1736–1631	1743–1622
S2/2015	Cxt.9	DeA-7115	3475	34	1878–1744	1891–1690
S2/2015	Cxt.11	DeA-42628	3404	19	1740–1639	1746–1625
S2/2015	Cxt.17	DeA-42629	3473	19	1874–1747	1881–1699
S2/2015	Cxt.23	DeA-42630	3464	20	1873–1743	1880–1695
S2/2015	Cxt.24-27	DeA-42631	3434	18	1862–1691	1874–1642
S2/2023	Cxt.35	DeA-46925	3471	21	1874–1746	1881–1697
S2/2022	Cxt.39b	DeA-42632	3504	20	1882–1774	1890–1750
S2/2022	Cxt.40a	DeA-42633	3496	19	1881–1770	1885–1749
S2/2022	Cxt.41a	DeA-42634	3487	20	1878–1752	1882–1746
S2/2023	Cxt.42/Loc.1	DeA-46990	3503	23	1882–1774	1892–1746
S2/2023	Cxt.42/Loc.2	DeA-46926	3482	22	1876–1751	1884–1704
S2/2023	Cxt.43	DeA-46927	3463	22	1873–1702	1880–1693

Fig. 7. Radiocarbon dates of the samples from Sântion-Dealul Mănăstirii.

The Bayesian modeling applied to the data suggests a very good alignment, indicating a coherent chronological framework. The estimated start of the boundary is around 1800 BC, while the boundary end is before 1700 BC (Fig. 8). This suggests that the stratigraphic accumulations, exceeding 2.50 meters, occurred within approximately 100 years, highlighting a rapid anthropogenic accumulation dynamic. However, for an absolute dating of construction phases 6-1, additional evidence is necessary to determine the precise operational lifespan of these constructions.

As previously mentioned, a primary objective of the Sântion project was to clarify the chronological relationships between the site and the nearest tell in the area⁴⁵. The available data indicates that the two tells, Sântion-Dealul Mănăstirii and Toboliu-Dâmbul Zănăcanului, are likely quasi-contemporary. Despite being only 7 km apart in a straight line, they were probably separated by several water courses during the Bronze Age.

⁴³ Gogăltan *et al.* 2024, 337.

⁴⁴ Reimer *et al.* 2020.

⁴⁵ Gogăltan, Lie, Fazecaș 2020.

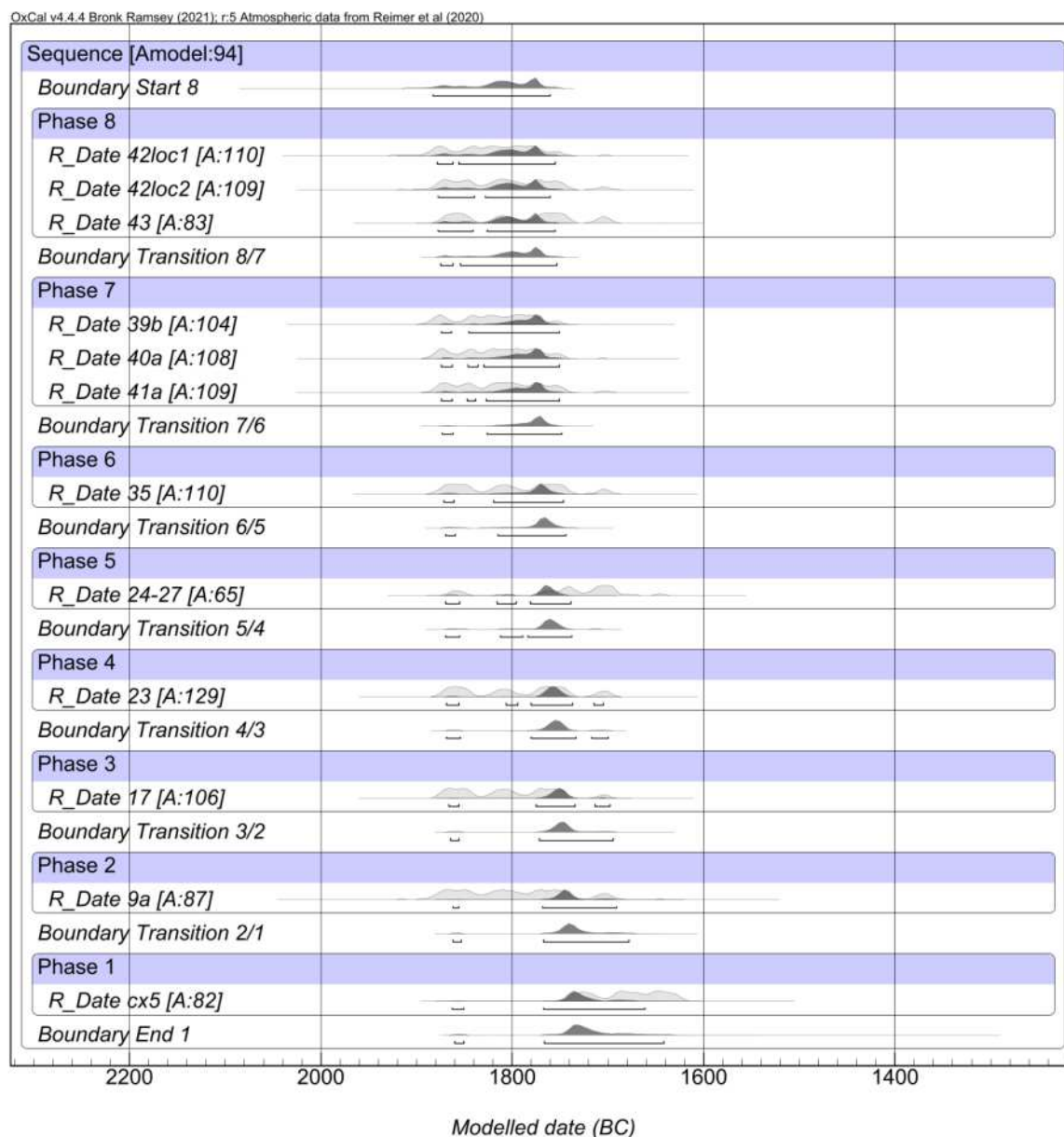

Fig. 8. Modelled data from Sântion-Dealul Mănăstirii.

Acknowledgements

We wish to thank Marian Adrian Lie and Victor Sava for helping us to carry out the Bayesian analysis.

Gruia Fazecaş

Muzeul Țării Crișurilor – Complex Muzeal,
Oradea, RO
gruia74@yahoo.com

Florin Gogâltan

Institutul de Arheologie și Istoria Artei,
Cluj-Napoca, RO
floringogaltan@gmail.com

Kátocz Zoltán

Muzeul Țării Crișurilor – Complex Muzeal,
Oradea, RO
katocz.zoltan@gmail.com

REFERENCES

- Alexandrescu 1955 A. Alexandrescu, *Săpăturile de salvare de la Sântion*. Studii și Comunicări de Istorie Veche a României VI, 1955, 3-4, 487-495.
- ArDOS 1936 F. ArDOS, *Date arheologice privitoare la Oradea și județul Bihor*. Familia, seria III, anul III, nr. 4, 1936, 61-76.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*. București 1978.
- Banner, Bóna 1974 J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. Budapest 1974.
- Bóna 1980 I. Bóna, *Tószeg-Laposhalom (1876-1976)*. A Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, 1979-1980, 83-107.
- Childe 1929 V. G. Childe, *The Danube in Prehistory*. Oxford 1929.
- Drimba, Fazecaș 2019 G. Drimba, G. Fazecaș, *O perspectivă istorică asupra evoluției mediului geografic în preajma tell-ului aparținând epocii bronzului de la Sântion "Dealul Mănăstirii/Klastromdomb" (județul Bihor)*. Crisia 49, 2019, 49-63.
- Emódi 2005 J. Emódi, *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*. Ephemeris Napocensis XII, 2002 (2005), 5-35.
- Fazecaș 2014 G. Fazecaș, *Sântion "Dealul Mănăstirii = Klastrom domb", Bihor County*. In: Gogâltan, Cordoș, Ignat 2014, 235-241.
- Fazecaș, Lie 2018 G. Fazecaș, M. Lie, *Determinarea suprafeței sitului de epoca bronzului de la Toboliu – Dâmbu Zănăcanului*. Crisia 46, 2018, 29-38.
- Fazecaș, Gogâltan 2018 G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Evaluarea așezărilor multistratificate ale epocii bronzului din Bazinul Crișurilor. Stadiul actual al cercetărilor*. In: N.C. Rișcuța, I.V. Ferencz (eds.), *Studii și articole de arheologie. In memoriam Ioan Andrițoiu*. Cluj Napoca 2018, 111-136.
- Fazecaș, Gogâltan 2019a G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Comunitățile Otomani din bazinul Crișurilor. O nouă perspectivă de la frontiera estică a complexului cultural Otomani-Füzesabony (CCOF)*. Acta Musei Porolissensis XLI, 2019, 53-80.
- Fazecaș, Gogâltan 2019b G. Fazecaș, F. Gogâltan, *The Otomani Communities in the Crișuri Rivers Basin. A New Perspective on the South-Eastern Border of the Otomani-Füzesabony Cultural Complex (OFCC)*. In: Fischl, Kienlin 2019, 317-349.
- Fazecaș, Gogâltan 2020 G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Multilayered settlements of the Bronze Age in the Crișuri Rivers Basin. State of research (2016)*. Crisia 50, 2020, 19-44.
- Fazecaș, Gogâltan 2021 G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Research History of the Bronze Age Multi-Layered Settlements in Bihor Count*. In: Kienlin, Găvan 2021, 317-338.
- Fazecaș, Gogâltan, Ignat 2017 G. Fazecaș, F. Gogâltan, A. Ignat, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii = Klastrom domb*. In: *Cronica cercetărilor arheologice*. Campania 2016. A LI-a sesiune națională de rapoarte arheologice Muzeul Național de Istorie al României, București 24-27 mai 2017. București 2017, 118-119.
- Fazecaș, Demjén, Gogâltan 2023 G. Fazecaș, A. Demjén, F. Gogâltan, *The archaeological "Way of the water". Bronze- and Middle Ages site of Sântion "Dealul Mănăstirii", Bihor County*. In: Moisa, Chiriac 2023, 23-34.
- Fazecaș et al. 2016 G. Fazecaș, A. Ignat, F. Gogâltan, Demjén A., *Sat Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii = Klastrom domb*. In: *Cronica cercetărilor arheologice*. Campania 2015. A L-a sesiune națională de rapoarte arheologice Târgu-Jiu, 26-28 mai 2016, București, 2016, 183-184.
- Fazecaș et al. 2023 G. Fazecaș, F. Gogâltan, Z. Katócz, D. Marta, K. Fechete-Porsztner, G.T. Pop, *Sântion, com. Borș, jud. Bihor, Punct: „Dealul Mănăstirii”*. In: *Cronica cercetărilor arheologice*. Campania 2022. A LVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 29-31 Mai 2022 Târgoviște. Târgoviște 2023, 629-630.
- Fischl, Kienlin 2019 K. P. Fischl, T. L. Kienlin (eds.), *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon*. Bonn 2019.
- Găvan, Ignat 2014 A. Găvan, A. Ignat, *Pecica "Șanțul Mare = Nagysánc", Arad County*. In: Gogâltan, Cordoș, Ignat 2014, 148-167.

- Găvan, Lie 2020 A. Găvan, M. A. Lie, *A casting mould uncovered in the Bronze Age tell settlement from Toboliu. Notes on the origin and distribution of socketed chisels*. Ziridava. *Studia Archaeologica* 34, 2020, 157-168.
- Găvan, Lie, Kienlin 2020 A. Găvan, M. A. Lie, T. L. Kienlin, *Preliminary report on the 2019 excavation undertaken on the outer settlement of the tell from Toboliu (Bihor County)*. *Crisia L*, 2020, 59-74.
- Găvan *et al.* 2021 A. Găvan, T. L. Kienlin, A. Röpke, N. Nolde, T. Zerl, M. Zickel, M. A. Lie, G. Fazecaş, F. Gogâltan, *Living together or apart? Unravelling the development, internal organization and social structure of a complex Bronze Age tell settlement at Toboliu, western Romania*. *Crisia LI*, 2021, 59-76.
- Găvan, Lie, Kienlin 2024 A. Găvan, M. A. Lie, T. L. Kienlin, *Off-tell Houses at the Bronze Age Multi-component Settlement in Toboliu (Romania)*. In: T. L. Kienlin (ed.), *Houses and Households – Comparative Perspectives from Archaeology and the Sciences*. Bonn 2024, 329-350.
- Gogâltan 2014 F. Gogâltan, *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements on the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. In: Gogâltan, Cordoş, Ignat 2014, 13-24.
- Gogâltan 2014b F. Gogâltan, *Săcueni “Cetatea Boului = Cetatea Taurului = Ökörvár = Ökördomb = Bikavár”, Bihor County*. In: Gogâltan, Cordoş, Ignat 2014, 200-206.
- Gogâltan 2016 F. Gogâltan, *Building power without power? Bronze Age fortified settlements on the Lower Mureş Basin*. In: F. Gogâltan, C. Cordoş (eds.), *Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area*. Cluj-Napoca 2016, 87-113.
- Gogâltan, Ignat 2014 F. Gogâltan, A. Ignat, *Periam “Movila Şanţului = Sânczhalom = Schantzhügel”, Timiş County*. In: Gogâltan, Cordoş, Ignat 2014, 168-176.
- Gogâltan, Cordoş, Ignat 2014 F. Gogâltan, C. Cordoş, A. Ignat (eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca 2014.
- Gogâltan, Lie, Fazecaş 2020 F. Gogâltan, M. Lie, G. Fazecaş, *Pottery comparisons between two contemporary horizons of neighboring Bronze Age tell-settlements (Sântion and Toboliu)*. In: 26th EAA Virtual Annual Meeting. Abstract Book. Prague 2020, 121.
- Gogâltan *et al.* 2020 F. Gogâltan, A. Găvan, M. A. Lie, G. Fazecaş, C. Cordoş, T. L. Kienlin, *Exploring the Bronze Age tells and tell-like settlements from the eastern Carpathian Basin. Results of a research project*. In: A. Blanco-González, T. L. Kienlin (eds.), *Current approaches to tells in the prehistoric Old World. A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age*. Oxford 2020, 73-95.
- Gogâltan *et al.* 2024 F. Gogâltan, G. Fazecaş, K. Zoltán, K. Fechete-Porsztner, A. Demjén, F. Sfrengu, G. T. Pop, M. Oana, *Sântion, com. Borş, jud. Bihor, Punct: Dealul Mănăstirii / Kolostordomb*. In: *Cronica cercetărilor arheologice*. Campania 2023. A LVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice, 29-31 Mai 2023 – Târgu Mureş. Bucureşti 2024, 336-342.
- Hampel 1886 J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I. Budapest 1886.
- Hampel 1892 J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II. Budapest 1892.
- Jaeger *et al.* 2018 M. Jaeger, G. Kulcsár, N. Taylor, R. Staniuk (eds.), *Kakucs-Turján a Middle Bronze Age multi-layered fortified settlement in Central Hungary*. Bonn 2018.
- Kienlin, Găvan 2021 T. L. Kienlin, A. Găvan (eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021.
- Kienlin, Fischl, Pusztai 2018 T. L. Kienlin, K. P. Fischl, T. Pusztai, *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS). Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey*. Bonn 2018.
- Lie 2021 M. A. Lie, *A Particular Case of Bronze Age Household*. In: Kienlin, Găvan 2021, 253-275.

- Lie 2024 M. A. Lie, *Structure layouts as means of understanding household activities at the bronze age tell site of Toboliu*. In: T. L. Kienlin (ed.), *Houses and Households – Comparative Perspectives from Archaeology and the Sciences*. Bonn 2024, 291-311.
- Lie, Cordoș 2023 M. Lie, C. Cordoș, *Possible functionalities of a Bronze Age clay object from Toboliu (Bihor County)*. In: Moisa, Chiriac 2023, 17-22.
- Lie, Radu, Fazecaș 2015 M. A. Lie, C. Radu, G. Fazecaș, *Cimitirul de secol XIX de la Toboliu-Dâmbul Zănăcanului (jud. Bihor)*. Terra Sebus 7, 2015, 261-272.
- Lie, Găvan, Kienlin 2023 M. A. Lie, A. Găvan, T. L. Kienlin, *A magical anthropomorphic representation from the Bronze Age site of Toboliu?*. Crisia LIII, 2023, 27-50.
- Lie et al. 2018 M. A. Lie, C. Cordoș, A. Găvan, G. Fazecaș, T. L. Kienlin, F. Gogâltan, *An overview of the Bronze Age tell-settlement in Toboliu (Bihor County, Romania)*. Gesta XVII/2, 2018, 63-76.
- Lie et al. 2019 M. A. Lie, A. Găvan, C. Cordoș, T. L. Kienlin, G. Fazecaș, F. Gogâltan, *The Bronze Age Tell Settlement at Toboliu (Bihor County, Romania). A Brief Outline of Recent Investigations*. In: Fischl, Kienlin 2019, 351-368.
- Lie et al. 2024 M. A. Lie, A. Găvan, T. L. Kienlin, A. Röpke, M. Zickel, T. Zerl, *Exploring the chronostratigraphy of a Bronze Age settlement through core drilling*. Praehistorische Zeitschrift, 2024. <https://doi.org/10.1515/pz-2023-2026>
- Moisa, Chiriac 2023 G. Moisa, A. Chiriac (Coord.), *150 de ani de muzeografie orădeană*. Oradea 2023.
- Nicodemus, O'Shea 2015 A. Nicodemus, J. M. O'Shea, *From relative to absolute: the radiometric dating of Mureș Culture ceramics at Pecica-Șanțul Mare*. In: S. Forțiu, A. Stăvilă (eds.), *ArheoVest, Nr. III: [Simpozion ArheoVest, Ediția a III-a:] In Memoriam Florin Medeleț, Interdisciplinaritate în Arheologie și Istorie, Timișoara, 28 noiembrie 2015*. Szeged 2015, 691-702.
- Ordentlich 1971 I. Ordentlich, *Aria de răspândire a culturii Otomani, de pe teritoriul României*. Marmatia II, 1971, 19-35.
- Ordentlich 1974 I. Ordentlich, *Sântion*. In: *Repertoriul monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice de arhitectură și artă din județul Bihor*. Oradea 1974, 69-70.
- Ordentlich, Lie, Ghemiș 2014 I. Ordentlich, M. Lie, C. Ghemiș, *Otomani "Cetățuie-Vârhegy", Bihor County*. In: Gogâltan, Cordoș, Ignat 2014, 139-147.
- Popescu 1956a D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. I. Sondajele de la Socodor –1948-*. Materiale II, 1956, 43-88.
- Popescu 1956b D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand – 1949 -*. Materiale II, 1956, 89-152.
- Reimer et al. 2020 P. J. Reimer, W. E. N. Austin, E. Bard, A. Bayliss, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, M. Butzin, H. Cheng, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, B. Kromer, S. W. Manning, R. Muscheler, J. G. Palmer, C. Pearson, J. van der Plicht, R. W. Reimer, D. A. Richards, E. M. Scott, J. R. Southon, C. S. M. Turney, L. Wacker, F. Adolphi, U. Büntgen, M. Capano, S. M. Fahrni, A. Fogtmann-Schulz, R. Friedrich, P. Köhler, S. Kudsk, F. Miyake, J. Olsen, F. Reinig, M. Sakamoto, A. Sookdeo, S. Talamo, *The Intcal20 Northern Hemisphere Radiocarbon age Calibration Curve (0–55 CAL Kbp)*. Radiocarbon 62, 4, 2020. 725-757.
- Rómer 1871 F. Rómer, *A szent-andrási őskori lelet*. Archaeologiai Értesítő 5, 1871, 303-306.
- Roska 1911 M. Roska, *Ásatás a perjámosi Sánc-halmon. Fouilles aux remparts (Sánc-halom) Perjamos*. Földrajzi Közlemények XXXIX, 1911, 2-29, 2-39 (extrase).
- Roska 1912 M. Roska, *Ásatás a pécska-szemláki határban levő Nagy Sánczon*. Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtárából III, 1912, 1-73.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély régészeti repertoriuma. I. Őskor*. Kolozsvár 1942
- Stanczik 1978 I. Stanczik, *Vorbericht über die Ausgrabung der bronzezeitlichen Tellsiedlung von Füzesabony-Öregdomb*. Folia Archaeologica XXIX, 1978, 93-102.

- Tompa 1936 F. Tompa, *Bronzkori lakótelep Hatvanban*. Archaeologiai Értesítő XLVIII, 1935 (1936), 16-34, 241-242.
- Vicze, Stig Sørensen 2023 M. Vicze, M. Stig Sørensen, *Living in a Tell: Memory and Abandonment. Százhalombatta-Földvár Phase I (Late Koszider)*. Budapest, 2023.

One step further. Discussions on the catalogue of the settlements belonging to the Cornești-Crvenka group (2000/1900 - 1600/1500 BC)

Andrei Stavilă, Florin Gogâltan

Abstract: Tudor Soroceanu's early career concentrated on Vatin culture, with notable excavations at Cornești-Dealul Cornet and Socodor-Căvăjdie. His and other researchers' work have contributed to clarifying the cultural dynamics of the Middle Bronze Age (MBA) in Banat and southern Crișana. Recent studies have provided deeper insights into the MBA and the early Late Bronze Age (LBA) in southwestern Romania, specifying the characteristics of the Cornești-Crvenka group. In this regard, research has focused on chronology, origin and the end of this group, ceramic or metal artifacts. The catalogue of Cornești-Crvenka settlements, refined over time, now includes 67 records, divided into genuine tells, tell-like settlements, open settlements, cave habitations, and isolated features. Most sites are located in the Banat plain, with a few in piedmont and mountainous regions. In this paper we also highlight the importance of the research methods in the understanding of the Cornești-Crvenka settlements' dynamics and distribution.

Keywords: Cornești-Crvenka group; Vatin culture; Middle Bronze Age; habitat; Carpathian Basin.

In the early years of his scientific career, Tudor Soroceanu focused on investigating settlements now attributed to the so-called Cornești-Crvenka group of the Vatin culture. His excavations at Cornești-Dealul Cornet and Socodor-Căvăjdie, along with the comprehensive publication of older and newer findings from the tell sites at Pecica-Șanțul Mare and Periam-Movila Șanțului, as well as other sites, significantly contributed to defining the Middle Bronze Age (MBA) in Banat and southern Crișana region¹. Therefore, at this anniversary moment, we consider it appropriate to establish the current knowledge about these settlements by discussing the Cornești-Crvenka archaeological site catalogue.

*

Recently, and specifically within the last five years, several scientific papers have been published discussing the issues of the MBA and the beginning of the Late Bronze Age (LBA) in southwestern Romania (ca. 2000/1900 - 1600/1500 BC), with references to the so-called Cornești-Crvenka group. New contributions from Romanian and Serbian researchers² have complemented older historiographic aspects³. Notable progress includes the reconstruction of this period in the Lower Mureș Basin⁴ and the low plains of Romanian⁵ and Serbian Banat⁶, covering chronological aspects⁷, the distribution area⁸, origins⁹, ceramic artefacts¹⁰ or the end of this ceramic style¹¹. Additionally, information has been synthesized regarding the paleo-environment reconstruction of the Bronze Age in this region¹².

¹ See the article by F. Gogâltan and V. Sava about T. Soroceanu in this volume, which also includes the bibliographic references.

² Gogâltan 2022.

³ Gogâltan 2004.

⁴ Sava, Gogâltan 2019; Gogâltan, Sava 2019; Stavilă *et al.* 2020; Sava, Gogâltan 2022a; Sava, Gogâltan 2022b; Sava, Gogâltan 2023.

⁵ Berteau 2020.

⁶ Ljuština 2019; Јовановић 2020; Ljuština 2022; Molloy *et al.* 2023.

⁷ Gogâltan 2019a, Fig. 3; Gogâltan 2019b, Abb. 4a-b; Јовановић 2020, Tab. 2; Ljuština 2022, 199-202.

⁸ Ljuština 2019, Sl. 1; Gomez-Gras *et al.* 2021, Fig. 1; Ljuština, Dmitrović 2024, Fig. 1.

⁹ Gogâltan, Stavilă 2021, 524; Gogâltan 2022, 17-18.

¹⁰ Gomez-Gras *et al.* 2021; Kapuran, Milojević 2021; Dmitrović, Ljuština 2021; Gogâltan 2022; Ljuština, Dmitrović 2024; Gogâltan *et al.* 2024.

¹¹ Kapuran 2019; Gogâltan, Stavilă 2020; Szentmiklosi 2021.

¹² Gogâltan 2021.

We also have inventories and catalogues of metal artefacts characteristic of the MBA, some of which can be associated with the Cornești-Crvenka communities¹³. Consequently, the characteristics of this ceramic style are now more clearly defined¹⁴.

Creating a catalogue of the Cornești-Crvenka group settlements remained an important goal. Researchers have made some progress in this direction in the past, and a brief review is necessary to understand how the study of these settlements has evolved. For a long time, sites that can now be attributed to the Cornești-Crvenka ceramic style were associated with other cultural realities such as Periam (Periamoș)/Mureș, Otomani, Verbicioara, Dubovac-Žuto Brdo-Gârla Mare, Cruceni-Belegiș ceramic styles, etc.¹⁵. Thus, in 1960, no Vatin settlement type in Romania could be mentioned¹⁶. I. Bóna, who had a better understanding of older materials, considered the settlement at Satu Mare-*Weingarten* an important Vatin archaeological site and the area of this culture extended north of the Mureș River, as demonstrated by the discovery at Pecica-Rovine¹⁷. Given that the researchers attributed the significant settlements at Socodor and Vârșand to the Otomani culture¹⁸, other sites north of the Mureș were subsequently assigned to the same cultural area (Aluniș-Dealul Molizilor, Arad-Bufniți, Arad-Grădiște-I.A.S. Sere, Arad-Uzina de Apă, Bodrogul Nou-Către Vale, Cicir-Spinul lui Stanca, Cuvin-Valea Danciului, Frumușeni-2, 5. km sud de sat, Horia-Slatini=Situl V6, Sâmbăteni-Est, Vinga-Izvor/Situl 6)¹⁹.

Knowledge on the Vatin culture in Romanian Banat changed radically due to O. Radu's archaeological research at Cornești-Dealul Cornet in 1970²⁰. This settlement, another unique one discovered through surface research at Jebel (Timiș County)²¹ and the hoard found in a small two-handled cup at Pecica-Rovine/Pruniș, will be attributed to the Vatin culture. Given the importance of this site, T. Soroceanu will take over its research²².

During the same period (1970-1971), excavations will also be taken at another settlement attributed to the Vatin culture, located on Moldova Veche (Ostrovul Moldova-Spitz). S. Morintz will note that the materials here have more similarities with those from Omoljica and Pančevo than with those from Cornești, suggesting an earlier stage of the Vatin culture. Among the discoveries characteristic of the Vatin culture, S. Morintz mentions: Vatin, Vrșac, Gomolava (layer IVa), Popov Salaș, Pančevo, Omoljica (in Yugoslavia), Cornești, and Moldova Veche (Ostrovul Moldova) (in Romania)²³.

As a result of G. Lazarovici's research in the 1970s in the Danube Gorge area²⁴, discoveries at Moldova Veche²⁵, Gornea, Dubova, and the later ones from Liubcova²⁶, Bocșa²⁷ and Cornești²⁸ will be attributed to the Vatin culture. M. Garašanin will mention a new Vatin archaeological site in Romanian Banat at Foeni, with the materials housed in the museum in Zrenjanin²⁹.

The repertoire of Vatin settlements in Romanian Banat will grow by discovering additional archaeological sites. Archaeological materials from the 1987-1988 excavations on Moldova Veche

¹³ See the latest Stavilă *et al.* 2020; Sava, Gogâltan 2022a; Sava, Gogâltan 2023 and A. Găvan article from this volume.

¹⁴ Ljuština 2022. A synthesis about the Cornești-Crvenka group/ceramic style in the Romanian Banat is currently in press (Gogâltan *et al.* 2024).

¹⁵ Nestor 1933, 92; Popescu 1944, 95, 136; Garašanin, Garašanin 1951, 249-250; Popescu 1956; Garašanin 1959, 76; Dumitrescu 1961, 202-202, 292-304; etc.

¹⁶ Nestor 1960, 108.

¹⁷ Bóna 1975, 180-181. V. Dumitrescu also attributed it to the Vatin culture (Dumitrescu 1941).

¹⁸ Roska 1941; Popescu 1956a; Popescu 1956b. See also Găvan 2014.

¹⁹ Ordentlich 1971; Pădureanu 1973; Pădureanu 1985; Pădureanu 1988a; Pădureanu 1988b.

²⁰ Radu 1972a; Radu 1972b.

²¹ See also Moga 1964, 296.

²² Soroceanu, Radu 1975. See also Medeleț 1993, 121-122, 142.

²³ Morintz 1978, 17-22.

²⁴ Lazarovici 1977.

²⁵ It probably refers to Ostrovul Moldova-Spitz archaeological site.

²⁶ G. Lazarovici and M. Gumă published the survey results conducted at Liubcova-Stenca Libcovei in 1976 the following year (Gumă 1977). M. Gumă and C. Săcărin published a report on the systematic research from 1977 to 1980 (Gumă, Săcărin 1983). Despite observing solid influences from the Verbicioara culture, they attributed the Bronze Age habitation in this fortified settlement to the Vatin culture. We were cautious about attributing the few published ceramic fragments to the Cornești-Crvenka style, as the forms and ornaments are also found in the Pančevo-Omoljica group, alongside those from Ostrovul Moldova. See also Gumă 1997, 48.

²⁷ It probably refers to Bocșa Vasiovei-Muntele Areniș-Izvorul Smidei=Gruniul Cetății (Müller 1965; Petrovsky 1973, 390, nr. 5).

²⁸ Lazarovici, Săcărin 1979, 80-81.

²⁹ Garašanin 1983, 511. S. Marinković (1996) will publish the discoveries from here.

(Ostrovul Moldova) at the *Huncă* archaeological site, a different settlement from the one on the *Spitz* promontory, will be associated with this ceramic style. The Vatin culture will also include the *Ciuta-Cornul Dealului* settlement and the cave shelter at *Băile Herculane-Peștera Oilor*.

In his synthesis about the Bronze Age in Banat, M. Gumă will adopt F. Gogâltan's opinion regarding the existence of a new group in the MBA of Romanian Banat, named *Cornești-Crvenka*. He will associate this ceramic horizon with the settlements *Ciuta*, *Foeni-Gomila Lupului*, *Cornești*, *Gornea-Păzăriște*, *Vrșac-Crvenka*, *Socodor*, and with some uncertainty, the settlements on the Danube at *Moldova Veche-Ostrov*, *Dubova-Peștera lui Climente I*, and *Adăpostul/Potcapina lui Climente* or *Peștera Oilor* at *Băile Herculane*³⁰.

While working on his doctoral thesis on the Early and MBA in Banat, F. Gogâltan naturally focused on gathering information about what was defined at that time as the Vatin culture. By 1997, when he completed his thesis, he had catalogued 19 sites in Romanian Banat and the Lower Mureș River area that could belong to this culture (*Aluniș*, *Arad-Uzina de apă*, *Aradu Nou*, *Băile Herculane*, *Bocșa Vasiovei*, *Carani*, *Cicir*, *Ciuta*, *Cornești*, *Foeni*, *Frumușeni*, *Gornea*, *Horia*, *Jebel*, *Liubcova*, *Moldova Veche*, *Periam*, *Satu Mare*, and *Vinga*)³¹. Later, using materials processed by T. Soroceanu from the old excavations by M. Roska and N. Covaciu at *Socodor*, he discussed the southern distribution area of the *Otomani* culture to draw a demarcation line between these communities and the newly defined *Cornești-Crvenka* group. On that occasion, he mapped 25 sites characteristic of this group in southwestern Romania (*Alioș*, *Aluniș*, *Arad*, *Balta Sărată*, *Băile Herculane*, *Bocșa*, *Carani*, *Cicir*, *Ciuta*, *Cornești*, *Foeni*, *Frumușeni*, *Gornea*, *Horia*, *Jebel*, *Jupa*, *Liubcova*, *Moldova Veche*, *Periam*, *Satu Mare*, *Sichevița*, *Vinga*, *Zădăreni*, and *Socodor*)³².

In 2001, F. Gogâltan's research on the MBA in Banat, with references to the *Cornești-Crvenka* group, was enriched by the use of various archaeological materials. He recorded 39 locations in Romania³³ with findings that could be attributed to the Vatin culture, and he illustrated these materials from several sites, including *Cornești-Dealul Cornet*, *Ciuta-Cornul Dealului*, *Satu Mare-Weingarten*, *Sânpetru German-Mănăstirea Bezdin*³⁴, *Moldova Veche-Insula Ostrovul Mare*, *Foeni-Gomila Lupului*, *Diniaș-Gomilă*, *Peciu Nou-În irigat*³⁵ or *Cruceni-La sondă*. This supported the existence of several regional groups within the broad distribution area of the Vatin culture. The *Cornești-Crvenka* group would have occupied a significant part of Romanian Banat and southern *Crișana*. In the Danube Gorge area, there are also sites with solid connections to tells like those at *Feudvar* and *Židovar*, which can be attributed to the *Pančevo-Omoljica* group³⁶.

The existence of the *Cornești-Crvenka* cultural aspect in Banat and Serbia has been also confirmed by A. Vulpe³⁷, who mapped a series of sites characteristic of the Vatin culture (*Feudvar*, *Liubcova*, *Moldova Veche*, *Vatin*)³⁸. A. Bălărie and A. Szentmiklosi will conduct new excavations and non-invasive

³⁰ Gumă 1997, 43.

³¹ Gogâltan 1999a, Fig. 52.

³² Gogâltan 1999b, Fig. 15.

³³ Gogâltan 2004, 103, Pl. XVII. Following recent research, several settlements can no longer be attributed to the Vatin culture. For instance, the settlement at *Cruceni-Pe drumul între Șagu și Cruceni* belongs to the LBA and has been reidentified as *Șagu-Sit A1_1*. Extensive rescue excavations were conducted here in 2010 (see Sava *et al.* 2011). The old references to a settlement at *Curtici-Cârciuma lui Văsărhely/Văsărhely csárda* (Pósta 1899), later attributed to the *Cornești-Crvenka* ceramic style (Gogâltan 2004, Pl. XVII/14; Gogâltan, Sava 2019, 74; Sava, Gogâltan 2022, 100), can no longer be supported. Field research in the spring of 2023 identified this site, but no Bronze Age discoveries were found. It is very likely that the ceramic fragments referred to by B. Pósta come from the nearby site of *Sântana-Holomb* (information kindly provided by V. Sava). At *Grăniceri*, two tell-type settlements (*GRA033ASZ* and *GRA065ASZ*) and two smaller settlements (*GRA056ASZ* and *GRA057ASZ*) have been recently identified. Surface ceramics suggest that the *GRA033ASZ* site belongs to the *Otomani* ceramic style (Sava *et al.* 2024a), while the other settlements cannot be definitively attributed to any specific MBA ceramic style in the area (Sava *et al.* 2024b; Cireap *et al.* 2024a; Cireap *et al.* 2024b). From *Silagiu-Pârpora*, a small collection of Bronze Age ceramic fragments exists (Lazarovici, Sfetcu 1990, Fig. 4/1, 5/5-11), making it difficult to determine its unified character and cultural attribution. Discoveries at *Zimandu Nou-Fostul I.A.S. Scânteia* have recently been dated to the beginning of the LBA (Sava, Gogâltan 2022, Tab. 1, nr. 52, 3, Fig. 54/4, 59/16) rather than the MBA (Gogâltan, Sava 2016, 49).

³⁴ As later clarified (Sava, Gogâltan 2014, 125), it is actually the *Munar-Weingarten=Wolfsberg site*.

³⁵ According to the information provided by F. Martiș, we used the toponym *În Irigat=Stiezel* (Gogâltan 2004, 103, n. 211). However, the correct toponym is *Stietzel* (see Martiș 2008).

³⁶ See Gogâltan 2022, 23-28.

³⁷ Vulpe 2001, 207.

³⁸ Vulpe 2001, Fig. 35.

investigations in the so-called *Southeast Enclosure II* at Cornești (Cornești-Iarcuri), a site located a few kilometers from the settlements at Cornești-Dealul Cornet and Cornești-Râțul cu Peri³⁹.

*

Today, we take a step forward and, relying on literature published to date and on field research conducted by our collaborators or us, we present a catalogue of discoveries belonging to the Cornești-Crvenka ceramic style, comprising 67 records (Appendix 1). Spatially, these are distributed over a vast territory roughly encompassing the course of the Danube and the Crișul Alb River (Pl. 1). For the sites included in the catalogue, we have provided a series of structured information: the locality name and toponym, the type of settlement, the landscape, the type of archaeological research, and a bibliographic source, either the most recent or the one offering the most complete information.

The selection criteria for the catalogue are multiple, with the most important ones, in the context of the current study, being related to the type of settlement. Until recently, the research model for the MBA habitat in the Carpathian Basin was generally standardized, following a top-down approach, often emphasizing the preeminence of tells as economic, commercial, and power centers of micro-regions⁴⁰. Over the past decade, a series of projects – mostly involving non-invasive archaeological research – have changed the perspective on the role of tells within the settlement system. Thus, a more nuanced approach is encouraged, considering each micro-zone's specificity, variability, and evolutions⁴¹. We have thus included in the category of tells those sites for which we had stratigraphic information or for which field research is indisputable in this regard. In understanding the realities of the MBA habitat in the Carpathian Basin⁴², we considered as tells those settlements that, in their evolution, generated a stratigraphic accumulation through successive occupation of the same location⁴³ and for which today we can observe an internal organization that has been preserved throughout the settlement's evolution⁴⁴. This category includes, therefore, the *genuine tells*.

To the category of *tell-like settlements*, we included those sites for which a stratigraphic accumulation was documented through systematic archaeological research or excavations but which do not meet the qualitative criteria established for the previously described category. Settlements for which no intrusive archaeological investigations are known were also included but for which field research has indicated the presence of a mound (typically defined as *a central mound*) within the landscape. In this case, the archaeological material collected from the surface can serve as a reference in establishing a basic relative chronology of the site and an argument in determining multiple occupation levels.

In recent years, non-invasive field research conducted by both specialists and archaeology enthusiasts has led to the identification of sites from the surface of which pottery belonging to the Cornești-Crvenka ceramic style was collected. In some cases, the settlements involved fortification systems, but in the absence of intrusive archaeological research, it is difficult to say whether these are tells or tell-like settlements. Therefore, we prefer to classify such sites as tell-like settlements until further research can establish their role in cultural landscape dynamics.

Other criteria for querying the type of settlement relate to *habitation in caves or shelter caves, open settlements or isolated archaeological features*. The catalogue has a series of archaeological sites for which discoveries of the discussed ceramic style are mentioned but for which the bibliographical information is minimal. We have recorded these sites as having an *unspecified character*. Equally important are the selection criteria within the category referring to the type of research and landscape, which will be detailed in context.

³⁹ Bălărie, Szentmiklosi 2016.

⁴⁰ Gogăltan 2010, 33-40; Molnár 2014, 12; Gogăltan 2016.

⁴¹ Kienlin 2018, 13.

⁴² Gogăltan et al. 2020, 73-74, Fig. 6.1; we mention the project *The Sleeping Giants: The Large Bronze Age (2000/1900-900/800 BC) Fortifications from Southwestern Romania - An Interdisciplinary Geoarchaeological Approach* coordinated by A. Hegyi. Even though its main focus was on studying the fortification structures of the Bronze Age, it also provides valuable insights into the Bronze Age habitat.

⁴³ Gogăltan 2002, 23; Gogăltan 2017, 30 (tells are distinguished from settlement types by stratigraphic accumulations exceeding 1 meter, for which it was possible to delineate at least three archaeological levels).

⁴⁴ Gogăltan 2017, 29-30; Kienlin 2018, 12-14; Kienlin 2021, 23-24.

Distributing the 67 archaeological sites according to the above criteria, we obtain the following: 7 sites are genuine tells, 19 sites are tell-like settlements, another five sites belong to the category of open settlements, and one site each falls into the categories of habitation in cave- or cave shelter, respectively isolated archaeological feature. The most numerous sites turn out to be those categorized as settlements without other specifications, totaling 34 (Fig. 1). When studying the spatial distribution of Cornești-Crvenka type settlements, we notice that they predominantly concentrate in the plain areas within the Banat region and its neighbouring zones (Pl. 2). Sites occupying high terraces (29) which dominate the river or spring valleys are found in piedmont plains like those of Vinga, Gătaia, or Tormac. Other 32 sites are located in subsiding plains or of alluvial origin, with some on river terraces (14) or along waterways (18). Hill and mountain areas were avoided by the Cornești-Crvenka communities due to their eco-cultural and social characteristics. Only four settlements are found in landscapes of piedmont (3) or mountain (1). We cannot specify the precise landscape type for two other sites, as the bibliography does not provide sufficient details in this regard (Fig. 2).

The criteria *type of research* provides us with both an overview of the current state of research and an insight into the nature of the information upon which the characteristics of the discussed ceramic style were drawn. We thus observe that the situation could be more satisfactory, with almost two-thirds of the sites being known through surface surveys (44). Settlements have yet to be extensively investigated through systematic archaeological excavations (9) or archaeological test excavation (13). We can no longer specify the type of archaeological investigations carried out for a settlement (Fig. 3). Furthermore, the intrusive archaeological research conducted in the Cornești-Crvenka area was carried out at the beginning of the 20th century; thus, many of the results have been partially published, remained unpublished, or the initial documentation is in summary.

The genuine tells within the Cornești-Crvenka area are predominantly located in the lowland areas of the Banat area. Thus, five of them – Butin, Foeni-Gomila Lupului, Parța-Tell II, Sântana-Lanord desat, Socodor-Căvăjdia – are positioned along waterways like Timiș or Crișul Alb River, in order to mention just the most important ones. The other three are found on the high terraces of the High Vinga Plain (Munar-Wolfsberg, Periam-Movila Șanțului, and Satu Mare-Weingarten). These archaeological sites have been mainly intrusively researched, with only two known through surface surveys (Pl. 2).

At Periam-Movila Șanțului, although the archaeological investigations were carried out in the early decades of the 20th century, they adhered to the principle of stratigraphy. The archaeological research mentioned above allowed T. Soroceanu to classify and trace the evolution of ceramics according to the nine habitation levels belonging to the MBA, the last two being attributed to the Cornești-Crvenka ceramic

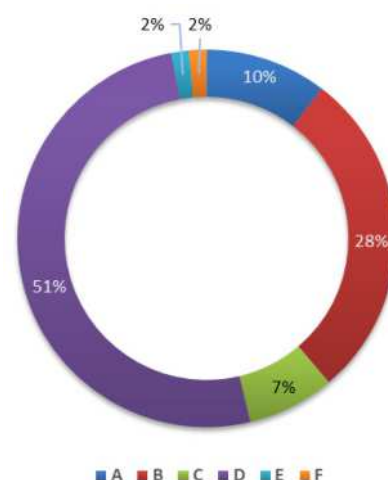

Fig.1 Statistical distribution of Cornești-Crvenka sites by settlement type. The legend is in accordance with Appendix 1.

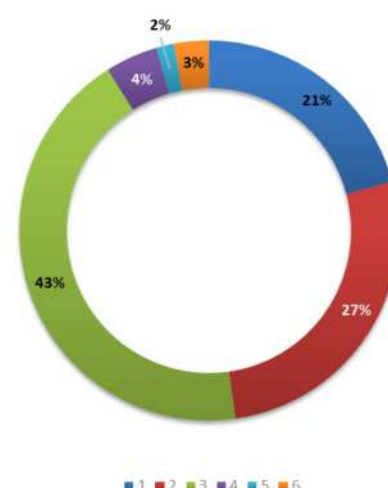

Fig. 2 Statistical distribution of Cornești-Crvenka sites by major relief units. The legend is in accordance with Appendix 1 (no data for sites from Serbia).

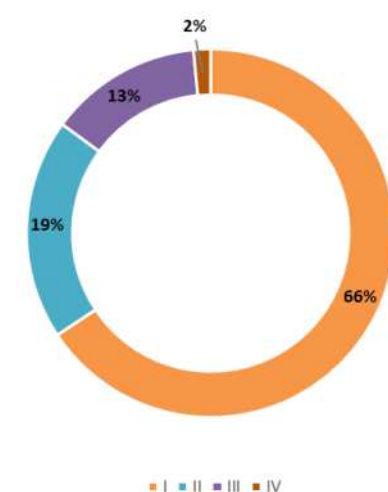

Fig.3 Statistical distribution of Cornești-Crvenka sites by type of research. The legend is in accordance with Appendix 1.

style. Although systematic archaeological research was conducted at Parța-*Tell II*, the results were not published, so we do not know the stratigraphy or any potential habitation structures from the MBA period. Only some archaeological materials were reported, which F. Gogâltan categorized, based on stylistic and typological criteria, into a post-Gornea-Foeni horizon⁴⁵.

Archaeological test excavations were conducted in five of the Cornești-Crvenka tells, those from the Satu Mare-*Weingarten* archaeological site being the early ones⁴⁶. In the 1930s, under the coordination of M. Roska, research began at the northernmost tell of the discussed ceramic style, Socodor-*Căvăjdie*⁴⁷. In 1948, D. Popescu researched the site, providing data on stratigraphy. As for the habitation, it is difficult to reconstruct, as the information is scarce⁴⁸. The tell from Socodor was also excavated in 1972-1973 by T. Soroceanu, but the results remained unpublished. In the Lower Mureș Basin also lies the tell from Munar-*Wolfsberg*, a site known since the early 20th century but only researched starting from 2014. Geophysical surveys revealed the site's planimetric development, consisting of semi-circularly fortified ditches starting from the edge of the terrace. Of the four ditches, the first two fortifies the "central mound" of the MBA tell. The others belong to a later stage, the LBA⁴⁹. Within the excavation conducted here in 2017, no habitation structures were identified, but it was possible to delineate five habitation levels from which pottery of the Cornești-Crvenka ceramic style was recovered⁵⁰.

In the low plain of Banat region, two tells were investigated through archaeological test excavations: Foeni-*Gomila Lupului* and Butin. The tell from Foeni-*Gomila Lupului* is one of the most representative and well-known settlements of the MBA period in the Banat region, which was excavated in 1993 by F. Gogâltan through a 10×2 m excavation unit. The research established that the site has a stratigraphic accumulation of three habitation levels, wherein the remains of several clay floors were documented. The base of the cultural layer was reached at a depth of 1.7 m⁵¹.

We have limited information about the tell at Butin. It is located on the common pasture of the locality, 1 km from the village center, near the road to Șemlacu Mare. The brickyard operated there in the Early Modern Era partially destroyed the settlement. In 1948, M. Moga conducted a test archaeological excavation here, but the results were not subsequently published⁵².

The only archaeological site classified as tell, based on non-invasive investigations, is located at the archaeological point *La nord de oraș* in the vicinity of Sântana city. Field surveys have shown that the settlement covers an area of 8 hectares. A fortification moat was also found that closes an area of 80×85 m⁵³. Traces of habitation have been identified in the moat, which could indicate a potential expansion of the settlement, a phenomenon documented in other MBA sites as well⁵⁴.

Out of the 19 tell-like settlements included in our catalogue, more than half are known through field archaeological research and six of these by archaeological test excavations. Only at Cornești-*Dealul Cornet* have been conducted systematic archaeological investigations over multiple campaigns, starting in 1933⁵⁵ and continuing to the present. The archaeological research campaigns conducted by T. Soroceanu here, in 1973-1974, aimed to clarify the stratigraphic situation. Thus, two habitation levels and a stratigraphic accumulation of 1.3 meters were specified in the fortified area. At some point, the fortification moat was intentionally abandoned in favor of settlement expansion, a habitation level being identified in its fill. The settlement that developed around the central mound consisted of a single habitation level, with stratigraphic deposits not exceeding 0.6 m. A new research project is being carried out at the Cornești-*Cornet* archaeological site by a team from Banat National Museum of

⁴⁵ Gogâltan 1995, 60.

⁴⁶ Milleker 1906, 102-103; Milleker 1908, 188; Milleker 1940, 13, 15, 27, Taf. 8; Kacsó 1998; Gogâltan 2014d, 196; Morțeanu, Gogâltan 2015.

⁴⁷ Roska 1941, 57; Roska 1942, 271, nr. 194.

⁴⁸ Popescu 1956a, 44-45.

⁴⁹ Gogâltan 2016, 90.

⁵⁰ Sava, Gogâltan 2017, 95.

⁵¹ Gogâltan 1994, 24; Gogâltan 2014c.

⁵² Medeleț, Bugilan 1987, 115; Gogâltan 2014a, 39-40.

⁵³ Sava 2014, 231.

⁵⁴ Gogâltan, Sava 2019, 71-72.

⁵⁵ Gogâltan 2014b, 67.

Timișoara. The preliminary results show a complex settlement with a planimetric development that does not fit the typical settlements of MBA period.

Six other tell-like settlements, such as those at Chișindia-*Podu Vechi*, Macea-*Topilă*, Olari-*Holomb*, or Orlovat-*Podumca*, have been intrusively investigated through archaeological test excavations. However, the results of these investigations have been sporadically published or remained unpublished⁵⁶. The past 15 years of field research have enriched the map of Cornești-Crvenka group with sites that imply fortifications consisting of one or more moats, often enclosing areas not exceeding 1 hectare. Most of these sites were discovered by studying satellite images, followed by field surveys with archaeological material collection. Geophysical research was conducted at Alioș-*Valea Alioșu*, providing us with an image of the planimetric development of the settlement⁵⁷. On the magnetogram, two circular anomalies are visible in the northern area of the plateau, interpreted as the fortification moats, while the open settlement develops south of these. Of particular interest is the circular structure in the middle of the plateau, for which no correspondences were found in the area of the discussed ceramic style⁵⁸.

Our catalogue also includes open settlements. These are found in diverse landscapes: three of them are located on river terraces in lowland areas (Foeni-*Sălaș*, Pavliš-*Beluca*, and Vrșac-*Crvenka*), one exploits a high terrace of the Lacului stream in the High Vinga Plain (Cornești-*Incinta II Sud-Est*) and the fifth is situated in the Caransebeș Depression (Ciuta-*Cornu Dealului*) (Pl. 2). Except for the Pavliš-*Beluca* settlement, the others are known through systematic archaeological excavation. However, the investigation at Cornești-*Incinta II Sud-Est* is noteworthy, where a circular structure with a diameter of 26 meters was researched, consisting of a ditch believed to be related to the protection or confinement of cattle⁵⁹.

The most numerous sites are classified as settlements without other specifications, for which, apart from materials collected by field researches, we lack additional information. Out of the 34 known settlements, 15 are situated on the banks of watercourses or river terraces. At the same time, another 16 are located on the high terrace of creeks or of Timiș River (e.g., Jupa-*Dincolo de triaj*, Tomaševac). For the discoveries at Carani, the type of landscape cannot be specified (Pl. 2). These sites were discovered through surface surveys and archaeological test excavations were conducted only at Caransebeș (Balta Sărată)-*Câmpul Lui Andrei*, Sacoșu Mare-*Dâmbul lui Piciu*, and Vatin-*Bela Bara*.

A unique case in the cultural landscape of the Cornești-Crvenka ceramic style is the habitation traces found in *Peștera Oilor* near Băile Herculane (Pl. 2). Situated on the right side of Cerna valley, it has a relative altitude of 30 meters compared to the river bed. The cave entrance is of large dimensions, with a width of 12 meters and a height of 20 meters. The cave extends for 57 meters horizontally, being fossilized and warm, providing favorable living conditions. A test trench measuring 2×3 meters was conducted here and besides materials from the Bronze Age, artefacts belonging to the Coțofeni culture were also recovered⁶⁰.

*

This paper synthesizes the current information available on the settlements of the Cornești-Crvenka group. In 1960, specifying any settlements of the Vatin culture in Romania was impossible. However, subsequent research increased their number, and by 2001, F. Gogâltan could document and catalogue 39 such settlements. Moreover, the new information allowed for the specification of the characteristics and the distribution area of the Cornești-Crvenka group as a facies of the Vatin culture. Today, our catalogue includes 67 settlements, each at a different research stage (Appendix 1). Regarding this aspect, the settlement heat map allows us to distinguish two areas that seem better researched (Pl. 3). One is found in the Timișoara, Banloc and Moravița plains, while the other is distributed north of the Bega River, up to the Crișul Alb River.

⁵⁶ Ordentlich 1971, 25, nr. 39; Gogâltan, Sava 2019, 73; Dudaș 1975, 245; Sava 2009, 21, 23-25.

⁵⁷ Stăvilă *et al.* 2020.

⁵⁸ Stăvilă *et al.* 2020, 172-174, Pl. 1-4.

⁵⁹ Bălărie, Szentmiklosi 2016, 259, 261.

⁶⁰ Petrescu, Popescu 1990, 59-60, Pl. VII/1-10, X/2-8; Petrescu 2000, 130, Pl. IX/3-5; XIII/7.

In the subsidence plains, systematic excavation of the tells at Foeni-Gomila Lupului I and Parța-Tell II has sparked interest in the dynamics of settlements in the area. Consequently, other types of non-invasive research have been conducted, identifying numerous other sites, some of which can be attributed to the Cornești-Crvenka group⁶¹. The tell at Butin stands out as a singular discovery, with information about this settlement remaining at the level of 1948. The Cornești-Crvenka settlements around the city of Vrșac are somewhat in contact with that characteristic of the Pančevo-Omoljica group, while the westernmost settlements of the group are at Orlovat-Podumka and Tomaševac⁶².

A second group of Cornești-Crvenka type settlements is distributed in the high plains north of the Bega River, bordered to the east by the Lipova Piedmont and the Zarand Mountains (Pl. 2-3). Interestingly, besides the well-known tells in this area (Munar-Wolfsberg, Periam-Movila Șanțului, Socodor-Căvăjdie), there is a significant number of sites that can be categorized as tell-like settlements. Most of these involve a fortification around which an open settlement develops. The only ones for which we have substantial information are Cornești-Dealul Cornet and Alioș-Valea Alioșu.

A particular position is occupied by settlements located in higher relief areas, such as the sites at Chișindia-Podul Vechi, Sacoșu Mare-Dâmbu lui Piciu, and Bocșa Vasiovei-Izvorul Smidei (Pl. 2-3). For the first two settlements, we know the ceramic fragments that come from there and have details regarding the stratigraphy. For the site at Bocșa Vasiovei, future research could provide more information about the community there. The easternmost sites of the Cornești-Crvenka group are those in the Caransebeș Depression and the cave habitation at Băile Herculane-Peștera Oilor (Pl. 2). In the Caransebeș Depression, we have specific data about the settlement at Ciuta-Cornul Dealului, while the other sites are known only through field research. Although small, the survey in Peștera Oilor revealed some Cornești-Crvenka type fragments to light, but the research does not fully clarify the nature of the Bronze Age habitation there. In this context, we cannot specify whether the materials represent imports into the Pančevo-Omoljica environment or are standalone and belong to the cultural environment of the discussed group. On the other hand, the discoveries at Gornea-Păzăriște, Pod Păzăriște, and Sichevița-Sălașul lui Iedu-Cioca (Pl. 1) are more likely to be considered imports, given the isolated nature of the finds, but also considering other significant discoveries in the area, such as those at Liubcova-Stenca Liubcovei, Moldova Veche, or Dubova.

Future research will aim to clarify and enrich the catalog we proposed in this study. Some sites we classified as tell-like settlements might be reclassified as genuine tells through invasive research. We might also find that settlements consisting of a fortification enclosing an area with minor stratigraphic accumulations, around which an open settlement develops, characterize the Cornești-Crvenka type habitat. Additionally, re-examining the numerous settlements for which we could not provide details now could increase the proportion of open settlements. Further research into the sites in the Cerna Valley or the Danube area might also clarify the cultural affiliation of these settlements, as our current understanding relies on a limited set of materials and archaeological contexts.

⁶¹ Mărcuți, Rogozea 2019; Drașovean 2021.

⁶² Ljustina 2022, 89; Appendix 26.

APPENDIX 1. SETTLEMENTS OF CORNEȘTI-CRVENKA TYPE

Table 1. Catalogue of Cornești-Crvenka settlements type.

Type of Site: A-Multi-layered settlements; B-Tell-like settlements; C-Open settlements; D-Settlements without other specifications; E-Isolated archaeological features; F-Habitation in cave or shelter cave.

Landscape: 1-Isle; 2-The bank of a stream; 3-The terrace of a river or stream; 4-Hill; 5-Habitation in cave of shelter cave; 6-Unspecified.

Research Type: I-Field research; II-Archaeological surveys; III-Systematic archaeological excavations; IV- Unspecified.

NR. CRT	ARCHAEOLOGICAL SITE	TYPE OF SITE	LANDSCAPE	RESEARCH TYPE	REFERENCES
1	Alioș-Valea Afundă	D	3	I	Unpublished
2	Alioș-Valea Alioșu	B	3	I	Stavilă <i>et al.</i> 2020
3	Aluniș-Dealul Molizilor	D	3	I	Pădureanu 1973, 395, Fig. 1; Pădureanu 1985, 30, Pl. IV/1-2
4	Arad-Bufniți	D	2	I	Pădureanu 1988b, 39
5	Arad-Grădiște-I.A.S. Sere	D	1	I	Pădureanu 1985, 29
6	Arad-Uzina de Apă	B	2	I	Pădureanu 1988a, 509, Pl. IV/1-20; V/1-15
7	Băile Herculane-Peștera Oilor	F	5	III	Petrescu, Popescu 1990, Pl. VII/1-10; X/2-8; Petrescu 2000, 130, Pl. IX/3-5; XIII/7
8	Barice-Bugarska Humka	D	1	I	Gačić 1987, 8-9, T. I-IV/1-5, V/1-3, 5, VII/2, 4-8;
9	Becicherecu Mic -Dealul Crucii	B	3	I	Rogozea, Rogozea, 2016, 142-143, Pl. VII
10	Becicherecu Mic -La Cazemate	B	1	I	Unpublished
11	Biled-Valea Ierului	B	3	I	Unpublished
12	Bocșa Vasiovei-Muntele Areniș-Izvorul Smidei=Gruniul Cetății	B	4	I	Müller 1965; Petrovsky 1973, 390, nr. 5
13	Bodrogul Nou-Către Vale	D	1	I	Pădureanu 1988a, 509-510, Pl. VI/1-8
14	Butin	A	2	II	Gogăltan 2014a
15	Carani	D	6	IV	Popescu 1944, 135.
16	Caransebeș (Balta Sărată)-Câmpul lui Andrei	D	3	II	Petrovsky 1975, 366-367
17	Caransebeș (Balta Sărată)-Dealul Zlăgănița=Sat Bătrân	D	3	I	Petrovsky 1975, 366; Petrescu 2003
18	Chișindia-Podul Vechi	B	2	II	Dudaș 1975
19	Cicir-Spinul lui Stanca	D	1	I	Pădureanu 1973, 399-400, Fig. 3; Pădureanu 1985, 31, Pl. IV/6-10
20	Ciuta-Cornul Dealului	C	3	III	Petrescu 1988; Petrescu 1995; Gogăltan 2004, 103, Pl. X
21	Cornești-Dealul Cornet	B	3	III	Radu 1972a; Soroceanu, Radu 1975; Gogăltan 1999b, Fig. 9-11; Gogăltan 2014b
22	Cornești-Râtul cu Peri	D	3	I	Soroceanu, Radu 1975, 34; Medeleț 1993, 116
23	Cornești-Incinta II Sud-Est	C	3	III	Bălărie, Szentmiklosi 2016
24	Cruceni-La Sondă	D	2	I	Gogăltan 2004, 103, Pl. XV/3-7
25	Cuvin-Valea Danciului	D	3	I	Pădureanu 1988a, 510, Pl. VI/9-12

NR. CRT	ARCHAEOLOGICAL SITE	TYPE OF SITE	LANDSCAPE	RESEARCH TYPE	REFERENCES
26	Diniaș-Imelca	D	1	I	Mărcuți, Rogozea 2019, 434-435; Fig. 4/17-24;5/1-8
27	Diniaș-Gomila=Lângă Fe-hérház	D	2	I	Gogâltan 2004,103, n. 2010, Pl. XIII
28	Dudeștii Noi-La Canton	B	3	I	Unpublished
29	Foeni-Groapa de Cărămizi	D	2	I	Drașovean 2021, 28
30	Foeni-Sălaș	C	1	III	Drașovean 2021, 30; Greenfield, Kapuran 2023
31	Foeni-Gomila Lupului	A	2	II	Marinković 1996;Gogâltan 1999b, Fig. 12-14; Gogâltan 2014c
32	Frumușeni-2,5. km sud de sat	D	3	I	Pădureanu 1985,33-34;Pădureanu 1988a, 510, Pl. VII/1-4
33	Gad-3 km sud de sat	D	6	I	Milleker 1906, 59-61;Hänsel 1968, 204, Liste 81, nr. 14
34	Gornea-Păzăriște	D	4	III	Lazarovici 1977, 23, 25-26, 90-93, Pl. LXVIII-LXXIV; Lazarovici <i>et al.</i> 1993, 299-301, Fig. 10/4, 10-13, Fig. 11-12
35	Gornea-Pod Păzăriște	E	3	II	Lazarovici, Săcărin 1979, 86, nr. 10
36	Horia-Slatini=Situl V6	B	2	I	Pădureanu 1985, 34; Pădureanu 1988a, 510-511, Pl. IX/1-16; Sava, Gogâltan 2022a, Tab. 1, nr. 13
37	Jebel	D	2	I	Moga 1964, 296
38	Jupa-Dincolo de triaj=Deal	D	3	I	Petrovsky 1977, 438; Rogozea 1995, 84
39	Macea-Topila=MAC001ASZ	B	2	II	Sava 2009; Sava <i>et al.</i> 2024a
40	Macea-MAC002ASZ	D	2	I	Sava <i>et al.</i> 2024b
41	Macea-MAC062ASZ	B	2	I	Sava <i>et al.</i> 2024c
42	Munar-Situl 1	D	3	I	Sava, Gogâltan 2022a, 95, 138
43	Munar-Weingarten=Wolfsberg	A	3	II	Sava, Gogâltan 2014; Sava, Gogâltan 2017
44	Olari-Holumb	B	2	II	Gogâltan, Sava 2019, 75, Fig.12; Sava, Gogâltan 2022a, 99-100
45	Orlovat-Podumka	B	3	II	Marinković 2008; Ljuština 2019, 129
46	Pădureni-Pusta Mică	B	1	I	Unpublished
47	Parța-Tellul II=Parța Vest	A	2	III	Gogâltan 1995, 60
48	Pavliš-Beluca	C	1	I	Rašajski 1962a, 27; Ljuština 2019, 133
49	Peciu Nou-Irigat	B	1	I	Mărcuți, Rogozea 2019, 451, Fig.14/7-11
50	Peciu Nou-Stietzel	D	1	I	Gogâltan 2004, 103, Pl. XIV; XV/1-2; Marțiș 2008
51	Periam-Movila Șanțului	A	3	III	Soroceanu 1991; Gogâltan, Ignat 2014
52	Sacoșu Mare-Dâmbul lui Piciu	D	3	II	Moroz-Pop 1983, 479
53	Sâmbăteni-Est	D	2	I	Pădureanu 1988a, 513, Pl. VII/10-25, VIII/1-16
54	Sântana-Holumb	D	1	I	Gogâltan, Sava 2019, 75, Fig.12; Sava, Gogâltan 2022a, 98

NR. CRT	ARCHAEOLOGICAL SITE	TYPE OF SITE	LANDSCAPE	RESEARCH TYPE	REFERENCES
55	Sântana-La nord de oraș	A	2	I	Sava 2014; Sava, Gogâltan 2022a, 97-98, Fig. 11
56	Satchinez-Obiectiv 3	D	3	I	Rogozea <i>et al.</i> 2018, 283, Pl.9/8-12
57	Satchinez-Râtu Mare	A	3	I	Rogozea, Rogozea, 2016, 162-163, 195, Pl. XVII, nr. 4-7
58	Satu Mare-Weingarten	D	3	II	Milleker 1906; 100-104; Gogâltan 2014d; Sava, Gogâltan 2022a, 98, Fig. 12
59	Seceani-Dealul Secean	B	3	I	Unpublished
60	Sichevița-Sălașul lui Iedu - Cioca	D	3	I	Uzum <i>et al.</i> 1973, 416, Fig. 5/1-4; Lazarovici, Săcărîn 1979, 88
61	Socodor-Căvăjdia	A	2	II	Popescu 1956a; Petric 2014; Sava 2024b
62	Tomaševac	D	3	I	Radišić 1968, 211-212
63	Vatin-Bela Bara	D	1	II	Milleker 1905; Jovanović <i>et al.</i> 2012
64	Vinga-Dvorin	B	3	I	Unpublished
65	Vinga-Situl 19	D	3	I	Gogâltan, Sava 2019, 75, Fig. 12; Sava, Gogâltan 2022a, Tab. 1., nr. 36
66	Vinga-Izvor/Situl 6	D	3	I	Pădureanu 1988a, 514, Pl. XIV/7; Rogozea, Rogozea 2016, 170-171
67	Vršac-Crvenka	C	1	III	Milleker 1896, 91; Rašajski 1962b; Gačić 1987, 9, T. V/6, VI/1-3, VII/1, 3

Acknowledgements

We are grateful to PhD. Victor Sava for the constructive discussions and for unconditionally providing us with the exact locations of some Cornești-Crvenka archaeological sites in Arad county, which are the result of his own research. We also want to thank PhD. Octavian-Cristian Rogozea for the constructive discussions that clarified the locations of some sites in Caransebeș area.

Andrei Stăvilă

West University of Timișoara,
Faculty of Letters, History and Theology
Timișoara, RO
andrei.stavila@e-uvv.ro

Florin Gogâltan

Institute of Archaeology and Art History,
Cluj-Napoca
Cluj-Napoca, RO
floringogaltan@gmail.com

REFERENCES

- Bălărie, Szentmiklosi 2016 A. Bălărie, A. Szentmiklosi, *Descoperirile arheologice de tip Vatina din incinta II de la Cornești-Iarcuri (jud. Timiș). Raport preliminar*. Banatica 26, 2016, 257-271.
- Berteza 2020 S. Berteza, *Preliminary analysis of the bronze age pottery from Dudeștii Vechi-Cociohatul Mic. Ziridava*. Studia Arheologica 34, 2020, 125-156.
- Bóna 1975 I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. Budapest 1975.
- Cireap et al. 2024a I. C. Cireap, R. Tănăsache, D. Preda, V. Sava, A. Mărincean, GRA056ASZ. In: Sava 2024, 181-182.
- Cireap et al. 2024b I. C. Cireap, R. Tănăsache, D. Preda, V. Sava, A. Mărincean, GRA057ASZ. In: Sava 2024, 183-184.
- Dmitrović, Ljuština 2021 K. Dmitrović, M. Ljuština, *Vatinska kultura u zapadnoj Srbiji: tradicionalne postavke i činjenice u XXI veku*. In: Vučković et al. 2021, 149-161.
- Drașovean 2021 F. Drașovean, *The Archaeological Topography of the Foeni Area*. In: Drașovean, Gogâltan 2021, 22-45.
- Drașovean, Gogâltan 2021 F. Drașovean, F. Gogâltan, *Foeni - Cimitirul Ortodox. Archaeological Monograph*. Cluj Napoca 2021.
- Dudaș 1975 F. Dudaș, *Așezarea de tip Otomani de la Chisindia (Zărand)*. Crisia V, 1975, 245-249.
- Dumitrescu 1941 V. Dumitrescu, *Funde aus der zweiten Periode der Bronzezeit im Bezirk Arad*. Dacia VII-VIII, 1937-1940 (1941), 127-131.
- Dumitrescu 1961 V. Dumitrescu, *Necropola de incinerare din epoca bronzului de la Cârna*. București 1961.
- Gačić 1987 Đ. Gačić, *Novi nalazi Verbicioara grupe u južnom Banatu*. Građa za proučavanje spomenika kulture Vojvodine XIV, 1987, 5-17.
- Garašanin 1959 M. Garašanin, *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Institut 39, 1958 (1959), 1-130.
- Garašanin 1983 M. Garašanin, *Vatinska grupa*. In: A. Benac (Ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV. Bronzano doba*. Sarajevo 1983, 505-519.
- Garašanin, Garašanin 1951 M. Garašanin, D. Garašanin, *Arheološka nalazišta u Srbiji*, Beograd 1951.
- Găvan 2014 A. Găvan, *Vârșand "Movila dintre vii = Lapóshalom", Arad County*. In: Gogâltan et al. 2014, 274-285.
- Gogâltan 1993 F. Gogâltan, *Foeni, eine frühbronzezeitliche Siedlung aus dem Südwesten Rumäniens. Vorläufiger Bericht*. Thraco-Dacia XIV, 1993, 51-64.
- Gogâltan 1994 F. Gogâltan, *Foeni, jud. Timiș*. In: *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 1993. A XXVIII-a sesiune națională de rapoarte arheologice*, Satu Mare, 12-15 mai 1994, 24.
- Gogâltan 1995 F. Gogâltan, *Die Frühe Bronzezeit in Südwesten Rumäniens. Stand der Forschung*. Thraco-Dacia XVI, 1995, 55-79.
- Gogâltan 1996 F. Gogâltan, *About the Early Bronze Age in the Romanian Banat*. In: N. Tasić (Ed.), *The Yugoslav Danube Basin and the Neighbouring Regions in the 2nd Millenium B.C.* Belgrade-Vršac 1996, 43-67.
- Gogâltan 1999a F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu în Banatul românesc și pe cursul inferior al Mureșului. I. Cronologia și descoperirile de metal*. Timișoara 1999.
- Gogâltan 1999b F. Gogâltan, *The Southern Border of the Otomani Culture*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei. Studia Archaeologica V, 1999, 51-76.
- Gogâltan 2002 F. Gogâltan, *Zur Terminologie der bronzezeitliche Tellsiedlungen im Karpatenbecken*. In: A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsg.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2.Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.)*. Cluj-Napoca 2002, 11-45.

- Gogâltan 2004 F. Gogâltan, *Bronzul mijlociu în Banat. Opinii privind grupul Cornești-Crvenka*. In: P. Rogozea, V. Cedică (Hrsg.), Festschrift für Florin Medeleț. Zum 60. Geburtstag. Timișoara 2004, 79-153.
- Gogâltan 2010 F. Gogâltan, *Die Tells und der Urbanisierungsprozess*. In: B. Horejs, T.L. Kienlin (Hrsg.), Siedlung und Handwerk. Studien zu sozialen Kontexten in der Bronzezeit. Bonn 2010, 13-46.
- Gogâltan 2014a F. Gogâltan, *Butin, Timiș County*. In: Gogâltan et al. 2014, 39-40.
- Gogâltan 2014b F. Gogâltan, *Cornești "Dealul Cornet = Cornet", Timiș County*. In: Gogâltan et al. 2014, 67-76.
- Gogâltan 2014c F. Gogâltan, *Foeni "Gomila Lupului I", Timiș County*. In: Gogâltan et al. 2014, 104-110.
- Gogâltan 2014d F. Gogâltan, *Satu Mare "Weingarten", Timiș County*. In: Gogâltan et al. 2014, 196-199.
- Gogâltan 2016 F. Gogâltan, *Building power without power? Bronze Age fortified settlements on the Lower Mureș Basin*. In: F. Gogâltan, C. Cordoș (Eds.), Prehistoric settlements: social, economic and cultural aspects. Seven studies in the Carpathian area. Cluj-Napoca 2016, 87-113.
- Gogâltan 2017 F. Gogâltan, *The Bronze Age Multilayered Settlements in the Carpathian Basin (cca. 2500-1600/1500 BC). An old catalogue and some chronological problems*. Journal of Ancient History and Archaeology 4, 4, 2017, 28-63.
- Gogâltan 2019a F. Gogâltan, *The Chronology of the Bronze Age Tell and Tell-like Settlements in the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*. Studia Hercynia XXIII/2, 198-214.
- Gogâltan 2019b F. Gogâltan, *Neuere siedlungsarchäologische Forschungen im östlichen Karpatenbecken (2800-1500 v.Chr.* In: H. Meller, S. Friederich, M. Küßner, H. Stäuble, R. Risch (Hrsg.), Siedlungsarchäologie des Endneolithikums und der frühen Bronzezeit. Late Neolithic and Early Bronze Age Settlement Archaeology. 11. Mitteldeutscher Archäologentag vom 18. bis 20. Oktober 2018 in Halle (Saale). 11th Archaeological Conference of Central Germany October 18-20, 2018 in Halle (Saale). Halle (Saale) 2019, 869-891.
- Gogâltan 2021 F. Gogâltan, *Bronzul timpuriu și mijlociu la frontiera estică a Bazinului Carpatic (cca. 2700/2600-1600/1500 BC). I. Despre mediul ambiant și istoricul cercetărilor*. Terra Sebus. Acta Musei Sabesiensis 13, 2021, 9-43.
- Gogâltan, Ignat 2014 F. Gogâltan, A. Ignat, *Periam "Movila Șanțului = Sączhalom = Schantzhügel", Timiș County*. In: Gogâltan et al., 168-176.
- Gogâltan, Sava 2016 F. Gogâltan, V. Sava, *An Older Bronze Age Funerary Discovery from Zimandu Nou (Arad County)*. Ziridava. Studia Arheologica, 30, 2016, 43-54.
- Gogâltan, Sava 2019 F. Gogâltan, V. Sava, *Înainte de apariția mega-forturilor bronzului târziu de la Mureșul de Jos (2000/1900-1600/1500 BC)*. Crisia XLIX, 2019, 65-94.
- Gogâltan, Stăvilă 2020 F. Gogâltan, A. Stăvilă, *The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992-1993 archaeological excavations*. Ziridava. Studia Archaeologica, 34, 2020, 189-242.
- Gogâltan, Stăvilă 2021 F. Gogâltan, A. Stăvilă, *The Bronze Age Findings*. In: Drașovean, Gogâltan 2021, 474-524.
- Gogâltan et al. 2014 F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (Eds.), *Bronze Age tell, tell-like and mound-like settlements at the eastern frontier of the Carpathian Basin. History of research*. Cluj-Napoca 2014.
- Gogâltan et al. 2020 F. Gogâltan, A. Găvan, M.A. Lie, G. Fazecaș, C. Cordoș, T. L. Kienlin, *Exploring the Bronze Age tells and tell-like settlements from the eastern Carpathian Basin. Results of a research project*. In: A. Blanco-González, T. L. Kienlin (Eds.), Current approaches to tells in the prehistoric Old World. A cross-cultural comparison from Early Neolithic to the Iron Age. Oxford 2020, 73-95.
- Gogâltan et al. 2024 F. Gogâltan, V. Sava, A. Stăvilă, *The Middle Bronze Age in the Romanian Banat. About the Cornești-Crvenka group/ceramic style*. In: Volume honouring Academician Nikola Tasić (1932-2017), under print.

- Greenfield, Kapuran 2023 H. J. Greenfield, A. Kapuran, "Brussels Sprouts and Post-Neolithic Archaeology": *The Metal Age Settlement at Foeni-Salaş*. In: B. Govedarica, I. Vranić, A. Kapuran (Eds.), *A Step into the Past. Approaches to Identity, Communications and Material Culture in South-Eastern European Archaeology. Papers dedicated to Petar Popović for his 78th birthday*. Belgrade 2023, 27-37.
- Gumă 1977 M. Gumă, *Cercetări arheologice pe Stenca Liubcovei (jud. Caraş-Severin)*. Banatica 4, 1977, 69-104.
- Gumă 1997 M. Gumă, *Epoca Bronzului în Banat. Orizonturi cronologice şi manifestări culturale*. Timişoara 1997.
- Gumă, Săcărin 1983 M. Gumă, C. Săcărin, *Şantierul arheologic Valea Timişului – „Rovină”*. Materiale, 1981 (1983), 159-160.
- Gomez-Graset al. 2021 D. Gomez-Gras, R. Risch, J. Mitrović, V. Đorđević, V. Vučković. *Vatin pottery: a petrographical approach*. In: Vučković et al. 2021, 71-99.
- Јовановић 2020 Д. Јовановић, *Бронзано и гвоздено доба*. In: Археолошка Топографија Подручја Града Панчева I. Панчево 2020, 421-431.
- Jovanović et al. 2012 D. B. Jovanović, D. Grossman, B. Mušić, P. Novaković, *Revisionary research of the site Vatin - Bela Bara*. In: *Proceedings of the Regional Conference Research, Preservation and Presentation of Banat Heritage: Current State and Long Term Strategy Vršac, Serbia 17–19 November 2011*. Vršac 2012, 49-58.
- Kacsó 1998 C. Kacsó, *Das Depot von Satu Mare*. A Nyiregyházi Józsa András Múzeum Évkönyve XXXIX - XL, 1998, 11-31.
- Kapuran 2019 A. Kapuran, *Velebit. A Tumulus Culture Necropolis in the Southern Carpathian Basin (Vojvodina, Serbia)*. Oxford 2019.
- Kapuran, Milojević 2021 A. Kapuran, P. Milojević, *Vatin culture pottery in settlements and necropolises of Northeastern Serbia*. In: Vučković et al. 2021, 101-119.
- Kienlin 2018 T. L. Kienlin, *Borsod Region Bronze Age Settlement: 'Diversity in Uniformity'*. In: T. L. Kienlin, K. P. Fischl, T. Pusztai (Eds.), *Borsod Region Bronze Age Settlement (BORBAS). Catalogue of the Early to Middle Bronze Age Tell Sites Covered by Magnetometry and Surface Survey*. Bonn 2018, 11-92.
- Kienlin 2021 T. L. Kienlin, *Diversity rather than Uniformity: Bronze Age Tell Settlement in North-Western Romania. Part I*. In: T. L. Kienlin, A. Găvan (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021, 21-78.
- Lazarovici 1977 G. Lazarovici, *Gornea. Preistorie*. Reşiţa 1977.
- Lazarovici, Săcărin 1979 G. Lazarovici, C. Săcărin, *Epoca bronzului în „Clisura Dunării”*. Banatica 5, 1979, 71-105.
- Lazarovici, Sfetcu 1990 G. Lazarovici, O. Sfetcu, *Descoperiri arheologice de la Silagiu-Buziaş*. Banatica 10, 1990, 45-57.
- Lazarovici et al. 1993 G. Lazarovici, Z. Maxim, D. Ţeicu, A. Oprinescu, *Santierul arheologic Gornea, 1989*. Banatica 12, 1993, 295-319.
- Ljuština 2019 M. Ljuština, *Rame uz rame: zajednice vatinske kulture u Banatu*. In: V. Filipović, A. Bulatović, A. Kapuran (Eds.), *Papers in honour of Rastko Vasić 80th birthday*. Belgrade 2019, 125-135.
- Ljuština 2022 M. Ljuština, *Izazovi srednjeg bronzanog doba: vatinska kultura i balkanski susedi*. Beograd 2022
- Ljuština, Dmitrović 2024 M. Ljuština, K. Dmitrović, *Rocky Road to Sokolica: Middle Bronze Age pottery in Central Serbia from Vatin to Bujanj-Hum IV-Ljuljaci Culture*. In: V. Bikić, J. Vuković (Eds.), *Pots as media. Decoration, technology and message transmission*. Belgrade 2024, 283-299.
- Marinković 1996 S. Marinković, *Keramika ranog bronzanog doba iz Muzeja u Zrenjaninu*. Glasnik muzeja Banata, Pančevo 6, 1996, 21-27.
- Marinković 2008 S. Marinković, *Protective archaeological excavations on the site in Podumka near Orlovat*. Banatica 18, 2008, 9-15.
- Martiş 2008 F. Martiş, *Locuirea de epoca bronzului de la Peciu Nou*. Banatica 18, 2008, 37-46.

- Mărcuți, Rogozea 2019 F. Mărcuți, O. C. Rogozea, *Contribuții la repertoriul arheologic al Banatului. Interfluviul Timiș-Bega (Timișoara-zona de frontieră cu Serbia)*. In: *Arheovest*, VII/1, 2019, 427-488.
- Medeleț 1993 F. Medeleț, *În legătură cu fortificația de pământ de la Cornești (comuna Orțișoara, județul Timiș)*. *Analele Banatului* II, 1993, 119-150.
- Medeleț, Bugilan 1987 F. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*. *Banatica* 9, 1987, 87-198.
- Milleker 1896 B. Milleker, *A verseczi városi múzeumról*. *Archaeologiai Értesítő* XVI, 1896, 90-91.
- Milleker 1905 B. Milleker, *A vattinai őstelep*. *Temesvár* 1905.
- Milleker 1906 B. Milleker, *Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből*, III. *Temesvár* 1906.
- Milleker 1908 B. Milleker, *A verseczi városi múzeum és könyvtár*. *Archaeologiai Értesítő* XXVIII, 1908, 187-188.
- Milleker 1940 F. Milleker, *Vorgeschichte des Banats*. *Starinar* 15, 1940, 3-42.
- Moga 1964 M. Moga, *Muzeul regional al Banatului*. *Revista Muzeelor* 3, 1, 1964, 294.
- Molloy et al. 2023 B. Molloy, D. Jovanović, C. Bruyère, M. Estanqueiro, M. Birclin, L. Milašinović, A. Šalamon, K. Penezić, C. Bronk Ramsey, D. Grosman, *Resilience, innovation and collapse of settlement networks in later Bronze Age Europe: New survey data from the southern Carpathian Basin*. *PLoS ONE* 18(11): e0288750. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0288750>
- Molnár 2014 Z. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei. Ceramică și metal*. Cluj-Napoca 2014.
- Morintz 1978 S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic*. București 1978.
- Moroz-Pop 1983 M. Moroz-Pop, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș, din paleolitic până în evul mediu*. *Banatica* 7, 1983, 469-489.
- Morteanu, Gogâltan 2015 R. Morteanu, F. Gogaltan, *O protomă ornitomorfă din epoca bronzului de la Satu Mare, jud. Arad*. In: S. Fortiu, A. Stăvilă (Eds.), *ArheoVest*, Nr. III: In Memoriam Florin Medeleț. Szeged 2015, 205-228.
- Müller 1965 C. Müller, *Cercetări arheologice la Șmida Veche*. *Apulum* V, 1965, 433-539.
- Nestor 1933 J. Nestor, *Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien*. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 22, 1932 (1933), 11-181.
- Nestor 1960 I. Nestor, *Începuturile societății gentile patriarhale și ale destrămării orânduirii comunei primitive. Epoca bronzului*. În: *Istoria României I*. București 1960, 90-113, 114-132.
- Oprinescu 1989 A. Oprinescu, *Descoperiri aparținând culturii Vatina pe Ostrovul de la Moldova Veche*. *Symposia Thracologica* 7, 1989, 242-243.
- Ordentlich 1971 I. Ordentlich, *Aria de răspândire a culturii Otomani de pe teritoriul României*. *Marmația* II, 1971, 19-35.
- Pădureanu 1973 E. D. Pădureanu, *Descoperiri neolitice și din epoca bronzului în județul Arad*. *Banatica* II, 1973, 395-402.
- Pădureanu 1985 E. D. Pădureanu, *Contribuții la repertoriul arheologic de pe valea Mureșului inferior și a Crișului Alb*. *Crisia* XV, 1985, 27-52.
- Pădureanu 1988a E. D. Pădureanu, *Noi așezări din epoca bronzului în județul Arad*. *Acta Musei Napocensis* XXIV-XXV, 1987-1988, 507-528.
- Pădureanu 1988b E. D. Pădureanu, *Preliminariile epocii bronzului și epoca bronzului în județul Arad*. *Symposia Thracologica* 6, 1988, 38-39.
- Petrescu 1988 S. Petrescu, *Ceramica din așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraș-Severin)*. *Tibiscum* VII, 1988, 135-152.
- Petrescu 1995 S. Petrescu, *Așezarea din epoca bronzului de la Ciuta (com. Obreja, jud. Caraș-Severin)*. *Acta Musei Napocensis* 32, I, 1995, 589-617.

- Petrescu 2000 S. Petrescu, *Cercetări arheologice în Valea Cernei (IV)*. Sargetia XXVIII/XXIX/1, 1999-2000, 129-148.
- Petrescu 2003 S. Petrescu, *Cercetări arheologice la Caransebeș - Sat Bătrân*. Banatica 16, I, 2003, 287-293.
- Petrescu, Popescu 1990 M. S. Petrescu, O. Popescu, *Cercetări de arheologie speologică în Valea Cernei (I)*. Banatica 10, 1990, 59-80.
- Petric 2014 P. I. Petric, *Socodor "Căvăjdia", Arad County*. In: Gogâltan et al. 2014, 247-257.
- Petrovsky 1977 R. Petrovsky, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților județului Caraș-Severin din paleolitic până în secolul al V-lea î.e.n. (Partea III)*. Banatica IV, 1977, 437-461.
- Popescu 1944 D. Popescu, *Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen*. București 1944.
- Popescu 1956a D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania (I). Sondajele de la Socodor-1948-. Materiale II*, 1956, 43-88.
- Popescu 1956b D. Popescu, *Cercetări arheologice în Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand - 1949-. Materiale II*, 1956, 89-152.
- Pósta 1899 B. Pósta, *Kurticsi ostelepek (Arad_m.)*. Archaeologiai Értesítő XIX, 1899, 18-28.
- Radišić 1968 R. Radišić, *Obala Tamiša (Sektor Tomaševac-Farkaždin)*. Arheološki pregled 10, 1968, 211-212.
- Radu 1972a O. Radu, *Contribuții la cunoașterea culturii Vatina - Săpăturile de la Cornești, jud. Timiș*. Studii și Cercetări de Istorie Veche 23, 2, 1972, 271-283.
- Radu 1972b O. Radu, *Cultura "Vatina" în așezarea de epocă a bronzului de la Cornești județul Timiș*. Tibiscus 2, 1972, 35-38.
- Rašajski 1962a R. Rašajski, *Beluca, Pauliș, Vrșac - Višeslojno praistorijsko naselje*. Arheološki Pregled 4, [I], 1962, 26-28.
- Rašajski 1962b R. Rašajski, *Crvenka, Vrșac - Višeslojno nalazište*. Arheološki Pregled 4, [I], 1962, 38-41.
- Rogozea 1995 P. Rogozea, *Balta Sărată cultural group ceramics. Ceramic artifacts decoration and shapes typology*. Thraco-Dacica XVI, 1995, 81-86.
- Rogozea, Rogozea 2016 O. C. Rogozea, P. Rogozea, *Contribuții la repertoriul așezărilor atribuite epocii bronzului din vestul României (I)*. Sargetia VII (XLIII), 2016, 139-200.
- Roska 1941 M. Roska, *A gyulavarsándi (Arad M.) laposhalom rétegtani viszonyai*. Folia Archaeologica 3-4, 1941, 45-61.
- Roska 1942 M. Roska, *Erdély régészeti repertórium I. Óskor*. Kolozsvár 1942.
- Sava 2009 V. Sava, *Descoperiri neolitice și de epoca bronzului de la Macea „Toplila” (județul Arad)*. Crisia XXXIX, 2009, 17-40.
- Sava 2014 V. Sava, *Sântana "La nord de oraș", Arad County*. In: Gogâltan et al. 2014, 233-234.
- Sava 2024a V. Sava (Ed.), *Sub semnul apelor. Noi situri arheologice în Câmpia joasă a Crișului Alb*. Cluj-Napoca 2024.
- Sava 2024b V. Sava, *CHC001ASZ = Socodor-Căvăjdia*. In: Sava 2024, 28-38.
- Sava, Gogâltan 2014 V. Sava, F. Gogâltan, *Munar "Weingarten = Wolfsberg", Arad County*. In: Gogâltan et al. 2014, 123-128.
- Sava, Gogâltan 2017 V. Sava, F. Gogâltan, *The Bronze Age Fortifications in Munar "Wolfsberg", Arad County. The 2014 and 2017 Archaeological Researches*. Analecta Archaeologica Ressoiviensia 12, 2017, 75-100.
- Sava, Gogâltan 2019 V. Sava, F. Gogâltan, *Bazinul Mureșului de Jos la începutul bronzului târziu (1600/1500-1400 BC)*. In: R. M. Teodorescu, A. C. Chituță, A. Georgescu, A. Tudorie (Coord.), *In honorem prof. univ. dr. Sabin Adrian Luca: Istorie și destin*. Sibiu 2019, 223-234.
- Sava, Gogâltan 2022a V. Sava, F. Gogâltan, *Before the Rise of the Late Bronze Age Mega Sites/Forts in the Lower Mureș Basin (20th-15th centuries BC)*. Ziridava. Studia Archaeologica 36, 2022, 85-164.

- Sava, Gogâltan 2022b V. Sava, F. Gogâltan, *O lume fără frontiere. Epoca bronzului (aprox. 2700/2600–900/800 a.Chr.)*. In: S. Bulboacă, E. R. Colta, V. Sava (Eds.), Pecica. Monografie arheologică și istorică. Cluj-Napoca 2022, 29-39.
- Sava, Gogâltan 2023 V. Sava, F. Gogâltan, *Material evidence of violent armed conflicts in the Bronze Age of the Lower Mureș*. In: G. Moisa, A. Chiriac (Coord.), 150 de ani de muzeografie orădeană. Oradea 2023, 92-120.
- Sava et al. 2011 V. Sava, G.P. Hurezan, F. Mărginean, *Şagu “Sit A1_1” o aşezare a epocii finale a bronzului la Mureşul de jos/A Late Bronze Age Settlement on the Lower Mureş*. Cluj-Napoca 2011.
- Sava et al. 2024a V. Sava, I.C. Cireap, R. Tănăsache, GRA033ASZ. In: Sava 2024, 129-134.
- Sava et al. 2024b V. Sava, I.C. Cireap, R. Tănăsache, GRA065ASZ. In: Sava 2024, 203-205.
- Sava et al. 2024c V. Sava, F. Mărginean, I.C. Cireap, MAC001ASZ = *Topila*. In: Sava 2024, 239-247.
- Sava et al. 2024d V. Sava, I.C. Cireap, R. Tănăsache, MAC002ASZ. In: Sava 2024, 248-252.
- Sava et al. 2024e V. Sava, I.C. Cireap, R. Tănăsache, MAC062ASZ. In: Sava 2024, 374-377.
- Soroceanu 1991 T. Soroceanu, *Studien zur Mureş-Kultur*. Buch am Erlbach 1991.
- Soroceanu 2012 T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien/ Depozitele de obiecte din cupru și bronz din România. Epoca timpurie și mijlocie a bronzului*. Cluj-Napoca – Bistrița 2012.
- Soroceanu, Radu 1975 T. Soroceanu, O. Radu, *Şantierul arheologic Corneşti (jud. Timiş). Săpăturile din 1973 şi 1974*. Tibiscus IV, 1975, 33-40.
- Stavilă et al. 2020 A. Stavilă, A. Hegyi, B. A. Craiovan, *Non-invasive archaeological researches performed in the Middle Bronze Age settlement from Alioş-Valea Alioşu (Timiş County, Romania). Structures, chronology, and perspectives*. Ziridava. Studia Archaeologica 34, 2020, 169-188.
- Szentmiklosi 2021 A. Szentmiklosi, *Aşezările culturii Cruceni-Belegiş în Banat*. Cluj-Napoca 2021.
- Uzum et al. 1973 I. Uzum, G. Lazarovici, I. Dragomir, *Descoperiri arheologice în hotarul satelor Gornea şi Sicheviţa*. Banatica II, 1973, 403-416.
- Vučković et al. 2021 V. Vučković, V. Filipović, B. Stojanović, R. Risch (Eds.), *Crafting pottery in BronzeAge Europe: the archaeological background of the CRAFTER project*. Paraćin 2021.
- Vulpe 2001 A. Vulpe, *Perioada mijlocie a epocii bronzului*. In: M. Petrescu-Dîmboviţa, A. Vulpe (Coord.), *Istoria românilor. Vol. I. Moştenirea timpurilor îndepărtate*. Bucureşti 2001, 247-272.

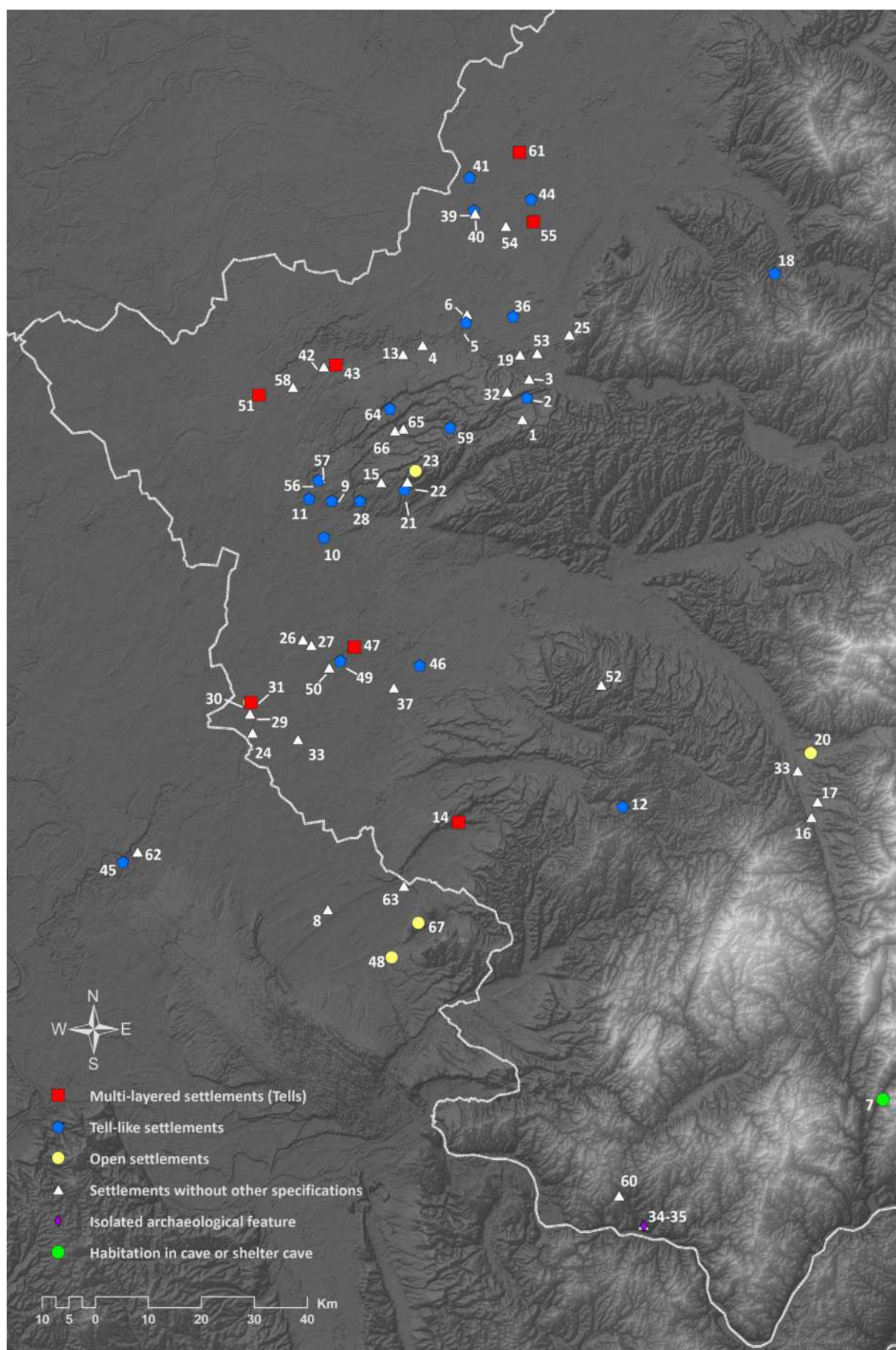

Plate 1. Spatial distribution of Cornești-Crvenka archaeological sites.
Numbers related to sites correspond to those in the catalog.

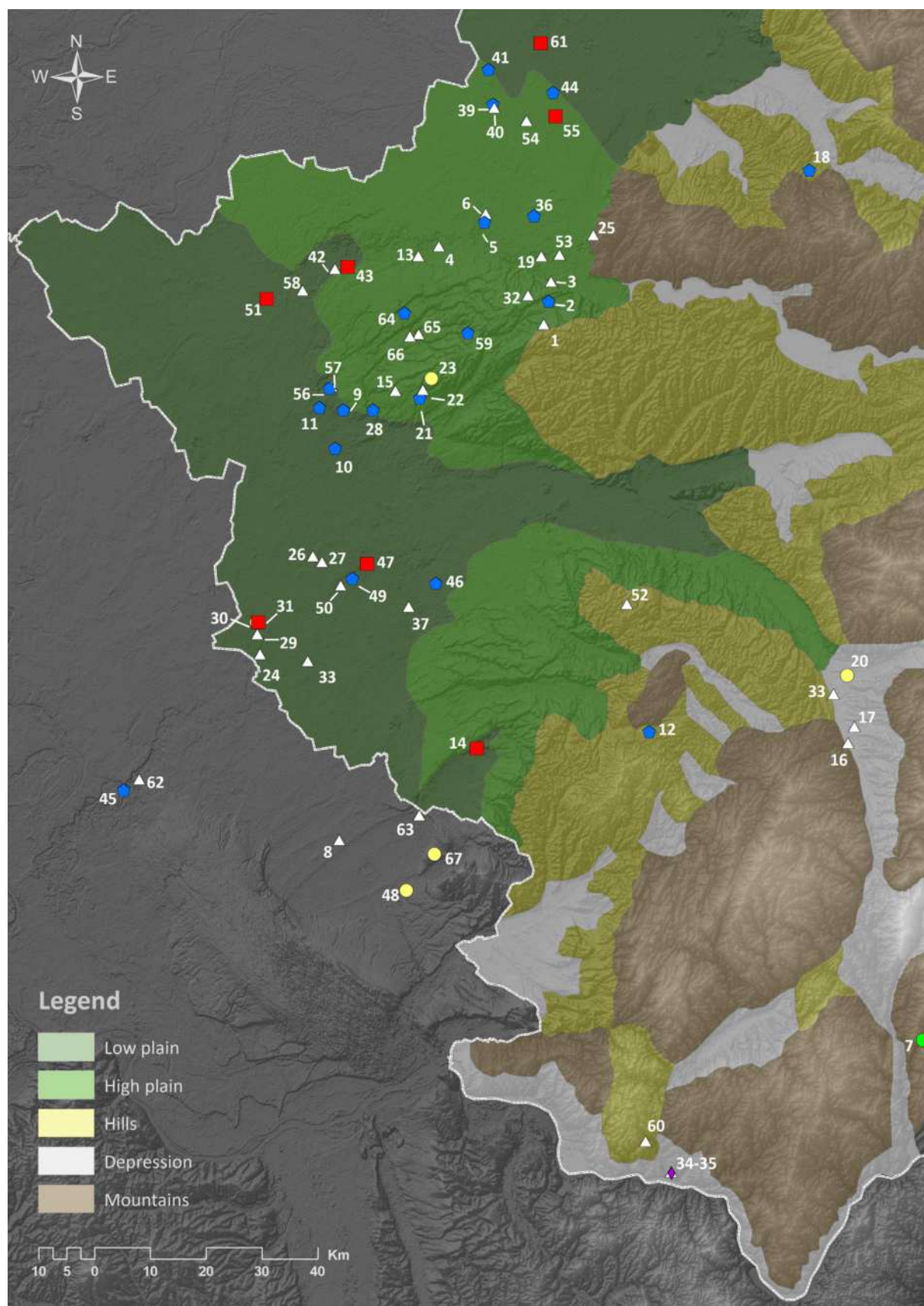

Plate 2. Spatial distribution of Cornești-Crvenka archaeological sites in relation to the major relief units.
Numbers related to sites correspond to those in the catalog.

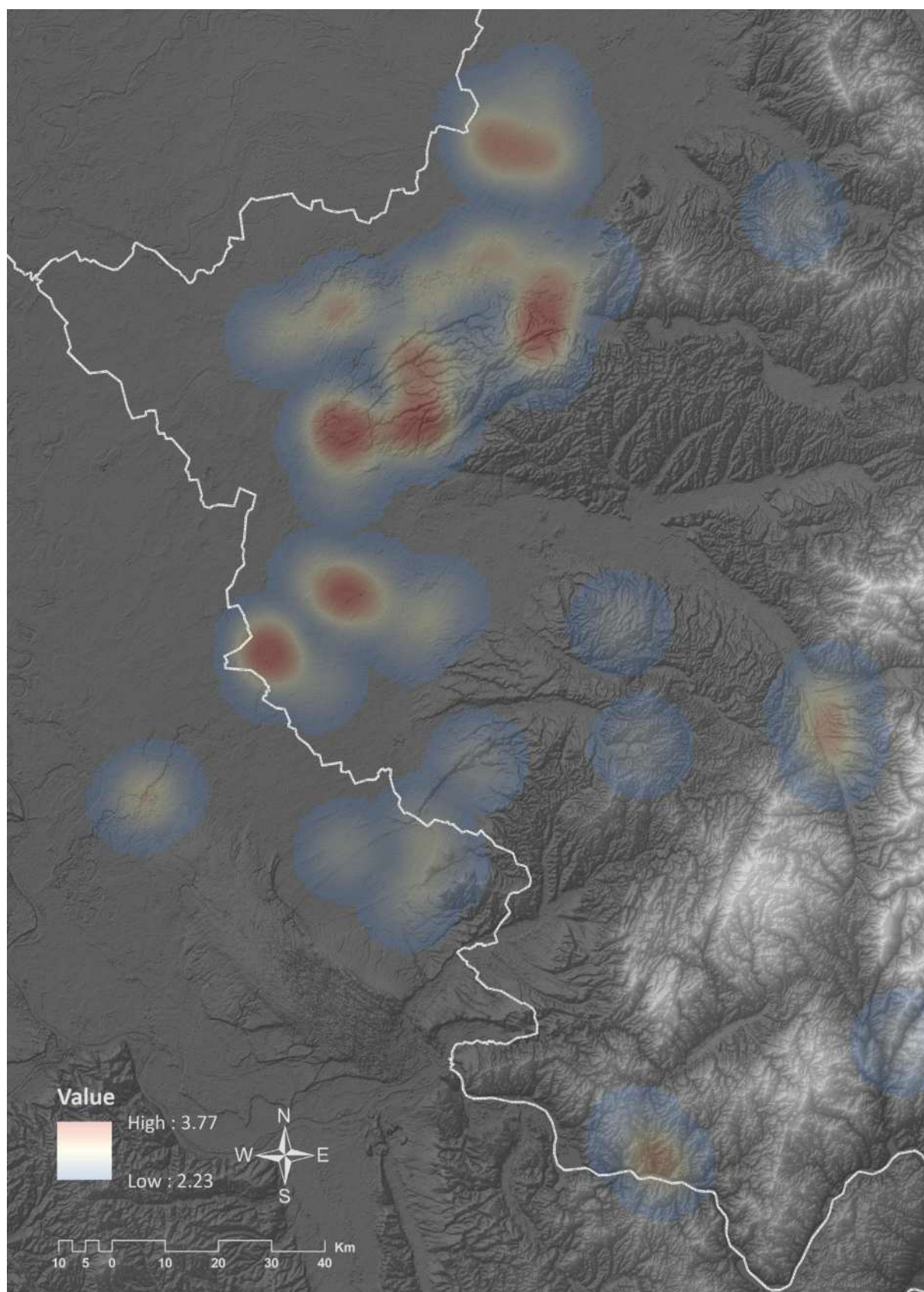

Plate 3. Heat map of Cornești-Crvenka sites.

Decorated hearths from the Bronze Age: Insights from the Outer Settlement of the Toboliu Tell (Bihor County, Romania)¹

Alexandra Găvan, Marian Adrian Lie, Tobias L. Kienlin

Abstract: The aim of this paper is to present and analyse two decorated hearths excavated in 2021 in the Bronze Age tell-based settlement complex at Toboliu (Romania). The hearths were found in a domestic context in the outer settlement surrounding the Toboliu tell. After a detailed description of their find context, the discussion focuses on their decoration, construction techniques, structural characteristics, and building materials. In order to provide a broader perspective, the paper will also include an overview of Bronze Age decorated hearths from the wider region. Additionally, stylistic and technological comparisons will be made between the Toboliu finds and contemporary decorated hearths from across the Carpathian Basin.

Keywords: Bronze Age; decorated hearths; geometric motifs; tell settlement complex; Carpathian Basin.

Introduction

Toboliu is a multi-component Bronze Age site located in Bihor County in western Romania, at the contact region between the Crișul Repede floodplain and the Miersig high plain. This complex settlement lies about 3.5 km south of the river Crișul Repede, in an area with an average altitude of 100m (Fig. 1). The site consists of a central tell surrounded by two concentric ditches and a large outer settlement, covering an area of around 84 ha². Recent work at Toboliu since 2014, consisting of non-invasive investigations (surface surveys, aerial photography, core drillings, and geophysical surveys) and excavations of both the tell and the outer settlement, has provided important new insights into a range of topics including the inner structure of the site, chronology, domestic architecture, subsistence strategies, and economy³. The geophysical surveys carried out between 2016 and 2019 in the outer settlement of the Toboliu tell indicated the presence of numerous anomalies interpreted as the remains of burnt houses⁴. In order to investigate these structures and gain insights into their chronology, architecture, construction techniques, and inventory, four excavation campaigns were carried out in the outer settlement of the Toboliu tell between 2019 and 2023⁵. Since 2020, these investigations have been conducted within the framework of an interdisciplinary project funded by the German Research Foundation (Deutsche Forschungsgemeinschaft, DFG)⁶.

The first trench excavated in the outer settlement of the Toboliu tell in 2019 did not reveal any archaeological features relevant to our present discussion⁷. The second trench located in the off-tell area was Trench 5, excavated in 2021. This 5 x 12 m block, located approximately 220 m NNE of the

¹ It is a great privilege to have been invited to contribute to a volume celebrating Dr. Tudor Soroceanu, a towering figure who has left his mark on Romanian Bronze Age archaeology. We have had the pleasure of meeting Dr. Soroceanu personally, both in Germany and in Romania, and have been impressed by his vast knowledge, openness and generosity. Although best known for his work on Bronze Age hoards and metalwork, Dr. Soroceanu has a wide range of interests and has published many thought-provoking papers on a variety of subjects. We have therefore decided to dedicate this paper on Bronze Age decorated hearths to him on the occasion of his 80th birthday.

² Lie *et al.* 2019; Găvan *et al.* 2021.

³ Găvan *et al.* 2022; Găvan *et al.* in press; Lie 2021; Lie *et al.* 2023; 2024.

⁴ Kienlin 2021, 199-208.

⁵ Găvan *et al.* 2020; Găvan *et al.* 2022; Găvan *et al.* in press.

⁶ Project numbers 436594565 (<https://gepris.dfg.de/gepris/projekt/436594565>) and 436834905 (<https://gepris.dfg.de/gepris/projekt/436834905?language=de>); see also <https://ufg.phil-fak.uni-koeln.de/en/forschung/forschungsprojekte/bronze-eisenzeit/toboliu-project>; see also Găvan *et al.* 2021.

⁷ For the results of this excavation see Găvan *et al.* 2020.

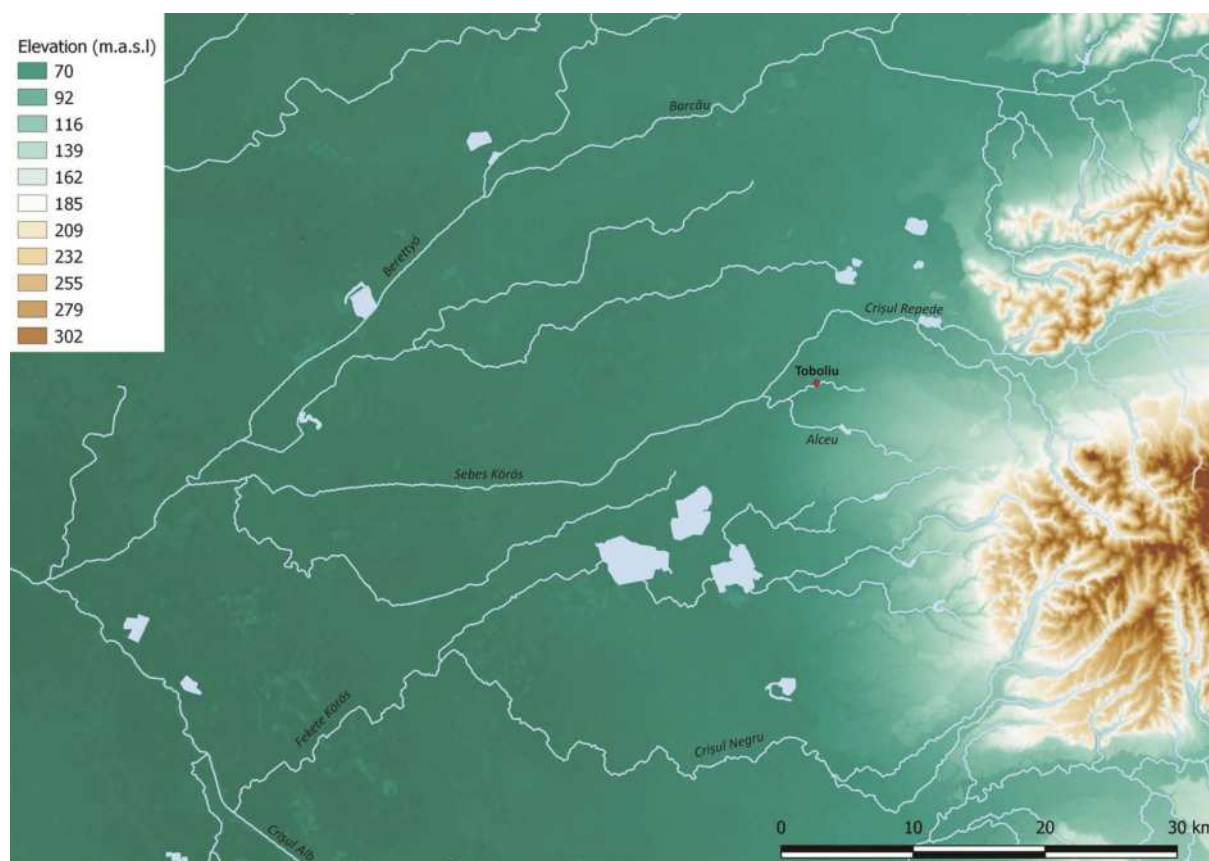

Fig. 1. Location of the multi-component Bronze Age site at Toboliu.

tell, revealed numerous archaeological features, including a wattle-and-daub house and no less than eight hearths⁸. Two of these hearths had incised decoration, which is a rather unique situation for this site, as all other hearths excavated at Toboliu to date have been undecorated. The aim of this paper is to present these structures in detail, focusing on their decoration, construction techniques, structural characteristics, and building materials. The discussion will also include an overview of contemporary decorated hearths from the wider region, as well as stylistic and technological comparisons between the Toboliu finds and hearths of the same period from throughout the Carpathian Basin. As the features and finds from Trench 5 have already been presented in previous papers⁹, the discussion below will be limited to the two decorated hearths, their chronology, and their find context. Based on the relative chronology of the pottery assemblage uncovered in Trench 5, the occupation in this part of the outer settlement has been preliminarily dated to the end of the Middle Bronze Age (MBA 3)¹⁰ according to the chronological system used in the wider region¹¹.

The Toboliu hearths: find context, construction details, and decoration

Excavations in Trench 5 in the outer settlement of the Toboliu tell led to the discovery of multiple contexts and features within approximately 70 cm of Bronze Age deposits. Two occupation phases could be identified in this trench based on the vertical stratigraphy of the excavated features. The first and younger phase, with a thickness of about 20 cm, was found immediately below the plough horizon and was very poorly preserved. The second and oldest phase of occupation in Trench 5 was approximately 50 cm thick and in a slightly better state of preservation. The two decorated hearths were unearthed in this older phase¹². The main feature of the second phase of occupation in Trench 5 was a poorly preserved

⁸ Gävan *et al.* 2022.

⁹ Gävan *et al.* 2022; see also Gävan *et al.* in press.

¹⁰ Gävan *et al.* 2022, 76.

¹¹ cf. Fischl *et al.* 2015; Gogâltan 2015; Gogâltan 2019; Kiss *et al.* 2019.

¹² Gävan *et al.* 2022, 82.

wattle-and-daub house with an N-S orientation. The pottery assemblage uncovered in this house showed characteristics of both Otomani and Wietenberg pottery styles. There are four radiocarbon samples available from contexts associated with this structure, which have been presented and discussed in detail in another paper¹³. These samples place the occupation of the house in Trench 5 between the second half of the 18th century BC and the beginning of the 16th century BC¹⁴. The first decorated hearth was found close to the eastern edge of the house remains (Fig. 2). It was only partially preserved, measuring 0.76 x 0.87 m, and had an irregular shape. In the first publication detailing the results of the 2021 excavation in Trench 5, we described it as having an “approximately oval shape”¹⁵. However, on closer inspection, and following the discovery of two truncated ellipsoidal hearths in Trenches 6 and 7¹⁶, we now believe that this hearth was also originally in the shape of a truncated ellipsoid. Furthermore, as its eastern margin was raised compared to the rest of the hearth (Figs. 2-3), and judging from the similar hearths unearthed in Trenches 6 and 7, it is very likely that the hearth was built against a wall. Whether this was the external wall of the building or an internal partition wall cannot be reconstructed due to the poor preservation of the house remains. In any case, it seems that the structure was located inside the house. The hearth had a smoothed surface decorated with incised motifs around the edges (Fig. 3). Beneath the clay-plaster surface (Cx. 21) and the hard-fired clay immediately below (Cx. 62), the core of the hearth consisted of a thick layer of clay (Cx. 64). Pottery

Fig. 2. Toboliu, Trench 5: remains of the poorly preserved house and the location of the decorated hearths.

¹³ See Gävan *et al.* in press.

¹⁴ Gävan *et al.* in press.

¹⁵ Gävan *et al.* 2022, 70.

¹⁶ See Gävan *et al.* in press.

Fig. 3. Toboliu, Trench 5: The first decorated hearth in situ.

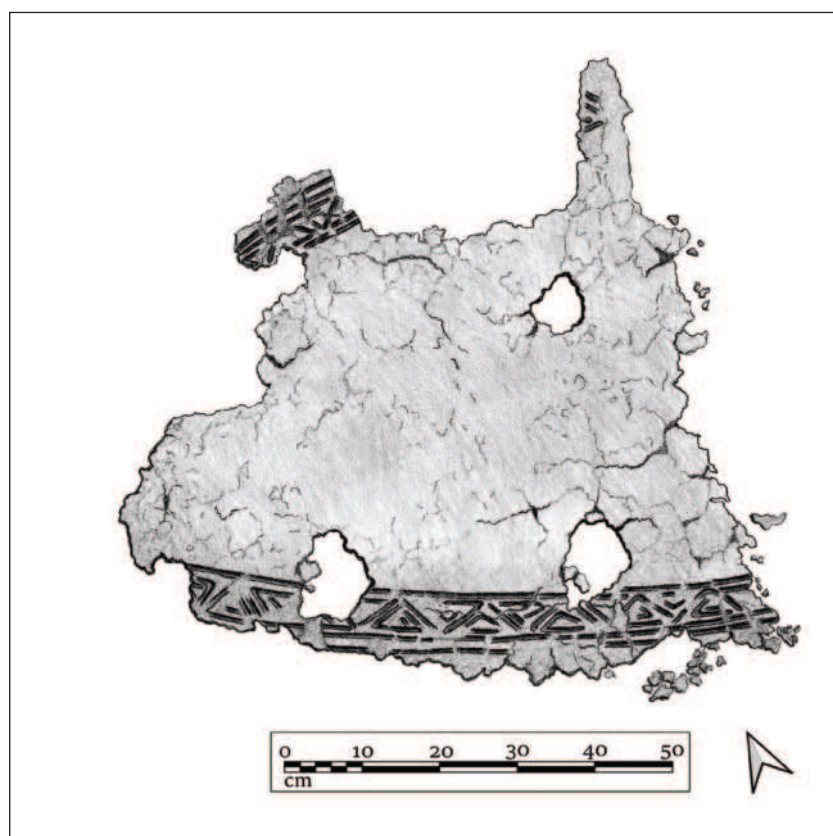

Fig. 4. Drawing of the first decorated hearth uncovered in Trench 5 in Toboliu.

sherds (Cx. 63) were laid horizontally on this clay layer. The decoration was found only on the surface of the hearth, along its edges, and consisted of an incised geometric pattern. The main design is framed by parallel lines that enclose the basic unit of the design, which is represented as a triangle or two concentric triangles. This basic unit is repeated in a translational symmetry along the horizontal axis, with each triangle duplicated and inverted within the band (Fig. 4).

The second decorated hearth in Trench 5 was found close to the SW edge of the house remains (Fig. 2). Due to the poor state of preservation of the house, it is unclear whether the

hearth was originally located inside the house or not, although given its close proximity and the fact that most of the hearths excavated at Toboliu were located indoors, it is highly likely that this was also an indoor hearth. The thermal structure was roughly rectangular in shape and was only partially exposed within the excavation block, extending under the western profile of the trench. The remains found within the trench, particularly the northern part of the hearth, were only partially preserved (Fig. 5). The preserved length of the hearth was approximately 0.87 m, while its maximum preserved width exposed within the confines of the excavation block was 0.7 m. The hearth had a raised margin approximately 0.16 m wide and an incised decoration on its southern edge (Fig. 5). Underneath the clay-plaster surface (Cx. 22) was a layer of hard-fired clay with embedded pottery sherds (Cx. 47). This layer was partially overlaying an earlier clay-plaster surface (Cx. 050) that covered a smaller area than the previous one, proving that the hearth was rebuilt on the same spot and enlarged. This earlier surface was applied over a lining of pottery sherds set into a layer of clay. Next to this earlier phase of the hearth there was a small ash deposit. As for the decoration on this hearth, in this case it is found on the southern edge, where the raised margin is missing. The decorative pattern consists of several incised oblique lines repeated in mirrored bilateral symmetry along the horizontal axis (Fig. 6). Further incised lines are visible near the raised margin, but these are not arranged in a uniform pattern, but rather resemble the *broom stroke* decoration typical of EBA and MBA pottery in the region (Fig. 6).

Although the shape and decoration of the two hearths were different, their construction and ornamentation techniques, as well as their building materials, were very similar. Both hearths had a thin, hardened clay-plaster surface. The decoration in both cases consisted of

Fig. 5. Toboliu, Trench 5: The second decorated hearth in situ.

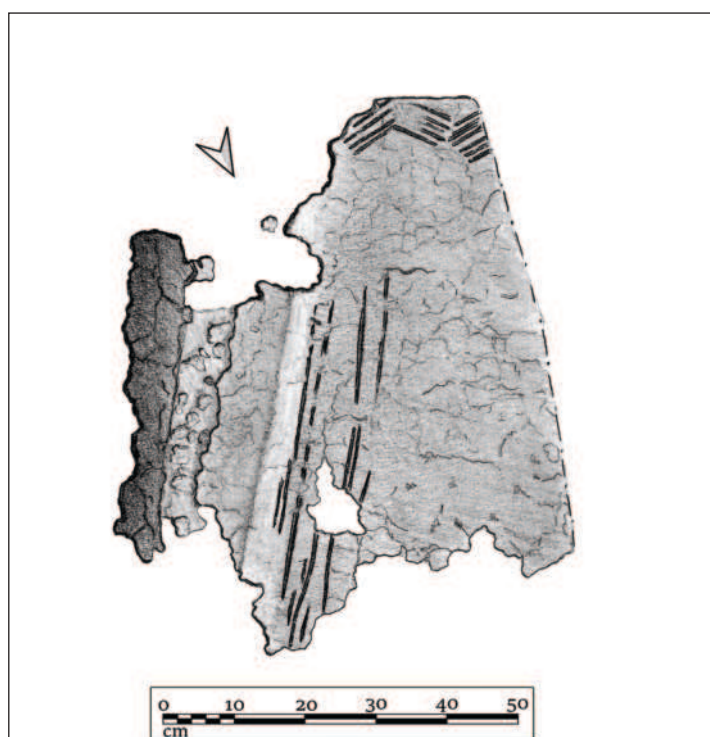

Fig. 6. Drawing of the second decorated hearth uncovered in Trench 5 in Toboliu.

incised geometric motifs applied to the smoothed surface (platform) of the hearths along their edges before firing. Even the sequence of steps in the construction of the two hearths is similar: both hearths were built on the floor level, on a flattened area of the ground. First, a substrate of compacted clay was laid on the ground. A layer of pottery sherds was then placed on top of this clay layer. The sherds were then covered with more clay, which was then flattened and plastered over in order to form the heating surface (platform) of the hearth. As a final step in the building process, the hearth was then deliberately set on fire in a controlled manner. The same construction technique was used for most of the hearths excavated in Toboliu, both on-tell and off-tell¹⁷. Pottery sherds were used as hearth foundations because they reflected and stored heat, ensuring its even distribution¹⁸. The use of potsherds and pebbles as thermal insulators has been documented in some areas (such as mainland Greece) since the Neolithic¹⁹. Hearths with a substructure made of pottery sherds are relatively common occurrences in Bronze Age tell settlements in the Carpathian Basin, being known from sites such as Békés *Várdomb*²⁰, Berettyóújfalu *Herpály*²¹, Bölcske *Vörösgyűrű*²², Carei *Bobald*²³, Derşida *Dealullui Balotă*²⁴, Jászdózsa *Kápolnahalom*²⁵, Nagykőrös *Földvár*²⁶, Otomani *Cetățuie*²⁷, Semlac *Livada lui Onea*²⁸, Százhalombatta *Földvár*²⁹, and Tiszalúc *Dankadomb*³⁰. According to T. Bader, hearths built on a bed of pottery sherds were also found in the tells from Medieșul Aurit *Ciuncaș*, Săcueni *Cetatea Boului*, and Tiream *Movila cănepii*³¹. The use of pottery sherds as a foundation for fire hearths is also attested during the first phase of the Late Bronze Age at sites such as Șagu³² or Recea *Valea Sulduba*³³.

Bronze Age decorated hearths in the Carpathian Basin

Although decorated hearths are not very common during the Bronze Age in the Carpathian Basin³⁴, there are nevertheless a number of finds of this type that can be discussed in relation to the two hearths from Toboliu. In the following paragraphs, only the hearths with decoration on their clay-plaster platforms will be considered, as this is the type of decoration found on the Toboliu hearths³⁵. Most of the decorated hearth platforms in the Carpathian Basin come from settlements located further east of Toboliu, in the Wietenberg area³⁶. However, few of these have been found *in situ*, and many have only survived as fragments uncovered in secondary locations. By far the best known *in situ* finds are the two decorated hearths uncovered at Sighișoara *Wietenberg*³⁷ (Fig. 7). The larger one had a circular shape, with a diameter of more than 1.5 m, and its plastered surface was decorated with

¹⁷ Lie 2021; Găvan *et al.* in press.

¹⁸ Banks 2013, 18; Balossi Restelli 2015, 136; Sofaer 2015, 51; Borgna *et al.* 2022.

¹⁹ Valamoti 2023, 238.

²⁰ Banner 1974, 39; Bóna 1974, 151–152.

²¹ Máthé 1992, 172.

²² Poroszlai 1992a, 143.

²³ Roman, Némethi 1990, 40.

²⁴ Chidioșan 1980, 22.

²⁵ Csányi *et al.* 2000, 150.

²⁶ Poroszlai 1992b, 158.

²⁷ Ordentlich 1973, 23.

²⁸ Gogăltan 2014, 243.

²⁹ Sofaer 2015, 51–51.

³⁰ Kalicz 1968, 139–140.

³¹ Bader 1978, 38.

³² Sava *et al.* 2011, 31.

³³ Bejinariu 2022, 36.

³⁴ A recent list of these finds from the eastern part of the Carpathian Basin can be found at Dározci 2018, 111–114. The author also includes in this list several fragments of “hearth-ledges” and “hearth-rings”, as well as finds that might represent the remains of portable fire-hearths.

³⁵ A decorated clay disc was published from Ság Hill in Hungary (Ilon *et al.* 2006, Fig. 9), however it is not clear whether this was a part of a hearth or not. As a result, the find was not included in the discussion. The existence of decorated hearths or fragments thereof is also reported from Hunedoara *Grădina Castelului* (Andrițoiu, Rustoiu 1997, 59–60, n. 242), Racoș *Piatra Detunată* (Costea 1997, 41), and Uroi *Sighet* (Berecki 2016, 24), but these finds have not yet been illustrated and hence could not be discussed here.

³⁶ For a more recent detailed discussion of these finds and other plain hearths or fragments of them (some with a white coating) interpreted as ritual altars, see Berecki 2016, 23–28.

³⁷ Horedt, Seraphin 1971, 74–76, Fig. 59–60.

an intricate spiral pattern, except for the centre of the hearth, which remained plain. The decoration consisted of incised concentric circles, between which were two encircling bands of interlocking spiral hooks. Another band of opposing stamped triangles was placed near the centre of the hearth³⁸ (Fig. 7/2). The second decorated hearth from Sighişoara, also circular in shape and about 1 m in diameter, was not so well preserved. The surviving decoration consisted of a spiral and a 3 cm wide band filled with opposing triangles, with the triangles facing inwards being filled with simple horizontal lines³⁹ (Fig. 7/1). Another *in situ* decorated hearth was unearthed in the Wietenberg settlement of Luduş *Fabrica de câne*pă. The platform of this hearth was also only partially preserved, and its surviving decoration consisted of three incised concentric circles, with a dashed line located between the two inner circles. Towards the outer edge of the hearth, close to the aforementioned ornament, there was another decoration consisting of curved lines, possibly representing spirals⁴⁰. In all of the above-mentioned cases, there is mention of a white coating on the plastered surface of the hearths. A fragmented circular hearth with a diameter of 65 to 70 cm decorated with a plastic spiral pattern was apparently found in the Wietenberg settlement at Eliseni *Szénásföld-Eleje* by István Molnár in 1967⁴¹, but no illustration of this find was published. Two very poorly preserved hearths found inside houses in the recently excavated settlement at Aiud *Groapa de Gunoi* also had incised decoration on their plastered surfaces⁴². Due to the small size of the preserved fragments, it is not possible to reconstruct their ornamental motifs. All other finds of decorated hearths from the Wietenberg cultural milieu are preserved in small fragments that were found in secondary positions. Such is the case of the hearth fragments decorated with spirals found at Albeşti *Bază*⁴³, and the three hearth fragments decorated with spiral hooks uncovered at Rotbav *La Pârâu* in the vicinity of a house structure, one of which showed traces of white incrustation⁴⁴. Three fragments of hearth plaster with channelled decoration were also found in a pit in the settlement from the beginning of the LBA at Şoimuş *Teleghi*⁴⁵. A hearth with an embossed relief pattern consisting of concentric circles and a sun motif in the centre of its plastered surface was found further to the east of the Wietenberg area, in the Monteoru settlement from Năstăseni *Parincea*⁴⁶.

Other possible hearth fragments decorated with white encrusted triangular and spiral patterns were published from Geoagiu de Sus *Vatra Satului*⁴⁷, but these were later interpreted as wall fragments due to the presence of branch impressions on their reverse sides⁴⁸. The same interpretation (as decorated wall fragments) was also suggested for some white coated fragments ornamented with spiral patterns uncovered at Giurtelecu Şimleului *Coastalui Damian*⁴⁹, which were initially published as fragments of a decorated hearth⁵⁰. In fact, in a recent book, I. Bejinariu considers that, besides the fragments from Geoagiu de Sus *Vatra Satului*, several other LBA finds, including those from the sites at Biharea⁵¹, Cehei *Mesig*⁵², Crasna *Csereoldal*⁵³, Suplacu de Barcău *Lapiş I*⁵⁴, Tâmpa *La Cazan*⁵⁵, and Zăuan *Dâlma Cimitirului*⁵⁶, previously published as fragments of decorated fixed hearths or portable hearths, could in fact be the remains of wall decorations⁵⁷, an interpretation which seems plausible

³⁸ Horedt, Seraphin 1971, 74–75, Fig. 59; Andrişoiu, Rustoiu 1997, Fig. 26.

³⁹ Horedt, Seraphin 1971, 76, Fig. 60.

⁴⁰ Berecki 2016, 23, 27–29, Fig. 6, Pl. 3/3–5.

⁴¹ Benkő 1992, 202.

⁴² Bălan *et al.* 2016b, 47, Pl. 13/1.

⁴³ Baltag, Boroffka 1996, 390, Fig. 10/2.

⁴⁴ Dietrich 2014, 175–176, Fig. 7/11.

⁴⁵ Rîşcuţa, Marc 2015, 44, Pl. IX/b. Within this settlement other decorated fragments from a portable hearth were also discovered (Rîşcuţa, Marc 2015, 43, Pl. IX/a).

⁴⁶ Florescu 1979, 68, Fig. 3.

⁴⁷ Ciugudean 1997, 73, Fig. 10.

⁴⁸ Dietrich 2014, 267.

⁴⁹ Bejinariu 2015, 42, 56–57.

⁵⁰ Bejinariu 2005, 367, Pl. 12/1.

⁵¹ Dumitraşcu 1983, 110, Pl. 1–4.

⁵² Bejinariu 2022, 64.

⁵³ Bejinariu, Lakó 2000, 154, Pl. 33/1.

⁵⁴ Ignat 1984, 10, Pl. VIII.

⁵⁵ Bassa 1968, 17–18.

⁵⁶ Bejinariu 2001, 160–161, Pl. 3/1–2; Bejinariu 2022, 64, Pl. IV/4–5; V/1; VII/1.

⁵⁷ Bejinariu 2022, 64–65.

given that most of these fragments are being described as being friable and of a consistency more akin to daub. They could also be fragments of other architectural elements. Another possibility is that all the above-mentioned finds are fragments of portable hearths, as previously suggested by Victor Sava and colleagues, who also include in this group the decorated LBA fragments found at Culciu Mare, Hodoni, Lăpuș, and Timișoara⁵⁸. Some of these finds were considered by T. Dároczi to be fragments of decorated hearth “ledges”⁵⁹ or “hearth-rings”⁶⁰. The same interpretation was applied by Dároczi to similar discoveries coming from several MBA tells such as Békés *Várdomb*⁶¹, Tiszafüred *Ásotthalom*⁶², and Vărșand *Movila dintre vii*⁶³. I. Bóna groups these finds together with similar specimens from the MBA tells at Gomba *Várhegy*⁶⁴, Jászdózsa, Košice-Barca, Ószentiván, Mošorin, Tiszaug, and Tószeg *Laposhalom*⁶⁵, under the category of “hearth-cauldrons” (*Kesselherde*)⁶⁶. Most of these MBA finds have a spiral-based relief decoration, or are adorned with parallel or concentric flutes, and most probably represent fragments of a raised kerb or outer rim that originally surrounded the hearth platform, while a few could be fragments of portable hearths. In any case, according to the published descriptions and illustrations of all the finds mentioned above, it seems clear that they are not fragments of decorated hard clay-plaster from the platform of a hearth, as is the case with the finds from Toboliu.

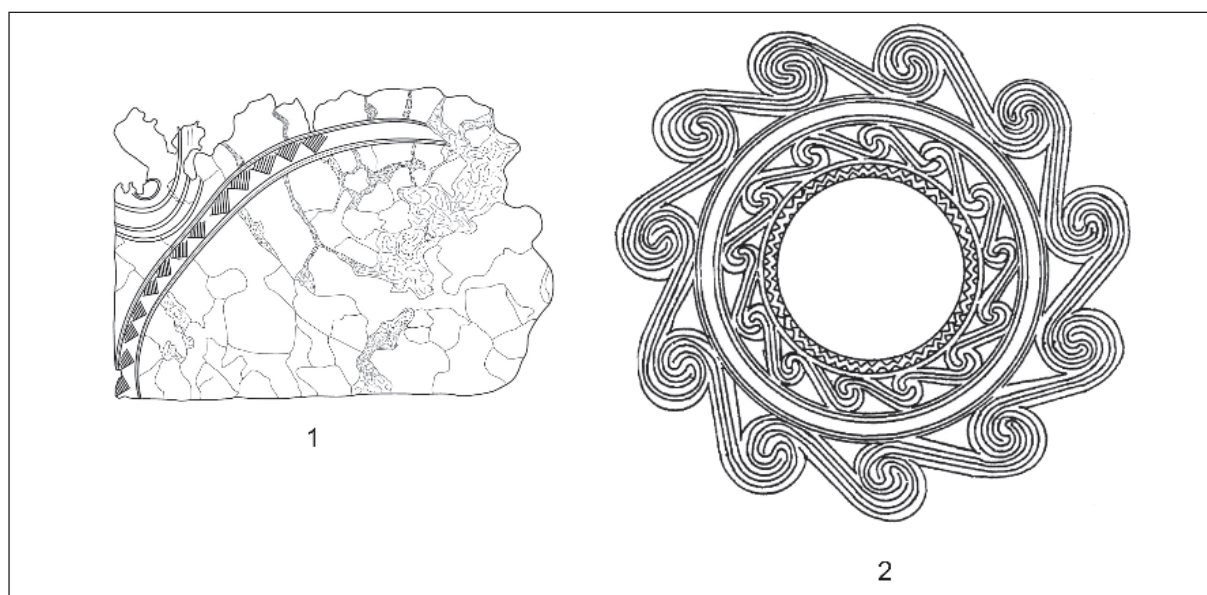

Fig. 7. The decorated hearth platforms from Sighișoara *Wietenberg* (1 – after Dároczi 2018; 2 – reconstruction of the ornamental motif after Andrițoiu, Rustoiu 1997).

Discussion

Following this brief overview of Bronze Age decorated hearths in the Carpathian Basin, it is apparent that there are no exact parallels for the finds from Toboliu, as most of the published decorated hearth platforms seem to have spiral-based ornamental motifs. Nevertheless, there are certain common characteristics that connect the decorated hearths from Toboliu with some of the finds from the *Wietenberg* area discussed in the previous section. The most prominent of these is the

⁵⁸ Sava *et al.* 2011, 32–34, 39, Fig. 46–52.

⁵⁹ Such as some of the fragments from Crasna *Csereoldal* (Dároczi 2018, 112, Pl. 6/7–9) and Tâmpa *La Cazan* (Dároczi 2018, 114, Pl. 6/25–26).

⁶⁰ This interpretation was applied to further fragments from Crasna *Csereoldal* (Dároczi 2018, 112, Pl. 7/3–6), Suplacu de Barcău *Lapiș I* (Dároczi 2018, 113, Pl. 9/6–8), Tâmpa *La Cazan* (Dároczi 2018, 114, Pl. 6/9), and Zăuan *Dâlma cimitirului* (Dároczi 2018, 114, Pl. 9/16).

⁶¹ Banner 1974, 40–41, Pl. 13/7, 31/23, 32/3, 36/15; Bóna 1974, 151, Pl. VI.

⁶² Bóna 1975, 155, Pl. 197/2.

⁶³ Domonkos 1908, Fig. 6; Bóna 1975, 133, Pl. 146/1–7.

⁶⁴ Kubinyi 1861, Pl. 9/62.

⁶⁵ Banner *et al.* 1959, 117–127, Fig. 24–25.

⁶⁶ Bóna 1975, 133, 155, 251–252.

incised decoration technique used to execute the ornamental motifs on the hearths from Toboliu, as well as on the hearth platforms from Aiud *Groapa de Gunoi*⁶⁷, Luduș *Fabrica de cânepe*⁶⁸, and Sighișoara *Wietenberg*⁶⁹. Furthermore, the decoration of the two hearth platforms from Sighișoara included bands filled with opposing triangles, which are also visible on the first decorated hearth from Toboliu (Fig. 4). In order to better contextualise the Toboliu finds, it is also worth looking for parallels in the decoration of contemporary Bronze Age pottery. The ornamental motif incised on the surface of the first hearth (Fig. 4) has no exact counterpart in the repertoire of Otomani or Wietenberg ceramics. However, there are some similar ornaments among the decorative motifs of the Wietenberg pottery. This is the case of the impressed bands consisting of triangles repeated in a translational symmetry, with each consecutive unit inverted⁷⁰, and of the V-shaped impressions depicted in the same way⁷¹. Bands of concentric triangles or V-shapes, with only translational symmetry but not inversion, were depicted on a pottery vessel from Sfântu Gheorghe *Epreștet*⁷² and on another from Oarța de Sus *Ghiile Botii*⁷². More precise parallels can be seen within the Late Wietenberg phase⁷³, executed in the *successive stitches in wide-flutes (breiten Absatzstich)*⁷⁴ technique⁷⁵. Probably the closest parallel can be seen on a lobed vessel decorated in the successive stitches technique from Sfântu Gheorghe *Avasalja*⁷⁶. In this last example, concentric triangular motifs are used in translational inverted symmetry to fill the upper half of the vessel. We can also make a good comparison with the decorated earthen platform of the large central structure of the LBA fortification at Sântana *Cetatea Veche*, where similar motifs were used⁷⁷. For the second hearth, the decoration consisting of oblique incised lines repeated in bilateral mirror symmetry (Fig. 6) is more common within the Wietenberg ornamental repertoire and is usually represented on pottery either with incised lines or with thin flutes⁷⁸. In conclusion, although no exact parallels have been found for the ornamental motifs depicted on the hearths from Toboliu, there are several similarities with decorations found on hearths and pottery vessels in the Wietenberg area.

While the decoration on the hearth platforms is reminiscent of the Wietenberg ornamental repertoire, the pottery sherds used for the foundations of both hearths from Toboliu are typical of the Otomani pottery style (Fig. 8). The pottery bed of the first decorated hearth was labelled Cx. 63. From this context, four pottery shapes could be identified: a rather large bowl with a missing base (Fig. 8/2), a smaller bowl (Fig. 8/3), a neck fragment that most probably belonged to an amphora-like vessel (Fig. 8/1), and a handle that rises above the rim, which most probably belonged to a cup (Fig. 8/5). The pottery bed of the second decorated hearth from Toboliu, labelled Cx. 56, was much more fragmented. Due to the small size of the preserved pottery fragments, no exact shapes could be reconstructed (Fig. 8/6–7). The decoration techniques of the pottery from Cx. 56 and Cx. 63 included incisions, impressions, and plastic decoration. The neck of the amphora (Fig. 8/1) was decorated with a band of finger impressions on the rim and another raised band parallel to the rim, also decorated with

⁶⁷ Bălan *et al.* 2016b, 47, Pl. 13/1.

⁶⁸ Berecki 2016, 23, 27–29, Fig. 6, Pl. 3/3–5.

⁶⁹ Horedt, Seraphin 1971, 74–76, Fig. 59–60.

⁷⁰ See Boroffka 1994, Typentafel 12/24. Such ornaments are encountered at Cicău (Boroffka 1994, Pl. 38/16, 22, 23; 44/2; 45/10; 46/13; 51/8), Dorolțu (Boroffka 1994, Pl. 70/5), Merești *Peștera Almaș* (Boroffka 1994, Pl. 92/6, 8), Nicula (Boroffka 1994, Pl. 98/3), Palota Veche (Emődi 2002, Fig. 6/2; 11; 17/3; 25/2; 27/2, 6; 28/8), Pir (Boroffka 1994, Pl. 111/2), Rimeț *La Cruce* (Boroffka 1994, Pl. 113/9), Șieu Măgheruș *Cetate* (Boroffka 1994, Pl. 128/8), and Viștea *Farkasberek* (Boroffka 1994, Pl. 143/4, 6).

⁷¹ Boroffka 1994, Typentafel 18/6. See, for example, the ceramics uncovered at Ciceu *Corabia* (Boroffka 1994, Pl. 53/6), Feldioara (Boroffka 1994, Pl. 74/6; 75/15), Merești *Peștera Almaș* (Boroffka 1994, Pl. 92/4, 5, 7; 93/2, 3), and Sighișoara *Dealul Turcului* (Boroffka 1994, Pl. 133/4).

⁷² Bălan *et al.* 2016a, Pl. III/5, 14.

⁷³ Cf. Bălan *et al.* 2016a, 86.

⁷⁴ See Boroffka 1994, Typentafel 29/3, 17.

⁷⁵ See, for example, the specimens from Craiva (Boroffka 1994, Pl. 66/5), Uioara de Jos *Valea* (Boroffka 1994, Pl. 139/10), and Viștea *Kikutverne* (Boroffka 1994, Pl. 145/3, 4).

⁷⁶ Boroffka 1994, Pl. 119/8; Bălan *et al.* 2016a, Pl. II/37.

⁷⁷ Personal communication Victor Sava and Florin Gogăltan.

⁷⁸ Boroffka 1994, Typentafel 18/8, 9; 21. See, for example, the decorations on the vessels from Deva *Dealul Cetății* (Boroffka 1994, Pl. 68/6) and Dâmbu *Popii* (Boroffka 1994, Pl. 70/1), Feldioara (Boroffka 1994, Pl. 73/12; 74/5; 79/10), Rimeț *La Curmătură* (Boroffka 1994, Pl. 112/2) and *La Cruce* (Boroffka 1994, Pl. 113/4), Sebeș (Boroffka 1994, Pl. 117/6), Sibîșeni (Boroffka 1994, Pl. 124/8), Sighișoara *Dealul Turcului* (Boroffka 1994, Pl. 132/3), Valea Izvoarelor (Boroffka 1994, Pl. 139/16), and Livezile *Dealul Sîrbului* (Boroffka 1994, Pl. 148/6).

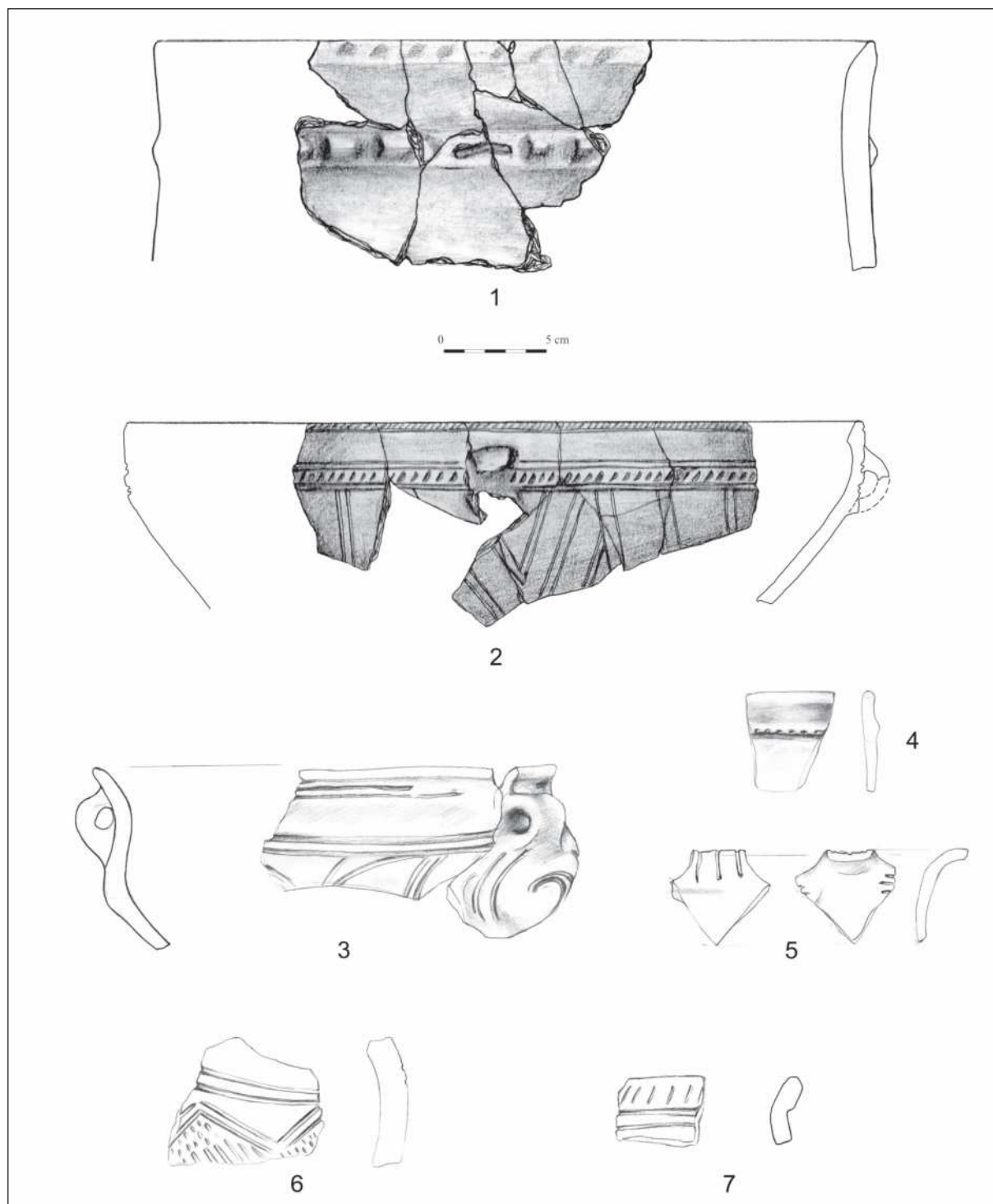

Fig. 8. Pottery used to form the foundation of the decorated hearths from Toboliu (1–5: Cx. 63; 6–7: Cx. 56).

finger impressions. The large bowl (Fig. 8/2) has an incised band on the rim filled with oblique notches and another incised band parallel to the rim consisting of two upper and two lower incised lines with the space between them also filled with oblique notches. The rest of its body is decorated with groups of two incised lines, either forming V-shaped motifs or depicted vertically on the bowl (Fig. 8/2). The smaller bowl (Fig. 8/3) is decorated with two incised bands, each composed of two parallel incised lines displayed horizontally, with one band placed under the rim and the other at the lower part of the neck. Below the second incised band, the body of the bowl is decorated with spirals executed with two parallel lines (Fig. 8/3). The fragment shown in Fig. 8/4 is decorated with a raised band containing circular impressions, which was placed parallel to the rim. The handle of the cup is decorated with groups of three incised parallel lines, with a dent at the end of the incised lines (Fig. 8/5). The dent

was probably made by pressing the tool used to make the incisions deeper into the clay. Two pottery fragments belonging to Cx. 56 show incised decoration (Fig. 8/6–7). One of the fragments (Fig. 8/6) has an incised band of two parallel horizontal lines, below which are triangles suggested by two incised lines filled with notches. The other fragment (Fig. 8/7) is a rim with oblique notches and two horizontal incised lines below.

From a typo-chronological perspective, the incised spiral motifs in Fig. 8/3 and the V-shaped incisions in Fig. 8/2 are usually considered typological features characteristic of the Otomani II phase⁷⁹. A similar view has also been expressed in the past, as incised pottery has usually been associated with the Otomani II phase, while channelled pottery has been considered to be typical of the Otomani III phase⁸⁰. However, the relative chronological aspect of the pottery (Otomani II) does not correspond to the absolute dates available so far from the oldest occupation phase in Trench 5, to which the two decorated hearths belong. These dates come from features associated with the poorly preserved house from this phase (with which both of the hearths are associated, see above), and place the occupation of this structure between the second half of the 18th century BC and the beginning of the 16th century BC⁸¹, which would indicate an MBA III period according to the relative chronology of the region⁸². A radiocarbon sample from the youngest occupation phase on the Toboliu tell (Trench 1, Phase 1)⁸³ provided a similar time interval to the one suggested by the absolute dates from the second occupation phase in Trench 5. While it is more than likely that the sherds used to form the foundations of the hearths came from older, broken vessels that were recycled for this purpose, the pottery assemblage from this house also contains other finds that are considered typical of the Otomani II phase. These inconsistencies between the relative and absolute chronologies for the Otomani pottery style could be explained by the fact that the typo-chronology for the Otomani pottery is mostly based on sites from the Ier river valley (such as Carei-Bobald, Otomani, and Sălacea), and does not perfectly apply to the realities of the MBA settlements located further south in the Crişul Repede river valley.

Another complex issue is the function of the decorated hearths from Toboliu. Due to their rich ornamentation, Bronze Age decorated hearths, such as those from Sighişoara *Wietenberg* and other similar finds mentioned above, have typically been considered to have been altars linked to various ritual and ceremonial activities⁸⁴. While rejecting the use of the term “altar” in connection with these finds, T. Dárczi nevertheless emphasises their association with rituals and suggests that the term “ceremonial hearths” should be used instead⁸⁵. A review of this complex topic, and a discussion of the function and interpretation of all the Bronze Age decorated hearts in the Carpathian Basin, is beyond the scope of this paper. We can nevertheless elaborate on the possible functionality and role of the decorated hearth platforms from Toboliu. Any interpretation of these finds should always include a careful consideration of their find context and associated material assemblage. Both decorated hearths from this site were found in association with the same poorly preserved house, among typical domestic assemblages. There were no “special” finds associated with these hearths or the residential building that might indicate ritual activity. Their sturdy, cracked platforms indicate repeated use, most likely for daily domestic activities such as food preparation, heating, and cooking. Their role as sources of light and warmth should also be emphasised, as they were the focal and commensal points of the household, places of socialisation around which household members could gather. It is interesting to note that the decoration of the hearth platforms from Toboliu is limited to their edges, the most visible areas of the hearth, which may not have been covered during their use.

The aesthetic elaboration of the hearths could reflect the background and history of the household, serving as markers of both identity and individuality. In this respect, the striking combination of *Wietenberg*-inspired decoration on the hearth platforms and the use of typical Otomani pottery for the hearth foundations could be revealing. This combination is also reflected in the pottery assemblage of the house, which displays characteristic features of both Otomani and *Wietenberg* pottery styles.

⁷⁹ For vertical and V-shaped incisions see Molnár 2014, Pl. VI-5/P, R, S. For incised spirals see Molnár 2014, Pl. VI-5/T.

⁸⁰ Ordentlich 1973, 175–187.

⁸¹ Găvan *et al.* in press.

⁸² Gogâltan 2019, Fig. 3.

⁸³ See Lie *et al.* 2018, Fig. 10; Lie *et al.* 2019, 363.

⁸⁴ See, for example, Hordet, Seraphin 1971, 75–76; Andrişoiu, Rustoiu 1997, 41–42; Dietrich 2014, 267; Berecki 2016, 28–29.

⁸⁵ Dárczi 2018, 114.

The decoration on the hearths may also have had a symbolic significance, conveying messages whose meaning can no longer be deciphered. Alternatively, it may have reflected certain aesthetic preferences. In any case, the fact that both hearths were located indoors implies a close relationship between these finds and the members of this particular household. As no other decorated hearths have yet been found in Toboliu (either on the tell or in the other parts of the outer settlement excavated so far), it seems that this was not a community-wide practice, but was confined to the household in question.

Concluding remarks

Bronze Age decorated hearths appear during the MBA in the Carpathian Basin, and are also found during the subsequent LBA period. The finds from the outer settlement of the Toboliu tell expand the rather limited list of known decorated hearths from this region and provide new insights into their construction techniques, structural characteristics, and building materials. Based on the radiocarbon dates available so far, the decorated hearths from Toboliu can be dated between the second half of the 18th century BC and the beginning of the 16th century BC. The use of pottery sherds to form the base of the hearths, a practice also known from several Bronze Age tells and other sites in the region, is most likely due to the fact that the sherds stored and reflected heat, and possibly improved resistance to thermal shock. The incised decoration on the platforms of the Toboliu hearths is reminiscent of certain ornamental motifs from the repertoire of the Wietenberg pottery style located further to the east (ornamental motifs that are found on both ceramic vessels and other decorated hearths from the Wietenberg area), while the sherds used for the hearth foundations are typical of the Otomani pottery style.

Although decorated hearths are usually considered to be of ritual and/or ceremonial significance, the find context and associated finds of the hearths at Toboliu indicate other interpretation possibilities. They were found within an off-tell house, clearly embedded in a domestic context, and showed clear signs of repeated use, most likely for daily domestic activities such as heating, cooking and food preparation. As sources of both warmth and light, they served as focal points within the household. Their aesthetic elaboration may have reflected the background and identity of the household members, especially considering the combination of Wietenberg-inspired decoration on the hearth platforms and the use of typical Otomani pottery for their foundations. It is also possible that the ornamental motifs on the hearth platforms carried symbolic messages whose meaning is no longer apparent, or expressed particular aesthetic predilections. In any case, the fact that no further decorated hearths have been found in any of the other houses excavated so far at Toboliu would imply that this practice was not widespread, but rather localised and associated with specific households, such as the one unearthed in Trench 5 on the outer settlement.

Acknowledgements

We are grateful to Gruia Fazecaş, Klára P. Fischl, Florin Gogâltan, Gábor Ilon, and Victor Sava for providing information, references and support, and for their readiness to discuss the topic of Bronze Age decorated hearths in the Carpathian Basin.

Alexandra Gävan

University of Cologne, Department of
Prehistoric Archaeology
Köln, DE
agavan1@uni-koeln.de

Marian Adrian Lie

Romanian Academy – Iaşi Branch, Institute of
Archaeology
Iaşi, RO
quirinus_lie@yahoo.com

Tobias L. Kienlin

University of Cologne, Department of
Prehistoric Archaeology
Köln, DE
tkienlin@uni-koeln.de

REFERENCES

- Andrițoiu, Rustoiu 1997 I. Andrițoiu, A. Rustoiu, *Sighișoara-Wietenberg. Descoperirile preistorice și așezarea dacică*. Bucharest 1997.
- Baltag, Boroffka 1996 G. Baltag, N. Boroffka, *Materiale arheologice preistorice de la Albești, jud. Mureș*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 47, 1996, 375–393.
- Balossi Restelli 2015 F. Balossi Restelli, *Hearth and home: interpreting fire installations at Arslantepe, eastern Turkey, from the fourth to the beginning of the second millennium BCE*. Paléorient 41, 1, 2015, 127–151.
- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*. București 1978.
- Bălanet al. 2016a G. Bălan, C. P. Quinn, G. Hodgins, The Wietenberg culture: periodization and chronology. *Dacia N.S.* 60, 2016, 67–92.
- Bălanet al. 2016b G. Bălan, R. Burlacu-Timfote, T. Muntean, *Așezarea din epoca bronzului de la Aiud - Groapa de gunoi. Considerații preliminare*. *Apulum* 53, 2016, 45–82.
- Banks 2013 E. C. Banks, Lerna VI. The Settlement and Architecture of Lerna IV. Princeton: American School of Classical Studies at Athens 2013.
- Banner 1974 J. Banner, *Besiedlung und Befestigung des Burghügels (Várdomb)*. In: J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest: Akadémiai Kiadó 1974, 9–132.
- Banner et al. 1959 J. Banner, I. Bóna, L. Márton, *Die Ausgrabungen von L. Márton in Tószeg*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* X, 1959, 1–140.
- Bassa 1968 B. Bassa, *O așezare de la sfârșitul epocii bronzului*. *Sargetia* V, 1968, 15–21.
- Bejinariu 2001 I. Bejinariu, *Late Bronze Age in the depression of Șimleu*. In: C. Kacsó (Ed.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*. Symposium Baia Mare, 7.–10. Oktober 1998. Baia Mare, 2001, 157–174.
- Bejinariu 2005 I. Bejinariu, *Săpăturile arheologice de la Giurtelecu Șimleului–Coastalului Damian (II). Descoperirile culturii Wietenberg*. In: C. I. Popa, G. T. Rustoiu (Eds.), *Omagiu Profesorului Ioan Andrițoiu cu prilejul împlinirii a 65 de ani. Studii și cercetări arheologice*. Alba Iulia, 2001, 363–390.
- Bejinariu 2015 I. Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în Depresiunea Șimleului. (I.) Descoperirile din Bronzul timpuriu și cel mijlociu*. Cluj-Napoca 2015.
- Bejinariu 2022 I. Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în Depresiunea Șimleului. (II.) Descoperirile de tip Cehăluț – Hajdúbágyos din Bronzul târziu*. Cluj-Napoca 2022.
- Bejinariu, Lakó 2000 I. Bejinariu, É. Lakó, *Contribuții la cunoașterea bronzului târziu din nord-vestul României. Așezarea de la Crasna*. *Acta Musei Porolissensis* XXIII/1, 163–219.
- Berecki 2016 S. Berecki, *The Bronze Age site from Ludaș*. *Bibliotheca Musei Marisiensis* Seria Archaeologica X. Cluj-Napoca 2016.
- Benkő 1992 E. Benkő, *A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája*. *Varia archaeologica Hungarica* 5. Budapest 1992.
- Berindei et al. 1992 I. Berindei, G. Pop, G. Măhărea, *Câmpia Crișurilor*. In: L. Badea (Ed.), *Geografia României vol. IV: Regiunile pericarpatice, Dealurile și Câmpia Banatului și Crișanei, Podișul Mehedinți, Subcarpații, Piemontul Getic, Podișul Moldovei*. București 1992, 93–98.
- Bóna 1974 I. Bóna, *Bronzezeitliche Siedlungen in der Umgebung des Burghügels (Várdomb)*. In: J. Banner, I. Bóna, *Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés*. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest 1974, 133–156.
- Bóna 1975 I. Bóna, *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen*. *Archaeologia Hungarica Series Nova* 49. Budapest 1975.
- Borgna et al. 2022 E. Borgna, S. Corazza, M. Marchesini, A. Pecci, G. Petrucci, *Fire installations at the Bronze Age site of Ca' Baredi near Aquileia: An interdisciplinary insight into subsistence and social practices*. *Journal of Archaeological Science: Reports* 46, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2022.103648>

- Boroffka 1994 N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*. Bonn 1994.
- Chidioșan 1980 N. Chidioșan, *Contribuții la istoria tracilor din nord-vestul României. Așezarea Wietenberg de la Derșida*. Oradea 1980.
- Ciugudean 1997 H. Ciugudean, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*. Alba Iulia 1997.
- Costea 1997 F. Costea, *Așezarea Wietenberg de la Racoș-„Piatra detunată”*. Angustia 2, 1997, 39–76.
- Csányi *et al.* 2000 M. Csányi, I. Stanczik, J. Tárnoki, *Der bronzezeitliche Schatzfund von Jászdósa-Kápolnahalom*. Acta Archaeologica Hungarica LI, 1999/2000 (2000), 147–167.
- Daróczi 2018 T. Daróczi, *Bronzization and the Eastern Carpathian Basin*. In: B. Rezi, R. Németh (Eds.), *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 13–15 October 2016*. Târgu Mureș 2018, 95–181.
- Dietrich 2014 L. Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südossteienbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*. Bonn 2014.
- Domonkos 1908 J. Domonkos, *A laposhalom (Arad m.)*. Archaeologiai Értesítő XXVIII, 1908, 55–78.
- Emődi 2002 J. Emődi, *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*. Ephemeris Napocensis 12, 2002, 5–35.
- Fischlet *et al.* 2015 K. P. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi, *Old and new narratives for Hungary around 2200 BC*. In: H. Meller, H. W. Arz, R. Jung, R. Risch (Eds.), *2200 BC – Ein Klimasturz als Ursache für den Zerfall der alten Welt? 2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world? 7. Mitteldeutscher Archäologentag vom 23. bis 26. Oktober 2014 in Halle (Saale). 7th Archaeological Conference of Central Germany October 23–26, 2014 in Halle (Saale)*. Halle 2015, 503–523.
- Florescu 1979 M. Florescu, *Contribuții la cunoașterea concepțiilor despre lume și viață a comunităților tribale montene*. Carpica XI, 1979, 57–134.
- Găvan *et al.* 2020 A. Găvan, M. A. Lie, T. L. Kienlin, *Preliminary report on the 2019 excavation undertaken on the outer settlement of the tell from Toboliu (Bihor County)*. Crisia 50, 2020, 59–74.
- Găvan *et al.* 2021 A. Găvan, T. L. Kienlin, A. Röpke, N. Nolde, T. Zerl, M. Zickel, M. A. Lie, G. Fazecaș, F. Gogâltan, *Living together or apart? Unravelling the development, internal organization and social structure of a complex Bronze Age tell settlement at Toboliu, western Romania*. Crisia 51, 2021, 59–76.
- Găvan *et al.* 2022 A. Găvan, M. A. Lie, N. Nolde, T. Zerl, A. Röpke, M. Zickel, T. L. Kienlin, G. Fazecaș, *Preliminary Report on the 2021 Excavation Season at Toboliu*. Crisia 52, 2022, 65–84.
- Găvan *et al.* in press A. Găvan, M. A. Lie, T. L. Kienlin, *Off-tell Houses at the Bronze Age Multi-component Settlement in Toboliu (Romania)*. In: T. L. Kienlin (Ed.), *Houses and Households – Comparative Perspectives from Archaeology and the Sciences*. Habelt: Bonn in press.
- Gogâltan 2014 F. Gogâltan, *Semlac “Livada lui Onea”, Arad County*. In: F. Gogâltan, C. Cordoș, A. Ignat (Eds.), *Bronze Age Tell, Tell-Like and Mound-Like Settlements on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. History of Research*. Cluj-Napoca 2014, 242–246.
- Gogâltan 2015 F. Gogâltan, *The Early and Middle Bronze Age Chronology on the Eastern Frontier of the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*. In: R. E. Németh, B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Chronology in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș 2–4 October 2014*. Târgu Mureș 2015, 53–95.
- Gogâltan 2019 F. Gogâltan, *The Chronology of the Bronze Age Tell and Tell-like Settlements in the Carpathian Basin. Revisited after 15 Years*. Studia Hercynia 23/2, 2019, 198–214.

- Hänsel, Medović 1991 B. Hänsel, P. Medović, *Vorberichtüber die jugoslawisch-deutschen Ausgrabungen in der Siedlung von Feudvar bei Mošorin (Gem. Titel, Vojvodina) von 1986–1990. Bronzezeit – Vorrömische Eisenzeit*. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 72, 1991, 45–204.
- Horedt, Seraphin 1971 K. Horedt, C. Seraphin, *Die Prähistorische Ansiedlung auf dem Wietenberg bei Sighișoara-Schässburg*. Bonn 1971.
- Ilon *et al.* 2006 G. Ilon, P. Sümegi, E. Bodor, *A Ság hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetrégészeti vizsgálat tükrében*. Zalai Múzeum 15, 2006, 295–314.
- Kalicz 1968 N. Kalicz, *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Budapest 1968.
- Kienlin 2021 T. L. Kienlin, *Diversity rather than Uniformity: Bronze Age Tell Settlement in North-Western Romania. Part II: Catalogue of Sites Covered by Magnetometry in Bihor and Satu Mare Counties*. In: T. L. Kienlin, A. Găvan (eds), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations*. Universitäts forschungen zur prähistorischen Archäologie 364. Bonn 2021, 79–216.
- Kiss *et al.* 2019 V. Kiss, M. Csányi, J. Dani, K. P. Fischl, G. Kulcsár, I. Szathmári, *Chronology of the Early and Middle Bronze Age in Hungary. New results*. *Studia Hercynia* 23/2, 2019, 173–197.
- Kubinyi 1861 F. Kubinyi, *Magyarországban talált kő- és bronzkori régiségek*. *Archaeologiai Közlemények* 2, 1861, 81–113.
- Lie 2021 M. A. Lie, *A Particular Case of Bronze Age Household*. In: T. L. Kienlin, A. Găvan (Eds.), *Bronze Age Tell Settlements in North-Western Romania. Current Approaches and Recent Investigations*. Bonn 2021, 253–275.
- Lie *et al.* 2018 M. A. Lie, C. Cordoș, A. Găvan, G. Fazecaș, T. L. Kienlin, F. Gogâltan, *An overview of the Bronze Age tell-settlement in Toboliu (Bihor County, Romania)*. *Gesta* 17, 2018, 63–76.
- Lie *et al.* 2019 M. A. Lie, A. Găvan, C. Cordoș, T. L. Kienlin, G. Fazecaș, F. Gogâltan, *The Bronze Age tell settlement at Toboliu (Bihor County, Romania). A brief outline of recent investigations*. In: K. P. Fischl, T. L. Kienlin (Eds.), *Beyond Divides – The Otomani-Füzesabony Phenomenon. Current Approaches to Settlement and Burial in the North-Eastern Carpathian Basin and Adjacent Areas*. Bonn 2019, 351–368.
- Lie *et al.* 2023 M. A. Lie, A. Găvan, T. L. Kienlin, *A magical anthropomorphic representation from the Bronze Age site of Toboliu?* *Crisia* 53, 2023, 27–50.
- Lie *et al.* 2024 M. A. Lie, A. Găvan, T. L. Kienlin, A. Röpke, M. Zickel, T. Zerl, *Exploring the chronostratigraphy of a Bronze Age settlement through core drilling*. *Prähistorische Zeitschrift* 2024. <https://doi.org/10.1515/pz-2023-2026>.
- Máthé 1992 M. Sz. Máthé, *Berettyóújfalu-Herpály-Földvár (Die bronzezeitlichen Schichten des für die neolithische Herpály-Kultur eponymen Fundortes)*. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt a. M.: Museum für Vor- und Frühgeschichte 1992, 170–173.
- Molnár 2014 Z. Molnár, *Contribuții la cunoașterea culturii Otomani din nord-vestul Transilvaniei: ceramică și metal*. Cluj-Napoca 2014.
- Ordentlich 1973 I. Ordentlich, *Cercetările de la Otomani și Sălacea și locul lor în contextual culturii Otomani*. Unpublished PhD thesis, Department of Ancient History and Archaeology, Faculty of History, Alexandru Ioan Cuza University. Iași 1973.
- Poroszlai 1992a I. Poroszlai, *Bölcske-Vörösgyűrű (Vörösgyír)*. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau*. Frankfurt a. M. 1992, 141–145.
- Poroszlai 1992b I. Poroszlai, *Nagykörös-Földvár*. In: W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Frankfurt a. M. 1992, 156–158.
- Rișcuța, Marc 2015 N. C. Rișcuța, A. T. Marc, *Descoperiri cu caracter cultic aparținând bronzului târziu din așezarea de la Șoimuș – Teleghi (jud. Hunedoara)*. *Sargetia. Acta Musei Devensis (S.N.)* VI, 2015, 41–80.

- Roman, Némethi 1990 P. Roman, I. Némethi, *Date preliminare asupra cercetărilor arheologice de la Carei-„Bobald”*. Thraco-Dacica XI, 1990, 39–47.
- Sava *et al.* 2011 V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, Șagu “Sit A1_1”. O așezarea epocii finale a bronzului la Mureșul de Jos. *A Late Bronze Age Settlement on the Lower Mureș*. Cluj-Napoca 2011.
- Sofaer 2015 J. Sofaer, *Clay in the Age of Bronze: Essays in the Archaeology of Prehistoric Creativity*. New York 2015.
- Valamoti 2023 S. M. Valamoti, *Plant foods of Greece: a culinary journey to the Neolithic and Bronze Ages*. Tuscaloosa 2023.

The Late Bronze Age Cehăluț – Hajdúbajos type discoveries from northwestern Romania. A stage of research

Ioan Bejinariu

Abstract: This article aims to present in a synthetic manner the most recent data on the Late Bronze Age Cehăluț – Hajdúbajos type discoveries from northwestern Romania. The focus falls on the presentation of the results of the research undertaken in the western part of Sălaj. New data are presented regarding the geographical area where discoveries of this type appear, about settlements and their structure, funerary behavior, bronze metallurgy. A series of 14C dates are also presented that represent important milestones for the chronology of the discoveries of the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group.

Keywords: North-west Romania; Late Bronze Age; cultural evolution; settlements; cemeteries.

The Late Bronze Age period in the eastern part of the Carpathian Basin means, broadly speaking, the second half of the second millennium BC and the first two centuries of the next millennium. It is a period of significant transformations in the evolution of the human communities that inhabited this part of Europe. The new ceramic styles that begin to manifest themselves, apparently without much connection with the ceramic styles of the "classical Bronze" cannot be interpreted as the expression of the arrival of new communities, with an intrusive character, that imposes themselves quickly or more slowly in front of the "natives". The changes are not just about the appearance and decoration of the ceramics, but they are the easiest to detect. Habitat restructuring is taking place, clearly visible in the disappearance of *tell*-type community aggregations, a process that begins to manifest itself just before the middle of the 2nd millennium BC. Cremation is definitely imposed as a funeral rite, except for the eastern Carpathian population groups that entered Transylvania at the beginning of this period. Metallurgical production increases, artefacts produced from metal are more diverse, new types of deposits appear, and the subsistence economy of communities is also experiencing mutations amid a deterioration of the climate. All these new elements occur gradually, more slowly and more difficult to detect at the beginning of the period, but much more vigorously in the second part of the period.

Brief history of the research

For a long time, the interpretation of the Late Bronze Age period in north-western Romania was tributary to the image of the long-lasting, uninterrupted evolution of the Otomani culture until the formation of the Gáva culture. This theory has been supported by most Romanian archaeologists¹ even though Hungarian specialists attracted attention back in the 6th decade of the 20th century on the finds attributed to the "Hajdúbajos group", included among the manifestations of the Late Bronze tumular tomb culture. The finds of this group were located in a specific area in northeastern Hungary (the lower course of the Barcău / Berettyó) and were classified in the first stage and the beginning of the second stage of the Late Bronze in northern Hungary². The opinion of Hungarian archaeologists was also shared by other European archaeologists who disputed the extension of the evolution of Otomani culture until the beginning of the „Iron Age”³. Of the Romanian archaeologists, J. Némethi is the first to draw attention in a series of published studies to the inconsistency in defining "Otomani phase IV" as introduced by T. Bader in 1978. Némethi mentioned that the Late Bronze settlements in north-western Romania do not overlap those of the Middle Bronze attributed to the Otomani

¹ Ordentlich 1970, 83-97; Vulpe 1971, 307-308; Morintz 1978, 163-164; Bader 1978, 62; etc.

² Bóna 1958, 230; Mozsolics 1960, 123; Kemenczei 1963, 184-185, etc.

³ Huttel 1978, 424-433.

III stage, and the continuity elements coming from the "classical Bronze", although they can be noticed are less significant compared to the new ones of another type⁴. The notion of a "Cehăluț cultural group", was introduced by C. Kacsó, and under this title are found the discoveries previously attributed to the "Otomani phase IV", and in northeastern Hungary the discoveries attributed to the "Hajdúbajos group". The author considered that the evolution of the discoveries attributed to the Cehăluț cultural group took place during the early stages of the Late Bronze in Transylvania, and the late phase of evolution (= Cehăluț II) can be documented only in northwestern Romania, since in the neighbouring area of Hungary they would be replaced by Berkesz-type communities. In his opinion, the genesis of the Cehăluț-type discoveries was due to the contact of the Otomani III communities and tumular ones (HGK) with Suciul de Sus type ones, and this process took place in the southeastern part of the upper Tisa area⁵. The monuments of the Cehăluț – Hajdúbajos group were also discovered in the southwestern part of Sălaj County, in an area roughly bounded by the upper valleys of Crasna and Barcău. Their research was originally due to the Zalău archaeologist É. Lakó (Zăuan, Crasna, Cehei, Doh), and after 1993 the author of this paper (Șimleu Silvaniei, Cehei, Recea, Marca, Pericei, etc.). In the Bihor area, finds attributed to the Cehăluț – Hajdúbajos group were initially identified in the northern part, around the Barcău valley, as well as at the border with Sălaj (Suplacul de Barcău)⁶. Further discoveries are reported further south, around Oradea. To the north, in Satu Mare County the discoveries attributed to this cultural group are found in the southwestern part of the County, south of the Crasna river. We owe the research of most of the monuments from this group to the abnegation of our late colleague J. Némethi, but they are surface research and at most small-scale invasive interventions (preventive and rescue archaeological excavations). Only in the Carei area, there are mentioned more than 60 sites with finds (settlements, tombs, bronze artefacts)⁷. In Sătmar the most extensive research is carried out at the site Tășnad "La sere", but there is few published data⁸. Other research at various sites belongs to L. Marta⁹ from the Satu Mare Museum.

Concerning northeastern Hungary, after the publication of the tombs from the Hajdúbajos – *Daraboshegy*¹⁰ necropolis (discovered at the beginning of the twentieth century!), the interest in the monuments of this cultural group of the Late Bronze remains rather low and is manifested only in brief references to the problem of the genesis and the chronological framework of the evolution of these finds¹¹. More recent concerns are those expressed by our colleague from the Nyíregyháza Museum, Nagy L. Márta¹², and in 2010 the results of the research carried out in the Nyíregyháza – Oros, point *Úr Csere* were published¹³. Several finds come from Békés County, and in the Crișul Repede – Crișul Alb interfluvium there are mentioned five archaeological areas with Hajdúbajos-type materials¹⁴, while some recent findings suggest their expansion even south of the Crișul Alb¹⁵.

Area of Cehăluț – Hajdúbajos type discoveries

The finds attributed to the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group were archaeologically documented in the northwestern part of Romania respectively the northeastern part of Hungary (Fig. 1).

In the northeast of Hungary, we refer to the area east of Tisa, starting from the Crasna – Someș interfluvium and from the area of Nyíregyháza city to the north to somewhere south of Crișul Alb. On the territory of Romania, the area inhabited by the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group communities is bounded on the north by the Crasna-Someș interfluvium and on the east by Meseșului Summit. To the

⁴ Némethi 1978, 120-121; Némethi 1990, 40, etc.

⁵ Kacsó 1987, 72; Kacsó 1990, 43-44; Kacsó 1997, 85-110.

⁶ Ignat 1984, 9-26; Bejinariu, Fazecaș 2014, 161-177.

⁷ Némethi 1999, 105-126.

⁸ Gyurka 2020, 95-109.

⁹ Marta *et al.* 2017, 190.

¹⁰ Kovács 1970, 27-47.

¹¹ Kovács 1981, 93; V. Szabó 2002, 28-29.

¹² Nagy 2005, 63-105; L. Nagy 2008, 25-44.

¹³ Marta *et al.* 2010.

¹⁴ Fischl *et al.* 2013, 360, nt. 16.

¹⁵ Sánta 2017, 103, Fig. 9.

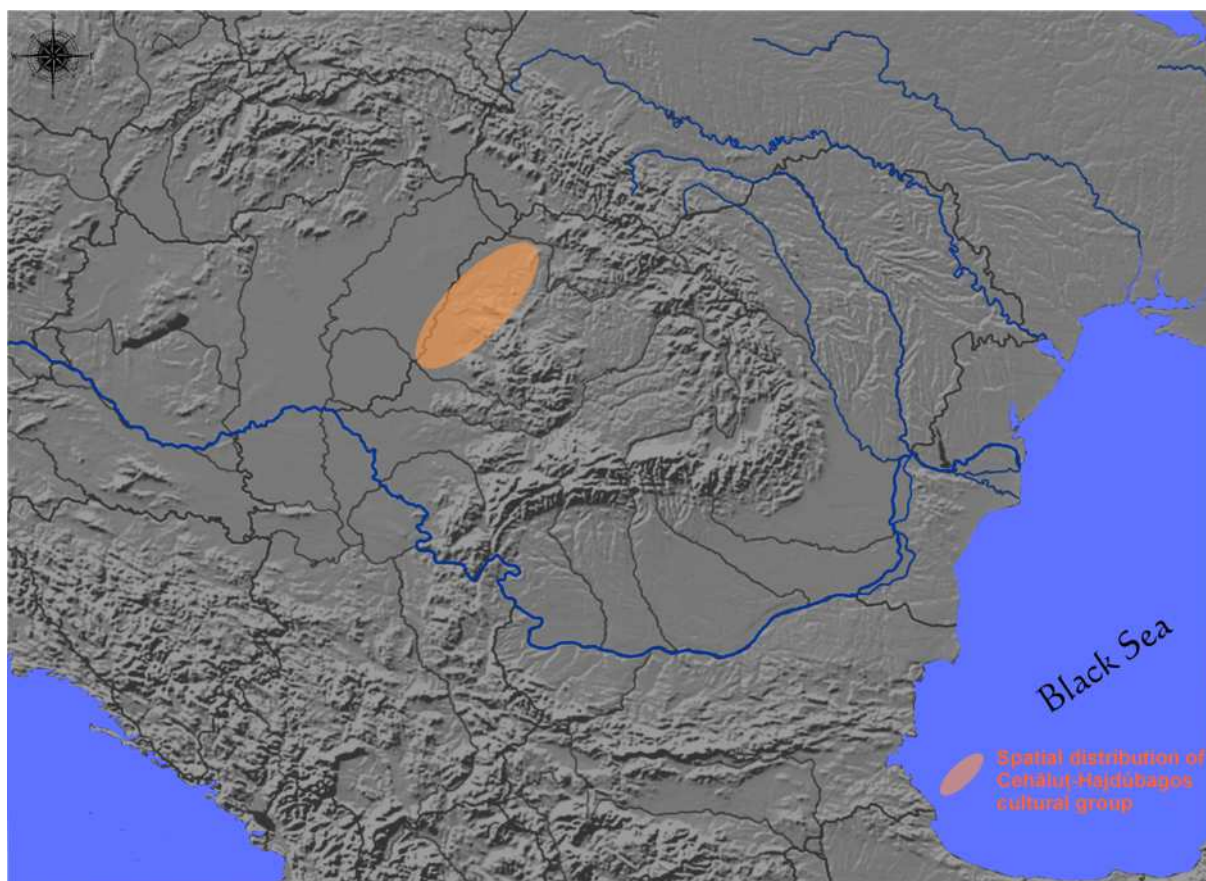

Fig. 1. The geographical area of the discoveries of the Cehăluț-Hajdúbajos cultural group.

south, in Crișana finds such as those from Oradea "Salca" / "Pepinieră" belong, in our opinion, also to some Cehăluț – Hajdúbajos communities, although the authors include them among those attributed to the Igrița group¹⁶. It is in this context that the controversy around the so-called "Biharea-type" finds should be mentioned¹⁷. While some researchers of the Late Bronze in northwestern Romania dispute the original and unitary character proclaimed by S. Dumitrașcu and register them among the „Igrița-type” manifestations¹⁸ or assign them to the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group¹⁹. At least 160 sites with discoveries attributed to the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group are known so far across this wide area. These are only settlements and finds of a funerary nature (necropolis/groups of graves, isolated funerary finds). Probably the south-west area of Sălaj (the Crasna and Barcău upper basin areas) is the most intensively researched, as here were carried out extensive systematic researches (Șimleu Silvaniei "Observator", Cehei "Mesig", Crasna "Csereoldal", etc.) but also large preventive excavations (Recea "Valea Sulduba", Marca "Husău", Pericei "Keller-tag, Zalău "Dealul lupului", etc.). Of the nearly 70 archaeological sites assigned to Cehăluț – Hajdúbajos communities in this area, more than 30% benefited from proper research (systematic, preventive excavations or archaeological surveys) (Fig. 2).

Beyond the Meseș, to the east, pottery with Cehăluț – Hajdúbajos style decoration sometimes appears in significant quantities in settlements in the northwestern part of Cluj County (Gârbău, Viștea, Șardu, Deuș, etc.)²⁰, respectively in the south-west of Bistrița-Năsăud County (Ciceu-Corabia, etc.)²¹ but in most cases we are talking about research conducted on the soil surface, and the materials appear together with those Wietenberg IV, Suciul de Sus and Noua. At Vlaha, in the southwest of Cluj

¹⁶ Bulzan *et al.* 2000, 91-93, Pl. VI/15, VIII/2-4, etc.

¹⁷ Dumitrașcu, Emödi 1980, 53; Dumitrașcu 1983, 110-113; Dumitrașcu 1994, 101-111.

¹⁸ Kacsó 1999, 101-104; Vasiliev 2004, 135.

¹⁹ Némethi 2009, 212.

²⁰ Lazarovici 1971, 71-82.

²¹ Kacsó 2007, 54.

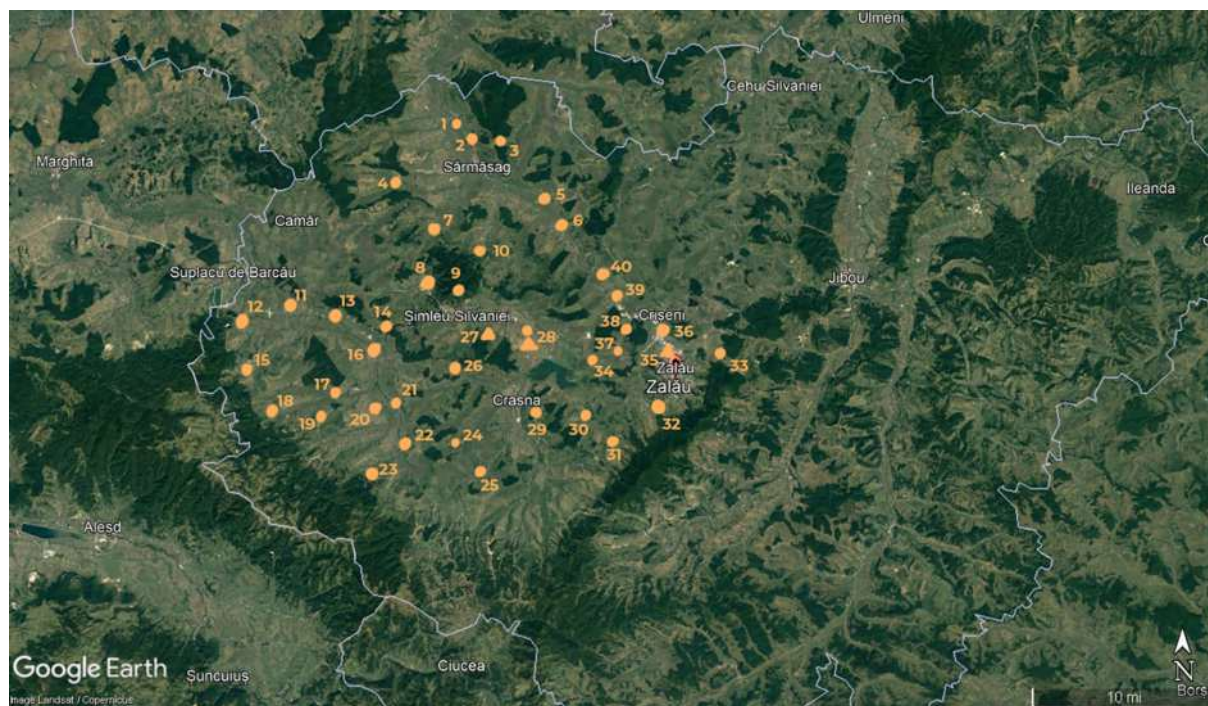

Fig. 2. Discoveries of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group from Sălaj county (the numbers correspond to those in Annex 1).

County Cehăluț – Hajdúbagos ceramic products appear, and the finds come from extensive research²². The Cehăluț – Hajdúbagos ceramic finds are well represented even further south, in Alba County (Măhăcești, Geoagiu de Sus, Alba Iulia, etc.) but here they also appear in association with discoveries attributed to the Wietenberg IV phase from the beginning of the Late Bronze²³. In our opinion, these finds, outside the actual area of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group communities, are due to the need to ensure access to resources and we refer in this context to salt, very rich in various sources in these areas from the eastern foothills of the Apuseni and the Someș plateau.

Concerning the genesis of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group

From the moment of the first mention of Hajdúbagos-type discoveries in northeastern Hungary, Hungarian researchers considered that the Middle Bronze Age background from which they come is the local one, of Otomani tradition (or Füzesabony and Gyulavarsánd-Otomani) on which are grafted elements of HGK nature²⁴. Romanian archaeologists²⁵ shared in general the opinion of their Hungarian colleagues regarding the genesis of this cultural group, stating that the role of Suciul de Sus culture in this process is also taken into account, as the influences coming from Pilly culture, manifested in the sphere of metallurgical production, but also in the field of ceramics, are not to be excluded²⁶. The appearance of the first specific Cehăluț – Hajdúbagos manifestations in an area previously inhabited by Otomani communities occurs at a time chronologically close to the earliest tumular manifestations in the south of the Hungarian Plain, and the tumular component is due both to influences but also to restricted penetration of "foreign" population²⁷. The earliest evidence of the presence of population groups belonging to the "culture of tumular tombs (HGK)" can be documented in the south of the Hungarian Plain as early as the Middle Bronze Age, in a period contemporary with Koszider-type metallurgy²⁸. From the cohabitation of the local communities with the tumular ones

²² Ciută, Gogăltan 2022, 86-87, 89.

²³ Ciugudean 1997, 65-97.

²⁴ Kemenczei 1963, 184-185; Kovács 1970, 38-40.

²⁵ Némethi 2009, 203-204.

²⁶ Kacsó 1987, 72; Kacsó 1990, 42; Kacsó 1999, 97.

²⁷ L. Nagy 2008, 33-55.

²⁸ Fischl *et al.* 2013, 357.

appear the premises of new cultural syntheses, noticeable within the repertoire of forms and ceramic ornamentation²⁹. The defining phenomena for the new cultural crystallizations of the Late Bronze Age in this part of the Carpathian Basin, including the birth area of the Cehăluț – Hajdúbagos group, occur gradually, but over a relatively short period. This would mean that the crisis caused by the cessation of the socio-economic system centred around tell-type settlements was quickly overcome, and contacts at the supra-regional level along the old routes were maintained and accelerated, suffering perhaps only minor restructuring adapted to the new realities. Returning to the issue of the birth of the specific manifestations of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group, it is obvious that a certain role of the Wietenberg communities that lived west of Meseș until the middle course of Crasna (Derșida resort) should be taken into account, and towards the end of the Middle Bronze Age we have documented in Crișana and Câmpia Careiului Otomani settlements with an important Wietenberg III component visible in the field of ceramics³⁰. This „Wietenberg cultural heritage” can be seen quite well in the case of ceramics from the early Cehăluț – Hajdúbagos cultural group settlements in the southwest of Sălaj.

Data on the habitat of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group

The Cehăluț – Hajdúbagos group settlements in southwest Sălaj are usually located on the upper terraces of the Crasna and Barcău valleys or their tributaries. Unlike the previous period, that of the Middle Bronze Age when the settlements placed in dominant positions in the landscape represented a significant percentage of the total, now, in the first two stages of the Late Bronze Age these settlements represent exceptions. Only the settlement at Șimleu Silvaniei ”Observator” (597 m) and possibly the one at Pericei ”Szilvakerek” (300 m) can be mentioned. In some cases, large settlements are located even in what today would represent the floodplain area of the Barcău (Zăuan ”Banffytag”, Marca ”Husău”, etc.), but probably then they were on former higher banks, in conditions with a more arid optimum climate, with reduced rainfall. In the western plain area, there are also settlements located on sand dunes (Ciumești ”Nagylapos”, Nyíregyháza -Oros ”Úr-Csere”).

In very few cases the area of settlements can be specified with some accuracy. The only one fully researched, the one from Recea ”Valea Sulduba” (Sălaj County) occupied an area of about 0.35 ha and consisted of eight constructions roughly arranged on two parallel rows³¹. One of the large settlements is the one located in the dominant position of the upper plateaus of ”Măgura Șimleului” from Șimleu Silvaniei ”Observator”. Vestiges from the Late Bronze Age period (features and archaeological material) appear spread over an area of about 10-15 ha, but the landscape underwent extensive restructuring in the periods following the Cehăluț – Hajdúbagos habitation. Southeast of the area there are other features contemporary with the habitation, but these are only pits with various deposits, including a deposition of metal parts. The Șimleu Silvaniei mentioned settlement, however, has all the attributes of a central settlement. It occupied a dominant position in the landscape, controlling a mandatory crossing point, namely the Crasna Valley pass from Șimleu Silvaniei, and around it, at lower altitudes, more than 5 km away gravitate other 18 settlements belonging to some Cehăluț – Hajdúbagos communities. The area of other settlements that have not been completely investigated can only be estimated through the cumulative effort of the actual archaeological research and field research and observations. Thus, the settlement from Marca ”Husău” extended over an area of at least 3.5 ha³², and the one at Nyíregyháza – Oros ”Úr-Csere” occupied an area approximated to 9 ha³³. The last settlement mentioned is, so far, the only one at which definite evidence of fortification has been identified. The ditch that delimited the inhabited area had a mouth opening between 2.50 and 5.50 m and a depth between 1.20 – 1.50 m. The remains of the burnt stockade appear on the bottom of the trench in the form of a level of coal and burnt debris.

There are micro-zones where research has documented a high density of habitation during the period corresponding to the evolution of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group. We have already

²⁹ A similar situation in many respects has been observed archaeologically, relatively recently also in the lower basin of the Mureș, in a series of discoveries: Sava, Gogăltan 2019, 227

³⁰ Emödi 2002, 5-10, 29-30; Kacsó 2007, 47; Bejinariu 2015, 66-67.

³¹ Bejinariu 2009, 185-186, Pl. II/1.

³² Bejinariu *et al.* 2014, 15.

³³ Marta *et al.* 2010, 11.

mentioned the situation from Șimleu Silvaniei where certainly the central settlement was the one from the „Observer” point. The centre of power here certainly continues that of the previous period, the one corresponding to the Wietenberg III Phase of the Middle Bronze Age. Another concentration of habitation from this period, important numerically was documented in the area of the Barcău pass, between Marca and Suplacu de Barcău. Six settlements belonging to the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group are known here (Fig. 3-4).

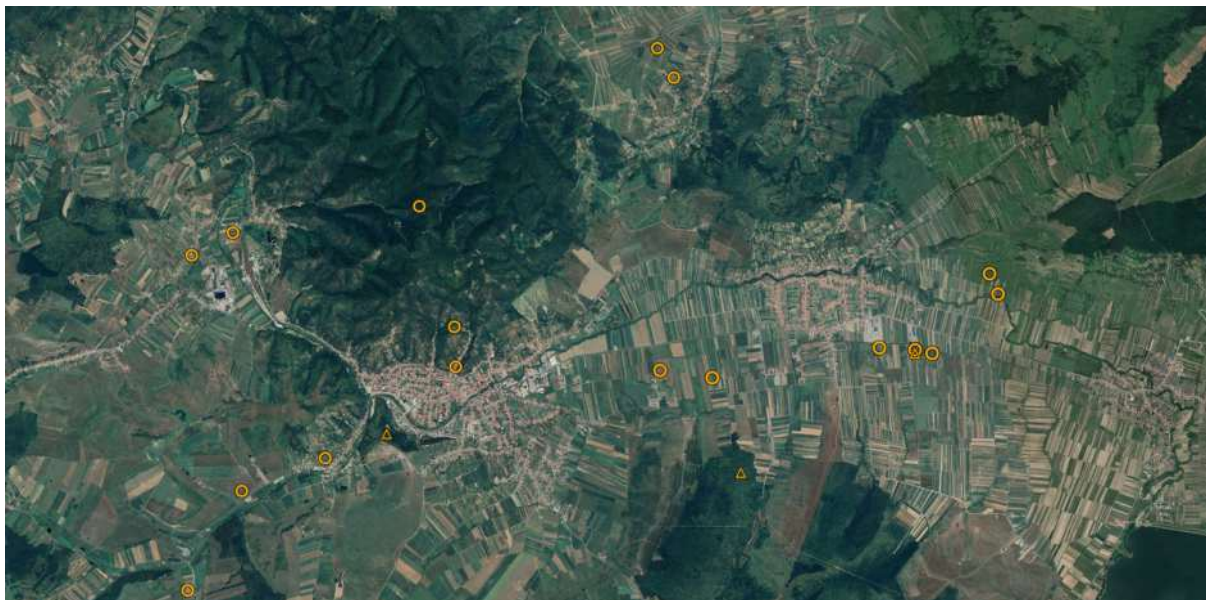

Fig. 3. Discoveries attributed to the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group from the area of the Șimleu Silvaniei pass from Crasna river (circle = settlement; triangle = funerary discovery).

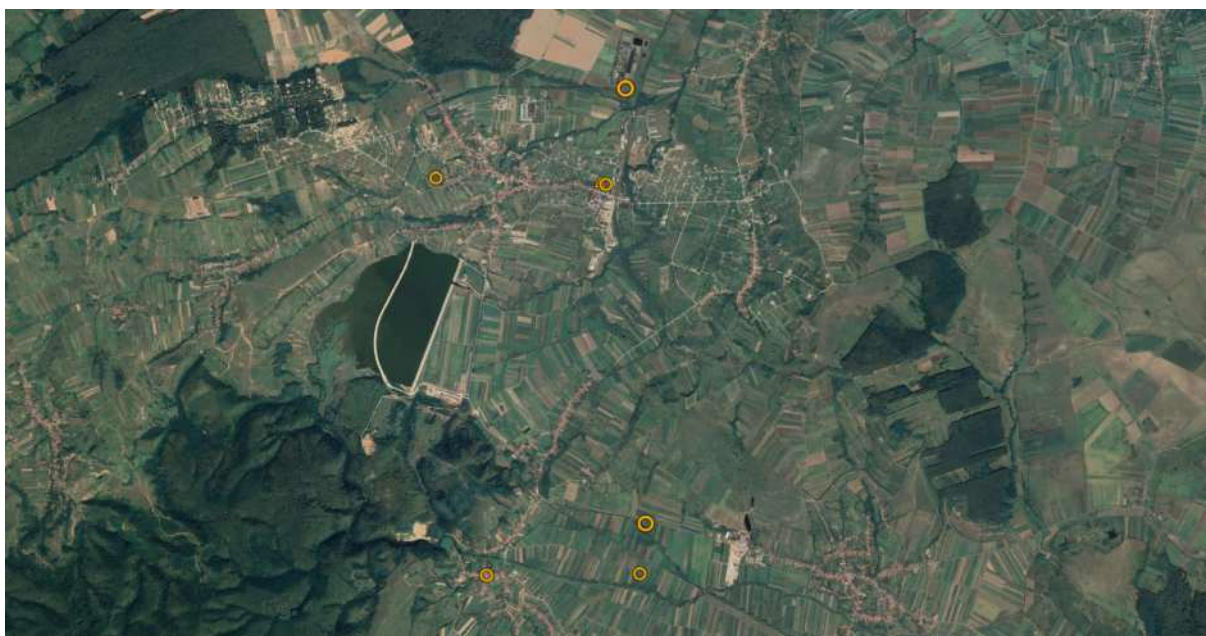

Fig. 4. Discoveries attributed to the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group in the area of the Marca pass from Barcău river.

In total, of the settlements attributed to Cehăluț – Hajdúbajos communities, there is detailed information about 40 buildings, supposedly dwellings. The most complete information about the housing of Cehăluț – Hajdúbajos communities comes from the research conducted in 2008 at Recea „Valea Sulduba” (Sălaj County). With one exception, all dwellings have an approximately rectangular plan and are slightly buried into the ground (up to 0.30 m). Their area varies between 10 m² and 27 m².

Most had fire installations inside, some were rebuilt even once or twice. The hearths are most often arranged on a "bed" of shards coming from thick-walled vessels, and the furnaces, also arranged on a bed of shards are shaped in a block of clay³⁴. In the Suplacu de Barcău "Lapiș III" settlement (Bihor County) there were investigated 6-7 dwellings and a series of household annexes. All of them are surface dwellings with a polygonal or sometimes oval-elongated plan. Their area varies between a minimum of 7 m² and a maximum of 20 m². Two of them, however, occupy a sizable area. Dwelling Cpx. 138 had an area of about 62 m², while dwelling Cpx. 61 of Sector „ B „, of the settlement had in the old phase over 55 m², and after being rebuilt with another planimetry, the area of the dwelling was only 44 m² (Fig. 5-6).

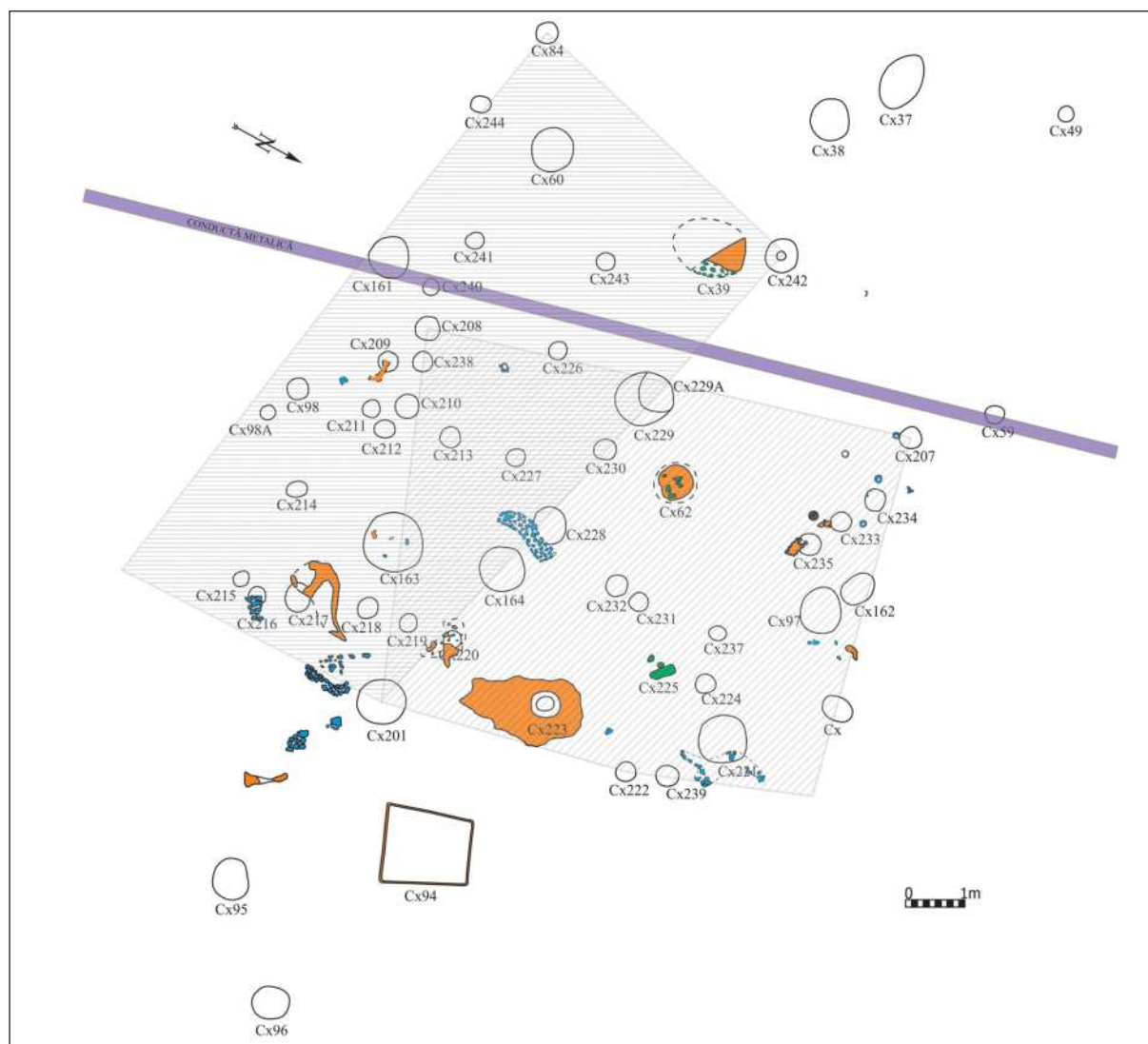

Fig. 5. Suplacu de Barcău, "Lapiș III" – the dwelling no. 61 plan.

Nine constructions, supposedly houses, were discovered in the investigated area of the Marca "Husău" settlement. All of them are shallow (up to no more than - 0.30 m). Most have a polygonal plan, most often with the long axis oriented in the north-south direction. Their area varied between 8 and 25 m². After the arrangement of the pillar pits it seems that the houses had „gabled” roofs³⁵. Other data concerning dwellings comes from Crasna³⁶, Doh³⁷, Cehei³⁸ settlements, all in the Sălaj area. In most cases, these constructions had fire installations or indications about their existence appeared.

³⁴ Bejinariu 2009, 186-188.

³⁵ Bejinariu *et al.* 2014, 31-32.

³⁶ Bejinariu, Lakó 2000, 154, 159.

³⁷ Lakó 1980, 33.

³⁸ Băcuet-Crișan 2015, 55.

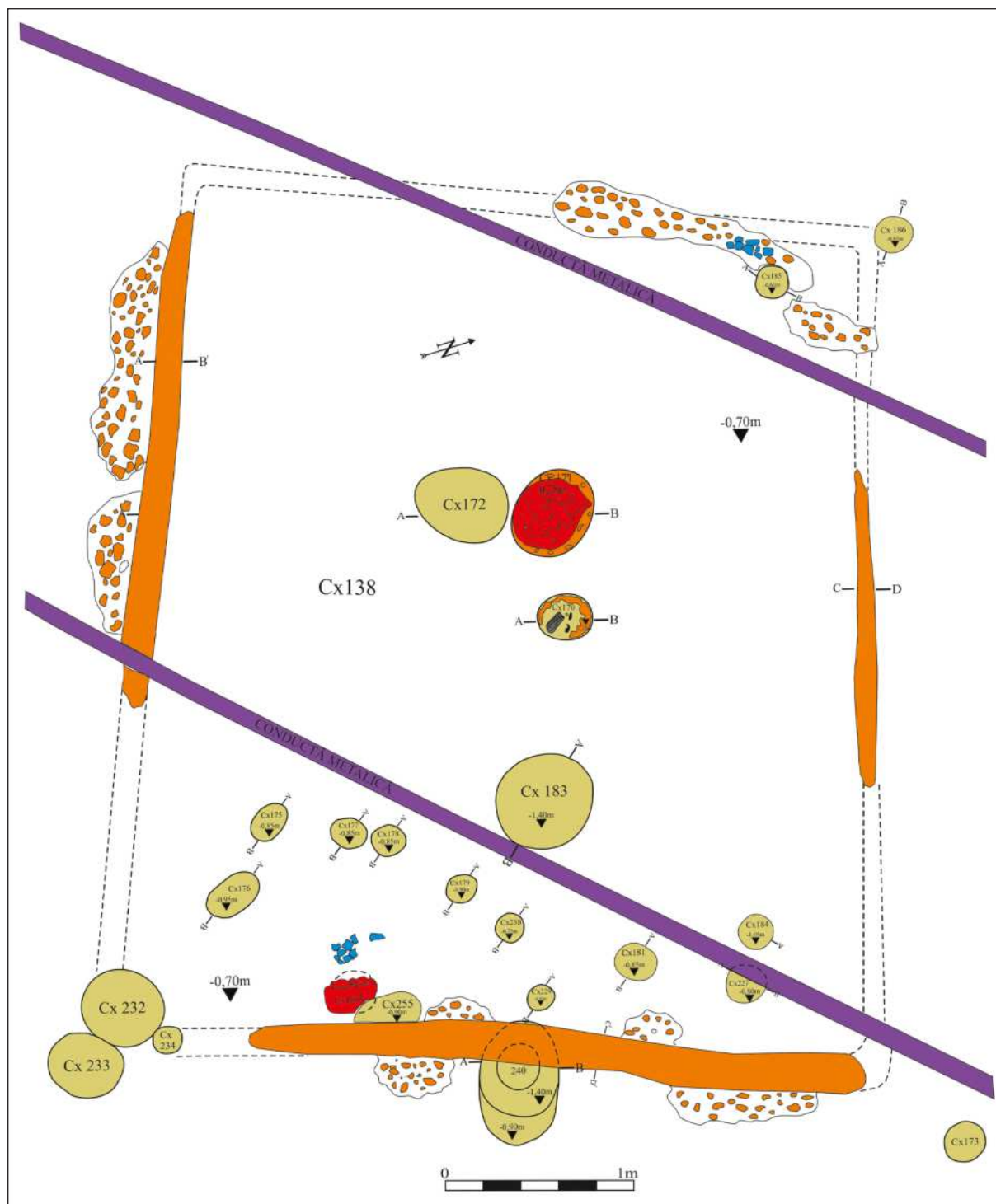

Fig. 6. Suplacu de Barcău, "Lapis III" – the dwelling no. 138 plan.

The pits represent numerically the most numerous category of finds within the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group settlements. We will not dwell on the pillar pits that most often occur in the construction area. Generally, the "bell" - shaped pits (truncconic in profile), with a narrow mouth and more spacious at the base are considered pits for keeping supplies and are arranged, usually in the vicinity of dwellings, probably placed under the protection of household outbuildings. A pit with an interesting shape appeared in Suplacu de Barcău "Lapiș III" settlement, near the remnants of the Cpx. 61 construction. It is a polygonal-shaped pit with dimensions of 1.50 x 1.40 m that went down from the contour level 0.38 m resulting in a capacity of 0.8 m³. The pit appears to have been fitted with a wooden cover. A similar pit was also investigated in the Recea "Valea Sulduba" settlement, with a storage capacity of about 1 m³.

Data on funeral behaviour

Compared to the large number of known settlements, the finds of a funerary character are rather numerically modest. So far the only necropolis attributed to the Cehăluț – Hajdúbágos cultural group, researched and published is the one at Hajdúbágos – “Daraboshegy” (eastern Hungary) that was researched at the beginning of the twentieth century. The necropolis consisted of 18 cremation graves in urns. Four more graves were investigated in 1937 and the results of the research were published by T. Kovács in 1970³⁹. It is not certain, however, whether the entire necropolis or only part of the burials were investigated. Another necropolis attributed to the members of this group is found at Sárrétudvari, in eastern Hungary. It is not published. 22 graves were investigated⁴⁰ within this cemetery, and another group of three graves comes from Zsáka (eastern Hungary)⁴¹. A series of random, older discoveries around Nyíregyháza, locations “Bujtos”, respectively “Morgó” were published (entire vessels, metal pieces); it is assumed they come from graves but their funerary character is uncertain⁴². A small group of tombs was discovered at Suplacu de Barcău (Bihor County), location “Lapiș I” on the occasion of the archaeological research conducted by our colleagues from MTC Oradea. The funerary features were discovered at a distance of about 50 m from the researched area of the settlement. We refer to two incineration graves in an urn. Two other graves were discovered during construction work. The vessels that served as a funeral urn were crafted from a low-quality, porous, friable paste⁴³. Inside them, there appeared only ash and calcined bones. Other graves were discovered in Satu Mare County at Ciumești, point „Bostănărie”⁴⁴ and another of uncertain character at „Cimitirul catolic”⁴⁵. A grave with cremation remains deposited in a pit was discovered at Pișcolt “Nisipărie”⁴⁶. Another funerary find attributed to this group is the one from Sanislău “Pășune”⁴⁷. A fragment of a bronze bracelet⁴⁸ appears associated with the burnt bones. A possible cremation grave attributed to the bearers of the Cehăluț – Hajdúbágos cultural group⁴⁹ is mentioned at Dindești “Pășune”. Another grave would have been discovered in north-west Bihor, at Valea lui Mihai, „Breslelor street”⁵⁰, and recently another discovery of this kind was reported at the location called “Noua groapă de lut ” / “Uj sargaföldes gödör”. A bronze crescent pendant was discovered inside the urn of the last tomb⁵¹. On the occasion of the research of the settlement from Marca “Husău” (Sălaj County), the lower half of a bitronconic vessel with several burnt bones and a spiral piece (the ending of an arm defender ?) made of a bronze bar with a rhombic section⁵² was discovered in the investigated area of the settlement, near the remains of a construction. The burnt bones in this archaeological context at Marca are definitely human⁵³.

The documentary basis from which we start our analysis consists of 59 graves of which 47 were discovered in eastern Hungary (25 are not yet published!), respectively 12 were discovered in northwestern Romania. Several of these latest findings are questionable. They are joined by the tombs from the recently researched necropolis at Zalău “Dealul lupului” (Sălaj County). 16 archaeological features with funerary character, all with the deposition of calcined remains in the urn were discovered in the last necropolis. But in two cases the funeral features consisted of four groups (Cpx. 17), respectively three groups of vessels (Cpx. 19), each grouping very visibly delimited from the other, although close across a narrow perimeter. Anthropological analyses conducted on the cremated human remains from the two burials have certainly revealed that in each case we are talking about burnt bones coming from two or three deceased, and at least in one case (Cpx. 17 D) there appear

³⁹ Kovács 1970, 27-27.

⁴⁰ Némethi 2009, 211.

⁴¹ Némethi 2009, 211.

⁴² Kovács 1966-1967, 40-42; Kemenczei 1984, 123.

⁴³ Ignat 1984, 12-13.

⁴⁴ Némethi 1969, 62, Fig. 2/2, Pl. XI/8; Némethi 1996, 30, Fig. 5; Némethi 1999, 51; Némethi 2009, 206. C. Kacsó believes there might be other tombs in that location – Kacsó 1997, 90.

⁴⁵ Kacsó 1999, 105, Pl. IV/2-4.

⁴⁶ Némethi 1996, 32, 37.

⁴⁷ Némethi 1978, 114, Fig. 5/3-4; Némethi 1996, 33, Fig. 8/5; Némethi 1999, 47- 48 f1, g1.

⁴⁸ Némethi 1996, 32; Némethi 1999, 43-46, no. 33 e3.

⁴⁹ Némethi 1999, 25-27, no. 12.

⁵⁰ RepBihor 1974, 83, no. 439; Némethi 1996, 34.

⁵¹ Ghemiș 2014, 155-160.

⁵² Bejinariu *et al.* 2014, 63.

⁵³ Analysis bulletin M. Constantinescu, Inst. Fr. Reiner, București 2023.

in the same urn burnt bones coming from two individuals, which implies the simultaneous burning at the stake of two deceased. It is difficult to specify the existing relationship between the two, but a kinship relationship is to be assumed. Thus, the total number of graves investigated at Zalău "Dealul lupului" would be between 18 and 20. We believe that the number of graves in this cemetery is higher, as in this preventive research we had to focus on the area affected by the project (Fig.7).

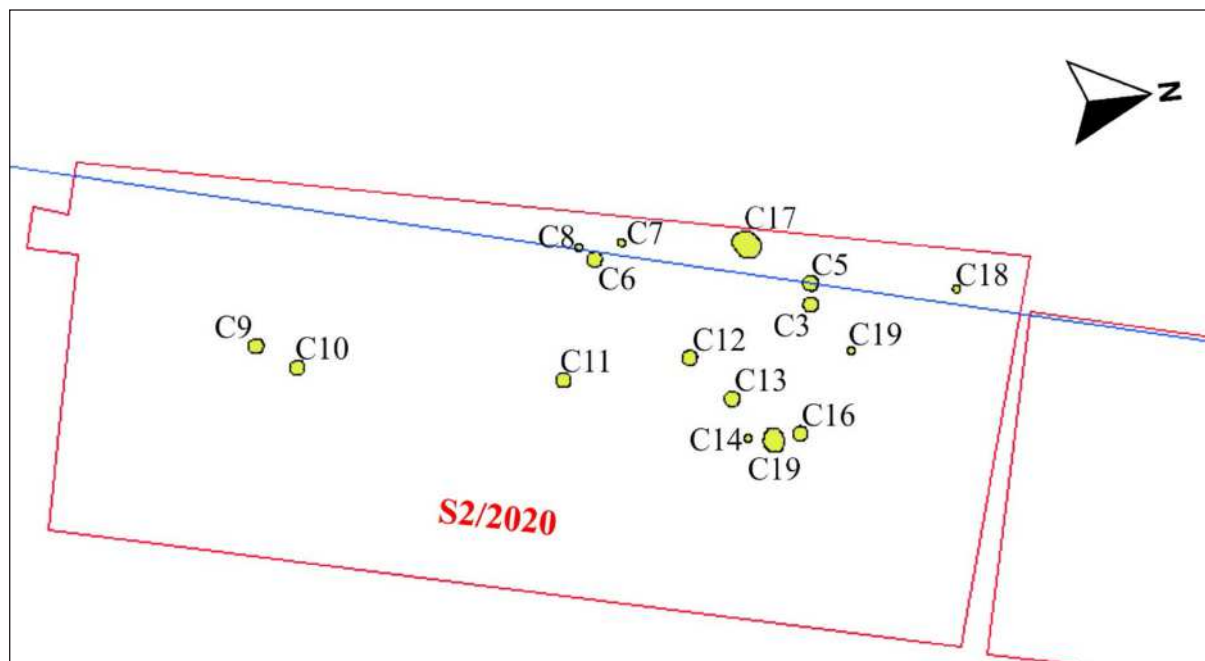

Fig. 7. Zalău, "Dealul lupului" – the plan of the researched sector in 2020 of the Cehăluț – Hajdúbágos group cemetery.

Another funerary discovery comes from Pericei (Sălaj County). We are talking about a cremation grave in the urn over which a tumulus was erected. Above the funeral urn, covered with a lid, a bronze dagger and the fragments of another vessel were deposited. The mound is located in an area where another 4-5 mounds can be seen, probably with the same funerary character⁵⁴. Another discovery with a possible funerary character⁵⁵ was also made at Pericei, but from the point "Keller-tag „. A pit with a tronconic section (Cpx. 10) was investigated in 2022 on the bottom of which was the well-preserved skeleton belonging to a male individual, aged 32-38 years⁵⁶. The discovery is atypical for the funerary behaviour of the Cehăluț – Hajdúbágos communities. So far only flat cremation graves, in the urn are known, less often in a simple pit and one case below a tumulus. On the other hand, the archaeological complex at Pericei in which the skeleton appears was discovered in a settlement, as indicated by all the clues. Of course, there is no shortage of graves in settlements in the communities of this cultural group, but at Marca "Husău" where such a feature comes from we are dealing with a cremation grave. In the case of the Pericei "Keller tag" discovery, we do not exclude that it is one with a completely different character than the funerary one.

In the investigated tombs of the Zalău "Dealul lupului" necropolis, the metal artefacts are missing except for a small indeterminable fragment found in one of the funerary features and a few minor clues (greenish spots) on the burned bones. However, in the Hajdúbágos necropolis (northeastern Hungary) 12 of the surveyed graves had metal pieces. In our opinion, the situation in the Zalău necropolis is also due to the Wietenberg „legacy" where it is known that metal pieces are rare occurrences in the funerary context⁵⁷.

⁵⁴ Bejinariu *et al.* 2023, 740-741.

⁵⁵ Băcuet-Crișan *et al.* 2023, 613-614, Fig. 1.

⁵⁶ Analysis bulletin M. Constantinescu, Inst. Fr. Reiner, București 2023.

⁵⁷ Chicideanu 2011, 546.

Archaeological inventory data

Ceramics⁵⁸ represents the most numerous category of the archaeological inventory of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group communities. On this relatively vast area, on which the discoveries of this group have been documented, the homogeneity of ceramic types and ornamental repertoire is not very high. There are several ceramic forms, and ornamental motifs that meet in more or less close expressions throughout this space, as we also have a regional "imprint" materialized in forms and decorative motifs that are found across narrower spaces. In our opinion, this aspect is very noticeable in the case of discoveries in the northeastern area of the Cehăluț – Hajdúbagos group where the "legacy" of Wietenberg ceramics is quite clearly detectable.

Another aspect noticed during the research is the difference between the quality of the pottery in the tombs, as can be seen in the case of the Zalău "Dealul lupului" necropolis and the one in the settlements. The quality of ceramics from the Late Bronze Age Zalău "Dealul lupului" necropolis⁵⁹ is obviously inferior to the ceramic products discovered in the investigated settlements of the Cehăluț – Hajdúbagos group in the Șimleu depression. In the case of pottery from graves, the poor adhesion of the coat on vessels and the lack of concern for surface treatment are visible. In contrast, especially containers such as bowls, cups, and mugs are very carefully worked in settlements, and often the surfaces are very well polished to give the impression of a metallic lustre. Can this be an indication of a pottery production intended exclusively for funerals, and in this case, the concern of the potters for high-quality products be less visible?

In the case of common-use ceramics, there are four main types of containers, mostly medium and large, manufactured of a less homogeneous paste with thick walls, often carelessly finished. The firing of these pots is not of the best quality. Of all the vessels of this category, type IV, the so-called portable hearth vessels are very common in Cehăluț – Hajdúbagos discoveries throughout the cultural area. For example, in the case of the Nyíregyháza – Oros "Úr Csere" settlement, it was established that over 21% of the total determinable fragments come from such containers⁶⁰. In the case of good quality ceramics manufactured from a homogeneous paste, well-fired, with well-smoothed or even polished surfaces, there can be identified eight basic forms, some with several variants. Among the types most frequently encountered in the Cehăluț – Hajdúbagos environment are the A1 type, ("amphorae" with tronconic bodies, profiled shoulders and long necks, with flared and bevelled lips) commonly found in both domestic and funeral contexts, then the C2 variant bowls, often referred to as "Swedish helmet-shaped bowls" and the D1 variant mugs, medium and small in size, with a rounded body, cylindrical or conical tall neck.

The analysis of the ceramics from the archaeological resorts investigated proved that the bichromatic ceramic type, characterized by the vessel walls sporting two colours (black on the outside, reddish-scarlet on the inside) that will become important, mainly in the entirety of the ceramics of the Gáva culture, appears timidly since the period of the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group evolution, particularly the settlements attributed to the late phase⁶¹.

Indications of metallurgical activity in the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group settlements

Numerous hoards and isolated finds of bronze artifacts contemporary with the period of its evolution come from the area across which the monuments of the Cehăluț – Hajdúbagos group (settlements and necropolises) are documented. However, we will not refer to these finds in this paper, but particularly to the metal items discovered in settlements and tombs, respectively to those artefacts that constitute clear indications of a production of bronze pieces in some settlements. The former also represent important milestones for specifying the chronology of discoveries attributed to the Cehăluț

⁵⁸ A fairly detailed typological analysis of the ceramic shapes and the decoration of the vessels was made in the monograph of the discoveries of the Cehăluț – Hajdúbagos group. Now we propose to present only a few defining aspects of the ceramic production of the communities of this group: Bejinariu 2022, 42-56.

⁵⁹ This aspect was mentioned for example in the case of the vessels from tombs from Suplacu de Barcău "Lapiș" – Ignat 1984, 12-13.

⁶⁰ Marta *et al.* 2010, 30-31.

⁶¹ Bejinariu 2023a, 11-23.

– Hajdúbagos group. The number of bronze pieces from the Cehăluț – Hajdúbagos group archaeological sites investigated in the southwest of Sălaj is not very high. We are talking about 20 bronze artefacts. Needles are the most numerous, but chisels, piercers, casting scraps and pieces of raw bronze still appear. The last two, however, are also indications of metal processing in these settlements. To them are added the parts directly involved in different stages of the bronze metallurgical process: crucibles, moulds, nozzles, casting pins, casting spoons, etc. A crucible with remnants of molten metal inside comes from a fire hearth found in the construction in Cpx. 68 from the Recea "Valea Sulduba"⁶². Moulds were discovered at Șimleu⁶³ Silvaniei "Observator" and Cehei "Nove"⁶⁴, and at Crasna "Csereoldal" were discovered burnt clay nozzles and casting spoons⁶⁵, while at Șimleu Silvaniei and Marca "Husău" we have casting pins⁶⁶. The moulds were used for casting bronze axes, the type with a disc on the flat, and the one from the Cehei was used for casting socketed axes (Fig. 8).

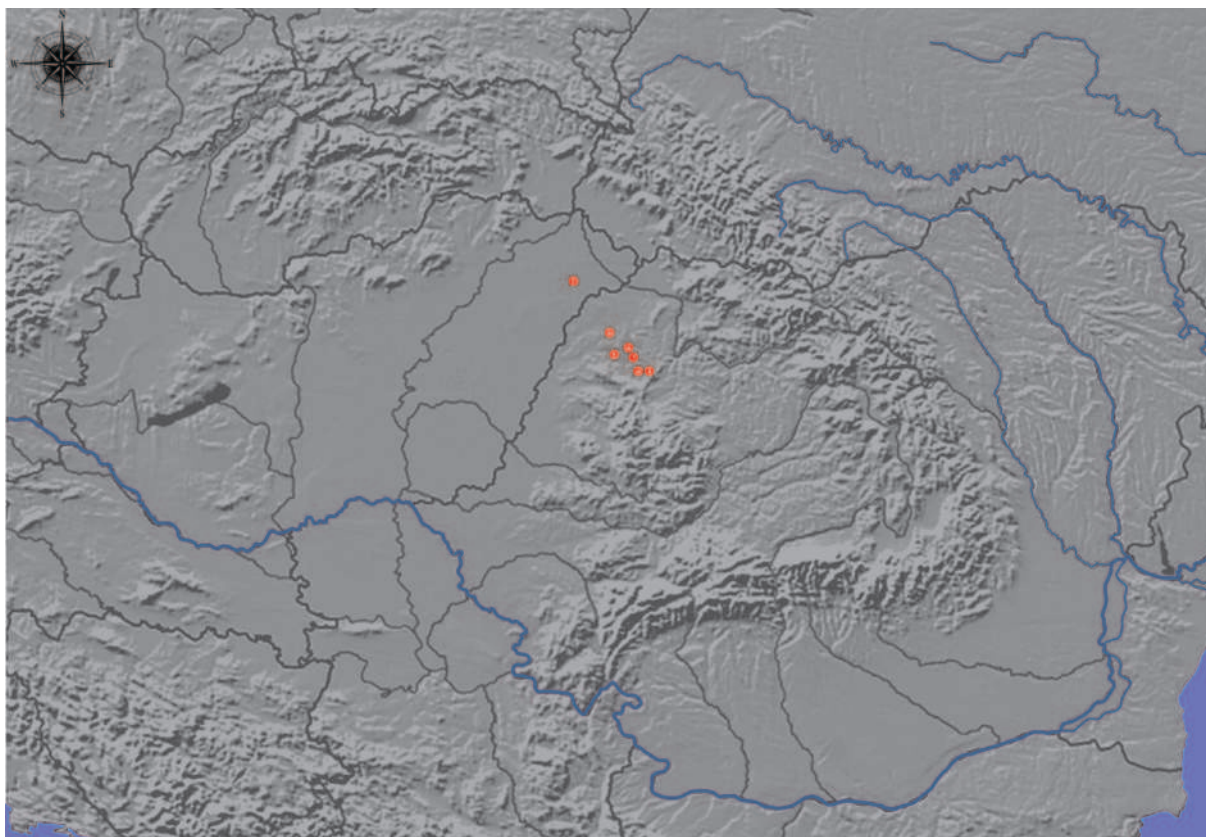

Fig. 8. Settlements of the Late Bronze Age cultural group Cehăluț – Hajdúbagos where evidence of the practice of bronze metallurgy was discovered (1 – Șimleu Silvaniei "Observator"; 2 – Crasna "Csereoldal"; 3 – Recea "Valea Sulduba"; 4 – Cehei "Nove"; 5 – Marca "Husău"; 6 – Acăș "Râtul lui Vereș"; 7 – Nyíregyháza – Oros, "Úr Csere".

The situation is not very different in the case of this type of discoveries in the western, lowland plain of the area occupied by the Cehăluț – Hajdúbagos cultural group communities. From the settlements investigated in the Câmpia Crasnei from Sătmar come mostly small finds: bronze needles, pendants and bracelets, a loop ring, a sickle, but also weapons (a dagger and a spearhead). The context of the findings, however, is not certain in all these cases. We have mould valves, the remains of a crucible, bronze slag, a mandrel and a chisel at Nyíregyháza – Oros, "Úr Csere" which indicates a clear metallurgical activity in the case of this settlement⁶⁷.

⁶² Bejinariu 2023b.

⁶³ Bejinariu 2016, 123-125, Pl. IV – VI.

⁶⁴ Ghemiș 1998, 191, Pl. I/3.

⁶⁵ Bejinariu, Lakó 2000, 173, Pl. 15B / 2 (the context of the appearance of nozzles is rather uncertain. Some may belong to the Wietenberg habitation).

⁶⁶ Bejinariu *et al.* 2014, 59, Pl. 45/5.

⁶⁷ Marta *et al.* 2010, 47-58, Pl. 40.

There are 15 bronze hoards discovered in the area inhabited by the communities of the Cehăluț group in the south-west of Sălaj and they contain over 120 bronze items, and they are joined by other 18 artifacts discovered isolated, representing in some cases "single-artifact hoards". They are hoards composed of few items and include a limited amount of metal. According to the associations of artefacts, we are talking about Arpășel-type hoards (composed mainly of pendants, phalerae, needles, bracelets and leg links, chains with pendants, etc.) characteristic of the western area of Romania and eastern Hungary in the Late Bronze Age IInd and IIIrd phases⁶⁸. A part of the hoards belongs to the type Uriu – Ópályi, found mainly in the upper Tisa area, with a similar chronology to that of the Arpășel-type⁶⁹. A hoard, the one from Aghireș can be attributed to the Rusinoasa-Cara type due to the eastern type sickles in its composition⁷⁰. In fact, items of the eastern type also appear in other hoards or isolated finds in the said area.⁷¹

Facts about the economy of the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group communities

The only animal osteological remains analyzed are those from the settlement at Nyíregyháza-Oros "Úr Csere"⁷². Among the species bred by this Late Bronze Age community from the north-east of Hungary, there is a high percentage of cattle (23.10%), followed at a great distance by pigs, horses, sheep and goats. The number of domestic dog bones, from 15 individuals, is surprising, and certain clues (boiled and cut bones) would indicate the consumption of their meat. The percentage of game in providing the need for animal protein is low (less than 3% of the total remains, coming from deer, rabbit, birds, fish, and aurochs). The situation found in the resort in north-eastern Hungary is largely similar to that evidenced in the Late Bronze Age Transylvania archaeological sites (but not in Cehăluț – Hajdúbajos contexts) where remains from cattle predominate⁷³. The use of horses for traction or riding is suggested, indirectly by the discovery of a fragmentary bone psalter at Șimleu Silvaniei "Observator"⁷⁴.

Data on the species of plants cultivated by the communities of this group come from a series of determinations made on seed lots from the settlements from Șimleu Silvaniei (Sălaj County) and Tășnad (Satu Mare County). The presence of *Triticum dicoccum*, respectively *Triticum monococcum*⁷⁵ was determined at Șimleu Silvaniei "Observator", while in a pit discovered at Tășnad "La sere" remains from *Triticum dicoccum* (mostly) were found alongside seeds of *Hordeum sp*⁷⁶.

The chronology of the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group discoveries

In 1970 T. Kovács specified the chronology of the finds in the Hajdúbajos necropolis, based on the landmarks represented by the metal items found in some tombs. According to him, the most recent graves are no later than the RBC stage, after which the Berkesz-Demecser culture finds appear in that area of northeastern Hungary⁷⁷. T. Kemenczei also noted in 1984 that the end of the Cehăluț – Hajdúbajos type manifestations was on account of the formation of the Berkesz culture at the end of the Late Bronze Age 2⁷⁸. C. Kacsó placed the evolution of the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group in the first two phases of the Late Bronze Age in Transylvania⁷⁹. The lower limit of the evolution of the group is placed in a time contemporary with the middle tumular period in the Central European chronology, while the end of the evolution would be the beginning of the old period of the urnfields⁸⁰. G. V. Szabó considers prolonging the evolution of Cehăluț – Hajdúbajos-type discoveries during the Reinecke BD period⁸¹. J. Némethi

⁶⁸ Kacsó 1990, 43-44; Kacsó 1995, 107-109, etc.

⁶⁹ Kacsó 1995a, 6; Kacsó 2012, 175-187, etc.

⁷⁰ Kacsó 1990a, 246.

⁷¹ Bejinariu 2021, 257-275.

⁷² Marta *et al.* 2010, 137-163.

⁷³ Kelemen 2012, 15-25.

⁷⁴ Bejinariu 2022, 173, Pl. XVII/7.

⁷⁵ Ciută 2012, 123-127.

⁷⁶ Ciută 2012, 123, 126.

⁷⁷ Kovács 1970, 36-41.

⁷⁸ Kemenczei 1984, 91.

⁷⁹ Kacsó 1990, 42-43.

⁸⁰ Kacsó 1999, 101.

⁸¹ V. Szabó 2002, 28-29; V. Szabó, Bálint 2017, 30.

placed the evolution of the discoveries of the mentioned group in the Reinecke Bronze C stage and the first half of the Reinecke Bronze D stage⁸². Meanwhile, several absolute chronological dates have been obtained from Cehăluț – Hajdúbagos cultural group contexts, but unfortunately, not all of them have been published so far. However, the existing data provide a series of important milestones to establish, at least in some aspects, the chronological limits between which the evolution of this group is taking place.

Some of the ¹⁴C dates come from research conducted in southwestern Sălaj. Two of the dated samples are from the Recea "Valea Sulduba" settlement, and the third is from a feature at Pericei "Keller-tag". The data are presented in Fig. 9 - 10:

Crt. no.	Laboratory no.	Sample's provenance	¹⁴ C age (yr BP±)	±	Calibrated BC 2	Material	Background
1.	DeA-25952	Recea – Valea Sulduba; CC 1398/2009	3049	34	BC 1410-1210	Animal bone	Cpx. 13
2.	DeA-25953	Recea – Valea Sulduba; CC 1559/2009	3211	29	BC 1530-1420	Animal bone	Cpx. 68
3.	DeA-41176	Pericei – Keller-tag; CC827/2022	2999	24	BC 1380-1120	Human tooth	Cpx. 10

Their processing and interpretation were carried out at the ISOTOPTECH ZRT Laboratory. (Debrecen, Hungary).

Fig. 9. List of the ¹⁴C dates discussed in the text.

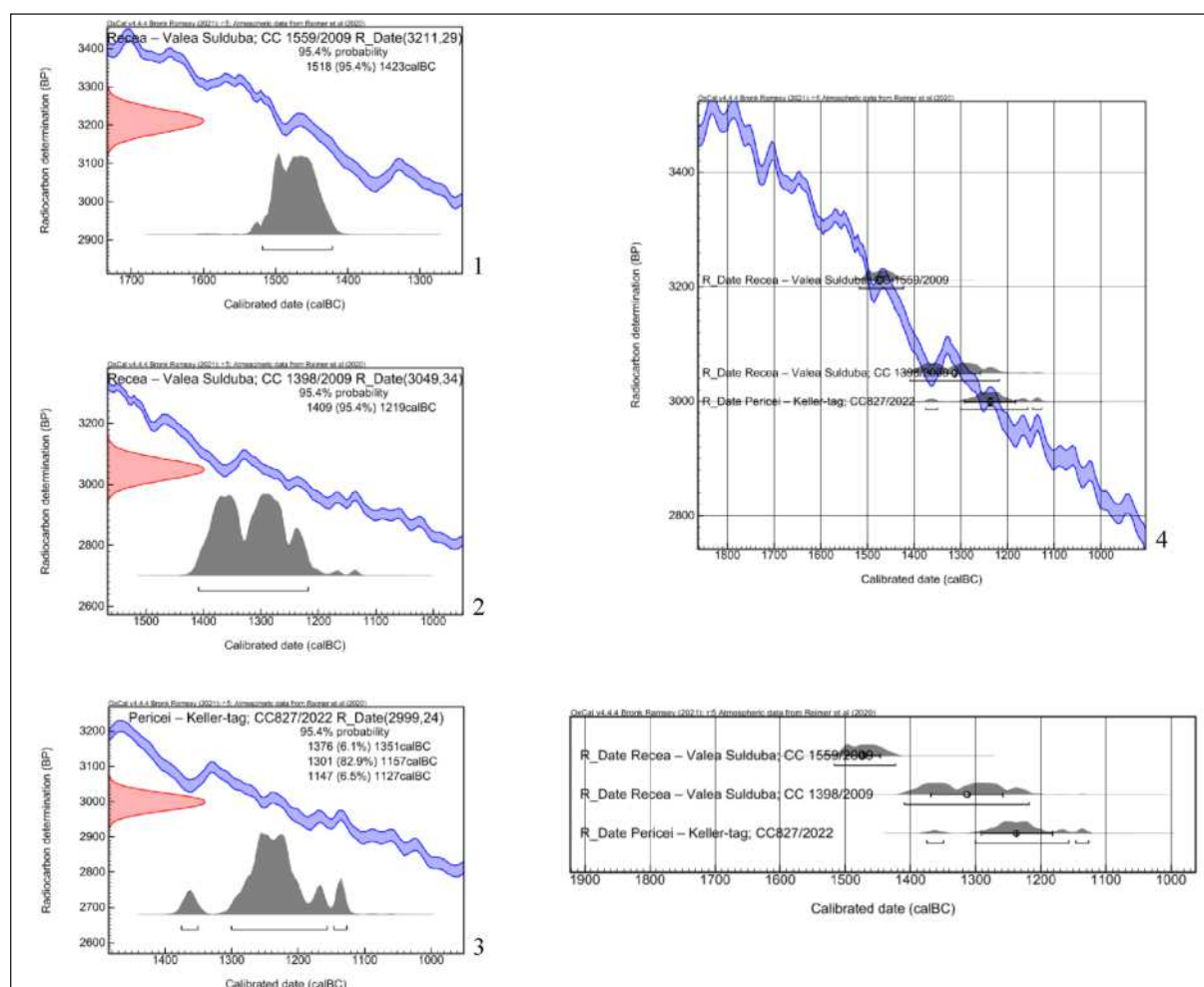

Fig. 10. The ¹⁴C calibrated dates from Recea "Valea Sulduba" and Pericei "Keller-tag". 1-3. Individual calibrated ¹⁴C dates; 4. The ¹⁴C dates displayed on the calibration curve; 5. Table with the calibrated ¹⁴C dates.

⁸² Némethi 2009, 213.

Of the three dates, the one from Cpx. 68, from Recea "Valea Sulduba" settlement, is placed between the proposed limits for the Late Bronze Age I stage in Transylvania, which is approximately between 1600 and 1400 BC⁸³. Although additional absolute dating is still needed, it seems that the onset of the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group manifestations and implicitly of the first stage of the Late Bronze Age in the south-west of Sălaj is placed before the middle of the second millennium BC. This assumption also rests on one of the ¹⁴C dates from Vlahă „Pad”, from a context with Wietenberg – Cehăluț – Hajdúbajos (Cpx. 0384, 1612-1433 BC)⁸⁴. A series of recent research and discoveries in the western part of Romania also indicate here the onset of the specific Late Bronze Age manifestations at a time before 1500 BC⁸⁵. The other ¹⁴C date from Recea, from Cpx. 13 is placed along the proposed coordinates for the Late Bronze Age II phase in Transylvania⁸⁶, but at the same time, it is an indication of a longer development of the settlement here. This evolution is suggested by a series of archaeological observations (restoration of fire installations, repair/consolidation of the structure of the walls and pillars supporting the covering of some buildings, etc.) but, with regards to the aspect of the ceramic inventory, it cannot be noticed. In other words, there are no visible differences between the shapes and decorations of ceramics in "earlier" and "later" dwellings as would result from radiocarbon dates. Even if this aspect cannot be noticed in the case of the ceramic inventory from the research of the Recea "Valea Sulduba" settlement at a general level, in the territory inhabited by Cehăluț – Hajdúbajos communities an evolution in the field of ceramics can be highlighted, which implies the emergence of new forms and a simplification of the decoration, with the gradual imposition of the one made of grooves. Several settlements in the upper basin of Crasna and Barcău can be attributed to an early phase of the Cehăluț – Hajdúbajos (Cehăluț – Hajdúbajos I) group. These are the resorts from Zăuan "Dealul Cimitirului", Cehei "Mesig", but also the early sequences from Crasna "Csereoldal", Șimleu Silvaniei "Observator", Recea "Valea Sulduba", Suplacu de Barcău "Dealul Roș", etc. In the western part of the area inhabited by these communities, we can include in this first phase the Hajdúbajos necropolis, archaeological sites such as the one at Pir, but also those in the Crișul Repede basin on the territory of Hungary⁸⁷. Some of the settlements where habitation begins during the Cehăluț – Hajdúbajos I phase continue their evolution into the next stage. Since we have no ¹⁴C data for these, we base the statement above all on the aspect of ceramics in some contexts. We are talking about the settlement Crasna "Csereoldal", the Zalău "Dealul lupului" necropolis, but especially about a series of settlements on the Barcău river course: Zăuan "Banffy-tag", Marca "Husău", Suplacu de Barcău "Lapiș I și III", as well as resorts in the western area: Nyírlugos "Szennyepusztá", Nyíregyháza-Oros, etc. "Foreign" elements to the local tradition can also be observed in the case of ceramics from these settlements. These are forms but also decorative motifs coming from the south (Banat area) or northeast (Maramureș and Câmpia Someșului). In our opinion, these findings may capture the beginning of the synthesis of the material culture in the upper Tisa area that will be the basis of the genesis of the Gáva culture. The end of the evolution of the Cehăluț – Hajdúbajos-type manifestations is more difficult to specify. It seems that a direct contribution to the genesis of the specific manifestations of the Gáva culture of the later periods of the Late Bronze Age cannot be taken into account. Indirectly, however, this contribution is made through the so-called discoveries of the "Proto-Gáva ceramic style"⁸⁸ which is manifested in a large space in the upper Tisa area including most of the territory on which the Cehăluț – Hajdúbajos cultural group monuments have been documented. This style is characterized by ceramics with certain regional „traits” and by the presence in archaeological contexts of bronze items specific to the Cincu – Suseni hoards series.

Despite a relatively large number of researches carried out in the last two decades, the situation in the southwestern part of Sălaj is not clear enough either. The fortified settlement of Șimleu Silvaniei "Observator" is the representative archaeological site for the knowledge of the regional evolution of the Gáva culture, where, as mentioned, there is also consistent evidence of habitation during a period of the evolution of the Cehăluț – Hajdúbajos group. But by all indications, there is a hiatus between

⁸³ Gogăltan 2019, 49-50.

⁸⁴ Ciută, Gogăltan 2022, 89, Fig. 7.

⁸⁵ Gogăltan 2019, 49-51; Sava, Gogăltan 2019, 223-234; Sava 2020, 254-255; Szentmiklosi 2021, 81-88; etc.

⁸⁶ Gogăltan 2019, 51-54.

⁸⁷ L. Nagy 2008, 25-44.

⁸⁸ V. Szabó 2017, 239-242; Marta 2020, 83-85.

the two habitation stages. The beginning of the Gáva habitation from Șimleu Silvaniei "Observator" cannot be placed earlier than Hallstatt stage A2⁸⁹, while the beginning of this culture in the upper Tisa region would place at the earliest at the end of the Hallstatt A1 stage⁹⁰. Under these conditions, some of the discoveries that we have previously attributed to the beginning of the Gáva culture, such as those from Pericei "Keller-tag" (Cpx. 45,47, 107, etc.)⁹¹ would rather belong to the „Proto-Gáva ceramic style” as well as part of the ceramic assemblage from Doh "La izvoare"⁹² or from the unpublished excavation from Zalău "Valea Miții"⁹³. To a significant extent, the ceramics from these discoveries already present the bichrome colour, the decoration is mainly fine grooves or wide ones, rather with the appearance of "facets", sometimes delimited by embossed ribs. It is not unimportant that in some cases (Pericei "Keller-tag", Doh "La izvoare", etc.) these finds occur in archaeological sites where there is also a Cehăluț – Hajdúbajos habitation. The bronze items in these „Proto-Gáva” contexts from the Șimleu depression area are generally small finds, lacking chronological relevance, perhaps except for the bronze needle with the "bohemian" type profile of the Mostkovice variant⁹⁴ which in the east of the Carpathian Basin is mostly found in contexts attributed to the Hallstatt A stage.⁹⁵

Appendix 1.

The Repertoire of discoveries attributed to the Cehăluț – Hajdúbajos group from the Sălaj area (the numbers correspond to the ones of Fig. no. 2)

1. Bobota (comm. Bobota). Toponym "Dâmbu rotund". Surface research. Settlement (?).
2. Sălăjeni (comm. Bocșa). Within the village (households no. 190-192). Surface research. Settlement (?).
3. Sighetu Silvaniei (comm. Chieșd). Toponym "Fântâna ursului". Surface research. Settlement (?).
4. Doh (comm. Măieriște). Toponym "La izvoare". Rescue excavations. Settlement.
5. Bocșa (comm. Bocșa). Toponym "Dealul Bancului". Surface research. Settlement (?).
6. Borla (comm. Bocșa). Toponym "Grădina parohiei reformată". Surface research. Settlement (?).
7. Giurtelecu Șimleului (comm. Măieriște). Toponym "Tărbăcii". Surface research. Settlement (?).
8. Cehei (Șimleu Silvaniei town). Toponym "Mesig" / "Misig". Systematic research. Settlement.
 - Toponym "Nove" / "str. Pusta". Preventive research. Settlement.
9. Șimleu Silvaniei. Toponym "Observator". Systematic research. Settlement.
 - Near the Bathory fortress. Preventive research. Settlement.
 - In the area of Oaș, T. Vladimirescu and G. Barițiu streets. Preventive research. Settlement.
 - "former fruit farm no. 9". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Pământul lui Bacsadi". Preventive research. Settlement.
 - Toponym "Ștrand termal / Broscărie". Surface research. Settlement (?).
10. Bădăcin (comm. Pericei). Toponym "Bidișbig". Surface research. Settlement (?).
11. Ip (comm. Ip). Between "Valea minei" and "Rokálik" point. Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Valea minei". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Zihárkút". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Parohia reformată". Preventive research. Settlement.
 - At the base of the hill "Dealul Mal". Surface research. Settlement (?).

⁸⁹ Sana 2010, 191.

⁹⁰ V. Szabó 2017, 235; Marta 2020, 84.

⁹¹ Bejinariu 2010, 139-142, Pl. 13-15, 18/8, 19/2, etc.

⁹² Bejinariu *et al.* 2004.

⁹³ Lakó 1980.

⁹⁴ Říhový 1979, 153-158; Novotná 1980, 135-137.

⁹⁵ Petrescu-Dîmbovița 1977, 95-97, Pl. 160/10; Vasič 2003, 78, no. 505.

12. Porț (comm. Marca). Toponym "La baraj". Preventive research. Isolate discoveries.
 - Toponym "Corău". Preventive research. Settlement.
 - Toponym "La relee". Surface research. ?
13. Zăuan (comm. Ip). Toponym "Dâmbul spânzuraților" / Akasztó – domb". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Dealul cimitirului" / Temető – domb". Systematic research. Settlement.
 - Toponym "Banffy-tag". Archaeological survey. Settlement.
14. Nușfalău (comm. Nușfalău). Toponym "Nagy utca" / "Strada mare, no. 527". Surface research. Settlement (?).
 - Household no. 141. Surface research. Settlement (?).
 - On the left side of the road to Boghiș. Surface research. Settlement (?).
15. Marca (comm. Marca). Toponym "Coaste". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Primăria nouă". Preventive research. Settlement.
 - Toponym "Husău". Preventive research. Settlement.
16. Boghiș (comm. Boghiș). Toponym "Nagymező". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Borát rét". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Valea Silvaș". Surface research. Settlement (?).
 - at the exit from the locality, towards the village of Iaz. Surface research. Settlement (?).
17. Drighiu (comm. Halmășd). Toponym "Soropiș". Surface research. Settlement (?).
18. Halmășd (comm. Halmășd). Toponym "Biserica nouă". Preventive research. Settlement.
 - Toponym "Tăul cucului". Surface research. Settlement (?).
19. Aleuș (comm. Halmășd). Toponym "Călata". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Curătura". Surface research. Settlement (?).
20. Bozieș (comm. Nușfalău). Between the former CAP and the watermill. Surface research. Settlement.
21. Huseni (comm. Crasna). Toponym "Într-a grofului". Surface research. Settlement (?).
22. Valcău de Jos (comm. Valcău de Jos). Toponym "Roata lui Kincses". Settlement (?).
23. Subcetate (comm. Valcău de Jos). Toponym "Cetate". Surface research. Settlement (?).
24. Marin (comm. Crasna). On the left bank of "Valea Marinului". Surface research. Settlement (?).
 - Approximately halfway between Marin and Crasna villages, on the left bank of "Valea Marinului". Surface research. Settlement (?).
25. Bănișor (comm. Bănișor). Toponym "Hirește". Surface research. Settlement (?).
26. Șimleu Silvaniei. Toponym "Corlate". Preventive research. Settlement.
27. Șimleu Silvaniei. Toponym "Sós domb". Surface research. Burial mounds.
28. Pericei (comm. Pericei). Toponym "Keller tag". Preventive research. Settlement. Grave (human skeleton in a pit).
 - Toponym "Szilvakérek". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Egyes-tag". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Polyas". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Milicéri-tag". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Kalló". Surface research. Settlement (?).
 - In the forest to the northwest from Kalló. Burial mounds with cremation graves.
29. Crasna (comm. Crasna). Toponym "Csereoldal". Systematic research. Settlement.
 - Toponym "Rétkely". Surface research. Settlement (?).
30. Meseșenii de Jos (comm. Meseșenii de Jos). Toponym "Șovei". Surface research. Settlement (?).
31. Meseșenii de Sus (comm. Meseșenii de Jos). Toponym "Strâmtori". Surface research. Settlement (?).
 - Toponym "Poligon". Surface research. Settlement (?).
32. Aghireș (comm. Meseșenii de Jos). Toponym "Livada veche". Preventive research. Settlement (?).
33. Ortelec (Zalău). Toponym "Dealul bisericii". Systematic research. Settlement (?).

34. Recea Mare (comm. Vârșolț). Toponym "În curtea școlii noi". Archaeological survey. Settlement (?).
 - Toponym "Valea Călăbuciu". Surface research. Settlement (?).
 - Toponim "Valea Sulduba" / "CEMACON". Preventive excavations. Settlement.
35. Zalău. Toponym "Tăneiul lui Winkler". Rescue research. Settlement.
 - Toponym "Dealul lupului" / "Michelin". Preventive research. Cremation necropolis.
36. Crișeni (comm. Crișeni). Toponym "Satu nou". Surface research. Settlement (?).
37. Recea Mică (comm. Recea Mare). On the right bank of the Dumbrava creek. Surface research. Settlement (?).
38. Panic (comm. Hereclean). Toponim "Uroikért" / "La blocuri". Systematic research. Settlement (?).
39. Hereclean (comm. Hereclean). Toponym "La răstignire". Preventive research. Settlement (?).
40. Badon (comm. Hereclean). Toponym "La pietriș" / "Nove". Surface research. Settlement (?).

Ioan Bejinariu

Sălaj County Museum of History and Art

Zalău, RO

bion_1867@yahoo.com

REFERENCES

- Bader 1978 T. Bader, *Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei. Cultura pretracică și tracică*. București 1978.
- Băcuet-Crișan 2015 S. Băcuet-Crișan, D. Culic, D. Băcuet-Crișan, *Cehei, oraș Șimleu Silvaniei, jud. Sălaj. Punct: Nove / Pusta Mare*. Cronică Cercetărilor Arheologice. Campania 2014. Pitești 2015, 55-56.
- Băcuet-Crișan S. et al. 2023 S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, I. Bejinariu, *Pericei, com. Pericei, jud. Sălaj. Punct: Keller-tag*. Cronică Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2022. A LVII -a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 29-31 mai 2023. Târgoviște 2023, 613-614.
- Bejinariu 2009 I. Bejinariu, *The Settlement from Recea "Sulduba Valley", Sălaj County. Contributions to the Knowledge of Late Bronze Age Habitat in North-Western Romania*. In: S. Berecki, R. Nemeth, B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Tg. Mureș, 24-26 October 2008*. Cluj-Napoca 2009, 183-202.
- Bejinariu 2010 I. Bejinariu, *Repere ale evoluției culturale a nord-vestului României pe parcursul Bronzului Târziu (cursul superior al Crasnei și Barcăului)*. In: H. Pop, I. Bejinariu, S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan (Eds.), *Identități culturale locale și regionale în context european. Studii de arheologie și antropologie istorică*. In Memoriam Alexandri V. Matei. Bibliotheca Musei Porolissensis XIII. Cluj-Napoca 2010, 143-162.
- Bejinariu 2015 I. Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în Depresiunea Șimleului. (I.) Descoperirile din Bronzul timpuriu și cel mijlociu*. Cluj-Napoca 2015.
- Bejinariu 2016 I. Bejinariu, *Contribuții la cunoașterea metalurgiei preistorice a bronzului din nord-vestul României. Tiparul de la Șimleu Silvaniei (județul Sălaj), punctul "Observator"*. Acta Musei Porolissensis XXXVIII, 2016, 121-137.
- Bejinariu 2021 I. Bejinariu, *An Eastern type bronze needle discovered at Șimleu Silvaniei, Sălaj county*. Studia Antiqua et Archaeologica, 27/ 2, 2021, Supplementum – Honoraria, "Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Faculty of History, Interdisciplinary Centre for Archaeohistorical Studies, 257-275.
- Bejinariu 2022 I. Bejinariu, *Contribuții arheologice la cunoașterea epocii bronzului în Depresiunea Șimleului. [II.] Descoperirile de tip Cehăluț – Hajdúbágyos din Bronzul târziu*. Cluj-Napoca 2022.
- Bejinariu 2023a I. Bejinariu, *Black and Red. Preliminaries of the Appearance of the Gáva type Ceramics in north-western Romania*. In: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (Eds.) *Local traditions, culture contact or Migrations? The Pottery of Cruci-Belegiș – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*. Cluj-Napoca 2023, 11-22.
- Bejinariu 2023b I. Bejinariu, *Recea "Valea Sulduba", the Late Bronze Age Settlement. Domestic Space and Craftmanship space*. Acta Musei Porolissensis XLIII, 2023 (109-122).
- Bejinariu, Lakó 2000 I. Bejinariu, E. Lakó, *Contribuții la cunoașterea Bronzului Târziu din nord-vestul României. Așezarea de la Crasna*. Acta Musei Porolissensis XXIII/1, 2000, 163-219.
- Bejinariu, Fazecaș 2014 I. Bejinariu, G. Fazecaș, *Materiale ceramice din epoca bronzului descoperite la Suplacu de Barcău – "Dealul Roș", jud. Bihor*. In: G. Fazecaș (Ed.), *Studii de arheologie*. In honorem Doina Ignat. Oradea 2014, 161-177.
- Bejinariu et al. 2004 I. Bejinariu, É. Lakó, D. V. Sana, *Materiale arheologice din epoca bronzului de la Doh (com. Măierîște), jud. Sălaj*. Acta Musei Porolissensis XXVI, 2004, 111-131.
- Bejinariu et al. 2014 I. Bejinariu, D. Băcuet-Crișan, D. V. Culic, *Cercetări arheologice preventive pe traseul Atostrăzii Transilvania. Descoperirile Bronzului târziu din zona comunei Marca, județul Sălaj*. Cluj-Napoca 2014.
- Bejinariu et al. 2023 I. Bejinariu, H. V. Cociș, D. Deac, *Pericei, com. Pericei, jud. Sălaj. Punct: la nord de Kalló*. Cronică Cercetărilor Arheologice. Campania anului 2022. A LVII -a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice, 29-31 mai 2023. Târgoviște 2023, 740-741.

- Bóna 1958 I. Bóna, *Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus*. Archaeologica Hungaricae 9, 1958, 211-243.
- Bulzan et al. 2000 S. Bulzan, C. Ghemiș, G. Fazecaș, *Săpăturile de salvare de la Oradea – punctul Salca "Pepinieră"*. Crisia XXX, 2000, 81-140.
- Ciugudean 1997 H. Ciugudean, *Considerații privind sfârșitul culturii Wietenberg în Transilvania*. In: H. Ciugudean, Cercetări privind epoca bronzului și prima epocă a fierului în Transilvania. Bibliotheca Musei Apulensis VII. Alba Iulia 1997, 65-97.
- Ciută 2012 B. Ciută, *Plant species within the diet of prehistoric communities from Transylvania*. Cluj-Napoca 2012.
- Ciută, Gogâltan 2022 B. Ciută, F. Gogâltan, *Vegetal Ritual Offerings from a Late Bronze Age Pit from Vlaha – Pad site, Cluj County, Romania*. Journal of Ancient History and Archaeology 9.3/2022, 85-91.
- Dumitrașcu 1983 S. Dumitrașcu, *O nouă cultură arheologică preistorică recent descoperită și studiată. Cultura Biharea*. Carpica XV, 1983, 105-116.
- Dumitrașcu 1994 S. Dumitrașcu, *Biharea (I.). Săpăturile arheologice (1973-1980)*. Oradea 1994.
- Dumitrașcu, Emödi 1980 S. Dumitrașcu, I. Emödi, *Materiale arheologice de la sfârșitul epocii bronzului și de la începutul epocii fierului descoperite la Biharea*. Acta Musei Porolissensis IV, 1980, 47-67.
- Emödi 2002 I. Emödi, *O așezare din epoca bronzului de la Palota Veche*. Ephemeris Napocensis 12, 2002, 5-35.
- Fischl et al. 2013 K. P. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsár, V. Szeverényi, *Transformation in the Carpatian Basin around 1600 B.C.* In: H. Meller, F. Bertemes, H.-R. Bork, R. Risch (Hrsg.) 1600- Kultureller Umbruch in Schatten der Thera-Ausbruchs? / Cultural Change in the Shadow of the Thera Eruption ?, Mitteldeutscher Archäologen tag von 14. Bis 16. 2011 in Halle (Saale) / Archaeological Conference of Central Germany, October 14 – 16 2011, Halle (Saale), Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle, 9, 2013, 355-371.
- Ghemiș 1998 C. Ghemiș, *Note privind metalurgia bronzului în nord-vestul României*. Crisia XXVIII, 1998, 189-195.
- Ghemiș 2014 C. Ghemiș, *O descoperire aparținând finalului epocii bronzului de la Valea lui Mihai (jud. Bihor)*. In: G. Fazecaș (Ed.), Studii de arheologie. In honorem Doina Ignat. Oradea 2014, 155-160.
- Gogâltan 2019 F. Gogâltan, *Despre cronologia absolută a Bronzului târziu în estul Bazinului Carpatic*. Tyrageia S.N. XIII (XXVIII), 2019, 45-70.
- Gyurka 2020 O. Gyurka, *Un vas de distilare din epoca bronzului târziu de la Tășnad-Sere*. Satu Mare. Studii și Comunicări XXXIII-XXXIV/1, 2020, 95-109.
- Huttel 1978 H.G. Huttel, *Zur Enddatierung der Otomani-und Wietenbergkultur*. Germania 56, 1978, 99-104.
- Ignat 1984 D. Ignat, *Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Suplacu de Barcău*. Crisia XIV, 1984, 9-26.
- Kacsó 1987 C. Kacsó, *Beiträge zur Kenntnis der Verbreitungsgebietes und der Chronologie der Suci de Sus-Kultur*. Dacia N.S. XXXI, 51-75.
- Kacsó 1990 C. Kacsó, *Bronzul târziu în nord-vestul României*. Symposia Thracologica 8, 1990, 41-50.
- Kacsó 1990a C. Kacsó, *Piese inedite din depozitul de bronzuri de la Crăciunești*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 41, 1990, 235-250.
- Kacsó 1995 C. Kacsó, *Der Hortfund von Arpășel, Kreis Bihor*. In: T. Soroceanu (Bearb.- und redig.) Bronzefunde aus Rumänien I. Prehistorische Archeologie in Südosteuropa 10. Berlin 1995, 81-130.
- Kacsó 1995a C. Kacsó, *Al patrulea depozit de bronzuri de la Sighetu Marmației*. Revista Bistriței IX, 1995, 5-48.
- Kacsó 1997 C. Kacsó, *Faza finală a culturii Otomani și evoluția culturală ulterioară acesteia în nord-vestul României*. Satu Mare. Studii și Comunicări XIV, 1997, 85-110.

- Kacsó 1999 C. Kacsó, *Die Endphase der Otomani-kultur und die darauffolgende kulturelle Entwicklung im Nordwesten Rumäniens*. In: J. Gancarski (Red.) *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarska*. Materiały z konferencji archeologicznej Dukla, 27-28. 11. 1997 / *Die Otomani-Füzesabony-Kultur – Entwicklung, Chronologie, Wirtschaft*. Materialien der archäologischen Konferenz, Dukla, 27-28.11. 1997. Krosno 1999, 85-112.
- Kacsó 2007 C. Kacsó, "Importuri" Suciu de Sus în culturile epocii bronzului din Transilvania. *Revista Bistriței* XXI/1, 2007, 43-62.
- Kelemen 2012 I. Kelemen, *Rolul animalelor în viața populațiilor de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului în Transilvania* (rezumatul tezei de doctorat), Coord. Prof. Univ.dr. Laszlo A., Prof. Univ.dr. Lucrețiu Bârliba. Iași 2012.
- Kemenczei 1963 T. Kemenczei, *Adatok Észak-Magyarország későbronzkori történetéhez*. *Archaeologiai Értesítő* 90, 1963, 169-188.
- Kemenczei 1984 T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarn*. Budapest 1984.
- Kovács 1966-1967 T. Kovács, *Eastern Connections of North-Eastern Hungary in the Late Bronze Age*. *Folia Archaeologica* XVIII, 27-58.
- Kovács 1970 T. Kovács, *A Hajdúbagosi bronzkori temető*. *Folia Archaeologica* XXI, 1970, 27-47.
- Kovács 1981 T. Kovács, *Zur Problematik der Entstehung der Hugelgräber in Ungarn*. *Slovenská Archeológia* XXIX,1, 1981, 87-96.
- Lakó 1980 E. Lakó, *Raport preliminar privind săpăturile de salvare executate în anii 1978-1979*. *Acta Musei Porolissensis* IV, 1980, 31-35.
- Lazarovici 1971 G. Lazarovici, *Sondaajul arheologic de la Deus (jud. Cluj)*. *Apulum* 9, 1971, 71-82.
- Marta 2020 L. Marta, *Cultura Gáva in the Someș Plain. The Settlements of Călinești-Oaș and Lazuri*. Nyíregyháza 2020.
- Marta et al. 2010 L. Marta, D. V. Sana, I. Bejinariu, M. L. Nagy, E. Berendi, *The Late Bronze Age Settlement of Nyíregyháza -Oros "Űr Csere"*. Satu Mare 2010.
- Marta et al. 2017 L. Marta, R. Gindele, C. Virag, C. Astaloș, *Moftinu Mic, com. Moftin, jud. Satu Mare, punct: Hamiliz*. *Cronica Cercetărilor Arheologice, Campania* 2016. București 2017, 190.
- Morintz 1978 S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii (I.)*. București 1978.
- Motzoi-Chicideanu 2011 I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, I-II. București 2011.
- Mozsolics 1960 A. Mozsolics, *Der Tumulus von Nyírkársz-Gyulaháza*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 12, 1960, 113-123.
- Nagy 2005 M. Nagy, *Késő bronzkori település Nyírlugos határában*. A nyíregyházi Jós András Múzeum Évkönyve XLVII, 2005, 63-105.
- L. Nagy 2008 M. L. Nagy, *A Hajdúbagosa / Cehăluț csoport leletei a Sebes-Körös vidékéről*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve LXXX, 2008, 25-44.
- Németi 1969 I. Németi, *Descoperiri funerare din epoca bronzului în zona Careiului*. Satu Mare. Studii și Comunicări I, 1969, 57-72.
- Németi 1978 I. Németi, *Descoperiri de la sfârșitul epocii bronzului în zona Careiului*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 29, 1, 1978, 99-122.
- Németi 1990 I. Németi, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 41, 1, 1990, 19-47.
- Németi 1996 J. Németi, *Câteva considerații privind descoperirile funerare din epoca bronzului din nord-vestul României*. Satu Mare. Studii și Comunicări XIII, 1996, 27-55.
- Németi 1999 J. Németi, *Repertoriul arheologic al zonei Careiului*. *Bibliotheca Thracologica* 28. București 1999.
- Németi 2009 J. Németi, *The Hajdúbagosa / Pișcolt – Cehăluț Group*. In: S. Berecki, R. E. Németh, B. Rezi (Eds.), *Bronze Age Communities in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 24-26 October 2008. *Bibliotheca Mvsei Marisiensis, Seria Archaeologica* I. Cluj-Napoca 2009, 203-221.

- Novotná 1980 M. Novotná, *Die Nadeln in der Slowakei*. Praehistorische Bronzefunde XIII, 6. München 1980.
- Ordentlich 1970 I. Ordentlich, *Die chronologische Gliederung der Otomani-Kultur an dem rumänischen Gebiet und ihre wichtigsten Merkmale*, Dacia N.S. XIV, 1-2, 1970, 83-97.
- Petrescu-Dîmbovița 1977 M. Petrescu-Dîmbovița, *Depozitele de bronzuri din România*. București 1977.
- RepBihor 1974 *** *Repertoriul Monumentelor din județul Bihor*. Oradea 1974.
- Říhovský 1979 J. Říhovský, *Die Nadeln in Mähren und im Ostalpengebiet*. Praehistorische Bronzefunde XIII, 5, 1979.
- Sana 2010 D. V. Sana, *Prima epocă a fierului în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate. Descoperirile de tip Gáva* (Teză de doctorat. Mss. Coordonatori: prof. univ. dr. V. Vasiliev, prof. univ. dr. Florin Drașoveanu). Alba Iulia 2010.
- Sava 2020 V. Sava, *The Late Bronze Age Pottery in the South-Eastern Carpathian Basin*, Slovenská Archeológia LXVIII,2, 2020, 253-296.
- Sava, Gogâltan 2019 V. Sava, F. Gogâltan, *Bazinul Mureșului de Jos la începutul Bronzului târziu (1600/1500 – 1400 BC)*. In: R. M. Teodorescu, A. C. Chituță, A. Georgescu, A. Tudorie (coord.), *In Honorem Prof. Univ. Dr. Sabin Adrian Luca. Istorie și destin*. Bibliotheca Brvkenthal LXXIII. Sibiu 2019, 223-234.
- Sánta 2017 G. Sánta, *New Results in the Study of Settlement Patterns of the Bronze Age Tumulus Culture*. In: G. Kulcsár, G. V. Szabó, V. Kiss, G. Vaczi (Eds.), *State of the Hungarian Bronze Age Research. Proceedings of the Conference held between 17th and 18th December 2014*, Ősrégészeti Tanulmányok / Prehistoric Studies, II. Budapest 2017, 95-106.
- V. Szabó 2002 G. V. Szabó, *Tanulmányok az Alföld késő bronzkori történetéz. A proto-Gáva periódus és a Gáva -kultúra időszakának emlékei a Tisza-vidéken*, PhD értekezés. Budapest 2002.
- V. Szabó 2017 G. V. Szabó, *A Gáva-kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörmény szitulak földbekerülésének időszakában*. In: V. Szabó G., Bálint M., Váczi G. (Szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszer / The second situla of Hajdúböszörményi and its relations*, Studia Oppidorum Haidonicalium XIII. Budapest – Hajdúböszörményi 2017, 231-278.
- V. Szabó, Bálint 2017 G. V. Szabó, M. Bálint, *A második hajdúböszörményi szitula*. In: V. Szabó G., Bálint M., Váczi G. (Szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszer / The second situla of Hajdúböszörményi and its relations*, Studia Oppidorum Haidonicalium XIII. Budapest – Hajdúböszörményi 2017, 9-44.
- Szentmiklosi 2021 A. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni – Belegiš în Banat*. Cluj-Napoca 2021.
- Vasič 2003 R. Vasič, *Nadeln in Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. Praehistorische Bronzefunde XIII, 11. München 2003.
- Vasiliev 2004 V. Vasiliev, *Despre grupul cultural Igrița*. Acta Musei Porolissensis XXVI, 2004, 133-140.
- Vulpe 1971 A. Vulpe, *Cu privire la sistemul cronologic al lui B. Hänsel pentru epoca mijlocie a bronzului*. Studii și Cercetări de Istorie Veche 22, 2, 1971, 301-312.

Cultura Gáva din Bazinul Someșului și evoluția culturii Gáva-Holihradý din Podișul Sucevei Aspecte noi ale unor probleme mai vechi

Attila László

Abstract: Following the archaeological excavations of the last decades, the stages of the development of the Gáva culture (according to others of "the Gáva ceramic style") from the Lower Someș basin could be better distinguished. Level II of the Petea-Csengersima settlement was attributed to the "Lăpuș II-Proto-Gáva" (originally called "Lăpuș II-Gáva I") cultural horizon, the fortified settlement from Călinești-Oaș and most of the finds from the settlement of Lazuri were included in the early phase of the Gáva culture, while the more recent features from the settlement from Lazuri were dated to the late phase of the same culture (Marta 2009, 2010, 2017, 2020). Along with the exhaustive publication of the excavation results, L. Marta also drew attention to the close relationship between the LBA discoveries in the Lower Someș Basin and the Gáva-Holihradý type discoveries in Bucovina.

We revisited this issue, discussed already in the past (e.g. László 1994), and in a recent paper (László 2024) we analyzed the connexions that can be established between the "Lăpuș II-Proto-Gáva" type discoveries in the Someș river basin, on the one hand, and the earlier finds of the Gáva-Holihradý culture in the Eastern Carpathian regions, on the other hand, primarily based on the pottery discovered in the Petea-Csengersima and Grănicești settlements, for which we also have statistical data. It resulted from the analysis of the main features of the pottery (production technique, shapes, ornaments) the existence of both numerous common elements and of some differences. The common elements are due to the inheritance in the early Gáva-Holihradý successor culture of some features of the pottery of the broad cultural background, represented by the previous Lăpuș II—Proto-Gáva horizon in the Someș river basin.

The exhaustive publication of the early Gáva archaeological discoveries from Călinești-Oaș and Lazuri, as well as the conclusions formulated on this occasion, represent a new and important basis for discussion regarding the cultural and chronological evaluation of the Gáva-Holihradý type discoveries from the Eastern Carpathian regions. Taking into account this results, the present paper proposes to discuss just the problem of the relationship between the Gáva type discoveries in the Someș river basin, and the finds of the Gáva-Holihradý culture in the Eastern Carpathian regions.

The early period of the "classical" Gáva culture is best represented in the Someș Plain by the fortified settlement at Călinești-Oaș and by the greater part of the discoveries from the Lazuri settlement. This phase was originally called Gáva IIa and was dated to the period Ha A2-B1 (Marta 2010, Marta 2017), while more recently it was renamed Gáva I and dated to the period Ha A2—partly Ha B1 (Marta 2020). The analysis of the rich archaeological material discovered at Călinești-Oaș, especially of the shapes and decoration of the pottery, revealed close connections with the early Gáva-Holihradý finds from the Mahala III settlement level and from the site of Grănicești (Bucovina), more limited correspondences being also observed with the discoveries from the earliest levels of some Gáva settlements in Transylvania (Teleac, Mediaș). The late period of the Gáva culture (the phase originally called Gáva IIb, and more recently renamed Gáva II, broadly dated to the Ha B period) is represented in the Someș Plain by the more recent archaeological complexes of the Lazuri settlement. These discoveries were related, from a cultural and chronological point of view, to the Gáva-Holihradý archaeological finds of Mahala IV type in Bucovina and to the discoveries of the late Gáva culture in Transylvania. The new features, which characterize the ceramics of the late phase (II) of the Gáva culture, are attributed by L. Marta to a transfer at the beginning of the Ha B period of some specific pottery elements for the southwestern area of the Gáva culture to the northeastern area of this culture.

At the same time with the changes in the pottery repertoire, in the Gáva II phase, at the beginning of the Ha B period, other changes took place in the north-eastern area of the Gáva culture: the destruction of some large fortified settlements, the decrease of the role of the Someș valley as a communication axis, the decline of the metallurgical center from the Upper Tisza region, etc.

In the present paper we tried to examine, to what extent the changes observed at the beginning of phase II of the Gáva culture can also be revealed in the evolution of the GH culture in the Suceva Plateau. In the field of ceramics, it can be noted the abandonment of amphorae with a high cylindrical neck and globular body, ornamented with narrow horizontal parallel grooves combined with a belt of „garland” grooves (type 3A in our

classification), and their replacement by vessels of a pronounced biconic shape, ornamented with wide, horizontal and oblique grooves (type 3B); the disappearance or rarity of the striations and of the incised decoration and the appearance, in their place, of the alveoli belts decoration, which becomes characteristic of the pots (type 1 A-C); the disappearance of dishes with a conically or curved shaped body and a thickened rim, provided with horizontal or elongated oblique facets (type 2Aba, Abb, Ac, Ad) and the appearance of dishes with a moderately inverted rim, provided with short oblique facets or ornamented with horizontal, parallel grooves in the upper part of the body (type 2Db), or with the strongly inverted rim (2Dc); kidney-shaped cups, specific to the late phase in the eastern area of the Gáva culture, also appear very rarely in this area.

Simultaneously, some restructuring phenomena can also be observed in the evolution of Gáva-Holihrad (GH) sites in the North-Eastern Carpathian regions. Some open settlements from the early GH phase (like Grănicești, Botoșana) are abandoned, others will continue to be inhabited, but probably after some interruption (Mahala, levels III-IV; Siret, levels I-II), and new settlements appear, inhabited only during the late GH period (Siliștea Nouă). The fortification system of the settlement at Siret was abandoned after the first phase, the site continued to function as an open settlement, losing its former importance. Other fortified settlements suffered severe destruction at the end of the early phase, but were rebuilt and even expanded during the late GH period (Preutești, probably also Vărvata). In addition to the changes in the habitat, in the late GH phase changes also occur in burial customs. After the early phase, the building of tumuli (as in the Volovăț necropolis) is abandoned and in the Ha B1 period, flat cremation burials appear (as in the Cucorâni cemetery), which have good parallels in the western area of the Gáva culture.

The changes observed in the later period of the GH culture from the Suceva Plateau are not only due to the transfer to the northeastern regions of some elements specific to the Gáva culture from the southwestern area of the culture, but took place under the conditions of more general cultural interactions and restructuring. These were determined, ultimately, by the penetration and diffusion of the Cozia—Saharna-Solonceni culture in Moldavia, the reduction of the territory of the Corlăteni-Chișinău culture and, as a consequence, a possible pressure on the GH culture area as well.

Signs of cultural interactions, in many respects similar, were also observed in the western area of the Gáva culture. Thus, during the Ha B1 period in the Tisza Plain, a certain south-eastern „orientation” can be observed, towards the Balkan-Danube cultures with incised and stamped pottery (of which the Cozia—Saharna-Solonceni culture is also a part). These new relationships are well illustrated by the finds in some sites, such as Biharkeresztes, Kaba and Pócspetri. The appearance of ceramics with stamped decoration (of Insula Banului and Babadag II type) is also documented in some fortified and open settlements of the Gáva culture in the southern and central parts of Transylvania (Brașov-Pățicel, Cernatu, Cuci, Hărman, Porumbenii Mari, Sâncrăieni, Teleac, Tilișca, etc.). Also in the Ha B1 period, the penetration of the Gáva culture to the south of the lower Mures and its presence for a short period in Banat can also be observed. In the following period, Ha B 2-3, the western territories of the Gáva culture (Tisza Plain, part of Transylvania) were subjected to pressure from the east, due to the penetration of the („prescythian”) Mezőcsát culture, while the southern and central parts of Transylvania and Moldavia will be affected, in Ha B3 period, by the penetration of the Basarabi (–Soldănești) culture. These archaeological phenomena have been in the attention of researchers for a long time, but their consequences on the „destiny” of the Gáva (–Holihrad) culture are still evaluated differently in the archaeological literature.

Keywords: Ha A-B period; Gáva(–Holihrad) culture; Someș River Basin; Suceava Plateau; pottery; habitat; burial customs; cultural interactions.

Publicarea amănunțită a ceramicii din așezarea de la Petea-Csengersima¹ a făcut posibilă compararea (susținută și statistic) ceramicii Gáva-Holihrad (prescurtat GH) timpurii din NV Moldovei cu ceramica perioadei de formare a culturii Gáva, reprezentată prin orizontul cultural pentru care s-a propus inițial termenul de „Lăpuș II-Gáva I”, modificat apoi în „Lăpuș II – Proto-Gáva”. Concluziile acestor analize comparative au fost expuse recent într-o lucrare specială, în care am relevat existența atât a numeroaselor elemente comune, cât și a unor deosebiri între ceramica orizontului amintit din bazinul Someșului Inferior (Petia-Csengersima) și ceramica fazei timpurii a culturii GH din NV Moldovei². Ulterior, Liviu Marta a publicat exhaustiv și rezultatele săpăturilor efectuate în două așezări ale culturii Gáva din Câmpia Sătmăreană. Așezarea fortificată de la Călinești-Oaș și complexele mai vechi de la Lazuri au fost datate în perioada timpurie a culturii Gáva „clasice”, iar complexele arheologice

¹ Marta 2009.

² László 2024.

mai recente de la Lazuri au fost atribuite perioadei târzii a culturii³. Publicarea materialului arheologic de la Călinești-Oaș și Lazuri, ca și concluziile formulate pe marginea acestor descoperiri, constituie o nouă bază de discuție pentru evaluarea descoperirilor de tip GH din regiunile extracarpatiche de NE. Lucrarea de față este dedicată acestor probleme și vine în completarea studiului nostru mai sus amintit. Ca introducere în problemele speciale discutate în lucrare, în §1 sunt recapitulate unele aspecte mai generale ale cercetării culturii Gáva.

1. De la Tisa pîn'la Nistru? Scurtă retrospecție cu privire la cercetarea culturii Gáva (-Holihrady)

Intervalul de timp, numit în arheologia românească Epoca Tîrzie a Bronzului și Hallstatt Timpuriu (corespunzător perioadei Bz D—Ha A-B/*Urnenfelderzeit/Spätbronzezeit*, conform sistemului cronologic central-european), a fost cunoscut în regiunile est-carpatiche pînă spre mijlocul secolului trecut datorită mai ales unor depozite și descoperiri izolate de obiecte de bronz⁴. Primele așezări și necropole ale culturilor/grupelor culturale ce au evoluat în spațiul și intervalul amintit au început să fie cunoscute abia în anii 1950' prin săpăturile efectuate la Corlăteni, Trușești, Andrieșeni etc., în urma cărora au ieșit la iveală urmele unei culturi "hallstattiene" cu *ceramică canelată*, și care s-a dovedit, pe cale stratigrafică, a fi posterioară culturii Noua din epoca tîrzie a bronzului. Tot în anii 1950', în urma săpăturilor de la Tămăoani, Pocreaca și Stoicani, au apărut primele descoperiri din Moldova ale unui alt complex cultural "hallstattian timpuriu", caracterizat prin *ceramică cu decor incizat și imprimat*, ce a putut fi mai bine definit ulterior, pe baza săpăturilor de la Cozia și a legăturilor cu culturile înrudite din regiunea danubiano-balcanică (Babadag, Insula Banului, Pșeničevo-Raskopanica).

Înrudirea evidentă a culturii hallstattiene timpurii cu ceramică canelată din regiunea est-carpatică a României cu descoperirile de tip Chișinău-Lucașevca din spațiul pruto-nistrean a determinat conturarea unei culturi mai cuprinzătoare, pentru care, cu timpul, s-a încetățenit denumirea de cultura Corlăteni-Chișinău (sau Chișinău/Kišinev-Corlăteni). Această cultură, care urmează după cultura Noua, nu are "predecesori" locali și originea ei a fost căutată în culturile Bronzului Tîrziu din Bazinul Tisei, în sens larg (inclusiv Banatul și Crișana), de unde s-ar fi răspîndit spre est prin intermediul Transilvaniei. În deceniile al șaselea-șaptelea ale secolului trecut, după definirea (inițial în NE Ungariei) a culturii Gáva, unii cercetători au considerat că și descoperirile cu ceramică canelată din Moldova istorică se datorează răspîndirii spre est a culturii Gáva, a cărei arie ar fi cuprins, în perioada de maximă extindere, un spațiu delimitat de cursul Tisei, al Nistrului și al Dunării de Jos⁵.

Acest tablou al culturilor preistorice tîrzii din regiunile est-carpatiche a putut fi nuanțat începînd cu anii 1970', în urma săpăturilor arheologice efectuate în așezare de la Grănicești și în necropola tumulară de la Volovăț, care au dus la identificarea culturii Gáva-Holihrady în zona Podișului Sucevei și au permis delimitarea clară a acesteia de cultura Corlăteni-Chișinău (prescurtat CC), răspîndită în regiunile de silvostepă ale Moldovei, cunoscută deja de cîteva decenii⁶. Premisa acestui pas înainte a constituit stabilirea conexiunii culturilor Gáva din zona Tisei superioare și Holihrady (Goligrad) din regiunea subcarpatică a Ucrainei, ce a determinat definirea unui vast complex cultural intra- și extracarpatic, denumit GH⁷. Cu ocazia prelucrării și, apoi, a publicării materialului arheologic de la Grănicești am putut remarca, astfel, similitudinile acestuia cu descoperirile arheologice înrudite din bazinul Prutului și Nistrului superior, și mai ales cu ceramica din nivelul III de locuire al așezării de la Mahala din Bucovina de nord (Ucraina Subcarpatică), aparținînd fazei timpurii a culturii Gáva-Holihrady⁸. În același timp, nu a fost scăpată din vedere nici strînsa înrudire între descoperirile de

³ Marta 2020.

⁴ Pentru istoricul cercetărilor vezi László 1992; László 1994, 39-43.

⁵ Mozsolics 1957, 119-121; Paulik 1968, 39-40; Kemenczei 1971, 51-54 etc.; vezi și László 1973, cu bibliografie. Potrivit scenariului lui T. Kemenczei (Kemenczei 1984, 86), schimbările etno-culturale care au dus la formarea culturii Gáva în regiunea Tisei, au dus la apariția în Transilvania a culturii înrudite "Reci-Mediaș", iar în perioada fazei II a culturii Gáva populația înrudită din Transilvania a pătruns și în regiunile situate la est de Carpați și s-a stabilit în zona bazinului mijlociu al Prutului și Nistrului, unde au apărut "grupele Goligrad și Kișinev". Astfel, între Tisa și cursul mijlociu al Nistrului, pe un fond etnic înrudit, a apărut o mare comunitate culturală și economică ("kulturelle und wirtschaftliche Zusammengehörigkeit") care a fost desființată de invazia populației "prescitice", care s-a stabilit în Cîmpia Maghiară la sfîrșitul perioadei Ha B1.

⁶ Cf. *supra*, nota 4.

⁷ Cf. Smirnova 1974; Smirnova 1993, cu bibliografie.

⁸ László 1976; László 1986; László 1994, 92-93.

la Grănicești și alte situri din Moldova de NV, pe de o parte, și cele din regiunea Tisei superioare, în sens larg (inclusiv din bazinul Someșului inferior), pe de altă parte⁹. Am scos în evidență, mai ales, analogiile între ceramica așezării de la Grănicești și ceramica fazei a II-a a necropolei tumulare de la Lăpuș, constatate atât în domeniul tehnicii de ardere, cât și în cel al formelor și decorului vaselor¹⁰. Pe lângă trăsăturile comune ale ceramicii, înrudirea celor două fenomene culturale se manifestă și în domeniul obiceiurilor funerare, după cum poate fi constatat în cazul necropolelor tumulare de incinerare de la Lăpuș, respectiv Volovăț¹¹. Prezența acestor elemente culturale de veche tradiție ne-a condus la concluzia că răspândirea culturii GH în zona Podișului Sucevei a început încă în cursul fazei timpurii (de formare) a culturii Gáva, dinspre aria de geneză a acesteia, bazinul superior al Tisei. Partea estică a acestei regiuni cuprinde și bazinul Lăpușului, afluent din dreapta al Someșului Inferior, cultura Gáva arhaică putând antrena spre est, peste Carpați, și anumite elemente ale grupului Lăpuș, care își încetează existența către mijlocul perioadei Ha A¹². Nu am exclus ca, în felul acesta, începutul așezării de la Grănicești, de pildă, să fie anterior începutului nivelului Mahala III, despre care s-a apreciat că nu reprezintă cea mai veche fază a culturii GH din regiunea NE-carpatică¹³. Ulterior, concluzia privind vechimea culturii GH în Podișul Sucevei a fost întărită și prin descoperirile de la Siret și, mai ales, prin datările ¹⁴C ale probelor provenite din nivelul I al acestei așezări: seria obținută este parțial contemporană cu seria de datări radiocarbon, măsurate pe probele provenite din unele complexe din faza II a necropolei tumulare de la Lăpuș¹⁴. La nivelul deceniului al noulea al secolului trecut, când a fost elaborată (și apoi parțial publicată) lucrarea noastră de sinteză cu privire la Hallstattul timpuriu est-carpatic, pentru perioadele mai târzii ale culturii GH din Podișul Sucevei datele disponibile au fost mult mai lacunare și, din nefericire, această situație nu s-a schimbat esențial nici pînă astăzi. Faza mai recentă a culturii GH a fost ilustrată prin mica necropolă plană de incinerare de la Cucorăni, care poate fi datată, cu bune șanse, în etapa Ha B1, și prin ceramica descoperită în așezarea de la Siliștea Nouă, care prezintă bune analogii cu ceramica nivelului Mahala IV, și care poate fi datată, mai larg, în cadrul limitelor perioadei Ha B¹⁵.

2. Probleme de periodizare și de terminologie

2.1. Gáva I/Proto-Gáva; Pre-Gáva — Gáva II (-III)

Raportarea descoperirilor de tip GH din regiunile nord-est carpatice la evoluția culturii Gáva, în ansamblu, a fost și este îngreunată din cauza incertitudinilor cu privire la originea și evoluția acestei culturi, chiar și în aria sa de geneză. S-a ajuns, astfel, la diferite modele cronologice, generale sau regionale, la care au fost raportate, adesea, și descoperirile GH din spațiul est-carpatic. Recent, am trecut în revistă aceste încercări și nu este necesar să revenim și aici asupra lor¹⁶. Reamintim doar, pe scurt că, inițial, T. Kemenczei a distins în evoluția culturii Gáva o fază formativă (Gáva I, datată în Ha A1), și o fază pe deplin constituită (Gáva II, datată în Ha A2-B1), care se sfârșește în urma pătrunderii populației "prescitice" în Cîmpia Maghiară¹⁷. Acest model, cu unele amendamente, a fost urmat și de alți arheologi, ca J. Némethi, C. Pare, M. Przybyla. C. Pare a remarcat, de pildă, că în regiunile estice ale ariei de răspândire a culturii Gáva (în Transilvania și la poalele exterioare ale Carpaților nord-estici) evoluția culturii continuă mai departe, și în vremea corespunzătoare perioadei "prescitice" din estul Ungariei (faza Gáva III)¹⁸. Alți cercetători, precum Claudia Pankau, înțeleg prin cultura Gáva doar faza

⁹ Cf. László 1994, în spec. 91-95, cu bibliografia anterioară.

¹⁰ László 1994, 58-61, 93-94.

¹¹ László 1994, 58-61, 93-94; László 2003, 172-173, cu bibliografie. Pentru necropola de la Volovăț vezi și Ignat 1976; 1978.

¹² László 1994, 92-94, 156-157.

¹³ Smirnova 1974, 377-379; Smirnova 1978, 71-72; vezi și László 1994, 93.

¹⁴ László 2010, 122-125 și Tab. 1, Anhang 1-3; Metzner-Nebelsick *et al.* 2010, 222-225 și Fig. 7; László 2018, Fig. 2 (reprezentarea grafică comparată a datărilor).

¹⁵ László 1994, 61-62, 94-95, Fig. 55-56 (Cucorăni), Fig. 57-60 (Siliștea Nouă, cercetări de suprafață). Pentru problemele culturii GH din Bucovina vezi și, mai recent, László 2019; László 2021; László 2023.

¹⁶ Cf. László 2024.

¹⁷ Cf. Kemenczei 1984, 86 și Tabel cronologic, p. 96.

¹⁸ Némethi 1990, 43-48; Pare 1998, 419-422 și Tab. 7; Przybyla 2009, 102-110, 134-138, Fig. 23-24; Némethi 2012, 129-130. În legătură cu faza Gáva III vezi și Ciugudean 2009, 320 (Fig. 2, tabel cronologic), 331-332; Ciugudean, 2010, 157-181; Ciugudean 2012. În legătură cu raporturile dintre cultura Gáva din Transilvania și grupul Mezőcsát vezi și László 2013.

pe deplin constituită a acesteia, și anume faza Gáva II după T. Kemenczei și aspectele mai târzii, care supraviețuiesc în regiunile estice ale ariei de răspândire a culturii. Avînd în vedere datele disponibile, mai ales pe baza analizei minuțioase a ceramicii, în cadrul acestui interval larg Pankau a distins două "orizonturi" cronologice, care însă, în opinia sa, nu pot fi riguros separate¹⁹.

Mai nou, pentru perioada de formare a culturii (corespunzătoare fazei Gáva I, după Kemenczei) a început să fie folosit termenul de stil ceramic Proto-Gáva, definit de G. V. Szabó pe baza descoperirilor specifice din nord-estul Ungariei și nordul Transilvaniei, datînd din perioada Bz D – Ha A1 (așezările de la Nagykálló și Petea-Csengersima, depozitele de vase din situl de la Nyíregyháza-Oros, faza II a necropolei tumulare de la Lăpuș etc.). Stilul ceramic Proto-Gáva prezintă strînse legături genetice cu stilul ceramic al culturii Gáva "clasice" (faza Gáva II, după Kemenczei) răspîndit pe un teritoriu vast în perioada următoare, Ha A2 – B1 și care va supraviețui și în perioada Ha B2-B3, în timpul culturii Mezőcsát, care aparține deja primei epoci a fierului. În ceramica fazei mai timpurii a stilului ceramic Proto-Gáva, pe lângă elementele componente comune, pot fi încă bine observate și tradițiile locale, regionale (de tip Piliny, Hajdúbagos-Cehăluț, Suciul de Sus), în etapa mai târzie însă aceste diferențe zonale abia dacă mai sunt perceptibile și, astfel, ceramica din așezarea de la Nagykálló numai cu greu poate fi deosebită de stilul ceramic omogen de tip Gáva "propriu-zis"²⁰. Din punctul de vedere al tematicii lucrării de față, este de remarcat faptul că, față de ipotezele mai vechi cu privire la aria de formare și premisele arheologice ale culturii Gáva, modelul propus de G. V. Szabó are în vedere o regiune mai extinsă și un fond cultural mai larg care cuprinde și nordul Transilvaniei, inclusiv faza II a necropolei tumulare de la Lăpuș.

2.2. Orizontul cultural Lăpuș II – Gáva I/Lăpuș II-Proto-Gáva în bazinul Someșului Inferior

Pentru perioada de formare a culturii Gáva (numită faza Gáva I de T. Kemenczei și Proto-Gáva de G. V. Szabó), alți arheologi au propus mai nou termenul de perioadă sau "orizont cultural" Lăpuș II – Gáva I (modificat ulterior prin denumirea de Lăpuș II – Proto-Gáva, vezi *infra*)²¹. Termenul a fost (re)introdus în literatura arheologică românească de Liviu Marta cu ocazia publicării rezultatelor săpăturilor arheologice efectuate în așezarea de la Petea-Csengersima, pentru desemnarea orizontului cultural care a evoluat în regiunea Someșului Inferior după sfârșitul culturii Suciul de Sus și înainte de perioada culturii Gáva pe deplin constituite (faza Gáva II), în intervalul de timp cuprins între sfârșitul fazei Bz D și începutul etapei Ha A2²². Analiza minuțioasă a ceramicii din nivelul post-Suciul de Sus al așezării de la Petea-Csengersima a scos în evidență strînse analogii cu ceramica fazei II a grupului Lăpuș din Depresiunea Lăpușului și din Sălaj, pe de o parte, și cu descoperirile de tip Gáva I din zona Careiului și din Cîmpia Nirului, pe de altă parte²³. În opinia lui Marta, cele două fenomene arheologice (Lăpuș II și Gáva I) s-au întîlnit și s-au influențat reciproc în Cîmpia Someșului. În descoperirile de la Petea-Csengersima se oglidește tocmai aceasă întrepătrundere culturală care permite conturarea unui nou fenomen cultural din Bronzul Tîrziu, ce poate fi denumit "orizontul Lăpuș II – Gáva I". În acest orizont apar pentru prima dată unele din trăsăturile caracteristice principale ale ceramicii de tip Gáva (tehnologia, formele și decorul) dar, pe lângă elementele comune, în cadrul grupelor culturale componente pot fi observate și unele trăsături regionale care se datorează tradițiilor locale specifice. Aceste deosebiri locale se vor disipa în perioada următoare, în ceramica culturii Gáva "clasice" (faza Gáva II)²⁴.

Prin conturarea "stilului ceramic" Proto-Gáva (G. V. Szabó) și a orizontului Lăpuș II-Gáva I (L. Marta) ca perioadă de constituire a culturii Gáva, se scoate în evidență rolul grupului Lăpuș (și a

¹⁹ Pankau 2004, 96-101. Cele două orizonturi cronologice schițate de Pankau corespund, în mare, fazelor Gáva II și III ale lui Pare.

²⁰ V. Szabó 1996; V. Szabó 2007; V. Szabó 2017, 239-242, 256-261 și Fig. 7-8 (hărți de răspîndire). Pe lângă stilul ceramic Proto-Gáva, G. V. Szabó a conturat și un stil ceramic numit de el Pre-Gáva, ce caracterizează regiunile centrale și sudice ale bazinului Tisei în perioada Bz D – Ha A1 (V. Szabó 2017, 242-247). În opinia sa, stilul ceramic Pre-Gáva (care include mai multe grupe stilistice locale) precede în timp cultura Gáva "propriu-zisă", dar contribuie în mai mică măsură la formarea stilului său ceramic în comparație cu stilul Proto-Gáva. Vezi și unele observații la László 2024, nota 14.

²¹ În legătură cu unele rezerve privind conceptul de "orizont Lăpuș II-Gáva I" cf. Kacsó 2020, 136 și n. 15; Kacsó 2021, 271. Vezi și unele observații la László 2024, n. 18, 28.

²² Vezi Marta 2009, 12-53 (așezarea Suciul de Sus), 54-93 (așezarea Lăpuș II-Gáva I), 94-104 (concluzii). Cf. și Marta 2010. Termenul de orizont cultural-cronologic Lăpuș II-Gáva I a fost folosit de J. Némethi pentru desemnarea descoperirilor perioadei Bz D-Ha A1 din Cîmpia Careiului, cf. Némethi 1990, 43-48.

²³ Marta 2009, 60-83 și Tabelul comparativ, p. 89.

²⁴ Marta 2009, 87-93, 101-103 și 210-211, 219-220 (Rezumat).

bazinului Someșului inferior) în geneza acestei culturi. În urma descoperirii siturilor GH timpurii și în Podișul Sucevei, noi am relevat existența a numeroase similitudini între aceste descoperiri și faza II a necropolei tumulare de la Lăpuș (ceramica, rit funerar)²⁵. După publicarea amănunțită a ceramicii de la Petea-Csengersima (care a fost prelucrată după criterii asemănătoare cu ceramica așezării de la Grănicești din Bucovina) a devenit posibilă o comparare mai veridică (susținută și statistic) a ceramicii GH timpurii din NV Moldovei cu ceramica perioadei de formare a culturii Gáva, reprezentată prin orizontul cultural numit Proto-Gáva, Lăpuș II – Gáva I, sau, mai nou, Lăpuș II – Proto-Gáva (vezi § 2.3). Rezultatele acestei analize comparative au fost expuse recent într-o lucrare specială, în care am relevat existența atât a numeroaselor elemente comune, cât și a unor deosebiri între ceramica orizontului amintit din bazinul Someșului Inferior (Petea-Csengersima) și ceramica fazei timpurii a culturii GH din NV Moldovei. Elementele comune se datorează moștenirii în cultura succesoare GH timpurie a unor trăsături *generale* ale ceramicii orizontului Lăpuș II-Gáva I, iar deosebirile se explică prin prezența acelor elemente *specifice* care caracterizează numai ceramica unora din grupele componente ale orizontului amintit. Analiza ceramicii, coroborată cu datele cu privire la habitat și la obiceiurile funerare, ca și cu datările radiocarbon disponibile, ne a dus spre concluzia că perioada de început a culturii GH din Bucovina a putut să fie contemporană cu partea finală a orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva²⁶.

2.3. Cultura Gáva pe deplin formată în Bazinul Someșului Inferior. De la faza Gáva I la faza Proto-Gáva și de la faza Gáva IIa-IIb la fazele Gáva I-II

Evoluția așezării din Bronzul Târziu de la Petea-Csengersima se încheie odată cu nivelul de locuire aparținând orizontului cultural care a fost denumit la publicare Lăpuș II-Gáva I și nu a fost descoperit nici un indiciu referitor la o eventuală continuare a locuirii și în faza pe deplin dezvoltată (II) a culturii Gáva. Această perioadă (faza Gáva II după sistemul lui Kemenczei) este cel mai bine reprezentată în Cîmpia Someșană de așezările de la Călinești-Oaș și Lazuri. Pornind de la observațiile stratigrafice și stilistice, făcute în cursul cercetărilor recente în aceste două așezări, L. Marta a propus divizarea fazei clasice a culturii Gáva în două subfaze, pe care le a numit Gáva IIa și Gáva IIb, dintre care prima a fost datată în perioada Ha A2-B1, iar cea de a doua în continuare, pînă în Ha C²⁷.

Ulterior, Liviu Marta a publicat exhaustiv rezultatele săpăturilor efectuate în aceste două așezări²⁸. Așezarea fortificată de la Călinești-Oaș și complexele mai vechi de la Lazuri au fost datate în perioada timpurie a culturii Gáva "clasice", iar complexele arheologice mai recente de la Lazuri au fost atribuite perioadei târzii a culturii. Pentru aceste două faze, numite inițial Gáva IIa și Gáva IIb, se folosesc acum termenii de Gáva I și Gáva II pentru a distinge fără echivoc cultura Gáva "propriu-zisă" de perioada sa de formare, pentru care se propune acum termenul de "Lăpuș II-Proto-Gáva", în loc de orizont Lăpuș II-Gáva I, folosit inițial în legătură cu descoperirile de la Petea-Csengersima²⁹. În continuare, vom urma această terminologie și în textul de față.

Studiul detaliat și analiza comparativă a descoperirilor din cele două așezări a permis autorului să facă și numeroase observații mai generale cu privire la evoluția în timp și spațiu a culturii Gáva. Publicarea exemplară a materialului arheologic de la Călinești-Oaș și Lazuri, ca și concluziile formulate pe marginea lui, constituie o nouă bază de discuție pentru evaluarea descoperirilor de tip GH din regiunile extracarpătice de NE. Lucrarea de față este dedicată tocmai acestor probleme.

3. Noile cercetări privind ceramica culturii Gáva din bazinul Someșului Inferior și descoperirile GH din Bucovina

În paralel cu săpăturile de la Petea-Csengersima (1998-2004), care au dus la definirea orizontului numit inițial Lăpuș II – Gáva I și re-denumit Lăpuș II – Proto-Gáva, au fost cercetate și siturile culturii Gáva de la Lazuri-Lubi Tag (1996-1998, 2000-2003) și Călinești-Oaș – Hurca (1999-2002). Așezarea fortificată de la Călinești-Oaș a furnizat un material arheologic foarte bogat, ce a fost atribuit fazei

²⁵ Cf. László 1994, 93-94. László 2019, 309-311; László 2021, 222-225.

²⁶ László 2024.

²⁷ Marta 2010, 321; Marta 2017, 182-184. Se poate vedea că cele două subfaze, propuse de Marta, corespund, în fond, fazelor Gáva II-III ale lui Pare și Ciugudean, respectiv celor două perioade ceramice din cadrul culturii Gáva clasice, distinse de Pankau, vezi *supra*.

²⁸ Marta 2020.

²⁹ Vezi Marta 2020, 7 și *passim*.

timpurii a culturii Gáva (faza Gáva I). Din complexele așezării de la Lazuri provin două loturi relativ mici de ceramică. Lotul I este strâns apropiat de materialele Gáva timpurii de la Călinești-Oaș; în schimb, lotul II este net diferit și aparține fazei târzii a culturii Gáva. Dacă descoperirile de la Petea-Csengersima au fost raportate, în principal, la materialul arheologic al grupului Lăpuș, faza II, și la descoperirile de tip Gáva I/Proto-Gáva din Cîmpia Careiului, încadrarea cronologică a descoperirilor de la Călinești-Oaș și Lazuri (lotul I) s-a sprijinit, în bună măsură, pe analogiile strînse ale descoperirilor arheologice rezultate din cercetările efectuate în siturile Mahala (III) și Grănicești din Bucovina³⁰. Aceste analogii, care merg adesea pînă la identitate, se manifestă mai cu seamă în domeniul tehnologiei și tipologiei ceramicii.

Loturile de ceramică de la Lazuri sunt prea mici pentru a permite evaluări statistice valabile; materialul mult mai numeros de la Călinești-Oaș a făcut însă posibilă prelucrarea statistică a ceramicii și, astfel, ponderea diferitelor procedee tehnologice, a formelor și ornamentelor vaselor din acest sit poate fi comparată cu evaluările statistice făcute de noi cu privire la ceramica descoperită în așezarea de la Grănicești³¹. Comparăția este înlesnită și prin faptul că L. Marta operează cu aceleași categorii tehnologice și cu o clasificare tipologică apropiată de cea folosită pentru ceramica de la Grănicești³².

Pentru ilustrarea textului ce urmează, am atașat planșele tipologice întocmite de L. Marta (2020) și A. László (1994/2023), vezi Fig. 1-5.

3.1. Tehnologia ceramicii

În ceea ce privește tehnologia producerii ceramicii, atît la Călinești-Oaș, cît și la Grănicești, cea mai mare pondere o are categoria III, specifică vaselor de uz comun, lucrate din pastă mai grosolană, finisate sumar și arse în atmosferă oxidantă imperfectă. Această categorie reprezintă 33,48% la Călinești-Oaș și 54,16% la Grănicești, iar împreună cu (sub)categoria IIIa acest procentaj se ridică la 47,48% la Călinești-Oaș și 66,15% la Grănicești³³. Diferența de procentaj se datorează reprezentativității diferite a celor două loturi, ca și manierei alese pentru evaluările statistice.

Ca pondere, urmează ceramica realizată prin combinarea arderii reducătoare cu arderea oxidantă; aplicând această metodă specifică culturii Gáva au rezultat vase de culoare neagră în exterior și roșiatică în interior (categoria I) sau vase negre în partea interioară și de o culoare mai deschisă (nuanțe cărămizii și gri-maronii) pe cea exterioară (categoria II). Culoarea neagră a fost preferată pentru partea vizibilă a peretelui vaselor (suprafața exterioară a "amforelor", cea interioară a străchinilor și castroanelor, de pildă), suprafețele de culoare neagră fiind îngrijit netezite și adesea lustruite. Categoria I și II sunt reprezentate la Grănicești prin 10,54%, respectiv 17,35% iar la Călinești-Oaș prin 24,35%, respectiv 21,61%, ceramica cu "ardere bicromă" totalizînd, astfel, 27,89% la Grănicești și 45,96% la Călinești-Oaș.

În ansamblul ceramicii, ponderea cea mai mică o au vasele (de dimensiuni mici și mijlocii) clasificate în categoriile IV și V. Ceramica de acest gen este lucrată din pastă de calitate bună și fină, cu suprafețele îngrijit finisate și lustruite. Din punct de vedere tehnologic, ceramica categoriei IV a fost arsă în atmosferă reducătoare, rezultând vase de culoare neagră atît în exterior cît și în interior, iar ceramica categoriei V a fost arsă în atmosferă oxidantă, în urma căreia vasele au căpătat o culoare roșiatică-maronie pe ambele fețe. Pentru categoriile IV și V la Grănicești a fost calculat un procentaj de 2,08%, respectiv 3,87%, iar la Călinești-Oaș 4,56%, respectiv 3,87%, suma acestor două categorii de ceramică bună și fină fiind foarte apropiată în cele două așezări: 5,95% la Grănicești și 6,53% la Călinești-Oaș.

Merită să fie menționat faptul că, inițial, ceramica culturii Gáva a fost definită, în principal, prin vasele bitronconice-pîntecoase ("urne", "amfore") de culoare roșie în interior și neagră în exterior

³⁰ Marta 2020, 6 și passim, cu referiri la cercetările lui G.I. Smirnova și A. László.

³¹ La Călinești-Oaș statistica s-a făcut pe 657 de "elemente de ceramică" (vase și fragmente ceramice despre care s-a putut stabili tipul vasului) (Marta 2020, 20 și nota 68); la Grănicești, într-o primă etapă, au fost luate în considerație toate cele 9103 de fragmente ceramice descoperite pentru stabilirea frecvenței categoriilor tehnologice I-V, iar apoi frecvența diferitelor tipuri de vase a fost calculată pe cele 1503 de fragmente ceramice, care au permis reconstituirea formei vasului (László 1994, 67-68). În legătură cu rezultatele obținute am menționat și faptul că proporția ceramicii fine, respectiv a categoriilor IV și V, a fost, în realitate, probabil mai mare decît cea calculată de noi, deoarece vasele de dimensiuni mari, din pastă mai grosolană, se sparg de obicei în mai multe fragmente decît vasele mai mici, lucrate din pastă fină (Marta 2020, nota 101).

³² Cf. László 1994, 65-67: tehnica de prelucrare a vaselor; 67-89, tabel 1-12, Pl. I-IX: formele și decorul.

³³ Pentru frecvența celor cinci categorii ceramice, exprimate în procente, vezi Marta 2020, 22; László 1994, 67, tabel 1. și Marta 2020, 22.

(categoria I din clasificarea prezentă)³⁴. Descoperirile de la Grănicești au demonstrat însă statistic (și descoperirile de la Călinești-Oaș confirmă acum) faptul că această tehnologie, chiar dacă este într-adevăr caracteristică pentru cultura Gáva, a fost aplicată doar pentru o parte a repertoriului său ceramic care, în realitate, este mult mai variat. Descoperirile de la Grănicești au demonstrat, de asemenea, că pe lângă specia ceramică amintită, la fel de emblematică sunt pentru cultura GH și acele vase cu dublu colorit, care au partea interioară neagră, iar cea exterioară maronie (categoria II). La rîndul său, L. Marta subliniază faptul că ceramica cu "ardere bicromă" (categoriile I și II) apare deja în orizontul Lăpuș II – Proto-Gáva, în care reprezintă însă doar 16,42% (la Petea-Csengersima), față de 45,96% la Călinești-Oaș. Creșterea importanței acestei tehnologii în olăria culturii Gáva se observă cel mai spectaculos în cazul străchinilor: în orizontul Lăpuș II – Proto-Gáva de la Petea-Csengersima au fost atestate doar cîteva exemplare de acest fel, în faza Gáva I, în schimb, 78,23% a străchinilor de la Călinești-Oaș a fost lucrată prin această tehnologie³⁵. Observația este întărită de situația constatată la Grănicești, unde 60,03% a străchinilor și castroanelor aparține categoriei tehnologice II a ceramicii³⁶.

3.2. Tipuri de vase

Spre deosebire de clasificarea noastră din 1994 pentru siturile GH din Podișul Sucevei, prin care am operat cu opt tipuri principale de vase, în ceramica așezărilor de la Călinești-Oaș și Lazuri L. Marta a distins cinci forme de bază: amfore, oale (pots), castroane (bowls), străchini (dishes) și cești (cups), analiza lor urmînd această ordine.

Amforele formează 21,7% a ceramicii de la Călinești-Oaș și 12,44% a ceramicii de la Lazuri; marea majoritate a acestor vase (79,7%) este de culoare neagră în exterior și roșie în interior, aparținînd, deci, din punct de vedere tehnologic, categoriei I. În clasificarea noastră, amforelor le corespund vasele bitronconice-pântecoase³⁷. Aceste vase reprezintă, la Grănicești, 9,51% a ceramicii și sunt foarte unitare din punctul de vedere al tehnicii de producție: marea lor majoritate (86,01%) aparține categoriei I, ca și în cele două situri din Câmpia Sătmăreană, restul de 13,98% făcînd parte din categoria V.

Amforele au fost împărțite de Marta în trei tipuri (1-3, cu mai multe variante). *Tipul 1* (cu variantele *A-B-C*, distinse în funcție de forma gâtului) se caracterizează prin corpul bombat, gâtul înalt și marginea înclinată în afară. Acest tip corespunde vaselor de tip 3A din clasificarea noastră, și este socotit ca una din "fosilele directe" ale culturii Gáva³⁸. Amforele de tip 1 sunt mult mai frecvente la Călinești-Oaș (82,9% a amforelor) față de situl de la Lazuri (53,8%). Chiar dacă în acest caz din urmă nu a fost evaluat în parte procentajul pentru loturile Gáva timpuriu și tîrziu, rezultă din remarcile autorului că cele mai multe amfore de tip 1 provin din complexe timpurii de la Lazuri; în complexe recente a fost atestată doar o singură variantă (C) a acestui tip de amforă, dar și aceasta a putut fi greu distins de amforele propriu-zis bitronconice (tipul 3) care sunt mult mai frecvente în acest lot³⁹. Prin urmare, este neîndoielnic faptul că amforele cu gât înalt și corp globular sunt reprezentative pentru faza Gáva timpurie din Câmpia Someșului Inferior, iar în faza tîrzie predomină formele bitronconice, situație observată mai de mult și în siturile de la Mahala (nivelul III) și Grănicești din Bucovina⁴⁰. La Grănicești s-a putut constata și faptul că, la acest tip, decorul este în strînsă legătură cu părțile componente ale vaselor, contribuind la evidențierea acestora. Astfel, zona de contact a gâtului cu corpul vasului este marcat prin 1-3 caneluri orizontale înguste sau, uneori, doar printr-o simplă șanțuire, care înconjoară gâtul. Frecvent, imediat sub canelurile orizontale, pe partea superioară a corpului globular al vasului, urmează o fascicolă compusă din 4-6 caneluri arcuite înguste, paralele ("în

³⁴ Mozsolics 1957, 121; Horedt 1967, 150; Foltiny 1968, 340 etc. vezi și László 1973, 585-586.

³⁵ Marta 2020, 22.

³⁶ László 1994, 71, tabel 4.

³⁷ László 1994, 75-79, Fig. 26-30, 40/2, 56/6, 59, Pl. II. În cadrul familiei de vase bitronconice-pântecoase noi am distins trei tipuri (3 A-B-C), dintre care tipul 3A corespunde tipului 1, iar tipul 3B tipului 3 din clasificarea lui Marta. Tipul 3C (vase cu partea inferioară rotunjită, gît înalt sau tronconic, marginea răsfrîntă în afară și pîntecul prevăzut cu patru proeminențe conice, hipertrofiate, goale în interior, înconjurate cu caneluri concentrice) nu este atestat în ceramica de la Călinești-Oaș și Lazuri, fiind caracteristic orizontului Lăpuș II –Proto-Gáva, cf. Marta 2009, 63-64, 77-78, 80-81. Pentru semnificația prezenței acestui tip de vas la Grănicești, vezi László 2019, 309-310.

³⁸ Pentru răspîndirea acestui tip de vas vezi Marta 2020, 23, nota 74, cu literatura mai veche.

³⁹ Marta 2020, 23-24.

⁴⁰ Smirnova 1974, 372-374; László 1994, 75-77.

ghirlandă”), care reprezintă decorul caracteristic al acestui tip de vas⁴¹. Ca formă, amforele cu gît înalt, cilindric și corp globular au ca precursor unele tipuri de amfore ale orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva⁴², decorul specific, descris mai sus (fascicolele de caneluri în ghirlandă) are însă altă origine (v. *infra*). Din punct de vedere cronologic, potrivit observațiilor stratigrafice de la Mahala, amforele de acest tip caracterizează faza GH timpurie (nivelul Mahala III), în timp ce în faza GH evoluată (nivelul Mahala IV) predomină amforele bitronconice⁴³, fapt confirmat acum și prin studiul ceramicii din siturile de la Călinești-Oaș și Lazuri.

Tipul 2 de amfore este reprezentat în clasificarea lui L. Marta de vasele cu corpul rotunjit, gâtul arcuit și marginea ușor evazată. Acest tip este slab reprezentat în amândouă siturile, fiind menționate, concret, patru exemplare descoperite în complexele timpurii de la Lazuri. Autorul însuși remarcă faptul că, din punct de vedere formal, aceste vase seamănă mai degrabă cu unele tipuri de oale, clasificarea în categoria amforelor fiind determinată de trăsăturile lor tehnologice (dubla culoare a suprafețelor) și de decorul canelat. Acesta din urmă constă din fascicole de caneluri fine, orizontale, asociate cu fascicole de caneluri fine, arcuite (în ghirlande), amplasate în zona gâtului și a umărului vaselor, un decor specific pentru faza timpurie a culturii Gáva⁴⁴. Fragmente ceramice, aparținând probabil unor vase cu forme înrudite și ornamentate într-o manieră asemănătoare au fost descoperite și în așezarea GH timpurie de la Grănicești⁴⁵.

În tipul 3 au fost clasificate amforele de formă bitronconică propriu-zisă. Varianta 3A include vasele compuse din două părți tronconice, îngustate în zona gâtului și cu marginea larg răsfrântă în afară; această variantă a fost atestată numai în complexele recente de la Lazuri, lipsind din ceramica de la Călinești-Oaș și din lotul GH timpuriu de la Lazuri⁴⁶. Acest tip de amforă nu este cu totul străin de ceramica orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva,⁴⁷ este însă specific mai ales pentru ceramica perioadei BzD-Ha A1 din regiunea Tisei mijlocii, Banat și Transilvania de sud (“stilul Pre-Gáva”). Amforele bitronconice se răspîndesc apoi în toată cultura Gáva, dar în aria de N și NE a culturii acest tip de vas devine specific abia în faza evoluată⁴⁸. La aceeași concluzie, confirmată acum și prin rezultatele cercetărilor recente din regiunea Someșului Inferior, au condus mai de mult și observațiile stratigrafice de la Mahala și analiza descoperirilor GH din Podișul Sucevei. “Amforele” propriu-zis bitronconice au fost clasificate de noi în tipul 3B, cu trei variante (3Ba-b-c), dintre care tipului 3A al lui Marta îi corespunde cel mai bine varianta 3Bb. S-a putut observa că la aceste vase cele două părți tronconice sunt îmbinate ori direct, ori prin intermediul unui “umăr” proeminent, care poate fi ornamentat cu caneluri/fațete largi, oblice. Sub marginea răsfrântă în afară, în zona “gâtului” arcuit și pe partea lor superioară, aceste vase pot fi ornamentate cu caneluri orizontale, paralele. În așezarea de la Grănicești din faza GH timpurie (pentru care sunt specifice amforele cu corpul globular, de tip 3A), acest tip de vas este prezent doar prin câteva fragmente, în timp ce în situl de la Siliștea Nouă, atribuit fazei GH recente, tipul 3Bb reprezintă singura formă de vase bitronconice-pântecoase, lipsind tipul 3A⁴⁹.

În cadrul tipului 3 de amfore, L. Marta a distins și o variantă B, reprezentată prin vase mai mici, cu pereții subțiri, cu corpul bitronconic, gîtul arcuit și cu marginea ușor evazată, în prelungirea gîtului. Sub margine, în zona gîtului, sunt plasate mici torți verticale. În aceeași zonă, aceste vase sunt ornamentate cu fascicole de caneluri fine, orizontale, care pot fi asociate cu fascicole de caneluri fine, arcuite (în ghirlande). Acest decor, observat și la amforele de tip 1, își are originea în regiunea Tisei mijlocii, Crișana, Banat, unde apare frecvent încă în stilul Pre-Gáva. Cele câteva exemplare de amfore 3B, descoperite la Călinești-Oaș și Lazuri, provin din complexele fazei timpurii a culturii Gáva, analogiile puse în discuție confirmînd aceeași apartenență cronologică⁵⁰. Printre analogii, a fost menționat și un fragment ceramic descoperit la Botoșana, care provine din partea superioară a unui

⁴¹ V. László 1994, Fig. 25/ 1-4; 26/2-4; 28/7-8; 40/2.

⁴² Marta 2009, Pl. tipologică 5/amfore, tip 1A, 1B.

⁴³ Smirnova 1974, 372-374.

⁴⁴ Marta 2020, 24-25, notele 84-90, Pl. 9/10-12, 11/6.

⁴⁵ László 1994, 81, 83, Fig. 35/5, 7 (tip 5Ca, cești bitronconice), Fig. 39/4-5 (forme incerte, cu corpul alungit, arcuit).

⁴⁶ Marta 2020, 25.

⁴⁷ Vezi Marta 2009, Pl. tipologică 5/Amfore/Tipurile 2 și 3A.

⁴⁸ Cu privire la originea și răspîndirea tipului vezi Marta 2020, notele 92-96.

⁴⁹ László 1994, 77-78.

⁵⁰ Marta 2020, 25-26, notele 97-109 și Pl. 9/6, 17/20, 19/7.

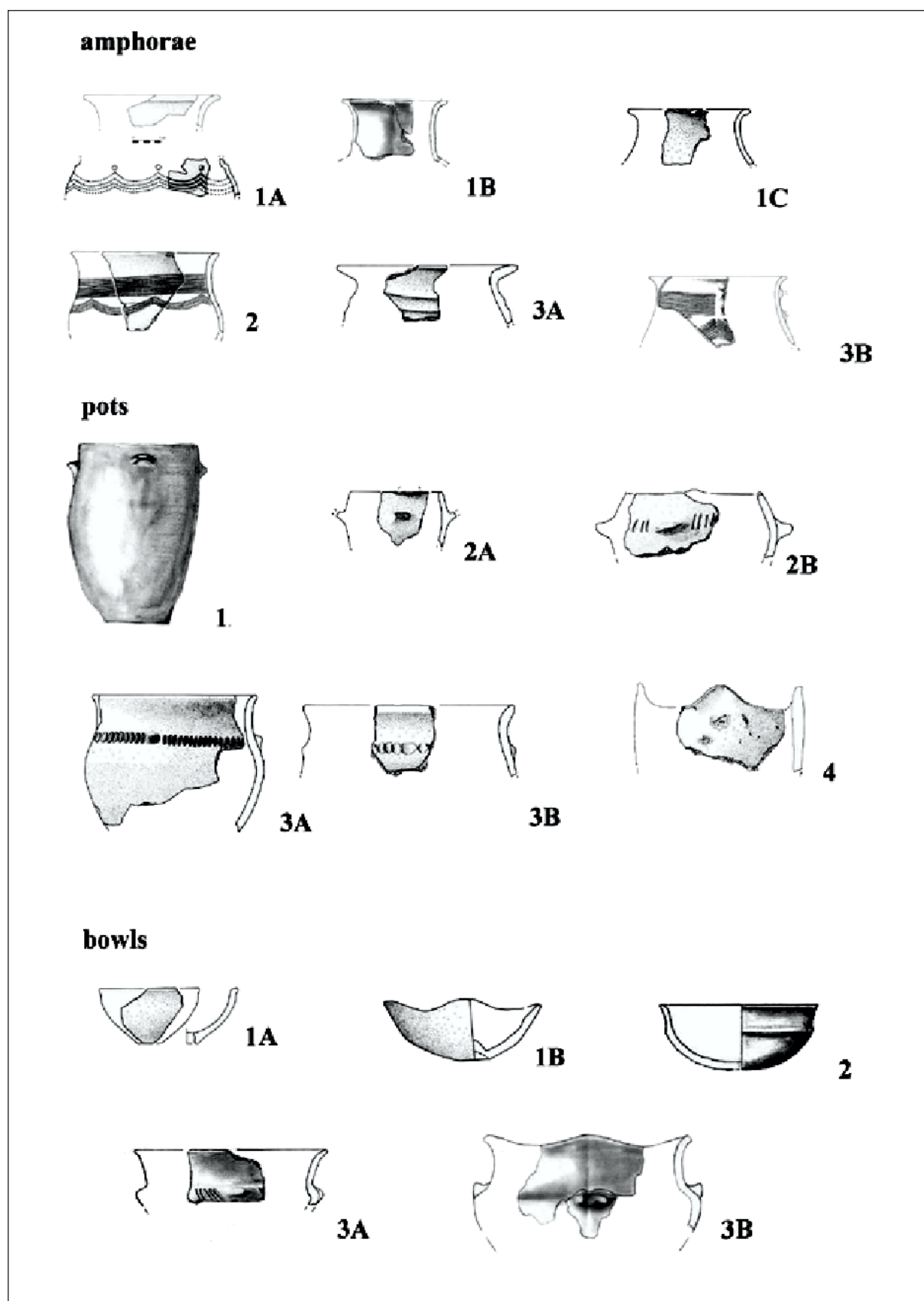

Fig. 1. Călinești-Oaș și Lazuri. Forme de vase (după Marta 2020, Pl. 1).

vas mic, ornamentat sub margine cu o fascicolă compusă din caneluri fine, orizontale, întreruptă de o mică toartă tubulară verticală, plasată în zona gâtului. Acest mic fragment nu a aparținut, însă, unei amfore, ci unei cănițe din pastă bună, de culoare neagră, cu corpul globular, de cca. 10 cm înălțime

(tipul 5F din clasificarea noastră)⁵¹. Mai apropiat de amforele de tip 3B de la Călinești-Oaș și Lazuri ar putea fi vasul din care s-a păstrat doar un mic fragment, ce provine din baza gâtului și partea superioară a unui vas bitronconic-pântecos, ornamentat în această zonă printr-un fascicol de caneluri fine, orizontale, întrerupt de o mică proeminență ovală, plasată la "vîrful" (punctul de întâlnire) al fasciculelor de caneluri înguste în formă de arcade (ghirlande)⁵².

Oalele reprezintă la Călinești-Oaș și Lazuri cel mai numeros tip de vas după străchini. Cu câteva excepții "bicrome", oalele au fost arse în atmosferă oxidantă. În funcție de profil, L. Marta a distins patru tipuri: 1. oale cu pereții drepecți, 2. cu corpul ușor arcuit și marginea înclinată spre interior, 3. cu corpul rotunjit și marginea evazată, 4. oale cu buza lobată. Atât la Călinești-Oaș, cât și la Lazuri, cel mai frecvent este tipul 1 (77,90, respectiv 40%), urmat, în ordine, de tipurile 3, 2 și 4. (Pentru situl de la Lazuri nu sunt precizate în parte datele pentru faza timpurie și recentă.) Vasele de acest fel (aparținând ceramicii de uz comun) sunt larg răspândite în aria culturii GH⁵³. La Grănicești, aceste vase au fost determinate ca borcane și vase în formă de sac (tipul ceramic 1), și reprezintă tipul cel mai frecvent în această așezare (40,51%)⁵⁴. Din punct de vedere tehnologic, vasele de acest tip sunt foarte unitare și la Grănicești: peste 98% aparține categoriei III și IIIa, doar cîteva fragmente au fost atribuite categoriei I. Tipului 1 din clasificarea lui Marta, la Grănicești și în alte situri din Podișul Sucevei îi corespunde tipul 1A, iar tipului 2 sunt apropiate variantele bitronconice 1Ba și 1Bb. Pentru tipul 3, cu profilul în formă de S alungit, nu avem analogii la Grănicești, dar sunt întrucîtva asemănătoare vasele variantei 1Bc, cu marginea mai mult sau mai puțin înclinată în afară. Tipului 4 îi corespunde, în clasificarea noastră, tipul de vas 4A (borcane cu buza lobată)⁵⁵. Vasele cu buza lobată nu au antecedente în ceramica orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva, și apar în regiunea Tisei Superioare, ca și în Podișul Sucevei, numai în cultura Gáva pe deplin constituită (Gáva I)⁵⁶. În legătură cu decorul oalelor, pe lângă proeminențe, sunt menționate striurile și brăiele alveolate. Acest decor din urmă nu a fost atestat pe vasele din așezarea Gáva timpurie de la Călinești-Oaș, dar este prezent în așezare de la Lazuri, locuită și în faza recentă a culturii. L. Marta amintește în acest context că lipsa decorului brăului alveolat a fost observat și în alte situri GH timpurii din aria nordică a culturii (NE Transilvaniei, Ucraina Transcarpatică, Bucovina, Galiția), zonă în care acest decor apare numai în faza II a culturii Gáva. În aria sudică (la Teleac, de pildă) brăie simple sau alveolate apar în toate fazele culturii⁵⁷.

În privința decorului borcanelor și vaselor în formă de sac, noi am remarcat faptul că, la Grănicești, alături de proeminențele-apucători, singurul ornament mai frecvent îl constituie striurile, care se observă la 7,55% a vaselor de acest tip. Același decor caracterizează și ceramica de acest tip a altor situri GH timpurie din Podișul Sucevei (Volovăț, Botoșana, Preutești), dar apare doar sporadic pe ceramica siturilor fazei GH recente (Siliștea Nouă). În acest sit din urmă, decorul obișnuit al borcanelor și vaselor în formă de sac îl constituie brăul alveolat (uneori crestat), ornament ce lipsește la Grănicești și alte situri GH timpurii⁵⁸. Aceste constatări sunt în deplină concordanță cu observația de la Mahala, conform căreia în stratul Mahala III (GH timpuriu) borcanele și vasele în formă de sac sunt ornamentate cu striuri, în timp ce în stratul Mahala IV (GH recent) acest decor lipsește aproape complet, vasele în discuție fiind ornamentate acum cu brăie în relief, de cele mai multe ori alveolate, fără ca această manieră de decor să devină generală⁵⁹. Ulterior, aceste observații au fost confirmare prin săpăturile de la Siret, unde, în nivelul inferior al așezării, decorul specific al borcanelor și vaselor în formă de sac sunt striurile, cele cîteva fragmente ornamentate cu brău alveolat sau crestat au apărut numai în nivelul superior de locuire, aparținând perioadei GH recente⁶⁰. În lumina acestor date stratigrafice și tipologice (completate acum și prin observațiile de la Călinești-Oaș și Lazuri) este evidentă relevanța

⁵¹ László 1994, 82, Fig. 54/11.

⁵² László 1994, 76, Fig. 40/2. Fragmentul a fost clasificat în tipul 3A.

⁵³ Vezi detaliat, cu analogii și bibliografie, Marta 2020, 26-28, notele 110-129, Pl. 2/13,14; 5/3,6,11; 10/9; 11/4,7; 12/2,5; 13/17; 15/3,4, 12,16; 16/6, 12; 20/2,16.

⁵⁴ László 1994, 68-71, tab. 2-3.

⁵⁵ László 1994, 79.

⁵⁶ Marta 2020, 28.

⁵⁷ Marta 2020, 28.

⁵⁸ László 1994, 70-71.

⁵⁹ Smirnova 1974, 372-374.

⁶⁰ Cf. László, 2019, 298-299; Mareș 2019, Fig. 196/1-2; László, 2021, 232.

cronologică a prezenței sau absenței decorului brâielor alveolate și/sau crestate pe borcanele și vasele în formă de sac (oale) din aria NE a culturii GH, problemă pe care am discutat-o și cu alte ocazii⁶¹.

Boluri (bowls). În această categorie au fost clasificate de Marta vasele care au diametrul maxim mai mare decât înălțimea. Rezultă din ilustrație că, în realitate, este vorba aici de vase de forme destul de diferite, de obicei de dimensiuni mai mici.

În tipul 1 au fost incluse bolurile cu corpul emisferic, cu marginea dreaptă, uneori ușor evazată (variantele 1A) sau cu buza lobată (variantele 1B)⁶². Cele mai multe exemplare (66,6%) fac parte din variantele 1A; la Lazuri bolurile sunt reprezentate numai prin această variantă. Vasele cu forma asemănătoare au fost clasificate de noi în variantele tipului 2A și 2B (străchini și castroane cu corpul tronconic sau ușor arcuit, care reprezintă 53,38, respectiv 16,49% a tipului 2)⁶³. Variantei 1B a bolurilor de la Călinești-Oaș îi corespunde varianta 4Bc a străchinilor cu buza lobată de la Grănicești, aceste vase fiind mai frecvente în faza timpurie a culturii GH⁶⁴.

Tipul 2 întrunește bolurile "aparent bitronconice" (în realitate de formă mai mult emisferică), cu umăr proeminent, partea superioară arcuită și marginea evazată⁶⁵. Pentru acest tip de vas de la Călinești-Oaș au fost menționate ca analogie vasele de tip 6A de la Grănicești. Acestea sunt însă pahare din pastă fină, svelte, cu profil armonios articulat, de aspect bitronconic, umărul bine marcat putând fi prevăzut cu mici proeminențe (aplicate sau împinse din interior) și ornamentat cu caneluri fine oblice⁶⁶. Mai apropiate ca formă de tipul 2 Călinești-Oaș sunt străchinile mici de tip 2Ca (cu pereții arcuiți, marginea evazată și buza subțiată)⁶⁷, și vasele atribuite tipului 5B de la Grănicești (cești de formă joasă, cu corpul rotunjit, partea superioară ușor arcuită în afară)⁶⁸.

În tipul 3 au fost clasificate de Marta "bolurile" adânci, cu corpul bombat, umărul evidențiat, gâtul alungit, arcuit în afară și marginea evazată, descoperite la Călinești-Oaș. Au fost distinse două variante: A, cu buza dreaptă, și B, cu buza lobată, menționându-se și analogiile din diferite situri, aparținând ambelor faze ale culturii Gáva⁶⁹. Ca analogie pentru varianta 3B de la Călinești-Oaș, Marta face referire la un vas de tip 4C de la Grănicești⁷⁰. Vasele de acest tip au fost determinate de noi drept cupe cu buza lobată și sunt bine reprezentate nu numai la Grănicești, ci și în siturile de la Mahala, Botoșana sau Volovăț⁷¹. Indiferent de denumirea folosită, aceste vase sunt de mult considerate ca specifice pentru ambele faze ale culturii Gáva (fiind prezente, de pildă, atât în nivelul Mahala III, cât și Mahala IV), se pare, totuși, că ornamentul fasciculelor de linii incizate vălurite caracterizează mai ales vasele din faza timpurie a culturii⁷².

Străchinile (dishes) reprezintă cea mai frecventă formă de vas, atât la Călinești-Oaș, cât și la Lazuri; din punct de vedere tehnologic predomină străchinile aparținând categoriei II, cu suprafața interioară de culoare neagră (fenomen observat și la Grănicești)⁷³. Prezentarea și discutarea detaliată a acestor vase i-a permis lui Marta să facă observații interesante cu privire la evoluția (cronologia) și răspândirea diferitelor tipuri de străchini.

⁶¹ László 1994, 71, 93-94; László 2019, 294-300; László 2024.

⁶² Marta 2020, 28, Pl. tipologică 1 și Pl. 2/11; 8/1: 14/21; 17/4. În text se trimite și la Pl. 2/8: oceașcă globulară cu toartă supraînălțată.

⁶³ László 1994, 71-74, planșa tipologică I. Variantele au fost stabilite în funcție de modelarea marginii și a buzei. Ca formă, mai apropiate de varianta boluri 1A sunt vasele 2Aa, 2Aba, 2Ba și 2Ca, acestea din urmă având marginea ușor evazată, cf. Fig. 20/1-2, 5-10; 21/1-5; 22/3, 5-8, 12-14.

⁶⁴ László 1994, 79-80, Pl. I și Fig. 32/1; Marta 2020, 28-29.

⁶⁵ Marta 2020, 29, Pl. tipologică 1 și Pl. 15/1; 16/20.

⁶⁶ Marta 2020, 29; László 1994, 82-83, Pl. V și Fig. 37/1-7.

⁶⁷ László 1994, 72, Fig. 58/1 (Siliștea Nouă).

⁶⁸ László 1994, 81, Pl. IV și Fig. 35/4.

⁶⁹ Marta 2020, 29-30, Pl. tipologică 1, Pl. 13/9; 20/12; 17/8.

⁷⁰ Marta 2020, 29, cu referire la László 1994, 80, Fig. 33/5.

⁷¹ László 1994, 80, Pl. tipologică III, Fig. 33-34. Tipul 4C (cupe) reprezintă 66% a vaselor cu buza lobată și este foarte unitar nu numai formal, ci și din punct de vedere tehnologic (toate exemplarele aparțin categoriei IIIa). Partea inferioară a vaselor este globulară-turtită, continuată printr-un gât relativ înalt, drept sau ușor arcuit și gura larg deschisă. Umărul pronunțat poate fi prevăzut cu mici proeminențe, deasupra cărora apar, uneori, pe gât, și adâncituri scurte, verticale. Ca ornamente, au fost atestate șiruri de gropițe (împunsături) dispuse în ghirlande, striuri și fascicule de linii incizate vălurite.

⁷² Marta 2020, 29-30, notele 144-155.

⁷³ Marta 2020, 30; vezi și László 1994, 71, tabel 4.

Tipul 1 întrunește străchinile de formă simplă, tronconică. Varianta 1A, cu buza rotunjită, este bine cunoscută din fazele Gáva I și II, în toată aria a culturii⁷⁴. La Grănicești și în alte situri din Bucovina (Volovăț, Preutești, Cucorăni, Siliștea Nouă) acestei variante îi corespund străchinile de tip 2Aa⁷⁵. Varianta 1B se distinge prin modelarea buzei, care este îngroșată în partea interioară. Străchinile de acest fel sunt moștenite din repertoriul ceramic al orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva și sunt caracteristice regiunilor nordice ale ariei culturii Gáva, lipsind din siturile zonei sudice⁷⁶. În Bucovina, variantei 1B îi corespund străchinile de tip 2Aba, Abb, Ac și Ad, care reprezintă, împreună, 34,94% a străchinilor în situl de la Grănicești. Străchinile de acest fel pot fi prevăzute cu fațete orizontale sau cu fațete oblice alungite pe buză și sunt ornamentate uneori cu striuri⁷⁷.

Tipul 2 se caracterizează tot prin forma simplă, dar cu corpul arcuit (gen calotă sferică). Buza vaselor poate fi prevăzută cu fațete oblice alungite (frecvente la Călinești-Oaș) sau scurte (care predomină la Lazuri, faza recentă). Au fost distinse două variante, după aceleași criterii ca la tipul 1. Varianta 2A, cu buza simplă, rotunjită, este prezent în ambele situri, Călinești-Oaș și Lazuri, și apare frecvent în siturile Gáva, în întreaga arie și în amândouă fazele (I-II) culturii⁷⁸. În Bucovina, acestei variante îi corespunde tipul 2Aa de străchini⁷⁹. Varianta 2B, cu buza îngroșată în interior, apare numai în așezarea de la Călinești-Oaș (unde reprezintă 27,96% din străchini) și în complexe timpurii de la Lazuri, lipsind din faza mai târzie a acestei așezări. Se poate observa, în general, că străchinile de acest tip, "moștenite" din ceramica orizontului Proto-Gáva, caracterizează ceramica fazei timpurii a culturii Gáva și sunt răspândite mai ales în aria nordică a acesteia. În Bucovina, variantei 2B îi corespund străchinile de tip 2Aba, 2Abb, 2Ac și 2Ad, cu buza mai mult sau mai puțin îngroșată, prevăzută cu fațete orizontale (2Ac) sau oblice, alungite (2Ad). Aceste vase, împreună, reprezintă la Grănicești, 34,94% a străchinilor și caracterizează faza timpurie a culturii GH; ca și Câmpia Sătmăreană, vasele de acest tip lipsesc, practic, din faza mai târzie (în care se răspândesc, în schimb, străchinile cu buza invazată)⁸⁰.

Varianta 2C (străchini joase, cu corp arcuit, gât bine marcat, marginea subțiată, evazată) a fost definită pe baza a trei exemplare din cele două așezări. Se citează analogii din NE Ungariei și din Transilvania, din ambele faze ale culturii Gáva⁸¹. La Grănicești nu au fost atestate străchini de acest gen; forma lor este întrucâtva asemănătoare cu unele cești joase, cu profil articulat⁸².

Tipul 3 include străchinile cu marginea invazată, care sunt rare în așezarea Gáva timpurie de la Călinești-Oaș (7,62%), dar au o frecvență ridicată în complexe de la Lazuri (47,61%). În funcție de profilul peretelui și modelarea marginii au fost distinse două variante. Varianta 3A are corpul tronconic, umărul bine marcat și partea superioară (tronconică, scurtă) inclinată (curbată) spre interior. Această variantă nu a fost atestată în așezarea de la Călinești-Oaș din faza Gáva I, fiind documentată numai în complexe Gáva târzii din situl de la Lazuri. În aria nordică a culturii, străchinile de acest fel lipsesc, în general, în faza Gáva timpurie, răspândindu-se abia în faza Gáva târzie din regiunile mai sudice și vestice ale culturii, unde sunt bine documentate încă în perioada BzD-Ha A1 (Pre-Gáva)⁸³. Străchinile cu marginea pronunțat invazată nu au fost atestate nici în siturile GH timpurii din Bucovina (Grănicești, Siret, Volovăț etc.), acest tip (2Dc în clasificarea noastră) fiind cunoscut numai din așezarea fortificată de la Preutești.⁸⁴

Străchinile tronconice simple, fără umăr și gât, cu buza ușor invazată (varianta 3B) apar și în așezarea de la Călinești-Oaș, dar devin mai frecvente la Lazuri, în faza Gáva II⁸⁵. O situație asemănătoare

⁷⁴ Marta 2020, 30, n. 156-157, Pl. 7/10; 12/9; 20/3.

⁷⁵ László 1994, 71-72, Fig. 20/1-10; 55/1, 5; 58/6. Tipul 2Aa: 18,44% la Grănicești.

⁷⁶ Marta 2020, 30-31. Vezi și Marta 2009, 69-70; László 2024.

⁷⁷ László 1994, 71/74, Fig. 21/1-12; 22/1-2 (Grănicești); 53/10, 13, 15 (Siret); 55/3-4 (Cucorăni).

⁷⁸ Marta 2020, 31-32, Pl. 4/5; 6/11; 7/3,7; 8/3.

⁷⁹ Acest tip de străchină apare în Bucovina atât în faza GH timpurie (Grănicești, Volovăț, Preutești), cât și cea târzie (Cucorăni, Siliștea Nouă), cf. László 1994, 71-72, Fig. 20/1-10; 55/1,5; 58/6; la Grănicești reprezintă 18,44% a străchinilor.

⁸⁰ Marta 2020, 31-33, Pl. 2/10,12; 3/5,8; 10/1,6,8 etc.; László 1994, 71-74, Pl. tipologică I, Fig. 21/1-12; 22/1-2 (Grănicești), 53/2,3,12 (Siret); 55/3-4 (Cucorăni; buza acestor exemplare, ordonate în varianta Aba, este abia îngroșată, marginea fiind mai degrabă dreaptă, ușor rotunjită).

⁸¹ Marta 2020, 33, n. 175-176, Pl. 8/10.

⁸² László 1994, Fig. 35/1-2 (cești 5A, cu toarta supraînălțată), 4 (cești 5B).

⁸³ Marta 2020, 33-34, Pl. 4/11; 6/7-8; 7/2,9.

⁸⁴ László 1994, 72, Fig. 61/2.

⁸⁵ Marta 2020, 34, Pl. 1/13; 4/8-9; 5/8-9; 6/9 etc.

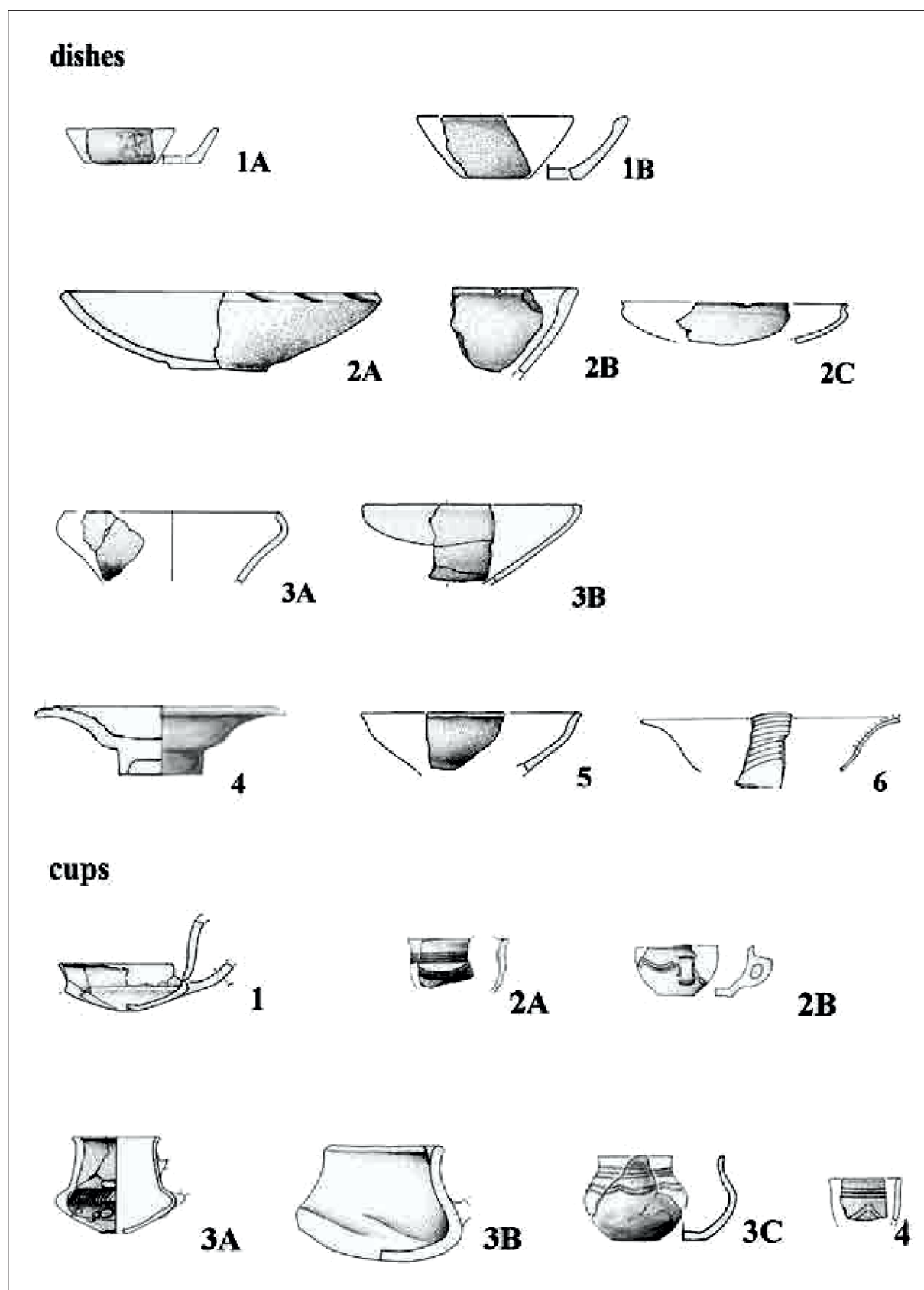

Fig. 2. Călinești-Oaș și Lazuri. Forme de vase (după Marta 2020, Pl. 2).

întâlnim și în Bucovina. Străchinilor variantei 3B le corespund aici străchinile cu buza puțin (tip 2Da), sau mai pronunțat înclinată în interior (tip 2Db). Tipul Da este atestat prin câteva exemplare (4,85%) în faza GH timpurie de la Grănicești, în timp ce tipul Db caracterizează ceramica de la Siliștea Nouă,

din faza GH târzie. Ca ornamente, la tipul Da se întâlnesc fațete orizontale sau oblice pe buză, iar la tipul Db caneluri orizontale sub buză, pe partea exterioară a vasului⁸⁶.

Absența sau frecvența redusă a variantelor străchinilor cu buza invazată în siturile fazei timpurii a culturii Gáva din aria sa nordică (inclusiv Câmpia Sătmăreană și Bucovina) poate fi explicată prin absența acestui tip și în ceramica orizontului premergător, Lăpuș II – Proto-Gáva. Străchinile cu marginea invazată ale culturii Gáva își au ca prototip străchinile perioadei BzD-Ha A1 ("Pre-Gáva") din regiunile mai sudice și vestice (bazinul Tisei mijlocii, Banat, Transilvania centrală și de sud). Acest tip va fi moștenit apoi și în ceramica fazei Gáva I din zona sudică, de unde se va răspândi și în aria nordică a culturii Gáva, unde va fi mai frecvent abia în faza târzie, după cum arată și descoperirile amintite din Câmpia Someșană și Bucovina⁸⁷.

În privința decorului străchinilor cu marginea invazată, Marta remarcă faptul că la Călinești-Oaș, în faza Gáva I, se întâlnesc numai fațete oblice alungite pe buză (caracteristice și străchinilor de la Grănicești), în timp ce la Lazuri, în faza târzie, fațetele oblice sunt scurte, pornesc de pe buză și trec și pe exteriorul vasului, în formă de "turban"⁸⁸. Această diferență este confirmată și stratigrafic în situl de la Mahala, în sensul că în ceramica nivelului Mahala III se întâlnesc numai fațete oblice lungi, iar în nivelul Mahala IV fațete oblice scurte⁸⁹.

Tipul 4. Străchinile larg deschise, prevăzute cu picior scurt, gol în interior, sunt reprezentate prin câte un exemplar, descoperit la Călinești-Oaș și Lazuri; acest tip de vas apare cu o frecvență redusă atât în faza Gáva timpurie cât și în cea târzie⁹⁰. În Bucovina, strachina cu picior nu a fost documentată la Grănicești, dar este atestată în nivelul III de la Mahala și în așezarea de la Siret⁹¹.

Tipul 5, străchini cu corpul tronconic și marginea evazată (în text: invazată) și umărul bine marcat, a fost definit pe baza a câtorva exemplare, descoperite atât la Călinești-Oaș, cât și la Lazuri, în ambele faze, Gáva I și II. Pentru acest tip de vas, cu frecvență redusă în cultura Gáva, au fost găsite ca analogii din Bucovina câteva profile de fragmente de străchini, descoperite la Siret⁹².

Tipul 6 include străchinile cu corpul rotunjit și marginea evazată, larg deschisă, ornamentate în interior cu caneluri orizontale paralele. Aceste străchini, bine reprezentate în aria Gáva, în ambele faze ale culturii, în Câmpia Sătmăreană au fost atestate numai în așezarea de la Călinești-Oaș, în faza Gáva I (prin 10 fragmente)⁹³. Acestui tip îi corespund străchinile de tip 2Cca și 2Ccb de la Grănicești, cu marginea puternic evazată și ornamentate pe margine/în interiorul vasului cu fațete sau caneluri orizontale paralele⁹⁴.

Ceștile sunt relativ puține la număr dar prezintă o mare varietate; sunt lucrate din pastă fină (categoria IV) sau semifină (IIIa). **Tipul 1** întrunește ceștile joase, cu partea inferioară emisferică turtită, umărul bine marcat, gâtul distinct, gura larg deschisă și toarta puternic supraînălțată. În câteva cazuri, sunt ornamentate cu caneluri oblice pe umăr. Aceste cești reprezintă la Călinești-Oaș tipul majoritar (63,15%), în timp ce la Lazuri s-a descoperit un singur exemplar. Acest tip de ceașcă (moștenit din ceramica Proto-Gáva) este larg răspândit în aria culturii Gáva, mai ales în faza timpurie⁹⁵. În ceramica așezării de la Grănicești, ceștile de acest fel (fără decor) au fost clasificate în tipul 5A⁹⁶.

În **tipul 2** au fost incluse de Marta ceștile cu corpul rotunjit, umăr și gât bine marcat, marginea evazată (profil în formă de S alungit, **tip 2A**) și ceștile cu corpul emisferic, nearticulat (**tip 2B**). Ambele

⁸⁶ László 1994, 72-75, Fig. 23/9-13 (tip Da, Grănicești), 58/2, 4-5, 7-8 (tip Db, Siliștea Nouă).

⁸⁷ Vezi, mai detaliat, Marta 2020, 33-35.

⁸⁸ Marta 2020, 34-35.

⁸⁹ În situl de la Mahala a fost clar constatată frecvența redusă a străchinilor cu marginea invazată în faza GH timpurie (Mahala III) în comparație cu faza GH târzie (nivelul Mahala IV). Ar mai fi de observat că cele două exemplare publicate, care ilustrează străchinile cu buza invazată din nivelul Mahala III au, de fapt, marginea dreaptă, aparenta marginii invazate rezultând mai mult din modelarea buzei; vezi Marta 2020, 32; Smirnova, 1974, 372-374, Fig. 2/8; 4/10.

⁹⁰ Marta 2020, 35-36, Pl. 6/6; 12-22.

⁹¹ L. Marta (*ibidem*, cu referire la Pankau 2004, 63) consideră că cele câteva fragmente de străchini cu marginea puternic evazată, ornamentate în interior cu caneluri orizontale paralele, descoperite la Grănicești și clasificate de noi în tipul 2Ccb de străchini (László 1994, 72, Fig. 23/6-8), ar putea fi (?) străchini cu picior. Acest tip de vas a fost, în schimb, documentat la Mahala, nivelul III (Smirnova 1974, 272, Fig. 4/8) și la Siret (Mareș 2019, 164-165, Fig. 135, tip Fa).

⁹² Marta 2020, 36, Pl. 7/8; 10/7; 14/19; vezi și László 1994, Fig. 53/12, 16 (Siret).

⁹³ Marta 2020, 36, Pl. 14/3; 15/6; 17/17; în text sunt menționate 10 exemplare descoperite.

⁹⁴ László 1994, 72-73, Fig. 23/5-8; vasele de tip 2Cca și 2Ccb reprezintă 0,97%, respectiv 2,91% a străchinilor.

⁹⁵ Marta 2020, 37, Pl. 1/1; 15/17; 18/4; 20/10.

⁹⁶ László 1994, 81, Fig. 35/1-2.

variante pot fi prevăzute cu torți plasate sub marginea sau pe corpul vasului și pot fi ornamentate cu benzi de caneluri orizontale fine, dublate uneori cu benzi de caneluri arcuite (în ghirlande). Două cești de tip 2A de la Lazuri au fost ornamentate cu caneluri largi, oblice pe corp, un decor mai puțin obișnuit în cultura Gáva⁹⁷. În ceramica așezării de la Grănicești, de tipul 2A sunt apropiate ceștile clasificate de noi în tipul 5Ca, care pot fi ornamentate cu benzi de caneluri fine, orizontale, asociate cu benzi de caneluri fine, arcuite; ca analogie pentru ceașca de tip 2B de la Lazuri poate fi amintită ceașca de tip 5Ea, prevăzută cu o toartă plasată sub margine⁹⁸. Pentru ceștile clasificate în tipul 3 (trei exemplare – trei variante: 3A-B-C) și tipul 4⁹⁹ nu întâlnim analogii evidente în ceramica de la Grănicești¹⁰⁰.

3.3. Ornamentarea vaselor

Discutând tipurile de vase, ne-am referit, tangențial, și la decorul lor. Această problemă este tratată de L. Marta și într-un capitol special al cărții în care, în funcție de aspect și tehnică de realizare, a stabilit nouă tipuri de ornamente (notate: A-I), cu numeroase variante¹⁰¹. În cele ce urmează ne vom opri numai asupra acelor, care sunt relevante pentru tematica prezentei lucrări. În această ordine de idei, este importantă observația, potrivit căreia brăul alveolat (grup de decor BB), este absent în ceramica din așezarea Gáva timpurie de la Călinești-Oaș, dar este atestat în complexe Gáva târzie ale sitului de la Lazuri. Lipsa acestui tip de decor în ceramica fazei Gáva I din Câmpia Sătmăreană se datorează "amprenteii" orizontului cultural premergător Lăpuș II – Proto-Gáva din zonă, în ceramica căruia decorul brăului alveolat este, de asemenea, necunoscut¹⁰². Situația constatată în regiunea Someșului Inferior a fost observată mai de mult și în Bucovina: în ceramica siturilor fazei GH timpurii (Mahala III, Grănicești etc.) lipsește decorul brăului alveolat, care apare apoi pe vasele din faza târzie a culturii (Mahala IV, Siliștea Nouă), devenind, astfel, și un marker cronologic¹⁰³. Fenomenul semnalat – lipsa brăului alveolat în decorul ceramicii din faza timpurie – este specific regiunilor din nordul și nord-estul culturii Gáva (GH), după cum rezultă, pe lângă exemplele mai sus citate, și din observațiile făcute la Ciceu – Corabia-Măgura și în alte situri din zona Bistriței. În schimb, la vest și sud de Câmpia Sătmăreană, în zona Careiului și a Nirului (în fosta arie Hajdúbágyos-Cehăluț), decorul brăului alveolat este prezent încă în faza I a culturii Gáva; acest fenomen, specific pentru aria de V și S a culturii, a fost observat și în Transilvania centrală și de sud (la Teleac, de exemplu). În faza Gáva II, alături de alte elemente, acest tip de decor se va răspândi din aria S-SV și în aria de N-NE a culturii¹⁰⁴.

Un alt tip de decor, asupra căruia am insistat deja și cu alte ocazii, sunt striurile¹⁰⁵. Potrivit observațiilor lui Marta, acest decor (grupul E) apare mai frecvent în ansamblul ceramicii de la Călinești-Oaș (6,3%), în faza Gáva timpurie, în comparație cu vasele din așezarea Gáva târzie de la Lazuri (3,82%)¹⁰⁶. Striurile reprezintă o moștenire din orizontul cultural premergător Lăpuș II – Proto-Gáva, în care constituie un element specific pentru ceramica componentei estice (grupul Lăpuș) a acestui orizont; în schimb, în siturile Proto-Gáva aflate mai la vest și sud (Câmpia Sătmăreană, zona Careiului și a Nirului, Câmpia Tisei), acest ornament are o pondere mult redusă (la Petea-Csengersima 1,5% din totalul ceramicii)¹⁰⁷. Frecvența redusă a decorului striat în așezarea Gáva timpurie de la Călinești-Oaș (simptomatică și pentru ceramica fazei Gáva I din regiunile vestice ale bazinului Tisei superioare, ca și în Transilvania de NE) se datorează acestor antecedente, trendul fiind dispariția treptată a acestui tip de ornament în faza Gáva II, după cum arată ceramica de la Lazuri. În Bucovina, în faza GH timpurie (Mahala III, Grănicești), striurile reprezintă decorul specific al ceramicii de uz comun (acest decor apare, de ex., la 7,55% a borcanelor și vaselor în formă de sac și la 8,54% a străchinilor și castroanelor), fenomenul fiind explicat prin aportul componentei Lăpuș II în geneza culturii GH. În siturile GH târzii

⁹⁷ Marta 2020, 37-38, Pl. 4/2; 9/1-2,7; 14/18 (tip 2A); Pl. 8/7 (tip 2B).

⁹⁸ László 1994, 81, fig 35/5-8 (tip 5Ca), 36/3 (5Ea).

⁹⁹ Marta 2020, 38-39, Pl. 11/8 (tip 3A), 11/3 (tip 3B), 17/18 (tip 3C); 2/1 (tip 4).

¹⁰⁰ Tipul 3A amintește de paharele de tip 6A de la Grănicești (László 1994, 82-83, Fig. 37/1-7), iar variantele 3B și 3C sunt relativ apropiate de ceștile cu corpul globular, umăr și gât marcat, marginea evazată, de tipul 5Fa-b-c (László 1994, 82, Fig. 36/6-10).

¹⁰¹ Marta 2020, 39-51.

¹⁰² Marta 2020, 40. vezi și Marta 2009, 65-67, 79.

¹⁰³ László 1994, 71, 93-94; vezi și *supra*, n. 59-61.

¹⁰⁴ Marta 2020, 40-41, cu bibliografie.

¹⁰⁵ László 1994, 70-74, 80, 86-87, 93-94; László 2019, 294-295, László 2024.

¹⁰⁶ Marta 2020, 42.

¹⁰⁷ Marta 2009, 65-67. 79.

din regiunile NE carpatice (Mahala IV, Siliștea Nouă etc.) decorul striat își pierde importanța, crescând, în schimb, rolul decorului brâielor alveolate¹⁰⁸.

Decorul incizat (FA, FB, FC: fascicole de linii incizate vălurite sau în zigzag, benzi de linii verticale scurte) apare atât pe ceramica de la Călinești-Oaș, cât și pe vasele din așezarea de la Lazuri. Acest tip de decor, obișnuit în cultura Gáva, a fost preluat probabil din grupele culturale premergătoare ale ariei vestice a orizontului Proto-Gáva și aspectele culturale Pre-Gáva din sud (Berkesz, Cehăluț-Hajdubagos, Pecica-Belegiș)¹⁰⁹. În Bucovina, diferite tipuri de decor incizat sunt documentate numai în faza GH timpurie; fascicole de linii incizate vălurite, dispuse uneori în mai multe registre, apar pe vasele de tip 4C (cupe cu buza lobată) și pe fragmente ceramice aparținând unor forme nedeterminate, dar în ceramica siturilor fazei GH târzii din NV Moldovei decorul incizat nu mai este cunoscut¹¹⁰. Fascicolele de linii incizate vălurite reprezintă decorul caracteristic și pentru cupele adânci cu buza lobată din nivelul GH timpuriu Mahala III, în nivelul Mahala IV, în schimb, în faza GH târzie, ornamentele incizate dispar din ceramică¹¹¹.

Ornamentul specific al ceramicii de la Călinești-Oaș și Lazuri îl reprezintă canelurile aplicate pe partea exterioară a vaselor (grupul G de decor), fiind stabilite numeroase variante (GA-GM)¹¹². Dintre acestea ne rețin atenția benzile de caneluri orizontale paralele înguste (decor GA), care ornamentează în special gâtul amforelor și ceștilor din ambele faze ale culturii Gáva din așezările de la Călinești-Oaș și Lazuri¹¹³. Pe unele vase din faza Gáva timpurie de la Lazuri și Călinești-Oaș benzile de caneluri orizontale înguste se asociază și cu benzi de caneluri înguste arcuite, în formă de arcade (canelurile în ghirlande, decor GK, GL)¹¹⁴. Benzile de caneluri orizontale înguste, întâlnite pe ceramica Gáva, se apropie foarte mult de decorul similar al gâtului amforelor din orizontul "Pre-Gáva" și din grupele culturale contemporane din Banat¹¹⁵. Canelurile orizontale paralele reprezintă decorul specific și al amforelor din orizontul Lăpuș II – Proto- Gáva, aici însă canelurile sunt mai late și, de regulă, acoperă întreaga suprafață a gâtului vasului. Asemenea caneluri orizontale paralele mai late (decor GB) apar numai pe câteva vase de la Lazuri, în ambele faze Gáva¹¹⁶.

Benzile de caneluri orizontale înguste, în asociere cu benzi de caneluri înguste arcuite, în formă de arcade, ornamentează de obicei gâtul sau umărul unor vase bitronconice-pântecoase și cești din așezarea de la Călinești-Oaș și din complexele Gáva timpurii de la Lazuri¹¹⁷. Această combinație de ornamente a fost adoptat în cultura Gáva din decorul ceramicii orizontului cultural anterior ("Pre-Gáva", BzD—Ha A1) din regiunea Tisei mijlocii și din partea de SV a Transilvaniei. Decorul canelurilor înguste paralele orizontale, combinate cu benzi de caneluri în ghirlande este specific pentru ceramica fazei timpurii a culturii Gáva în întreaga sa arie, dar în unele regiuni, mai ales sudice, se menține și în faza mai târzie a culturii (ex. Teleac, Mediaș)¹¹⁸.

Observațiile de mai sus sunt în bună concordanță cu datele existente privind ceramica culturii GH din Bucovina. La Grănicești și în alte situri GH timpurii, decorul specific al vaselor bitronconice-pântecoase de tip 3A constă din caneluri orizontale paralele înguste, de cele mai multe ori organizate în benzi, plasate la baza gâtului, la care se atașează, pe umărul vasului, benzi de caneluri înguste arcuite (în ghirlandă). Același decor se observă și la unele tipuri de cești (5Ca), ca și pe fragmente aparținând unor

¹⁰⁸ László 1994, 70, 74, 87. (În ansamblu, la Grănicești, striurile se întâlnesc pe 6,18% a fragmentelor ceramice cu forme precizate și pe 4,92% a tuturor fragmentelor studiate.)

¹⁰⁹ Din cele două așezări se menționează 8 exemplare de vase cu decor FA și FB, și câte un vas cu decor FC, fără să se facă precizări privind apartenența vaselor (a acestor ornamente) la faza veche sau recentă a sitului de la Lazuri, vezi Marta 2020, 42-43, Pl. 12/25; 20/7; 4/4 și n. 291-295 (răspândire, cronologie, origine).

¹¹⁰ László 1994, 80, 85-86, Fig. 41/4, 7 (Grănicești), Pl. VII/24-27, VIII/28-29 (tipuri de decor incizat); vezi și Ignat 1978, 117, Fig. 7/7; 8/4 (Volovăț); Teodor 1980, 49, Fig. 1/5 (Botoșana).

¹¹¹ Smirnova 1974, 372-374, Fig. 2/5, 13, 19, 21; vezi și Smirnova 1978, 68, 71-72.

¹¹² Au fost distinse următoarele tipuri: caneluri orizontale înguste, paralele (GA), orizontale, mai largi (GB), orizontale, combinate cu proeminențe (GC), oblice (GD-F), verticale (GH), în ghirlande (GK-L), arcuite, semicirculare, concentrice (GM), vezi detaliat Marta 2020, 43-46.

¹¹³ Marta 2020, 43, Pl. 6/2; 12/24; 14/16.

¹¹⁴ Marta 2020, 43, n. 296, Pl. 2/1; 9/1-3, 6, 10-12; 11/6; 19/7.

¹¹⁵ Marta 2020, 43, n. 297-299.

¹¹⁶ Marta 2020, 43-44, n. 300-302, Pl. 16/22; 17/19.

¹¹⁷ Marta 2020, 44, Pl. 9/2, 10-12; 11/6; 12/17; 14/20; 19/1, 5, 17.

¹¹⁸ Marta 2020, 44-45, n. 310-324, cu exemple și bibliografia aferentă.

vase de formă incertă¹¹⁹. Canelurile orizontale paralele late au fost observate mai rar, pe gâtul unor vase bitronconice-pântecoase (mai ales de tip 3B); acest decor este combinat uneori cu caneluri late, oblice sau verticale, plasate pe umărul vaselor¹²⁰. Caneluri oblice fine ornamează și umărul proeminent al unor pahare de tip 6A de la Grănicești¹²¹. Decorul canelurilor fine semicirculare, concentrice, care apar în jurul diferitelor proeminențe este reprezentat la Grănicești printr-un fragment de amforă prevăzută cu proeminențe hipertrofiate, goale în interior, înconjurate de caneluri concentrice (tip 3C)¹²².

În siturile fazei mai târzii a culturii GH din Bucovina (Cucorăni, Siliștea Nouă) nu a fost atestat decorul benzilor compuse din caneluri orizontale paralele înguste, combinate cu benzi de caneluri înguste în ghirlande. În locul canelurilor înguste, devin mai frecvente canelurile largi, orizontale, paralele, dispuse pe partea superioară a vaselor bitronconice și a străchinilor, precum și canelurile largi, oblice, plasate pe umărul unor vase bitronconice-pântecoase și cești bitronconice¹²³.

Grupul H de ornamente, caneluri și fațete pe buza vaselor, include cinci tipuri (A-E). Canelurile și fațetele orizontale (HA) apar frecvent pe ceramica Gáva timpurie de la Călinești-Oaș (pe 25 străchini și boluri, 5 amfore) și numai rar pe vasele de la Lazuri. Rezultă din răspândirea vaselor astfel ornate, că acest tip de decor, frecvent și în orizontul Proto- Gáva, este specific pentru ceramica fazei Gáva timpurii, mai ales în aria nordică a culturii¹²⁴. În Bucovina, la Grănicești, caneluri sau fațete orizontale se întâlnesc pe buza străchinilor de tip 2Ac, 2Cbb, 2Cca, 2Da (25 exemplare, 4,97% a străchinilor)¹²⁵, iar în situl de la Mahala sunt specifice numai pentru străchinile din nivelul III, GH timpuriu¹²⁶.

Fățetele alungite, ușor oblice (HB) sunt reprezentative pentru străchinile de la Călinești-Oaș (46 exemplare, față de 1 exemplar la Lazuri)¹²⁷. Și acest ornament este caracteristic pentru faza Gáva I și este folosit mai frecvent în aria nordică a culturii, unde va fi înlocuit, în faza Gáva II, prin fațete oblice mai scurte. În concordanță cu aceste observații, acest decor caracterizează și în Bucovina ceramica fazei timpurii a culturii GH. La Grănicești, acest tip de decor a fost atestat pe 7,95% a străchinilor (40 de exemplare de tip 2Ad, Bc, Cbb, Da, Db)¹²⁸. La Mahala, străchinile prevăzute pe buză cu fațete oblice alungite sunt tipice pentru nivelul III și se răresc în nivelul IV, în care devin frecvente canelurile oblice scurte pe buza străchinilor¹²⁹.

Fățetele oblice, mai scurte (HC) predomină pe străchinile cu buza invazată din faza Gáva II de la Lazuri, din așezarea Gáva I de la Călinești-Oaș fiind menționate numai trei exemplare, ornamentul caracterizând, în general, ceramica fazei mai târzii a culturii (ex. Teleac, nivelul II)¹³⁰. Acest decor nu a fost întâlnit la Grănicești, iar la Mahala apare numai în nivelul IV, GH târziu¹³¹.

Caneluri scurte, înguste (HD, asemănătoare cu un fel de impresiuni sau creștături alungite) au fost constatate numai pe buza unor străchini din complexe Gáva târzii de la Lazuri. Acest tip de ornament apare în ceramica mai multor situri Gáva târzii din regiunea Tisei și din Transilvania (ex. Teleac II-III), supraviețuind până în perioada "prescitică" (cultura Mezőcsát)¹³². În Bucovina, la Grănicești, acest decor nu este documentat, iar la Mahala este prezent numai pe ceramica nivelului IV, din perioada GH târzie¹³³.

¹¹⁹ László 1994, 75-77, 81, Fig. 25/1-4; 26/2-4; 35/5, 7-8; 38/5; 39/1-2; 4-5; 40/2 (Grănicești); vezi și Fig. 52/4,7 (Siret); 54/3, 11 (Botoșana); 61/1 (Moara). Pentru canelurile paralele înguste orizontale și în ghirlandă și combinațiile lor vezi p. 86 și Pl. VI/1-5, 7-9.

¹²⁰ László 1994, Fig. 28/7-8; 29/4 30/1-3; 39/3 (Grănicești); 52/8 (Siret).

¹²¹ László 1994, 82, Fig. 37/5,7.

¹²² László 1994, 78, 86, 93, Fig. 29/7; în legătură cu acest tip de vas vezi și László 2019, 309-310, cu discuție și bibliografie.

¹²³ László 1994, Fig. 55/1,2, 5 (Cucorăni); 58/3,7-8; 59/2-6 (Siliștea Nouă).

¹²⁴ Marta 2020, 46, n. 334-342.

¹²⁵ László 1994, 72, 74, Fig. 21/9,11; 23/5-9. L. Marta (2020, 47, n. 342) citează, ca analogii, și trei fragmente de vase de tip 4B de la Grănicești, ca ornate cu caneluri orizontale pe buză, acestea aparțin însă la străchini cu buza lobată și sunt ornate cu caneluri paralele vălurite în interior, care urmează linia vălurită a marginii vasului, vezi László 1994, Fig. 32/2-4.

¹²⁶ Smirnova 1974, 372.

¹²⁷ Marta 2020, 47, Pl. 13/10; 16/5,8; 18/2.

¹²⁸ László 1994, 72, 74, Fig. 21/12; 22/1-2, 17; 23/4, 10-13.

¹²⁹ Smirnova 1974, 372-374.

¹³⁰ Marta 2020, 47, n. 352-355; Pl. 6/9; 7/1, 3-6.

¹³¹ Smirnova 1974, 374.

¹³² Marta 2020, 48, n. 357-361, Pl. 5/8-9; 6/11; 7/7.

¹³³ Smirnova 1974, Fig. 6/1,6.

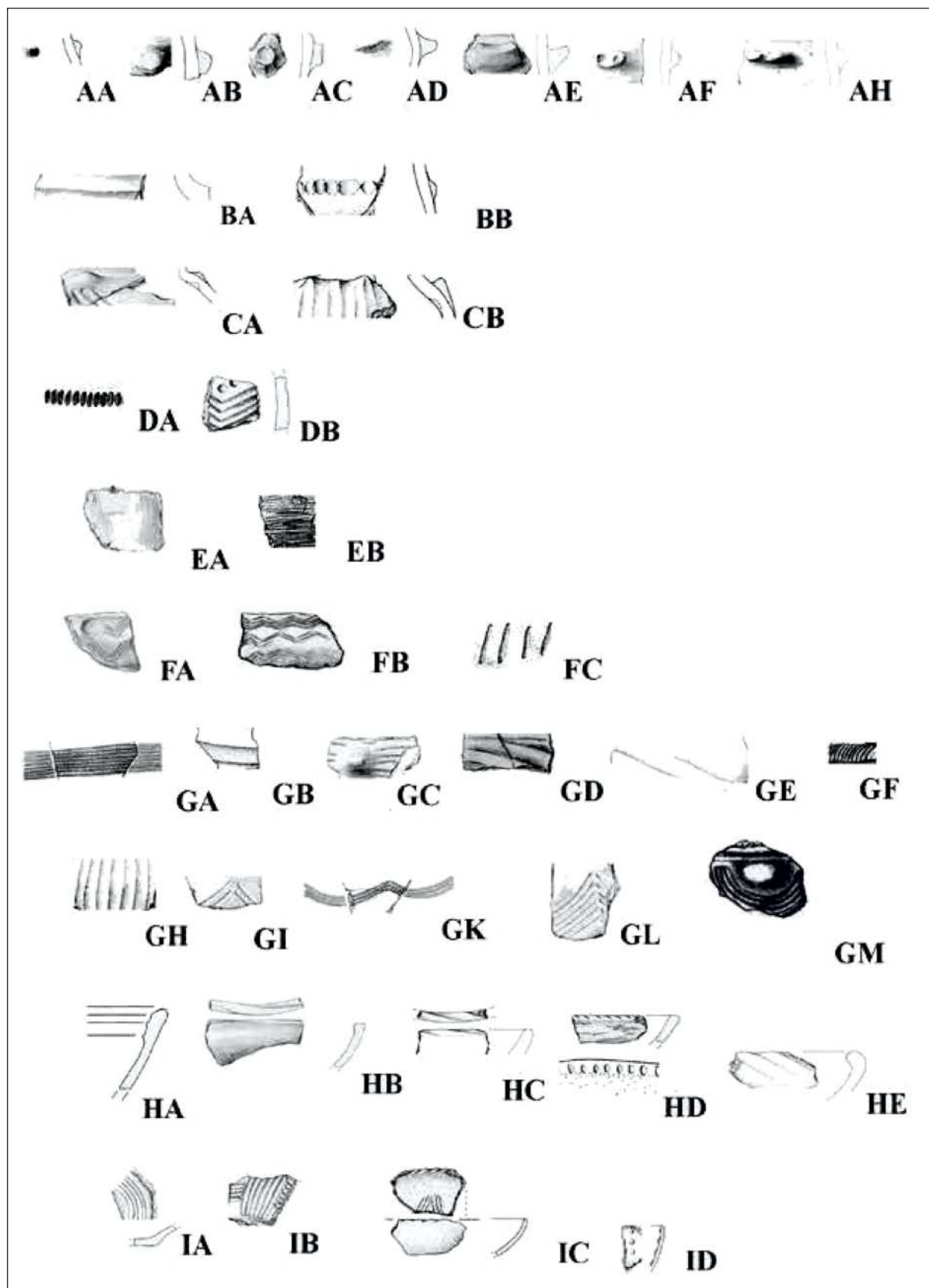

Fig. 3. Călinești-Oaș și Lazuri. Motivele ornamentale ale ceramicii (după Marta 2020, Pl. 3).

Caneluri largi, oblice, care pornesc de la buza unor străchini cu marginea invazată spre diametrul maxim al vaselor (decor HE, în formă de "turban") au fost atestate numai în ceramica complexelor recente de la Lazuri. În general, acest decor este necunoscut în faza Gáva I, atât în aria nordică, cât și cea sudică (lipsește, de pildă, nu numai la Călinești-Oaș, la Grănicești și în nivelul Mahala III, dar și în

nivelul Teleac I). Ornamentul gen "turban" apare frecvent pe străchinile invazate din regiunea Tisei inferioare, Banat și SV Transilvaniei încă în perioada Ha A, fiind adoptat probabil de cultura Gáva în faza II, în zona sudică a culturii¹³⁴.

Ornamentele aplicate în interiorul vaselor au fost ordonate în grupul de decor I A-D. Caneluri orizontale concentrice în zona fundului (IA) au fost observate numai pe un fragment de vas de formă nedeterminată din lotul Gáva II de la Lazuri; în general, acest tip de decor lipsește din ceramica Gáva timpurie și apare relativ rar și în faza târzie a culturii¹³⁵. Constatarea este valabilă și pentru motivul canelurilor orizontale, întrerupte printr-un grup de caneluri verticale, observat pe un fragment de ceașcă de la Lazuri (decor IB)¹³⁶. Caneluri fine, paralele, în ghirlande, îmbinate în formă de "stea" (decor IC) apar numai pe două străchini de la Lazuri, din faza Gáva II. Motivul stelar este un ornament rar, aplicat cu deosebire pe unele tipuri de cești și străchini din perioada Gáva târzie (ex. Teleac II-III, Mediaș, Mahala IV) și, astfel, nu este surprinzător lipsa acestui ornament în așezări Gáva timpurii precum Călinești-Oaș, Grănicești sau Mahala III¹³⁷. Decorul canelurilor arcuite paralele, late sau fine, înguste, în formă de ghirlande, apare în interiorul mai multor fragmente de vase de la Grănicești, al căror tip nu a putut fi precizat. Unele din ele ar putea să aparțină străchinilor cu buza lobată¹³⁸. Mici proeminențe/butoane în interiorul vaselor, numite și nituri false (decor ID), apar numai în cazul unor tipuri de străchini din complexe Gáva II de la Lazuri; aceste elemente ornamentale apar și în SV Transilvaniei sau în Bucovina (ex. Teleac II-III, Mahala IV) numai în ceramica fazei târzii a culturii¹³⁹.

3.4. Bazinul Someșului și Podișul Sucevei în cadrul stilului ceramic al ariei nord-estice (al "blocului nordic") al culturii Gáva(-Holihrady)

Rezultă din analiza ceramicii Gáva timpurii din așezările de la Călinești-Oaș și Lazuri (lotul I) că cele mai apropiate analogii se întâlnesc în formele și decorul vaselor descoperite în siturile regiunilor învecinate din aria nordică a culturii Gáva (bazinul superior al Tisei, Câmpia Careiului, NE Transilvaniei, NV Moldovei/Bucovina), în schimb, elementele comune sunt mai limitate cu descoperirile Gáva timpurii din regiunile sudice ale culturii (bazinul mijlociu al Tisei, centrul și sudul Transilvaniei). Deosebirile regionale se datorează unor "moșteniri" diferite din orizontul cultural premergător (Lăpuș II – Proto-Gáva, respectiv, Pre-Gáva)¹⁴⁰.

L. Marta a acordat o mare atenție strânsei înrudiri între descoperirile Gáva I din Câmpia Sătmăreană și Bucovina; în discutarea paralelelor a fost luată în considerație în special materialul bogat, descoperit în așezările Mahala III și Grănicești, dar și ceramica provenită din siturile de la Botoșana, Preutești, Siret, Volovăț etc. Ca elemente comune cu ceramica din Câmpia Sătmăreană (folosind clasificarea tipologică a lui Marta) pot fi relevate următoarele: rolul predominant pe care îl au amforele de tip 1A și 1B; prezența amforelor de tip 3B; lipsa oalelor ornamentate cu brăul alveolat; rolul străchinilor cu partea interioară a buzei îngroșată (tip 1B, 2B); preferința decorării buzei străchinilor cu fațete oblice alungite (decor HB); raritatea străchinilor cu marginea invazată; rolul ornamentului compus din benzi de caneluri înguste paralele orizontale asociate cu benzi de caneluri înguste arcuite (în ghirlande). Asemănările nu se limitează la existența acelorași forme și ornamente ci și la ponderea acestora (exprimabilă în procente) în ansamblul ceramicii. Aceleași analogii apropiate pot fi constatate între ceramica Gáva I din Câmpia Sătmăreană și descoperirile din regiunea Tisei Superioare (Ardanovo, Šelestovo) și din bazinul Someșului Mare (Ciceu-Corabia etc.)¹⁴¹.

Singura deosebire remarcabilă între ceramica de tip Gáva I din Câmpia Sătmăreană și din regiunile amintite din bazinul Tisei Superioare și nordul Transilvaniei, pe de o parte, și ceramica siturilor GH timpurii din Bucovina constă în frecvența decorului striurilor, care este mult mai mare în cazul așezării de la Grănicești (și Mahala III), în raport cu siturile de la Călinești-Oaș, Lazuri, Ardanovo, Šelestovo sau Ciceu-Corabia. Acest fapt își are ca antecedent rolul diferit pe care l-a avut decorul striurilor în ceramica

¹³⁴ Marta 2020, 48-49, n. 363-376, Pl. 4/9,11; 7/2,9; 8/5.

¹³⁵ Marta 2020, 49, n. 377-378, Pl. 6/5.

¹³⁶ Marta 2020, 49, n. 379-380.

¹³⁷ Marta 2020, 50, n. 381-388, Pl. 7/3; 8/10.

¹³⁸ László 1994, 72, Fig. 30B/1-5. Se pare că și o străchină de tip Cba, din care s-a păstrat doar un fragment, a fost ornamentat în interior cu o fascicolă de caneluri înguste, arcuite, vezi Fig. 23/2.

¹³⁹ Marta 2020, 50, n. 389-391, Pl. 6/6; 7/7; 8/2-3.

¹⁴⁰ Cf. Marta 2020, 75-79.

¹⁴¹ Marta 2020, 75-79.

regiunilor estice și vestice ale orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva: dacă ceramica grupului Lăpuș și a ariei estice a culturii precursora Suci de Sus se distinge prin frecvența mare a decorului striat, acest ornament este rar utilizat în ceramica din aria vestică a culturii Suci de Sus și din orizontul Lăpuș II – Proto-Gáva din Cîmpia Someșului Inferior (Petea-Csengersima)¹⁴². Importanța decorului striat în ceramica de uz comun (alături de alte elemente specifice ale culturii GH timpurii din Bucovina) se datorează aportului componente Lăpuș II al orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva în constituirea culturii GH din regiunile NE carpatice¹⁴³.

Datorită variantelor locale ale fondului Proto-Gáva, pe lângă numeroasele elemente comune, au putut fi relevate și importante deosebiri între ceramica Gáva timpurie din Cîmpia Sătmăreană și Cîmpia Careiului, dintre care remarcăm prezența în această din urmă regiune a decorului brâielor alveolate și frecvența străchinilor cu buza invazată¹⁴⁴. În ce privește legăturile cu unele situri Gáva I din zona vestică și sudică a culturii (bazinul mijlociu al Tisei, sudul și centrul Transilvaniei, ex. Teleac I, Alba Iulia-Recea/Monolit etc.), elementele comune ale ceramicii sunt mai limitate, fiind constatate, în schimb, unele particularități regionale, care lipsesc din aria nordică, și care au fost preluate din ceramica grupelor culturale locale precursora. Dintre acestea remarcăm, din nou, prezența decorului brâielor alveolate pe oale și frecvența străchinilor cu buza puternic invazată¹⁴⁵.

4. Observații privind originea și evoluția (stilului ceramic al) culturii Gáva

Analiza ceramicii descoperite în siturile de la Călinești-Oaș și Lazuri a oferit date importante cu privire la ”modul de amalgamare a stilului ceramic Gáva,” permițând, în fond, rediscutarea problemei originii, evoluției, răspîndirii și cronologiei acestei culturi¹⁴⁶. Observațiile lui L. Marta îndeamnă și la regândirea unor probleme ale culturii GH din Bucovina.

4.1. Perioada Gáva I

Potrivit analizei arheologului amintit, în ceramica siturilor Gáva I din aria nordică a culturii pot fi distinse două componente principale: pe de o parte tipurile de vase de caracter regional, care prin formele și ornamentele lor se leagă de tradițiile locale (”proto-Gáva”), iar pe de altă parte tipurile de vase noi, care prin forma și decorul lor se diferențiază clar de ceramica orizontului premergător proto-Gáva. Acest din urmă set, de elemente noi, se va impune în fiecare dintre regiunile vastei arii a culturii Gáva (-Holihrad), asigurîndu-i unitatea. Printre aceste elemente comune, cu răspîndire generală în stilul ceramic Gáva, pot fi menționate (conform clasificării lui Marta) amforele de tip 1 și 3B, vasele ”etajate”, vasele cu buza lobată (oale tip 4, străchini tip 3A), străchinile tip 3B și 6, străchinile cu picior, ceștile de tip 1, 2, 3A-B și 4, iar ca ornamente au fost adoptate benzile de linii incizate vâlvurite și în zigzag (decor F A-B) ca și o gamă largă de ornamente canelate – orizontale, arcuite/în ghirlande, concentrice, oblice etc. (decor G A-M, H A-B). În privința originii acestor elemente, avînd în vedere rezultatele noilor cercetări, se subliniază importanța pătrunderii spre nord a unor forme și ornamente ceramice, originare din aria pre-Gáva¹⁴⁷.

Pe lângă acest fond ceramic comun, prezent în toată aria culturii, există și unele specii ceramice cu răspîndire limitată, care au fost transmise pe distanțe mai scurte, între regiuni învecinate, și care pot indica direcțiile de difuzare a stilului ceramic Gáva. În acest sens, un bun exemplu este rolul diferit al decorului striat (vezi și *supra*) în ceramica siturilor Gáva timpurii din Cîmpia Sătmăreană, bazinul Someșului Mare și Bucovina. După cum a rezultat din analiza comparativă a ceramicii, în cele trei regiuni întîlnim, în fond, aceleași tipuri de vase (tehnologie, forme, ornamente); singura deosebire remarcabilă constă tocmai în rolul neînsemnat al decorului striat în primele două regiuni mai sus amintite, în comparație cu siturile din Bucovina. Acest fapt (alături de alte particularități ale ceramicii sau ale ritului funerar) sprijină ideea extinderii culturii GH spre Podișul Sucevei dinspre

¹⁴² Marta 2009, 65-67, 79.

¹⁴³ Cf. *supra*, n. 105-108.

¹⁴⁴ Marta 2020, 78.

¹⁴⁵ Marta 2020, 78-79.

¹⁴⁶ Marta 2020, 80-89.

¹⁴⁷ Marta 2020, 80-81, n. 58-62. Cu toate că nu a fost citat în acest context, trebuie menționat că T. Kemenczei a subliniat încă în anii 1980’ rolul elementelor sudice, de tip ”Pecica-Belegiš” și Csorva în constituirea culturii Gáva, cf. Kemenczei 1982, 276-278, 281; Kemenczei 1982a, 314.

bazinul Someșului Inferior pe o rută ce trecea și prin vechea arie a grupului Lăpuș, componentă estică a orizontului proto-Gáva¹⁴⁸, în timp ce răspândirea culturii Gáva spre regiunea Someșului Mare a avut loc probabil pe o altă rută, urmând culoarul văii Someșului¹⁴⁹.

Alături de constituirea și răspândirea fondului ceramic comun, un alt fenomen caracteristic al perioadei Gáva timpurii din "blocul nordic" al culturii este apariția așezărilor fortificate cu șanțuri și valuri de apărare (adesea cu paramenți de piatră) în regiunea Tisei Superioare (ex. Ardanovo, Șelestovo), în Cîmpia Sătmăreană (Călinești-Oaș), în bazinul Someșului Mare (Sărățel, Ciceu-Corabia), ca și în Podișul Sucevei (ex. Preutești, Siret)¹⁵⁰. Apariția în Bucovina a așezărilor fortificate (și, în general, a unei rețele de așezări stabile, cu locuințe de suprafață sau adâncite), împreună cu alți factori (mod de viață, rit funerar, inventar arheologic), arată clar că apariția în această regiune a ceramicii de tip Gáva marchează nu numai răspândirea unui nou „stil ceramic”, ci este legată de pătrunderea în regiunile extracarpatiche de nord-est a unui întreg „pachet cultural” (*cultural package*) de tip nou, care se deosebește fundamental de tradiția culturală locală anterioară, și anume de trăsăturile definitorii ale fenomenului cultural de tip Noua, care a fost reprezentativ pentru perioada premergătoare a Bronzului Tîrziu în regiune¹⁵¹.

După cum a reieșit din analiza ceramicii, vestul și sudul ariei culturii Gáva (Câmpia Tisei mijlocii, sudul și centrul Transilvaniei) constituie o altă macroregiune, în care, pe lângă elementele comune (unele tipuri de amfore și străchini, unele elemente ornamentale), formele și decorul vaselor fazei Gáva I prezintă particularități evidente față de "blocul nordic". În fondul comun al ceramicii siturilor din această macroregiune sunt caracteristice, de pildă, oalele ornamentate cu brăuri alveolate sau cu barbotină organizată, precum și străchinile cu marginea invazată. Aceste tipuri de vase, specifice pentru macroregiunea de SV, și care lipsesc din ceramica fazei Gáva I din aria nordică, au fost moștenite din grupele culturale premergătoare ale zonei (caracterizate prin stilul ceramic pre-Gáva al perioadei Bz D – Ha A1, după terminologia lui V. G. Szabó).

În completarea acestei observații, trebuie să remarcăm faptul că deosebirile între cele două macroregiuni nu se limitează la domeniul ceramicii. Dacă unul din semnele distinctive pentru aria de NE a fazei Gáva I a fost apariția așezărilor fortificate, în aria de SE se observă tocmai încetarea acestora în această vreme. Cele mai spectaculoase fenomene arheologice ale perioadei Bz D – Ha A1 (în alți termeni: ale stilului ceramic pre-Gáva) din părțile centrale și sudice ale Câmpiei Tisei au fost cetățile de pământ, unele de dimensiuni impresionante, care își încetează însă existența după această perioadă. În intervalul Ha A2 – B1, în perioada culturii Gáva, în această zonă apare un nou sistem ierarhizat de așezări, caracterizat prin existența unor așezări mari, centrale, intens locuite, în jurul cărora gravitau așezări de dimensiuni mijlocii și mici, unele întemeiate în zone pînă atunci nelocuite. În această perioadă, așezări fortificate apar numai în unele zone muntoase din nord (ex. Tállya, Mții Zemplén)¹⁵².

În privința rutelor de comunicare, și L. Marta scoate în evidență rolul văii Mureșului și a Someșului ca axe principale de legătură (inclusiv pentru transportul sării și al altor bunuri) între Câmpia Tisei și Transilvania. Transmiterea elementelor specifice ariei Gáva sudice spre interiorul Transilvaniei a avut loc pe valea Mureșului, iar în aria nordică, în expansiunea Gáva spre NE Transilvaniei și NV Moldovei, rolul determinant l-a avut cursul Someșului și al Someșului Mare¹⁵³.

Avînd în vedere mai ales asocierea descoperirilor ceramice cu produsele metalurgiei bronzului (depozite, obiecte izolate), L. Marta încadrează faza Gáva I, în principal, în perioada Ha A2, cu posibilitatea unui debut încă la sfîrșitul fazei Ha A1 și a unei supraviețuiri pînă la începutul fazei Ha B1. În termenii cronologiei absolute, pe baza datărilor radiocarbon și a unor corecții dendrocronologice, Marta optează pentru încadrarea fazei I a culturii Gáva în intervalul 1150-1050 BC¹⁵⁴.

¹⁴⁸ Vezi László 1994, 93-94; László 2019, 308-312; László 2021, 221-222.

¹⁴⁹ Marta 2020, 81-82.

¹⁵⁰ Marta 2020, 82-83, cu bibliografie; pentru așezările fortificate din Podișul Sucevei, mai detaliat, vezi *infra*.

¹⁵¹ László 2019, 274-280; László 2021, 213-215; László 2023, 26-27.

¹⁵² Szabó 2017, 248-250. Pentru problema cetăților de pământ din sudul Câmpiei Tisei vezi și Czukor *et al.* 2017.

¹⁵³ Marta 2020, 82-83.

¹⁵⁴ Marta 2020, 83-84. În stabilirea începutului fazei Gáva I, L. Marta a trebuit să țină seamă de datarea în Ha A1 (sau, mai larg, între sfîrșitul Bz D și începutul Ha A2) pe care a propus-o pentru orizontul Lăpuș II—Gáva I (Lăpuș II—Proto-Gáva) de la Petea-Csengersima, cf. Marta 2009, 6.

4.2. Perioada Gáva II

4.2.1. Evoluția stilului ceramic și modificări ale habitatului în Bazinul Someșan

Cercetătorii culturii Gáva au subliniat în repetate rânduri existența unui proces de omogenizare a ceramicii în faza pe deplin formată a culturii. În opinia lui L. Marta, acest fenomen are loc odată cu constituirea fazei II a stilului Gáva, și se datorează transferului în regiunile nord-estice al unor elemente specifice ceramicii Gáva I din aria sud-vestică a culturii¹⁵⁵. Printre aceste tipuri de vase și ornamente noi, ce apar în ceramica siturilor GH târzii din Câmpia Sătmăreană și, în general, din aria de NE a culturii Gáva, pot fi menționate brăurile alveolate, care devin decorul obișnuit al borcanelor și vaselor în formă de sac; străchinile cu marginea invazată (tip 3A), ornamentate cu fațete/caneluri oblice late (decor HC); preponderența câștigată de "amforele" de formă pronunțat bitronconică (1C, 3A); ornamentele canelate aplicate în interiorul vaselor, inclusiv motivul "stelar" (I A-C), "niturile false" ID). Odată cu impunerea acestor elemente noi se observă eliminarea unor elemente locale, de tradiție proto-Gáva, specifice ceramicii Gáva I din aria nordică. Printre acestea se remarcă, de pildă, amforele cu gât înalt și corp pântecos (1A-B), străchinile cu buza îngroșată (1B, 2B); decorul striat al vaselor de uz comun – elemente care sunt înlocuite cu noile tipuri de forme și decor.

Modificările din repertoriul vaselor, intervenite în urma extinderii spre E și N a stilului ceramic Gáva II, reprezintă doar un aspect al transformărilor ce au avut loc în regiunile nord-estice ale ariei culturii Gáva, odată cu trecerea la faza II a culturii, în etapa Ha B1. În opinia lui L. Marta, fenomenul poate cel mai spectaculos al acestui proces îl constituie distrugerile care pun capăt locuirii în unele așezări fortificate ale perioadei Gáva I din aria nordică a culturii (Ardanovo, Șelestovo Călinești-Oaș, Ciceu-Corabia, Sărățel, Preutești etc.). Odată cu acest fenomen, din etapa Ha B1, se observă și diminuarea drastică a dovezilor privind utilizarea văii Someșului ca axă de comunicare în aval de orașul Jibou, legătura spre regiunea Tisei mijlocii fiind transferată spre culoarul format de Poarta Meseșană, valea Crasnei, a Barcăului și a Ierului. În această zonă, de-a lungul unui "drum al sării", fortificațiile construite în faza Gáva I (Șimleul Silvaniei, Căuaș) vor prospera și în faza II, în care apar și noi așezări întărite (Dej, Bozna, Andrid). Este de notat că aceste fenomene au loc tocmai într-o perioadă în care exploatarea sării devine foarte intensă la Beclean/Băile Figa, probabil în scopul comercializării. Diminuarea rolului regiunilor nordice și creșterea importanței zonelor sud-vestice se reflectă și în declinul centrului metalurgic din regiunea Tisei superioare și ascensiunea Transilvaniei, ca noul centru de producție și inovații în domeniul prelucrării metalelor (a bronzului, probabil și a fierului), începând cu perioada Ha B1¹⁵⁶. Aceasta este și perioada cea mai bine documentată a fazei Gáva II (așezări, cimitire, depozite de tip Hajdúböszörmény-Moigrad), evoluția ulterioară a culturii fiind mai puțin clară. Datorită și unor factori externi (pătrunderea grupului Mezőcsát sau a culturii Basarabi), în diferitele zone ale ariei sale, cultura Gáva va avea "destine" diferite, dar supraviețuirea ei (sau, după unii, a stilului ceramic de acest tip) poate fi urmărită în multe regiuni pînă în perioada Ha B2-B3 (faza Gáva III?)¹⁵⁷.

Se poate observa că spre deosebire de periodizarea propusă anterior de L. Marta, în care faza mai veche a culturii (Gáva Ila) a fost datată în Ha A2-B1, iar faza mai recentă (Gáva I Ib) în Ha B 2-3 – C¹⁵⁸, granița între cele două faze, numite acum Gáva I și II, este trasată la hotarul perioadelor Ha A2 – Ha B1, în conformitate cu schimbările constatate de autor în aria ("blocul") de NE a culturii Gáva. Este de notat că în aria de SV nu a fost observată o asemenea ruptură, intervalul de timp Ha A2 – B1 fiind considerat, în ansamblu, ca perioada culturii Gáva clasice. În regiunile centrale și sudice ale Câmpiei Tisei restructurări semnificative se produc la sfîrșitul perioadei Proto- și Pre-Gáva, respectiv la începutul perioadei Gáva, la limita fazelor Ha A1 – Ha A2 (încetarea marilor cetăți de pămînt și modificări în sistemul de așezări, schimbarea strategiilor de depunere etc.), precum și la granița etapelor Ha B1 – Ha B2 (apariția culturii Mezőcsát)¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Marta 2020, 85-87.

¹⁵⁶ Marta 2020, 86-87. În legătură cu modificarea rutelor de comunicație, amplasarea așezărilor fortificate și problema depozitelor de bronzuri de tip Hajdúböszörmény-Moigrad din perioada Ha B1 cf. și Marta 2017a, cu bibliografie.

¹⁵⁷ Marta 2020, 88-89 (datarea fazei Gáva II); vezi și V. Szabó 2017, 249-256; vezi și *supra*, n. 18.

¹⁵⁸ Cf. Marta 2010, 321; Marta 2017, 182-184.

¹⁵⁹ Cf. V. Szabó 2017, 231-238, 249-256. În legătură cu problema cetăților de pămînt vezi și Czukor *et al.* 2017.

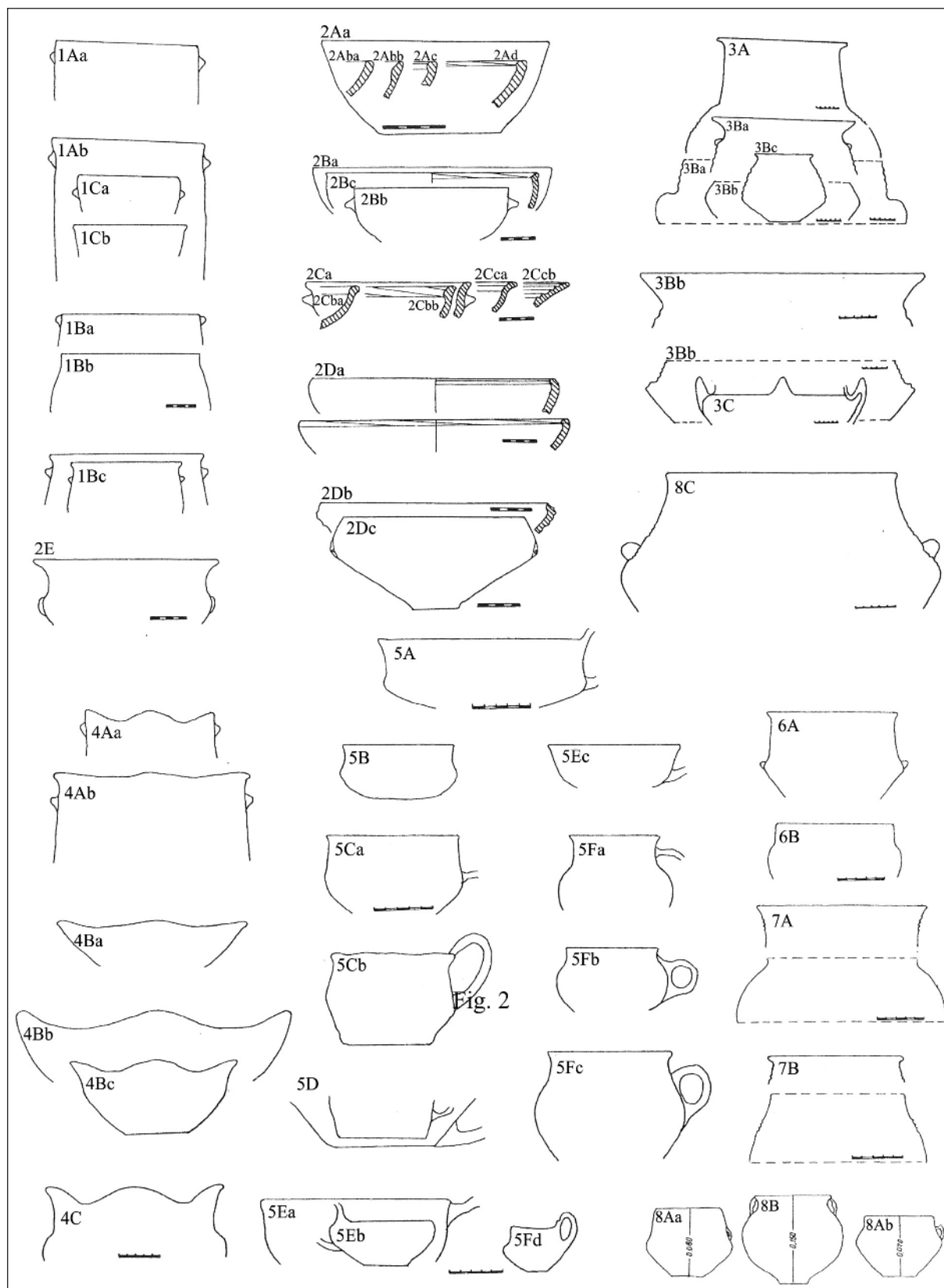

Fig. 4. Clasificarea tipologică a ceramicii Gáva-Holihrad din Bucovina
(după László 1994, pl. I-V/ László 2023, fig. 3).

4.2.2. Schimbări culturale în perioada GH târzie în Bucovina. Modificările în domeniul ceramicii și restructurările în evoluția habitatului, intervenite odată cu extinderea spre E și N a stilului ceramic Gáva II, observate de L. Marta pe marginea descoperirilor din bazinul Someșului, sunt mai dificil de urmărit în evoluția culturii GH din Podișul Sucevei din cauza documentației lacunare cu privire la

perioada mai târzie a culturii. În comparație cu perioada GH timpurie, cunoscută relativ bine datorită săpăturilor din așezările de la Grănicești, Siret (I), Mahala (III) și din necropola de la Volovăț, pentru fazele GH mai târzii dispunem de mult mai puține descoperiri, datorate săpăturilor arheologice (Siret – nivelul II, mormintele de la Cucorăni). Singurul sit care a furnizat un material ceramic mai bogat și variat, comparabil cu descoperirile de la Mahala IV, este așezarea de la Siliștea Nouă, cunoscută în urma cercetărilor de suprafață¹⁶⁰.

În cele ce urmează, vom încerca să deslușim din datele disponibile acele informații care ar putea fi relevante pentru susținerea existenței și în Podișul Sucevei a schimbărilor petrecute în alte regiuni nordice ale ariei culturii Gáva la trecerea de la faza I la faza II. Ne vom referi, pe scurt, la repertoriul ceramic, la sistemul de așezări și la obiceiurile funerare. Analizarea, din acest punct de vedere, a problemelor metalurgiei și, mai ales, a evoluției strategiilor de depunere, a distribuției, componenței, datării și apartenenței culturale a depozitelor de obiecte de bronz ar depăși limitele prezentei lucrări¹⁶¹.

4.2.2.1. Ceramica. Studiul loturilor ceramice aparținând fazelor Gáva I și II de la Călinești-Oaș și Lazuri, ca și observațiile făcute pe marginea acestei analize (cf. *supra*, § 3 și 4.2.1) au relevat schimbările intervenite în formele și decorul vaselor în faza II a culturii, explicate de Marta prin transferul în regiunile nord-estice al unor elemente specifice ceramicii Gáva I din aria sud-vestică a culturii. În Bucovina, aceste schimbări, pot fi ilustrate cel mai bine prin deosebirile între ceramica nivelurilor III și IV ale așezării de la Mahala, și prin compararea ceramicii siturilor GH timpurii (Grănicești, Siret I, Volovăț) cu ceramica descoperită în siturile atribuite perioadei mai târzii a culturii (ex. Siliștea Nouă, Cucorăni). Fără a intra în repetiții, în șirul acestor schimbări remarcăm renunțarea la amforele cu gât înalt și corpul globular, ornamentate adesea cu fascicule de caneluri orizontale înguste, combinate cu fascicule de caneluri în ghirlande (tipul 3A din clasificarea noastră) și înlocuirea lor cu vase de formă pronunțat bitronconică, ornamentate cu caneluri largi, orizontale și oblice (tipul 3B); dispariția sau raritatea fasciculelor de linii incizate, ca și a ornamentului striat și apariția, în schimb, a decorului brăului alveolat, care devine caracteristic pentru borcanele și vasele în formă de sac (tipul 1A-C); dispariția străchinilor cu corpul tronconic sau arcuit și cu buza îngroșată în interior, prevăzută cu fațete orizontale sau alungite (tipul 2Aba, Abb, Ac, Ad) și apariția străchinilor cu buza moderat invazată, prevăzută cu fațete oblice scurte (Mahala IV) sau ornamentate cu caneluri orizontale, paralele în partea superioară a corpului (tipul 2Db, Siliștea Nouă), sau cu marginea puternic curbată spre interior (2Dc, Preutești); foarte rar apar în această zonă și ceștile în formă de rinichi (Mahala IV), specifice fazei târzii în aria estică a culturii Gáva.

4.2.2.2. Sistemul de așezări. Pe lângă schimbările în inventarul ceramic, L. Marta a scos în evidență și importante modificări ale habitatului, intervenite în bazinul someșan la trecerea de la faza I la faza II a culturii Gáva. O asemenea analiză este dificilă pentru aria NE carpatică a culturii GH, căci, în stadiul actual al cercetărilor, documentația nu permite să urmărim mai de aproape dinamica evoluției așezărilor din această regiune. Dispunem, totuși, de unele informații parțiale care, puse laolaltă, ar putea indica existența unei perioade de instabilitate, asemănătoare celei presupuse pentru sfârșitul fazei Gáva I din Transilvania, urmată de o perioadă de restructurări, în care viața a fost reluată în aceleași locuri sau în așezări nou întemeiate.

În Podișul Sucevei se cunosc aproape 100 de situri GH, identificate pe teritoriul a 60 de localități actuale. Este remarcabil faptul că cca. jumătatea acestora a luat ființă în locuri unde, anterior, au existat situri ale culturii Noua. A mai fost remarcat și faptul că un factor important în formarea rețelei de așezări a culturii GH în Podișul Sucevei a reprezentat distribuția surselor de sare ușor exploatabile, cum sunt izvoarele sărate (slatine). Cele mai multe așezări ale culturii GH sunt deschise, dar există și câteva așezări fortificate, de înălțime, care sunt situate la cca. 25-35 km unele de altele, și au fost interpretate ca dovezi ale existenței unor locuri centrale și ale unei structuri hierarhice de așezări. Această structură s-a format odată cu instalarea în zonă a culturii GH și a reprezentat o modificare semnificativă a habitatului în comparație cu perioada precedentă, cea a culturii Noua¹⁶².

¹⁶⁰ Cu privire la evoluția culturii GH din Podișul Sucevei (inclusiv unele discuții privind atribuirea culturală a descoperirilor de la Cucorăni și Siliștea Nouă) cf. László 1994, 91-95; László 2019, 291-303; László 2021, 222-233; László 2023, 31-36.

¹⁶¹ Pentru descoperirile de bronzuri din Podișul Sucevei vezi Ignat 2000; Niculică 2013; Niculică, Boghian 2014; Mareș 2023. Aceste lucrări ar putea constitui un bun punct de plecare pentru analize viitoare, mai aprofundate.

¹⁶² Pentru siturile GH din Podișul Sucevei (inclusiv liste, hărți de răspândire) vezi László 1994, 50-57, 168-184, Harta 3; László 2019, 274-282, 286-290; László 2023, 28-31, Fig. 2; despre problema așezărilor fortificate vezi *infra* și Zanoci, Banaru

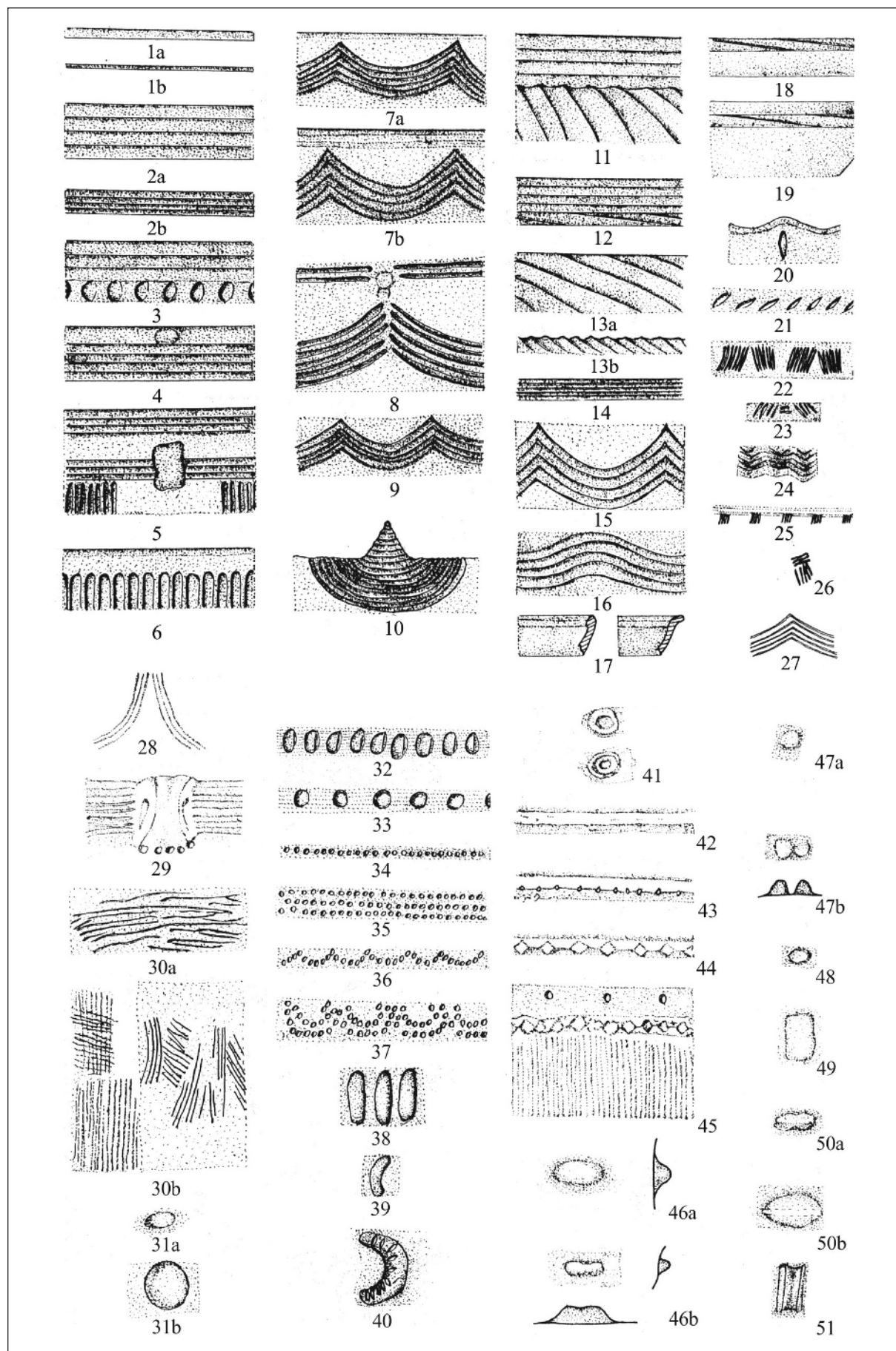

Fig. 5. Tipurile de ornamente ale ceramicii Gáva-Holihrad din Bucovina
(după László 1994, pl. VI-IX/ László 2023, fig. 4).

Dintre așezările deschise, singura cercetată mai amplu pînă acum este cea de la Grănicești¹⁶³. Așezarea este situată pe Dealul Ciuhii (altitudine max. 484 m), parte a terasei superioare a râului Suceava, înconjurată din trei părți prin pante abrupte, cu acces dinspre SE. În cursul săpăturilor a fost descoperit un singur nivel de locuire, atribuit (pe baza ceramicii) fazei timpurii a culturii GH. Lipiturile de lut arse, urmele de cărbune și cenușă etc. ar putea fi în legătură cu distrugerea prin incendiu a locuințelor. Starea fragmentară a ceramicii (cu excepția unor vase mici nu a fost descoperit nici un exemplar întreg sau întregibil) și, în general, caracterul mai degrabă sărăcăcios al inventarului arheologic, ar putea indica abandonarea "organizată" a așezării, cu salvarea bunurilor întrebuintabile.

În faza GH târzie în Podișul Sucevei apar așezări noi (date pe baza ceramicii), ca cea de la Siliștea Nouă, cunoscută în urma unor cercetări de suprafață¹⁶⁴. În situl de la Mahala, de lângă Cernăuți (aflat la 30-35 km spre N de Grănicești, pe Prutul Superior), locuirea a fost întreruptă după faza GH timpurie (Mahala III), dar viața așezării a fost reluată, probabil după o scurtă întrerupere, în faza GH târzie (Mahala IV)¹⁶⁵.

Dintre așezările fortificate din Podișul Sucevei numai două au fost cercetate prin săpături arheologice (Preutești, Siret), celelalte fiind identificate în urma unor cercetări de suprafață (Hănțești, Merești, Vârvata). Așezarea fortificată de la Preutești, de pe valea pârâului Brana, afluent al Șomuzului Mare, este situată pe un promontoriu de 375 m altitudine, care este înconjurat din trei părți cu pante abrupte, fiind accesibil numai dinspre sud. "Cetatea" are o suprafață totală de 1,2 ha, dar fortificația "propriu-zisă" delimitează o incintă de numai 40x40 m (0,12 ha), ceea ce i-a determinat pe cercetătorii sitului să-i atribuie rolul de refugiu. În prima fază de locuire, latura de sud a așezării a fost barată cu o palisadă, construită în spatele șanțului de apărare, săpat în vremea culturii Cucuteni și refolosit în perioada Ha A. Această așezare GH timpurie a fost distrusă printr-un puternic incendiu, ale cărui urme au fost observate sub construcțiile fazei a doua a așezării. După acest eveniment, în faza a doua a așezării, a fost construit un sistem complex de fortificație, compus din două valuri concentrice cu șanțuri adiacente, care înconjurau incinta amintită, de 0,12 ha. Dubla circumvalațiune a fost completată printr-un șanț de apărare avansat la 60 m, trasat în latura de sud a promontoriului, pentru a împiedica accesul spre așezare¹⁶⁶. Dintre puținele materiale ceramice descoperite, faza a doua a așezării poate fi ilustrată printr-o strachină cu marginea invazată (de tip 2Dc), care este caracteristică pentru perioada GH târzie din Podișul Sucevei¹⁶⁷.

Așezarea fortificată de la Siret se află pe Dealul Ruina (altitudine 398 m), ce se înalță deasupra malului drept al Siretului, și asigură o bună vizibilitate și control asupra văii râului. Platoul dealului, de 13 ha, este înconjurat pe trei laturi cu pante abrupte. Sistemul de apărare (val, șanț adiacent și palisadă) se întinde pe o lungime de cca 400 m, barând latura de SE a dealului, unde se află singura cale de acces spre așezare. Dinspre șanț, baza valului a fost placat cu lespezi de piatră; în unele sectoare s-a observat și dublarea șanțului de apărare¹⁶⁸. Sistemul de apărare a fost realizat la întemeierea așezării, cu timpul însă și-a pierdut funcția. Acest moment nu este deocamdată ușor de precizat; umplerea (înălțarea) terenului din spatele valului a început încă în cursul primei faze a așezării, iar în faza a doua așezarea s-a extins probabil, peste valul și șanțul, și în afara sistemului de apărare, dar sectorul *extra muros* al sitului nu a fost încă cercetat mai temeinic¹⁶⁹. Urmele de locuire sunt mult mai intense în prima perioadă a așezării, aparținând culturii GH timpurii, și devin mai sporadice în faza a II-a: din

2010, Zanoci 2011.

¹⁶³ Cf. László 1994, 52-57, 62-68.

¹⁶⁴ Cf. László 1994, 94, Fig. 57-60.

¹⁶⁵ Smirnova 1974, 372-374, 377-379; Smirnova 1978, 68, 71-72.

¹⁶⁶ Vezi, cu bibliografia anterioară, Ursulescu, Popovici 1997, 52-54, Fig. 2, 7: planul fortificației; Fig. 6: ceramică.

¹⁶⁷ László 1994, Fig. 61/2: Ursulescu, Popovici 1997, Fig. 6/1.

¹⁶⁸ Cf. rapoartele de săpătură pentru 1992, 1994, 1998, 2000-2005 (citare la László 2019, n. 1 și Bibliografie) și Mareș 2019, 77-85, Fig. 10, 12, 14-15. Platoul așezării este mărginit de o zonă împădurită care acoperă și cea mai mare parte a sistemului de apărare, iar coama valului a fost transformată în drum de căruțe; toate acestea au împiedicat desfășurarea în bune condiții a cercetărilor și, în primul rînd, realizarea unor secțiuni complete peste sistemul de apărare.

¹⁶⁹ O situație interesantă în această privință reprezintă poziția stratigrafică a rămășițelor unui cuptor cu boltă, de formă ovală în plan (1,50x1,30 m) descoperit în S IV/1995, în marginea așezării. Baza cuptorului (vatra cu lipituri de lut aplicate pe lespezi de piatră) se afla peste structura valului, la cca. -0,30 m adâncime, la limita dintre nivelurile I și II de locuire, și a fost construit probabil încă în timpul primei faze de locuire, fiind contemporan cu locuința adâncită (L4), aflată la 3,5 m distanță, a cărei groapă a fost surprinsă la -0,40 m. Cf. Ignat *et al.* 1996; Mareș 2019, 39, 61-62, Fig. 20.

cele 18 locuințe cercetate integral sau parțial, 15 aparțin nivelului inferior și numai una (L13) a fost atribuită nivelului superior (alte două, L11 și 13, au fost surprinse la limita celor două niveluri)¹⁷⁰. Materialul arheologic provenit din nivelul II este, de asemenea, mai sărăcăcios, abia în urma campaniei din 2004 am reușit să stabilem că, pe baza ceramicii, acest nivel aparține fazei târzii a culturii GH și a fost probabil contemporan cu nivelul Mahala IV și cu așezarea de la Siliștea Nouă, în limitele perioadei Ha B¹⁷¹. Fără a intra în speculații, cert este că, potrivit datărilor ¹⁴C, primul nivel al așezării fortificate de la Siret reprezintă cea mai timpurie apariție a culturii GH din regiunile NE carpatice, cunoscută până acum¹⁷², și, totodată, una din cele mai mari și mai importante centre ale culturii GH timpurii din regiune. Odată cu abandonarea sistemului de fortificație, situl și-a pierdut treptat importanța; în faza a II-a, în perioada GH târzie (poate după o oarecare întrerupere), așezarea a fost doar sporadic locuită. Se pare că locuințele, atât cele din nivelul I, cât și cele câteva atribuite nivelului II, au fost distruse prin foc, în împrejurări pe care momentan nu le cunoaștem.

Disponem de unele informații utile și despre așezarea fortificată cu șanț de apărare și val de pământ de la Vărvata-Cetate care, deocamdată, a fost cercetată numai prin recunoașteri arheologice și investigații magnetometrice¹⁷³. Așezarea se află în bazinul superior al Soloneșului, afluent din dreapta al râului Suceava, la o altitudine de 493 m și are o suprafață de cca. 1,5 ha. Pe baza materialului arheologic colectat (cu bune analogii în ceramica de la Grănicești, Siret, Botoșana) și a unui celt de bronz, descoperit întâmplător, așezarea a fost datată inițial în faza GH timpurie, cu posibilitatea continuării vieții și în faza mai târzie a culturii. Prezența unor fragmente de vase ornamentate sub margine cu brâu alveolat, ca și tipul de celt, indică funcționarea așezării și în faza târzie a culturii GH (Ha B), în vremea corespunzătoare (parțial?) existenței siturilor Mahala IV, Siret II sau Siliștea Nouă. Având în vedere poziția, această fortificație a putut avea rolul de a controla activitățile legate de extragerea și transportul sării în zonă, precum și de a asigura anumite rute de comunicații transmontane între Transilvania și Moldova.

4.2.2.3. Practici funerare. Odată cu schimbările intervenite în viața așezărilor, constatăm modificări importante și în obiceiurile funerare, chiar dacă relația așezări-necropole, ritul și ritualul funerar rămân încă aspecte mai puțin cunoscute ale culturii GH din Podișului Sucevei¹⁷⁴. În această zonă, din faza timpurie a culturii se cunoaște doar necropola tumulară de incinerare de la Volovăț, în bazinul râului Sucevița. Ritul și ritualul funerar observat aici prezintă multe trăsături comune cu necropola tumulară de la Lăpuș, ceea ce, alături de alte elemente (ca înrudirea ceramicii), poate fi interpretat și ca un important indiciu cu privire la descendența culturii GH timpurii din Podișul Sucevei¹⁷⁵. Obiceiul ridicării tumulilor (probabil ca monumente funerare familiale) încetează după faza timpurie a culturii GH din Podișul Sucevei. Fazei mai târzii a culturii i se poate atribui deocamdată numai mica necropolă plană de incinerare (trei morminte și trei vase izolate care provin probabil din morminte distruse), descoperită la Cucorâni, localitate situată în marginea estică a Podișului Sucevei¹⁷⁶. În cadrul culturii Gáva, cele mai bune analogii ale ritului și ritualului funerar practicat la Cucorâni le întâlnim în cele câteva necropole ale culturii, cunoscute din Cîmpia Tisei (inclusiv NV României): Taktabáj, Tiszabura, Vencsellő și Sanislău. Aceste cimitire plane, cu morminte de incinerare în urne, au fost atribuite fazei evolute („clasice”) a culturii Gáva și dateate în perioada Ha A2-B1¹⁷⁷. Dintre acestea, cele mai

¹⁷⁰ Pentru stratigrafie și locuințe vezi Mareș 2019, 34-60, cu ilustrația aferentă și cu bibliografia privind desfășurarea cercetărilor.

¹⁷¹ László *et al.* 2005, 348; László 2019, 209; vezi și Mareș 2019, Pl. 205/1-2.

¹⁷² Cf. László 2010; László 2018; László 2019, 313-316.

¹⁷³ Niculică 2011; Niculică *et al.* 2021, 123-129, Fig. 1-4 (ceramică), Fig. 5 (celt de bronz); vezi și László 2021, 233. Situl este cunoscut și sub vechea denumire a localității, Ilișești.

¹⁷⁴ Problema nu este specifică doar regiunii aici discutate: din întreaga arie a culturii GH se cunosc foarte puține descoperiri funerare. Din zona învecinată a grupului Holihady din Ucraina Subcarpată sunt menționate necropolele de incinerare de la Ostryca, Kolodribka și Sopit (Krušel'nicka 1979, 76-80), iar din întreaga zonă a Cîmpiei Tisei se cunosc doar patru necropole mici (părți de necropole?), constând din 10-12 morminte (Tiszabura, Taktabáj, Vencsellő, Sanislău), cf. Dani 1999; Király 2012), cu bibliografie. Numărul redus al înmormântărilor este în contrast cu mulțimea așezărilor; unii cercetători cred că acest fapt s-ar putea datora practicării unor obiceiuri funerare specifice, care sunt greu sesizabile prin mijloacele arheologice (V. Szabó 2017, 252-253).

¹⁷⁵ Ignat 1978; László 1994, 58-62, 93-94; László 2003, 172-173; László 2019, 309-311.

¹⁷⁶ Teodor 1975, 121-124 (morminte atribuite culturii CC); László 1994, 58-62, 157-159; László 2003, 173-174; László 2019, 297-298.

¹⁷⁷ Cf. *supra*, n. 174, 176 și Kemenczei 1971, 37, 59; Kemenczei 1982, 278; Kemenczei 1982a, 315 (Taktabáj). În inventarul

apropiate paralele au putut fi stabilite cu necropola de la Taktabáj, datată pe baza unui Blattbügelfibel în perioada Ha B1. Sunt comune nu numai trăsăturile generale ale ritului și ritualului funerar (poziția înaltă a locului, morminte plane, așezarea resturilor incinerate în urne cu capac, alăturarea ca inventar a unui al treilea vas și a unor obiecte de podoabă de bronz, depunere de ofrande de carne), dar chiar și urna mormântului 2 de la Cucorăni (un vas bitronconic ornamentat în partea superioară cu caneluri orizontale late, paralele), are o perfectă analogie în necropola de la Taktabáj. Toate acestea reprezintă schimbări însemnate în raport cu obiceiurile funerare observate în necropola tumulară de la Volovăț¹⁷⁸.

Rezultă din datele sumare, prezentate mai sus, că unele fenomene de criză și restructurări, remarcate de L. Marta în viața așezărilor culturii Gáva din bazinul Someșului la hotarul fazelor I și II, pot fi observate și în evoluția siturilor GH din regiunile NE carpatice. Unele așezări deschise din faza GH timpurie (ca Grănicești, Botoșana) sunt abandonate, altele vor fi locuite în continuare, dar probabil după o oarecare întrerupere (Mahala, nivelurile III și IV, Siret, niv. I și II), și apar noi așezări, locuite numai în perioada GH târzie (Siliștea Nouă). Sistemul de fortificație al așezării de la Siret a fost abandonat după prima fază, situl funcționând mai departe ca o așezare deschisă, pierzându-și importanța de altă dată. Altele au suferit puternice distrugerii la sfârșitul fazei timpurii, dar au fost reconstruite și chiar amplificate în perioada GH târzie (Preutești, probabil și Vărvata). Alături de modificările în habitat, în faza GH târzie se petrec schimbări și în obiceiurile funerare. În mormântările plane de la Cucorăni, cu bune paralele în aria vestică a culturii Gáva, ilustrează nu numai renunțarea la ridicarea tumulilor, dar și un alt mod de depunere a resturilor cinerare și un alt tip de inventar funerar, în comparație cu necropola tumulară de la Volovăț din faza timpurie a culturii¹⁷⁹.

Având în vedere schimbările structurale care au avut loc în diferitele domenii definitorii (ceramică, habitat, obiceiuri funerare), considerăm că începând cu perioada Ha B1 se poate vorbi de o *nouă fază (târzie)* a culturii GH în Podișul Sucevei, în mare măsură contemporană cu faza Gáva II din aria nordică a culturii. Această fază urmează după o *fază timpurie*, care a fost probabil contemporană cu sfârșitul orizontului Lăpuș II – Proto-Gáva și cu faza Gáva I din Bazinul Someșului.

4.2.3. Despre contextul schimbărilor. Relații interculturale. Restructurările în evoluția habitatului, intervenite în faza II a culturii Gáva, observate de L. Marta pe marginea descoperirilor din bazinul Someșului, și ale căror semne au putut fi urmărite și în viața așezărilor și în domeniul obiceiurilor funerare ale culturii GH din Podișul Sucevei, sunt semnificative și – în opinia noastră – numai cu greu pot fi socotite ca simple fenomene însoțitoare ale difuzării unui nou stil ceramic dinspre aria sud-vestică spre regiunile nord-estice ale culturii.

Pentru a înțelege evoluția culturii GH din regiunile NE carpatice trebuie să avem în vedere nu numai legăturile cu aria de origine, ci și raporturile sale cu culturile învecinate, Corlăteni-Chișinău (prescurtat: CC) și Cozia – Saharna-Solonceni (prescurtat: C-SS), cu ceramică incizată și imprimată. Cultura CC, cu ceramică canelată, înrudită cu cultura GH, a ocupat, în perioada Ha A, cea mai mare parte a zonelor de silvostepă ale Moldovei¹⁸⁰. În opinia unor cercetători, evoluția culturii s-a încheiat către mijlocul sec. 10 î.e.n., la începutul perioadei Ha B, în urma pătrunderii în Moldova a culturii C-SS¹⁸¹. În realitate, cel puțin la vest de Prut, siturile atribuite grupelor complexului cultural cu ceramică incizată și imprimată, de origine dunăreano-balcanică (Tămăoani, Babadag I-II, Cozia, Stoicani) sunt

mormintelor de la Cucorăni se găsesc și vase cu analogii în culturile Lausitz, Kyjatice și CC. Un rit și ritual funerar în multe privințe asemănător a caracterizat și cultura învecinată Corlăteni-Chișinău, originară din regiunea Tisei mijlocii și a Banatului, vezi mai jos.

¹⁷⁸ La un moment dat, nu am exclus faptul că, pe lângă diferențele cronologice, mormintele plane ar putea fi în legătură și cu statutul social inferior al celor înmormântați. În această privință, bazat pe o afirmație mai veche a lui C. Kacsó (Kacsó 1975, 49, 66–67), am avut în vedere existența la Lăpuș și a unui cimitir plan, cu morminte mai puțin bogate, contemporan cu necropola tumulară (László 2019, 311). Arheologul amintit a atras însă atenția că informația respectivă a fost eronată și a fost corectată ulterior (vezi Kacsó 2021, 271).

¹⁷⁹ În legătură cu aceste schimbări mai merită să fie observat și faptul că, potrivit cunoștințelor actuale, în perioada târzie a culturii GH au funcționat, în continuare, numai așezările fortificate mai mici (ca Preutești și Vărvata), situate în văile secundare ale unor cursuri de apă mai importante, în timp ce sistemul de fortificație al marii așezări de la Siret, ce a străjuit culoarul larg al râului cu același nume, a fost abandonat după prima fază. Poate nu este întâmplător nici faptul că cele câteva situri noi, înființate în perioada GH târzie, cunoscute în momentul de față (așezarea de la Siliștea Nouă, cimitirul de la Cucorăni), au apărut la periferia ariei culturii, în estul Podișului Sucevei, pe malul stâng al Siretului.

¹⁸⁰ László 1994, 105–141, 168–184 (lista descoperirilor), Harta 3 (răspândire). Cf. și Smirnova 1990; Levițki 1994.

¹⁸¹ Această idee a fost formulată inițial de B. Hänsel (1976) și preluată și dezvoltată apoi de G.I. Smirnova, O. Levițki, M. Kašuba; vezi László 2019, 300–303, 317–319 (discuție, bibliografie).

documentate numai în sudul și centrul Moldovei; în afara acestor regiuni se cunosc doar descoperiri de ceramică de tip C-SS, de cele mai multe ori în mediul culturii CC¹⁸². Altfel spus, cultura CC a pierdut doar o parte a teritoriului său și, astfel, la vest și nord de Podișul Central Moldovenesc, evoluția ei, în fazele mai târzii, a continuat și în cursul perioadei Ha B¹⁸³.

Față de relativa lor izolare în faza timpurie, pentru perioada mai târzie dispunem de numeroase date care atestă contactele între culturile CC, C-SS și GH, și care ilustrează, totodată, și contemporaneitatea lor în fazele mai târzii. În acest sens, a fost remarcat faptul că în așezarea culturii CC de la Prăjeni-Nelipești (jud. Botoșani), pe lângă fragmentele ceramice "de import", tipice pentru grupul Cozia (fragmente de vase cu decor incizat și imprimat, incrustat cu alb), au fost descoperite și vase specifice pentru cultura GH (un fragment de castron cu buza lobată, un fragment de vas ornamentat cu striuri)¹⁸⁴. Pentru legăturile existente între culturile GH și CC este și mai grăitor prezența aceluiași tip de ceașcă (de formă bitronconică, ornamentată cu caneluri largi, oblice și prevăzută cu o toartă supraînălțată) atât în inventarul funerar al cimitirului GH de la Cucorâni (jud. Botoșani), cât și în necropola CC de la Cotu Morii (jud. Iași)¹⁸⁵. Interacțiunile între culturile GH și CC în domeniul ceramicii pot fi ilustrate și prin răspândirea diferitelor variante ale tipului de ceașcă care, în plan orizontal, apare "în formă de rinichi" (nierenförmige Tassen)¹⁸⁶. Varianta adâncă, caracteristică culturii Gáva, în regiunile extracarpătice este cunoscută deocamdată printr-un singur exemplar, descoperit în nivelul Mahala IV¹⁸⁷. Varianta mai scundă și largă, cu toarta pronunțat supraînălțată a acestui tip de ceașcă este specifică culturii CC din Moldova și apare atât în așezările, cât și în necropolele culturii¹⁸⁸. Fără seamă deocamdată, o ceașcă în formă de rinichi, asemănătoare cu ceștile culturii CC, a fost descoperită și în așezarea GH târzie (Ha B-C?) de la Girs'ke, pe Prutul superior, în Ucraina subcarpatică¹⁸⁹.

Pe lângă "importurile" reciproce, putem avea în vedere și posibilitatea unei evoluții convergente între culturile amintite, în fazele lor mai târzii. Profunzimea acestor interferențe în domeniul ceramicii este ilustrată prin adaptarea unor elemente de decor tipice pentru grupul Cozia la formele de vase și tehnicile de ornamentare caracteristice culturii CC¹⁹⁰.

¹⁸² László 1972; László 1986a; László 1989, 123-124; László 1994, 168-184: Lista descoperirilor și Harta 3: răspândirea grupelor culturale GH/Grănicești, Corlăteni și Cozia). Este important de notat că la N de Podișul Central Moldovenesc, în Câmpia Moldovei, intens locuită în perioada culturii CC, nu se cunoaște nici un sit, cercetat prin săpături, care ar putea fi atribuit grupului Cozia. În schimb, în această regiune, în unele așezări ale culturii CC, cercetate prin săpături arheologice (Prăjeni-Nelipești, Trușești, jud. Botoșani), ca și în unele situri cunoscute în urma unor cercetări de suprafață (Holboca, Lețcani, Proselnici, Răusenii, Râșca, Stăncești etc.) au fost descoperite și fragmente ceramice cu decor imprimat de tip Cozia (-SS), fapt interpretat ca dovada legăturilor și contemporaneității celor două culturi învecinate (cf. László 1994, p. 129 și n. 371-372, p. 156-159, și notele 9-14, 27-28, cu exemple de elemente ceramice de tip GH, CC și Cozia, ca "piese de import" în mediul cultural propriu al culturilor respective).

¹⁸³ Relativ la periodizarea culturii CC, am încercat să distingem a fază veche, datată în Ha A (așezările de la Cindești, Ilișeni, mormintele de incinerare de la Trifești și Vaslui), o fază evoluată și probabil una finală, acestea din urmă datate în Ha B (așezările de la Andrieșeni, Trușești, Corlăteni niv. I-II, necropola de la Cotu Morii), cf. László 1994, 127-130, 158-159; vezi și Ionomu, Tanasachi 1992, 40-41.

¹⁸⁴ Cf. Șadurschi, Ursulescu 1989; László 1994, 157; autorul din urmă atrage atenția și asupra unui obiect în formă de "mosor", caracteristic culturii GH, descoperit în așezarea CC de la Dulcești-Neamț (*ibidem* și n. 14). Legat de contacte culturale ale culturii GH ar mai fi de menționat și faptul că în unele așezări Holihady târzii din bazinul Nistrului Superior (Krivče, Neporotovo, Žvanec) au fost adesea descoperite fragmente ceramice cu ornamente imprimate (șiruri de cercuri concentrice sau șiruri de motive în forma literei S), de tip Babadag, Cozia, Saharna-Solonceni și Basarabi (?) care, în opinia Larysei Krušel'nic'ka, au fost antrenate spre nord prin intermediul culturii Černoles (Krušel'nic'ka 1979, 89, 92, Abb. VII/6, IX/1; vezi și Maleev 1987, 94-95, Fig. 3/5, 7, 10-11; Ursulescu, Popovici 1997, 55-56).

¹⁸⁵ Ionomu, Tanasachi 1992, Fig. 4/1; László 1994, 81, 109, 157, Fig. 56/1; 75/6; László 2019, 301.

¹⁸⁶ Varianta adâncă, cu o toartă ce nu depășește de obicei marginea vasului, la est de Câmpia Tisei caracterizează numai etapele mai târzii ale culturii Gáva și apare relativ frecvent și în Transilvania (Teleac II-III, Mediaș, Alba Iulia), cf. Pankau 2004, 63-67 și Abb. 9: Verbreitung; Przybyla 2009, 136 și Fig. 36; Lascu 2012; László 2013, 261.

¹⁸⁷ Smirnova 1974, Fig. 3/10; vezi și Pankau 2004, 67 și Abb. 9, nr. 1, Varianta 2a.

¹⁸⁸ Ionomu, Tanasachi 1992, Fig. 2/1, 6; 3/3-5: Cotu Morii; László 1994, Fig. 63/1: Corlăteni; Fig. 72/2, 74/4, 75/1, 4: Cotu Morii, morm. 2-3 și vase izolate vezi și Pankau 2004, 67.

¹⁸⁹ Krušel'nicka 1993, 118-122 și Fig. 66/1.

¹⁹⁰ Putem cita, în acest sens, fragmentul unui vas bitronconic-globular cu marginea evazată, descoperit în așezarea culturii CC de la Mihălășeni, jud. Botoșani (Ionomu, Șovan 1997, 17, Fig. 6/2). Pentru forma vasului există bune analogii printre urnele mormintelor din necropola aceleiași culturi de la Cotu Morii, jud. Iași (Ionomu, Tanasachi 1992, Fig. 1/8, 10; vezi și László 1994, Fig. 73/1, 3). Particularitatea fragmentului constă în ornamentarea vasului cu o fascicolă de caneluri orizontale înguste, sub care se află o bandă liniară în zig-zag, compusă din caneluri înguste. Acest motiv ornamental este tipic pentru grupul Cozia, în care este realizat prin linii imprimate (cf. László 1972, 212, Fig. 9/2, 4-6; 19/1-4; 11/3-5, 8, 10).

În relația culturilor GH și CC trebuie remarcat faptul că "în spatele" amintitei convergențe se poate ascunde și înrudirea, la origine, a celor două culturi. Multe elementele noi ale repertoriului ceramic al fazei Gáva II din aria de NE a culturii, și a căror apariție a fost explicată prin transferul unor elemente specifice ceramicii Gáva I din aria sud-vestică, au existat deja în alte zone ale spațiului est-carpatic, anume în ceramica culturii CC. Pe lângă cazurile izolate, menționate mai sus, avem în vedere acele tipuri de vase, care caracterizează faza târzie GH din Podișul Sucevei, și care au corespondențele lor și în ceramica culturii CC, precum "amforele" de formă pronunțat bitronconică, străchinile cu marginea invazată, adesea ornamentate în partea superioară cu caneluri orizontale paralele, borcanele și vasele în formă de sac, ornamentate cu brâuri alveolate sau crestate¹⁹¹. Aceste tipuri de vase, ca repertoriul ceramic al culturii CC în general, sunt moștenite, în ultima instanță, din ceramica grupelor culturale, răspândite la începutul perioadei Ha A în regiunile sudice ale Câmpiei Tisei, Voivodina și Banat (Cruceni-Belegiș II, Karaburma III, Susani, Ticvaniul Mare etc.)¹⁹². Din perspectiva discuției de față este de remarcat faptul că ceramica acestor grupe este strâns înrudită, dacă nu identică, cu stilul ceramic numit mai nou "Pre-Gáva", care a precedat stilul ceramic Gáva în regiunile centrale și sudice ale Câmpiei Tisei¹⁹³. Dacă cele afirmate mai sus sunt corecte, ar trebui să admitem că fondul ceramic, atribuit, în termeni generali, "stilului Pre-Gáva", a contribuit nu numai la îmbogățirea repertoriului ceramic al fazei I a culturii Gáva, după instalarea acesteia în aria sa de SV (de unde anumite elemente specifice au fost transferate apoi, în faza II, și în aria de NE a culturii), dar a avut un rol important și în constituirea ceramicii culturii CC. Interferențele discutate între cele două culturi, GH și CC, se produc în fazele lor mai evolute, în condițiile instalării culturii C-SS în regiunile est-carpatic.

5. În loc de concluzii

Revenind la problema inițială, în lumina celor discutate mai sus, putem să admitem că schimbările constatate în perioada mai târzie a culturii GH din Podișul Sucevei nu se datorează doar transferului în regiunile nord-estice a unor elemente specifice ceramicii Gáva I din aria sud-vestică a culturii, ci au avut loc în condițiile unor restructurări mai generale, determinate, în ultima analiză, de pătrunderea și răspândirea în Moldova a culturii C-SS, restrângerea ariei culturii CC și, drep consecință, o posibilă presiune și asupra ariei culturii GH¹⁹⁴.

Semnele unor restructurări, în multe privințe asemănătoare, nu se limitează la Moldova, ci se observă și în aria vestică a culturii Gáva, tocmai în vremea în care se petrece fenomenul apreciat de L. Marta ca "transfer al unor elemente specifice ariei sud-vestice a culturii Gáva în aria nord-estică". Astfel, în perioada Ha B1 în Câmpia Tisei poate fi observată o anumită "orientare" spre SE, spre culturile balcano-dunărene cu ceramică incizată și imprimată (din care face parte și cultura C-SS). Aceste relații noi sunt bine ilustrate prin vasele cu decor incizat, imprimat și încrustat, descoperite în unele situri, ca Biharkeresztes și Kaba, ca și prin prezența la Pócspetri a unui instrument special, care a servit la realizarea motivelor ornamentale imprimate¹⁹⁵. Apariția ceramicii cu decor imprimat (de tip Insula Banului și Babadag II) este documentată și în unele așezări întărite și deschise ale culturii Gáva ("Mediaș") din părțile sudice și centrale ale Transilvaniei (Brașov-Păticel, Cernatu, Cuci, Hărman, Porumbenii Mari, Sâncrăieni, Teleac, Tilișca etc.)¹⁹⁶. Tot în perioada Ha B1 se observă și pătrunderea

¹⁹¹ Este vorba de tipurile 3B, 2Db și 1 ale culturii GH și tipurile 3A, 2Ca și 1 ale culturii CC din Moldova, cf. László 1994, 68-78, 86-87, 112-120, 123-124, cu ilustrația aferentă. Ca o particularitate, vasele bitronconice ale culturii CC sunt prevăzute de obicei cu proeminențe duble, îndreptate în sus și jos, specifice regiunilor din SV spațiului carpato-dunărean, vezi și Foltiny 1968.

¹⁹² Cu privire la originea culturii CC vezi Smirnova 1990; Smirnova 1993; László 1994, 125-130, 156-163; Levițki 1994. În contribuțiile substanțiale cu privire la prima epocă a fierului din SV României, M. Gumă a subliniat rolul culturii de tip Ticvaniul Mare-Karaburma III (datată în Ha A 1-2) care, difuzându-se de-a lungul Dunării, a contribuit și la geneza culturii CC (Gumă 1993, 168-180).

¹⁹³ V. G. Szabó 2017, 242-247. Cf. și Czukor *et al.* 2017, unde cetățile de pământ din sudul Câmpiei Tisei (inclusiv Sântana-Cetatea Veche și Cornești-Iarcuri) sunt atribuite perioadei Cruceni-Belegiș II, respectiv Pre-Gáva.

¹⁹⁴ Despre aceste probleme vezi mai detaliat László 2019, 300-303, 317-321.

¹⁹⁵ V. G. Szabó 2017, 237-238, Fig. 6/1: vas bitronconic, ornamentat cu cercuri concentrice cu tangente și alte motive imprimate, care apar și în culturile Insula Banului, Babadag, C-SS etc. Instrumentul pentru ornamentarea ceramicii, descoperit la Pócspetri are bune analogii în cultura Babadag și C-SS.

¹⁹⁶ Cf. Muscă 1980, 75-80, cu lista descoperirilor, bibliografie și discuții; Lupu 1989, 58, Pl. 4/2, 7; 28/18 (Tilișca); Vasiliev *et al.* 1991, 94, 119, Fig. 44/15 (Teleac).

culturii Gáva la sud de Mureșul inferior și prezența ei pentru o scurtă perioadă în părțile Banatului¹⁹⁷. Semnificația acestor "evenimente" nu este ușor de evaluat, dar se pare că nu au afectat, hotărâtor, evoluția culturală a zonei. În perioada următoare, Ha B 2-3, teritoriile vestice ale culturii Gáva (Câmpia Tisei, o parte a Transilvaniei) au fost supuse unor presiuni dispre est, datorate pătrunderii culturii ("prescitice") Mezőcsát, documentată mai ales prin descoperiri funerare și depozite de obiecte de metal, printre care piese de harnașament¹⁹⁸. Părțile sudice ale Transilvaniei vor fi afectate, în Ha B3, de pătrunderea culturii Basarabi dinspre Banat, de-a lungul Mureșului, ceea ce a contribuit la declinul culturii Gáva în această parte a Transilvaniei; mai la nord însă (în Sălaj și în bazinul Someșului Mare, de pildă) cultura (stilul ceramic) Gáva și-a putut continua existența, în condițiile unor contacte interculturale cu noii vecini din sud¹⁹⁹. În aceeași perioadă, cultura Basarabi (-Șoldănești) se instalează și în părțile sudice și centrale ale Moldovei, în fosta arie a culturii C-SS, fără să fie documentată în regiunile nordice ale acestei provincii²⁰⁰. În Podișul Sucevei, primele descoperiri arheologice post-GH sigure sunt reprezentate de mormintele tumulare ale culturii vest-podoliene (podolo-moldave), datate în a doua jumătate a sec. 7 – prima jumătate a sec. 6 î.e.n.²⁰¹. Aceste fenomene arheologice stau de multă vreme în atenția cercetătorilor din România și din țările vecine, dar consecințele lor – directe sau indirecte – asupra "destinului" culturii Gáva (-Holihady) sunt încă evaluate în chip diferit în literatura de specialitate²⁰².

Attila László

Alexandru Ioan Cuza University

Iași, RO

arch_atticus@yahoo.com

¹⁹⁷ Gumă 1993, 180-194.

¹⁹⁸ Bóka 2010; V. Szabó 2017, 256-261, cu bibliografie; pentru Transilvania vezi și László 2013.

¹⁹⁹ Muscă 1980, 79-80; Gumă 1993, 176; Pare 1998, 42-421; Ursuțiu 2002, 27-30, 58-60, Fig. 1; Ciugudean 2009, 319, 331; Ciugudean 2010, 171; Sana 2010, 190-199; Marinescu 2010, Fig. 14 (tabel cronologic).

²⁰⁰ Pentru cultura Basarabi vezi Vulpe 1986; v. și Gumă 1993, 176; László 1994, 159.

²⁰¹ Ignat 2006, 81-82, 89-106.

²⁰² În legătură cu unele păreri privind destinul culturii GH în diferitele regiuni ale ariei sale vezi László 2019, 317-322.

BIBLIOGRAFIE

- Bóka 2010 G. Bóka, *Preszkíta csontlemezek a Kárpát-medencében-Prescythian bone plaques in the Carpathian Basin*. Ősrégészeti Levelek, 12, 2010, 137-163.
- Ciugudean 2009 H. I. Ciugudean, *Câteva observații privind cronologia așezării fortificate de la Teleac*. Apulum, XLVI, 2009, 313-336.
- Ciugudean 2010 H. I. Ciugudean, *The Late Bronze Age in Transylvania (with primary focus on the Central and Southern areas)*. În: L. Marta (Ed.), *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen*. Symposium Satu Mare 18-19 Julie 2008. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVI/,1, 2010, 157-202.
- Ciugudean 2012 H. I. Ciugudean, *The chronology of the Gáva Culture in Transylvania*, În: W. Blajer (Ed.), *Peregrinationes archaeologicae in Asia et Europa Joanni Chochorowski dedicatae*. Kraków 2012, 107-121.
- Czukur et al. 2017 P. Czukur, A. Priskin, Cs. Szalontai, V. Szeverényi, *Késő bronzkori földvárak a Dél-Alföldön—Late Bronze Age fortified settlements in the southern Great Pannonian Plain*. În: V. Szabó G., Bálint M., Vácz G. (Szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolattrendszere-The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*. Budapest-Hajdúböszörmény, 2017, 211-230.
- Dani 1999 J. Dani, *A Gáva kultúra urnatemetője Vencsellő-Kastélykert lelőhelyről*. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve XLI, 1999, 109-135.
- Foltiny 1968 S. Foltiny, *Zum Problem der sogenannten Pseudo-Protovillanovaurnen*. Origini 2, 1968, 333-356.
- Gumă 1993 M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*. București 1993.
- Horedt 1967 K. Horedt, *Problemele ceramicii din perioada bronzului evoluat în Transilvania*. Studii și Comunicări Sibiu 13, 1967, 137-153.
- Iconomu, Tanasachi 1992 C. Iconomu, M. Tanasachi, *Descoperirile arheologice din necropola hallstattiană timpurie de la Cotu Morii - Iași*. Arheologia Moldovei 15, 1992, 23-44.
- Iconomu, Șovan 1997 C. Iconomu, L.-O. Șovan, *Noi descoperiri arheologice ale culturii Corlăteni - Chișinău la Mihălășeni, jud. Botoșani*. Arheologia Moldovei 20, 1997, 13-25.
- Ignat 1976 M. Ignat, *Découvertes du Hallstatt thrace dans le département de Suceava*. Thraco-Dacica (1), 1976, 99-108.
- Ignat 1978 M. Ignat, *Necropola tumulară hallstattiană de la Volovăț-Dealul Burlei*. Suceava 5, 1978, 107-127.
- Ignat 2000 M. Ignat, *Metalurgia în epoca bronzului și în prima epocă a fierului din Podișul Sucevei*. Suceava 2000.
- Ignat 2006 M. Ignat, *Necropolele tumulare din zona Rădăuți în cadrul lumii traco-getice (sec. VII-V. a.Ch.)*. Târgoviște 2006.
- Ignat et al. 1996 M. Ignat, A. László I. Mareș, *Siret-Dealul Ruina*. Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 1995. București 1996, 114-115.
- Kacsó 1975 C. Kacsó, *Contributions à la connaissance de la culture Suci de Sus à la lumière des recherches faites à Lăpuș*. Dacia NS 19, 1975, 45-68.
- Kacsó 1981 C. Kacsó, *Necropola tumulară de la Lăpuș*. Rezumatul tezei de doctorat. Cluj 1981.
- Kacsó 2001 C. Kacsó, *Zur chronologischen und kulturellen Stellung des Hügelgräberfeldes von Lăpuș*. În: C. Kacsó, (Hrsg.), *Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit*. Symposium Baia Mare, 7-10 Oktober 1998. Baia Mare 2001, 231-278.
- Kacsó 2020 C. Kacsó, *Aspekte der Bronzezeit in Siebenbürgen. Kontakte zu den südlichen und östlichen Regionen*. În: J. Maran, R. Băjenaru, S.-C. Ailincăi, A.-D. Popescu, S. Hansen (Eds.), *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*. Volume to the Memory of Alexandru Vulpe. Proceedings of the Conference in Tulcea, 10-13 November, 2017. Bonn 2020, 123-145.

- Kacsó 2021 C. Kacsó, *Ion Mareș, Siret—Dealul Ruina. Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holihrad în Podișul Sucevai* de Attila László. Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, Editura Istros a Muzeului Brăilei "Carol I", Brăila, 2019, 461 p. (recenzie). *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 72/1-4, 2021, 267-276.
- Kemenczei 1971 T. Kemenczei, *A Gáva kultúra leletei a miskolci múzeumban*. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 10, 1971, 31-86.
- Kemenczei 1982 T. Kemenczei, *Die Gáva-Kultur*. In: *Südzone der Lausitzer Kultur und die Verbindungen dieser Kultur mit dem Süden*. Kraków-Przemysl, 1982, 275-285.
- Kemenczei 1982a T. Kemenczei, *Nordostungarn in der Spätbronzezeit*. În: B. Hänsel (Hrsg.), *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr.* Berlin 1982, 305-320.
- Kemenczei 1984 T. Kemenczei, *Die Spätbronzezeit Nordostungarns*. Budapest 1984.
- Király 2012 Á. Király, *A biritual cemetery of the Gáva culture in the Middle Tisza Region and some further notes on the burial customs of the LBA-EIA in Eastern Hungary*. În: L. Marta (Ed.) *The Gáva Culture in the Tisza Plain and Transylvania-Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenbürgen*. Symposium Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011. Satu Mare. *Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVIII/1*, 2012, 109-132.
- Krušel'nicka 1979 L. Krušel'nic'ka, *Studien zur Besiedlung der ukrainischen Karpaten und der Karpatenvorlandes zu Beginn der Eisenzeit*. *Acta Archaeologica Carpathica* 19, 1979, 73-76.
- Krušel'nicka 1993 L. Krušel'nicka, *Pam'jatki gal'stats'kogo periodu v mežiričči Visli, Dnistra i Prip'jati – Die archäologische Denkmäler der Hallstattperiode in dem Zwischenflussland der Weichsel, des Dniestr und des Pripjats*. Kiiv 1993.
- Lascu 2012 I. Lascu, *Apit with depositions of cups from the first period of the Iron Age from Alba Iulia*. În: L. Marta (Ed.), *The Gáva Culture in the Tisza Plain and Transylvania--Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenbürgen*. Symposium Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011. Satu Mare. *Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVIII/1*, 2012, 135-148.
- László 1972 A. László, *O așezare hallstattiană la Cozia (jud. Iași)*. *Arheologia Moldovei* 7, 1972, 207-224.
- László 1973 A. László, *Considerații asupra ceramicii de tip Gáva din Hallstattul timpuriu*. *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 24, 4, 1973, 575-609.
- László 1976 A. László, *Über den Ursprung und die Entwicklung der frühhallstattzeitlichen Kulturen in der Moldau*. *Thraco-Dacica* (I), 1976, 89-98.
- László 1986 A. László, *Zu den Beziehungen zwischen der oberen Theissgegend und dem nord-östlichen aussenkarpatischen Raum in der älteren Hallstattzeit. Eine neue Gruppe der Gáva-Holihrad Kultur in der Suceava-Hochebene*. În: *Hallstattkolloquium Veszprém 1984* (Mitteilungen der ArchInst Budapest, Beiheft 3, 1986), 149-163, 389-393.
- László 1986a A. László, *Grupul Tămăoani. Asupra „orizontului” hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei*. *Memoriae Antiquitatis* 12-14, 1980-1982 (1986), 65-91.
- László 1989 A. László, *Les groupes régionaux anciens du Hallstatt à l'est des Carpates. La Moldavie aux XIIe-VIIe siècles av. n. è.*, În: *La civilisation de Hallstatt*. ERAUL 36. Liège 1989, 111-129.
- László 1992 A. László, *Cercetarea începuturilor epocii fierului din spațiul est-carpatic*. *Symposia Thracologica*, 9. Băile Herculane 1992, 208-226.
- László 1994 A. László, *Începuturile epocii fierului la est de Carpați. Culturile Gáva-Holihrad și Corlăteni-Chișinău pe teritoriul Moldovei*. București 1994.
- László 2003 A. László, *Bestattungssitten am Ende der Bronzezeit und am Anfang der Eisenzeit im nord-östlichen Karpatengebiet. Traditionem, Innovationen, Interferenzen*. În: R. Vasić (Ed.), *Burial Customs in the Bronze and Iron Age*. Symposium Čačak, 4-8 September 2002. Čačak 2003, 171-189.

- László 2010 A. László, *Zur Chronologie der späten Bronzezeit und der älteren Hallstattperiode im nord-östlichen Karpatenraum. Die Radiokarbon-Datierung der Gáva-Holihrad Siedlung von Siret (Bukowina)*. În: L. Marta (Ed.) *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 18-19 Julie 2008*. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVI/1, 2010, 121-132.
- László 2013 A. László, *Leben mit den Toten? Über die kulturelle und chronologische Lage der früheisenzeitlichen Siedlung und Körperbestattung von Vlaha*. În: L. Marta, (Ed.), *Peregrinări arheologice între estul și vestul Europei. Studii în onoarea lui Tiberius Bader la aniversarea de 75 de ani*. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXIX/1, 2013, 255-267.
- László 2018 A. László, *Regional differences in the development of cultural changing processes in the Late Bronze Age. Once more about the chronology of the replacement of the Noua-Coslogeni culture by the succeeding cultures in the intra- and extracarpathian territories*. În: R. E. Németh, B. Rezi, (Eds.), *Bronze Age Connectivity in the Carpathian Basin. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureș, 13-15 October 2016*. Târgu Mureș 2018, 279-294.
- László 2019 A. László, *Așezarea fortificată de la Siret—Dealul Ruina și cultura Gáva-Holihrad în Podișul Sucevei*. n: I. Mareș, Siret – „Dealul Ruina”. *Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului*. Suceava 2019, 269-366.
- László 2021 A. László, *A rész és az egész. A Gáva-Holihrad kultúra bukovinai régészeti emlékeinek értelmezéséről*. În: Katócz Z., Emödi A., Lakatos A. (Szerk./Eds.), *Kőbe zárt történelem. Tanulmányok Emödi János 80. Születésnapjára – Istoria închisă în piatră. Studii în onoarea lui János Emödi*. Nagyvárad – Oradea 2021, 209-262.
- László 2023 A. László, *The Gáva-Holihrad Culture in the Suceava Plateau (Historical Province of Bukovina). A Short Survey*. In: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (Eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruciș – Belegiș – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*. ClujNapoca 2023, 25-62.
- László 2024 A. László, *„Orizontul” Proto-Gáva/Lăpuș II-Gáva I din bazinul Someșului Inferior și originea culturii Gáva-Holihrad din regiunile est-carpătice. Câteva observații pe marginea unor lucrări recente*, În: *Volum omagial Carol Kacsó, sub tipar*.
- László et al. 2005 A. László, I. Mareș, M. Ignat, B. P. Niculică, *Siret, jud. Suceava. Dealul Ruina. Cronică Cercetărilor Arheologice. Campanie 2004*. București 2005, 348-350.
- Levițki 1994 O. Levițki, *Cultura Hallstattului canelat la răsărit de Carpați*. București 1994.
- Lupu 1989 N. Lupu, *Tilișca. Așezările arheologice de pe Cătănaș*. București 1989.
- Maleev 1987 Y. N. Maleev, *Galʹštatskie gorodišča z zapadnoj Podolii i Prikarpatʹje. Mezʹplemennye svyazi epohi bronzы na territorii Ukrainy*. Kiev 1987, 86-101.
- Mareș 2019 I. Mareș, *Siret – Dealul Ruina. Așezarea fortificată din epoca timpurie a fierului. Cu un studiu despre cultura Gáva-Holihrad în Podișul Sucevei de Attila László*. Suceava-Brăila 2019.
- Mareș 2023 I. Mareș, *Metalurgia bronzului în Podișul Sucevei-Nistrul superior: depozitele de bronzuri-Bronze metallurgy in the Suceava-Upper Dniester Plateau: bronze deposits*. În: V. Cotiugă, F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei (Eds.), *Fontes perennitatis. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu*. Târgoviște 2023, 541-574.
- Marinescu 2010 G. Marinescu, *Prima epocă a fierului (Hallstatt) în bazinul Someșului Mare*. Teză de doctorat, ms. Alba Iulia 2010.
- Marta 2009 L. Marta, *The Late Bronze Age Settlements of Petea—Csengersima*. Satu Mare 2009.
- Marta 2010 L. Marta, *Lăpuș II-Gáva I Discoveries in the Plain of Satu Mare*. În: L. Marta (Ed.) *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen. Symposium Satu Mare 18-19 Julie 2008*. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVI/1, 2010, 317-328.

- Marta 2017 L. Marta, *The settlement of Călinești-Oaş. Data regarding the construction and the origin of fortifications in the Gáva-Kulture*. În: B. Heeb et al. (Ed.), *Fortifications: The rise and Fall of Defended Sites in Late Bronze Age and Early Iron Age of South-East Europe*. International Conference in Timișoara, Romania, from November 11th to 13th, 2015. Staatliche Museen zu Berlin, 2017, 173-188.
- Marta 2017a L. Marta, *Hajdúböszörmény típusú depók Szatmár megye (Románia) területéről-Hajdúböszörmény-type hoards from the area of Szatmár county (Romania)*. În: V. Szabó G., Bálint M., Váczi G. (Szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszere – The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*. Budapest-Hajdúböszörmény 2017, 193-210.
- Marta 2020 L. Marta, *Gáva Culture in the Someș Plain. The Settlements of Călinești-Oaş, and Lazuri*. Nyíregyháza 2020.
- Metzner-Nebelsick 2012 C. Metzner-Nebelsick, *Channelled pottery in Transylvania and beyond – ritual and chronological aspects*. În: L. Marta (Ed.), *The Gáva Culture in the Tisza Plain and Transylvania--Die Gáva-Kultur in der Theissebene und Siebenbürgen*. Symposium Satu Mare, 17-18 June/Juni 2011. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVIII/1, 2012, 65-81.
- Metzner-Nebelsick et al. 2010 C. Metzner-Nebelsick, C. Kacsó, L. D. Nebelsick, *A Bronze Age ritual structure on the edge of the Carpathian Basin*. În: L. Marta, (Ed.) *Das Ende des 2. Jahrtausends v. Chr. auf der Theiss-Ebene und Siebenbürgen*. Symposium Satu Mare 18-19 Julie 2008. Satu Mare. Studii și Comunicări. Seria Arheologie XXVI/1, 2010, 219-233.
- Mozsolics 1957 A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung*. Acta Archaeologica Hungaricae 8, 1957, 119-156.
- Muscă 1980 T. Muscă, *Interpretări arheologice. 1. Evoluția internă a așezării de la Insula Banului; 2. Ceramică hallstattiană timpurie cu decor imprimat din Transilvania*. Apulum 18, 1980, 67-80.
- Németi 1990 J. Németi, *Contribuții la cunoașterea sfârșitului epocii bronzului din nord-vestul României*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 41/1, 1990, 19-47.
- Németi 2012 J. Németi, *Hozzászólás az Északnyugat-Románia késő bronzkor végi problémáihoz*. În: Z. Székely (Ed.), *Emlékkönyv Székely Zoltán születésének 100. Évfordulójára*. Sepsiszentgyörgy-Sfântu Gheorghe 2012, 129-143.
- Niculică 2011 B. P. Niculică, *Așezarea de tip Gáva-Holihrad (grupul Grănicești) de la Vârvata-Cetățuie, județul Suceava*. Nauka i osvita: krok u majbutne. Černivtsi-Vižnitsja 2011, 388-398.
- Niculică 2013 B. P. Niculică, *Câteva observații privind descoperirile de bronzuri din Bucovina*. În: S.-C. Ailincăi, A. Țârlea, C. Micu (Eds.), *Din preistoria Dunării de Jos. 50 de ani de la începutul cercetărilor arheologice de la Babadag (1962-2012)*. Actele conferinței „Lower Danube Prehistory, 50 years of excavations at Babadag” (Tulcea, 20-22 septembrie 2012). Brăila 2013, 185-214.
- Niculică, Boghian 2014 B. P. Niculică, D. Boghian, *Descoperiri de bronzuri din Podișul Sucevei: probleme generale, evidențe, perspective*. În: V. Spinei, N. Ursulescu, V. Cotiugă (Eds.), *Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița - in memoriam*. Iași 2014, 559-578.
- Niculică et al. 2021 B. P. Niculică, C.-E. Ursu, A. Asăndulesei, *The results of magnetometric investigation carried out in the site of Vârvata-Cetățuie (Pârtești de Jos commune, Suceava county)*. În: V. Diaconu (Ed.), *Fortifications and defensive systems east from the Carpatians. Strategies and socialenergies from Prehistory to the Middle Ages*. Brăila-Piatra-Neamț 2021, 123-138.
- Pankau 2004 C. Pankau, *Die älterhallstattzeitliche Keramik aus Mediaș, Siebenbürgen*. Bonn 2004.
- Pare 1998 C. Pare, *Beiträge zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit im Mitteleuropa. Teil I. Grundzüge der Chronologie im östlichen Mitteleuropa (11.-8. Jh. v. Chr.)*. Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 45/1, 1998 (1999), 293-433.

- Przybyla 2009 M. S. Przybyla, *Intercultural contacts in the western Carpathian area at the turn of the 2nd and 1st millennia BC*. Warsaw 2009.
- Sana 2010 D. Sana, *Prima epocă a fierului în Depresiunea Șimleului și în zonele învecinate. Descoperirile de tip Gáva*. Teză de doctorat, m.s. Alba Iulia 2010.
- Smirnova 1974 G. I. Smirnova, *Complexele de tip Gáva-Holihady - o comunitate cultural-istorică*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 25/3, 1974, 359-380.
- Smirnova 1978 G. I. Smirnova *Kul'turno-istoričeskaja stratigrafija poselenija Magala*. Problemy Archeologii 2, 1978, 68-72.
- Smirnova 1990 G. Smirnova, *Pamjatniki tipa Kišinev-Corlăteni v Dnestro-Siretskom meždureč'e i grupa Belegiš II v jugoslavskom Podunav'je*. Archeologičeskij Sbornik, 30, 1990, Leningrad, 20-33.
- Smirnova 1993 G. Smirnova, *Zur Frage der thrakischen und illyrischen Komponenten in der Frühhallstattkultur des Vorkarpatenraums*. Thraco-Dacica, 15/1-2, 1993, 91-99.
- Șadurschi, Ursulescu 1989 P. Șadurschi, N. Ursulescu, *Date istorico-arheologice privind dinamica locuirii în bazinul Miletinului (zona comunei Prăjeni, jud. Botoșani)*. Hierasus VII-VIII, 1989, 281-289.
- V. Szabó 1996 G. V. Szabó, *A Csorva-csoport és a Gáva-kultúra kutatásának problémái néhány Csongrád megyei leletgyűttes alapján*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 2, 1996, 9-109.
- V. Szabó 2007 G. V. Szabó, *Polgár határában előkerült késő bronzkori kút feltárása és rekonstrukciója*. Ősrégészeti Levelek 7, 2005 (2007), 146-165.
- V. Szabó 2017 G. V. Szabó, *A Gáva kerámiastílus kora. Az Alföld a hajdúböszörményi szitulák földbekerülésének időszakában-The age of Gáva pottery style. The Great Hungarian Plain in the time of the burying of the Hajdúböszörményi situlae*. În: V. Szabó G., Bálint M., Vácz G. (Szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolattrendszere—The second situla of Hajdúböszörmény and its relations*. Budapest-Hajdúböszörmény 2017, 231-278.
- Teodor 1975 S. Teodor, *Săpăturile de la Cucorăni (jud. Botoșani)*. Arheologia Moldovei 8, 1975, 121-201.
- Ursulescu, Popovici 1997 N. Ursulescu, N. D. Popovici, *Considérations historiques concernant les fortifications hallstattiennes anciennes à l'est des Carpates*. In: G. Simion (Ed.), *Premier Âge du fer aux bouches du Danube et dans les régions autour de la Mer Noire*. Actes du Colloque International, Septembre 1993 Tulcea. Tulcea 1997, 51-65.
- Ursuțiu 2002 A. Ursuțiu, *Epoca mijlocie a primei epoci a fierului în Transilvania (Cercetările de la Bernadea, com. Bahnea, jud. Mureș)*. Cluj-Napoca, 2012.
- Vulpe 1986 A. Vulpe, *Zur Entstehung der dako-getischen Zivilization*. Die Basarabi-Kultur. I. Dacia N.S. 30, 1986, 49-90.
- Zanoci 2011 A. Zanoci, *Tipologia și evoluția construcțiilor defensive din spațiul est-carpatic în secolele XII/XI-III a.Chr.* „Tyragetia”, S.N. V, 1, 2011, 117-152.
- Zanoci, Banaru 2010 A. Zanoci, V. Banaru, *Die Frühhallstattzeitlichen Befestigungsanlagen im ostkarpatischen Raum*. În: N. Bolohan, F. Mățau, F. A. Tencariu (Eds.), *Signa Praehistorica. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno*. Iași 2010, 403-441.

Transformări și conexiuni la cumpăna erelor. Un model de evoluție bazat pe descoperirile din bazinul Nistrului de Mijloc la sfârșitul mileniului II a. Chr.¹

Aurel Zanoci, Mihail Băț

Abstract: During the transition period from the Late Bronze Age to the Early Iron Age, the Eastern Carpathian area manifests a cultural diversity determined by western, southern, as well as eastern influences. In this manner, after the evolution of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni communities ended, the Gava-Holihrad-Grănicești and Chișinău-Corlăteni cultures are attested in the forest steppe region, while the Belozerka culture spread over the steppe region. At the same time, the differentiation of a horizon with incised pottery, known as the Tămăoani - Holercani - Balta or the Babadag I - Tămăoani - Holercani - Balta group, complemented the cultural phenomena from the beginning of the Early Iron Age. In the Prut-Dniester area, it was O. Levițki (1994) who wrote down this cultural manifestation, naming it the Holercani-Hanska group and locating it in the border region between the steppe and the forest steppe. Later research demonstrated that this group's geographic extent stretched to the north, reaching the Middle Dniester region, where, at this moment, there are seven documented settlements of this type (Rașcov XI, Rașcov XII, Solonceni "Hlinaia", Saharna "Țiglău", Saharna Mică, Saharna Mare /"Dealul Mănăstirii" and Saharna "Rude").

Based on the bronze items of western origin, an early dating (BrD - HaA1) was presumed for the beginning of this cultural group in the Middle Dniester region, a fact that is confirmed by the recent absolute dating results, as well.

Keywords: Middle Dniester region; Late Bronze Age; Early Iron Age; bronze items; incised pottery.

În perioada de tranziție de la etapa finală a epocii bronzului la perioada timpurie a primei epoci a fierului, spațiul est-carpatic este caracterizat de o diversitate culturală, determinată de influențele venite din vest, sud, precum și cele din est. Astfel, după încheierea evoluției comunităților de tip Noua-Sabatinovka-Coslogeni², în regiunea de silvostepă sunt atestate culturile Gava-Holihrad-Grănicești³ și Chișinău-Corlăteni⁴, iar în zona de stepă se răspândește cultura Belozerka⁵ (Fig. 1). Totodată, tabloul cultural de la începutul primei epoci a fierului a fost completat prin individualizarea unui *orizont cu ceramică incizată*. Supranumit de-a lungul timpului prin termenii Tămăoani - Holercani - Balta⁶ sau Babadag I - Tămăoani - Holercani - Balta⁷, fenomenul a fost documentat din valea Dunării și până în bazinul Bugului de Sud⁸. În spațiul pruto-nistrean, această manifestare culturală a fost consemnată de O. Levițki⁹, cel care a introdus denumirea de grupul Holercani-Hanska, localizându-l în zona de frontieră dintre stepă și silvostepă¹⁰.

Cercetările ulterioare au demonstrat însă că acest grup cultural se extinde și în regiunea Nistrului Mijlociu. Astfel, M. Kașuba, analizând descoperirile din așezarea Solonceni „Hlinaia”, raionul Rezina, provenite din săpăturile efectuate de A. Meliukova în 1952-1953, evidențiază aici un nivel de locuire,

¹ Cercetare realizată prin subprogramul 01.15.01 „Patrimoniul arheologic preistoric și antic din regiunea de silvostepă a Republicii Moldova: cercetare interdisciplinară și valorificare științifică” în cadrul Centrului de Arheologie „Ion Niculiță” (Universitatea de Stat din Moldova).

² Florescu 1991; Sava 2002; Sava 2014.

³ Smirnova 1974, 359-380; László 1994, 48-104; Levițki, Kașuba 2015, 579-614.

⁴ László 1994, 105-141; Levițki 1994b; Levițki, Kașuba 2015, 579-614.

⁵ Vanchugov 1990; Agulnikov 1996.

⁶ Levițki 2010, 338.

⁷ Nicic 2008, 127.

⁸ Hänsel 1976, 144-147; László 1986.

⁹ Levitskii 1990; Levițki 1992; Levițki 1994a.

¹⁰ Levițki 1994a.

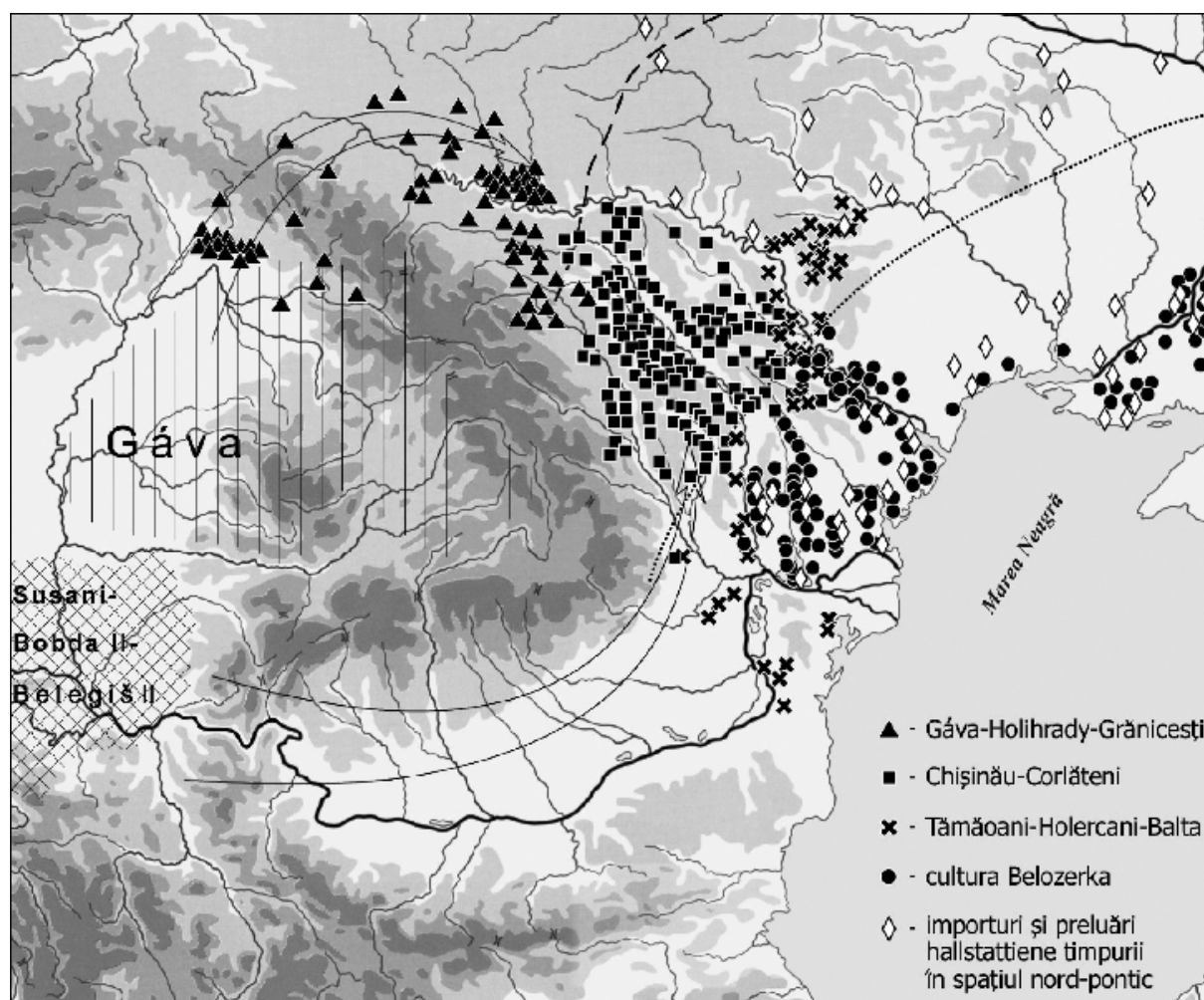

Fig. 1. Peisajul cultural din spațiul carpato-dunărean în secolele XII-X a. Chr. (după Kaşuba, Leviţki 2010).

care a fost atribuit grupului Holercani-Hansca¹¹. Ulterior, cercetările arheologice din anii 2001-2020, realizate de către echipa LCŞ „Tracologie” al Universităţii de Stat din Moldova în microzona Saharna (Rezina), au confirmat existenţa altor patru situri (Saharna Mică, Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”, Saharna „Țigla” și Saharna „Rude”), ce conțineau vestigii de tipul Holercani-Hansca¹². Totodată, investigațiile arheologice efectuate la Raşcov (Camenca) de către expediția Universităţii de Stat din Tiraspol, condusă de E. Iarovoi, atestă răspândirea acestui grup cultural și în stânga Nistrului Mijlociu¹³.

Astfel, la momentul de față, numărul siturilor atribuite grupului Holercani-Hansca în spațiul pruto-nistorean se ridică la 20 (Fig. 2), dintre care 18 sunt aşezări¹⁴ și două reprezintă descoperiri funerare (Hansca¹⁵ și Maşcăuți „Zaverna”¹⁶).

Un interes aparte pentru studiul de față prezintă vestigiile grupului Holercani-Hansca, descoperite în ultimele decenii în regiunea Nistrului Mijlociu, unde, până în prezent, au fost atestate șapte aşezări (Fig. 3). Din punct de vedere geografic, siturile sunt plasate la o distanță de cca. 0,5-3,5 km față de fluviu. Astfel, două dintre ele (Raşcov XI, Raşcov XII) se află la cca 2,5 km spre est de Nistru, la o depărtare de cca 0,5 km una față de alta. Cel de-al treilea sit (Soloncenii „Hlinaia”) apare solitar la o distanță de cca 3,5 km spre vest de fluviu. La o depărtare de cca 0,5-1,5 km la vest de Nistru sunt localizate alte patru puncte

¹¹ Kaşuba 2000, 416-419, Fig. LXXIX, LXXX.

¹² Niculiță et al. 2008, 14-24; Niculiță et al. 2016a, 299-315; Niculiță et al. 2016b, 255-267; Niculiță et al. 2019, 256-257; Zancu et al. 2022, 203.

¹³ Kaşuba, Fidelsky 2007, 266-281.

¹⁴ Passek 1956; Niculiță 1981b; Leviţki 1994a; Kaşuba, Fidelsky 2007; Niculiță 2019; Zancu, Băţ 2003, 317-318, tab. 4.

¹⁵ Levitskii 1985.

¹⁶ Agulnikov 2016.

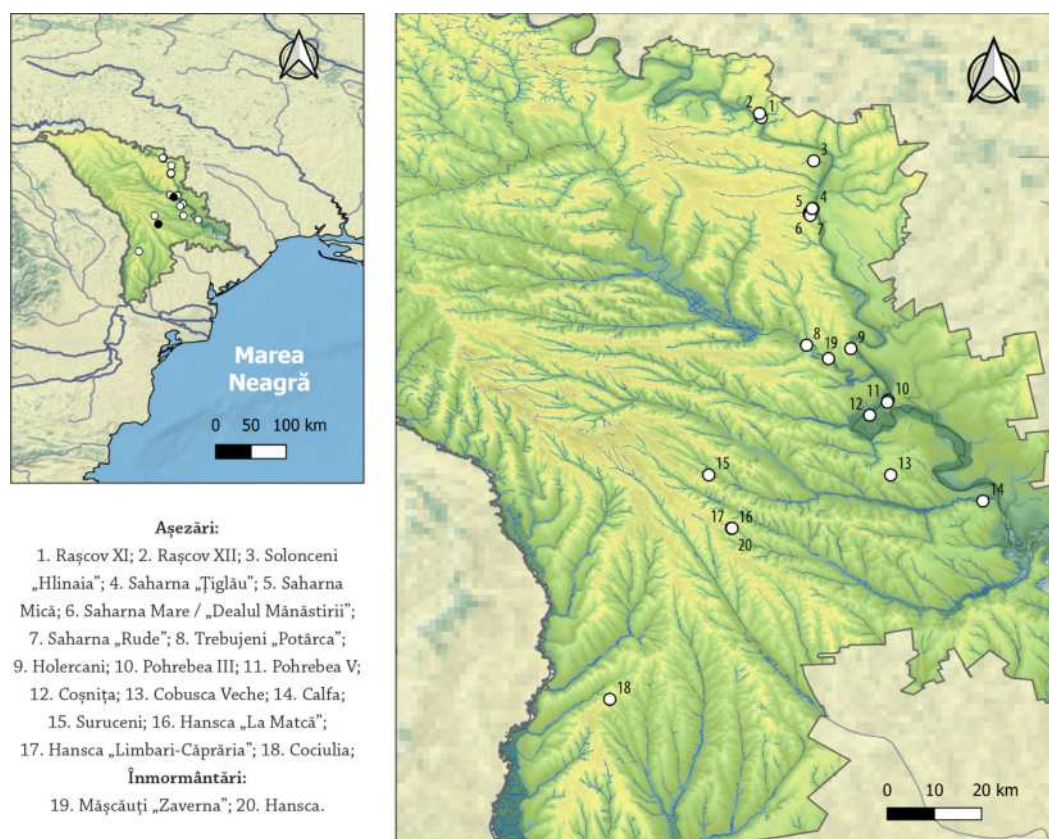

Fig. 2. Răspândirea siturilor culturii Holercani-Hanska (adaptat după Zanoci 2021).

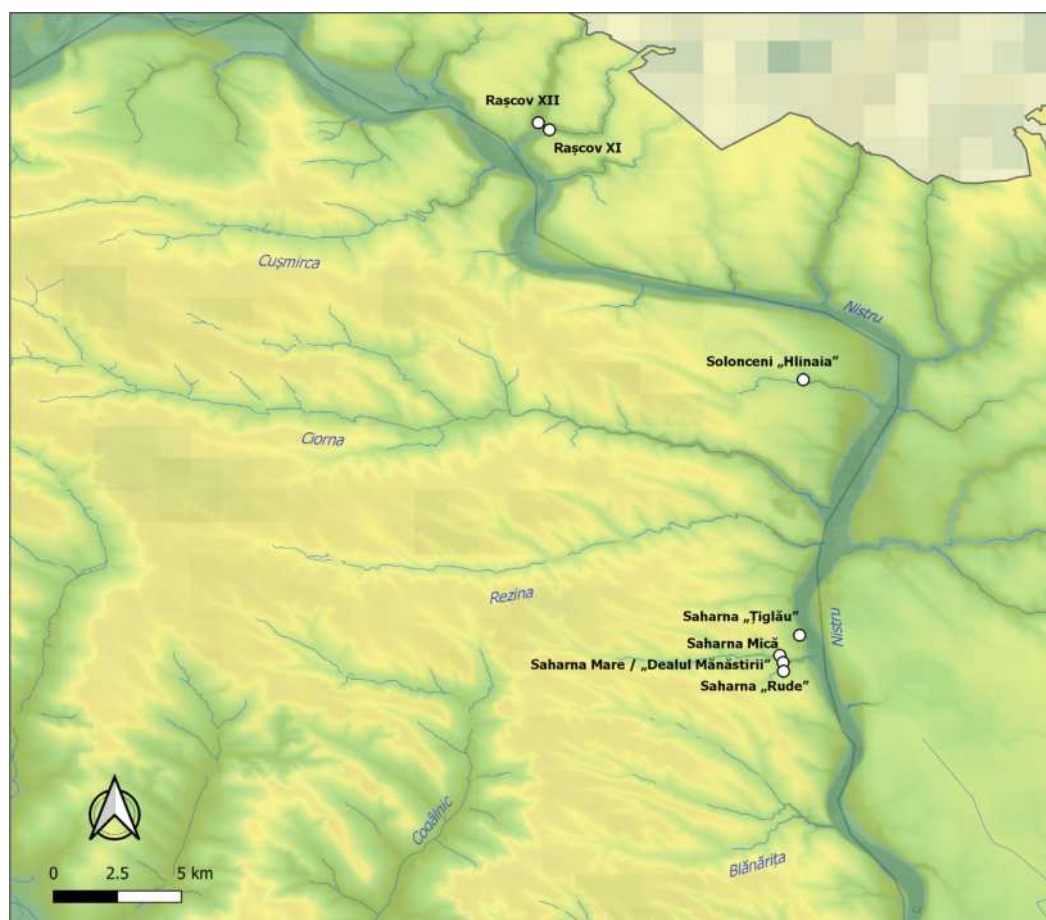

Fig. 3. Răspândirea siturilor culturii Holercani-Hanska în bazinul mijlociu al Nistrului (după Zanoci, Băț 2023).

(Saharna „Țiglău”, Saharna Mică, Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” și Saharna „Rude”), care formează o aglomerare de situri, dispuse la o distanță de cca 0,4-1,3 km unul față de altul.

În ceea ce privește caracteristicile topografice, aşezările au fost amenajate pe promontorii (Fig. 4) (Solonceni „Hlinaia”, Saharna Mică, Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”) sau pe terasele înalte ale fluviului (Saharna „Țiglău”) și ale defileurilor din preajmă (Raşcov XI, Raşcov XII, Saharna „Rude”).

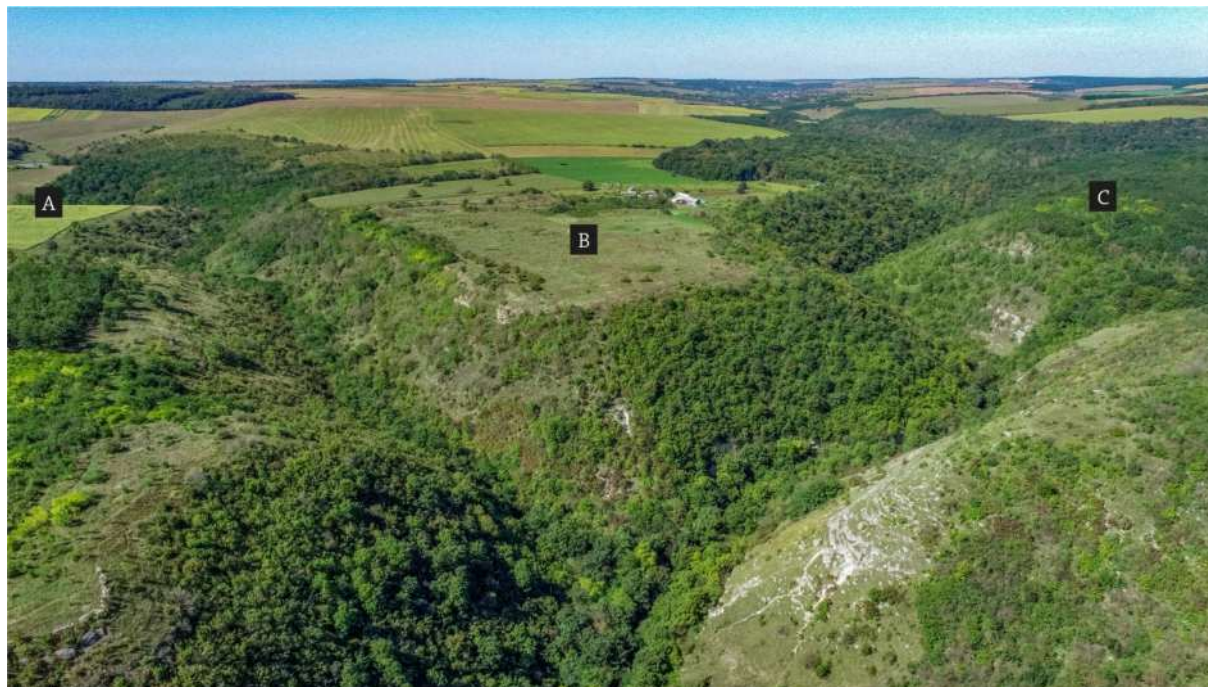

Fig. 4. Vedere aeriană a defileului „Valea Crac” din microzona Saharna, cu localizarea siturilor menționate în text: A - Saharna „Rude”; B - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”; C - Saharna Mică (foto de M. Băţ).

În stadiul actual al cercetării, având în vedere suprafața redusă a săpăturilor arheologice, dar și faptul că siturile conțin și niveluri de locuire din perioadele ulterioare, este greu de stabilit suprafața reală a acestor aşezări. De regulă, existența grupului Holercani-Hansca este atestată prin delimitarea unor structuri arheologice (construcții de suprafață și adâncite în sol, gropi), care conțin materiale caracteristice, sau doar prin prezența artefactelor specifice acestui nivel de locuire în cadrul depunerilor culturale.

Printre siturile cu vestigii de tip Holercani-Hansca documentate în regiunea Nistrului Mijlociu se remarcă cel de la Saharna Mică, fapt datorat numărului de structuri arheologice cercetate, precum și varietății materialelor recuperate. Aici, etapei Holercani-Hansca i-au fost atribuite resturile a patru construcții de suprafață, a trei construcții adâncite, a unei vetre, a opt gropi, precum și un bogat material ceramic¹⁷. La Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” au fost documentate trei gropi¹⁸, la Saharna „Țiglău” – două gropi¹⁹, la Raşcov XII²⁰ și Solonceni „Hlinaia”²¹ – câte o groapă, ce conțineau artefacte din această perioadă, cărora li se adaugă și numeroase fragmente ceramice, caracteristice grupului Holercani-Hansca, descoperite în stratul cultural. În cele din urmă, la Raşcov XI²² și Saharna „Rude”²³, locuirea a fost definită doar în baza materialelor atestate în stratul de cultură.

Revenind la situl de la Saharna Mică, vom consemna că vestigiile construcțiilor de suprafață cercetate reprezintă aglomerări de fragmente de lut ars, unele cu amprente de la nuiiele, pietre,

¹⁷ Niculiță *et al.* 2008, 14-22, Fig. 3-11; Niculiță *et al.* 2016c, 255-267, Fig. 174-183.

¹⁸ Niculiță *et al.* 2016a, 40-45, Fig. 23-25; Niculiță *et al.* 2019, 256-257, Fig. 5.

¹⁹ Niculiță, Nicic 2014, 34-35, Fig. 88.

²⁰ Kashuba, Fidelsky 2007, 269-273, Fig. 5.

²¹ Kashuba 2000, 417-418, Fig. LXXVIII/6, LXXIX/7.

²² Kashuba, Fidelsky 2007, 269-273, Fig. 2-4.

²³ Zanoci *et al.* 2022, 203, Fig. 12, 19.

fragmente de ceramică etc., resturile fiind atestate la adâncimea de cca 0,3-0,6 m de la nivelul actual de călcare. Amenajările aveau formă quasi-patruateră, iar dimensiunile lor variaza de la cca 2,4×1,7 m la cca 5,0×4,3 m (Pl. 1). Urmele instalațiilor de foc au fost depistate doar în două dintre ele. Astfel, în Construcția 1/2003 au fost descoperite vestigiile unui cuptor și ale unei vetre²⁴, iar în Construcția 1/2006 – ale unei vetre²⁵. Rămășițele unor construcții de suprafață, la fel reprezentate de concentrări de fragmente de lipitură arsă, pietre, ceramică etc., au fost cercetate și în așezarea Hansca „La Matcă”²⁶.

Construcțiile adâncite de la Saharna Mică²⁷ au fost documentate prin prezența unor cavități de formă quasi-ovală în plan, ale căror dimensiuni variaza de la cca 2,8×2,7 m la cca 3,5×2,5 m (Pl. 2/1). Acestea aveau pereții verticali sau oblici și se adânceau în sol de la 0,7 m până la 1,1 m²⁸. Umplutura lor consta, de regulă, din sol în amestec cu fragmente de lut ars, unele cu amprente de la nuiele, bucăți de lemn carbonizat, cenușă, precum și fragmente de ceramică²⁹. O construcție adâncită, similară celor de la Saharna Mică, a fost cercetată în așezarea de la Ijdileni, atribuită și ea orizontului Tămăoani-Holercani³⁰.

Vestigiile vetrei descoperite la Saharna Mică (Pl. 2/2, 3) se aflau în afara vreunei construcții și prezentau o platformă compactă din pietre, bucăți de lut ars, cenușă și sol ars până la roșu, care avea în plan o formă quasi-ovală cu dimensiunile de 1,6×1,4 m și grosimea de cca 0,1 m³¹. Resturi ale unor vetre asemănătoare au fost cercetate și în așezările eponime de la Hansca „La Matcă”³² și Holercani³³.

În ceea ce privește gropile atestate în așezările grupului Holercani-Hansca din regiunea Nistrului Mijlociu, majoritatea acestora sunt în formă de clopot. Ele au diametrul gurii cuprins între 1,0 m și 1,55 m, al fundului – de 1,40-2,17 m, iar adâncimea variaza de la 0,55 m până la 1,25 m. Astfel de gropi au fost cercetate la Saharna Mică (6 gropi)³⁴, Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (2 gropi)³⁵, Saharna „Țiglău” (o groapă)³⁶. Gropi în formă de clopot, similare celor din așezările din regiunea Nistrului Mijlociu, au fost atestate și la Hansca „La Matcă”³⁷.

Gropile de formă tronconică se întâlnesc mai rar în arealul Holercani-Hansca, acestea fiind documentate, deocamdată, doar în situl Saharna Mică (2 gropi)³⁸. Ele au diametrul gurii cuprins între 1,43 m și 1,8 m, al fundului – de 1,0-1,3 m și adâncimea de 0,3-1,0 m.

De asemenea, sunt puține și gropile de formă cilindrică. Doar o singură groapă de acest tip (Pl. 2/5), cu diametrul de 1,9 m și adâncimea de 1,1 m, a fost cercetată la Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”³⁹. O groapă similară a fost atestată și la Hansca „La Matcă”⁴⁰.

În structurile menționate mai sus, dar și în stratul cultural al așezărilor atribuite grupului Holercani-Hansca, au fost descoperite mai multe piese de inventar, precum și numeroase fragmente de ceramică.

Printre piesele de inventar se evidențiază un ac pentru păr și un pandantiv, ambele fiind confecționate din bronz.

Acul pentru păr (de tip *Ösennadel*) a fost descoperit în groapa 6/2013⁴¹ din așezarea Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”, în asociere cu ceramică caracteristică grupului Holercani-Hansca. El (Pl. 3/1, 3) este rotund în secțiune (D=0,4 cm), având un capăt ascuțit, iar cel opus, îndoit, se termină cu o protomă în formă de ciupercă. În partea de sus, în locul unde începe arcuirea acului, este plasată o urechiușă laterală

²⁴ Niculiță et al. 2008, 14-15, Fig. 3.

²⁵ Niculiță et al. 2008, 8-19, Fig. 7/3.

²⁶ Niculiță 1981a, 36, Fig. 18; Căvruc, Postică 1991, 118.

²⁷ Plecând de la forma și dimensiunile lor, la categoria construcțiilor adâncite au fost trecute vestigiile a două structuri arheologice (Groapa 5/2003 și Groapa 1/2005), considerate anterior a fi gropi (Niculiță et al. 2008, 19-21, Fig. 9/1; 10/1).

²⁸ Pe marginea gropii Construcției 4/2004 au fost atestate urmele a 18 gropi de dimensiuni mici, umplute cu lemn carbonizat, care indică, probabil, prezența unei structuri din lemn (Niculiță et al. 2008, 18, Fig. 7/1).

²⁹ Niculiță et al. 2008, 18-21, Fig. 7/1, 2; 9/1, 3-11; 10/1-13.

³⁰ Brudiu 1991, 223-233, Fig. 2.

³¹ Niculiță et al. 2016c, 259, Fig. 177.

³² Niculiță 1981b, 73-74; Postică, Căvruc 1991, 95.

³³ Passek 1956, 24.

³⁴ Niculiță et al. 2008, 20-22, Fig. 9/2; 11/1-3; Niculiță et al. 2016c, 260-263, Fig. 178/1, 3.

³⁵ Niculiță et al. 2016a, 40, Fig. 23/1; Niculiță et al. 2019, 256, Fig. 5/1.

³⁶ Băț et al. 2023b, 16, Pl. 8/1.

³⁷ Niculiță 1981b, 74; Căvruc, Postică 1991, 96-117, Fig. 26.

³⁸ Niculiță et al. 2016c, 262-263, Fig. 178/2; 179.

³⁹ Niculiță et al. 2016a, 41-43, Fig. 24/1.

⁴⁰ Căvruc, Postică 1991, 117-118.

⁴¹ Groapa nr. 177, conform numerotării autorilor cercetării (Niculiță et al. 2016a, 41, Fig. 24/1).

cu orificiu. Lungimea piesei pe porțiunea dreaptă este de 11,5 cm, iar pe cea îndoită – de 1,3 cm⁴². Ace quasi-identice cu exemplarul de la Saharna sunt foarte puține, ele fiind cunoscute în așezările de la Petrușeni „La Cigoreanu” (r-nul Râșcani, Republica Moldova)⁴³, Rotbav „La Pârâuț” (jud. Brașov, România)⁴⁴, Prahova „Pârâu Secat” (jud. Prahova, România)⁴⁵, precum și o descoperire fortuită⁴⁶. Acestui tip de ace, probabil, poate fi atribuită și o piesă cu urechiușă laterală, dar care are capătul rupt, descoperită în așezarea Ostrovets „Olechina” (regiunea Ivano-Frankivsk, Ucraina)⁴⁷. Apriori, majoritatea acelor sus-menționate au fost puse în legătură cu așezările culturii Noua. Apartenența la cultura Noua a fost dictată de încadrarea lor cronologică, făcută în baza analogiilor cu acele de tip B, varianta Majków⁴⁸, descoperite pe teritoriul Poloniei și datate de M. Gedl la sfârșitul perioadei II - începutul perioadei III a epocii bronzului⁴⁹, ceea ce ar corespunde cu BzC₂-D. Însă vom consemna că niciunul dintre ele⁵⁰ nu a fost descoperit în complexe închise ale acestei perioade. Totodată, menționăm faptul că la Petrușeni „La Cigoreanu” a fost identificat și un nivel de locuire atribuit culturii Chișinău-Corlăteni⁵¹, iar la Rotbav „La Pârâuț” – unul caracteristic culturii Gáva⁵². Prin urmare, nu putem exclude ipoteza că aceste ace puteau proveni și din orizonturile mai târzii.

Pandantivul (Pl. 3/2, 4) a fost atestat în așezarea Saharna „Rude”, la adâncimea de cca. 0,7 m de la nivelul actual de călcare⁵³. El este de tip semilunar, ajurat, cu tija perforată vertical⁵⁴, cu câte o deschidere la cele două brațe. Pandantivele de acest tip sunt destul de numeroase și se răspândesc pe arii vaste. La momentul de față sunt cunoscute cca 66 de puncte cu descoperiri similare⁵⁵. În vest, acestea ajung până în Baden-Württemberg⁵⁶, în nord-vest – până în Saxonia-Anhalt⁵⁷, în nord – până în Silezia Inferioară⁵⁸. Spre sud-vest, ele se răspândesc până în nordul Italiei⁵⁹, iar la sud – până în Croația⁶⁰. Până la descoperirea de la Saharna „Rude”, cea mai estică descoperire a unui pandantiv semilunar, ajurat, cu tija perforată vertical provenea din depozitul de bronzuri de la Bicz I⁶¹. Conform opiniei lui C. Kacsó, pandantivele semilunare ajurate cu tija perforată vertical au fost creații ale centrului metalurgic din vestul Transilvaniei, începând cu perioada BzD, iar drept prototip au fost luate pandantivele în formă de potcoavă, perforate, care au ajuns în regiunea menționată în urma unor influențe Piliny⁶². Ulterior, în perioada HaA₁, pandantivele semilunare s-au răspândit și în alte teritorii. Probabil, în această perioadă poate fi încadrată și piesa descoperită la Saharna „Rude”.

Piesele din bronz de origine vestică, încadrate în perioada BrD-HaA₁, documentate în microzona Saharna, nu sunt o excepție pentru grupul Holercani-Hansca. În arealul acestei culturi sunt atestate și alte descoperiri⁶³, cum ar fi: acul cu capul bitronconic și secțiunea rotundă, decorat cu benzi de linii incizate paralele din așezarea Holercani⁶⁴, acul cu capul în formă de inel oval din așezarea Calfa⁶⁵,

⁴² Niculiță *et al.* 2016a, 41, Fig. 24/7-11.

⁴³ Levitskii, Sava 1993, 126, Fig. 3/9; Sava 1994, 152, Fig. 5/31; Sava 1998, 296, Abb. 24/6; Dergačev 2002, Taf. 46/D5; Sava 2014, 91, Fig. 49/12; Sirbu *et al.* 2020, 82, Fig. 5/2.

⁴⁴ Dietrich, Dietrich 2007, 90, Taf. II/2; Dietrich 2014, 142, Taf. 164/2.

⁴⁵ Descoperire inedită. Informație oferită cu amabilitate de B. Ciupercă, C. Discă și T. Hila, cărora le mulțumim și pe această cale.

⁴⁶ Locul descoperirii acestui ac nu este cunoscut. El a apărut pe un site de antichități (<https://www.ancientworld.de/nadelnder-bronzezeit>), unde este indicat că provine dintr-o colecție privată și este atribuit culturii Noua-Sabatinovka.

⁴⁷ Lysenko 2021, 272, Fig. 47/6.

⁴⁸ Gedl 1983, 85-86, Taf. 26/386-394.

⁴⁹ Gedl 1983, 15.

⁵⁰ Acul de la Rotbav a fost descoperit la adâncimea de 0,3 m, în partea de jos a stratului deranjat de arătură (Dietrich, Dietrich 2008, 90). Contextul descoperirii piesei de la Petrușeni nu este cunoscut.

⁵¹ Levițki 1994b, 54.

⁵² Dietrich 2014, 211-218.

⁵³ Zanoci 2021, 278-281, Fig. 3; Zanoci *et al.* 2022, 189-191, Fig. 12.

⁵⁴ În germană: Halbmondförmiger durchbrochener Anhänger mit vertikal durchlochtem Stiel.

⁵⁵ Hansen 1994, 261, Abb. 165; Kacsó 1995, 115-116, Liste 4; Kacsó 2009, 168; Jankovits 2015, 246-247, Abb. 6.

⁵⁶ Reim 1981, Abb. 5/2; 11/4; Kreutle 2007, 207, 552, Taf. 136.

⁵⁷ Brunn 1968, Taf. 94/7.

⁵⁸ Pfützenreiter 1931, Abb. 4.

⁵⁹ Jankovits 2015, Abb. 5/1, 2; Jankovits 2020, Fig. 3C/1.

⁶⁰ Vinski-Gasparini 1973, Tab. 52/48-49.

⁶¹ Kacsó 1980, 296; Kacsó 1995, Liste 4/3.

⁶² Kacsó 1995, 100-101; Kacsó 2009, 168.

⁶³ Zanoci 2021, 281-284, Fig. 4-5.

⁶⁴ Passek 1956, 24; Levițki 1994a, Pl. 12/1.

⁶⁵ Levițki 1994a, Pl. 13/1.

brățările de la Coșnița⁶⁶, inelele de buclă provenite din mormântul dublu de la Hansca⁶⁷ etc. La acestea se adaugă și alte piese de tradiție central-europeană, specifice perioadei BrD - HaA₁, atestate în arealul culturii Chișinău-Corlăteni și cunoscute încă în peste 33 de locuri ce reprezintă depozite de bronzuri, precum și piese izolate⁶⁸.

De asemenea, printre piesele de inventar atribuite grupului Holercani-Hansca se remarcă o serie de descoperiri provenite din așezarea Saharna Mică: două fusaiole, două runde și două mărgeli, toate modelate din lut, o lamă din silex, precum și un vârf de săgeată din os⁶⁹. Fusaiiolele, rundeles și lamele de silex sunt întâlnite frecvent și în alte situri din arealul acestei culturi: Holercani, Hansca „La Matcă”, Pohrebea III și Coșnița⁷⁰.

Cea mai numeroasă categorie de descoperiri în siturile grupului Holercani-Hansca din regiunea Nistrului Mijlociu, ca și în restul arealului acestei manifestări culturale, este ceramica. Ea este modelată cu mâna din pastă de lut cu degresanți de șamotă sau nisip, mai rar fiind utilizat calcarul pisat. Majoritatea recipientelor au arderea completă și uniformă. Uneori, mai ales la vasele cu pereții groși, este atestată arderea incompletă și neuniformă. De obicei, suprafața recipientelor este netedă și lustruită, uneori fiind acoperită cu angobă. Culoarea este cenușie-închisă sau roșiatic-gălbuie.

Plecând de la fragmentele recuperate, pot fi evidențiate câteva tipuri de vase atestate mai frecvent în așezările din regiunea Nistrului Mijlociu, fiind reprezentate decupe, cești, străchini, chiupuri și oale.

Cupele (Pl. 4; 5/1-9) au profilul S-oidal, unele cu marginea larg deschisă (Pl. 4/2, 5; 5/2, 5, 9), iar altele – cu gâtul cilindric și buza ușor evazată (Pl. 4/8, 9). Acestea puteau fi simple, fără decor (Pl. 4/3-13) sau ornamentate (Pl. 3/1, 2; 4/1-9). Cupele erau decorate frecvent pe umăr cu linii incizate orizontale, sub care erau amplasate grupuri de linii oblice (Pl. 5/4-7) sau doar cu linii oblice (Pl. 5/9). Unele exemplare erau ornamentate cu proeminențe conice, amplasate pe umăr (Pl. 4/1, 2; 5/1-3), iar mai rar – cu brâu în relief cu creștături, întrerupt de proeminențe aplatizate (Pl. 5/8). În regiunea Nistrului Mijlociu, cupe întregibile sau fragmente au fost descoperite în așezările: Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (Pl. 4/3, 13; 5/7)⁷¹, Saharna „Rude” (Pl. 4/4, 12)⁷², Saharna Mică (Pl. 4/1, 2, 9-11; 5/1-5)⁷³, Rașcov XI (Pl. 4/7, 8)⁷⁴, Solonceni „Hlinaia” (Pl. 4/5, 6; 5/8, 9)⁷⁵ etc. Cupe asemănătoare au fost atestate și în alte așezări ale grupului Holercani-Hansca, precum cele de la Coșnița⁷⁶, Pohrebea III⁷⁷, Holercani⁷⁸ etc.

Ceștile (Pl. 5/10-15) se caracterizează prin corp scund semisferic, umărul profilat și arcuit, cu buza evazată, toarta supraînălțată și fund cu umbo. Toarta unor exemplare (Pl. 5/15) este înzestrată în zona curburii cu un mic buton. Unele cești (Pl. 5/10-12, 14) sunt lipsite de ornament, iar altele (Pl. 5/13, 15) erau decorate pe umăr cu linii orizontale și/sau oblice incizate. Recipiente de acest tip, grafic întregibile sau fragmente, au fost atestate la Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”⁷⁹, Saharna Mică (Pl. 5/10-12)⁸⁰, Saharna „Țigla” (Pl. 5/13)⁸¹, Rașcov XI (Pl. 5/14)⁸², Rașcov XII (Pl. 5/15)⁸³ etc. Cești similare au fost descoperite și în alte așezări din arealul grupului Holercani-Hansca: Suruceni⁸⁴, Hansca „La Matcă”⁸⁵, Holercani⁸⁶ etc.

⁶⁶ Levițki 1994a, Pl. 13/2, 3.

⁶⁷ Levitskii 1985, 126, Fig. 1/2, 4, 5.

⁶⁸ O sinteză a acestor descoperiri a se vedea în Levițki 2016, 84-97, cu bibliografia.

⁶⁹ Niculiță et al. 2008, Fig. 9/12-14; 10/12, 13; Niculiță et al. 2016c, Fig. 178/11, 12; 180/1.

⁷⁰ Levițki 1994a, Pl. 12/7-12; 13/7, 8, 11-17.

⁷¹ Niculiță et al. 2016a, Fig. 24/3; 25/1-3.

⁷² Zancu et al. 2022, Fig. 12/3, 4.

⁷³ Niculiță et al. 2008, Fig. 8/5, 8; 9/3; Niculiță et al. 2016c, Fig. 174/2-5; 176/4, 5; 183/1, 2, 4, 5.

⁷⁴ Kashuba, Fidelsky 2007, Fig. 3/1, 3, 5; 4/1, 3, 5.

⁷⁵ Zancu, Băț 2023, Fig. 149/1-3; Kashuba 2000, Fig. LXXX/3, 5, 7-9.

⁷⁶ Levițki 1994a, Pl. 8/3.

⁷⁷ Levițki 1994a, Pl. 7/8.

⁷⁸ Levițki 1994a, Pl. 2/7-10.

⁷⁹ Niculiță et al. 2016a, Fig. 23/2, 3.

⁸⁰ Niculiță et al. 2008, Fig. 32/1; Niculiță et al. 2016c, Fig. 178/16; 183/6, 11.

⁸¹ Niculiță, Nicic 2014, Fig. 88/2.

⁸² Kashuba, Fidelsky 2007, Fig. 4/1.

⁸³ Levinskiy, Romanchuk 2006, Fig. 2.

⁸⁴ Niculiță 2019, Fig. 1/13; 2/12.

⁸⁵ Levițki 1994a, Pl. 4/3-6.

⁸⁶ Levițki 1994a, Pl. 2/1-6.

Străchinile (Pl. 6) sunt diferite ca forme şi dimensiuni. Se evidenţiază recipiente de formă tronconică, cu corpul uşor arcuit şi buza înclinată spre interior (Pl. 6/2-5) şi cu corpul bitronconic şi marginea evazată (Pl. 6/1, 6). Unele străchini sunt decorate pe margine cu linii incizate oblice (Pl. 6/1, 2) sau cu mici proeminenţe aplatizate (Pl. 6/2, 3, 5). Astfel de vase au fost descoperite la Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (Pl. 6/2, 6)⁸⁷, Saharna Mică (Pl. 6/1, 3-5)⁸⁸, Saharna „Țigla”⁸⁹ etc. Străchini similare celor descoperite în aşezările din regiunea Nistrului Mijlociu au fost documentate şi în alte situri de tip Holercani-Hansca, precum Pohreba III⁹⁰, Suruceni⁹¹, Holercani⁹², Hansca „La Matcă”⁹³ etc.

Chiupurile (Pl. 7), judecând după fragmentele descoperite, aveau corpul bitronconic, cu gâtul scund şi buza evazată (Pl. 7/1, 3-6, 8). Unele recipiente puteau avea gâtul înalt, cilindric, buza, la fel, fiind evazată (Pl. 7/2). Frecvent, corpul acestor vase este ornamentat cu linii incizate orizontale, flancate de linii oblice, în asociere cu proeminenţe (Pl. 7/1-3, 6-8). Chiupuri de diferite dimensiuni au fost documentate

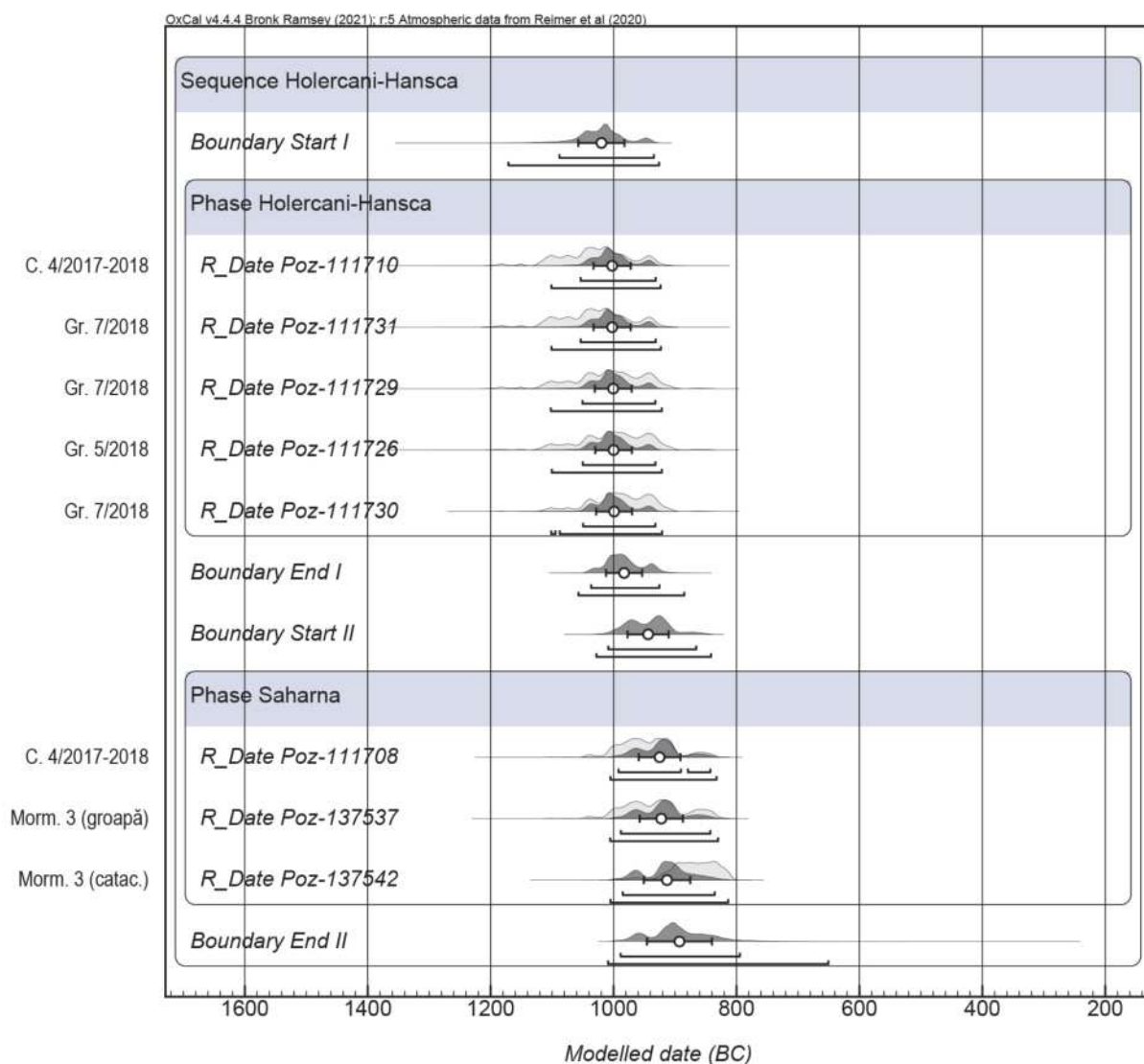

Fig. 5. Modelarea bayesiană a datelor radiocarbon calibrate din contexte aparţinând primei epoci a fierului de la Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (după Băţ, Zănoici 2022).

⁸⁷ Niculiţă *et al.* 2016a, Fig. 23/8; Niculiţă *et al.* 2019, Fig. 5/3-5.

⁸⁸ Niculiţă *et al.* 2008, Fig. 3/2; 8/1-3; Niculiţă *et al.* 2016c, Fig. 174/6; 178/13, 14.

⁸⁹ Niculiţă, Niciu 2014, Fig. 88/8, 10.

⁹⁰ Leviţki 1994a, Pl. 7/10.

⁹¹ Niculiţă 2019, Fig. 1/10.

⁹² Leviţki 1994a, Pl. 3/3, 4.

⁹³ Niculiţă 1981b, Fig. 4/3, 4.

la Saharna Mică (Pl. 7/1, 3, 6, 8)⁹⁴, Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (Pl. 7/4, 7)⁹⁵, Saharna „Țiglău”⁹⁶ etc. De asemenea, vase de acest tip au fost descoperite la Suruceni⁹⁷, Hansca „La Matcă”⁹⁸ etc.

Oalele (Pl. 8) atestate în arealul grupului Holercani-Hansca sunt de diferite forme și dimensiuni. De regulă, acestea au corpul sferic sau tronconic, cu gâtul scund și buza evazată ușor (Pl. 8/1-5) sau arcuită spre interior (Pl. 8/6). Oalele, în cele mai frecvente cazuri, au decor în relief, în formă de brâie (alveolate sau crestate) (Pl. 8/1, 2, 4, 5), uneori, întrerupte de proeminențe aplatizate (Pl. 8/3). Acest tip de vase este destul de răspândit în siturile grupului Holercani-Hansca, atât din regiunea Nistrului Mijlociu⁹⁹, cât și în cele din zona de frontieră dintre stepă și silvostepă¹⁰⁰.

Cât privește cronologia acestui grup cultural, elementele de reper furnizate de „importurile” de artefacte vestice de tradiție BrD-HaA₁ au fost confirmate și rafinate de seria recentă de date radiocarbon din siturile Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”¹⁰¹ și Saharna „Țiglău”¹⁰². Primul lot plasa cea mai timpurie locuire către sfârșitul sec. XII a. Chr., iar evoluția grupului Holercani-Hansca era înscrisă în intervalul temporal cuprins între 1100-1000 cal BC (Fig. 5). Totodată, corelarea datelor radiometrice din contexte stratigrafice relevante a sugerat posibilitatea unui sincronism dintre etapele Holercani-Hansca și Saharna¹⁰³. Atestat și în situl de la Țiglău, acest model simultan de evoluție suprapusă și de succesiune a celor două faze a fost anticipat timpuriu de O. Levițki¹⁰⁴. Ceea ce trebuie însă subliniat, în cazul datelor de la Saharna „Țiglău”, este că acestea sunt chiar mai timpurii¹⁰⁵ decât cele de la Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”. Prin urmare, palierul cronologic al locuirii din perioada timpurie a primei epoci a fierului poate fi lărgit în mod evident către prima jumătate a sec. XII a. Chr., atunci regiunea carpato-nistreană a fost populată într-o perioadă climaterică, caracterizată prin condiții umede prielnice¹⁰⁶, ce a favorizat circulația indivizilor și tehnologiilor¹⁰⁷.

Aurel Zanoci

Universitatea de Stat din Moldova
Chișinău, MD
azanoci@gmail.com

Mihail Băț

Universitatea de Stat din Moldova
Chișinău, MD
mb_usm@yahoo.com

⁹⁴ Niculiță *et al.* 2008, Fig. 4; Niculiță *et al.* 2016c, Fig. 180/2, 3; 181/3, 6.

⁹⁵ Niculiță *et al.* 2016a, Fig. 25/4-9.

⁹⁶ Niculiță, Nicic 2014, Fig. 88/7, 9.

⁹⁷ Niculiță 2019, Fig. 1/2, 7.

⁹⁸ Niculiță 1981b, Fig. 3/3; 4/1.

⁹⁹ Kashuba, Fidelsky 2007, Fig. 2/1, 6; 8/2; Niculiță *et al.* 2008, Fig. 5/4, 5; Niculiță *et al.* 2016c, Fig. 174/9; 176/8, 9; Niculiță *et al.* 2019, Fig. 5/15.

¹⁰⁰ Niculiță 1981b, Fig. 3/1, 2; Levițki 1994a, Pl. 3/10-15.

¹⁰¹ Băț, Zanoci 2022.

¹⁰² Băț *et al.* 2023.

¹⁰³ Băț, Zanoci 2022, 18.

¹⁰⁴ Levițki 1994a, 232.

¹⁰⁵ Băț *et al.* 2023, 19-20.

¹⁰⁶ Kulkova *et al.* 2022, 2276-2277.

¹⁰⁷ Kashuba 2013, 253.

BIBLIOGRAFIE

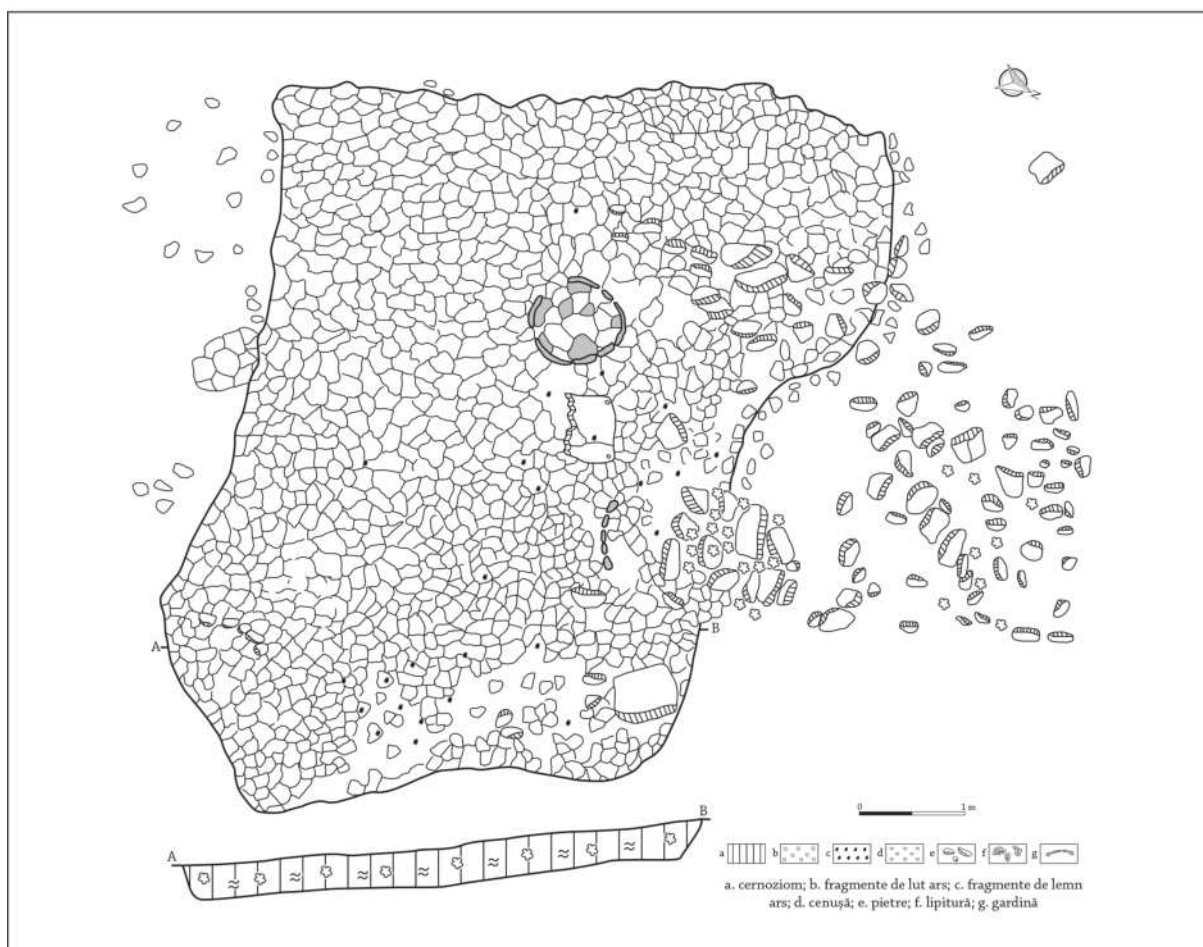
- Agulnikov 1996 S. Agulnikov, *Necropola culturii Belozerka de la Cazacia*. București 1996.
- Agulnikov 2016 S. Agulnikov, *Mogilnik kultury Holercani-Hansca u s. Mașcăuți*. În: L. Sirbu, N. Telnov, L. Ciobanu, G. Sirbu, M. Kașuba (Eds.) *Culturi, procese și context în arheologie*. Volum omagial Oleg Levițki la 60 de ani. Chișinău 2016, 188-194.
- Băț, Zanoci 2022 M. Băț, A. Zanoci, *Date radiocarbon din situl aparținând primei epoci a fierului de la Saharna Mare-Dealul Mănăstirii (Republica Moldova)*. Peuce s.n. XX, 2022, 7-37.
- Băț et al. 2023a M. Băț, A. Zanoci, O. Calancea, A. Petre, C. Mănăilescu, *Meandrele timpului: date radiocarbon pentru situl Saharna-Țiglău (Republica Moldova)*. Peuce s.n. XXI, 2023, 9-40.
- Băț et al. 2023b M. Băț, A. Zanoci, V. Dulgher, S. Serbinov, V. Chitic, D. Cuculescu, *Cercetările arheologice din campania 2022 la situl Saharna „Țiglău”*. În: V. Vornic (Ed.), *Cercetări Arheologice în Republica Moldova (Campania 2022)*, Sesiunea Națională de Rapoarte, 16 mai 2023. Rezumatele comunicărilor. Chișinău 2023, 27-29.
- Brudiu 1991 M. Brudiu, *Cercetări privind Hallstattul din sud-estul Moldovei*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 42, 3-4, 1991, 221-239.
- Brunn 1968 W. A. von Brunn, *Mitteldeutsche Hortfunde der jüngeren Bronzezeit*. Berlin 1968.
- Cavruc, Postică 1991 V. Cavruc, G. Postică, *Rezultatele investigațiilor arheologice din anul 1990 în așezările Hansca-Limbari-Căprăria și Hansca-la Matcă (raport științific)*. Chișinău 1991. Arhiva Muzeului Național de Istorie a Moldovei, nr. inv. 329.
- Dergačev 2002 V. Dergačev, *Die äneolethischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien*. Prähistorische Bronzefunde XX/9. Stuttgart 2002.
- Dietrich, Dietrich 2007 L. Dietrich, O. Dietrich, *Alte und neue Bronzefunde aus Rotbav, „La Pârâuț”*. Materiale și Cercetări Arheologice s.n. 3, 2007, 89-102.
- Dietrich 2014 L. Dietrich, *Die mittlere und späte Bronzezeit und die ältere Eisenzeit in Südostsiebenbürgen aufgrund der Siedlung von Rotbav*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 248. Bonn 2014.
- Florescu 1991 A. C. Florescu, *Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România. Așezări și necropole. Cultură și civilizație la Dunărea de Jos IX*. Călărași 1991.
- Gedl 1983 M. Gedl, *Die Nadeln in Polen*, I. Prähistorische Bronzefunde XIII/7. Stuttgart 1983.
- Hansen 1994 S. Hansen, *Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Band 21. Bonn 1994.
- Hänsel 1976 B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau*. Beiträge zur ur- und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturreumes 16-17, Bonn 1976.
- Jankovits 2015 K. Jankovits, *Neue Angaben zu den Kontakten zwischen dem Karpatenbecken und Norditalien aufgrund einiger spätbronzezeitlicher Schmucktypen*. În: I. Szathmári, G. Ilon (Hrsg.), *An der Grenze der Bronze- und Eisenzeit*. Festschrift für Tibor Kemenczei zum 75- Geburtstag. Budapest 2015, 235-252.
- Jankovits 2020 K. Jankovits, *Dati sui rapporti fra il bacino carpatico e l'Italia settentrionale sulla base dei pendagli comuni nell'età del Bronzo*. Rivista di Scienze Preistoriche LXX S1, 2020, 311-322.
- Kacsó 1980 C. Kacsó, *Date preliminare cu privire la descoperirile de bronzuri de la Bicz (jud. Maramureș)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie 31, 2, 1980, 295-303.
- Kacsó 1995 C. Kacsó, *Der Hortfund von Arpășel, Kr. Bihor*. În: T. Soroceanu (Hrsg.), *Bronzefunde aus Rumänien*. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa. Band 10. Berlin 1995, 81-130.
- Kacsó 2009 C. Kacsó, *Depozitul de bronzuri de la Sânnicolau de Munte (jud. Bihor, România)*. Analele Banatului s.n., Arheologie - Istorie XVII, 2009, 167-173.
- Kashuba 2000 M. Kashuba, *Ranee zhelezo v lesostepi mezhdu Dnestrom i Siretom (kultura Cozia-Saharna)*. Stratum plus 3, 2000, 241-488.

- Kashuba 2013 M. Kashuba, „Uskolizaiushchee” zhelezo, ili Perekhod k rannemu zheleznomu veku v Vostochnom Prikartpatie. Rossiyskiy arkheologicheskiy ezhegodnik 3, 2013, 233-257.
- Kashuba, Fidelsky 2007 M. Kashuba, S. Fidelsky, Nakhodka finalnoy bronzy i rannego zheleznogo veka iz mnogoslennykh poseleniy Rașcov XI i Rașcov XII (levoberezhie Srednego Dnestra). Revista arheologică s.n. III, 1-2, 2007, 266-281.
- Kreutle 2007 R. Kreutle, Die Urnenfelderkultur zwischen Schwarzwald und Iller. Südliches Württemberg, Hohenzollern und südöstliches Baden. Arbeiten zur Archäologie Süddeutschlands, 19. Bücherbach 2007.
- Kulkova et al. 2022 M. A. Kulkova, M. T. Kashuba, S. M. Agulnikov, A. M. Kulikov, M. A. Streltsov, M. N. Vetrova, A. Zanoci, Impact of Paleoclimatic Changes on the Cultural and Historical Processes at the Turn of the Late Bronze - Early Iron Ages in the Northern Black Sea Region. Heritage 5, 2022, 2258-2281.
- László 1986 A. László, Grupul Tamăoani. Asupra „orizontului” hallstattian timpuriu cu ceramică incizată din sudul Moldovei. Memoria Antiquitatis 12-14, 1986, 66-91.
- László 1994 A. László, Începuturile epocii fierului la est de Carpați. București 1994.
- Levinskiy, Romanchuk 2006 A. Levinskiy, A. Romanchuk, Pamyatnik kultury Saharna-Solonceni na levoberezhie Dnestra (Rașkov-Mlyny). Revista arheologică s.n. II, 1-2, 2006, 328-333.
- Levitskii 1985 O. Levitskii, Pogrebenie rannego zheleznogo veka u s. Gansk. În: Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1981 g. Kishinev 1985, 125-128.
- Levitskii 1990 O. G. Levitskii, K voprosu o rannegalshtatskom gorizonte s procherchennoi keramikoï v Dnestrovsko-Prutskom mezhdurechie. În: Problemy arkheologii Severnogo Prichernomoriya. Kiev 1990, 6-8.
- Levitskii, Sava 1993 O. G. Levitskii, E. N. Sava, Nouvelles recherches des établissements de la culture Noua dans la zone comprises entre la Prout et le Nistru. Cultură și civilizație la Dunărea de Jos X, 1993, 125-155.
- Levițchi 1992 O. Levițchi, La situation culturelle et historique dans l'espace Carpato-Dniestrien a l'époque du Hallstatt. În: Symposia Thracologica, 9. București 1992, 119-121.
- Levițki 1994a O. Levițki, Grupul Holercani-Hansca. Aspectul pruto-nistorean al complexului hallstattian timpuriu cu ceramică incizată. În: P. Roman, M. Alexianu (Eds.), Relation thraco-illyro-helleniques. București 1994, 219-256.
- Levițki 1994b O. Levițki, Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați. București 1994.
- Levițki 2010 O. Levițki, Cultura Tămăoani-Holercani-Hansca. În: V. Dergaciov (Red.), Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (până în sec. V). Chișinău 2010, 338-339.
- Levițki 2016 O. Levițki, Considerații cu privire la limita cronologică inferioară a culturii hallstattului canelat Chișinău-Corlăteni din spațiul est-carpatic. Revista Arheologică s.n. XII, 1-2, 2016, 80-105.
- Levițki, Kașuba 2010 O. Levițki, M. Kașuba, Prima epocă a fierului. Începutul relațiilor de clasă. Considerații generale. În: V. Dergaciov (Red.), Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (până în sec. V). Chișinău 2010, 313-329.
- Levițki, Kașuba 2015 O. Levițki, M. Kașuba, Două culturi hallstattiene timpurii cu ceramică canelată din regiunea est-carpatică: trăsături generale și locale. În: V. Spinei, N. Ursulescu, V. Cotiugă (Eds.), Orbis Praehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița – in memoriam. Iași 2015, 579-614.
- Lysenko 2021 S. S. Lysenko, Ukrasheniya naseleniya Severnogo Prichernomoriya epokhi pozdney bronzy. Chișinău-Kiev 2021.
- Nicic 2008 A. Nicic, Interferențe cultural-cronologice în nord-vestul Pontului Euxin la finele mil. II – începutul mil. I a. Chr. Chișinău 2008.
- Niculiță 1981a I. T. Niculiță, Otchet o rezultatakh polevykh issledovaniy na arkheologicheskikh pamyatnikakh u s. Hansca v 1981 godu. Kishinev 1981. Arhiva Muzeului Național de Istorie a Moldovei, inv. nr. 166.
- Niculiță 1981b I. T. Niculiță, Galshtatskoe poselenie v Hanskom mikrorayone. În: Arkheologicheskie issledovaniya v Moldavii v 1974-1976 gg. Kishinev 1981, 71-89.
- Niculiță 2019 I. Niculiță, Correlation of cultural-chronological groups at the end of the 2nd millennium - the beginning of the 1st millennium BC in the Prut-Dniester region. Arkheologiya i davniya istoriya Ukraini 2 (31), 2019, 140-148.

- Niculiţă, Nicic 2014 I. Niculiţă, A. Nicic, *Aşezarea şi necropola din prima epocă a fierului Saharna-Ţiglaşu*. Chişinău 2014.
- Niculiţă et al. 2008 I. Niculiţă, A. Zancoci, T. Arnăuţ, *Habitatul din mileniul I a. Chr. în regiunea Nistrului Mijlociu (siturile din zona Saharna)*. Chişinău 2008.
- Niculiţă et al. 2016a I. Niculiţă, A. Zancoci, M. Băţ, *Evoluţia habitatului din microzona Saharna în epoca fierului*. Chişinău 2016.
- Niculiţă et al. 2016b I. Niculiţă, A. Zancoci, M. Băţ, *The horizon with incised pottery of the Holercani-Hanska type in the Middle Dniester River region*. În: A. Zancoci, E. Kaiser, M. Kashuba, E. Izbitser, M. Băţ (Eds.), *Mensch, Kultur und Gesellschaft von der Kupferzeit bis zur frühen Eisenzeit im Nördlichen Eurasien. Beiträge zu Ehren zum 60. Geburtstag von Eugen Sava*. Chişinău 2016, 295-317.
- Niculiţă et al. 2016c I. Niculiţă, T. Arnăuţ, A. Nicic, A. Corobcean, *Aşezări deschise şi situri fortificate pe promontoriul Saharna Mică*. În: I. Niculiţă, A. Zancoci, M. Băţ, *Evoluţia habitatului din microzona Saharna în epoca fierului*. Chişinău 2016, 249-304.
- Niculiţă et al. 2019 I. Niculiţă, A. Zancoci, M. Băţ, V. Dulgher, *Investigaţiile arheologice la situl Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”, raionul Rezina (2017-2019)*. *Tyragetia* s.n. XIII, 1, 2018, 253-322.
- Passek 1956 T. S. Passek, *Raskopki na mnogolosinom poselenii u s. Golerkany na Dnestre v 1954 g.* În: *Izvestiya Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR*, vyp. 4(31). Kishinev 1956, 19-35.
- Pfützenreiter 1931 F. Pfützenreiter, *Zwei wichtige Grabfunde der Urnenfelderzeit*. *Altschlesien* 3, 1931, 163-170.
- Reim 1981 H. Reim, *Ein Brandgrab der älteren Urnenfelderzeit von Gammertingen, Kreis Sigmaringen*. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 6, 1981, 121-140.
- Sava 1994 E. Sava, *Epoca bronzului – perioada mijlocie şi târzie, sec. XVII-XII î.e.n.* *Thracodacica* XV, 1994, 141-158.
- Sava 1998 E. Sava, *Die Rolle der „östlichen” und „westlichen” Elemente in der Genesis des Noua-Sabatinovka Kulturkomplexes (Nach den Materialien des Pruth-Dnestr-Zwischenstromgebiets)*. În: B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenwegen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.)*. München, Rahden/Westf. 1998, 267-312.
- Sava 2002 E. Sava, *Die Bestattungen der Noua-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungsriten zwischen Dnestr und Westkarpaten*. Mit Katalogbeiträgen von N. Boroffka, L. Dascălu, Gh. Dumitroaia, E.V. Jarovoj, T. Soroceanu. Kiel 2002.
- Sava 2014 E. Sava, *Aşezări din perioada târzie a epocii bronzului în spaţiul pruto-nistrean (Noua-Sabatinovka)*. Chişinău 2014.
- Sîrbu et al. 2020 M. Sîrbu, D. Topal, E. Sava, L. Dermenji, *Piese de bronz descoperite în aşezările culturii Noua-Sabatinovka din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei*. *Tyragetia* s.n. XIV, 1, 2020, 77-101.
- Smirnova 1974 G. Smirnova, *Complexele de tip Gava-Holihrad – o comunitate cultural-istorică*. *Studii şi Cercetări de Istorie Veche şi Arheologie* 25, 3, 1974, 359-380.
- Vanchugov 1990 V. P. Vanchugov, *Belozerskie pamyatniki v Severo-Zapadnom Prichernomorie*. Kiev 1990.
- Vinski-Gasparini 1973 K. Vinski-Gasparini, *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hravatskoj / Die Urnenfelderkultur in Nordkroatien*. Zadar 1973.
- Zancoci 2021 A. Zancoci, *Two bronze objects of Western origin in the Saharna microregion, Rezina district, Republic of Moldova*. *Studia Antiqua et Archaeologica* 27, 2, supplementum, 2021, 276-297.
- Zancoci et al. 2022 A. Zancoci, A. Asăndulesei, M. Băţ, V. Sochircă, T. Nagacevschi, A.-F. Tencariu, V. Dulgher, *Pas cu pas. Cercetări interdisciplinare la situl de epocă fierului de la Saharna „Rude” din bazinul Nistrului de Mijloc*. *Tyragetia* s.n. XVI, 1, 2022, 179-208.
- Zancoci, Băţ 2023 A. Zancoci, M. Băţ, *Un mileniu de civilizaţie. Epoca fierului în Bazinul Nistrului de Mijloc*. Chişinău 2023.

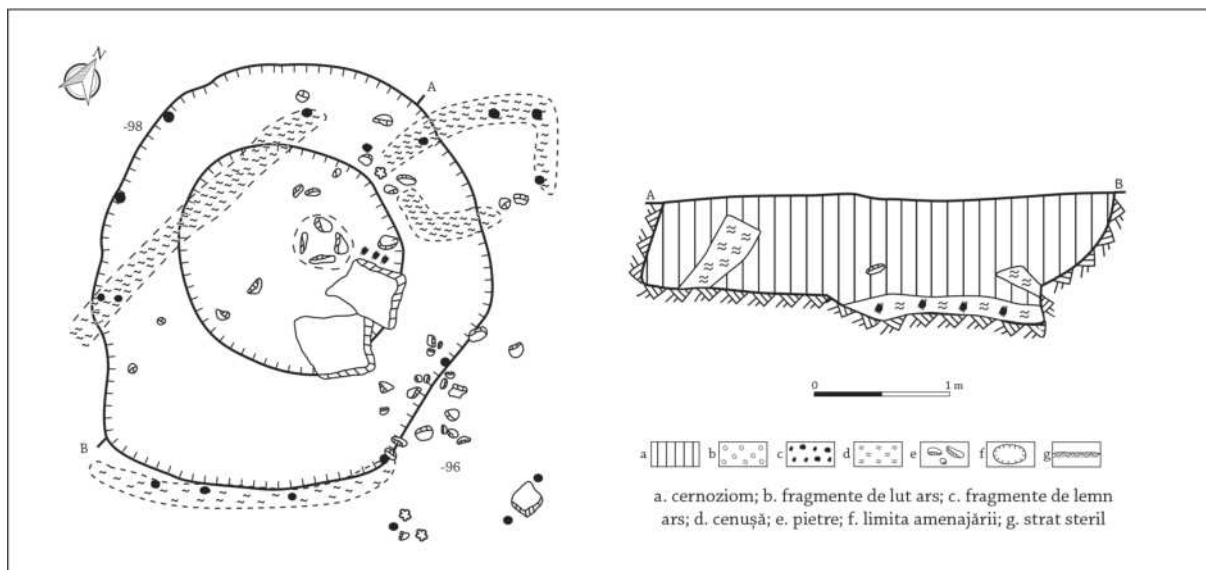

1

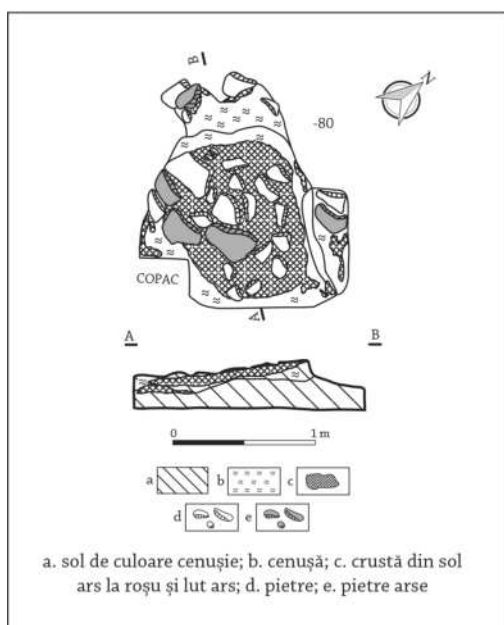

2

Planșa 1. Saharna Mică. Vestigiile unei locuințe de suprafață din perioada culturii Holercani-Hanska (după Niculiță *et al.* 2016b).

1

2

3

4

5

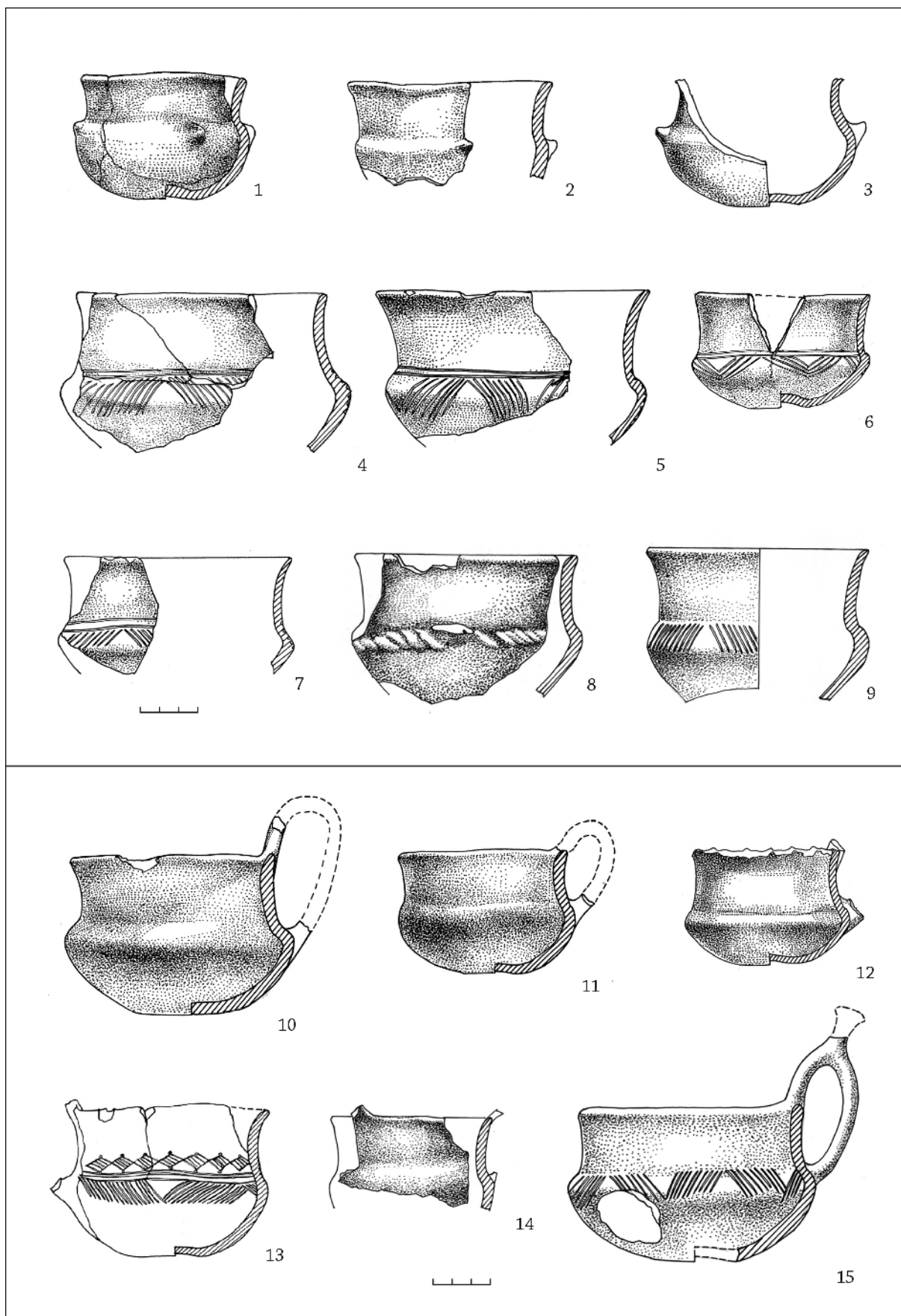
Planşa 2. Structuri arheologice atribuite culturii Holercani-Hansca: 1-3 - Saharna Mică (după Niculiţă *et al.* 2016b; Niculiţă *et al.* 2016c); 4 - Saharna „Țiglău” (după Băţ *et al.* 2023a); 5 - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (după Niculiţă *et al.* 2016b).

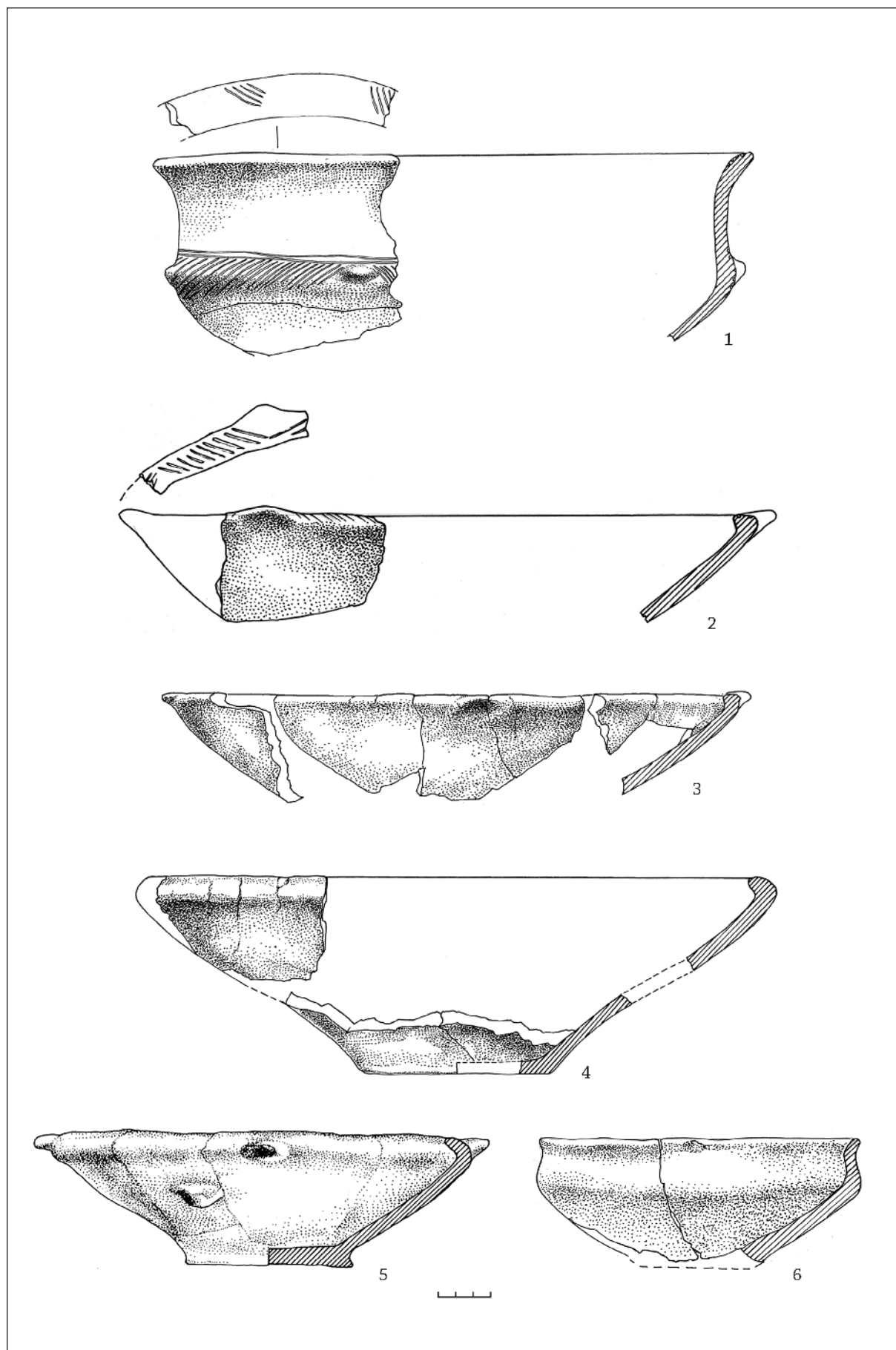
Planșa 3. Piese din bronz din perioada culturii Holercani-Hansca: 1, 3 - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”;
2, 4 - Saharna „Rude” (după Niculiță *et al.* 2016b; Zanoci 2021).

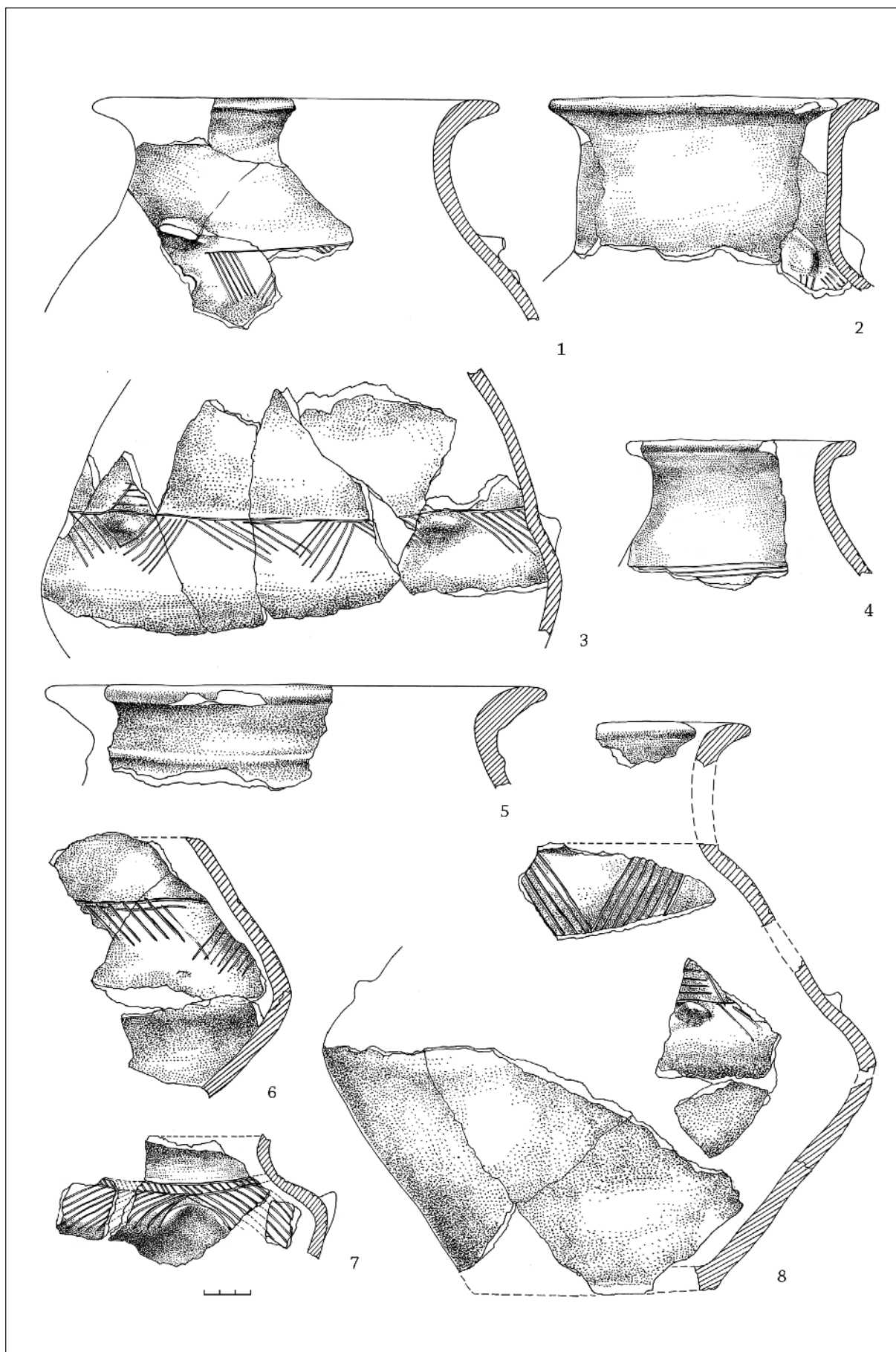
Planşa 4. Cupe din perioada culturii Holercani-Hansa: 1, 2, 9-11 - Saharna Mică; 3, 13 - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”; 4, 12 - Saharna „Rude”; 5, 6 - Soloceni „Hlinaia”; 7, 8 - Raşcov XI (selecție după Kashuba 2000; Kashuba, Fidelsky 2007; Niculiță *et al.* 2008; Niculiță *et al.* 2016b; Zanoci 2021; Zanoci, Băţ 2023).

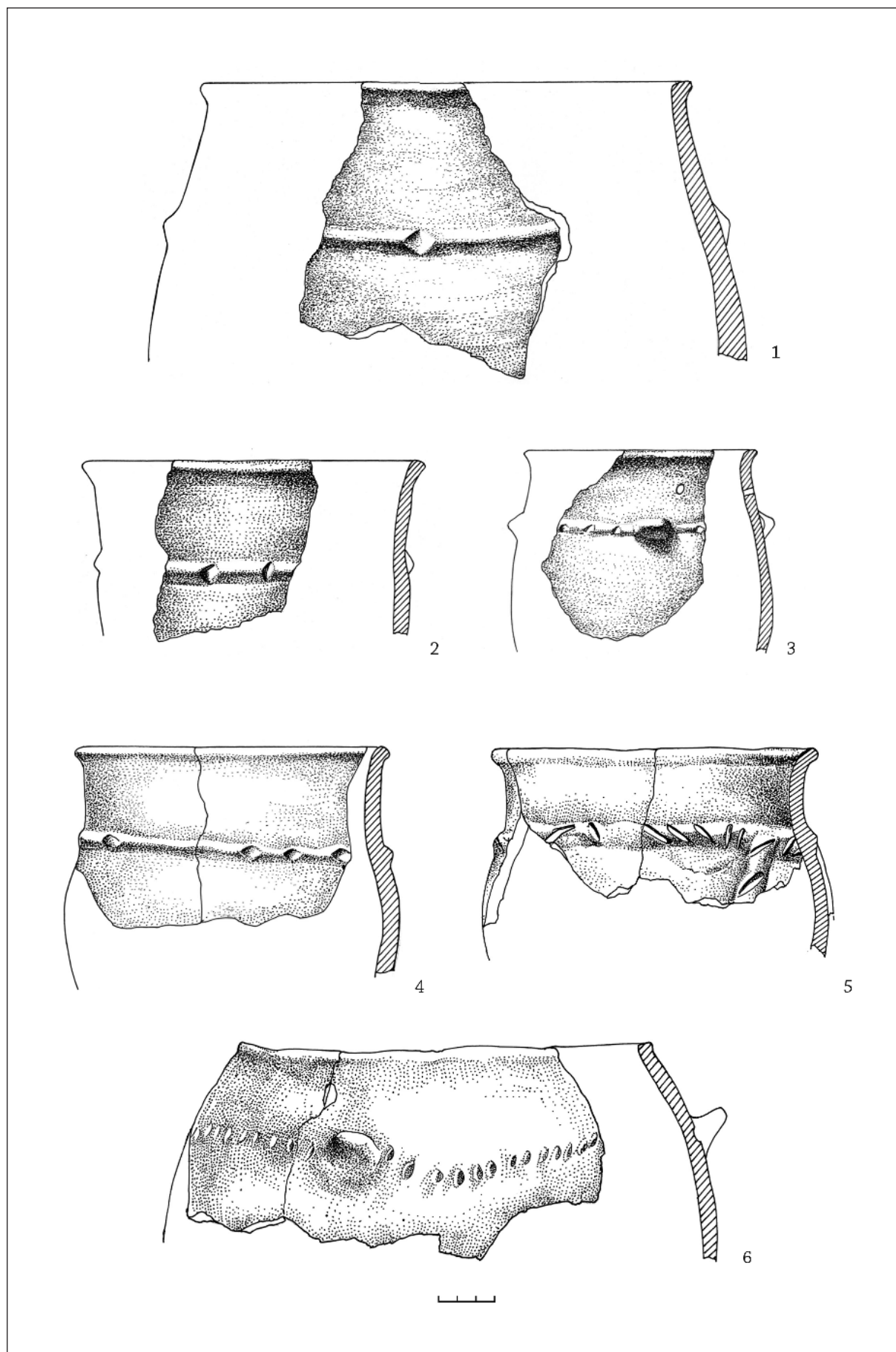
Planșa 5. Cupe decorate și cești din perioada culturii Holercani-Hansca: 1-5, 10-12 - Saharna Mică; 6, 13 - Saharna „Țiglău”; 7 - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii”; 8, 9 - Solonceni „Hlinaia”; 14 - Rașcov XI; 15 - Rașcov XII (selecție după Kashuba 2000; Kashuba, Fidelsky 2007; Niculiță *et al.* 2008; Niculiță, Nicic 2014; Niculiță *et al.* 2016b; Băț *et al.* 2023a).

Planşa 6. Străchini din perioada culturii Holercani-Hansca: 1, 3-5 - Saharna Mică; 2, 6 - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (selecție după Niculiță *et al.* 2008; Niculiță *et al.* 2016a; Niculiță *et al.* 2016b; Niculiță *et al.* 2019).

Planșa 7. Chiupuri din perioada culturii Holercani-Hansca: 1-3, 6, 8 - Saharna Mică; 4, 7 - Saharna Mare / „Dealul Mănăstirii” (selecție după Niculiță *et al.* 2008; Niculiță *et al.* 2016b).

Planşa 8. Oale din perioada culturii Holercani-Hansca: 1-4 - Raşcov XII; 5, 6 - Saharna Mică (selecţie după Kashuba, Fidelsky 2007; Niculiţă *et al.* 2008; Niculiţă *et al.* 2016b).

Built to be Plundered. A Brief History of the Looters' Activity into a Late Bronze Age Barrow from Romanian Banat¹

**Dragoș Diaconescu, Sofia Berteu, Ionuț Marteniuc,
Victor Bunoiu, Răzvan Ioan Pinca, Iulian Leonti**

Abstract: The barrow from Susani – *Grămurada de la Jupani* (Traian Vuia parrish, Timiș county, Romania) was built during the Late Bronze Age (ca. 1400-1300 calBC), first time looted in ancient times (ca. 1310-1260 calBC) and then re-used as a funerary monument (ca. 1280-1210 calBC). The pottery styles related to the event of building the barrow are Late Balta Sărată (phases III-IV) and Cruceni-Belegiș (phase I) and the one that is connected with the re-using this funerary space is Susani-Bobda. After these events, unfortunately this barrow was plundered for nine times starting with the Late Medieval Age towards present. Beside these, an undeclared possible archaeological excavation and two oven-pits have affected the body of the barrow. If some of the secondary interventions were not dug so deep, the central area of the mound (ca. 15 square meters) was completely destroyed by some of these intrusions, leaving behind no archaeological data. These kinds of actions, while not uncommon, are not desirable for the archaeological heritage, bringing no good or productive effects by all means.

Keywords: Late Bronze Age; barrow; cremation; Bayesian approach; pottery styles; poaching.

Introduction

The desire for rapid enrichment (treasure hunting) and everyday economic considerations (clay extraction and the improvement by flattening of the agricultural terrain) are the main reasons for highly destructive interventions in prehistoric burial mounds. The results of these actions (*i.e.* pits refilled or not) are very difficult to be included in the chronological scheme of the post-construction phase of these kind of monuments, and are usually only mentioned as existing, sometimes together with the percentage of damage to the funerary monument itself. One can certainly emphasize the preponderance of the clay extraction actions for the mounds located in the vicinity of modern/contemporary settlements (*e.g.* Susani – *Grămurada lui Ticu*², Smeeni – *Movila Mare*³). Unfortunately, one can also observe the combination of the actions already mentioned, which leads to the irreparable destruction of archaeological information, essential elements in the development of the narrative outline of the building stages of these anthropic structures.

However, the first two types of interventions, treasure hunt and clay extraction, performed of course, after the construction of such a funerary monument are an integral part of its history, being, in a way, silent but still visible witnesses of how such a monument survives the passage of time. The present study will focus also on these types of actions (the first of which is in particular the triggering factor for the systematic archaeological research) that have affected a Late Bronze Age mound, while also trying to integrate them into the chronological matrix created for this site (*i.e.* Susani – *Grămurada de la Jupani*).

Grămurada de la Jupani in the archaeological literature

The first mention of this barrow in the archaeological literature is in 1974 when I. Stratan indicates, from the group of "three-four such mounds", in particular the one at Jupani as the largest, with a diameter of about 80-90 meters and a height of about 10 meters⁴. The archaeological excavations carried out in *Grămurada lui Ticu* barrow between 1964 and 1973 by Ion Stratan and Alexandru Vulpe

¹ English translation by Sofia Berteu.

² Stratan, Vulpe 1977, 30.

³ Frînculeasa *et al.* 2017, 276.

⁴ Stratan 1974, 2.

were published in 1977 in the *Praehistorische Zeitschrift* journal. On this occasion the term "Grămurada de la Jupani" was used for the first time, the dimensions indicated this time being approx. 60 meters in diameter and approx. 4 m meters in elevation⁵. In 1983 Maria Moroz-Pop tangentially revisits this subject, giving the dimensional values given by I. Stratan in 1974 (*i.e.* 100 meters diameter and 10 meters height), but using the toponym of "*Grămurada de la Jupani*". At the same time the position of the mound is indicated as being 500 m from the Susani railway station and the fact that it had not been archaeologically investigated until that moment is linked to "difficulties related to the dislocation of the mantle"⁶. The same author, in a research report that remains unpublished⁷, uses again the name "*Grămurada de la Jupani*", but the dimensions are modified (15x20 meters diameter – *sic!*, about 8 meters in height). Its location is estimated at ca. 800 meters "from the bridge in front of the railway overpass" (where also the railway station is located), on the right bank of the Glavița stream (see Fig. 1 for the position of the barrow).

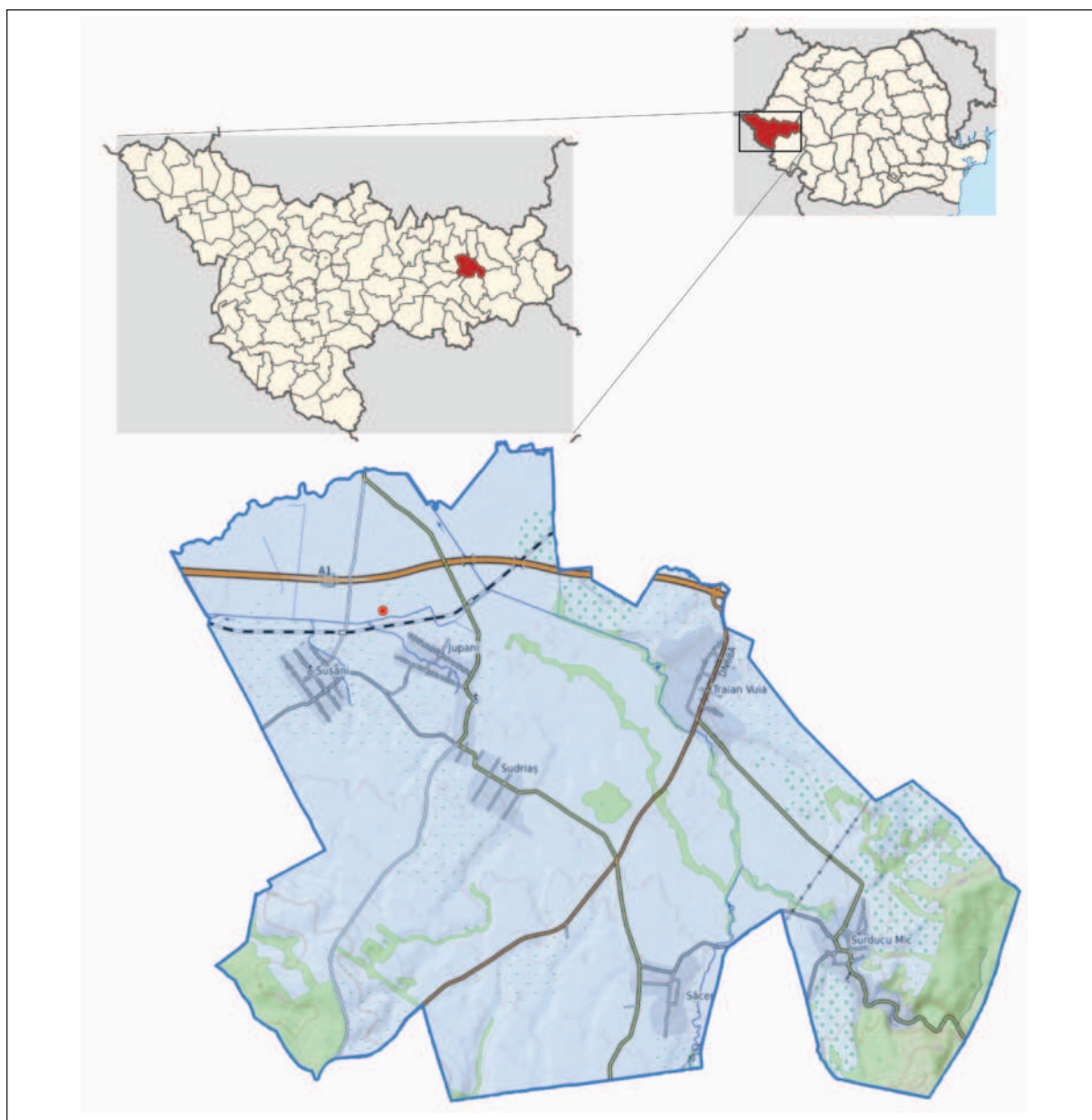

Fig. 1. The location of the barrow *Grămurada de la Jupani*.

⁵ Stratan, Vulpe 1977, 28.

⁶ Moroz-Pop 1983, 481, nr. cat. XXVI.3. This assertion may induce the idea that somebody actually tried to dislocate the mantle of this barrow.

⁷ Moroz-Pop 1988, 4.

In 1987, Florin Medeleț and Ion Bugilan published, in the most comprehensive repertory of earthen mounds from Banat, information about this archaeological site, attributing to the village of Jupani and using the toponym *Gomilă*⁸. The dimensional values mentioned by these two authors are between 80 and 100 meters for diameter and between 5 and 10 meters for height. At the same time, the authors also discuss the issue of the term "*grămuradă*", referring to it as "barbarism"⁹ and catalogued as "peculiar, if not exotic", considered an "arbitrary invention" of I. Stratan, and also linked to a possible typing error of the word "*grămădură*", a term considered to be a diminutive of the word "*grămadă*" (engl. pile)¹⁰. Neither of these two words, *grămuradă* and *grămădură*, exists in the Romanian Language Explicative Dictionary. It is very clear, however, that for both archaeological sites that bear the term *grămuradă* in their names, Fl. Medeleț and I. Bugilan did not want to perpetuate this concept, simply avoiding to use any toponym for the mound *Grămurada lui Ticu*¹¹ and using the toponym of "*gomilă*" for the mound also called *Grămurada de la Jupani* (see above).

These aspects have succeeded in creating obvious confusion in the case of publications of exhaustive repertory character, signed in 2006 and 2010 (same text) by S. A. Luca, volumes in which *Grămurada de la Jupani* is attributed to Susani village¹², and the mound called "*Gomilă sau Grămuradă*" (sic!) is attributed to Jupani village¹³. Thus, S. A. Luca "succeeded" in creating an extra mound in the northern area of Susani village, a fact that is also reflected in the Romanian National Archaeological Repertoire where, with the code RAN 159009.01, the site *Gomilă (Grămuradă)* attributed to Jupani village can be found "to the west of the village, towards the railway, in the communal forest"¹⁴, a site which does not exist, just as there is no forest to the west of the village or in the railway area, either in reality or on the Military Map of the Socialist Republic of Romania from 1975.

The archaeological situation identified in *Grămurada de la Jupani*: field research description, main observations, relative and absolute chronology

a) *Field research description* – the systematic archaeological research project in this barrow was triggered by the identification in 2016 by representatives of the Timiș County Department of Culture, the Heritage Police and the National Museum of Banat of an unauthorized poaching intervention, carried out with mechanized tools. The first stage of the project (2017) consisted of clearing the surface of the mound (covered by a naturally grown forest), carrying out non-invasive research (magnetometric prospection, electrical resistivity tomography and detailed topographic survey – see for this last aspect Fig. 2) and integrating the area affected by the looters into an archaeological research unit for a more accurate assessment of the stratigraphy of the barrow in the affected area and the damage caused by the action of treasure hunters¹⁵. In the desire to have a better picture of the stratigraphy of the mound, the research unit (S1/2017) was extended in 2018 into a key trench with the long axis in the E-W direction¹⁶.

The situation identified particularly in the western half of S1/2017-2018 (i.e. the 2018 research campaign) led us to continue the research project. Thus, the southern half of the mound has been covered through several research units namely SIA (2019)¹⁷, SIB (2020-2021)¹⁸, SIC (2021)¹⁹, SID (2022) and SIE (2023)²⁰. The main stratigraphical profiles of these trenches were perpendicular on

⁸ Medeleț, Bugilan 1987, 143.

⁹ Medeleț, Bugilan 1987, 143.

¹⁰ Medeleț, Bugilan 1987, 90.

¹¹ Medeleț, Bugilan 1987, 169-170.

¹² Luca 2006, 238, nr. cat. 571.2.a or Luca 2010, 239, nr. cat. 571.2.a, citing Moroz-Pop 1983, 481 and using the dimensional values from the indicated source.

¹³ Luca 2006, 153, nr. cat. 327.1.a or Luca 2010, 151, nr. cat. 327.1.a citing Medeleț, Bugilan 1987, 143 with the dimensional values from that source; Medeleț, Bugilan 1987, 143 refer, in addition to Stratan 1974, to Moroz-Pop 1983, 481, XXVI, 3 exactly the same source cited by Luca 2006 for the site Susani Grămurada de la Jupani.

¹⁴ <http://ran.cimec.ro/sel.asp?descript=jupani-traian-vuiatimis-descoperirea-funerara-de-epoca-neprecizata-dela-jupani-gomila-cod-sit-ran-159009.01>. Meanwhile, this situation was corrected, the mound from Jupani being erased.

¹⁵ Diaconescu et al. 2018, 131-132.

¹⁶ Diaconescu et al. 2018a, 27.

¹⁷ Diaconescu et al. 2020.

¹⁸ Diaconescu et al. 2021, 272-273; Diaconescu et al. 2022, 351.

¹⁹ Diaconescu et al. 2022, 351-352.

²⁰ Diaconescu et al. 2023, 367.

the southern edge of S1/2017-2018. The main reasons for choosing this area of the mound were the following: the position of the trench S1/2017-2018, determined by the poaching identified in 2016 was slightly eccentric, towards the south (the northern profile of S1/2017-2018 marking the middle of the mound), as well as the fact that after the logging action it became evident that there had been several undocumented/unknown interventions over time that left deep marks in the body of the barrow (see Fig. 2).

The information obtained during these seven research campaigns has been published in detail in annual research reports, and there can be found the series of deductive proposals that brings us to the present moment of interpretation of the discoveries made in the Susani barrow.

b) *Main observations* – this part of the study will present the findings related to the arrangement of the “scene” that was sealed by the actual construction of the mound. Therefore, a stratum of yellowish-brown, extremely dense soil with a significant sand content (designated as level 10a) was identified at the base of the mound. This stratigraphic formation seems

to be located within a relatively superficial depression, the genesis of which could be attributed to either human excavation activities or natural geomorphic processes. This layer was not identified in any of the trenches that approached the space outside the mound itself (extreme western and eastern ends of S1/2017-2018, eastern ends of SIA/3 and the extreme southern ends of SIA/1, SIB/1, SIC/1). The last four trenches were opened primarily to capture the ditch (named Ditch 1) whose duct circumscribes level 10a and the mound itself, ditch which is also visible on the magnetometric plan made by Al. Hegyi. Embedded within level 10a, several cremation graves in urns were identified (M1/2019, M2/2020, M3/2020, M4/2022). The urn implementation pits was not visible/identifiable for any of the graves within level 10a, which becomes a good argument for the contemporaneity between the arrangement of level 10a and the time of deposition of the respective funerary urns. There were identified also depositions of ashy remains in a layer and in pits that “cut” into level 10a (e.g. features C.2, C.56 and respectively C.1, C.3, C.8, C.28).

By far the most important feature is what was labeled as Structure 1, in fact a conglomerate of archaeological features (postholes, post implementation pits, charred and mineralized impressions of wooden beams, cremation remains deposited in oval or rectangular pits with rounded corners – see Fig. 4 and 4a). This structure is constructed from wood, featuring circular support posts that penetrate through level 10a. Its plan is rectangular, and the imprints of wooden beams (C.42, C.47, C.48, C.49, C.35, C.34) indicate a well-defined interior partitioning. On the NNW-SSE direction, basically along the interior of Structure 1, the partially charred imprint of a wide and thick plank (feature C.30) was identified, which protrudes towards the SSE from the interior space of the rectangular construction, most probably having the role of an entrance passage into the structure itself. Five pits (C.20, C.31, C.36, C.37, C.46 – see Fig. 4a) were identified inside Structure 1 in which cremated remains containing charcoal, fragmented charred bones, small pieces of bronze strongly affected by the cremation process, faience beads and small gold jewelries and clothing ornaments/accessories were deposited. Almost

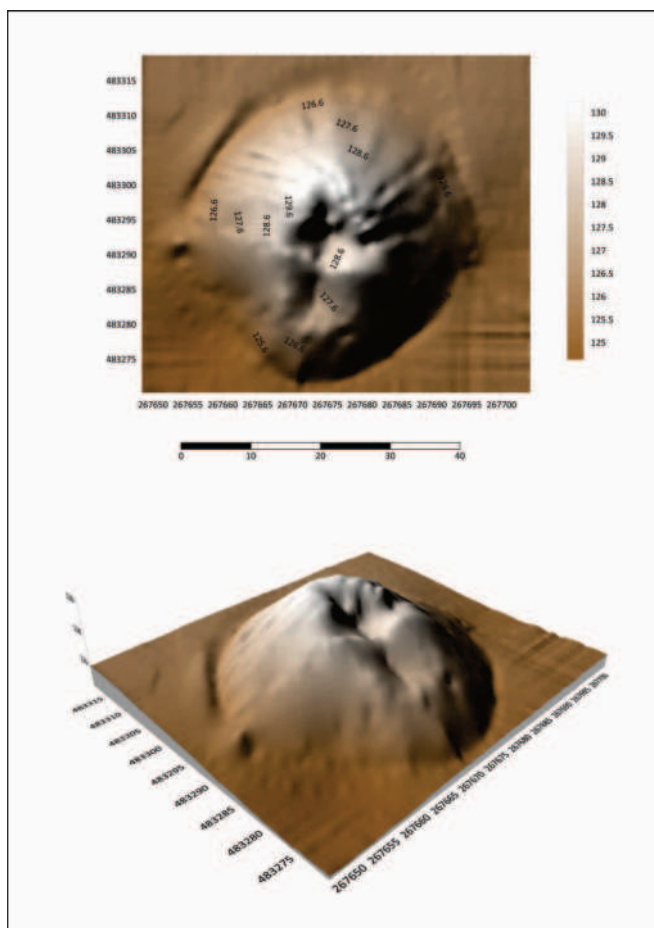

Fig. 2. The topographical plan of the barrow (up) and the digital terrain model of the barrow (down).

no ceramic fragments were identified in the filling of these pits that pierce level 10a. After they're filled with cremated remains, these features were covered with a layer of clay that also creates a levelling of the space between them, where a thin level of ash has been identified and is very clearly related to the moment of filling the above named pits with cremated remains. The development of Structure 1 and Fence 1 (a string of very closely spaced postholes, running NNW-SSE, a feature that basically guards Structure 1 to the west – see Fig. 4) has resulted in the creation of a very thin level of mineralized plant remains (splinters, pieces of wood, leaves). This level has been named level 10, a stratigraphic unit contemporary with the development of Structure 1 and Fence 1. The regular, flat shape of the footprint of this layer (Fig. 4) leads us to believe that its formation was intentional and not simply the result of the creation of residual material from the wood processing necessary for the construction of the two structures.

What we know for sure is that the posts from features C.19/2020 and C.40 were standing at the time of the construction of the mound, their trace being visible by sectioning them in half through the western profiles of SIB/2020 and SIC/2021 trenches (see Fig. 10 and respectively 9). These two scenarios provide the opportunity to assert that Structure 1 had its peripheral posts positioned vertically during the construction of the mound. Its integration into the mound framework represents the action by which this structure is enclosed and safeguarded, concurrently, by the layers constituting the mound body. The detailed description of these layers was done in the 2018 campaign report²¹, a real constant being a bundle of levels noted with 9 (bundle named also as "core of the mound"), the upper layers no. 8,

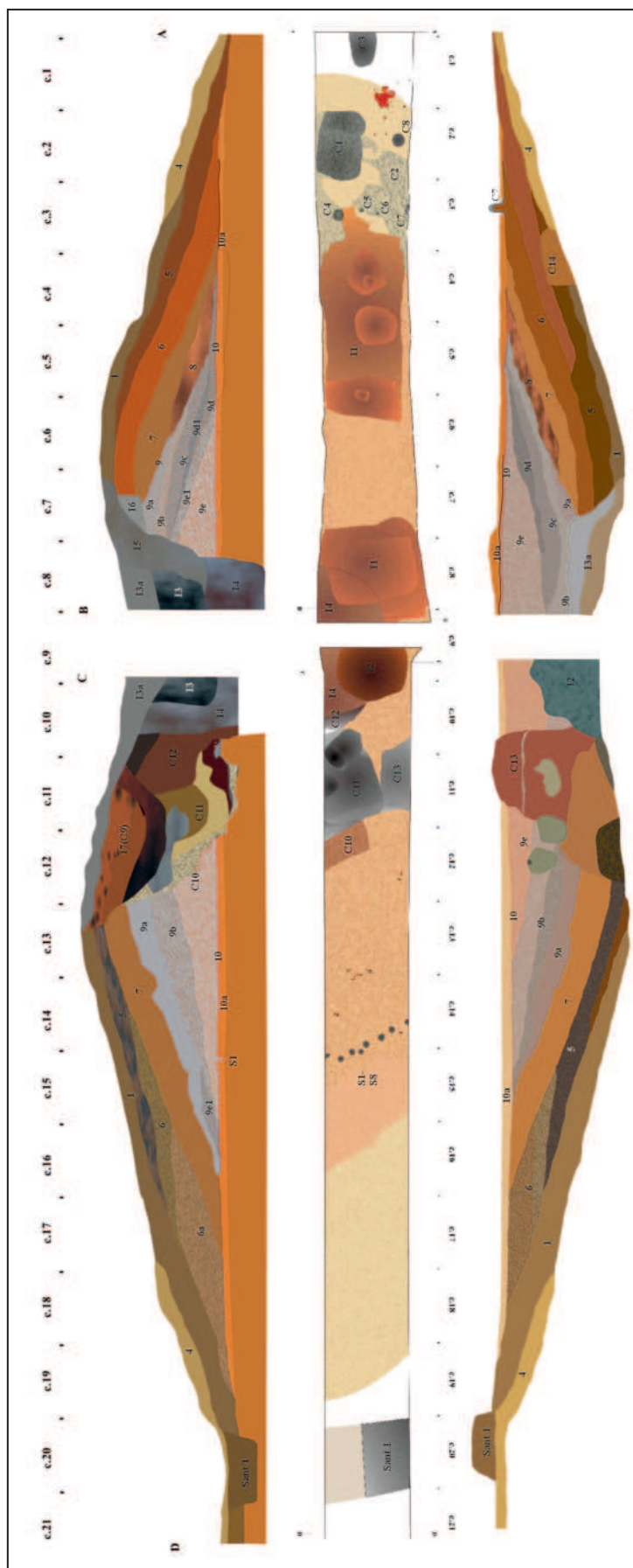

Fig. 3. The northern profile (up), the ground plan (middle) and the southern profile (down) of the key trench S1/2017-2018. The number of the features, intrusions and layers are marked by Arabic numerals.

²¹ Diaconescu *et al.* 2018a, 31, Image 1. On the drawing of the key stratigraphic profile the levels constituting the mound itself are marked with Arabic numerals.

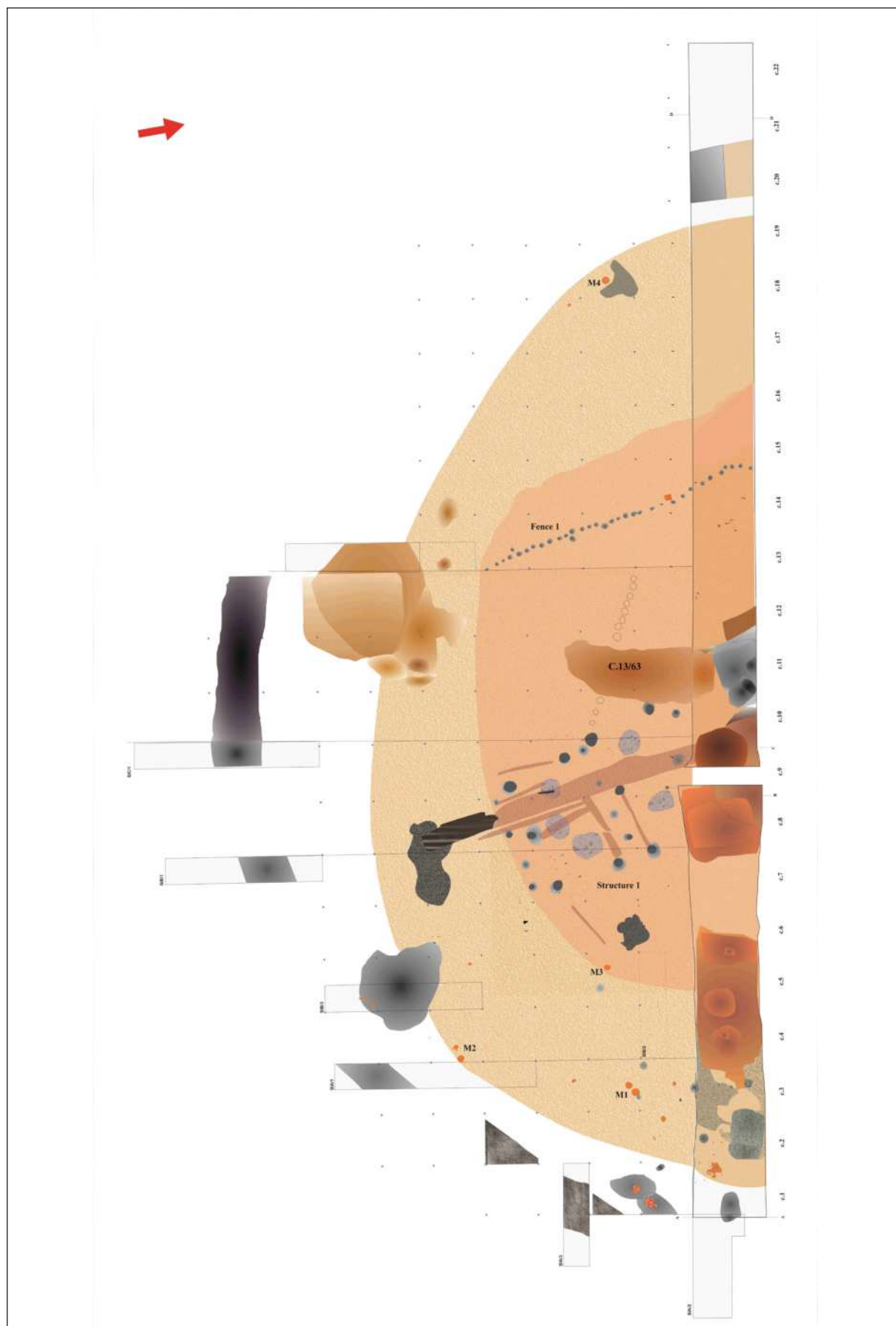

Fig. 4. The ground plan of the southern half of the barrow. Layer 10 is marked by the reddish patch, the layer 10a by yellowish patch and the looters' intrusions marked with brick-red and brown. The vessels belonging to the cremation graves deposited in urns are marked with orange.

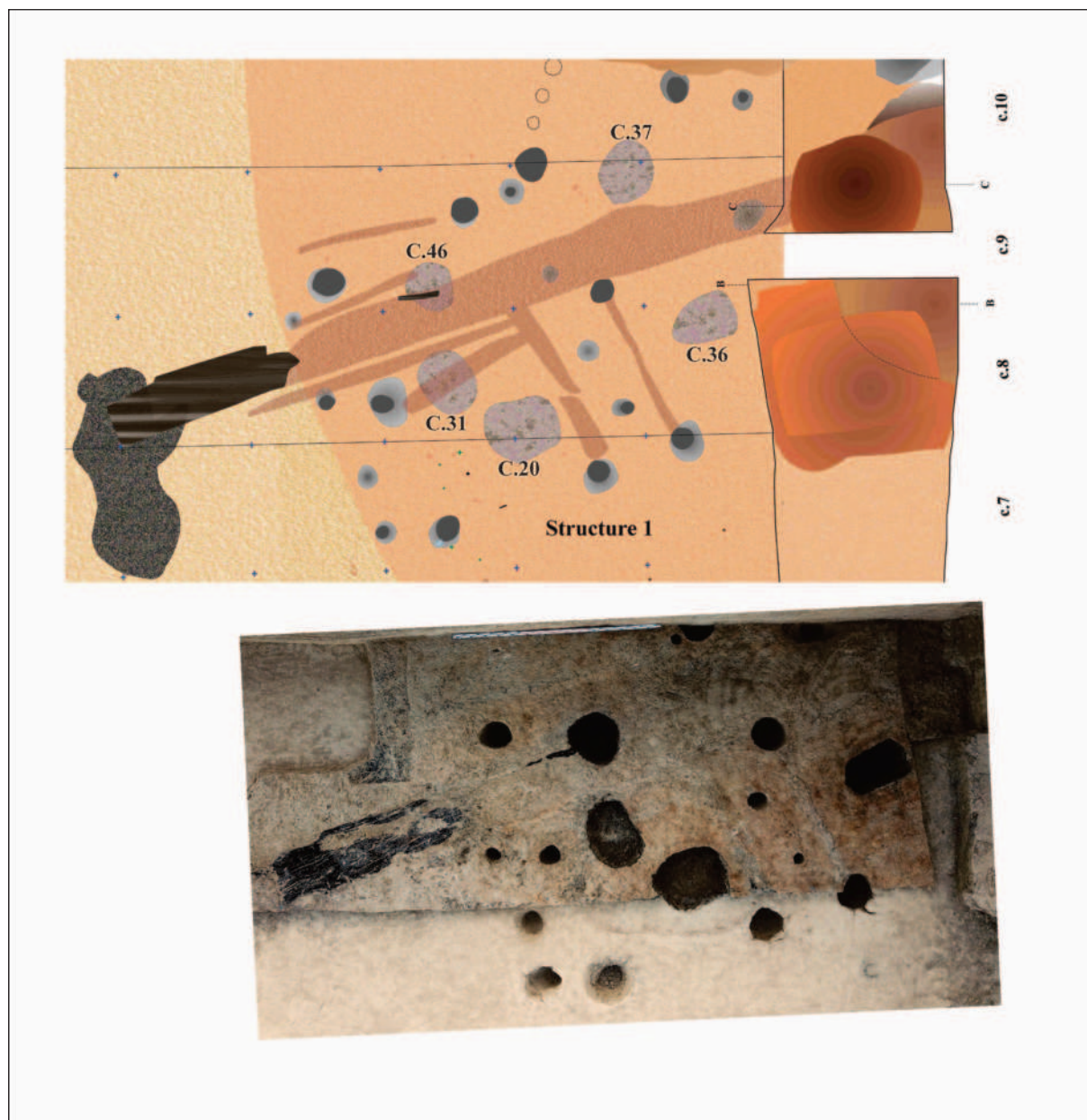

Fig. 4a. A detailed ground plan of the Structure 1, presenting the position of the cremation burials deposited in pits (up) and an aerial photo of the Structure 1 (down).

7, 6, 5, 1, considered as component parts of the "mantle of the mound" not always being continuous, sometimes presenting themselves in the form of zonal thin layers that obviously had a very important role in establishing a certain inclination of the mound structure (see Fig. 3). Very clearly the levels package no. 9 is the "seal" of Structure 1, Fence 1 and the footprint created by level 10, proving once again the extremely close relationship between the actions carried out in the construction process of the mound at Susani. The result of the sealing, made by the package of levels no. 9 of the structures that have been mentioned, was protected in turn by the construction of the mound's mantle, the upper limit of which has a lower inclination (ca. 17°) compared to the upper limit of the mound's "core" (ca. 20°) (see Fig. 3).

c) *Relative and absolute chronology* – we can say that, perhaps with the exception of level 1²² (but unlikely), the architecture of the barrow belongs to a single construction phase, which requires, however, the identification of some execution phases. Thus, the Harrix matrix of the mound erection phase includes four distinct phases (with phase II divided into two sub-phases), as it follows: I. Preparation

²² See Diaconescu *et al.* 2018a, Image 1.

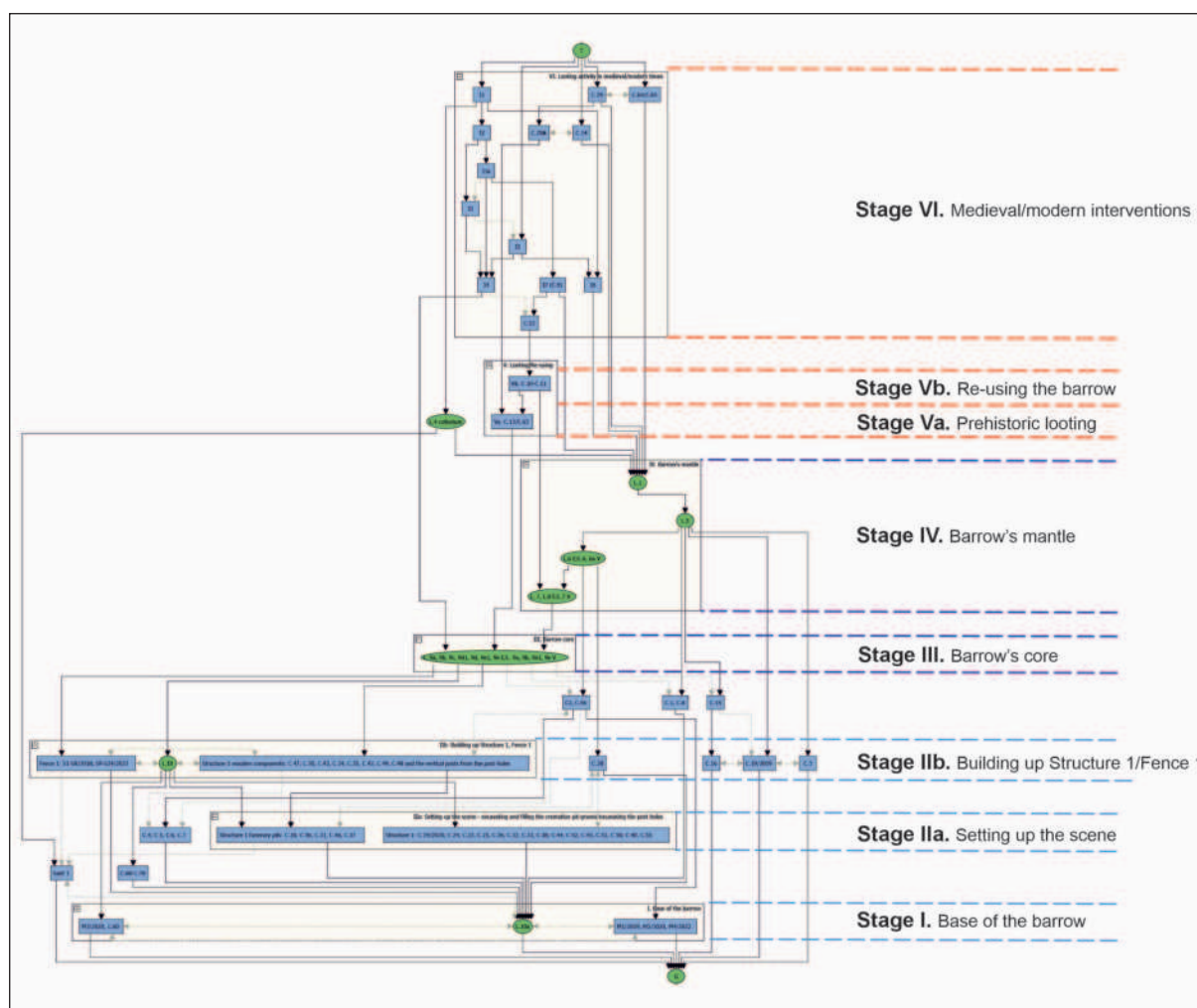

Fig. 5. The Harris matrix of the inner stratigraphy of the barrow, showing the indications of the defined six stages/phases.

of the mound base; IIa. Excavation of the perimeter postholes of Structure 1, the postholes of Fence 1 and the excavation and filling of the burial pits within Structure 1; IIb. Sealing of the cremation pits, the refurbishment of Structure 1, Fence 1 and level 10; III. Building the mound core (levels package no. 9); IV. Arranging the mound mantle (Fig. 5).

The elements of relative chronology available are the ceramic vessels incorporated as funerary urns within level 10a (phase I), whose preliminary analogies (we refer here to the ceramic inventory of grave M1/2019 – see Fig. 8) send us to the late cultural environment/ pottery styles of Balta Sărată III-IV²³ and Cruceni-Belegiș I²⁴, and the ceramic fragments from the filling of C.11, a feature that constitutes in a re-use of the mound for burial purposes, being a cremation grave with the deposition of cinerary remains in the pit²⁵ (phase Vb in the history of the mound – see below), have analogies in the deposits of vessels numbered with the designators 7 and 8, identified at Susani –

²³ Gumă 1997, Pl. LXV/7 (Timiș valley level II) – for vessel 1A from M1/2019, Pl. LXVIII/14 (Sacu) – for vessel 2 from M1/2019, table LXX/17. Stratan, Vulpe 1977, taf. 27/8 (Susani – *Grămurada lui Ticu*) – for vessel 2A from M1/2019. It should be pointed out that Szentmiklosi 2021, 241 considers that the Balta Sărată pottery from *Grămurada lui Ticu* was discovered in the mound's mantle, perpetuating an information from Gumă 1997, 64, n.363, who referencing Stratan, Vulpe 1977, 30-31, Taf. 27/4-26, 28/1-17. It is clear that the authors did not read respectively check, carefully the text of the 1977 study. Stratan, Vulpe 1977, 30-31, Beilage 2/5, Beilage 3/4, Abb. 5/Niv.I describe level I of this mound (from which the material from Taf. 27/4-26, 28/1-17) as the lowest, practically the base of the mound and in no way its mantle. Surely the best example of this, figured, is the one in Abb.5 where the sequence, from top to bottom, shown by the authors is *Hügelmantel*, Niv. IV, Niv. III, Niv. II, Niv. I.

²⁴ Sava *et al.* 2011, Fig. 178, row 3, first fragment from the left of the feature C.291 for vessel 2A from M1/2019. The contemporaneity of this feature from the Șagu site with another feature (C. 156) from the same site, which is considered to belong to the Cruceni-Belegiș I horizon, is clearly stated (Sava *et al.* 2011, 93-94 with analogies presented). Gogâltan, Stăvilă 2020, Pl. 9/2 for the same vessel 2A. The authors include this site in the Cruceni- Belegiș I stage (Gogâltan, Stăvilă 2020, 204).

²⁵ For a detailed description of this feature see Diaconescu 2018a, 28.

*Grămurada lui Ticu*²⁶. The elements of Balta Sărată III, IV and Cruceni-Belegiș I type are considered to be part of the Late Bronze Age in the NNE and, respectively, western parts of the Romanian Banat, equivalent to stages C and D of the Bronze Age and the beginning of Hallstatt A in the chronology of P. Reinecke (ca. 1400-1160 B.C.), and the elements from *Grămurada lui Ticu* are considered to be part of the Susani cultural group and equated with the middle part of the Hallstatt A phase (ca. 1160-1060 B.C.)²⁷.

So far seventeen ¹⁴C data from Susani barrow have been obtained at IFIN-HH (Bucharest), Poznan and Debrecen laboratories. Fifteen of them have been used to build a Bayesian model; the stratigraphic diagram in Fig. 5 illustrates the internal evolution of the barrow as well as subsequent interventions and also provides the data needed to build a Bayesian model of the absolute chronology of this mound²⁸, more specifically providing chronological ranges for stages I, II, Va, Vb (see Fig. 6)²⁹. The model acquired shows an agreement rate of 82, strengthening the accuracy of the stratigraphic-chronological observations made. According to Fig. 7, Phase I (level 10a) and the associated pottery are dated between ca. 1400-1320 calBC (the estimated range is the σ value of the sum of the phase data), and phase Vb is dated to ca. 1280-1210 calBC (the same estimation method as for the other interval was used).

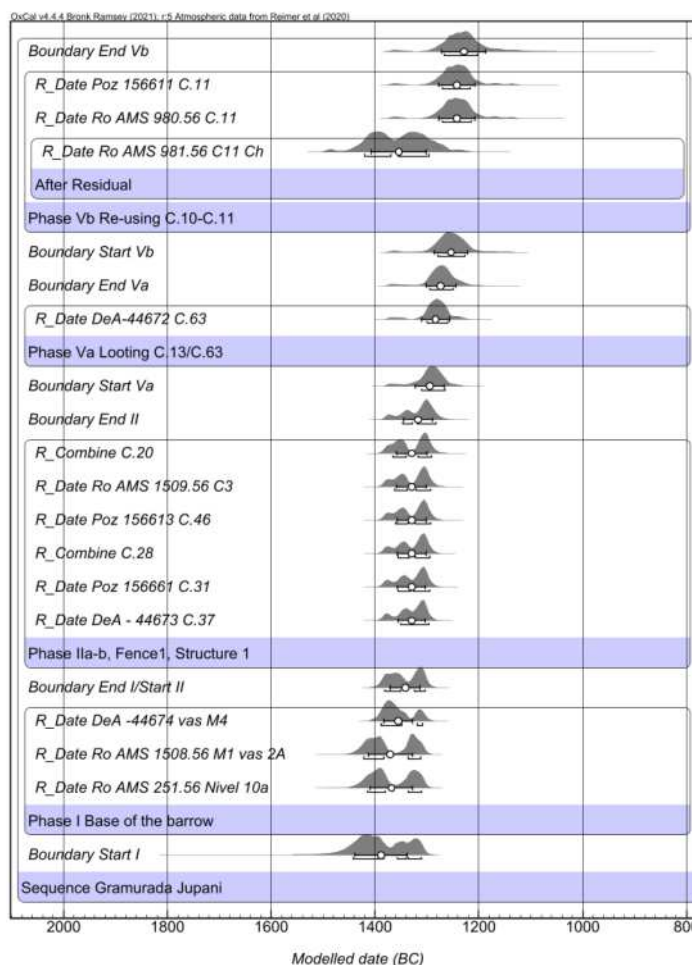

Fig. 6. The Bayesian chronological model built using as prior-estimates the stratigraphic data obtained from the Harris matrix of the barrow

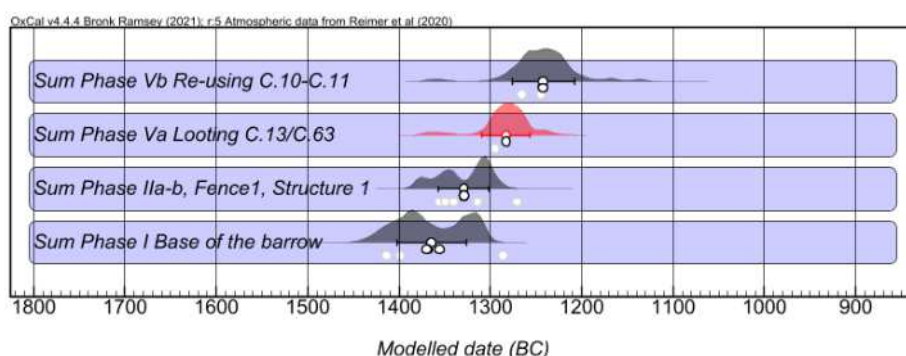

Fig. 7. The bounded Sums of the four phases which can be dated via AMS data from Susani barrow, based on the model presented in Figure 6.

²⁶ Diaconescu *et al.* 2018a, Photos 1-3 comparative to Stratan, Vulpe 1977, Taf. 6/93, 94, Taf. 21/168.

²⁷ Gumă 1997, 89, Fig. 7.

²⁸ According to Bronk Ramsey 2009.

²⁹ All the data from this study were calibrated using the IntCal 20 calibration curve (Reimer *et al.* 2020).

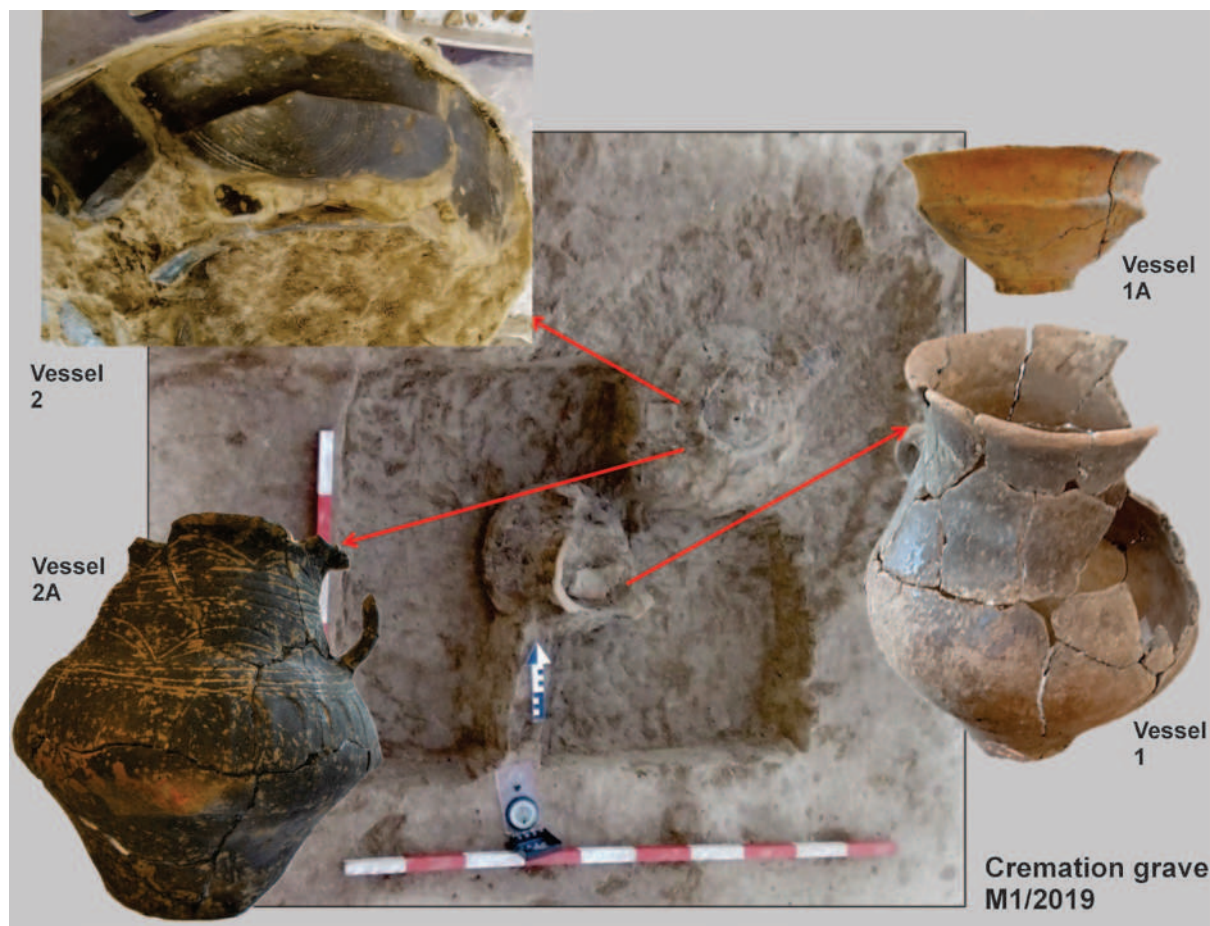

Fig. 8. Photos of the cremation grave deposited in urns M1/2019 and of the pottery inventory discovered.

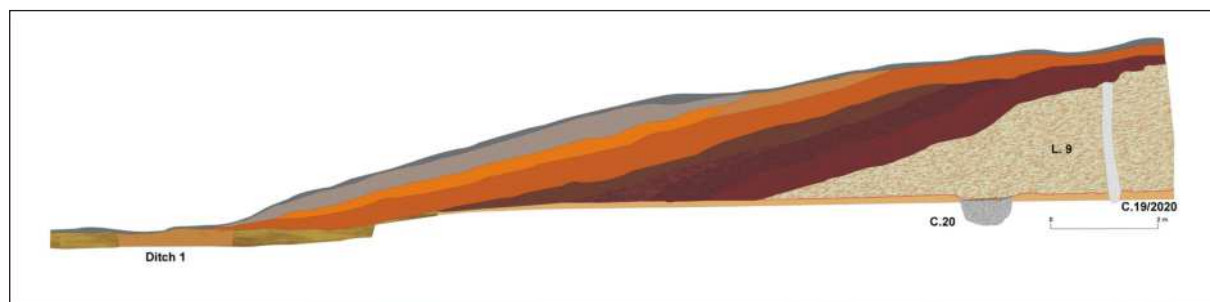

Fig. 9. The western profile of the SIB/2020-2021 research unit where are visible Ditch 1 (on the left), cremation grave deposited in pit C.20 (middle right) and the post corresponding to post-hole C.19/2020 (right).

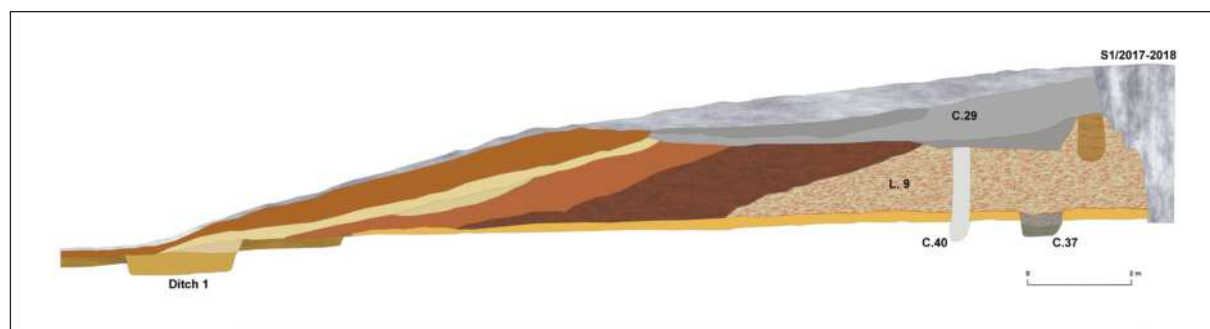

Fig. 10. The western profile of the SIC/2021 research unit where are visible Ditch 1 (on the left), the intrusion labeled as C.29 (up-right), the post corresponding to post-hole C.40 (middle right) and cremation grave deposited in pit C.37 (right).

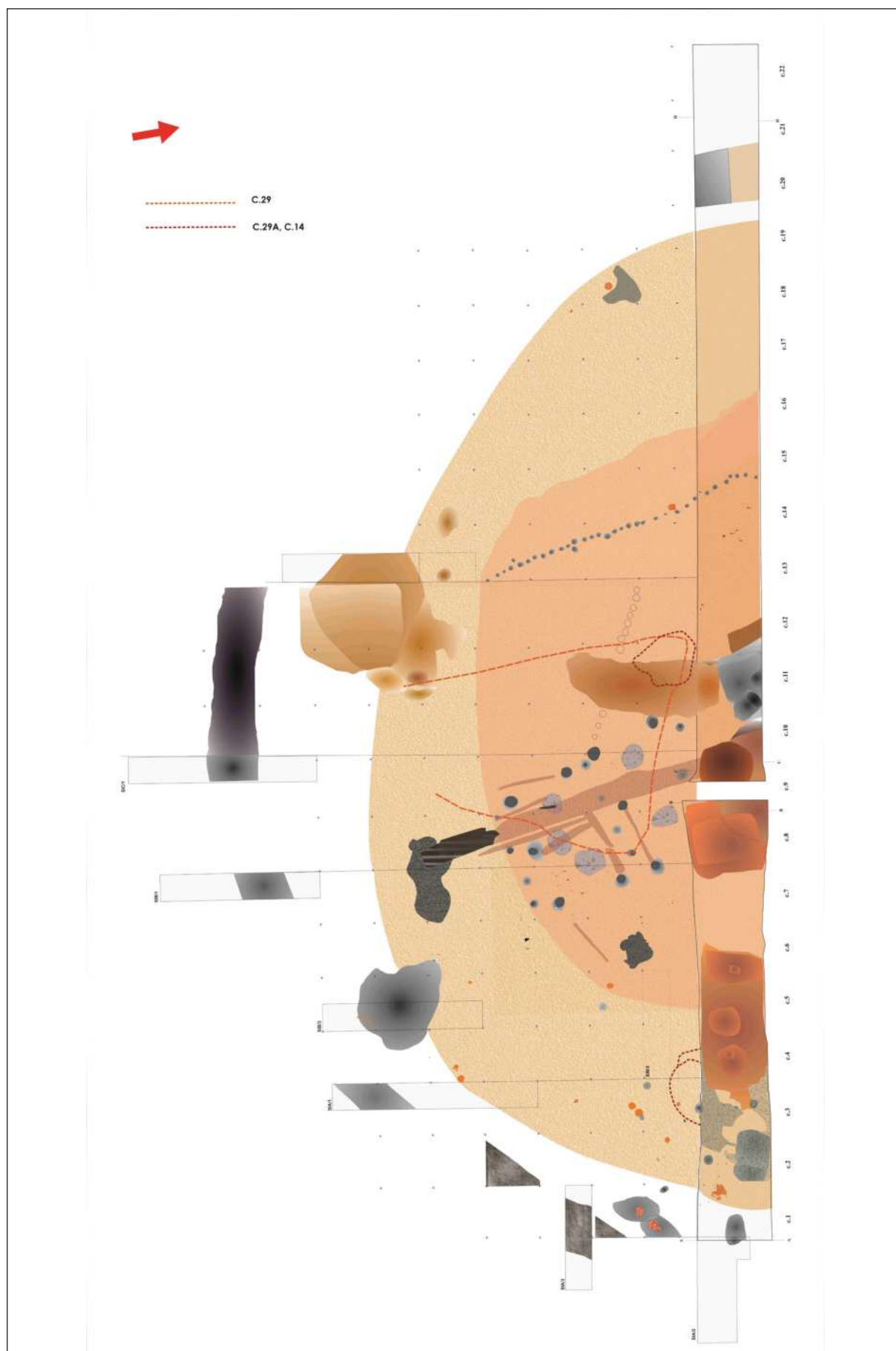

Fig. 11. The ground plan of the southern half of the barrow showing the positions and edges (marked by dotted line) of the intrusions C.29, C.14 and C.29A.

Discussions regarding the identified poaching/unauthorized interventions: their description and position in the chronological scheme based on their stratigraphic positions

After the building stage of the funerary monument, two other sub-stages follow, related to re-use and poaching, both dated to prehistoric times and given the designations Va. – *Prehistoric poaching* (C.13/63) and Vb. – *Re-use of mound for funerary purposes* (C.11-C.10) – see Fig. 5. The two archaeological features were identified in the western sector of the trench S1/2017-2018 (Fig. 3). There is a direct stratigraphic relationship between these two features, located slightly eccentric to the center of the mound³⁰. Both disturb the stratigraphy of the constructional stage of *Grămurada de la Jupani*, which is visible on the longitudinal profiles of the western trenches of S1/2017-2018 (see Fig. 3).

The feature C.13/63 bears this combined numeric designator because it was partially excavated in 2018 (as C.13 – see Fig. 3) and then re-inspected and fully excavated in the 2023 campaign as C.63 (see Fig. 4). The shape, according to the plan, is an elongated one with the southern end slightly arched westward (Fig. 4). Its edges are slightly irregular, its fill containing successive levels of fine sand, interspersed with soil packs similar in general appearance to the soil of the levels package no. 9. These details could offer arguments that C.13/63, which clearly disturbed the stratigraphic matrix of the mound, was only partially filled shortly after excavation, particularly in its southern area. The remaining fill was created by rainwater stagnation in this context, followed by erosion of the walls of this deepened feature, erosion which produced successive collapses of soil packages of the edges of this feature³¹. This scenario is also supported by the above-mentioned slightly irregular shape in plan of its

Fig. 12. Photo of the feature C.13/63 during the research, showing the half-section method applied. The intermediate profile of the C.13/63 (up right, drawing – up, photogrammetry –down).

³⁰ Diaconescu *et al.* 2018a, 29.

³¹ Diaconescu *et al.* 2024.

outline. The intermediate profile of this feature, obtained in the 2023 research campaign (see Fig. 12), shows the existence, from the level of its final outline, of five successive filling layers, numbered from bottom to top with Arabic numerals (Fig. 12). Within level 4, the eastern half of the feature, the frontal part of a bovine skull was identified (see Fig. 13). In order to confirm the assertion that the resulting pit was partially filled (Fig. 12), with the exception of level 1, by natural erosion of the original feature edges, two samples (one of charcoal from level 1 and one of the bovine skull from level 4) were taken and sent for AMS dating. The date from level 1 (DeA-44672) is included in the overall chronological model of the mound (see Fig. 6), and the date from level 4 (DeA-44830) was not included in this model but its calibrated singular 1σ value is present in Fig. 14 and confirms our assertions.

Fig. 13. The in situ position of the bovine skull found in layer 4.

Basically, at the timespan between ca. 1458-1498 calAD (54.5%), level 4 of the pit's fill generated by the excavation of the C.13/63 feature is formed, datable by the abandoned frontal bone within it. The lack of any inventory of any kind within this feature, its shape and its arrangement in close proximity of Structure 1, a short time after the construction of the mound itself, gives us the possibility to consider this feature as a poaching carried out at the end of the Late Bronze Age period, by individuals who knew, most likely by oral tradition, that valuable objects had been buried under the funerary monument.

Feature C.11 has been described in detail elsewhere³², therefore we will not deal too much on its internal stratigraphy. It is essential to note that this pit cremation grave was excavated not long after the excavation of feature C.13/63, at its northern end. It is possible that part of the fill of C.13/63 (e.g. level 2) came from the construction levels of the mound, disturbed and relocated by excavation of the C.11 shaft.

The hollows created by the subsidence of the fills in the case of C.11 and the partial filling of C.13/63 were certainly also incomplete filled by the process of erosion over time (as proved in the case of C.13/63), but these shallow depressions certainly remained visible on the surface of the mound. This was surely one of the factors that generated the long series of unwanted interventions that followed in the history of the prehistoric burial monument at Susani.

The last phase, marked by archaeological traces, in the history of this barrow is called VI. and contains clay extraction pits (C.64/65), medieval and modern/contemporary pits (C.12, I.1-I.7), oven pits (C.14, C.29A) and potential undeclared archaeological excavations (C.29). Based on direct stratigraphic relationships (C.29 with C.29A, I.3A with I.3, I.3A with I.4, I.3A with I.7, I.3 with I.4, I.4 with C.12, I.7 with C.12, I.3 with I.5, I.5 with I.4, I.5 with I.6, I.2 with I.4, I.1 with I.4, I.1 with I.2, included in the proposed stratigraphic matrix (Fig. 6, Stage VI) but also on some dating elements (objects from the archaeological contexts' fillings), at least six stages of secondary interventions in the Susani barrow could be discerned (see Fig. 6, Stage VI). All these stratigraphic connections/aspects are visible in Fig. 3.

The earliest stage consists of the so-called C.12 feature which is almost completely destroyed according to the plan projection (see Fig. 3). As mentioned on another occasion, a few ceramic fragments dating to a post 16th century A.D. horizon have been identified in the fill of this feature³³, but this stratigraphic unit has nevertheless been integrated, given its general appearance as well as its location, into the category of interventions due to treasure hunters³⁴. A second stage is composed of contexts named I.4, I.7, I.6, of which only I.4 is the deepest intervention of them all (-4.40 m), irreparably disturbing the entire stratigraphic structure of the mound; I.7 is the intervention affecting the upper part of the fill of the shaft of the C.11 feature (Fig. 3).

The next stratigraphic-temporal stage is constituted by the context called I.5, essentially also a pit destined to identify treasures, only that the determination and flair of those who carried it out were not the best from their perspective, given that the depth reached and the fact that it largely repeats the excavation duct of context I.4 could not offer those eager for quick enrichment more than a round of

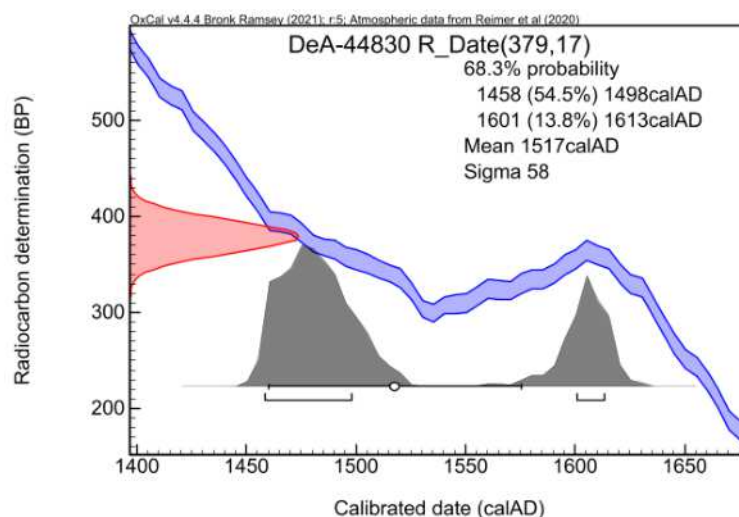

Fig. 14. The calibration of the 14C date obtained from the skull found in C.13/63, layer 4.

³² Diaconescu *et al.* 2018a, 28.

³³ Diaconescu *et al.* 2018a, 27.

³⁴ Diaconescu *et al.* 2018a, 28.

physical work. The same can be said of those who caused the existence of the fourth stage of unwanted interventions when they excavated context I.3. The same stage also includes the so-called intervention I.3A which, however, by its general appearance is in fact only a colluvium accumulation in the shallow hollow created by contexts I.3, I.4 and I.7.

The fifth stage, according to the stratigraphic matrix, consists of I.2, C.29A and C.14. Intervention I.2 could be dated by finding in its fill a 1.5 liter plastic bottle of Coca-Cola whose expiry date was in 2005. Features C.29A and C.14 (Fig. 11) consist of pits with burnt walls, probably used for occasional cooking. Their dating is difficult, as only brick fragments and modern iron fragments were found in the fill of feature C.14. It is clear from our perspective, even if there is no direct stratigraphic relationship between the three contexts and even if in the stratigraphic matrix they are located at the same level, that they are not contemporary, there being a slight anteriority for the C.14 and C.29A arrangement to the time of excavation of intervention I.2, a context that clearly affects Structure 1.

The last stage definable by creating the stratigraphic matrix contains contexts (I.1, C.29 and C.64/C.65) which are also not really contemporary, but all belong to the 20th-21st centuries A.D. Context C.29 is distinguished by a trapezoidal shape in plan, with an almost perfectly horizontal bottom and a depth of 1.20 m (Fig. 10, 11). Its general appearance along with the fact that the excavated soil was deposited out to the south of the mound as a ramp, as well as information received from villagers, led us to consider this intervention as an undeclared/unpublished archaeological excavation³⁵. The intervention named C.64/C.65 bears two denominations because if initially they were considered and treated as two stratigraphic units, their investigation by the half-section method showed us that we were dealing with the same context presenting two lenses of partial filling, both of natural source. The irregular shape of the pit itself, the multiple cavities that compose it, showed us that we were dealing with an extraction clay pit³⁶, which left a shallow hollow in the body of the mound.

Certainly the most recent poaching was what is labeled as I.1, a mechanized excavation 16 m in length and 2.5 m in width. Zonally, the treasure hunters have dug below the general approach level (ca. 3 m), combining mechanized excavation with minor manual interventions. We underline the fact that during seven archaeological research campaigns carried out so far, only in the 2017 campaign, which primarily aimed at assessing the damage created by I.1 (but also observations on the stratigraphic structure of the mound), no metal objects were discovered. On some of the cremated bones from feature C.2, greenish stains could be identified, that attested that they had been in contact with bronze objects that oxidized over time, but no bronze objects were found. This observation leads us to believe that the procedure used by the poachers also involved the use of a metal detector. However, this intervention is by far the one with the most negative effects on this prehistoric funerary monument, clearly affecting the eastern side of Structure 1. The whole approach, the way in which the forested mound was used to hide the one-day activity of the bulldozer and the looters, the fact that at least three people were involved in this action, indicates a clear premeditation of this action. The dating of that intervention was determined based on a can of Hell energy drink discarded by the poachers, which had an expiry date of September 2017.

Conclusions

Considering what has already been said above, *Grămurada de la Jupani* is constructed, according to the σ values of the bounded sums of the defined phases, in the range ca. 1400-1300 calBC (phases I and II), first looted between ca. 1310-1260 calBC (Phase Va) and re-used as a burial space between ca. 1280-1210 calBC (phase Vb) (Fig. 7). If we take into account the μ values of the same marked amounts we can propose ca. 1370-1330 calBC for the mound construction, ca. 1280 for its prehistoric poaching and ca. 1240 calBC for its reuse.

The excavation of feature C.13/63 for the purpose of looting this funerary monument, as we have proposed, may surprise by the chronological stage (first half of the 13th century BC) in which this action takes place. However, these kinds of actions in pre A.D. periods of time are not exceptional and are well documented in regions much more famous, in terms of prehistoric and ancient archaeological heritage,

³⁵ Diaconescu *et al.* 2022, 352. See also n.5 from above.

³⁶ This situation was documented also in *Grămurada lui Ticu* (see Stratan, Vulpe 1977, Beilage 1/3, 4).

than southeastern Europe³⁷. Without claiming to analyse in detail this vast and complex issue, we are nevertheless compelled to offer some examples of situations that have generated mentions of these kinds of actions, behavioral changes imposed by them or their identification through archaeological research. Thus, according to R. Clark, the very architecture of the *mastaba* funerary monuments of Dynasty I, beginning with the third king of Egypt, Djer (ca. 3000 BC), has constituent elements designed to counteract the actions of tomb robbers³⁸. The burial complex of Queen Puabi of the city-state of Ur contains tomb PG789, so named by the discoverer (C. L. Woolley), a context flanking the tomb PG 800B (attributed to be the tomb the above-mentioned queen)³⁹. Feature PG789 has been thought to represent the burial chamber of the unnamed husband of the queen Puabi, a space that has been looted since antiquity⁴⁰; the queen, as well as her husband, certainly belonged to the first dynasty of Ur⁴¹ (26th-20th centuries BC). The most conclusive record of tomb robbing is the sixth Amherst papyrus (end of the 20th Egyptian Dynasty, ca. 1100 BC) which records the problems created in Thebes by tomb robbers in the western area of the necropolis from here; one of the most important tombs robbed belonging to one of the monarchs of the 13th Dynasty⁴².

Surely we cannot equate societies that we know for certainty that are organized in cohesive political system (empires, city-states) with their contemporaries in the Carpathian area where the Susani mound is located. What can be gathered from the above concise examples is that people are tempted to make easy gains in any age and any social setting, even in political structures that have a much more structured and effective coercive factor.

What is noteworthy in our story is that after the first attempt to plunder the mound (first half of the 13th century BC), relatively soon after its erection (14th century BC), by individuals who knew something about what the mound housed, but lacking precise information about the position of the features containing valuable objects (attested by the position of the excavated pit near the western edge of Structure 1), there follows a phase of reusing of the funerary monument (second half of the 13th century BC) for the same purpose for which it was built. Then there is a period of calm, the next act of vandalism can be dated to the earliest 16th century A.D. (C.12). Except for interventions I.4, I.5, I.6 and I.7, which we cannot date precisely, C.29 and I.2 belong to the periods when archaeological research was carried out at Susani in two other tumuli (*Grămurada lui Ticu* – second half of the 20th century A.D. and an unnamed tumulus – first decade of the 21st century A.D.). The research of these tumuli also involved the employment of local people as unskilled labor. Discussions with archaeologists, information received about places of worship/sanctuaries and/or tombs of important ancient people, the level of understanding of this data, as well as the enthusiasm and dedication of the archaeologists, by local people led to an exacerbation of the collective memory imagination, rekindling the flame of the idea of fabulous treasures hidden by the burial mounds in the area. The culmination of this type of action occurred after the rescue archaeological research due to the construction of the A1 motorway, in which again unskilled labor was recruited from the area.

The increasing interference of the internet in everyday life, the lack of a solid education allowing the selection of truthful information, the desire for quick enrichment, the importance given by the state and manifested by "educated" people (archaeologists) towards ancient sites and objects, the access to the purchase at, sometimes, modest prices of detection equipment led to what happened in 2015 at *Grămurada de la Jupani*. Unfortunately this action is not the only one of its kind and there are no real ways to stop this kind of approach. One solution might be for local communities owning on their administrative territory archaeological sites of any kind, but especially tumuli, to be aware that these monuments are an integral part of the history of the place and this gives them, the local inhabitants, their social and cultural identity and that triggering destruction actions of any kind does not benefit anybody. Gaining a piece of land for agriculture that generates undervalued products or finding precious metal objects with no context and consequently with no story to tell, are in no way of real benefit. Objects found by amateurs at archaeological sites lose enormous value because they

³⁷ Lundeen 1997, 39.

³⁸ Clark 2016, 42-43; Clark 2017, 29.

³⁹ Hafford, Zettler 2015, 89.

⁴⁰ Hafford, Zettler 2015, 89.

⁴¹ Diakonoff 1991, 77-78.

⁴² Newberry 1899, 11.

lack the primary context in which they were deposited, which often provides extremely important data on their dating, association with other types of objects, mode of deposition, functionality etc. Selling them on the black market entails risks that often exceed the gains obtained by selling them to individuals specialized in speculating with this type of objects. However, awareness of this is difficult task, giving the diminishing value of education and well-structured and detailed information is increasingly difficult to perceive.

Dragoș Diaconescu

The National Museum of Banat, Timișoara
Timișoara, RO
goshu_d@yahoo.com

Sofia Berteia

The National Museum of Banat, Timișoara
Timișoara, RO
sofiaberteia@yahoo.com

Ionuț Marteniuc

The National Museum of Banat, Timișoara
Timișoara, RO
ionut.marteniuc97@gmail.com

Victor Bunoiu

“Titu Maiorescu” Institute of Banat Studies,
The Romanian Academy, Timișoara branch
Timișoara, RO
victor.bunoiu@gmail.com

Răzvan Ioan Pinca

History, Ethnography and Art Museum, Lugoj
Lugoj, RO
razvanioanpinca@gmail.com

Iulian Leonti

County Museum of Ethnography
and Border Regiment Caransebeș
Caransebeș, RO
iulianleonti@gmail.com

REFERENCES

Bronk Ramsey 2009	C. B. Ramsey; <i>Bayesian analysis of radiocarbon dates</i> . Radiocarbon 51(1), 2009, 337-360.
Clark 2016	R. Clark, <i>Tomb security during the Early Dynastic Period</i> . Ancient Egypt (June/July), 2016, 42-49.
Clark 2017	R. Clark, <i>How and whay the Egyptians protect their tombs</i> . Nile (Aprilie/May), 2017, 26-35.
Diaconescu et al. 2018	D. Diaconescu, V. Bunoiu, A. Muscalu-Crețescu, I. Leonti, A. Hegyi, R. Pinca, S. Tincu; <i>Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani</i> . Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2017, București 2018, 131-132.
Diaconescu et al. 2018a	D. Diaconescu, V. Bunoiu, A. Hegyi, R. Pinca, A. Rusu, R. Quataert, I. Leonti, S. Berteia, <i>Raport de cercetare arheologică privind obiectivul de la Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș. Punct: Grămurada de la Jupani</i> . Patrimonium Banaticum VIII, 2018, 25-35.
Diaconescu et al. 2020	D. Diaconescu, V. Bunoiu, R. Pinca, S. Berteia, M. Bica, R. Quataert, I. Leonti, <i>Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani</i> . Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2019, București 2020, 353-356.
Diaconescu et al. 2021	D. Diaconescu, V. Bunoiu, R. Pinca, S. Berteia, I. Leonti, I. Marteniuc, F. Ianculescu, D. N. I. Frențoni, A. Săndulescu, R. Quataert, <i>Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani</i> . Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2020, București 2021, 272-274.

- Diaconescu *et al.* 2022 D. Diaconescu, V. Bunoiu, R. Pinca, S. Berte, I. Leonti, I. Marteniuc, R. Quataert, Susani, *com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2021, București 2022, 351-353.
- Diaconescu *et al.* 2023 D. Diaconescu, V. Bunoiu, R. Pinca, S. Berte, I. Leonti, I. Marteniuc, R. DiPasquale (Quataert), Susani, *com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2022, București 2023, 367-368.
- Diaconescu *et al.* 2024 D. Diaconescu, V. Bunoiu, R. Pinca, S. Berte, I. Leonti, I. Marteniuc, A. Georgescu, R. DiPasquale (Quataert), B. Calotă, Susani, *com. Traian Vuia, jud. Timiș, punct: Grămurada de la Jupani*. Cronica Cercetărilor Arheologice din România. Campania 2023, București 2024, 371-373.
- Diakonoff 1991 I. M. Diakonoff, *The City-States of Summer*. In: I. M. Diakonoff (Ed.), *Early Antiquity*. The University of Chicago Press, 1991, 67-83.
- Frînculeasa *et al.* 2017 A. Frînculeasa, A. Simalsik, B. Preda, D. Garvăn, *Smeeni – Movila mare. Monografia unui sit arheologic regăsit*. Biblioteca Mousaios 13. Târgoviște 2017.
- Gogâltan, Stavilă 2020 F. Gogâltan, A. Stavilă, *The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992-1993 archaeological excavations*. Ziridava. Studia Archaeologica 34, 2020, 189-242.
- Gumă 1997 M. Gumă, *Epoca Bronzului în Banat. Orizonturi cronologice și manifestări culturale*. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 5. Timișoara 1997.
- Hafford, Zettler 2015 W. B. Hafford, R. L. Zettler, *Magnificent with Jewels: Puabi Queen of Ur*. In: J. Y. Chi, P. Azara (Eds.), *From Ancient to Modern. Archaeology and Aesthetics*, Princeton University Press, 2015, 87-101.
- Luca 2006 S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu*. Bibliotheca Septemcastrensis XVIII. Sibiu 2006.
- Luca 2010 S. A. Luca, *Descoperiri arheologice din Banatul românesc. Repertoriu. Ediția a 2-a*. Bibliotheca Septemcastrensis XLVI. Sibiu 2010.
- Lundeen 1997 M. J. Lundeen, *Looted Archaeological Sites: Are They Worthy of Scientific Investigation?*. Nebraska Anthropologist 109, 1997, 39-46.
- Medeleț, Bugilan 1987 F. Medeleț, I. Bugilan, *Contribuții la problema și la repertoriul movilelor de pământ din Banat*. Banatica 9, 1987, 87-198.
- Moroz-Pop 1983 M. Moroz-Pop, *Contribuții la repertoriul arheologic al localităților din județul Timiș din paleolitic și până în Evul Mediu*. Banatica 7, 1983, 469-490.
- Moroz-Pop 1988 M. Moroz-Pop, *Raport preliminar de cercetare arheologică privind siturile arheologice din zona Glavița-Surduc*. Unpublished manuscript, 1988.
- Newberry 1899 P. E. Newberry, *The Amherst Papyri, being an account of the Egyptian Papyri in the collection of the Right. Hon. Lord Amherst of Hackney*, Bernard Quaritch, 15, Piccadilly, 1899.
- Reimer *et al.* 2020 P. J. Reimer, W. E. N. Austin, E. Bard, A. Bayliss, P. G. Blackwell, C. Bronk Ramsey, M. Butzin, H. Cheng, R. L. Edwards, M. Friedrich, P. M. Grootes, T. P. Guilderson, I. Hajdas, T. J. Heaton, A. G. Hogg, K. A. Hughen, B. Kromer, S. W. Manning, R. Muscheler, J. G. Palmer, C. Pearson, J. van der Plicht, R. W. Reimer, D. A. Richards, E. M. Scott, J. R. Southon, C. S. M. Turney, L. Wacker, F. Adolphi, U. Büntgen, M. Capano, S. M. Fahrni, A. Fogtmann-Schulz, R. Friedrich, P. Köhler, S. Kudsk, F. Miyake, J. Olsen, F. Reinig, M. Sakamoto, A. Sookdeo, S. Talamo, *The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0-55 kBP)*. Radiocarbon 62 (4), 2020, 725-757.
- Sava *et al.* 2011 V. Sava, G. P. Hurezan, F. Mărginean, *O așezare a Epocii Finale a Bronzului la Mureșul de Jos*. Cluj-Napoca 2011.
- Stratan 1974 I. Stratan, *Contribuții la cunoașterea hallstattului timpuriu în Banat*. Studii de Istoria Banatului III, 1974, 2-11.
- Stratan, Vulpe 1977 I. Stratan, A. Vulpe, *Der Hügel von Susani*. Prehistorische Zeitschrift 52 (1), 1977, 28-60.
- Szentmiklosi 2021 A. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegiș în Banat* (Ed. I. Bejinariu). Cluj-Napoca 2021.

Late Bronze Age Cemetery from Șag– Site 5 (Timiș County, Romania). Preliminary report

Gabriel Bălan, Raluca Burlacu-Timofte

Abstract: In 2019 and 2020 rescue excavations near Șag (Timiș County, Romania) carried out by a team from National Museum of Union Alba Iulia revealed a Late Bronze Age necropolis consisting of 554 archaeological features, of which 490 are burials, 59 are features of ceramic fragments or vessels which could be part of disturbed burials, and 5 are pits with charcoal and ash. The cemetery is placed near the contemporary settlement, which is located towards west. In the plane necropolis at Șag, there can be distinguished two main clusters of burials, which intersect each other. Excepting one inhumation grave (no. 764), all the others are cremation burials. In most of the cases, the cremated human bones were placed in ceramic vessels (pots, small vessels, bowls, dishes or cups). The exception is represented by few features characterised by cremated human bones discovered in the soil. The funerary inventory consists of ceramic vessels, spindle whorls, a stone hammer head, bronze objects and glass beads. The necropolis from Șag has three main evolution phases, which can be synchronized with the Late Bronze Age I-III stages (16-11th centuries BC).

Keywords: rescue excavation; Late Bronze Age; Cruceni-Belegiș culture; necropolis; ceramic style.

During the last decades, construction works on the road infrastructure in Romania have contributed to the identification of new archaeological sites from the Late Bronze Age. This is the case of the site from Șag – Site 5, identified on the southern ringroad of Timișoara (VOTS). Archaeological research performed in this site highlighted the presence of settlements and cemeteries from different eras: a settlement and a necropolis from the Late Bronze Age, a sporadic habitation from the Late Iron Age (La Tène), and a cemetery from the Early Middle Ages.

The site is situated in the south-western Pannonian Plane (Western Romanian Plane), at an altitude between 87 m and 92 m (Fig. 1). Site no. 5 on the VOTS route is located 2.8 km North of Șag village and 1 km East of the intersection of E70 and DJ593 roads, close to the administrative limit between Șag commune and Timișoara municipality (Fig. 2). The current course of the Timiș River flows 4.3 km south of the site. Both the Late Bronze Age settlement and the necropolis are located on the two banks of a now dried stream. The northern and southern limits of the site continue outside the VOTS. To the south and west there is constructed a drainage channel, which probably led to the drying of the ancient stream (Fig. 3). Until the numerous drainage channels were built, the region between rivers Bega and Timiș was characterized by marshy areas limited by small water streams and small heights that favoured human habitation.

The site at Șag was unknown to the archaeological literature. It was identified by the archaeologists from the National Museum of Union from Alba Iulia in March of 2019, when field research and an intrusive diagnosis were carried out on the VOTS. Three cremated burials and several deepened features attributed to Late Bronze Age have been identified. Rescue archaeological excavation started on the 29th of July 2019, interrupted on the 20th of December 2019, and finished between 20th and 27th May 2020. A grave discovered at the border of Șag locality, without knowing the exact location, attributed to Cruceni-Belegiș culture, was published by A. Szentmiklosi. Another two ceramic vessels from Șag were found at the end of the 19th century and the beginning of 20th century¹. There are no clear arguments that these 4 vessels are from the necropolis we researched. The construction works of the VOTS project affected a site contemporary to Site no. 5, localised at 2 km west-north-west, where we researched another Late Bronze Age settlement and the corresponding necropolis, situated also in the limit of Șag village.

¹ Szentmiklosi 2004b.

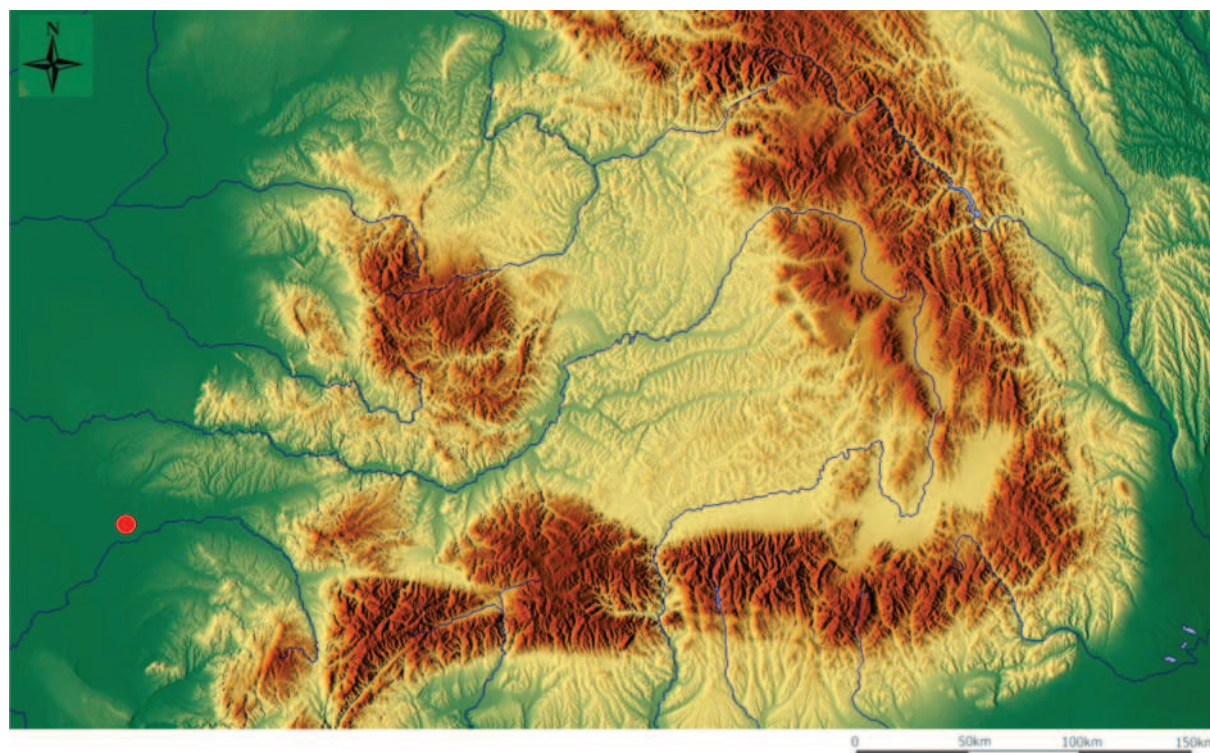

Fig. 1. The location of the Şag site in the eastern Carpathian Basin.

Archaeological excavation undertaken in the perimeter of the VOTS project revealed two settlements from Late Bronze Age and Late Iron Age and two cemeteries from Late Bronze Age and Early Middle Ages. Archaeological features (1128) of different types were identified and researched: deepened dwellings, post holes and ditches filled with burnt daub, accumulations of materials in the archaeological level, waste pits, hearths, narrow ditches, ritual pits, and cremation and inhumation burials. The majority of the features are of funerary type (799): 716 are inhumation and incineration burials from Late Bronze Age and Early Middle Ages, 5 are pits filled with charcoal, burnt soil and ash from the Late Bronze Age necropolis, 59 are ceramic vessels from the Late Bronze Age necropolis, 19 are rectangular pits without human remains from the Early Middle Ages cemetery. Two other human skeletons were discovered in features specific to settlements. The distribution of the features by historical eras is as follows: 845 are from the Late Bronze Age, 21 are from the Late Iron Age, 245 are from the Early Middle Ages, 3 are from the Contemporary period (to which can be added two ditches which cross the Late Bronze Age necropolis from south-east to north-west). In the other 14 features there were no dating materials. The Early Middle Age cemetery is situated to the west from the dried watercourse and overlaps features from the Late Bronze Age and Late Iron Age (Pl. 1).

In the site at Şag only one archaeological level is recorded, in which features belonging to different historical eras were identified. Below the agricultural, loamy brown soil (0.25-0.30 m thick), there is the archaeological level (0.10-0.15 m thick) in which are numerous materials and at the base of which were identified the archaeological features. It has a sandy consistency and brown colour, with a slightly darker shade. The archaeological sterile soil is loamy, of light-brown and yellow colours. On the perimeter of the Late Bronze Age necropolis, under the agricultural soil, a light-brown colour level, with materials disturbed from the burials (ceramic fragments, cremated human bones, bronze fragments and charcoal fragments), overlaps the level with burials.

The Late Bronze Age settlement was placed on the two banks of a drained water course, oriented northeast-southwest, identified by us between Km. 6+560 and Km. 6+620. The majority of the features are located to the west, proving that the first households were constructed in this area (Pl. 1). Among the objects discovered in the settlement are bronze artifacts (pins, pendants, a sickle and a dagger), stone objects (hand mills and grinders), bone and antler tools (hoe, spear-head and spatula) and burnt clay (spindle-whorls, a miniature chariot wheel, weights, vessels that can be completed or at least have a full profile). The necropolis, identified between Km. 6+720 and Km. 6+850, is situated only to the

east of the watercourse, which at the beginning of the Late Bronze Age settlement represented the delimitation between the households and the graves. Ulterior, the settlement developed to the east of the river, towards the necropolis (Pl. 1).

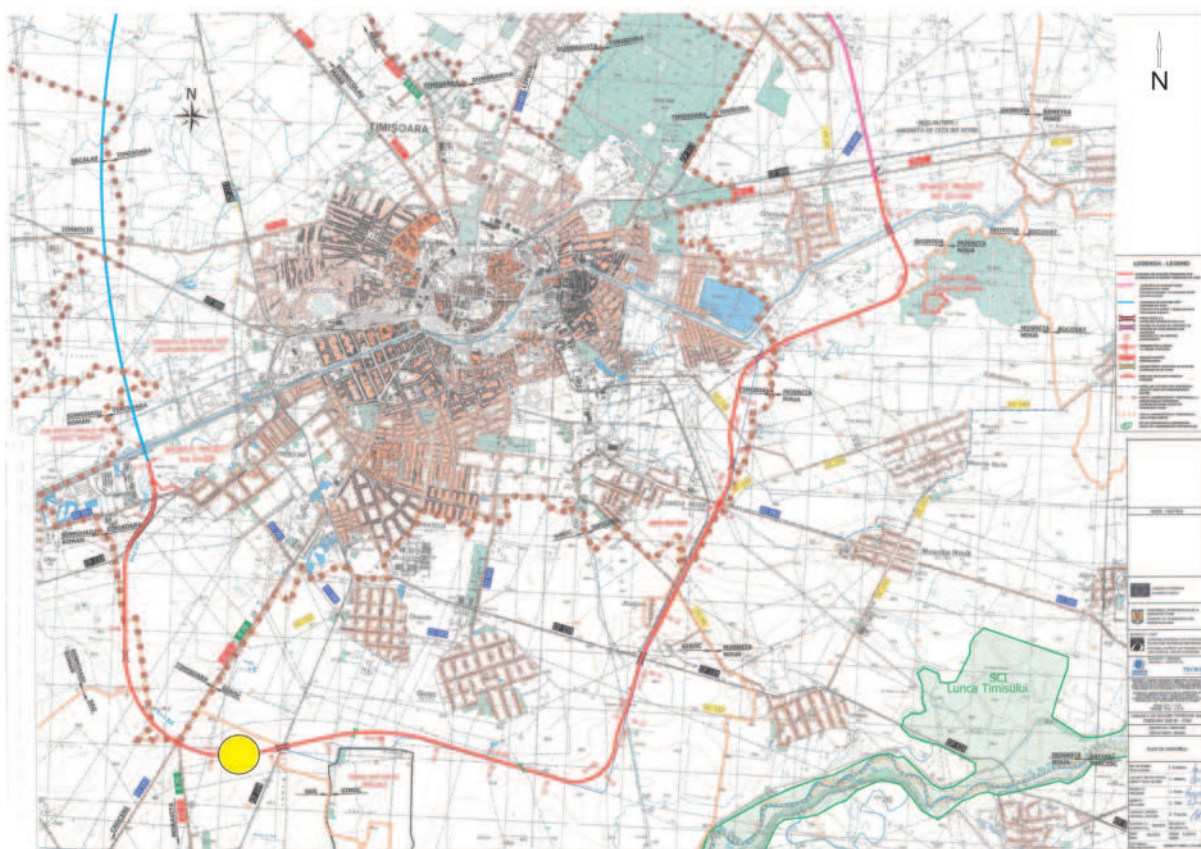

Fig. 2. The position of the Șag site (in yellow) is marked on a map of the southern ring road of Timișoara.

The Late Bronze Age necropolis consists of 554 archaeological features, of which 490 are burials, 59 are features of ceramic fragments or vessels which could be part of disturbed burials, and 5 are pits with charcoal and ash. The investigated area of the necropolis is 6800 sqm. Two burials are outside the necropolis, at Km. 6+700 (features no. 693 and 694), where features are corresponding to habitation. Other two burials (features no. 236 and 757) were discovered on the eastern bank of the watercourse, isolated from the rest of the necropolis, at Km. 6+620 (Pl. 1-2).

In the plane necropolis at Șag, there can be distinguished two main clusters of burials, which intersect each other. In the western cluster, which has a circular shape, the density of the burials is higher. The eastern cluster also seems to be circular-shaped in an initial phase, extending later towards the south. The necropolis develops from west and north-west, where the settlement is identified, the earliest burials being grouped mainly in the western cluster. It is possible that the two graves discovered next to the watercourse were buried close to the access road from the settlement to the cemetery during the first phase (Pl. 1-2).

Many of the graves from the necropolis were buried at a shallow depth, some of them being identified at 0.20-0.25 m depth, below the ground level. The mechanical agricultural workings from the past century resulted in the destruction or disturbance of some burials from the cemetery. Other graves were affected by two contemporary ditches of 2 m wide and 60 and 117 m long, mechanically dug for the installation of pipes. While ditch no. 1 ends 20 m after entering the area of the burials in the eastern cluster, ditch no. 2 crosses the entire necropolis (Fig. 3; Pl. 2). We have clear proof that it destroyed burials because certain features are cut by this ditch (features no. 343, 345 and 780). A rectangular contemporary pit (feature no. 380) can be added to these two ditches. It is possible that the burial published by A. Szentmiklosi resulted from these interventions. A total of 127 features were

Fig. 3. Aerial picture of the site from East (Photograph by Cosmin Tanasă).

disturbed by agricultural workings and ditches. There are graves where only the urn (and the lid, if there was one) was disturbed: sometimes it is preserved the urn without the neck or the lower area below the maximum diameter; there are burials with the urn scattered among the vessels which were originally placed in the pit; and other situations in which the urn is no longer present. During the excavation, we observed that in the entire area of the necropolis, there is a level with archaeological materials (ceramic fragments, small bronze fragments, cremated human bones and charcoal pigmentation), which was formed as the result of the systematic ploughing. Most probably, the features consisting of vessels and ceramic fragments from the cemetery (59) represent the remains of destroyed burials.

All the burials from the cemetery are plane, without any exterior or interior improvements. In most of the cases, the burial pit was not observed. For the features no. 433 (Pl. 3/4), 519a (Pl. 3/6), 520, 691 (Fig. 4), 655 (Pl. 4/6), 975, 566, 901, 577 and 768 we could distinguish the oval or round funerary pits. In some pits numerous burnt daub fragments were discovered in the filling soil (Fig. 4/A-B). In what concerns burial no. 361, a small pit was dug to store the cremated human bones (Pl. 7/4).

On the perimeter of the necropolis, a number of 5 pits of rectangular or circular shape were investigated. They contained charcoal and ash remains, with secondary burning traces of red colour on the bases and the walls of the pits: features no. 586 (Pl. 8/5), 600, 663, 766b (Pl. 8/6) and 1129. Pits no. 600 and 1129 are positioned at the edge of the eastern cluster of burials. Feature no. 600 is placed halfway between the two clusters, in an area without burials. The pits no. 586 (Pl. 8/5), 766b and 663 are within the western cluster, close one from the other. Even if they are close to some burials, these pits are also bounded by areas without graves (Pl. 2).

On the entire surface of the cemetery, a number of 59 features consisting of ceramic vessels were identified which could be the remains of disturbed burials. No human bones were discovered in or near these vessels. These features could also be interpreted as traces of activities related to certain rituals that took place during or after the burial.

Fig. 4. Different stages of the excavation of the Burial no. 691: A. The circular pit was filled with daub fragments, ceramics and soil; B. Cutting the pit we discovered the urn of the burial; the fill of the pit consists of two types of soil, yellow at the base and brown in the upper part; C. Near the urn we found a cup, a plate and a bowl (Photographs by authors)

Excepting one grave (no. 764), all the others are cremation burials. The skeleton, placed in a crouched position, was discovered in the central area of the western group of graves, in a circular pit, at 0.90 m depth. A cup was placed in the area of the head. The human bones were in a bad preservation state (Pl. 8/4). In most of the cases, the cremated bones were placed inside the urn. The exception is represented by features no. 319, 344 (Pl. 8/3), 361, 514 and 622, characterised by cremated human bones discovered in the soil. The practice of deposition of cremated bones in a simple pit is certain only for burial no. 361, where numerous incinerated bones were discovered in a circular shaped pit (Pl. 7/4). The bones identified in the cultural level of the necropolis may represent the remains of disturbed burials. Pots, small vessels, bowls, dishes or cups were used to store the cremated human bones. In some of the graves, only the inferior part of the vessel was preserved. The place of the urn in the pit can be determined for the cases where pits were identified. In several graves, the urn was placed in the centre of the pit: features no. 691 (Fig. 4; Pl. 4/2), 655, 975, 433 - the first urn (Pl. 3/4), and 566. In other pits, the urn is closer to one of the margins: features no. 901, 577, 768 and 433 - the second urn (Pl. 3/4). There are many burials where the urn is inclined on one side, sometimes being accompanied by adjacent vessels, which, in their turn, are in an unusual position: features no. 363, 372, 475, 487, 499, 566, 569, 908, 923, 926, 978, 1043, 1099 (Pl. 7/2) and 1102. In the absence of anthropological analyses, we can assume that children were buried in small vessels as in features no. 634, 444 (Pl. 6/6) and 331 (Pl. 5/3), as was also noticed for other Late Bronze Age cemeteries². Some urns were covered with vessels placed upside down or in a vertical position (Pl. 4/2, 5). The vessels used are dishes, cups, bowls, and more rarely, pots. In some cases, there is used only the base of a vessel as a lid. In feature no. 983, a pot placed upside down was covering the entire urn. In several graves, there are ceramic vessels (usually dishes) which rest in an unusual position next to the urn, which could represent the lids that have fallen from the rim of the urn: features no. 341, 518, 530, 757, 1041 and 1056. Other vessels used as lids were discovered inside the urns, found over the cremated human bones as in feature no. 311.

An interesting situation is represented by double burials in which there were discovered two urns: features no. 323, 324, 403, 433 (Pl. 3/4), 528 (Pl. 3/5), 647, 688 (Pl. 4/1), 1044 (Pl. 7/3) and 1099 (Pl. 7/2). In the case of burials no. 323 and 1044, the more recent burial includes parts of the old burial, the disturbed cremated bones being placed in the filling soil of the new burial. In features 403 and 433, the more recent burial is centred around the older urn, while the newer urn is placed way above the old one. In feature no. 528, the two urns are placed together, and the adjacent vessels were discovered around them.

The funerary inventory consists of ceramic vessels, spindle whorls, a stone hammer head, bronze objects and glass beads. The adjacent vessels were discovered next to the urn, inside urn, in other vessels, or in the lid vessel. The standard is to place adjacent ceramic vessels near the urn, discovered at the shoulder level of the urn or on the base of the pit. There are also exceptions, in some of the burials only the urns with cremated bones were discovered: e.g. features no. 444 (Pl. 6/6), 331, 326

² Motzoi-Chicideanu 2011, 622.

Fig. 5. Different types of cups found in burials at Şag – Site 5: 1. Feature no. 580; 2. Feature no. 554; 3. Feature no. 567; 4. Feature no. 528; 5. Feature no. 435; 6. Feature no. 510 (Photographs by R. Burlacu-Timofte)

(Pl. 5/2), 398, 417, 519b and 527. The funerary standard in the cemetery from Şag is to place one to three adjacent vessels near the urn (and possibly the lid). In the necropolis there were also discovered burials with more than three adjacent vessels: e.g. 11 adjacent vessels in feature no. 655 (Pl. 4/6), 8 vessels in feature no. 495, 6 vessels in feature no. 512, 4 vessels in features no. 501 and 511. Dishes, cups, jars, and double vessels (salt cellar) were deposited in the graves as adjacent vessels. There are also present burials where certain vessels are placed inside the urn, on top of the cremated bones, as in feature no. 465. In some cases, where the vessel playing the role of the lid was placed vertically, we found inside one or several vessels (Pl. 4/5). It was also used the practice of deposition of cups inside other vessels placed next to the urn. One or several cups placed inside dishes could be noticed in certain burials, as in features no. 351 (Pl. 5/5) and 303 (Pl. 6/1). In other burials, as in the case of feature no. 1044, a small cup is placed in a larger cup (Pl. 7/3).

The four combinations of vessels identified by I. Motzoi-Chicideanu in the case of Cruci-Belegiş culture burials, (I) urn, lid and adjacent vessel, (II) urn and lid, (III) urn and adjacent vessel, (IV) urn³, are present in the necropolis at Şag – Site 5. We can add two more main variants: (V) urn, lid and at least two adjacent vessels, and (VI) urn and at least two adjacent vessels.

In 11 burials were discovered burnt clay spindle whorls, one in each burial, next to the urn, near the maximum diameter (features no. 511, 410, 1041 and 1049) or under the rim, next to the neck of the urn (feature no. 367) (Pl. 6/5), inside the urn (features no. 465, 432 and 1110), or in adjacent vessels placed next to the urn (features no. 390, 419 and 613). In other two burials there were placed two spindle whorls in each: in feature no. 303 a spindle whorl was placed over the cremated bones inside the urn, while the second one was deposited near the adjacent vessels, in the pit (Pl. 6/1); also, two clay spindle whorls were discovered in a cup arranged near the urn in burial no. 332 (Pl. 5/4). In burial 441, three spindle whorls were placed in a cup discovered near the urn. Many of these spindle whorls have traces of secondary burning on one of the sides. In one burial (no. 623) we discovered at the base of the urn a stone hammer, from which there is preserved the active part of the object with traces from the wooden hilt. Inside the urns, among the cremated human bones, there were discovered

³ Motzoi-Chicideanu 2011, 621.

bronze objects: pins, pendants, bracelets, and knife and dagger blades. Only in a single burial (no. 989), the bronze objects were discovered next to the urn, under its maximum diameter. There was identified a single type of pin, the roll-head pin, discovered in burials no. 672 and 689. Three types of pendants stand out: lunar shaped (feature no. 655), the cordiform type, with open or closed endings (features no. 1110, 332 and 325), and axe-shaped pin (feature no. 580). Bracelets were discovered in burials no. 332, made from a thin wire, and 682, from wide wire. A button was discovered in burial no. 1043. Fragments of saltaleoni were placed in two burials: no. 655 and 791. Bucklerings with intersecting endings were discovered in two burials: no. 537 and 372. A bar fragment with a circular section, which could be part of a neck collar, was discovered in feature no. 427. Among the weapons made from bronze, there are daggers with rivets for the hilt (features no. 655, 508 and 670). In the category of tools placed as inventory there is a saw blade (feature no. 566). In one burial (no. 16) we discovered glass beads with traces of burning (Fig. 6).

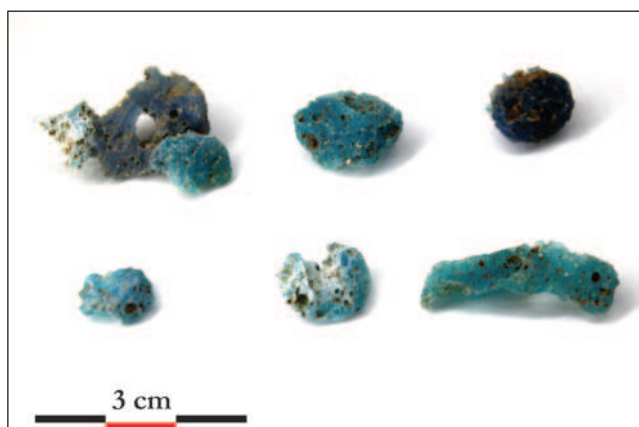

Fig. 6. Glass beads deformed by fire discovered in feature no. 16 (Photograph by Gabriel Bălan).

The necropolis we researched, through the elements of funerary rites and rituals, can be included in the urnfield period from the second half of the 2nd millennium BC. These urnfields, which represent in fact the cemeteries corresponding to settlements, were attributed to Cruci-Belegiș culture (or Belegiș)⁴ and to the cultural groups considered specific to the transition period towards the Early Iron Age: Bobda II – Susani, Ticvaniu Mare – Karaburma III, and Moldova Nouă – Liborajdea⁵. A list of the funerary sites belonging to Cruci-Belegiș culture was conceived by I. Motzoi-Chicideanu, who included sites from Serbia and Romania⁶. Information regarding the funerary standard of the Late Bronze Age in Banat is also provided by articles published by F. Medeleț⁷ and A. Szentmiklosi⁸. The list of funerary discoveries from the Late Bronze Age in Banat can be completed with the recently researched necropolises from Șag – Site 7⁹, Moșnița Veche – Dealul Sălaș/Obiectivul 16¹⁰, Arad – Site BO_3¹¹, Pecica – Site 14¹², and Pecica – Site 15¹³. Unfortunately, many of the necropolises from Banat, which are the subject of our discussion, have remained unpublished, as is the case of the necropolis from Timișoara – Fratelia, where, from almost 300 burials researched¹⁴ only one burial was published¹⁵. Other necropolises with groups of burials published are the ones discovered at Belgrad – Karaburma¹⁶, Vojlovica – Rafinerija¹⁷, Kovačica – Vinogradi¹⁸, Opovo – Beli Breg (Silos)¹⁹, Idioš – Livade (Budžak)²⁰,

⁴ Gumă 1993, 150-157; Motzoi-Chicideanu 2011, 612-631.

⁵ Gumă 1993, 168-180; Gumă 1995, 103-110.

⁶ Motzoi-Chicideanu 2011, 614.

⁷ Medeleț 1995.

⁸ Szentmiklosi 2004a.

⁹ Rescue archaeological excavation in 2019-2020 by G. Bălan, R. Burlacu-Timofte and C. Fântâneau, 65 features.

¹⁰ Rescue archaeological excavations in 2020 (49 graves) conducted by R. Gindele and 2022 by G. Bălan (65 graves).

¹¹ Ignat, Sava 2019, 8.

¹² Ignat, Sava 2019, 7-8.

¹³ Ignat, Sava 2019, 8.

¹⁴ Medeleț 1995, 290.

¹⁵ Gumă 1993, 155, Pl. XVI.

¹⁶ Todorović 1977.

¹⁷ Bukvić 2000, 146-183.

¹⁸ Bukvić 2000, 140-143.

¹⁹ Bukvić 2000, 128-134.

²⁰ Bukvić 2000, 137-138.

Cruceni²¹, Voiteni²² and Ticvaniul Mare²³. Bronze objects and ceramic vessels from Livada/Tolvădia cemetery were published by F. Gogâltan²⁴.

In general, there are discussions about the plane necropolises from the Late Bronze Age in Banat, but we are familiar also with the mound complex from Susani²⁵. In the recently researched mound from Susani – *Grămurada de la Jupani*, typical Cruceni-Belegiş ceramics are mentioned²⁶, unlike the mound from *Grămurada lui Ticu*, dated in a later period²⁷. The positioning of cemeteries in the proximity of settlements is also documented at Timișoara – *Fratelia*, Moșnița Veche, and Șag – *Site 7*. It is mentioned that some of the necropolises were delimited by a watercourse, as we observed in the case of the first two phases at Șag – *Site 5*. At Voiteg and Peciu Nou, the settlements corresponding to the necropolises are at a distance of 300-500 m, beyond the lower areas which were crossed by watercourses²⁸. In some of the cemeteries, inhumation burials are mentioned as in the case of the one researched by us at Șag – *Site 5*. At Peciu Nou a skeleton in a crouched position was discovered at the limit of the necropolis, which has as inventory a disk-headed pin²⁹. F. Medeleț mentions a second skeleton in a crouched position³⁰. In the necropolis at Șag – *Site 7* we researched a human skeleton, without inventory, placed at the limit of the necropolis. Another skeleton, in a poor preservation state, was discovered in the necropolis from Moșnița Veche. In the biritual necropolis from Pecica – *Site 14*, out of 38 burials dated in Late Bronze Age I-II, 24 are of inhumation, being attributed to the first phase³¹. Ritual pits in the necropolis were researched also at Timișoara – *Fratelia*. In this site, a burning platform positioned outside the necropolis was mentioned³². Also, in the necropolis from Vojlovica – *Răfinerița* five features considered to be incineration places are mentioned³³. It is possible that the pits we investigated at Șag – *Site 5* represent the remains of such funerary pyres.

The practice of depositing cremated human bones in ceramic vessels is the main characteristic of the Late Bronze Age funerary standard in the area of Cruceni-Belegiş culture. As mentioned above, the ceramic sets from the incineration burials in the Șag cemetery are also present in other necropolises: (I) the urn, lid and adjacent vessel, (II) the urn and lid, (III) the urn and adjacent vessel, (IV) the urn, to which can be added two other main variants identified in the necropolis researched by us: (V) urn, lid and at least two adjacent vessels, and (VI) urn and at least two adjacent vessels. It is a common practice to deposit adjacent vessels in graves next to the urn, at the base of the pit, at the level of the urn's shoulder, or under the rim of the urn³⁴. In most cases, the urns are vertically placed in the pits, but urns laying one side are also mentioned in Timișoara – *Fratelia*, Cruceni, Ticvaniul Mare and Peciu Nou³⁵. The burials with cremated bones placed in the pit are rare. They are mentioned in Ticvaniul Mare³⁶ and Peciu Nou³⁷ cemeteries. Regarding the variant of burials with scattered ashes, as in the case of burial 112 from Vojlovica³⁸, we consider that an ulterior disturbance of the urn is possible, as in the case of some burials from Șag – *Site 5*. Double and triple burials were discovered in the necropolises from Timișoara – *Fratelia*, Peciu Nou, and Voiteg³⁹. The situation of burials no. 323 and 1044 from Șag – *Site 5*, where the more recent burial integrates parts of the older grave, the disturbed bones being

²¹ Radu 1973.

²² Szentmiklosi 1998.

²³ Gumă 1993, 173-179.

²⁴ Gogâltan 1998.

²⁵ Diaconescu *et al.* 2018, 25-26, Map 1.

²⁶ Diaconescu *et al.* 2018.

²⁷ Stratan, Vulpe 1977, 53-58; Gumă 1992, 168-170.

²⁸ Medeleț 1995, 292; Szentmiklosi 2004a, 558.

²⁹ Szentmiklosi 2004a, 557.

³⁰ Medeleț 1995, 292.

³¹ Ignat, Sava 2019, 7.

³² Medeleț 1995, 291.

³³ Motzoi-Chicideanu 2011, 620.

³⁴ Szentmiklosi 2004a, 558; Motzoi-Chicideanu 2011, 621-622.

³⁵ Medeleț 1995, 292; Szentmiklosi 2004a, 560, 563.

³⁶ Gumă 1993, 175; Medeleț 1995, 292.

³⁷ Medeleț 1995, 292.

³⁸ Motzoi-Chicideanu 2011, 621.

³⁹ Medeleț 1995, 293, 295.

placed in the filling of the new pit, is similar to a burial excavated at Peciu Nou⁴⁰. In the cemeteries from Timișoara – *Fratelia* and Peciu Nou symbolic graves are mentioned⁴¹. It is possible that some of the features consisting of ceramic vessels from the Șag necropolis represent the same type of burial, but as we lack certain data, it is difficult to support such an interpretation.

Bronze objects (weapons, tools, and ornaments) are present in almost all the published necropolises from Belgrad – Karaburma⁴², Vojlovica – Rafinerija⁴³, Kovačica – Vinogradi⁴⁴, Opovo – Beli Breg (Silos)⁴⁵, Idioš – Livade (Budžak)⁴⁶, Cruceni⁴⁷, Livada/Tolvădia⁴⁸, Peciu Nou⁴⁹, Timișoara – *Fratelia*⁵⁰ and Ticvaniul Mare⁵¹. In most cases, these artifacts were discovered inside the urns, among the cremated bones, presenting traces of secondary burning.

Spindle whorls are not mentioned in the burials of Cruceni- Belegiš culture. In the recent rescue archaeological excavations from Șag – Site 7, we discovered other burials in which spindle whorls were placed. A spindle whorl appears among the published objects from the Livezile/Tolvădia⁵². Also, the stone object discovered in the urn of burial no. 623 from Șag– Site 5 seems to be a single discovery among the funerary features of the culture.

The necropolis from Șag has three main evolution phases, which can be synchronized with the Late Bronze Age I-III stages. In the first phase, we encounter shapes such as the pot, the dish, the bowl, and the cup; the ornamentation being made in the pseudo-cord, incision and groove techniques, completed by impressions and plastic decoration. Among the pots, the one with a slender body, high neck, flared rim, and double protrusions in the upper part of the body (Pl. 9/4; 11/6) and the pot with a rounded body and high neck with the rim pinched vertically (Pl. 9/5) or flared (Pl. 9/8; 11/8) stand out. In the burials are present dishes with empty foot on the inside, conical or rounded body and lobed rim (Pl. 9/1; 10/6; 11/3), and also, the ones with flat base, conical body and the rim with less pronounced lobes (Pl. 9/11). Bowls with a flat base, conical body and lobed rim (Pl. 9/3), bowls with rounded body, annular foot, and rim with less pronounced lobes (Pl. 9/6), and bowls with a flat base and conical body, sometimes one of the lobes ending in a double protome that renders the shape of horns (Pl. 10/7; 11/7) are individualized. The cups have different shapes: cup with flat base, annular foot, globular body, with the maximum diameter marked by filled protrusions (three or four), short neck, and the rim pinched towards the exterior with a slightly upraised handle (Pl. 9/2, 7, 10; 10/4, 8-9; 11/1-2, 4-5, 10). Some cups have a termination in the upper part of the handle in the shape of triangular protrusions (Pl. 10/4, 8-9; 11/2) or horn-shaped (Pl. 9/2). In the burials, there are also cups without a handle: with an annular foot, conical or globular body, the maximum diameter marked by filled protrusions and lobed rim (Pl. 10/2, 5), with annular foot, globular body and straight rim (Pl. 10/3; 11/9). The double vessels are documented in the early burials of the Șag necropolis and are an association of two cups with an annular foot, globular body marked on the maximum diameter by full protrusions and the rim slightly inclined outwards, attached to each other at the level of the maximum diameter and through a slightly upraised common handle (Pl. 10/10; 11/11). The ornaments consist of motifs made by combining different techniques. The pseudo-cord technique documented only on the pots used to deposit cremated human bones in the case of the Șag necropolis. They are arranged horizontally rendering parallel lines on the neck of the pots, in combination with rows of horizontal alveoli or with a horizontal band, and in parallel vertical rows in the upper part of the body of the pots (Pl. 10/1; 11/6, 8). Incised ornaments decorate the pots, dishes, bowls, cups, and double vessels. Sometimes, the ceramic vessels show a rich decoration, covering their foot, body and neck, in some

⁴⁰ Medeleț 1995, 299-300.

⁴¹ Medeleț 1995, 292.

⁴² Todorović 1977, 136-141.

⁴³ Bukvić 2000, 82-83.

⁴⁴ Bukvić 2000, 83.

⁴⁵ Bukvić 2000, 83.

⁴⁶ Bukvić 2000, 83.

⁴⁷ Radu 1973, 506.

⁴⁸ Gogăltan 1998, 183-184.

⁴⁹ Medeleț 1995, 293.

⁵⁰ Medeleț 1995, 293.

⁵¹ Gumă 1993, 173.

⁵² Gogăltan 1998, 187.

cases even the protomes on the upper part of the handles are decorated. On some of the vessels, incisions are used together with grooves (Pl. 9/4, 8; 10/10; 11/3, 5, 11). Often encountered is the motif of the row of curved lines in the form of an arcade made on the neck of the vessels. They can be made from two arcades each (Pl. 9/4, 6, 8, 10-11; 10/3, 8-9, 10; 11/1, 4-5; 11/10-11) or even from three incised arcades (Pl. 9/1-2; 10/2; 11/3). On other vessels are two registers made from incised arcades, separated by horizontal incised lines (Pl. 9/8; 10/10; 11/5). In other cases, the arcades row is accompanied by some parallel, horizontally incised lines, sometimes separating a row of impressions (Pl. 9/2, 6, 10; 10/4, 8-9; 11/1) or a row of incised V-es with the tip upwards (Pl. 11/4). The ornament realized by several fascicles of vertical, incised, parallel lines on the body of the vessels, which descends towards the base in some cases, is often encountered (Pl. 9/2, 6; 10/3-4, 8-9; 11/1-2, 9). On some of the dishes these fascicles are slightly diagonal (Pl. 9/1, 11). With a rare occurrence, the following incised motifs were documented on the body of the vessels: X-es from double lines placed on top of protrusions (Pl. 10/8; 11/3), wide garland of incised lines (Pl. 10/2; 11/1), diagonal incisions disposed radially on top of some protrusions (Pl. 10/9), hatch of several incised lines on top of protrusions (Pl. 9/2), row of double V-es with the tip up (Pl. 9/10). Some vessels show horizontal incised lines on the exterior of the foot (Pl. 9/2, 6; 10/2). Grooved ornaments are less present than the incised ones. They are made only on the body of the vessels, in the upper part, and consist of parallel, vertical lines, separated by protrusions (Pl. 10/5-6, 10; 11/3, 5, 11). On the pots used as urns, which have incised arcades on the neck, there appear fascicles of three grooved lines, similar to the incised motifs (Pl. 9/4, 8). The impressions are used to ornament a cup, replacing most probably the incised and grooved ornaments: two horizontal rows are disposed on the neck and other vertical rows are placed on the body (Pl. 11/2). Other impressions are framed by horizontally incised lines (Pl. 9/10; 11/1). Two rows of impressions appear on the neck of a cup and frame a horizontal band, interrupted by a circular protrusion surrounded by impressions realized in the same way (Pl. 10/9). On a lobed dish, a row of arcades made from impressions is placed above the incised arcades row (Pl. 11/3). On a pot, a horizontal row of impressions appears over the last row of ornaments made in the pseudo-cord technique (Pl. 11/6). The plastic decoration consists of bands and round-shaped protrusions. The bands are placed horizontally on the neck of the vessels, in some cases being jagged, in other cases interposed by protrusions (Pl. 9/10; 10/5, 9; 11/11). Other short, jagged bands appear on the body of cups, vertically disposed (Pl. 10/9; 11/1). The protrusions are placed on the body of cups, in the part of maximum extension, being symmetrically disposed three or four on each vessel (Pl. 9/2, 10; 10/2-3, 5, 8-10; 11/2, 4-5, 9-11). On dishes and bowls, the protrusions are placed on the shoulder of the vessel, three or four on each vessel (Pl. 9/1, 3, 11; 10/6; 11/3, 7). There is a dish with four protrusions on the foot (Pl. 11/3). Also, the pots present protrusions on the body of the vessels: four protrusions interspersed by four handles placed on the maximum diameter and other four protrusions on the shoulder (Pl. 10/1); on other pots, on the maximum diameter, two protrusions alternate symmetrically with two handles (Pl. 9/4, 8; 11/6, 8), and on the shoulder there are placed four protrusions (Pl. 9/4; 11/6-8). In some way, the distribution of these protrusions on the shoulder and on the maximum diameter reminds of the pots from the following phase, decorated with double protrusions.

In what concerns the ceramics of this first phase, it can be observed that the potters used elements inspired by the previous local background, from the Middle Bronze Age, such as the techniques of grooving or incision, through which motifs such as arcade cords, X-es, rows of vertical lines grouped by 2 or 3 or uninterrupted are rendered, and of new elements represented by the pseudo-cord technique, through which there are reproduced motifs made from parallel horizontal lines on the neck, vertical lines, or slightly diagonal on the body of the vessels, sometimes ending in a spiral.

In the necropolis from Şag we identified 85 burials that could correspond to this phase. We must mention that a small part of the vessels corresponding to these burials were already restored, the displaying according to phases being established based on the field observations and photographic documentation. The burials belonging to the early phase are concentrated in the western group of burials, closer to the settlement. Also, the isolated burials present the same early elements. In the eastern cluster, some of the burials that we attributed to the first phase are concentrated only in the north-western part, closer to the western cluster of graves (Pl. 1-2).

The analogies for the first phase at Șag– Site 5 can be encountered in the sites from Cruceni (phase I)⁵³, Livezile/Tolvădia⁵⁴, Giroc – *Mescal*⁵⁵, Cruceni–*Módosiút*⁵⁶, Foeni–*Gomila Lupului II*⁵⁷, Belgrad – Karaburma (phases I and II)⁵⁸, Cornești (early phase)⁵⁹, Belegiš (phase I)⁶⁰, Voiteni⁶¹, Șagu – *Sit A1-1* (early phase)⁶², Satu Mare – *Weingarten*⁶³, Zimandu Nou – *Fostul IAS Scânteia*⁶⁴, Timișoara – *Fratelia*⁶⁵, Pecica – *Site 14*⁶⁶ and Felnac – *Complexul zootehnic*⁶⁷. These sites have been attributed to Late Bronze Age I, the chronological period immediately following the Middle Bronze Age, when the majority of the tell settlements were abandoned in the Banat area, dated between 1600-1400 BC⁶⁸.

The second phase is characterized by ceramics with grooves as defining ornaments. Some pots, attributed by us to this phase, show traits which originate from the previous phase: pots with slender body, tall neck, flared rim, and double protrusions in the upper part of the body (Pl. 13/6) and pots with round body and the rim inclined outwards (Pl. 12/6, 12). During this period appears the biconical vessel, which is a pot with a slender body and rounded in the upper part (Pl. 12/1). There is only one type of dish, with a flat base, biconical body, and inverted rim (Pl. 12/2, 5, 8-9; 13/4). This shape appears in this phase and continues during the last phase of the necropolis. The bag-vessel is another new type of vessel with a flat base, slender elongated body, and the rim pinched vertically. In general, is made from a semi-fine or coarse paste (Pl. 13/7). Made from the same type of paste is also the jar-vessel, being a shorter variant of the bag-vessel (Pl. 12/3, 11; 13/2). The cups present two new shapes: the short one, with a flat base, biconical body, upraised handle, and rim pinched towards the exterior (Pl. 12/4, 7), and the cup with a spherical body, flat base, upraised handle, and rim pinched towards the exterior (Pl. 13/3). Another shape from the previous phase seems to be in use now: the cup with an annular foot, spherical body, and rim pinched towards the exterior. This type of shape is decorated both with incisions specific to the first phase (Pl. 13/5), and with groove ornaments, closer to the second phase (Pl. 12/10). The ornaments specific to this phase are the grooves, which decorate the upper part of the body of the pots, being vertically disposed, sometimes interrupted by empty spaces in the areas where the double protrusions are present (Pl. 12/1; 6, 12; 13/6). Vertical groove ornaments are rendered also on the maximum diameter of the cups (Pl. 12/10). On the short cups, these grooves are slightly diagonal (Pl. 12/4, 7). Now also appear the grooves on the neck of the pots (Pl. 12/12; 13/6). Another novelty is represented by the semi-circular grooves placed around the protrusions in the upper part of the vessel body (Pl. 12/6, 12). The incisions appear only on one vessel (Pl. 13/5), which could indicate an earlier dating within this phase of burial no. 580. The impression technique is represented by rows of circular alveoli that decorate the upper part of bag-vessels and jars (Pl. 13/2, 7). A row of small impressions decorates the neck of a cup (Pl. 12/10). Other impressions are made in semicircle around the semi-circular grooves around the protrusions from the superior part of the pots' bodies (Pl. 12/6). The plastic decoration consists of protrusions pointing upwards when placed in the upper part of the pots' bodies, and pointing downwards when placed below the maximum diameter of the pots (Pl. 12/1, 6, 12; 13/6). On some of the pots, the arrangement of these knobs creates the visual effect of double protrusions. On the dishes, these buttons are placed under the rim, sometimes pointing down (Pl. 12/2, 5, 8, 9; 13/4). Vertical, short bands are placed on a cup used as urn (Pl. 12/10). Protrusions placed on the maximum diameter of the cup ornamented with

⁵³ Radu 1973, 506.

⁵⁴ Gogâltan 1998.

⁵⁵ Gogâltan, Stăvilă 2020; Szentmiklosi 2021, 161-164.

⁵⁶ Szentmiklosi 2021, 142-143.

⁵⁷ Szentmiklosi 2021, 149-161.

⁵⁸ Todorović 1977, 143-146.

⁵⁹ Teinz et al. 2023.

⁶⁰ Trbuhović 1960, 177-179.

⁶¹ Gurnă 1993, 151, Pl. X/1; Szentmiklosi 1998.

⁶² Sava et al. 2011, 90-99; Sava, Ignat 2016, 187-188; Sava 2020, 265.

⁶³ Sava, Ignat 2016, 190.

⁶⁴ Sava, Ignat 2016, 190-191.

⁶⁵ Szentmiklosi 2021, 170-181.

⁶⁶ Sava, Ignat 2016, 185-186; Ignat, Sava 2019, 7; Sava 2020, 263.

⁶⁷ Sava, Ignat 2016, 183; Ignat, Sava 2019, 7.

⁶⁸ Sava, Ignat 2016, 191-192; Gogâltan 2021, 406; Szentmiklosi 2021, 100.

incisions are reminiscent of the previous phase (Pl. 13/5). Buttons appear on the rim of the jars (Pl. 13/2) and on the neck of bag-vessels (Pl. 13/7).

We were able to identify 83 burials in which there were ceramic vessels characterized by the elements described above. These graves are equally concentrated in the two main burial clusters (Pl. 2). This type of ceramics is present in the sites specific to Cruceni-Belegiş II phase, as the ones researched at Belgrad – Karaburma (phases I-II)⁶⁹, Cruceni (phase II)⁷⁰, Belegiş (phase II)⁷¹, Bobda (phase I)⁷², Igrici⁷³, Polgár⁷⁴, Tiszapüspöki⁷⁵, Peciu Nou - *Bociar*⁷⁶, Idioş – Livade (Budžak)⁷⁷, Susani – *Grămurada de la Jupani*⁷⁸. The large fortified settlements from Corneşti and Sântana are dated also to this period⁷⁹. The Cruceni-Belegiş II phase is attributed to the Late Bronze Age II, a period dated between 1400/1350-1200/1150 BC⁸⁰.

In the burials corresponding to the last phase from Şag are present all the ceramic forms from the previous one. In the case of the cups, there are present new types: the one with upraised handle, conical body, and rim pinched vertically (Pl. 15/9) and the type with a slender body, upraised handle and everted rim (Pl. 15/13). In the case of the pots, a larger variant appears, with a wide neck (Pl. 14/1; 15/7). The novelty is represented by the way in which the ceramic vessels are ornamented during this phase. In the upper part of the body of the vessels appear diagonal grooves which can be in combination with double protrusions, sometimes more pronounced and ornamented (Pl. 14/1, 7; 15/1). The defining element is represented by the garland motif, realized by several grouped grooves on the neck of the pots (Pl. 14/1, 7; 15/1, 7), on the body and neck of the cups (Pl. 14/2-3, 6; 15/6, 8-10), and inside of bowls; in this last case, creating a star-like shape. On some of the vessels, next to the garland, there are present concentric circles, made also from grooves (Pl. 14/1; 15/8). The grooves and the semi-circular impressions from around the protrusions (Pl. 14/1-2, 7; 15/1), the vertical grooves from the upper part of the body of the vessel body (Pl. 14/2; 15/12), the horizontal grooves on the neck of the vessels, which are now present also on the cups (Pl. 14/1-2, 7; 15/1, 7-10), were adopted from the previous phase. During this phase, the technique of bi-chrome firing vessels, black on the exterior and red/brick/brown on the inside, is developed.

These late elements were observed in the case of 66 burials, concentrated mostly in the eastern cluster of burials. In the cluster which is closer to the settlement, the late elements are present in some burials on the southern and eastern limits (Pl. 2). Sites with similar ceramics were researched at Susani – *Grămurada lui Ticu*⁸¹, Bobda (phase II)⁸², Moldova Veche⁸³, Timișoara – *Fratelia*⁸⁴, Şagu - *Sit A1-1* (phase II)⁸⁵, Vatin – *Bele Vode*⁸⁶, Idioş – *Livade* (Budžak)⁸⁷ and Battonya⁸⁸. It is possible that the burials researched at Karaburma, attributed to the IIIrd phase, and Ticvaniul Mare represents an early sequence of this phase. Ceramic materials decorated with garlands were also published from Sântana⁸⁹. These sites are representative for the Late Bronze Age III, dated between 1200/1150-1050 BC⁹⁰, and were attributed to some separate cultural groups: Susani – Bobda II, Ticvaniul Mare – Karaburma III,

⁶⁹ Todorović 1977, 143-146.

⁷⁰ Radu 1973, 506; Gumă 1993, 154.

⁷¹ Trbuhović 1960, 179-180.

⁷² Gumă 1993, 155.

⁷³ Szabó, Váczi 2023, Fig. 3/1.

⁷⁴ Szabó, Váczi 2023, 186, Fig. 2.

⁷⁵ Szabó, Váczi 2023, 186, Fig. 3/2.

⁷⁶ Szentmiklosi 2021, 165-170.

⁷⁷ Molloy *et al.* 2023, 134-138.

⁷⁸ Diaconescu *et al.* 2018.

⁷⁹ Gogăltan 2021, 409.

⁸⁰ Gogăltan 2021, 409-411.

⁸¹ Stratan, Vulpe 1977; Gumă 1993, 168-170.

⁸² Gumă 1993, 171-173; Gumă 1995, 105.

⁸³ Gumă 1993, 173-177.

⁸⁴ Gumă 1993, 155.

⁸⁵ Sava 2019.

⁸⁶ Bukvić 2000, 183-185, Pl. 60/2-4.

⁸⁷ Bukvić 2000, Pl. 49/1, 3.

⁸⁸ Szabó 2004, Fig. 12/1-16.

⁸⁹ Gogăltan, Sava 2010, Fig. 12.

⁹⁰ Gogăltan 2021, 411-414.

and Moldova Nouă - Liborajdea⁹¹. Lately, there was used the name of Cruceni - Belegiš III phase⁹². Otherwise, the type of ceramics specific to this phase is missing from the necropolises from Cruceni, Belegiš, Belgrad – *Karaburma*, and Vojlovica – *Rafinerija*. From the chronological point of view, the pots ornamented with garlands on the neck in which three bronze hoards were deposited are significant: Cornuțel (of Uriu-Ópályi type), Pecica II and Fizeș (Cincu-Suseni type)⁹³. This could be an argument for dating the beginning of the third phase of the cemetery from Șag in Late Bronze Age II stage. The beginning of this phase could be placed in the 13th century BC, and the end sometime during the 11th century BC, probably determined by the rise of sites with pottery specific to Gáva culture in Banat⁹⁴.

Gabriel Bălan

Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Alba Iulia, RO
liviugabrielbalan@yahoo.com

Raluca Burlacu-Timofte

Muzeul Național al Unirii Alba Iulia
Alba Iulia, RO
raluburlacu@gmail.com

REFERENCES

- Bukvić 2000 L. Bukvić, *Kanelovana keramika Gava kompleksa u Banatu*. Novi Sad 2000.
- Diaconescu *et al.* 2018 D. Diaconescu, V. Bunoiu, A. Hegyi, R. Pinca, A. Rusu, R. Quatert, I. Leonti, S. Berteau, *Raport de cercetare arheologică privind obiectivul de la Susani, com. Traian Vuia, jud. Timiș. punct: Grămurada de la Jupani*. Patrimonium Banaticum VIII, 2018, 25–35.
- Gogâltan 1998 F. Gogâltan, *The Cruceni–Belegiš Cemetery of Livezile (Tolvădia), Commune Banloc, District Timiș (Romania)*. In: P. Roman (Ed.), *The Thracian World at the Crossroads of Civilisations II. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology*. Constanța–Mangalia–Tulcea 20–26 May 1996. Bucharest 1998, 181–205.
- Gogâltan 2021 F. Gogâltan, *The Transition from the Late Bronze Age to the Early Iron Age in the Eastern Carpathian Basin. A Chronological Perspective*. In: E. Kaiser, W. Schier (Eds.), *Time and materiality. Periodization and regional chronologies at the transition from Bronze to Iron Age in Eurasia (1200–600 BCE)*. *Prähistorischearchäologie in Südosteuropa* 31. Rahden/Westf. 2021, 403–429.
- Gogâltan, Sava 2010 F. Gogâltan, V. Sava, *Sântana Cetatea Veche. O fortificație de pământ a epocii bronzului la Mureșul de jos / A Bronze Age earthwork on the lower Mureș*. Arad 2010.
- Gogâltan, Stavilă 2020 F. Gogâltan, A. Stavilă, *The Late Bronze Age Settlement from Giroc (Timiș County). The 1992–1993 Archaeological Excavations*. Ziridava. *Studia Archaeologica* 34, 2020, 189–242.
- Gumă 1993 M. Gumă, *Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României*. Biblioteca Thracologica 4. București 1993.
- Gumă 1995 M. Gumă, *The end of the Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age in south- western Romania, western Serbia and north- western Bulgaria. A short review*. *Thraco-Dacica* 16, 1-2, 1995, 99–137.
- Ignat, Sava 2019 A. Ignat, V. Sava, *Late Bronze Age funerary practices in the Lower Mureș Basin*. *Revista Arheologică* XV, 1, 2019, 5–20.

⁹¹ Gumă 1995, 104–106.

⁹² Szentmiklosi 2006, 233–234; Szentmiklosi 2021, 100.

⁹³ Gumă 1995, 102–104.

⁹⁴ Szentmiklosi 2006, 233–234; Sava, Ursuțiu 2021.

- Medeleț 1995 F. Medeleț, *Câmpurile de urne funerare din Banat (Unele probleme ale ritului și ritualului funerar la traccii nordici timpurii de la sfârșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului)*. Acta Musei Napocensis 32, 1, 1995, 289-302.
- Molloy *et al.* 2023 B. Molloy, C. Bruyere, D. Jovanović, L. Milašinović, *Creating communities, decreasing difference: the timing (and dating) of the emergence of Late Bronze Age channel-decorated pottery at the settlement and associated cemetery of Gradište-Iđoš*. In: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (Eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni – Belegiš – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*. Cluj-Napoca 2023, 127-153.
- Motzoi-Chicideanu 2011 I. Motzoi-Chicideanu, *Obiceiuri funerare în epoca bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*. București 2011.
- Radu 1973 O. Radu, *Cu privire la necropola de la Cruceni (jud. Timiș)*. Studii și Cercetări de Istorie Veche 24, 3, 1973, 503-520.
- Sava 2019 V. Sava, *The Late Bronze Age settlement at Șagu and the early use of the channeled pottery*. Analele Banatului, S. N., Arheologie – Istorie 27, 2019, 109-137.
- Sava 2020 V. Sava, *The Late Bronze Age Pottery in South-Eastern Carpathian Basin*. Slovenská Archeológia 86, 2, 2020, 253-296.
- Sava, Ignat 2016 V. Sava, A. Ignat, *The Beginning of the Late Bronze Age in the Lower Mureș Basin. An Overview*. In: F. Gogâltan, C. Cordoș (Eds.), *Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects. Seven studies in the Carpathian Area*. Cluj-Napoca 2016, 181-200.
- Sava, Ursuțiu 2021 V. Sava, A. Ursuțiu, *The Late Bronze Age Gáva pottery from the Lower Mureș*. Journal of Ancient History and Archaeology 8.2, 2021, 84-127.
- Sava *et al.* 2011 V. Sava, P. Hurezan, F. Mărginean, Șagu Sit A1_1. O așezarea epocii finale a bronzului la Mureșul de Jos. Cluj-Napoca 2011.
- Stratan, Vulpe 1977 I. Stratan, A. Vulpe, *Der Hügel von Susani*. Prähistorische Zeitschrift 52, 1, 1977, 28-60.
- Szabó 2004 G. V. Szabó, *A tiszacsegeie dénydepő. Újabb adatok a Tisza-Vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához*. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Studia Archaeologica 10, 2004, 81-113.
- Szabó, Váczi 2023 G. V. Szabó, G. Váczi, *Pre-Gáva, Proto-Gáva, Gáva. The Great Hungarian Plain during the HaA and HaB periods (13-9th centuries B.C.)*. In: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (Eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni – Belegiš – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*. Cluj-Napoca 2023, 185-223.
- Szentmiklosi 1998 A. Szentmiklosi, *Câteva morminte plane de incinerare de la sfârșitul epocii bronzului din hotarul comunei Voiteni*. Analele Banatului, S. N. VI, 1998, 197-207.
- Szentmiklosi 2004a A. Szentmiklosi, *Câmpurile de urne funerare din Banat. Expoziție permanentă*. Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie X-XI, 2, 2002-2003 (2004), 555-568.
- Szentmiklosi 2004b A. Szentmiklosi, *Un mormânt de incinerare aparținând culturii Cruceni-Belegiš descoperit la Șag (jud. Timiș)*. Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie X-XI, 2, 2002-2003 (2004), 81-92.
- Szentmiklosi 2006 A. Szentmiklosi, *The Relations Of The Cruceni-Belegiš Culture With The Žuto Brdo-Gârla Mare Culture*. Analele Banatului, S.N., Arheologie – Istorie XIV, 1, 2006, 229-270.
- Szentmiklosi 2021 A. Szentmiklosi, *Așezările culturii Cruceni-Belegiš în Banat*. Cluj-Napoca 2021.
- Teinz *et al.* 2023 K. Teinz, R. Lehmphul, B. Heeb, A. Bălărie, M. Wemhoff, R. Krause, *Formen – Stile – Kontext – ein Grubeninventar aus Cornești- Iarcuri im licht der 14C -datierungen*. In: A. Bălărie, B. Heeb, C. Metzner-Nebelsick, L. Nebelsick (Eds.), *Local Traditions, Culture Contact or Migration? The Pottery of Cruceni – Belegiš – Gáva Type as a Cultural Marker in Southeast Europe during the Late Bronze Age*. Cluj-Napoca 2023, 235-271.
- Todorović 1977 J. Todorović, *Praistorijska Karaburma II. Nekropola Bronzanog Doba*. Dissertationes et Monographiae XIX. Monografije 4. Belgrad 1977.
- Trbuhović 1960 V. Trbuhović, *Praistoriska nekropola u Beleglišu*. Starinar N. S. 11, 1960, 163-180.

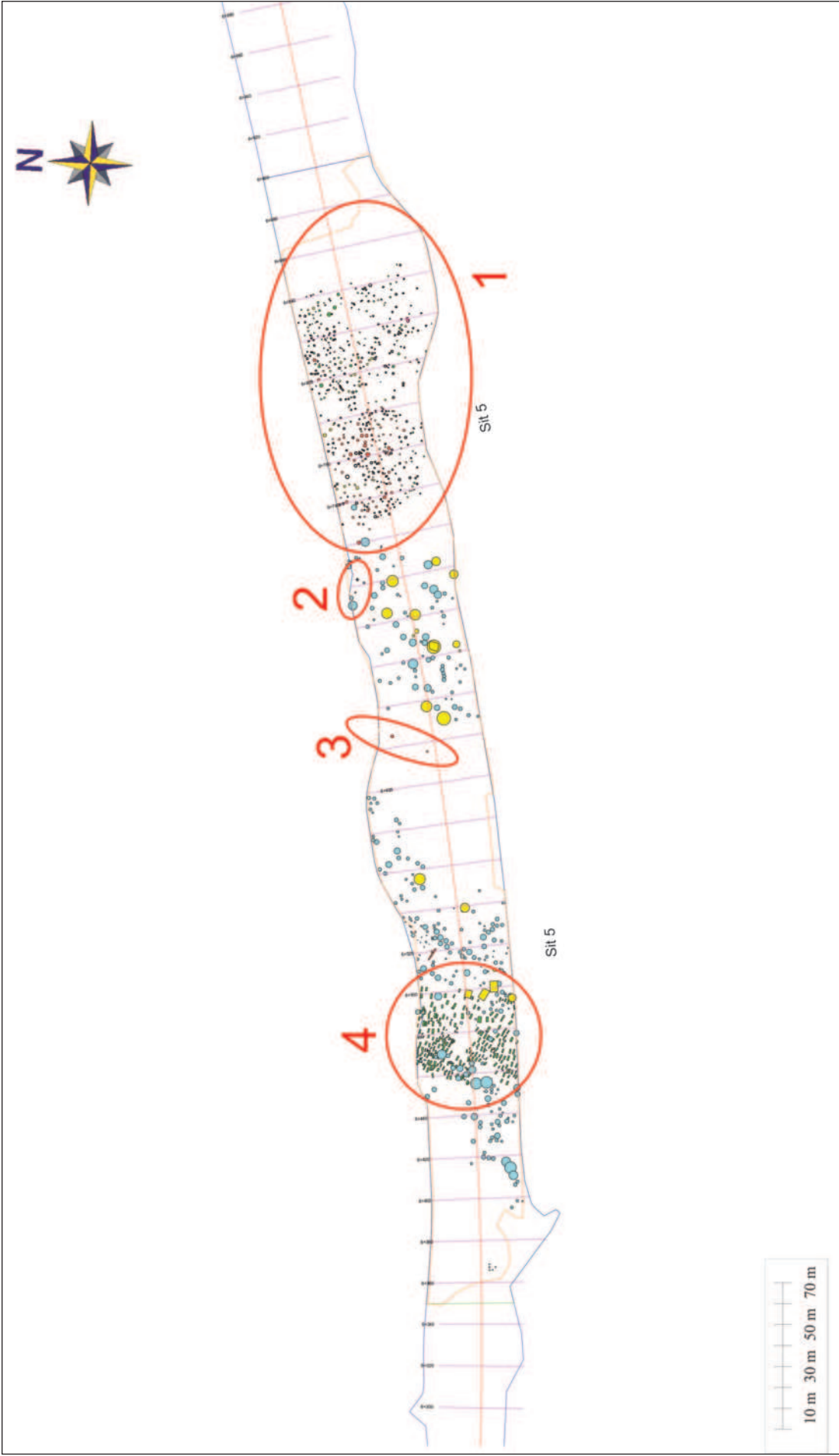

Plate 1. Plan of site no. 5 from Șag: the Late Bronze Age settlement on both banks of a dried watercourse (blue); this settlement is disturbed by Late Iron Age features (yellow) and by an Early Middle Ages cemetery (no. 4); the Late Bronze Age necropolis is situated in the eastern part (no. 1); among the features specific to a settlement, we identified two burials (no. 2); two other burials were discovered on the eastern shore of the watercourse (no. 3).

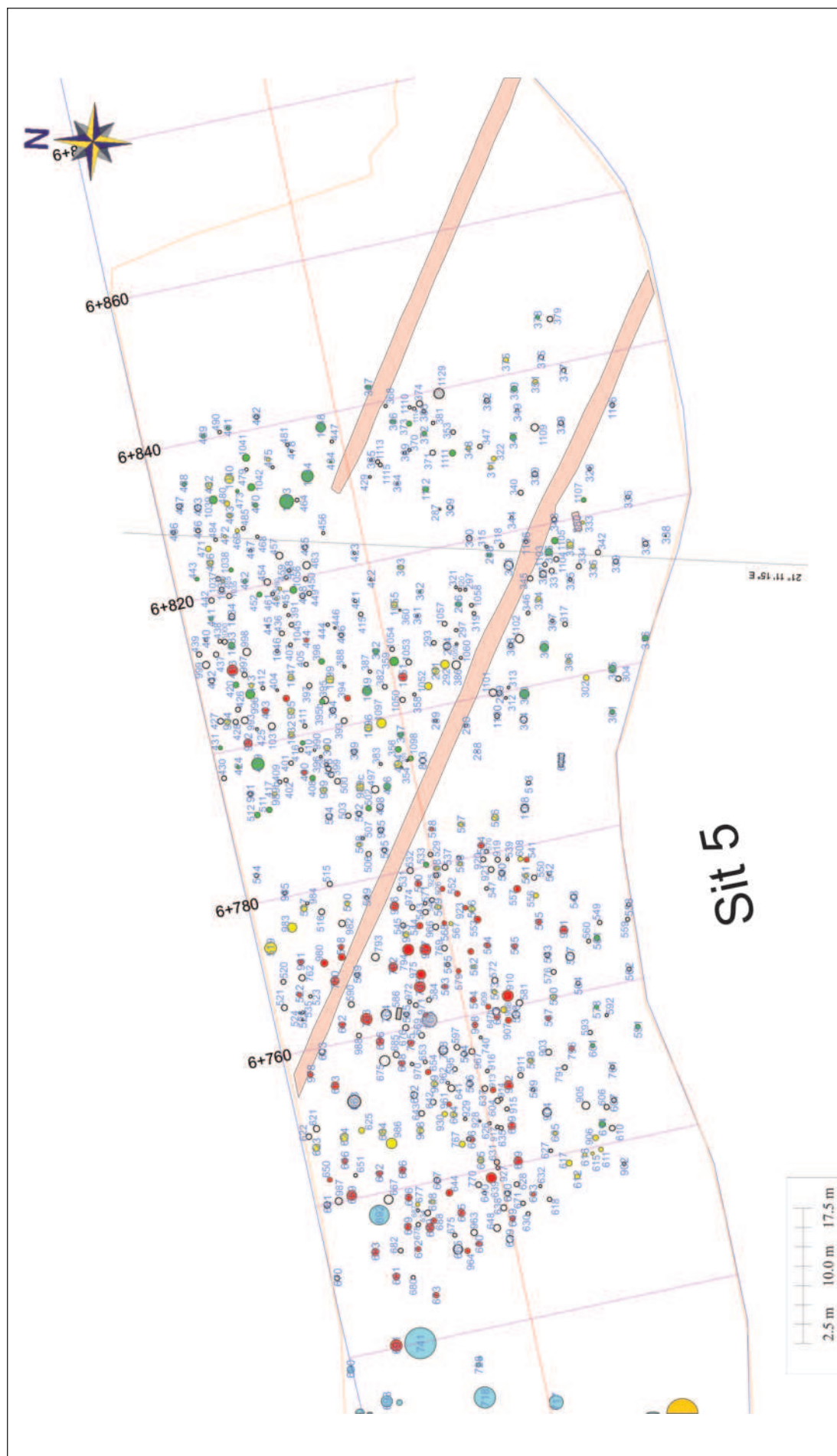

Plate 2. The plan of the Late Bronze Age necropolis from Șag, without the 4 isolated burials: in red are marked the burials with elements specific to the first phase; in yellow are marked the burials from the second phase; in green are marked the burials from the last phase of the necropolis; the pits with charcoal, ash and secondary burning traces are coloured in grey; contemporary interventions are marked in pink.

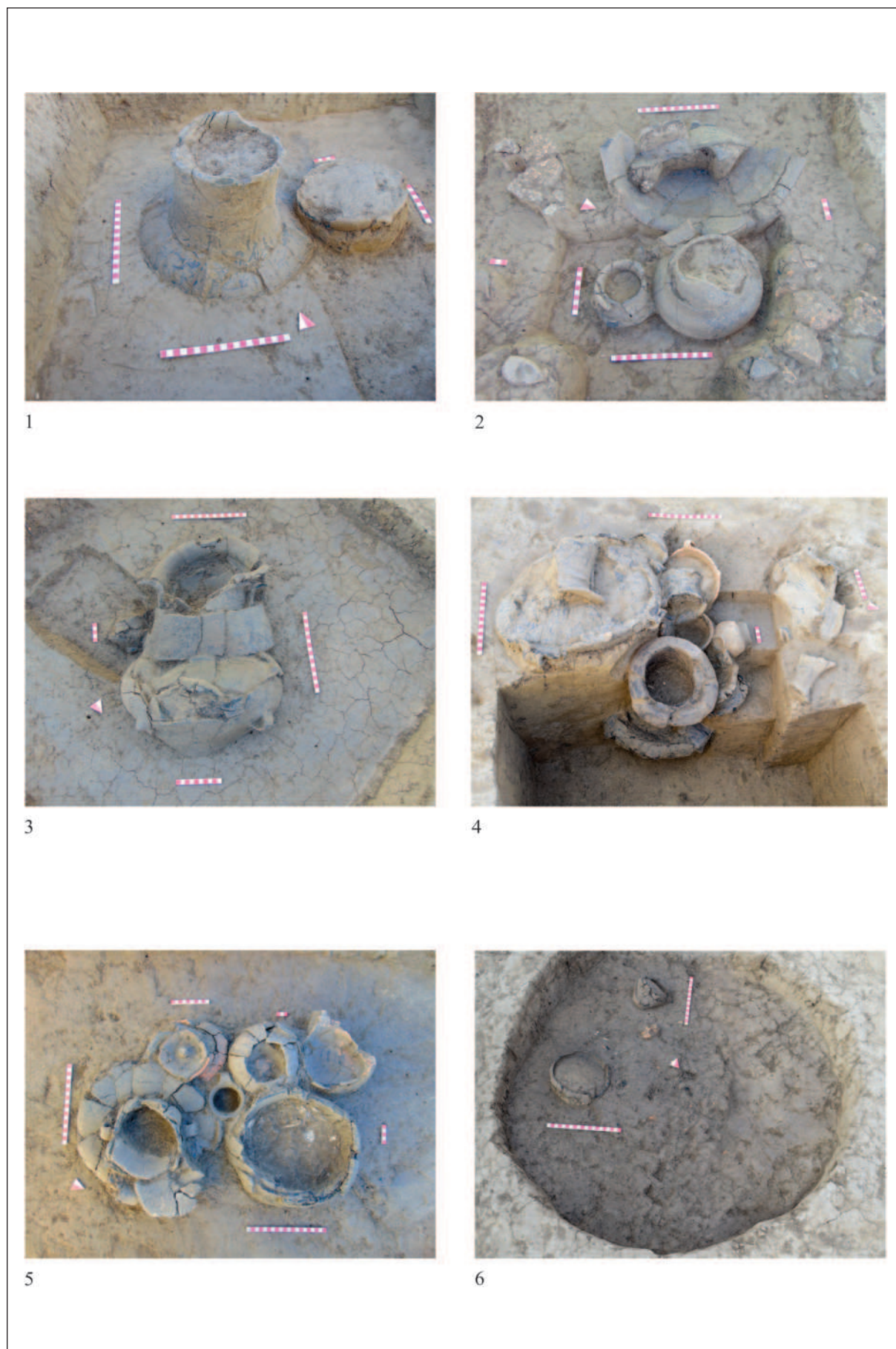

Plate 3. 1. Cremation burials found in the cemetery at Șag: 1. Feature no. 673; 2. Feature no. 400; 3. Feature no. 684; 4. Feature no. 433; 5. Feature no. 528; 6. Feature no. 519a (Photographs by authors)

Plate 4. 1. Cremation burials found in the cemetery at Șag: 1. Feature no. 688; 2. Feature no. 691; 3. Feature no. 413; 4. Feature no. 412; 5. Feature no. 624; 6. Feature no. 655 (Photographs by authors)

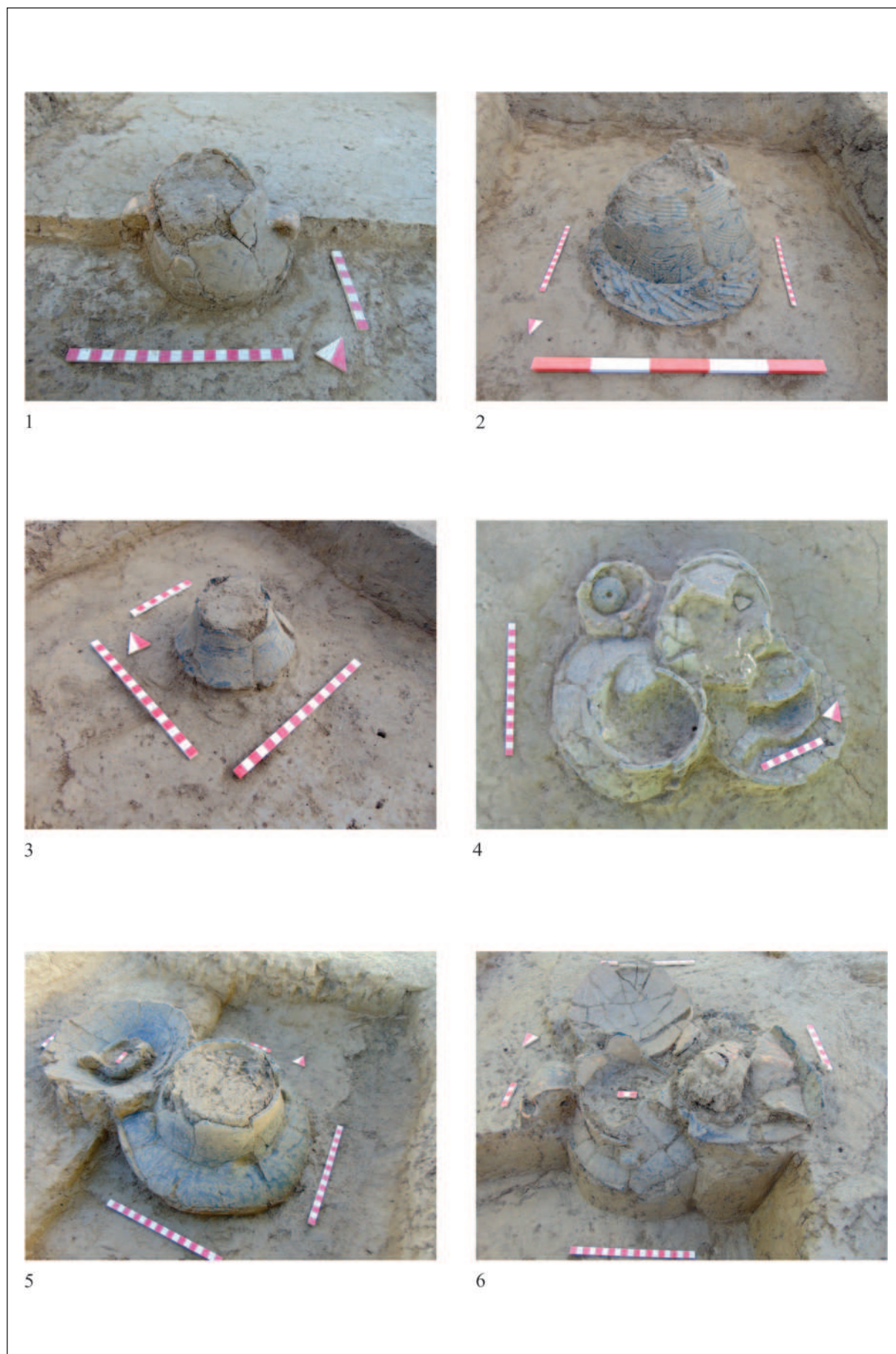

Plate 5. 1. Cremation burials found in the cemetery at Șag: 1. Feature no. 643; 2. Feature no. 326; 3. Feature no. 331; 4. Feature no. 332; 5. Feature no. 351; 6. Feature no. 362 (Photographs by authors)

Plate 6. 1. Cremation burials found in the cemetery at Şag: 1. Feature no. 303; 2. Feature no. 300; 3. Feature no. 299; 4. Feature no. 472; 5. Feature no. 367; 6. Feature no. 444 (Photographs by authors)

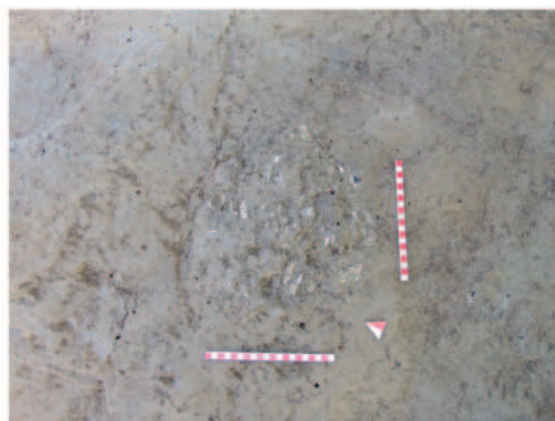
1

2

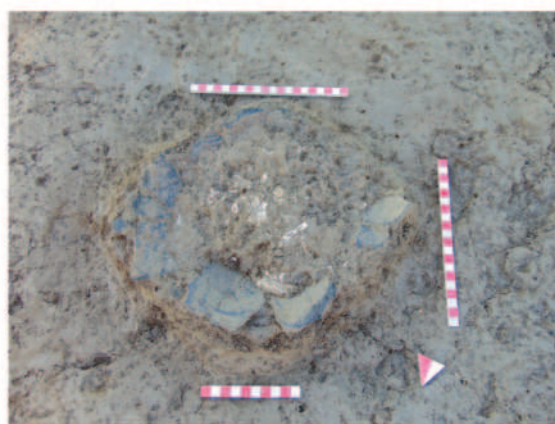
3

4

5

6

Plate 7. 1. Cremation burials found in the cemetery at Șag: 1. Feature no. 1042; 2. Feature no. 1099; 3. Feature no. 1044; 4. Feature no. 361; 5. Feature no. 464; 6. Feature no. 405 (Photographs by authors)

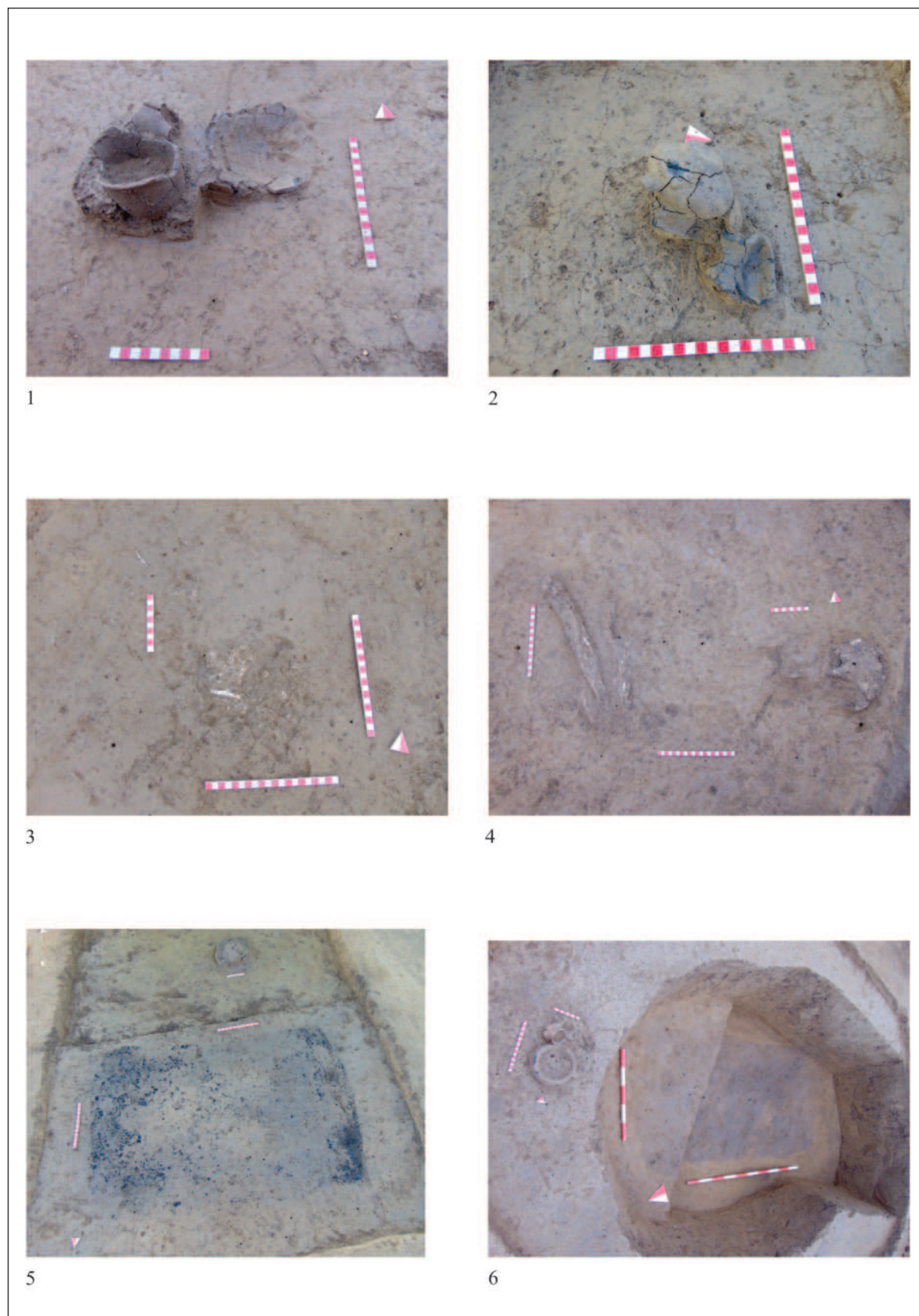

Plate 8. 1. A cup and a dish fragments discovered in the necropolis (Feature no. 667); 2. Cups discovered in the necropolis (Feature no. 680); 3. Cremated human bones discovered in the cultural level of the necropolis (Feature no. 344); 4. Inhumation skeleton found in feature no. 764; 5. A pit with charcoal and ash discovered in the necropolis (Feature no. 586); in the background is the cremation burial no. 585; 6. The rectangular pit with charcoal and ash no. 766b; in the close plan (left) is the cremation burial no. 766a (Photographs by authors)

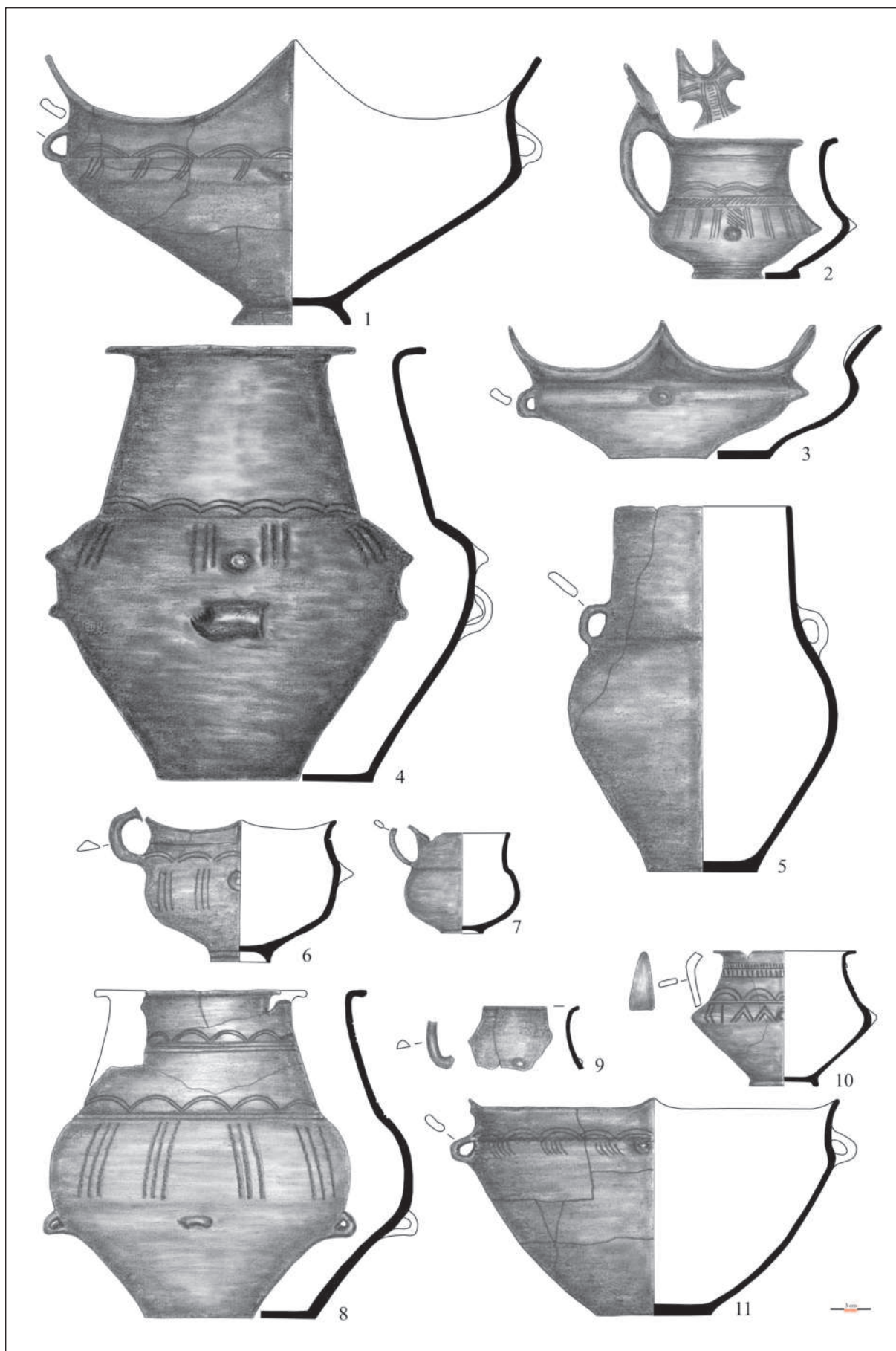

Plate 9. Pottery discovered in burials from the necropolis at Șag: 1-4. Burial no. 691; 5-7. Burial no. 654; 8-11. Burial no. 400 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

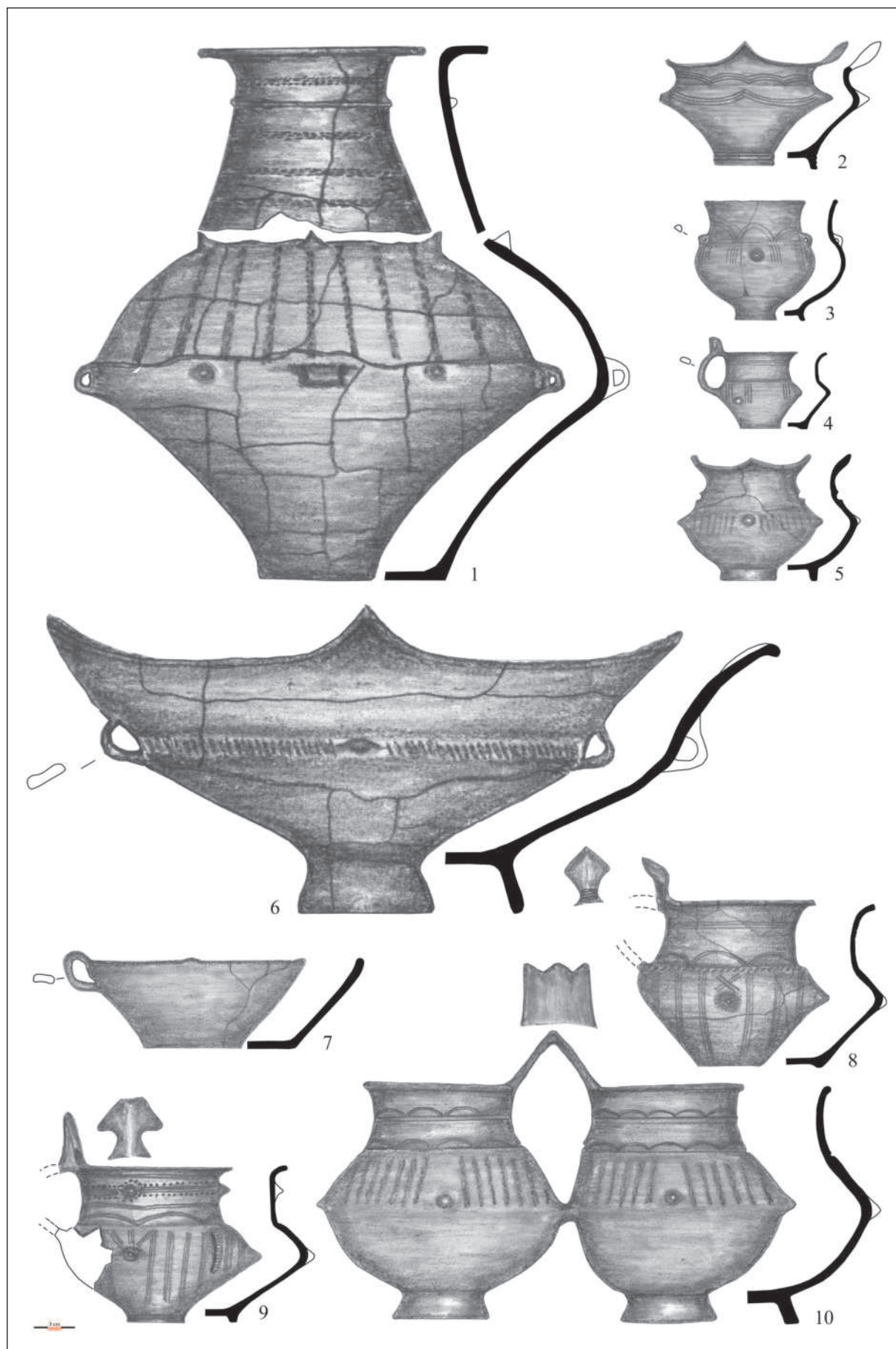

Plate 10. Pottery discovered in the incineration burials from the necropolis at Șag: 1-10. Burial no. 433
(Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

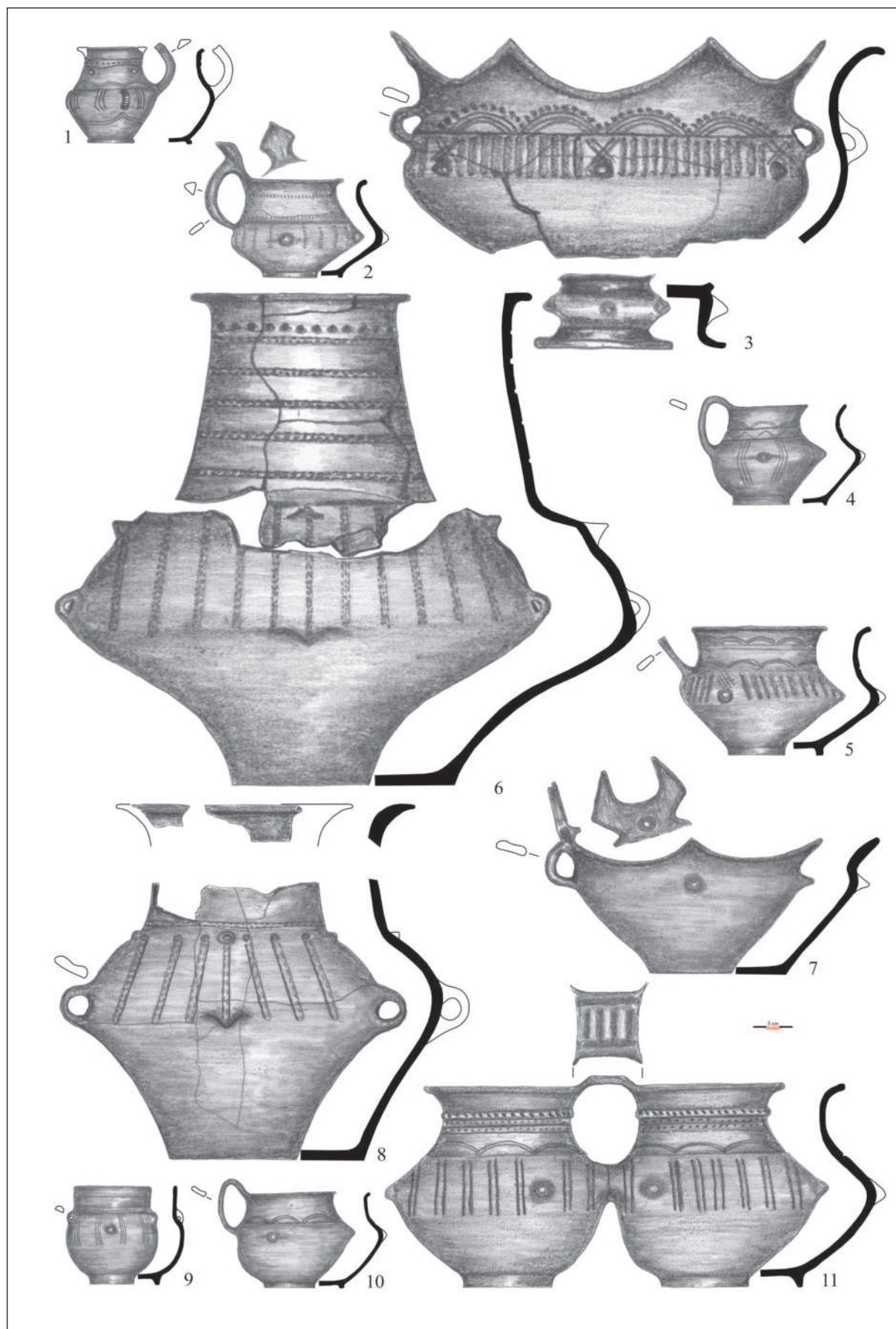

Plate 11. Pottery discovered in the burials from the necropolis at Șag: 1. Burial no. 522; 2. Burial no. 587; 3, 6-7. Burial no. 433; 4. Burial no. 516; 5. Burial no. 533; 8. Burial no. 659; 9. Burial no. 567; 10. Burial no. 554; 11. Burial no. 403 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

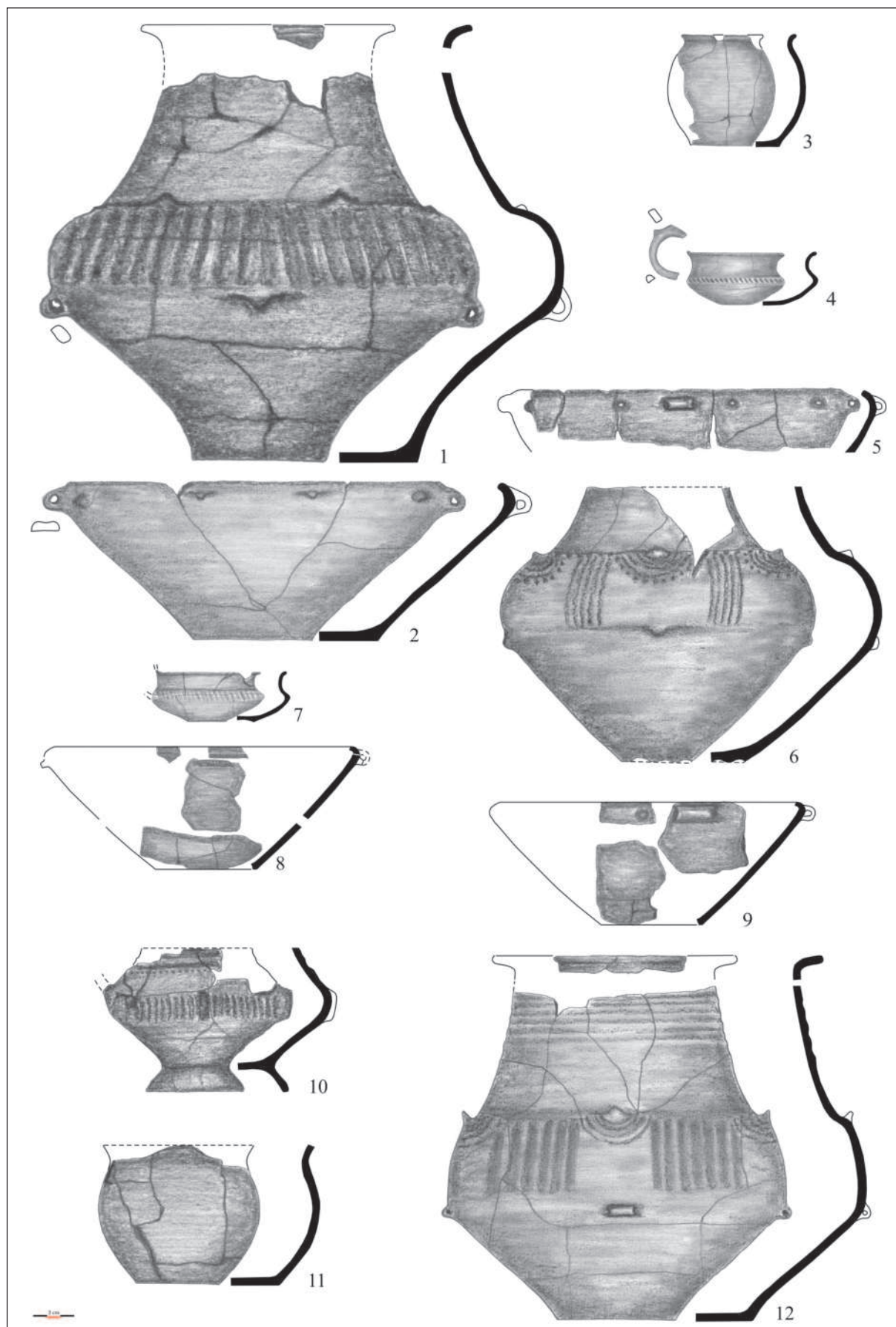

Plate 12. Pottery discovered in the incineration burials from the necropolis at Șag: 1-2. Burial no. 645; 3-6. Burial no. 989; 7-8. Burial no. 611; 9, 12. Burial no. 605; 5. Burial no. 533; 10-11. Burial no. 637 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

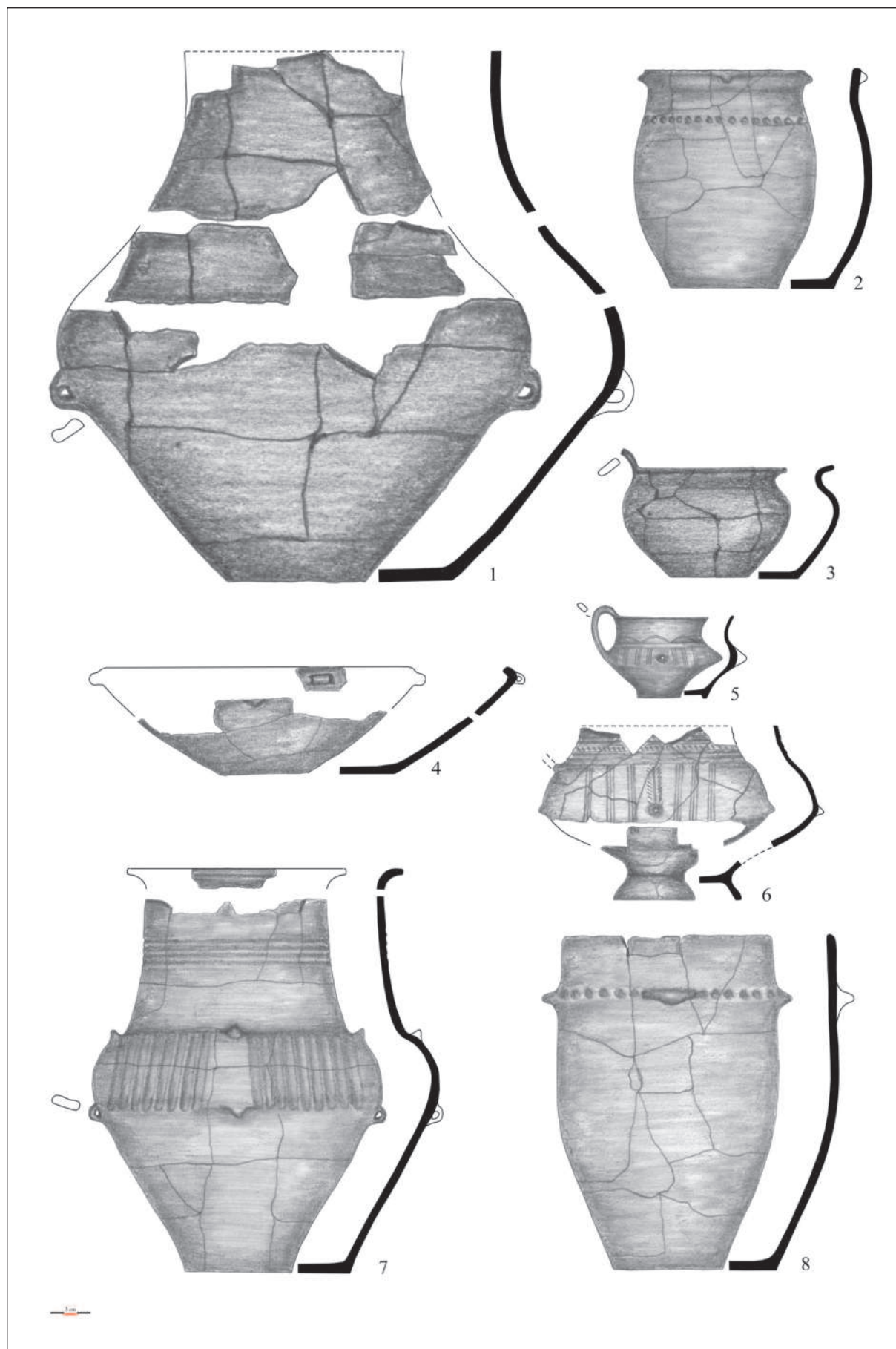

Plate 13. Pottery discovered in the burials from the necropolis at Șag: 1-4. Burial no. 995; 5-8. Burial no. 580
(Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

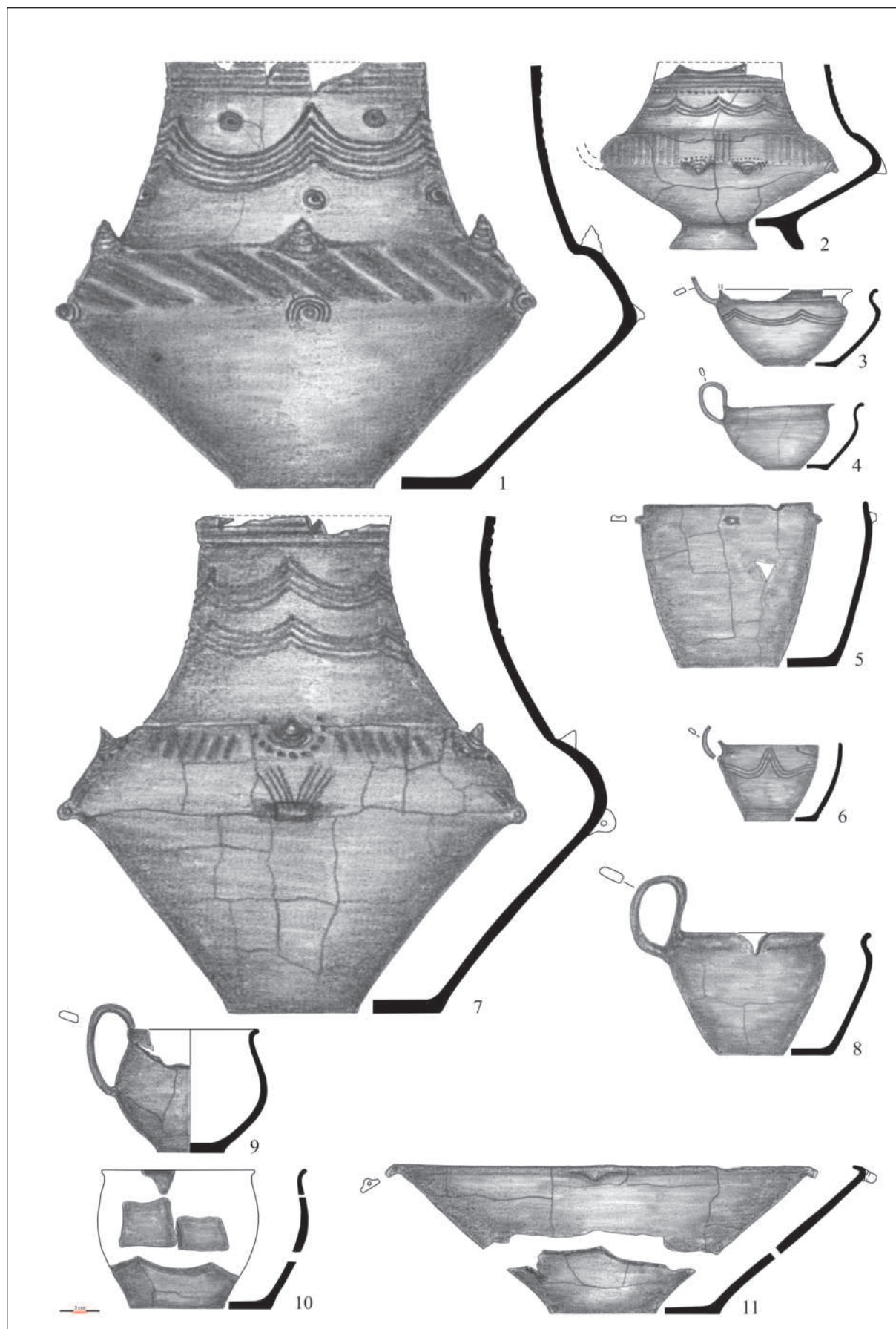

Plate 14. Pottery discovered in the burials from the necropolis at Șag: 1. Burial no. 326; 2. Burial no. 287; 3. Burial no. 427; 4. Burial no. 303; 5. Burial no. 324; 6. Burial no. 295; 7, 9-11. Burial no. 408; 8. Burial no. 296 (Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

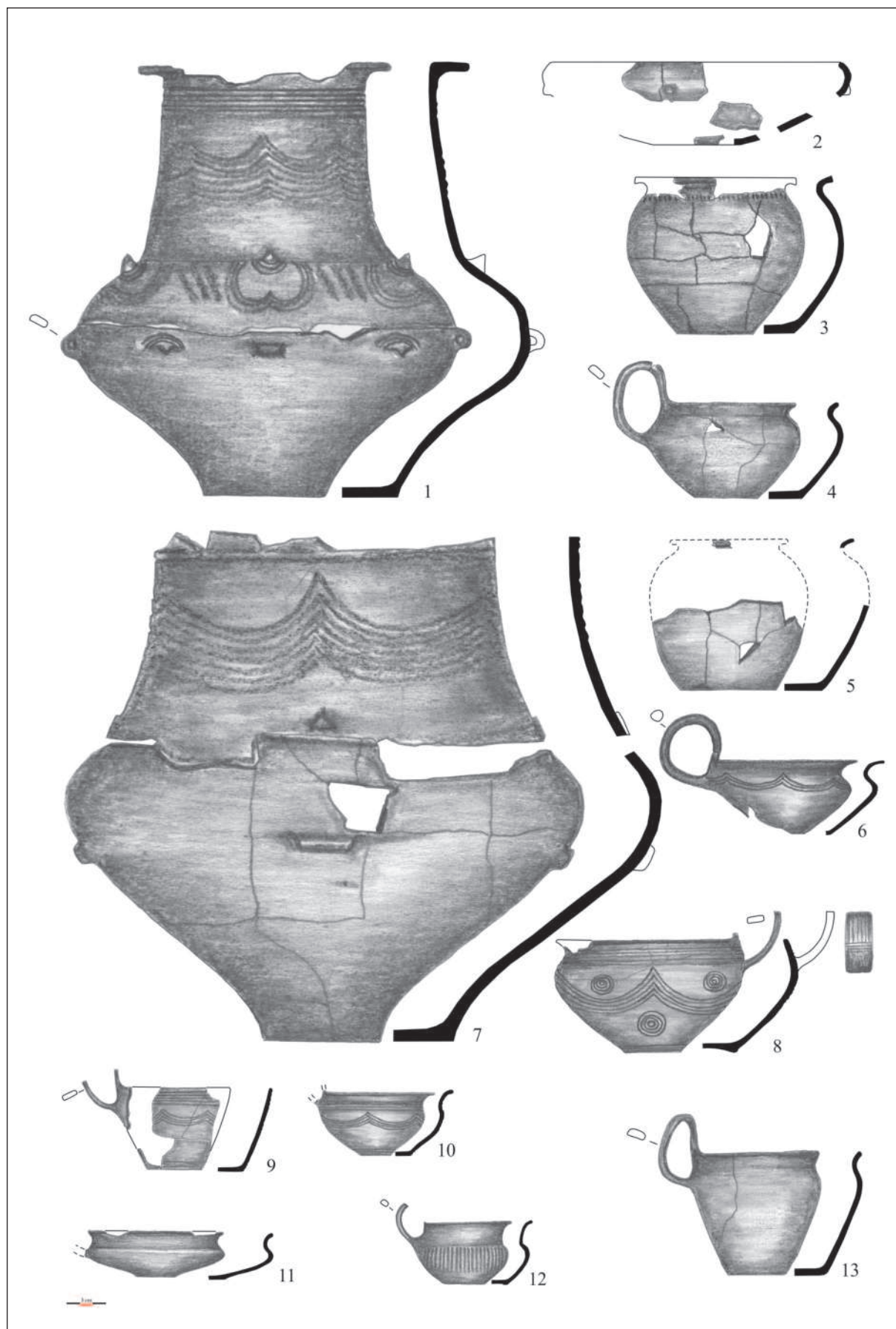

Plate 15. Pottery discovered in the burials from the necropolis at Șag: 1-4. Burial no. 300; 5-8. Burial no. 363; 9. Burial no. 337; 10. Burial no. 305; 11. Burial no. 418; 12. Burial no. 419; 13. Burial no. 435
(Drawings by Călin Adam and digitalized by authors)

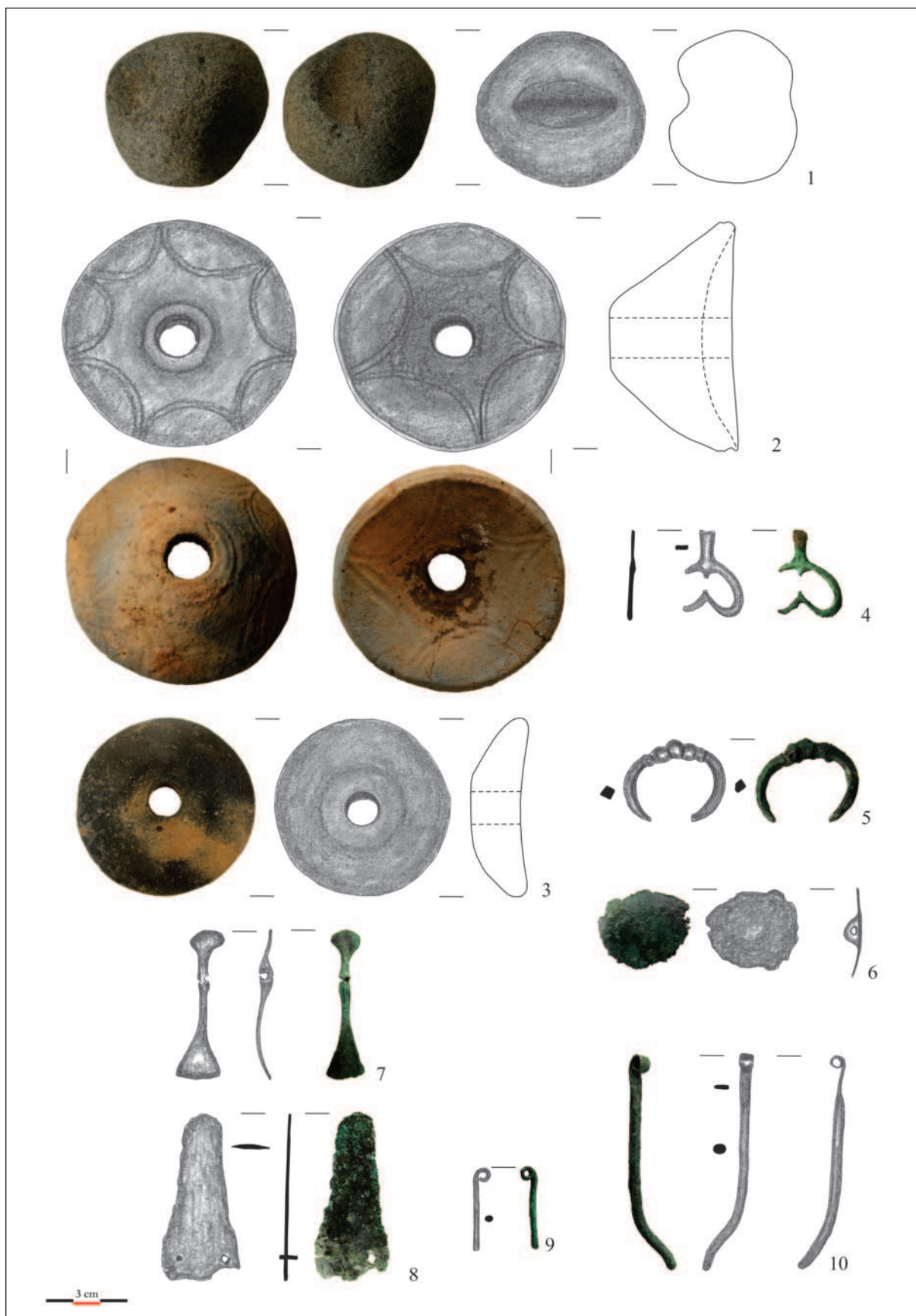

Plate 16. Objects discovered in the necropolis from Șag: 1. Stone hammer in burial no. 623; 2. Spindle whorl in burial no. 465; 3. Spindle whorl in burial no. 511; 4. Bronze pendant in burial no. 325; 5. Bronze pendant in burial no. 655; 6. Button in burial no. 1043; 7. Bronze pendant in burial no. 580; 8. Bronze pendant in burial no. 508; 9. Bronze pin in Burial no. 672; 10. Bronze pin in burial no. 689 (Drawings by Călin Adam, photographs by G. Bălan and digitalized by authors)